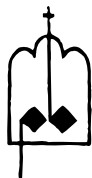

ВІЗАНТІЙСЬКА ГИМНОГРАФІЯ

Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

Серія «Історія української музики»
Випуск 18: Дослідження

ЮРІЙ ЯСНОВСЬКИЙ

**ВІЗАНТІЙСЬКА
ГИМНОГРАФІЯ
І ЦЕРКОВНА
МОЛОДІЯ В
УКРАЇНСЬКІЙ
РЕЦЕПЦІЇ
РАНЬНОМОДЕРНОГО
ЧАСУ**

Монографічне
дослідження

ЛЬВІВ 2011

Юрій Ясіновський.

Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу [=Історія української музики: Дослідження, вип. 18 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів 2011. 468 с., 127 іл. ISBN 978-966-02-6015-3.

Пропонована Читачеві праця є першою спробою в українській історіографії прослідкувати формування наукових уявлень про візантійську гимнографію і церковну монодію. Осмислюються нові погляди на слов'янські переклади; окреслюється репертуар найдавніших слов'яно-руських літургійних книг, зокрема, нотованих.

Досліджується нотолінійний Ірмолой ранньомодерного часу як новий етап розвитку візантійської спадщини. Наголошується спадкоємність і визначаються оригінальні риси цієї пам'ятки — зосередження основного півчого репертуару в одній літургійній книзі і запис музичних текстів кийською п'ятилінійною нотою. Праця спирається на майже вичерпне коло джерел, яке охоплює понад тисячу рукописів і покриває всю територію українського етносу, а також включає аналогічні білоруські пам'ятки.

Редактори

Крістіян Ганнік, Ярослав Ісаєвич

Дизайн обкладинки

Євген Равський

На обкладинці: старозавітні Анна, цар Давид з псалтерієм і Мойсей (Ірмолой третьої чверті XVII ст., НД 122, арк. 115); фрагмент сторінки з нотним текстом (Ірмолой першої третини XVIII ст., НМЛ, F 255, арк. 59); дерево паралагу, середина XVIII ст. (Кутлумуш, ms 447, арк. 14).

На авантитулі: цар Давид перед розкритою нотною книгою (Кобринський ірмолой 1682 р., зб. Огієнка, 4).

Видання підготоване на кафедрі музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка та Інституті Літургійних Наук Українського Католицького Університету

Copyright © 2011 by Юрій Ясіновський

Усі права застережено.

Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правласника заборонено

ISBN 978-966-02-6015-3

• ЗМІСТ •

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1	
ГИМНОГРАФІЯ І ЦЕРКОВНА МОНОДІЯ ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ОБРЯДУ	
1.1. Візантійська гимнографія.....	13
1.2. Слов'янська рецепція візантійської гимнографії та літургійного співу	27
1.3. Літургійні нотовані книги Княжої доби.....	45
РОЗДІЛ 2	
НОТОЛІНІЙНИЙ ІРМОЛОЙ ЯК УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИЙ ЛІТУРГІЙНИЙ ЗБІРНИК	
2.1. Витоки і структурна організація нотолінійного Ірмолая	111
2.2. Сховища та збірки давньої книжності	122
2.3. Описи і каталоги нотованих рукописних книг	142
2.4. Кодикологічні аспекти вивчення ірмолоїв.....	172
2.5. Палеографія словесного тексту	211
2.6. Палеографія київської ноти.....	232
2.7. Датування і локалізація ірмолоїв.....	271
2.8. Творці-переписувачі нотолінійних ірмолоїв.....	282
2.9. Мистецький декор.....	307
2.10. Маргінальні записи.....	333
2.11. Перші друковані видання ірмолоїв.....	346
ПІСЛЯМОВА.....	365
ДОДАТКИ	
Список скорочень	369
Словник переписувачів українських і білоруських ірмолоїв.....	374
Показчик місцевостей перепису ірмолоїв	383
Список рукописних джерел.....	388
Бібліографія	394
Показчик імен.....	447
Показчик географічних назв.....	458
Список ілюстрацій.....	464

• ВСТУП •

Цивілізаційний розвиток людства постійно супроводжується появою нових культурно-мистецьких явищ, які окреслюють певні його етапи. Сюди належить і виникнення писемності, в тому й музичної, що в різних формах слугувало фіксації і збереженню музичної творчості й сприяло подальшому її розвитку. В Русі-Україні такими переломовими етапами стали дві великі події — запозичення невменного письма разом із прийняттям християнства та перехід на лінійний нотопис на порозі ранньомодерної доби. Новий запис мелодичних текстів інспірував таке унікальне явище української культури як нотолінійний Ирмологіон, що дійшов до нашого часу у понад тисячі рукописних книг і декількох друкованих виданнях. Тож вперше на візантійсько-слов'янському культурному просторі репертуар церковної монодії був переведений з давньої невменної нотації на нову — київську квадратну ноту. Ця реформа засигналізувала виразні зміни у музичному мистецтві України і стала важливим чинником його подальшого розвитку. Передовсім суттєвого оновлення зазнає церковний спів, який наповнюється новими стильовими рисами, що надходили з Балкан у вигляді калофонного стилю пізньовізантійської доби. Високий мистецький чин і віртуозна майстерність грецьких і болгарських напівів завдяки новому й зручному способу запису швидко поширюються у літургійній практиці, що пожвавило місцеву творчість, у якій викристалізувалося яскраве національне явище — київський напів. У той сам час із Заходу напливали нові багатоголосі форми, зокрема, венеційський концертний стиль, що зумовив появу в українській церковній музиці такого нового явища як партесний спів.

Успішне впровадження музичних новацій забезпечували освітні реформи, що були започатковані братськими школами, підхоплені й розвинуті колегіюмами й академіями, поряд з якими ще здавна з успіхом діяли монастирські та кафедральні школи. Музика і спів стають невід'ємною складовою всестанового виховання молоді, забезпечуючи кваліфікованими кадрами як літургійну практику, так і естетичні уподобання парафіян через усвідомлення краси і величі літургійного співу.

При всіх цих новаціях богословсько-літургійна сутність церковного співу залишилася незмінною, що забезпечувало спадкоємність киево-руської гимнографії та її співних форм від слов'янських і візантійських витоків. В умовах політичного й релігійного протистояння раннього Нового часу таке усвідомлення тяглости культурно-мистецького розвитку сприяло збереженню православного обряду та зміцнювало національну самосвідомість українців і білорусів.

Що ж представляє собою візантійська гимнографія, як формувалися її богословія, літургійні форми та співно-музичні основи? Як відбувалася її рецепція на Сході і на Заході, зокрема, у слов'ян? У яких формах сприймала цю культуру Київська Русь і як вона розвивалася у майбутніх віках, зокрема, в ранньомодерну добу? Що зберегли нотолінійні ірмологіони і яких змін зазнала церковна монодія? Вже саме формулювання цих питань промовляє за їх актуалізацію в українському науковому дискурсі, зокрема, музикознавчому. Осмислення широких обріїв візантійського літургійного співу, включно з його русько-українською рецепцією, безсумніву сприятиме глибшому пізнанню одного з найбільших релігійно-мистецьких скарбів християнських народів візантійського обряду.

Візантійська гимнографія та її співний компонент синтезували різнорідні елементи, які в сукупності творили величну піраміду духовно-мистецької спадщини середземноморської цивілізації. У прославі Всевишнього й утвердженні віри Христової тісно переплелися релігійна поезія та її музичні форми, богословські ідеї й літургійні дійства, де музично-співний компонент відігравав основну конструктивну роль і забезпечував гармонійну єдність цілості.

Певним етапом розвитку візантійського літургійного співу була його русько-українська рецепція. В українській музиці церковний спів став одним з важливіших її видів і найтривалішим етапом її писемної історії. З іншого боку, цей спів творив головне осердя літургійного життя Київської Церкви і найдієвішим способом наближав вірних до пізнання Божої мудрости і християнських правд. Але ці сторінки нашої музики поки що залишаються недостатньо відомими літургістам і богословам, науковцям-музикологам і професійним музикантам, як і ширшому колу шанувальникам музики і церковного співу. А сам розвиток української музики переважно сприймається як поступова зміна періодів, стилів, жанрів і форм, естетики з майже обов'язковою орієнтацією на фольклор як вищий прояв національної ментальности. Переломові періоди розуміються насамперед як результат того ж таки внутрішнього розвитку, хоч і визнається деяка роль чужоземних впливів. На жаль, таке іманентне сприйняття розвитку української музики є переважаючим як в узагальнюючих працях, так і в окремих музикознавчих дослідженнях. Та, як слушно підкреслюють сучасні науковці-гуманітарії, українська культура міцно закорінена у візантійську й тому глибше розуміння нашої музики, особливо ж сакральної монодії, неможливе поза спадщиною ромеїв. Власне цей фактор і визначив головний стрижень української музики як музики передовсім вокальної з усіма її жанровими різновидами та виразовими особливостями.

Все ж варто зазначити, що в останні десятиліття помітні певні зрушення у вивченні давньої української музики, зокрема, її основної писемної верстви — сакральної монодії. Та ці дослідження позначені двома мето-

дологічними недоліками — відсутністю цілісного погляду на історію цієї культури з майже повним вилученням з наукового дискурсу її візантійської складової, а з іншого — недостатнє опрацювання джерельної бази, в тому й пам'яток ранньомодерної доби і насамперед українсько-білоруський нотолінійних ірмолоїв.

Такий стан дослідження української церковної монодії спонукав нас до поглибленого опрацювання насамперед джерельної бази. Ці зусилля зосередилися навколо усвідомлення специфіки нотолінійного Ірмологіона як літургійного збірника ранньомодерної доби з акцентом на осмисленні його археографічних, палеографічних та кодикологічних особливостей. З репертуару слов'яно-руських літургійних книг були виокремлені й науково описані українські та білоруські нотолінійні ірмологіони як основний масив музично-літургійної спадщини цієї доби. Кожний з виявлених рукописів отримав свій «пашпорт»: визначені час, територія й обставини створення пам'яток, характер і місце практичного вжитку, міграційні рухи. Виявлено велику кількість імен переписувачів ірмолоїв, визначено їх професійний і соціальний статус; персоніфіковано імена діяльних практиків співномозичного середовища, власників і замовників. Виявлено й систематизовано репертуар ірмолоїв, магістральні шляхи його розвитку, виокремлено периферію, локальні відгалуження й місцеві репліки.

Зміст ірмологіонів орієнтувався на вибраний празничний репертуар, який відображав загальну естетичну візію українського мистецтва ранньомодерної доби. Саме ці високоартісні мистецькі піснеспіви служили зразками для вивчення всього необхідного репертуару богослужень, а також музичної грамоти, вокальної майстерності й прищеплювали учням і парафіянам-слухачам високі естетичні смаки й усвідомлення краси *пінія божественного*. У простих і доступних формах літургійні піснеспіви наближали вірних до глибшого й повнішого розуміння правд і таїнств Христової віри.

Політичні зміни за останні 20 літ сприяли поглибленню літургійно-богословського контексту дослідження ірмологіонів, опрацюванню музикологічної думки української діаспори та осмисленню ролі візантійської спадщини у формуванні української рецепції сакральної монодії. До глибшого розуміння візантійської основи слов'яно-руського літургійного співу вдалося наблизитися також завдяки тісній співпраці з відомим німецьким славістом і дослідником візантійсько-слов'янського літургійного співу проф. Крістіаном Ганніком, особливо ж під час наукової праці в Німеччині в Інститутах Славістики та Східних Церков Баварського університету ім. Юліуса Максиміліяна у Вюрцбурзі у 2006 році*.

У методологічному аспекті важливу роль відіграли також праці відомого американського візантиніста, українця з походження, Ігоря Шевченка

* Завдяки стипендії KAAD (Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst) у 2006 році.

(1922–2009), який сформулював головні засади сприйняття візантійської культури у прийдешніх віках на Сході і Заході, слов'янами й русинами-українцями. Щоб визначити масштаб цього культурного впливу на еліти слов'янських народів Середньовіччя, то, на думку Шевченка, потрібно усвідомлювати не лише те, що саме передавалося і якими шляхами, але й необхідно з'ясувати, що саме відбиралося в імпорті і які відбувалися зміни в імпортованих культурно-мистецьких цінностях на нових теренах¹.

Ігор Шевченко слушно підкреслював, що про міру впливу Візантії на православних слов'ян найповніше можуть свідчити літературна мова й сама література². А як це проявилось у музичних формах сакрального обряду, в музиці церковній, що і як сприйняла Русь-Україна і якими були мистецькі результати? Тут варто навести паралель з церковнослов'янською мовою як мовою літературною, що спеціально була створена для поширення Христової віри серед слов'ян. Ця мова стала засобом для перекладів з греки і насамперед текстів для богослужень і літургійного співу. Переклади були щедро наповнені найрізноманітнішими запозиченнями з греки, семантичними й фразеологічними кальками, що помітно у словотворах, які добре виявляють їх неслов'янське походження. Та перед новонаверненими слов'янами постала сакральна мова, що несла слово Боже, думки і розважання великих подвижників Христової Церкви, мова, яка мала багату писемну історію й передавала у строгих і ясних поняттях велике розмаїття буття людини. Тому й намагалися перекладати якнайточніше, що й сформувало сутність церковної мови як кальки грецької.

Очевидно, як наголошував Ігор Шевченко, в такому ж сенсі можна говорити й про мистецтво, зокрема, про музику³. При перекладах слов'янською мовою поетика й метричні форми гимнографії в основному зберігали грецьку основу, тобто перекладачі слово в слово намагалися передавати зміст богословських ідей оригіналів. Але й у грецьких текстах богословсько-образна сутність нерідко була досить неясною, а що вже говорити про переклади. І тут важливу роль відігравав музичний компонент, який всі ці стилістичні й лексичні невідладності мови згладжував, вирівнював, надаючи їм ясності й гармонійної цілісності, що підкреслює у своїх працях Крістіян Ганнік⁴.

¹ И. Шевченко. Восприятие Византии // *Μοσχοβία: Проблемы византийской и новогреческой филологии*, вип. 1: К 60-летию Б. Л. Фонкича. Москва: Индрик 2001, с. 481–494.

² І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття* / перекл. Марія Габлевич, ред. Андрій Ясіновський. Львів 2001, с. 23.

³ Там само, с. 25.

⁴ Ch. Hannick. Early Slavic Liturgical Hymns in Musicological Context // *Ricerche Slavistiche* 41 (1994) 9–30; його ж. Ton und Wort in slavischen liturgischen Hymnen // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / вид. Hans Rothe und Dagmar Christians [=Abhandlungen

Що ж відбувалося в русько-українській рецепції літургійного співу, якою була його доля на наших землях? Чи залишалися незмінними давні інтонації, послівки, мелодичні фрази та їх конструктивні складові? Але як це відбувалося, якою мірою зберігалися головні складові візантійської музики, візантійського співу, поки що не знаємо. Тож докладної відповіді на питання, наскільки нотолінійні ірмолої зберігають візантійську спадщину, а що є власне русько-українським вкладом поки що немає. Тому сьогодні значно вартіснішим є створення передумов для подальшого й поглибленого вивчення українсько-білоруських ірмолоїв, зокрема, з огляду на їх візантійську основу.

Звідси випливають особливості побудови нашої книги. Перший розділ вводить Читача у світ візантійської гимнографії та її розгалуження у середземноморській цивілізації, світ слов'янських перекладів, окреслює коло руських літургійних пам'яток, в тому й нотованих. Другий розділ присвячений нотолінійним ірмологіонам ранньомодерної доби. Розглядаються витоки цієї пам'ятки й особливості структурної організації і репертуару. Зроблено огляд стану і місць збереження рукописів, методів і методології їх наукових описів. Осмислюються питання кодикології, тобто конструювання ірмолоїв як рукописної книги, палеографії словесного та нотного текстів, способи датування. Окремо розглядається персональний склад писарів-творців нотолінійних ірмолоїв, їх соціальний і професійний стан, рівень освіченості й співно-музичної заангажованості, а в додатку подається список їх імен. Вивчаються також покрайні записи і художній декор як важливий елемент у розкритті змісту піснеспівів і всієї півчої книги. Заключний параграф присвячений друкованим виданням.

*   *
*

Хочу висловити слова щирої вдячності професорові Олександрі Цалай-Якименко та академіку Ярославові Ісаєвичу — моїм багатолітнім Вчителям, які щедро ділилися своїми глибокими знаннями й великим науковим досвідом й були ініціаторами цієї праці, професору Крістіянові Ганніку — за навернення до візантійської спадщини й формування ширшого розуміння слов'яно-руського церковного співу, отцеві ректору Українського Католицького Університету Борисові Гудзяку — за створення умов для наукової праці у стінах керованого ним високого академічного закладу, колишньому ігуменові Свято-Успенської Унівської лаври владиці Венедикту — за надання можливості працювати над цією книгою в його обителі, де автор знаходив заспокоєння й умиротворення, професорові Ніні Герасимовій-Персидській — за підтримку і цінні поради, російським колегам Наталії

---

der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 117; Patristica Slavica, 15]. Paderborn — München — Wien — Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, c. 175–186.

Серьогиній, Альбіні Кручининій, Ірині Лозовій — за багатолітню наукову співпрацю й позитивне сприйняття української складової літургійного співу, Андрієві Содоморі — за постійне нагадування про духовну велич Античності й тонке розуміння Слова, Олександрові Козаренку — за осяйні думки й усвідомлення високої мистецької вартости церковної монодії, Наталі Сиротинській — за вчитування у написані тексти, їх редагування й коректуру, синові Андрієві за редагування чужоземних текстів і технічне опрацювання, друзям і колегам Львівської консерваторії, працівникам і охоронцям духовних скарбів багатьох бібліотек, архівів і музеїв.

* *
*

Шифри у покликах на рукописні джерела подаються скорочено, повні назви яких і місця збереження подаються в окремому покажчику в додатках. Сигнатури літургійних книг супроводжуються покликами на опубліковані каталоги: у слов'яно-руських рукописах XI–XIII століть на *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.* Москва 1984 (аббревіатура СК і номер за каталогом), XIV століття — *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, СНГ и странах Балтии: XIV век*, вип. 1: *Апокалипсис — Летопись Лаврентьевская*. Москва 2002 (СК XIV і номер за каталогом), нотолінійних ірмолоїв — наш каталог *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть*. Львів: 1996 (номер за каталогом курсивом).

• РОЗДІЛ 1 •

ГИМНОГРАФІЯ І ЦЕРКОВНА МОНОДІЯ ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ОБРЯДУ

1.1. Візантійська гимнографія

Серед духовних цінностей християнського світу провідне місце належить гимнографії, яка у властивих їй поетико-музикальних засобах і формах була й залишається одним з найглибших проявів Божої мудрости, прославою Всевишнього, вірою і молитвою, проханням і розкаянням. У богословсько-літургійній ієрархії християнської обрядовости гимнографія знаходиться одразу ж за Священним Писанням. «Завдяки такому високому становищу [...] гимнографія, — як слушно підкреслює відомий російський філолог Геліан Прохоров, — відіграє найбільш вузлову, найбільш зв'язуючу роль у цьому ансамблі, який середньовічна література творить у сукупності з іншими видами мистецтв: гимн об'єднує текст з музикою, з деякими видами сценічної дії та малярством, тобто з відповідного змісту іконою чи фрескою. Будучи у багатьох відношеннях сполучною ланкою, гимнографія неминує сама опиняється у міцній залежності і «зверху» — від текстів Священного писання, і «знизу» — від богословської думки, а також від кожної із поєднаних ділянок творчости, не кажучи вже про власні та всього ансамблю традиції»¹.

Отож, у сукупності з музикою, при співдії з архітектурою та малярством, гимнографія є символічно-мистецьким узагальненням релігійної свідомості й утверджує християнську віру та її догмати. Щоб збагнути її мистецький зміст, необхідно усвідомити увесь контекст християнського віровчення, і лише за таких умов можна проникнути у таїну релігійного мистецтва далекого часу і встановити з ним духовний контакт, не нав'язуючи минувшині сучасної ментальности². З часом гимнографія починає усвідомлювати власну мистецьку природу, що великою мірою вплинуло на зміст і характер європейського мистецтва Середньовіччя й раннього Нового часу.

Витоки гимнографії сягають найдавніших форм релігійної творчости: греко-еллінська міфологія, давня єгипетська й єврейська релігійна епіка,

¹ Г. Прохоров. К истории литургической поэзии: Гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина // ТОДРЛ 27 (1972) 122.

² É. Mâle. *L'art religieux de la fin du Moyen Âge en France*. Paris 1908; С. Аверинцев. Предварительные заметки к изучению средневековой эстетики // *Древнерусское искусство: Зарубежные связи*. Москва: Наука 1975, с. 371–397.

індійські веди, іранська Авеста, релігійні гимни Шумеру й Вавилону. Подібно розвивалося релігійне мистецтво слов'янських народів і їх предків: обрядова пісенність, пісні-хвали, магичні заклинання. Упродовж цього історичного періоду — принаймні 5000–6000 років — тут були нагромаджені величезні багатства, як у власне релігійному сенсі, так і в способах музично-поетичного вислову — інтонація і ритміка, формальні і композиційні структури, поетика релігійних символів. Незважаючи на такі великі часові й просторові відстані й різницю типів культур, перерви у розвитку не було. Ввібравши досягнення своїх попередників, і насамперед греко-сирійську спадщину, старозавітню поезію й храмовий спів, християнська гимнографія за дві тисячі літ зуміла створити власні духовно-мистецькі багатства, які в тих чи інших формах стали надбанням і українського народу.

Первісні християни сповідували грецьку культуру і юдейську віру; як наслідок, в особливий спосіб переплелися дві релігійно-мистецькі спадщини: еллінська та гебрайська. Звідси опора на узвичаєні форми релігійної поезії, тісно пов'язаної зі співом, з музикою. Ранні християни зосереджували увагу на співах псалмів і біблійних пісень, які з часом стали головним підмурівком християнської гимнографії³. Пізніше у візантійському богослуженні утвердився звичай повністю прочитувати й проспівувати Псалтир упродовж одного тижня, а в дні Великого посту навіть двічі. Тож поетика псалмів, їх стилістика, формальні та виразові засоби міцно увійшли в християнську гимнотворчість і окреслили її найприкметніші риси⁴. Зі Старого Завіту використано 567 стишків, зокрема, з Псалтиря — 267, з Нового Завіту — 548⁵. Особливо багатими поетичними образами й формою відзначаєть-

³ Ф. Смирнов. *Богослужение христианское со времени апостолов до четвертого века*. Киев 1876; Е. В. Герцман. *Гимн у истоков Нового Завета: Беседы о музыкальной жизни ранних христианских общин*. Москва: Музыка 1996.

⁴ А. А. Олесницький. Древнееврейская музыка и пение // *Труды КДА* (1871/11, 12) 110–161, 368–417; Percy M. Young. The Psalms of David a Moral, Musical and Educative Influence // *Musica Antiqua Europae Orientalis*: Acta musicologica, т. 10, част. 1. Bydgoszcz 1994, с. 29–37; Amnon Shiloah. The Manifold Aspects of Hebrew Psalmody // *Musica Antiqua Europae Orientalis*: Acta musicologica, т. 10, част. 1. Bydgoszcz 1994, с. 41–46; його ж. The Theological Meaning of Jewish Music // *Православна монодія: Її богословська, літургична та естетична сутність* [=Науковий вісник НМАУ, 15]. Київ 2001, с. 33–38; А. Десницький. Семитские истоки византийской литургической поэзии // *Традиции и наследие Христианского Востока: Материалы международной научной конференции* / РАН, Правосл. Св.-Тихоновский институт. Москва: Индрик 1996, с. 209–238; його ж. *Поэтика библейского параллелизма*. Москва: Библейско-богословский институт им. св. апостола Андрея 2007; R. Stichel. *Beiträge zur frühen Geschichte des Psalters und zur Wirkungsgeschichte der Psalmen* [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 116]. Paderborn 2007; його ж. *Die Byzantinische liturgische Dichtung: Anfänge und Grundelagen // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus*, с. 1–15.

⁵ D. J. Constantelos. The Holy Scriptures in Greek Orthodox Worship (A Comparative and Statistical Study) // *The Greek Orthodox Theological Review* 12 (1966) 7–83.

ся 118 псалом⁶, то ж не випадково він зайняв чільне місце у візантійському богослуженні, зокрема, у центральній частині утрени на 17 катизмі. Подібною є генеза *Трисвятого*⁷. Біблійні цитати використані в текстах літургій Василя Великого, Йоана Златоустого та Пржедєосвященних Дарів (створення іноді приписують Григорію Двоєслову), в гимнах обрядів хрещення, соборовання, вінчання та ін. Пізніше, зокрема, у ранньомодерну добу, Псалтир продовжує займати таке ж важливе місце у літургійному житті й навчанні. Франциск Скорина, готуючи до друку цю книгу, поділив текст на стишки і підкреслив їх співне значення: «Абы мы Псалтырю поючи, чтучи и говорячи всегда имели»⁸.

На ранньому етапі розвитку візантійської гимнографії високий артистизм і багату поетику забезпечувала тісна спадкоємність з греко-еллінською поезією⁹, зокрема, через ідею відображення краси «невидимої» у красі «видимій»¹⁰. Від еллінів християни перейняли гимни (ᾠμοί) як один з головних способів звернення до Бога, в якому співець радіє і прославляє (χαίρε) Всевишнього, просить почути його молитву¹¹.

На псалмовій основі виникають власне християнські гимни, головним змістом яких була прослава Господа Бога: мале славословіє «Слава Отцу і Сину і святому Духу» (гр. Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ), вечірній гимн «Світе тихий» (гр. Φῶς ἱλαρόν)¹², велике славословіє на утрени «Слава во вишніх Богу» (гр. Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ), трисвяте «Святий Боже, святий кріпкий» (Ἅγιος

⁶ Пор.: Петро Крип'якевич, о. Артистична форма 118 псалма // *Богословский Вістник* (Львів 1900/3) 131–147 (передрук: *Καλοφωνία* 1 (2002) 283–296).

⁷ P. Plank. Das Trishagion: Gotteslob der Engel und Zankapfel der Menschen // *Kirche im Osten* 35 (1992) 111–126 (укр. перекл.: Трисвяте: Прослава Бога ангелами і яблуко розбрату серед людей // *Καλοφωνία* 3 (2006) 3–16).

⁸ Франциск Скорина. *Предъсловие въ Псалтирь*. Прага 1517 (цит. за: П. В. Владимиров. *Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык* [=Памятники древнерусской письменности и искусства, т. 90 / Общество Любителей Древней Письменности]. Санкт-Петербург 1888, с. 325; див. також: М. Возняк. *Історія української літератури*, т. 1. Львів 2019, с. 291).

⁹ L. Richter. *Momente der Musikgeschichte Antike und Byzanz* [=Wort und Musik, Salzburger Akademische Beiträge]. Salzburg: Mueller-Spaiser 2000.

¹⁰ Т. Ф. Владышевская. Византийская музыкальная эстетика и ее влияние на певческую культуру Древней Руси // *Византия и Русь: Памяти Веры Дмитриевны Лихачевой 1937–1981* / відп. ред. Г. К. Вагнер. Москва: Наука 1989, с. 145–159; *Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века* / відп. ред. В. В. Бычков. Москва: Ладомир 1996, с. 267–299.

¹¹ С. С. Аверинцев. У истоков поэтической образности византийского искусства // *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции*. Москва: Наука 1977, с. 422–426.

¹² Тобто, гимн на запалення свічок, що виразно сягає старозавітної спадщини і починається словами «Свѣте тихий» / Φῶς ἱλαρόν; див.: Peter Plank. *Φῶς ἱλαρόν: Christushymnus und Lichtdanksagung der Frühen Christenheit* [=Hereditas Studien zur Alten Kirchengeschichte, 20]. Bonn 2001.

ὁ Θεὸς Ἅγιος Ἰσχυρός)¹³. За св. Августином, первісні християни під час служб виголосами *modo cantavimus* (давайте співати) запрошували вірних до співу псалмів¹⁴. Св. Августин часто використовував дієслова *cantare* чи *audire* у співному розумінні «ви чули [*audistis*] псалом у той момент, коли його співаєте [*cantaretur*]». Правда, залишається поки що незрозумілим, які псалми на службі проспівувалися, а які виголошувалися; які строфи виконувалися спільноту як рефрени, а які прив'язувалися до певних дат церковного календаря.

З плином часу обсяг і функції церковних гимнів розширюються і вони сприяють не лише емоційному підсилению духовної радості, а й кодифікації християнського віровчення. Давні імпровізаційні співи поступово стають регламентованими і займають у богослуженнях певні визначені місця. Виникають нові гимни, які доповнюють давніші служби і творять нові. До VII ст. головна роль у розвитку християнської гимнографії належала Єрусалиму, Антіохії та Александрії¹⁵, пізніше провідну роль перейняв столичний Константинополь.

Наприкінці першого тисячоліття на християнському просторі сформувалися два провідні центри гимнографії — візантійський на Сході¹⁶ та римський

¹³ П. Бажанський. *Історія руского церковного пінія*. Львів 1890, с. 17–19; E. Wellesz. *A History of Byzantine Music and Hymnography*. Oxford ²1961, с. 146–156; K. Mitsakis. *The Hymnography of the Greck Church in the Early Christian Centuries* // *JÖB* 20 (1971) 31–49.

¹⁴ Św. Augustyna traktat «O muzyce» / перекл. і вступ Leon Witkowski. Lublin: KUL 1999; J. McKinnon. *Liturgical Psalmody in the Sermons of St. Augustine: An Introduction* // *The Study of Medieval Chant*. Oxford 2001, с. 7–24.

¹⁵ Peter Jeffery. *The Earliest Oktoechoi: The Role of Jerusalem and Palestine in the Beginnings of Modal Ordering* // *The Study of Medieval Chant*. Oxford 2001, с. 149–209.

¹⁶ Jean-Baptiste-François Pitra. *Hymnographie de l'église grecque*. Rome 1867. Відомий німецький візантиніст Карл Крумбахер (1856–1909) досліджував гимнографію у контексті візантійської літератури: K. Krumbacher. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)* [=Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, IX, 1]. München ²1897 (на цю працю звернув увагу Іван Франко й опублікував на її перше видання з 1891 р. рецензію, додавши огляд перших чотирьох томів започаткованого цим же вченим щорічника *Byzantinische Zeitschrift*: І. Франко. *Візантійська література* // *Життя і Слово* 1 (1894/2) 292–300 (передрук: І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах*, т. 29. Київ: Наукова думка 1981, с. 184–194); про взаємини німецького та українського вчених, зокрема, про їх листування див.: А. Ясіновський. Іван Франко і Карл Крумбахер // *Українське літературознавство*, вип. 72. Львів 2010, с. 135–145. Цікаво, що бібліотеку цього німецького візантиніста перед початком Другої світової війни придбав митр. Андрей Шептицький для створеної ним бібліотеки *Студіону* (див.: Маргарита Кривенко. *Бібліотека «Студіону» у Львові: Переміщення книжкових та рукописних фондів (1940–1947)* // *Записки ЛНБ ім. В. Стефаника: Збірник наукових праць*, вип. 13. Львів 2005, с. 247–267). Найповніше історія візантійської гимнографії у контексті візантійської музики досліджена у працях Егона Веллеса (1885–1974), зокрема, в його узагальнюючій праці *A History of Byzantine Music and Hymnography*. Oxford ¹1949, ²1961 (про Веллеса як історика візантійської гимнографії та літургійної музики

на Заході. Східний обряд надавав перевагу гимну, а західний — псалмодії. У межах цих регіонів з часом утворилося чимало локально-етнічних відгалужень. На Сході спершу квітла сирійська (антіохійська) релігійна творчість¹⁷ і пов'язана з нею вірменська¹⁸. Ця культура була наповнена витонченими

див.: Ch. Hannick. Egon Wellesz und sein Verhältnis zur Musik der Ostkirchen // *Egon Wellesz* [=Studien zur Wertungsforschung, 17, вид. Otto Kolleritsch]. Wien — Graz 1986, с. 86–101). Витокам гимнографії, її історії, жанровій системі та богословсько-літургійній проблематиці присвятив своє дослідження Каріюфіліс Міцакіс: К. Мітсάκης. *Βυζαντινή Ὑμνογραφία*, т. 1: *Ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἕως τὴν εἰκονομαχία*. Θεσσαλονίκη 1971; див. також: Hans-Georg Beck. *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München 1959; Ch. Hannick. Byzantinische Musik // *MGG*, т. 2. Kassel 1995, с. 288–310; його ж. Exégèse, typologie et rhétorique dans l'hymnographie byzantine // *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999) 207–218; його ж. Hymnographie et hymnographes sabaïtes // *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present* / вид. Joseph Patrich [=Orientalia Lovaniensia Analecta, 98]. Leuven 2001, с. 219–228. Історіографічний огляд праць з візантійської літургійної музики див.: М. Velimirović. Present Status of Research in Byzantine Music // *Acta musicologica* 43 (1971/1–2) 1–20. Бібліографічні опрацювання: J. Szövérfy. *A Guide to Byzantine Hymnography: A Classified Bibliography of Texts and Studies*, т. 1–2. Brookline, Mass. — Leyden: Classical Folia 1978, 1979; Š. Marinčak. *Úvod do dejin byzantskej hudby*. Prešov: PETRA 2003. Джерельні публікації: *Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae Inferioris*, vol. 1–13 / вид. I. Schirò. Roma 1966–1983; Н. Follieri. *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, т. 1–5. Città del Vaticano 1960–1966. Про візантійську гимнографію, її історію, жанри і ритміку ґрунтовну розвідку опублікував Михайло Залеський (див.: М. Залеский. Основи візантійської ритміки // *Альманах український богословів*. Львів 1914, с. 180–228). Слов'янські переклади гимнографії цікавили також відомого українського філолога Олександра Білецького (1884–1961), який написав працю «Перекладна література візантійсько-болгарського походження», що опублікована лише частково (О. І. Білецький. Перекладна література візантійсько-болгарського походження // О. І. Білецький. *Зібрання праць у п'яти томах*, т. 1. Київ 1965, с. 128–187), основна ж її частина залишилася в рукописі (див.: П. А. Белецкий. А. И. Белецкий — византинист // *Античность и Византия* / ред. А. А. Фрейберг. Москва: Наука 1975, с. 399–409).

¹⁷ Н. Husmann. The Practice of Organum in the Liturgical Singing of the Syrian Churches of the Middle East // *Aspects of Medieval and Renaissance Music*. New York 1966, с. 435–439; Ch. Hannick. Syriens occidentaux et Syriens orientaux // *Encyclopédie des Musiques sacrés*, т. 2. Paris 1969, с. 214–217; Anne Sunderland. Daniel of Salah: A Sixth Century West Syrian Interpreter of the Psalms // *Byzantinische Forschungen* 24 (1997) 51–61; J. Patrich. *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present* [=Orientalia Lovaniensia analecta, 98]. Leuven 2001, с. 217–228.

¹⁸ І. Е. Попов. *Армянская музыка: Исторический очерк*. Санкт-Петербург: Изд. Русской Музыкальной Газеты [1910]; Хр. Кушнарев. *Вопросы истории и теории армянской монодической музыки*. Ленинград 1958; Н. Тагмизян. *Теория музыки в древней Армении / Институт древних рукописей «Матенадаран»*. Ереван: Изд. Академии Наук Армении 1977; Ch. Hannick. Armenian rite, Music of the // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 1 (1980), с. 596–599; його ж. Armenische Kirchenmusik // *MGG*, т. 1. Kassel 1994, с. 852–862; Alice Ertlbauer. *Geschichte und Theorie der einstimmigen armenischen Kirchenmusik: Eine Kritik der bisherigen Forschung* [=Musica mediaevalis Europae Orientalis, 3]. Wien 1985; Ю. Ясиновський. До історії музики вірмен в Україні в публікаціях Збігнева Косцюва // *Записки НТШ*, т. 226: *Праці Музикознавчої комісії* (1993) 403–420; Левон Акопян. Восьмигласие как идея (на примере средневековой армянской гимнодии) // *Православна*

поетичними образами й символами та формальними засобами їх вияву, що включало також міцний музично-співний компонент і вплинуло, зокрема, на формування класичної арабської поезії¹⁹. Одним із зачинателів християнської гимнографії на Сході Візантії був «великий пророк сирийців» Мар Афрем, себто Єфрем Сирін (IV ст.)²⁰. На Сході в Бейруті народився також Роман Сладкопівець (Мелодос), який свої кондаки творив вже грецькою мовою. Та все ж його творчість має виразно сирийську основу і стала новим щаблем у розвитку східної гимнографії. Та й пізніше, коли утверджується новий жанр канон (VII–VIII ст.), найбільші піснетворці за народженням і вихованням були сирийцями та палестинцями — наприклад, Йоан Дамаскин (Мніх), який вийшов із знатної арабо-сирийської родини Мансур (букв. Просвітитель), вивчив грецьку мову і грецьке поетичне мистецтво у захопленого в полон грека-сицилійця, і східні напиви пристосовував до гимнів грецькою мовою. У його канонах добре помітний зв'язок з мовою патристики, він знав творчість Єфрема Сиріна і каппадокійця Григорія Назіанзіна.

Подібно розвивалася грузинська гимнографія, джерела якої сягають ерусалимської та саввайтської спадщини V–VII ст. і яка дає можливість реконструювати немало втрачених грецьких текстів, зокрема, канонів²¹.

монодія: Її богословська, літургична та естетична сутність [=Науковий вісник НМАУ, 15]. Київ 2001, с. 95–101; Анна Аревшатян. Проблема канонического в армянском духовном песнетворчестве // *Καλοφωνία* 2 (2004) 56–60.

¹⁹ Див., наприклад, праці українського сходознавця академіка Агатангела Кримського (1871–1941): *История арабов и арабской литературы, светской и духовной (корана, фикха, сунны и пр.)*. Москва 1911 (передрук окремих розділів: А. Кримський. *Твори в п'яти томах*, т. 4: *Сходознавство*. Київ: Наукова думка 1974, с. 5–115); його ж *История Персии та її письменства*, т. 1 [=Збірник історико-філологічного відділу ВУАН, 3, вип. 1]. Київ 1923 (передрук окремих розділів: там само, с. 117–162); його ж *Хафиз та його пісні (бл. 1300–1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі* [=Збірник історико-філологічного відділу ВУАН, 9]. Київ 1924 (передрук одного розділу: там само, 163–228); А. Крымский. *Арабская литература в Средние века*. Москва 1977. Див. також: Б. Я. Шидфар. *Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.)*. Москва: Наука 1974; С. С. Аверинцев. На границе цивилизаций и эпох: Вклад восточных окраин римско-византийского мира в подготовку духовной культуры европейского средневековья // *Запад и Восток: Исследования, переводы, публикации*. Москва: Наука 1985, с. 5–34 (на с. 21–34 переклади сирийської поезії і прози).

²⁰ Н. В. Пигулевская. *Культура сирийцев в средние века*. Москва: Наука 1979, с. 130–140.

²¹ Вивчення грузинської гимнографії започаткував вихованець Київської духовної академії Корнелій Кекелідзе (1879–1962), див.: К. Кекелідзе. К вопросу о важности и современности разработки памятников древнегрузинской церковной, в частности — литургической письменности // *Труды КДА* (1908/11) 427–435; його ж. *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*. Тбилиси 1908; його ж. *Иерусалимский канонарь VII века*. Тифлис 1912; див. також: Важа А. Гвахария. Музыкальная культура Грузии XI–XII вв. // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 2 (1969) 401–411; О. Метревелі. *Ірмоси та богородичні: Дві давні редакції грузинського Ірмологіона за рукописами X–XI століть*. Тбілісі 1971 (груз. мовою) і

Пізніше з прийняттям слов'янськими народами християнства формується перекладна гимнографія, а згодом виокремлюються деякі оригінальні риси у болгар, сербів і русичів²².

Подібне, хоч і не так яскраво й переважно лише у музичному контексті, відбувалося й на Заході: давньоримський і амброзіанський спів, григоріанський, мозарабський, сент-галленський, солезмський, пізніше протестанський хорал²³. Витоки римо-католицького мелодичного

доповнення до цієї праці: Н. Métréveli, В. Outtier. Contribution à l'histoire de l'Hirmologion: Anciens hirmologia géorgiens // *Le Muséon* 88 (1975) 331–359; *Найдавніший Ядгари* / вид. Є. Метревелі, Ц. Чанкієва, Л. Хевсуріані [=Пам'ятки давньої грузинської літератури, 2]. Тбілісі 1980 (груз. мовою); *Невмированный Ирмологий (Рукопись А-603)* / подготовка текста, исследование и указатели Г. И. Кикнадзе. Тбилиси 1982; Ch. Hannick. Georgisch-orthodoxe Kirchenmusik // *MGG*, т. 4. Kassel 1996, с. 1140–1144; *Древнегрузинская профессиональная музыка: Вопросы истории и теории*. Тбилиси 1991; Charles Renoux. *Les hymnes de la Résurrection*, т. 1: *Hymnographie liturgique géorgienne. Introduction, traduction et annotation des textes Sinai* 18. Paris: CERF 2000; Манана Андриадзе. Глас как каноническая основа многоголосных песнопений Грузинской Православной Церкви // *Православна монодія: Її богословська, літургична та естетична сутність* [=Науковий вісник НМАУ, 15]. Київ 2001, с. 116–125; її ж. Особенности песнопений всенощного бдения в Грузии (на материале литургических и нотописных рукописей // *Церковное пение в историко-литургическом контексте: Восток — Русь — Запад* [=Гимнология, вып. 3]. Москва 2003, с. 21–29; Hans-Michael Schneider. *Lobpreis im rechten Glauben. Die Theologie der Hymnen an den Festen der Menschwerdung der alten Jerusalemer Liturgie im Georgischen Udzvelezi Iadgari* [=Hereditas: Studien zur Alten Kirchengeschichte, вид. Ernst Dassmann, Hermann-Josef Vogt, 23]. Bonn: Borengässer 2004; М. Мурьянов. Историческая параллель: грузинская гимнология // М. Ф. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, 2-е вид. Москва 2004, с. 80–87.

²² Н. Серёгина. Из истории русской гимнографии домонгольского периода // *Музыкальная культура Средневековья: Теория, практика, традиция: Сборник научных трудов / ред.-сост. В. Г. Карцовник* [=Проблемы музыкознания, 1. ЛГИТМиК]. Ленинград 1988, с. 62–77; М. Ф. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, 2-е вид. Москва 2004; історіографічний огляд слов'янської гимнографії та літургійного співу див.: М. Velimirović. Standt der Forschung über kirchenskavische Musik // *Zeitschrift für slavische Philologie* 31 (1963/1) 145–169; його ж The Present State of Research in Slavic Chant // *Acta musicologica* 44 (1972/2) 235–265; див. також огляд праць про слов'янську гимнографію за останні 20 років: Р. Н. Кривко. Славянская гимнография IX–XII вв. в исследованиях и изданиях 1985–2004 гг. // *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 11 (2004) 203–233.

²³ P. Wagner. *Einführung in die gregorianischen Melodien*, т. 1–2. Freiburg 1895, 1905; Leipzig 1921 (репринт: 1962; англ. перекл.: *Introduction to the Gregorian Melodies*. London 1907, репринт: 1957–1959); E. Cardine. Solesmes // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, т. 17. London — New York 1980, с. 452–454; John Harper. *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century: A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*. Oxford 1991 (польський перекл.: *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku* [=Musica Iagellonica]. Kraków 1997); R. L. Marshall. Chorale // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, т. 4. 1980, с. 312–321; Н. И. Ефимова. *Раннехристиянское пение в Западной Европе VIII–X столетий: К проблеме эволюции модальной системы средневековья* / Московская государственная консерватория. Москва 1998; Eugène Cardine, dom. *Semiologia gregoriańska* / перекл. Maciej Kaziński, Michał Siciarek. Kraków: Wydawnictwo benedyktynów TYNIEC 2008.

репертуару також сягають грецьких церковних гимнів і їх мелодій. Літургійна реформа папи Григорія I (Великого, †604) кодифікувала репертуар текстів і мелодій церковних гимнів, що пізніше було освячене його іменем як *григоріянський спів**. Певні місцеві особливості виробилися у західних слов'ян — чехів і поляків²⁴. Та загалом на Заході локальні відгалуження мали значно слабше забарвлення, ніж це було на візантійському культурному просторі.

У подальшому розвитку гимнографічних жанрів організуючу роль відіграло впорядкування церковного календаря. Перший вселенський собор у Нікеї (325) прийняв новий календар й узгодив два головні часові виміри: місячний, за яким визначався головний християнський празник — Пасха (Христове Воскресіння) і юліянський, що регламентував церковні празники і пам'яті впродовж усього року. Відповідно формувався гимнографічний репертуар: з одного боку, за пасхальним циклом — Тріюдь поствітна і Пентекостаріон (тобто, П'ятидесятниця, у слов'ян Тріюдь цвітна), а з іншого — за днями кожного місяця року юліянського календаря (служебні мінеї). Точні дати господських і богородичних празників Новий Завіт не подає і тому в календарному році вони укладені без глибшого обґрунтування²⁵. Окрім того, створювався також репертуар за днями тижня, що утверджував християнську історію від створення світу до Христового Воскресіння (Октоїх). У Римській Церкві репертуар рухомих і нерухомих свят також був поділений і складав відповідно *proprium tempore* та *proprium de sanctis*. Так гимнографія мистецтвом поетичного слова разом зі співом утверджувала правди християнської віри і водночас зміцнювала середньовічне сприйняття часу, що поєднувало еллінське циклічне й старозавітне лінійне його відчуття.

Заповнення гимнографічного репертуару за нікейським церковним календарем тривало від IV по XI ст. Спершу формувався репертуар важливіших празників і церковних подій, а згодом такий репертуар створюється для малих свят і на щодень. Виникає розгалужена система жанрів, форм і богослужень, що регулювалася церковним Уставом (Типіконом). Упродовж багатьох століть гимнографія виробила величну піраміду різнобарвних жанрів і форм, які перебували у складній ієрархічній залежності та були вплетені

* У літературі нерідко вживають вислів *григоріянський хорал*, але це є не зовсім правильним, бо йдеться про співне виконання одноголосих мелодій сольню або ж вокальним ансамблем; поняття *хорал* має на увазі насамперед хорову акордово-гармонічну фактуру, що утвердилося у протестантів під назвою *протестантський хорал*.

²⁴ Див., наприклад, матеріали окремої серії: *Musica Medii Aevi* / Instytut sztuki polskiej Akademii Nauk, т. 1 (1965), т. 2 (1968), т. 3 (1969), т. 4 (1973), т. 5 (1976), т. 6 (1977), т. 7 (1986), т. 8 (1991). Kraków: PWM; H. Feicht. *Studia nad muzyką polskiego Średniowiecza // Opera musicologica Hieronimi Feicht*, т. 1. Kraków: PWM 1975; його ж. *Święty Wojciech w polskiej muzyce średniowiecznej*. Warszawa 1996.

²⁵ М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, с. 30.

у розлогу систему богослужень. Співне виконання доповнювало й посилювало емоційне сприйняття богословського змісту гімнографічних текстів, надаючи їм яскравих емоційних барв й багатой палітри виразових засобів.

Одним із провідних догматів, який особливо розвиває й утверджує гімнографія, є образ Пресвятої Богородиці. Майже кожний цикл і гімн завершується прославленням Богоматері. На візантійському матеріалі цю тему ґрунтовно опрацював львівський богослов і літургіст о. Петро Крип'якевич (1857–1914),

De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca.

Theol. Doct. Petri Kryp'jakevyč opus posthumum.

I.

De origine hymnorum ss. in Ecclesia.

[1. Origo hymnorum christianorum e psalmodia Vet. Test. — 2. Momentum versionis graecae. — 3. S. Paulus de hymnis christianis. — 4. Primi hymni christiani iam sunt in Scriptura S. N. T. — 5. Principium perpetuum hymni christiani. — 6. Ulteriores hymni in aevo apostolico. — 7. De hymnis in epocha apostolos subsequente usque ad aevum libertatis Ecclesiae].

1. Principium hymnorum sacrorum apud christianos e psalmodia synagogae antiquae deducendum est. Psalmi et alia cantica Vet. Test. cum sua severa maiestate et amoena varietate, cum suo parallelismo, cum ephymniis, exclamationibus, caeteris adiunctis artis poëticae hebraeae, erant subtemen illud, ex quo evolvi coepit similis illis novus hymnus christianus. Constat enim primos christianos una cum Judaeis psalmos illos Hierosolymis decantasse, cum essent „perdurantes unanimiter in templo“ (Act. 2. 46); non secus et tunc, cum essent in orbe dispersi. Apostolus cohortatur nempe Ephesios et Colossenses, longe ab Urbe sancta dissitos, ut consolentur se ipsos „psalmis et hymnis et canticis spiritualibus, cantantes et psallentes in cordibus... Domino“ (Ephes. 5. 19., Colos. 3. 16.). Quae quidem decantatio antiquorum psalmodiarum hebraeorum erat christianis prima schola hymnorum sacrorum.

2. Jam vero certo constat, hymnos illos hebraeos iam diu ante Christum n. in graecam linguam versos fuisse, et Iudaeos in diaspora degentes in graeco plerumque sermone iis usos esse. Immo

Записки М. Т. III. т. СХХІ.

1

1. Титульна сторінка габлітаційної праці о. Петра Крип'якевича про Богородичну гімнографію

головно ж у своїй габлітаційній праці, перші дві частини якої вийшли друком вже після його смерті²⁶, а третя частина залишилася в рукописі. У цій праці йдеться про Богородичну гімнографію, де Автор спирається на добре опрацьовані грецькі та гебрайські джерела, виявляючи глибоке знання біблійних текстів, патристики та сучасної йому літургійно-богословської літератури.

Приблизно в XI столітті завершується формування основного гімнографічного репертуару, літургійні та співні форми якого збереглися до нашого часу.

²⁶ Р. Крп'якевич. De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca // *Записки НТШ* 121 (1914) 1–62 (див. також передрук цієї частини в укр. перекл. з латини Андрія Содомори: Про Богородичну гімнографію у грецькій Церкві // *Καλοφωνία* 5 (2010) 114–165; продовження: Elenchus maiorum hymnorum Deiparae // *Записки НТШ* 123–124 (1917) 1–56; Заключним розділом цієї праці мала слугувати публікація текстів богородичних пісень, головню кондаків, що збереглися в автографі в архіві його сина, відомого історика Івана Крип'якевича (1886–1967), нещодавно переданого спадкоємцями науковця до рукописного відділу Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника; див. також його дослідження: De hymni Acathisti auctore // *Byzantinische Zeitschrift*, т. 18 (1909) 357–382 (є окрема відбитка); рец.: [ларіон] С[венціцький] // *Записки НТШ*, т. 117 (1912) 183.

Творцями і виконавцями цих гимнів часто були вихідці з Близького Сходу, до яких долучалися представники інших земель візантійського культурного простору: Йоан Златоустий і Єфрем Сирін, Василій Великий, Роман Сладкопівець і Андрей Критський, Йоан Дамаскин і Козьма Маюмський, Йосиф Піснєписець, Кассія та багато ін.²⁷ Завершальний етап розвитку візантійської гимнографії пов'язаний з іменем Йоана Мавропода, який наприкінці 40-х років XI ст., потрапивши у немілість, був висланий з Константинополя і призначений Евхайтським митрополитом; саме тоді створив багато літургійних гимнів і завершив редагування службових міней²⁸.

Гимнографія словом і співом утверджувала християнську онтологію про Всесвіт і світовий порядок (τάξις, ordo), прославляла Вседержителя, оповідала про створення світу, небесну ієрархію, світ видимий і невидимий. Християнська уява про небесну ієрархію тісно перепліталася з монотеїзмом юдеїв, особою Бога Вседержителя (Второзаконня), а небесний двір з ангелами і пророками — з видіннями Єноха (книга Єноха)²⁹. Згодом ці теми й образи стають провідними у християнській гимнографії і підсилюються вишуканим артистизмом і яскравими музично-поетичними засобами.

Візантійські автори, які творили впродовж багатьох століть, хоч і виходили з мови Нового Завіту, Слово якого було адресоване широким масам, висловлювали свої думки і релігійні почування з вищим поетичним артистизмом і володіли значно більшими ресурсами, ніж автори Євангелія.

Головним ідейно-смісловим підґрунтям візантійської гимнографії було Святе Письмо Старого і Нового Завітів — у вигляді прямих цитат і запозичень, парафраз, смислових алюзій та ремінісценцій. Це надавало християнським гимнам особливої ваги й авторитету, тож гимнографія швидко стала однією з основних підвалин у підмурку величної піраміди християнської релігії. «Можна висловити думку про підпорядкованість у православному богослуженні Писання формам і завданням літургії, — пише сучасний дослідник біблійних текстів Анатолій Алексєєв. Лише ті частини Писання, які стали елементом літургії, отримали можливість бути невід'ємною часткою богословського знання і світогляду як пересічних парафіян, так і керівників общини»³⁰. Завдяки літургійному контексту гимнографія набирала певних богослужбових форм і відповідно кодифікувалася³¹.

²⁷ Филарет (Гумилевский). *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви*, вид. 2-е, доп. Чернигов: Типография Ильинского м-ря 1864; Н. И. Флоринский. *История богослужбных песнопений православной католической восточной церкви*, вид. 2-е. Киев: Типография Киево-Печерской лавры 1881.

²⁸ М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, с. 110.

²⁹ С. Аверинцев. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва: Наука 1977, с. 13.

³⁰ А. А. Алексєєв. Византийско-славянский профитологий (формирование состава) // *ТОДРЛ* 66 (2004) 65.

³¹ G. Wagner. *L'hymnographie comme prédication liturgique // La prédication liturgique et les commentaires de la liturgie*. Paris 1991, с. 247–258; Kr. Stantchev. *La poesia liturgica // Lo*

Осмилення гімнографічних піснеспівів невіддільне від розуміння певних календарних частин тексту, усвідомлення репертуару та його контексту, оскільки гімнографія є величезною книгою з неперервними лініями смислового зв'язку окремих розділів і підрозділів, що охоплюють празничні цикли і пам'ятні дати Христової Церкви, різні служби та окремі цикли, пов'язані між собою в єдине ціле. Так, одним з найяскравіших поетичних образів християнської гімнографії є образ сходу сонця, джерела якого сягають античності і старозавітних часів. У каноні патріарху Методію (843 – 14 червня 847), створеного патріархом Фотієм (858–867, 877–886), цей образ має наступний вираз:

Μαρμαρυγὰς ἀπαστράπτων	Свѣтлостню ѡблнстани
τῶν ἀρετῶν,	добродѣтели
ὡς νυμφίος πρόεισιν	яко женихъ изиде
ἐκ παστάδος τῆς σαρκὸς	и шьртога прошедъ
εἰς νυμφῶνα ἅγιον θεοῦ	къ невѣстителъ святын божин
σὺν ἀγγέλοις δαφιλῶς	съ ангелы обило
νῦν εὐφραίνόμενος.	веселъ си.

Поетика цього образу запозичена з Давидового псалма (18.5): **яко женихъ исходъи отъ шьртога своего**, ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ. Саме тут ховається джерело блиску, яким розпочинається канон — мармарυγή. Грецьке слово передає експресію блиску світла, його швидкоплинність. Подібний образ ужив ще Гомер: *μαρμαρυγὰς ποδῶν*. Однак в українському перекладі Бориса Тена цей образ затратився:

... довкола ж
Юні зібралися хлопці, досвідчені в танцях добірних,
І почали тупотіти на рівній площадці; *мелькання*
Ніг споглядаючи їхніх, в душі Одиссей дивувався³²,

тоді як у російському перекладі Василя Жуковського цей топос збережено:

Топали в меру ногами под песню они; с наслажденьем
легкость *сверкающих* ног замечал Одиссей и дивился³³.

Християнський топос мармарυγή означав фаворське світло, яке розумілося як джерело добродітності (добродѣтели).

Такі образи й словосполуки як *сонце на небі, золото в лазурі*³⁴, *всесвітня слава, златокованна труба, музикійський орган* та багато інших міцно

spazio letterario del medioevo, част. 3: *Le culture circostanti*, т. 3: *Le culture slave* / ред. Mario Capaldo. Roma: Salerno Editrice 2006, с. 439–474.

³² Гомер. *Одіссея* / перекл. зі старогр., прим. та словник Борис Тен. Київ: Дніпро 1968, с. 140: 8.262–265 (виділення наші — Ю. Я.).

³³ Гомер. *Одіссея* / перекл. В. Жуковский. Москва: Правда 1984, с. 101: 8.264–265.

³⁴ М. Мурьянов. «Золото в лазури» // *Проблемы структурной лингвистики: 1981*. Москва 1983, с. 265–278.

вкоренилися у перекладених з греки слов'янських мінеях XI–XII ст. Яскраві поетичні образи властиві й окремим службам і празникам — наприклад, так звані *хайретизми* в акафістах, службі Благовіщенню (від. гр. χαίρε — радуйся, Лк. 1:28)³⁵. В ірмосах часто вживається вираз «камѣнь несѣкомый» (гр. πέτρα ἀκροτόμος), тобто *необроблений*, богословська суть якого тісно пов'язана з образом Богородиці як Діви, витоки якого ховаються у старозавітній спадщині³⁶.

Ця висока поетика візантійських гимнографічних текстів через слов'янські переклади стала надбанням слов'янських народів й увійшла в українські та білоруські нотолінійні ірмолої. Яскраві поетичні образи, влучні вислови, барвисті епітети й метафори щедро наповнюють ірмолоїні тексти: «рѣки премудрости» (стихира Петру і Павлу), «тому хвала и слава, чест и держава» (степенний антифон 7 гласу), «слово бо раждається, премудрость приходить» (подобен 6 гласу), «радуйся царице, матерамъ и дѣвамъ слава всяка» (воскресний ірмос 9-ї пісні 7 гласу; МВ 50, 2, арк. 93 зв., 47 зв.–48, 234 зв., 223 зв.). Такі жанри як догматики, степенні-антифони, задостойник «О тобі радується», кондак Богородиці, стихири у велику П'ятницю, на Успеніє Богородиці та багато інших у слов'янських перекладах зберегли багату образність візантійської гимнографії і є високими поетичними шедеврами українсько-білоруської гимнографії ранньомодерної доби.

Багаті й яскраві поетичні образи візантійської гимнографії з часом міцно вкоренилися у слов'янській літературній і пісенній творчості, зокрема й русько-українській: вони увійшли в поезію і красне письменство, духовні пісні та народнопісенну творчість і стали надбанням багатьох поколінь аж до нашого часу. Так, кондак 6 гласу неділі сиропусної «Премудрости наставниче» цитується князем Володимиром Мономахом³⁷, гимнографічні мотиви прямо-таки просякли *Слово о полку Ігоревім*³⁸, вони увійшли у поезію Сковороди та Шевченка³⁹, Франка й Лесі Українки⁴⁰.

³⁵ Див., наприклад: Р. Кругякевич. De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca, с. 52–53.

³⁶ Ch. Hannick. *Das altslavische Hirmologion: Edition und Kommentar* [=Monumenta Linguae Slavicae dialecti veteris: Fontes et dissertationes, 50]. Freiburg i. Br.: Weiher 2006, с. 114–115 (глас 4, пісня 2); друкований нотолінійний Ірмолой 1700 року — «камєне несѣкома» (с. 149), як і в друці 1709 р. (арк. 72 зв.–73). Грецьке ἀκροτόμος уточнює переклад — виведення як спосіб удосконалення.

³⁷ *Повесть временных лет*, т. 1. Москва 1950, с. 166; на це звернула увагу Майя Моміна (див.: М. Моміна. Проблема правки славянских богослужебных гимнографических книг на Руси в XI в. // *ТОДРЛ* 45 (1992) 204–205.

³⁸ Володимир Бирчак. Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Ігоревім» // *Записки НТШ*, т. 95 (Львів 1910) 5–29; т. 96 (Львів 1910) 5–32; Д. С. Лихачев. «Тресвѣтлое солнце» Плача Ярославны // *ТОДРЛ* 24 (1969) 412.

³⁹ Див., наприклад: Кость Кисілевський. Шевченкове слово (Семантична студія) // Кость Кисілевський. *Українське мовознавство в останній добі* [=Праці Філософічно-філологічного факультету Українського Католицького Університету ім. св. Климента

З розвитком богослужбової практики, супроводжуваної розбудовою гимнографічних жанрів і форм, виникали певні уставні приписи. На початкових етапах східного християнства богослуження орієнтувалося на практику особливо авторитетних церков і монастирів — Єрусалимського храму і монастиря св. Сави в Палестині. З розбудовою Візантійської імперії богослуження храмів столичного Константинополя стають зразками для наслідування — передовсім Великої Церкви (св. Софії), Євергетидського і Студійського монастирів. З початком другого тисячоліття цю місію беруть на себе монастирі Афону й насамперед Велика лавра. Богослужбові приписи з часом кодифікуються й укладаються в окремі книги типікони (устави), найвідомішими з яких стали Студійський та Єрусалимський.

Студійський устав сформувався у X ст., а з наступного XI ст., очевидно, у 60-х роках, був перекладений на Русі у Києво-Печерській лаврі⁴¹. З кінця XI ст., як і Устав Великої Церкви, він втрачає своє провідне значення й у XIII ст. поступається Єрусалимському. Виникнення цього уставу пов'язується з богослужбовою практикою монастиря св. Сави в Палестині. Завдяки деякій простоті, на відміну від столичних Студійського монастиря і Великої Церкви, Єрусалимський устав швидко поширюється на Афоні та Візантії, а згодом і в Слов'янщині. Це зумовило певні богослужбові реформи, які тривали до середини XIV ст., тобто з часу константинопольського патріярха Філофея Коккіна (1353–1354, 1364–1376), який кодифікував щоденні служби в уставі Διάταξις⁴².

Уставні зміни впливали на репертуар і редагування літургійних книг, інспірували появу нових слов'янських перекладів і редагувань за сучасними тоді грецькими книгами, зокрема, за глави Болгарської Церкви Євтимія Тирновського⁴³.

Папи]. Рим 1973, с. 123; George Y. Shevelov. 1860 in Shevchenko's Work // *Shevchenko and the critics, 1861–1980* / вид. G. S. Luckyj. Toronto: University of Toronto Press 1980, с. 324–354 (укр. перекл.: Юрій Шерех. 1960 рік у творчості Тараса Шевченка // Юрій Шерех. *Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*, т. 3. Харків: Фоліо 1998, с. 29–51); М. Шевченків. *Бог суцїй у поезїї Кобзаря*. Люблін — Тернопіль: Астон 2008.

⁴⁰ В українському літературознавстві не помітно глибшого зацікавлення цією проблематикою, як і вивчення самої гимнографії як літературної творчості, зокрема, її слов'янськими та українськими перекладами. Покажемо у цьому відношенні є нещодавно опублікований великий і, загалом, цікавий збірник статей, до того ж переважно українських авторів — *Sacrum i Biblia w literaturze ukraińskiej* / ред. Ihor Nabytowycz. Lublin: Ingvarr 2008), приготований Закладом Української Філології Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, у якому немає жодної статті з цієї теми.

⁴¹ Д. С. Ищенко. Устав Студийский по списку XII в. // *Источники по истории русского языка*. Москва 1976, с. 110; А. Пентковский. *Типикон патриарха Алексия студита в Византии и на Руси*. Москва: Изд. Московской патриархии 2001.

⁴² А. Д. Мансветов. *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви*. Москва 1885, с. 192–196.

⁴³ *Търновска книжовна школа 1371–1971: Международен симпозиум Велико Търново, 11–14 октомври 1971*. София 1974; Константинос Нихоритис. *Атонската книжовна*

Це не могло не торкнутися і богослужбового співу, який так чи інакше реагував на ці зміни, кореспондував з ними і виявляв власні музичні пріоритети, одним з найяскравіших виявів яких став калофонічний стиль пізньо- та поствізантійської доби.

Здавалося б, що оскільки об'єктом літературознавців і лінгвістів, літургістів і богословів, як і музикологів, є один і той сам предмет — гимнографія, — то й досліджувати його слід у тісній співпраці. Проте більшість сучасних науковців, які вивчають візантійсько-слов'янську гимнографію — це переважно лінгвісти й філологи — часто навіть не згадують її музичного контексту. Так, за останні два десятиліття з'явилося чимало серйозних публікацій гимнографічних текстів, зокрема, слов'яно-руських міней, які, проте, мають майже виключно лінгвістичне спрямування й ігнорують співні форми цих текстів, часто навіть не згадують про присутність знаків нотації й опускають їх у своїх публікаціях, що деформує результати досліджень. Набутий позитивний досвід міжнародної співпраці філологів і музикологів навколо видавничої серії *Monumenta Musicae Byzantinae*, Мюнхенської школи медієвістів (Ервін Кошмідер, Іван Гарднер), школи американського лінгвіста Романа Якобсона, а також німецького славіста Крістіяна Ганніка поки що не знаходить свого достойного продовження*.

Цілком слушно про органічну єдність різних компонентів гимнографії писав Михайло Мурьянов: «У піднебессі собору з текстом гимну відбувалося те, що призначалося лише йому: з потоку співу навіть при ідеальній його зладженості й оптимальній акустиці приміщення слухач вловлював лише окремі слова та словосполучення, синтаксична цілість розпливалася — разом з димом кадила та завмиранням вогників численних свічок, які відбивалися у мерехтінні мозаїк»⁴⁴.

Отож, гимнографічні тексти у церковних богослуженнях звучали переважно у співочих формах, що наповнювало богослуження соковитими емоційними барвами та дзвінкими голосами. Це забезпечувало точніше й глибше сприйняття й розуміння головних тем, образів та ідей християнської віри та їх богословських основ.

традиция в разпространението на Кирило-Методиските извори [=Кирило-Методиевски студии, кн. 7]. София: Българска Академия на науките 1997; *Преводи през XIV столетие на Балканите* / відп. ред. Лора Тасева. София: ГорексПрес 2004.

* Таке розмежування медієвістів-філологів і лінгвістів, з одного боку, та музикологів, з іншого, особливо властиве для науковців радянського і пострадянського простору й пов'язане з відсутністю музикології в університетах, що позбавляє вихованців університетів музичних знань, а в консерваторіях, відповідно, музикологи не отримують ґрунтовної філологічної підготовки.

⁴⁴ М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, с. 137.

1.2. Слов'янська рецепція візантійської гимнографії та літургійного співу

Візантійська спадщина впродовж багатьох століть визначала зміст і характер культури багатьох слов'янських народів, зокрема, й русько-українського. Ще Іван Франко у згадуваній рецензії на *Історію візантійської літератури* Карла Крумбахера писав: «вплив Візантії на нас був далеко більший, ніж се ще донедавна допускали. Ми зрослись з нею духом так тісно, черпали з її духовного скарбу так довго в злім і добрім, що студіювання тої візантійщини являється неминучим і дуже важним складником студіювання нашого власного народу, його історії і його розвитку»¹. Візантія тривалий час визначала також напрями розвитку мистецької культури Західної Європи, в тому й музичної, хоча результати були різними².

Християнізація південних слов'ян, а згодом і Київської Русі, зумовила появу писемности й утвердження церковнослов'янської мови як мови літургійної і літературної, що стало одним з основних чинників у визначенні писемного типу культури візантійсько-слов'янської спільноти³.

Поява писемности на Русі ввела її у коло християнських народів й відкрила шлях до засвоєння нових духовних скарбів, як власне християнських, так і античного світу. Літургійні тексти, як найпоширеніші і добре знані різним суспільним верствам, стають зразками для створення оригінальних творів. За відсутности спеціальних підручників Святе Письмо й літургійні тексти використовувалися і як посібники з граматики й орфографічних приписів для вивчення літературної мови⁴.

Християнство торкнулося майже всіх форм суспільного життя й рішуче змінило культурне обличчя молодой Русі. Прийнявши модель східного

¹ І. Франко. Візантійська література // І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах*, т. 29. Київ: Наукова думка 1981, с. 185.

² В. Залозецький. *Огляд історії старохристиянського мистецтва* [=Праці Греко-католицької Богословської Академії у Львові, 13]. Львів 1934; D. Cuclin. *Le rôle du Chant Grégorien dans le passé jusqu'à nos jours et du Chant Byzantin, dans l'avenir // Atti del V. congresso internazionale di studi Bizantini (Rome 20–26 settembre 1936)*, т. 6. Roma 1940, с. 474–480; E. Wellesz. *Eastern elements in Western Chant: Studies in the Early History of Ecclesiastical Music* [=MMB, Subsidia]. Oxford — Boston 1947; O. Demus. *Byzantine Art and the West*. New York: University Press 1970.

³ *Історія української культури в п'яти томах*, т. 1. Київ: Наукова думка 2001, с. 711–714; Я. Ісаєвич. Мовний код культури // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*, вип. 1: *На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського*. Дніпропетровськ 1997, с. 290–307.

⁴ А. А. Алексеев. Цели и методы текстологического исследования лингвистических источников XI–XVII вв. // *Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование*. Москва 1988, с. 192.

християнства, княжий Київ розвивав також зв'язки із західним латинським світом⁵. Від західних сусідів було перейнято звичай і техніку будівництва невеликих церков-ротонд біля палаців правителів⁶, витоки чого сягають ротонди Карла Великого в Аахені⁷. Писар Феодор *угринець* у прикрасах Юріївського євангелія з початку XII ст. у мистецькій оздобі пам'ятки добре виявляє знання каролінгського та романського стилів⁸. Романські елементи помітні у порталах і кам'яній різьбі галицьких церков, у яких проглядаються архітектурні форми й деталі Польщі, Чехії, Моравії⁹. Натомість в оздобі південноруського Добрилового євангелія з 1164 р. виразними є риси ново-візантійського стилю¹⁰.

Активне сприйняття Заходу помітне і в давній руській літературі. Для митрополита Іларіона Рим є першоосновою християнства, у Римі започатковане почитання слов'янських вчителів (*Слово о законі і благодаті*), а в анонімному *Слові на обновленіє Десятинної церкви* мучеництво св. Климентя папи римського осмислюється у контексті культурної осі Рим — Херсонес — Київ. Прихильне наставлення до Риму, зокрема як організаційної основи християнства, відображене у циклі пам'яток про Миколая Мирлікійського, *Слові о вірі християнській і латинській* Феодосія Печерського, Київських літописах, *Повісті временних літ* та інших перекладних та оригінальних творах старого Києва¹¹.

⁵ В. Залозецький. Між Окцидентом і Візантією в історії мистецтва // *Культура і мистецтво* (Львів 1939/1) 5–16; E. Winter. *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955–1939*. Leipzig 1942; І. Шекера. *Київська Русь у міжнародних відносинах XI століття*. Київ 1967; A. Grabar. *La conversion de la Russie en histoire de l'art // L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Âge*, т. 2. Paris 1968, с. 1105–1116; Simon Franklin. *The Reception of Byzantine Culture by the Slavs // The 17th International Congress of Byzantine Studies. Major Papers*. New Rochell — New York 1986, с. 383–397; В. Пуцко. Русь серед європейських культур // *Кирило-Методієвські студії* 5 (1988) 163–183; *Древнерусская литература: Восприятие Запада в XI–XIV веках* / Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН. Москва: Наследие 1996; І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом*. Львів 2001; *Славянський мир между Римом и Константинополем* [=Славяне и их соседи, 12. Институт славяноведения РАН]. Москва: Индрик 2004.

⁶ У Галичі, Перемишлі, Володимирі, Холмі, селі Олешкові на Покутті, на Закарпатті, Києві, Гродні, Смоленську; див.: *Історія українського мистецтва в шести томах*, т. 1. Київ 1966, с. 220–221; Неппер М. Ибоя. Влияние византийской культуры в Затисском крае Венгрии и вопросы болгарского посредничества (Новые данные в связи с археологическими находками) // *Palaeobulgarica* 11 (1987/2) 41–45 (розкопки руїн круглої церкви-ротонди з XI ст.); М. Фіголь. Галицькі ротонди // *Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць*. Київ — Галич 1998, с. 94–96.

⁷ В. Пуцко. Русь серед європейських культур, с. 168–169.

⁸ Там само.

⁹ *Історія українського мистецтва*, т. 1, с. 218.

¹⁰ Я. Запаско. *Українська рукописна книга* [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Світ 1995, с. 179–182, 189–195.

¹¹ *Древнерусская литература: Восприятие Запада в XI–XIV веках*.

Завдяки перекладацькій діяльності солунських братів Кирила-Константина і Методія, а також їх учнів і послідовників, слов'яни отримали перші переклади візантійської гимнографії. Та як створювалися ці переклади і яким був їх репертуар, поки що залишається неясним¹².

Після прийняття бл. 863 року християнства за правління царя Симеона (893–927) Болгарська Церква формується інституційно, й після Преславського собору (893) обираються перші місцеві єпископи — Климент Охридський та Константин Преславський. Зростає місцевий клір, який поступово витісняє греків. Офіційною мовою Болгарської Церкви та її богослужень стає староболгарська (пізніше її назвали церковнослов'янською), на яку перекладають Святе Письмо, літургійні тексти, богословські трактати.

Перехід від грецької мови богослужень до слов'янської був нелегким і зайняв чимало часу. Перекладами передусім забезпечувалися собори й парафіяльні церкви, де служби відбувалися переважно у воскресні та празничні дні. Мабуть тому спершу був перекладений скорочений Октоїх Йоана Дамаскина, що поєднував воскресний репертуар з щоденним від понеділка до суботи¹³. Для празничних служб таким збірником був, ймовірно, прототип майбутньої Мінеї празничної, до якої додавали гимни Тріоді¹⁴, а в монастирях з їх цілодобовими щоденними службами грецька мова затрималася значно довше.

Поряд з перекладами, слов'яни створювали оригінальні гимни, переважно грецькою мовою, доповнюючи візантійський репертуар, а згодом

¹² Докладніше про початковий етап перекладів і їх репертуар див.: Ch. Hannick. Начала славянской гимнографии в кирилло-мефодьевскую эпоху // *Thessaloniki — Magna Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19. Oct. 1997*. Thessaloniki 1999, с. 347–354; С. Ю. Темчин. Этапы становления славянской гимнографии (863 — около 1097 года), част. 1 // *Славяноведение* (2004/1) 18–55; част. 2 // *Славяне и их соседи*, вип. 11. Москва 2004, с. 53–94. Ймовірно, як вважав Антонін Достал (1906–1997), слов'янські першопросвітителі, які принесли в Моравію візантійські літургійні книги і переклади, зокрема, літургії Йоана Златоустого, щоб згладити конфлікт з Римом, переклали слов'янською також латинську месу (див.: A. Dostál. Origin of the Slavonic Liturgy // *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 73–87). Правда, іноді з'являються сумніви щодо перекладів гимнографічних текстів слов'янськими першопросвітителами (див., наприклад, нову працю Красимира Станчева, який на підставі уважного аналізу Житій Кирила Філософа і Константина дещо звужує усталений погляд на репертуар найдавніших перекладів слов'янських літургійних книг: Кр. Станчев. О переводческой деятельности Константина-Кирилла и Мефодия // *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10–16 settembre 2008)* [=Biblioteca di Studi Slavistici, 7]. Firenze: University Press 2008, с. 83–99).

¹³ Ch. Hannick. Das musikalische Leben in der Frühzeit Bulgariens aufgrund literarischer Quellen des frühslavischen Schrifttums // *Byzantinoslavica* 49 (1988) 23–37; С. Кожухаров. Октоїх // *Кирило-Методиевска Енциклопедия*, т. 2. Софія 1995, с. 846–848.

¹⁴ Ильина книга: Древнейший славянский богослужебный сборник: Факсимильное воспроизведение рукописи / підг. Евгений Верещагин. Москва: Индрик 2006, с. х.

їх перекладали слов'янською мовою. Ці гимни та імена їх творців було віднайдено й атрибутовано в останні десятиліття завдяки акростихам, реконструйованим іноді за зворотними перекладами грецькою мовою¹⁵.

Було віднайдено й ідентифіковано гимни Климента Охридського: тропарі трипіснців предпразників Різдва Христового та Богоявлення (опубліковані за Мінеєю празничною XIV ст. Хлуд. 166)¹⁶, на празник покладення Ризи Пресв. Богородиці (2.07 і 31.08) з акростихом у тропарях 8 і 9 пісень¹⁷, канон св. Євтимію Великому (20.01). Акростих «Климент», правдоподібно, читається також у трьох стихирах на перенесення мощей св. Йоана Златоустого (27.01)¹⁸. Припускають, що в службі на віднайдення мощей папи римського Климента зберігся гимн Кирила Солунського¹⁹. Пізніше ці служби й піснеспіви увійшли до русько-українських літургійних книг²⁰; на їх честь будуються храми — Димитрія Солунського у Володимирі на Волині²¹, Перенесення мощей св. Миколая, мабуть, з кінця XIV ст. у селі Збручанському (тепер Борщівського району Тернопільської обл.)²² та Глещовій (також Тернопільської обл. Скалатського р-ну)²³. В ранньомодерну добу ці служби та гимни з'являються друком, зокрема, окремим виданням «Житіє і служба Іоану Рильському» з *Предсловієм* Антонія Радивилівського (друкарня Києво-Печерської лаври, 1671)²⁴.

З часом слов'янські народи канонізують власних мучеників і подвижників Церкви й створюють на їх пам'ять служби й окремі гимни: у Болгарії Димит-

¹⁵ Див. підсумковий збірник, що вийшов до XIII Міжнародного конгресу славистів у Любляні: *La poesia liturgica slava antica*=*Древнеславянская литургическая поэзия* / XIII Congresso Internazionale degli Slavisti, Lubiana, 15–21 agosto 2003, Blocco tematico n° 14, Relazioni / упоряд. Kr. Stantchev, Maria Yovcheva. Roma — Sofia 2003.

¹⁶ К. Станчев, Г. Попов. *Климент Охридски: Живот и творчество*. София 1988, с. 112–119.

¹⁷ Г. Попов. Химнографското наследство на св. Климент Охридски // *Кирило-Методиевски студии*, т. 13. София 2000, с. 43.

¹⁸ Підсумкові огляди цих знахідок див.: Г. Попов. *Химнографското наследство на св. Климент Охридски*, с. 42–49; К. Станчев. Литургическая поэзия в древнеславянском литературном пространстве (История вопроса и некоторые проблемы изучения) // *La poesia liturgica slava antica*, с. 5–22.

¹⁹ М. Ф. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, с. 262–265.

²⁰ І. Огієнко. *Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність*. Історико-літературна монографія, т. 1–2. Варшава 1927–1928; П. Лавров. *Кирило та Методий в давньослов'янському письменстві*. Київ 1928.

²¹ *Літопис руський: За Іпатським списком* / перекл. Леонід Махновець. Київ: Дніпро 1989, с. 447, під 1288 р.

²² *Історія української культури у п'яти томах*, т. 2. Київ: Наукова думка 2001, с. 272.

²³ *Шематизм Львівської єпархії на 1931 рік*, с. 205.

²⁴ Я. Ісаєвич. *Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми*. Львів: Місіонер 2002, с. 236.

рію Солунському²⁵, Кирилу та Методію²⁶, Клименту Охридському, Йоану Преславському, Йоану Рильському; у Сербії — Саві Сербському, в Чехії — Вацлаву-В'ячеславу та його бабі Людмилі²⁷. За цими зразками створюються служби й гимни руським святим і преподобним²⁸: князям Борису і Глібу²⁹, Володимирі та Ользі³⁰, преп. Феодосію та Антонію Печерським, Єфросинії Полоцькій³¹,

²⁵ Одне з перших досліджень цього канону опубліковане в Україні: А. Д. Воронов. Древнеславянский канон св. Димитрию Солунскому // *Труды КДА* (1878/10) 147–160, а його музичний контекст найповніше дослідив і зробив сучасну нотну транскрипцію Мілош Велімірович (див.: М. Velimirović. *The Melodies of the Ninth-Century Kanon for St. Demetrius* // *Essays for Boris Schwarz* / вид. Malcolm H. Brown. Ann Arbor: UMI Press 1984, с. 107–114).

²⁶ Про пам'ять Кирила Філософа у давньоруських пам'ятках див., наприклад: Н. Серегина. Стихира и тропарь св. Кириллу Философу в нотированном Стихираре русской певческой традиции // *Гимнология*, вип. 1, кн. 1. Москва: Композитор 2000, с. 146–152; її ж. Стихира святому Кириллу Философу по списку 12 века // *Болгарский ежегодник*, т. 4. Киев: Славянский университет 2000, с. 178–180.

²⁷ *Сказание о начале Чешского государства в древнерусской письменности* / підг. А. И. Рогов [=Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы]. Москва: Наука 1970.

²⁸ В. Зема. «Древо самого раю»: До початків київських культів // *Український історичний збірник*, вип. 12. Київ 2009, с. 30–41.

²⁹ Припускають, що автором служби Борису та Глібу був київський митрополит Йона II (1076/1077 — 1089), хоч і з деякими сумнівами, див.: А. Поппэ. О времени зарождения культа Бориса и Глеба // *Russia mediaevalis*, т. 1. München 1973, с. 6–29; G. Podskalsky. *Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*. München 1982, с. 284 (рос. перекл.: Г. Подскальски. *Христианская и богословская литература в Киевской Руси*. Санкт-Петербург 1996, с. 376); Н. Серегина. К вопросу о первой канонизации Бориса и Глеба // *Древнерусская певческая культура и книжность: Сборник научных трудов* / ред. Н. С. Серегина [=Проблемы музыкознания, вип. 4 / ЛГИТМиК]. Ленинград 1990, с. 12–19; див. також сучасну дискусію навколо цього питання: А. Н. Ужанков. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: К истории канонизации и написания житий // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2000/2) 28–50; (2001/1) 37–49; А. М. Ранчин. О статье А. Н. Ужанкова «Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий» // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2002/3) 110–114; див. також: О. Портянко. Піснеспіви святим Борису та Глібу в українській співочій традиції // *Українське музикознавство*, вип. 34. Київ 2005, с. 171–181.

³⁰ Теж, між іншим, як і в щойнозгаданому випадку з чеськими святими, баба кн. Володимира. За деякими припущеннями канонізацію кн. Володимира здійснив київський митрополит Максим (1283–1305), див.: J. Fennel. *The Canonisation of Saint Vladimir* // *Tausend Jahre Christentum in Russland: Zum Millenium der Taufe der Kiever Rus'*. Göttingen 1988. Göttingen 1988, с. 299–304, за іншим — канонізація відбулася у Новгороді на межі XIII–XIV ст. (див.: А. В. Поппэ. Когда и как князь Владимир был признан святым // *От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный чл.-корр. РАН Я. Н. Щапову*. Москва 2005, с. 44–61; згадуються й інші дати: 1255 рік або 1284 (див.: *Історія української культури*, т. 2. Київ: Наукова думка 2001, с. 213).

³¹ Н. С. Серегина. *Песнопения русским святым: По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. «Стихирарь месячный»*. Санкт-Петербург 1994.

пізніше Йосафатові Кунцевичу³². Тропарі й кондаки руським святим — Антонію і Феодосію Печерським, княгині Ользі, а також митрополитам київським Петрові та Алексію включалися в українські стародруки: Часослов 1616 року (первісток киево-лаврського друку, повторено у Часослові Тимофія Вербицького 1625)³³, до Акафістів зі стихирами та канонами (Київ: друкарня Лаври 1693) включені «Правило молебное к преп. Отцам Печерским», канон 8 гласу преп. оо. Печерским, *твореніє* Мелетія Сірига, створений 1643 р.³⁴ — ірмос 1 пісні «Воду прошед яко по суху», тропар «Многими окруженный» (арк. 213–224).

Найперше слов'янською мовою були перекладені основні тексти християнської віри: Святе Письмо, твори Отців Церкви, окремі літургійні книги. Очевидно, Кирило і Методій слов'янською мовою переклали дві літургійні книги — Пентекостаріон (Тріюдь цвітну) й Шестоднев служебний з додатками, а серед окремих жанрів — ймовірно, ірмоси³⁵. Слов'янські переклади міней були створені наприкінці X і в першій половині XI ст., в Болгарії або на Афоні, і згодом були перенесені на Русь, де в 1066–1074 роках завершився їх переклад і редагування, що пов'язують з ім'ям ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія (†1074)³⁶. Водночас, цей репертуар був *озвучений*, тобто засвоювався у співних формах, тож можливо, що до його редагування був залучений учень преп. Феодосія доместик Стефан (†1094), який після його смерті став ігуменом, а пізніше зайняв єпископську кафедру у Володимирі на Волині. Отож тексти міней як найяскравіший і найбільший звід візантійської гимнографії також входять до складу найдавніших слов'янських перекладів³⁷.

³² М. М. Соловій, А. Г. Великий, ЧСВВ. *Святий Йосафат Кунцевич: його життя і доба*. Торонто 1967; Софія Сенік. *Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича*. Львів 1994.

³³ Я. Ісаєвич. *Українське книговидання*, с. 183–184.

³⁴ Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1: 1574–1700 [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Вища школа 1981, № 682; див. також примірник бібліотеки Унівської Свято-Успенської лаври, стд. 1, що належав сучасному митрополитові Досифею (1624–1693).

³⁵ R. Jakobson. Methodius' Canon to Demetrius of Thessalonica and Old Church Slavonic Hirmoi // *Sbornik prací Filosofické fakulty Brněnské University* 14 (Brno 1965) 117; Ch. Hannick. Начала славянской гимнографии; його ж. Der Beitrag der slavischen Überlieferung zur byzantinischen Homiletik // *Преводите през XIV столетие на Балканите*. Софія 2004, с. 35–46; С. Ю. Темчин. Этапы становления славянской гимнографии (863 — около 1097 года) // *Славяноведение* (2004/1) 35. Див. новий критичний погляд щодо цих перекладів у згадуваній статті Кр. Станчева (прим. 12).

³⁶ М. А. Momina. Zum Problem der Korrektur slavischer gottesdienstlicher hymnographischer Bücher in der Rus' des XI. Jh. // *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50 (1990) 18–19; її ж. Проблема правки славянских богослужебных гимнографических книг на Руси в XI в. // *ТОДРЛ* 45 (1992) 200–219.

³⁷ Малик Мулич. К вопросу о художественном мастерстве в древнейших славянских переводах служебных миней // *Кирил Солунский* 2 (Скопје 1970) 239–256; Ch. Hannick. Начала славянской гимнографии; Н. А. Нечунаева. *Минья как тип славяно-греческого средневекового текста*. Таллин 2000; М. В. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*; С. Ю. Темчин. Этапы становления славянской гимнографии (863 — ок. 1097 гг.) // *Славя-*

Пізніше, у XIV ст., в час реформ глави Болгарської Церкви Євтимія, слов'янські перекладачі звертаються до сучасних їм текстів, а візантійські книжники створюють життя слов'янського духовного проводу³⁸. Праця слов'янських книжників була тісно пов'язана з літургійною реформою, зокрема, введенням Єрусалимського уставу: тексти богослужбових книг знову редагуються й доповнюються новими візантійськими зразками. У релігійній обнові помітне місце зайняв ісихазм, що вплинуло й на репертуар перекладів і доповнень до літургійних книг. Реформи сприяли уніфікації та стандартизації літургійних текстів, гимнографічної й церковномузичної термінології, що збереглася до нашого часу. Виникає так званий середньо-болгарський правопис, створення якого пов'язується із Студійським монастирем та Афоном. На Святій горі створюються нові переклади й правки літургійних текстів³⁹. Згодом під навалом турків-османів впали Болгарія, Сербія і врешті Константинополь, що відтіснило перекладацьку й редакторську діяльність над гимнографічними текстами в Молдавію, Україну та Білорусь, а згодом і в Росію⁴⁰.

Питання перекладів з грецької мови на церковнослов'янську також пов'язане з часовими і стильовими наверстуваннями у візантійській гимнографії. На ранньому етапі її розвитку панував піднесений стиль античної лірики з великою домішкою близькосхідної поетики. Згодом, починаючи з Романа Сладкопівця (VI ст.), поети-мелодоси втрачають інтерес до античної метрики і звертаються до тонічної версифікації, силабіки й деяких інших форм віршованих текстів⁴¹. Упродовж цього часу витворилася складна семантика поетичних образів, де панували прихований зміст, складні метафори, парафрази й алюзії до текстів Святого Письма. Це зумовило певну переобтяженість гимнографічних текстів, ускладнення синтаксичних форм і т. п., що ставило перед південнослов'янськими та руськими перекладачами й редакторами складні завдання.

Головною турботою перекладачів було відтворення богословського змісту, лексичної точності та збереження порядку слів грецьких оригіналів, що

не и их соседи, вип. 11. Москва 2004, с. 53–94; теж саме // *Славяноведение* (2004/1) 18–55.

³⁸ *Търновска книжовна школа 1371–1971*. Международен симпозиум Велико Търново, 11–14 октомври 1971. София 1974; *Преводи през XIV столетие на Балканите* / ред. Лора Тасева. София: ГорексПрес 2004.

³⁹ В. Мошин. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // *Byzantinoslavica* 9 (1947–1948) 57.

⁴⁰ И. Дуйчев. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества // *ТОДРЛ* 19 (1963) 107–129.

⁴¹ М. Залеский. Основы византийской ритмики; Г. Прохоров. К истории литургической поэзии: Гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина // *ТОДРЛ* 27 (1972) 124–125; С. Аверинцев. *Ранневизантийская поэтика*. Москва 1977; *Rhythm in Byzantine Chant: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in November 1986* / вид. Ch. Hannick. Hernen: Bredius 1991.

порушувало норми слов'янської мови й приводило до неясностей й плутанини у передачі змісту⁴². При цьому, як вважав Ватрослав Ягіч, слов'янські перекладачі не звертали уваги на віршові розміри, що, як виявилось пізніше, складало головну суть літургійної поезії у її єдності з мелодичним компонентом, оскільки гимнографічні тексти виконувалися співно.

Проте пізніше формується інший погляд, особливо ж з появою 1919 року статті Романа Якобсона (1896–1982) про слов'янські переклади. Всупереч авторитетній на той час теорії Ватрослава Ягіча, відомий американський лінгвіст висловив думку про збереження у слов'янських перекладах грецької метрики⁴³, що промовляло за збереження музичної основи. Згодом музиколог Мілош Велімірович (1922–2008), досліджуючи тексти ірмологіона, звернув увагу, що «окремі переклади зроблені з великою турботою про форму з подиву гідною здатністю зберігати метричні схеми своїх грецьких моделей»⁴⁴. Антоніна Філонов-Гове, спираючись на нову методологічну засаду Якобсона, виявила на музичному матеріалі як і в яких формах зберігалася поетика й мелодика візантійської гимнографії⁴⁵. Цієї ж тези притримуються Крістіян Ганнік⁴⁶, Майя Моміна, Анна Пічхадзе, болгарські науковці

Отож, гимнографічні тексти були невіддільними від музичного контексту, що впливало на форму і зміст їх перекладів слов'янською мовою. Важливий підсумок наукової полеміки навколо поетики слов'янських перекладів та історіографічний огляд цієї проблематики на XIII Міжнародному конгресі славистів у Любляні (2003) здійснив Красимир Станчев⁴⁷. Для слов'янських перекладів візантійських гимнів був властивий принцип мистецької «приблизности», що дуже добре помітне в різночитаннях і редакціях

⁴² В. И. Ягич. *Службные минеи за сентябрь, октябрь, ноябрь: В церковно-славянском переводе по русским рукописям 1095–1097*. Санкт-Петербург 1886, с. v–xxxiv; див. також: [Горский А. В., Невоструев К. И.]. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной (патриаршей) библиотеки, отдел первый: Священное писание, т. 1*. Москва 1855; отдел третий, част. 2: *Книги богослужбные*. Москва 1917, с. 77–80.

⁴³ Р. Якобсон. Заметки о древне-болгарском стихосложении // *ИОРЯС* 24 (1919/2) 351–358; див. подальший розвиток цієї тези: R. Jakobson. *The Slavic response to Byzantine poetry // Congrès international des études byzantines, Ochrid 1961, Rapports VIII*. Belgrade — Ochride 1961, с. 249–265.

⁴⁴ M. Velimirović. *Byzantine Elements in Early Slavic Chant: The Heirmologion* [=MMB, Subsidia, 4 (Volum of Appendices)]. Copenhagen 1960, с. 60.

⁴⁵ Antonina Filonov Gove. *The Evidence for Metrical Adaptation in Early Slavic Translated Hymns // Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry / вид. Ch. Hannick* [=MMB: Subsidia, 6: *Studies fragmenta Chilandarica palaeoslavica*, 2]. Copenhagen 1978, с. 211–246.

⁴⁶ Див., наприклад, одну з останніх його публікацій на цю тему: Ch. Hannick. *Топ und Wort in slavischen liturgischen Hymnen // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005 / вид. Hans Rothe, Dagmar Christians*. Paderborn — München — Wien — Zürich: Ferdinand Schöningh 2007, с. 175–186.

⁴⁷ Кр. Станчев. *Литургическая поэзия*.

одних і тих самих текстів⁴⁸. Тобто музично-поетична основа гимнографічних текстів ставила особливі завдання перед перекладачами слов'янською мовою, тоді як, наприклад, правничі тексти потребували насамперед передачі точності змісту (кормча-номоканон).

Та, на жаль, негативний минулий досвід, що орієнтувався лише на богословсько-текстову складову літургійних текстів, поширився і на сучасні переклади цих текстів українською мовою, у результаті яких співана гимнографічна поезія перетворюється на прозу, розриваючи логічний зв'язок між поетичним словом і музикою. З цього приводу ще 1983 року цілком слушно висловився музиколог і композитор Василь Витвицький (1905–1999): «У співацьких колах еміграції тут і там проявляються спроби вживання перекладів оригінальних текстів на українську літературну мову. Тенденція, на мою думку, непотрібна і навіть неправильна. Нам немає потреби відрікатися старослов'янських текстів. Це одне. Друге, ще важливіше, найкраще зроблений переклад не буде так органічно зв'язаний з музикою, як оригінальний текст»⁴⁹.

Звідси стає зрозумілим, чому слов'яни тривалий час користувалися грецькими мелодіями і саме в таких співних формах гимнографія прийшла на Русь, як вважав ще Антонін Преображенський (1870–1929)⁵⁰, а пізніше Ервін Кошмідер (1895–1977)⁵¹ та Крістіян Ганнік⁵²; в Росії цієї думки сьогодні притримується Борис Шиндін з Новосибірська⁵³. Тому відсутність нотації у балканських слов'ян важко пояснити лише загибеллю рукописів; є серйозні підстави сумніватися, чи вона взагалі була⁵⁴. Е. Кошмідер стверджував, що Кирило і Методій знали лише екфонетичні знаки, які вживалися у текстах Святого Письма, призначених для читань на церковних службах, а Русь

⁴⁸ М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, с. 37.

⁴⁹ В. Витвицький. Ходіння по муках: Доля спадщини Дмитра Бортнянського // *Сучасність* (1983/11), с. 44 (передрук: В. Витвицький. *Музикознавчі праці. Публіцистика / упоряд. Любомир Лехник* [=Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Історія української музики, вип. 11]. Львів 2003, с. 225).

⁵⁰ А. Преображенский. О сходстве русского музыкального письма с греческим в певческих рукописях XI–XII веков // *РМГ* (1909/9–10); його ж. Греко-русские певческие параллели XII–XIII вв. // *De musica: Временник отдела истории и теории музыки Государственного Института Истории Искусств*, вип. 2. Ленинград 1926, с. 60–76.

⁵¹ E. Koschmieder. Zur Herkunft der slavischen Krjuki-Notation // *Festschrift für Dmytro Čiževskij zum 60. Geburtstag* [=Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavischen Seminar) an der FU Berlin, 5]. Berlin 1954, с. 146–147.

⁵² Ch. Hannick. Ton und Wort in slavischen liturgischen Hymnen.

⁵³ Б. А. Шиндин. *Жанровая типология древнерусского певческого искусства: Монография / Новосибирская государственная консерватория им. М. И. Глинки. Новосибирск 2004, с. 82–84.*

⁵⁴ E. Koschmieder. *Die ältesten Novgoroder Hirmologien-Fragmente. Zweite Lieferung*, с. 11.

невменний нотопис перейняла безпосередньо з Візантії⁵⁵. Серед науковців, зокрема музикологів, зустрічаються твердження про те, що переклади співаних текстів з греки слов'янською мовою супроводжувалися мелодичними транскрипціями, оскільки переклади втрачали метрику оригіналів⁵⁶.

Питання перекладів на Русі з грецької мови на слов'янську в останні десятиліття викликало жваву полеміку навколо праць шотландського славіста Френсіса Томсона, який, спираючись головню на світську літературу, заперечує перекладацьку працю київських книжників⁵⁷. Ключовим аргументом його міркувань є відсутність цитат у нових перекладах, які ще не були перекладені слов'янською мовою на Балканах, що, на його думку, промовляє за незнання греки на Русі. Деякі науковці підтримали цю думку — наприклад, професор Гарвардського університету Горас Лант⁵⁸, болгарський науковець Ростислав Станков⁵⁹. Проте чимало дослідників сумнівається у слушності цієї тези⁶⁰. Переклади гимнографічних текстів та їх редагування на Русі також не підтверджують думки Ф. Томсона; мабуть, Русь в першу чергу дбала про переклади літургійних текстів, потреби в яких були найактуальнішими.

Безсумнівні успіхи філологів у вивченні слов'янських перекладів візантійської гимнографії спонукує медієвістів-музикознавців до глибших досліджень музичних особливостей гимнографії й на нових методологічних засадах. Та поки що залишається ще неясним, в яких формах слов'яни сприймали мистецтво церковного співу, коли і як розпочалася асиміляція грецьких мелодичних форм, а що залишалось незмінним. Зрозумілим є найважливіше — ще в добу Кирила та Методія слов'янські перекладні тек-

⁵⁵ E. Koschmieder. *Wie haben Kyrill und Method zelebriert* // *Anfänge der Slavischen Musik*. Bratislava 1966, с. 7–22.

⁵⁶ В. К. Былинин. К проблеме стиха славянской гимнографии (X–XIII вв.) // *X Международный съезд славистов: Славянские литературы*. Доклады советской делегации. Москва 1988, с. 33–51; Д. С. Шабалин. *Певческие азбуки Древней Руси: Тексты* [=Материалы и исследования по древнерусской музыке]. Краснодар 2004, вступний розділ; Т. Ф. Владышевская. *Музыкальная культура Древней Руси*. Москва: Знак 2006, с. 428 («грецькі тексти при перекладі слов'янською отримали іншу метрику: грецькі пісенспіви були поетичними творами, окрім смислового членування тексту, вони мали метр, втрачений при перекладі слов'янською мовою»).

⁵⁷ Fr. Thomson. *The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia* [=Variorum Collected Studies Series]. Aldershot — Brookfield: Ashgate 1999.

⁵⁸ Г. Г. Лант. Еще раз о мнимых переводах в Древней Руси (по поводу статьи А. А. Алексева) // *ТОДРЛ* 51 (1999) 435–441.

⁵⁹ Р. Станков. Культура Древней Руси в трудах проф. Ф. Томсона. Рец.: Fr. Thomson. *The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia* [=Variorum Collected Studies Series]. Aldershot — Brookfield: Ashgate 1999 // *Byzantinoslavica* 63 (2005) 306–317.

⁶⁰ А. А. Алексеев. Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона «Made in Russia») // *ТОДРЛ* 49 (1996) 278–296; його ж. По поводу статьи Г. Г. Ланта «Еще раз о мнимых переводах в Древней Руси» // *ТОДРЛ* 51 (1999) 442–445.

ти також виконувалися співно, в чому переконують, наприклад, постійні вказівки на глас вже у найдавніших слов'янських перекладах⁶¹.

Отож сьогодні ця проблематика ґрунтується на двох підставових тезах: при перекладах грецької гимнографії слов'янською мовою її основні музичні компоненти — мелодика та метрика — залишалися переважно у грецьких формах. Тому балканські слов'яни не виробили власних форм запису музичних текстів і церковний спів спершу поширювався усно⁶² і навіть пізніше, упродовж XV–XVIII ст., Болгарія не знала нотованих літургійних збірників⁶³. Вперше серед слов'янських народів східного обряду нотопис з'являється в Русі-Україні: спершу невменний (знаменний чи кулізманий), а пізніше п'ятилінійний.

На Русь церковний спів прийшов у трьох головних його видах: співні форми та жанри, осмогласся, нотація. Мабуть, слушним є припущення, що елементи цих запозичень були присутні ще до офіційного хрещення (988): чи то під впливом давніших контактів з Візантією, зокрема, через грецькі колонії в Криму та Причорномор'ї, чи як певні типологічні паралелі, витоки яких губляться в середземноморських культурах античності⁶⁴. Візантійські витоки русько-українського церковного співу підкреслював також український еміграційний музиколог з Франції Аристид Вірста (1922–2000)⁶⁵.

Мабуть, першими звернули увагу на витоки руського церковного співу Євгеній Болховитинов (1767–1837), київський митрополит і дослідник київських святинь⁶⁶, та киянин Микола Григор'єв⁶⁷, спираючись в основному на літописні свідчення. Вукол Ундольський (1815–1864) підсумував ці думки: «церковний спів запозичений від греків, разом з вірою й обрядами», а

⁶¹ Ch. Hannick. *Начала славянской гимнографии*, с. 349.

⁶² Див., наприклад: Е. Тончева. *Болгария: Церковная музыка // Православная энциклопедия*, т. 5. Москва 2002, с. 612.

⁶³ Св. Георгиева-Куюмджиева. *За българската музика през XV в. // Palaeobulgarica* 7 (1983/ 2) 14–38.

⁶⁴ Е. Герцман. *Византия и Русь: К проблеме музыкально-художественных контактов в XI–XII веках // Cyrillomethodianum* 15–16 (1991–1992) 41–50.

⁶⁵ А. Wirsta. *La musique ukrainienne // Encyclopédie de la musique*, т. 2. Paris 1969, с. 188–193; А. Вирста. *Византийские истоки средневековой духовной музыки в Киевской Руси // Тысячелетие введения христианства на Руси 988–1988*. Москва: Институт славистики и балканистики 1993, с. 121–123.

⁶⁶ Е. Болховитинов. *Историческое разсуждение вообще о древнем христианском богослужбном пении и особенно о пении Российской церкви, с нужными примечаниями на оно*. Воронеж 1799 (передруки: Санкт-Петербург 1804; Москва 1814; Санкт-Петербург 1823 [=Исторически рассуждения, читанные в собрании Санкт-Петербургской Александроневской академии, с. 218–246]; РМГ (1897/7–8) 1020–1036).

⁶⁷ Н. Григорьев. *Историческое обозрение богослужбных книг греко-российской церкви*. Киев: Типогр. Киево-Печерской лавры 1836, с. 162–165 (перевидання: Харків ²1843; випр. доп. Київ ³1853).

першими його співцями і вчителями були греки та болгарі⁶⁸. Схожої думки притримувався також Іван Сахаров (1807–1863).

Пізніше про походження церковного співу на Русі писали Дмитро Разумовський (1818–1889), Володимир Одоевський (1804–1869), Степан Смоленський (1848–1909), Василій Металлов (1862–1926), Антонін Преображенський, Микола Грінченко (1888–1942), Федір Стешко (1877–1944), Віктор Беляєв (1888–1968), Борис Кудрик (1897–1952), Іван Гарднер (1898–1984), Павло Маценко (1897–1991), Микола Успенський (1900–1987), Юрій Келдиш (1907–1994), Мирослав Антонович (1917–2006), Аристид Вірста, Мілош Велімірович та ін. Більшість з них вважали, що церковний спів у складі богослужень був запозичений разом із прийняттям християнства й поступово наповнювався місцевими пісненими рисами. Проте неясність і суперечливість літописів, відсутність науково обґрунтованих транскрипцій невменних записів церковної монодії Княжої доби зумовили обережне формулювання цих думок. «Стосовно самого співу початкової руської церкви, — цілком слушно писав Дмитро Разумовський, — не можна зробити жодного певного висновку. Ні Константинополь, звідки були надіслані перші співці руської церкви, ні особи самих співців, слов'ян за походженням, не можуть повідомити нічого про характер і властивості першого церковно-руського співу. Безсумнівним є лише те, що православна руська церква не створила сама богослужбового співу, але отримала його у готовому вигляді за своєю технічною будовою»⁶⁹.

Василій Металлов припускав, що церковний спів був запозичений не безпосередньо з Константинополя, а головню з греко-сирійського Сходу й Афону при активному посередництві південних слов'ян⁷⁰ і тому «церковний руський спів домонгольського періоду — це спів греко-слов'янський, з незначними рисами руськими»⁷¹. Пізніше подібної думки притримувався Олександр Кошиць (1877–1944): «Той спів прийшов до нас з слов'янських осередків Атону, цієї передаточної станції східних християнських впливів на Захід і в слов'янські землі»⁷².

Натомість Антонін Преображенський вважав, що церковний спів був перейнятий Руссю безпосередньо від греків, а процес його адаптації тривав декілька століть⁷³.

⁶⁸ В. Ундольский. *Замечание для истории церковного пения в России* [=Чтения в импер. Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 3]. Москва: Универс. тип. 1846, с. 1.

⁶⁹ Д. Разумовский. *Церковное пение в России*, вип. 1. Москва 1867, с. 58.

⁷⁰ В. Металлов. *Богослужбное пение русской церкви: Период домонгольский*. Москва 1912, с. vii.

⁷¹ Там само, с. 44.

⁷² *Віддуки минулого: О. Кошиць в листах до П. Маценка*. Вінніпег 1954, с. 25.

⁷³ А. Преображенский. О сходстве русского музыкального письма с греческим в певческих рукописях XI–XII веков // *РМГ* (1909/9–10); його ж. Греко-русские певческие

Степан Смоленський звернув увагу на відсутність прямих свідчень про виникнення власних церковних напівів у балканських слов'ян: «Невідомо, чи були, після трудів свв. Кирила і Методія, запропоновані слов'янам напиви грецькі, чи утвердилися якісь слов'янські напиви, створені під безумовним впливом візантійської музичної теорії, з огляду на вимоги слов'янської мови і слов'янської мелопеї»⁷⁴. Вважав, що церковний спів на Русі досить швидко виробив власну специфіку і вже «на XI століття, тобто одразу ж після хрещення Русі, ми вже мали прекрасно вироблене в знаменах, достатньо систематизоване руське співоче мистецтво, яке володіло вельми солідним обсягом своїх книг і мелодіями настільки твердими й народними, що збереглися живими до наших днів»⁷⁵. Пізніше прихильним до цієї тези був Віктор Беляєв⁷⁶.

Проте такі категоричні висновки не були підтверджені конкретними фактами як щодо походження нотації, так і порівняльним музично-стильовим аналізом. Вони не узгоджуються також із загальним історико-культурним розвитком Княжої доби: після перенесення візантійської культури на руський ґрунт процес її вживання у місцеву мистецьку культуру був тривалим і дуже складним⁷⁷.

Про походження церковного співу на Русі писав також історик української музики Микола Грінченко⁷⁸. Початковий етап поширення церковного співу на Русі проходив стихійно і був пов'язаний із спорадичними актами хрещення до офіційного прийняття християнства. Основний плін церковних гимнів проходив через балканських слов'ян, головно болгар, що значно полегшувало його сприйняття на руських землях. Та після офіційного прийняття християнства в столичному Києві утвердилася грекофільська партія і перевага виразно надається грецьким співам, які найповніше звучали у столичній митрополичій катедрі, а також важніших єпископіях і монастирях.

параллели XII–XIII вв. // *De musica: Временник отдела театра и истории музыки*, 2. Ленинград: Academia 1926, с. 60–75.

⁷⁴ С. Смоленский. *О древнерусских певческих нотациях* [=Памятники древнерусской письменности и искусства, т. 145 / ОЛДП]. Санкт-Петербург 1901, с. 10.

⁷⁵ Там само, с. 20.

⁷⁶ В. Беляєв. *Древнерусская музыкальная письменность: Исследование*. Москва: Советский композитор 1962, с. 28.

⁷⁷ Див., наприклад: Б. Рыбаков. *Язычество древних славян*. Москва: Наука 1981; І. Шевченко. Візантія і слов'яни // Ігор Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом*, с. 13–28.

⁷⁸ М. Грінченко. *Історія української музики*. Київ: Спілка 1922, с. 94–120. Оцінка цієї теорії була зроблена у нашій доповіді «Давня українська музика у науковій спадщині М. Грінченка», виголошеній на Республіканській науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня його народження (Київ, 6–7 червня 1988); пізніше цей матеріал був частково опублікований (Ю. Ясиновський. Балкано-слов'янська традиція і питання походження українського церковного співу // *Проблеми слов'янознавства* 45 (1993) 132–135), його ж. Генеза української гимнографії // *Українська музика: традиції і сучасність* / Вищий Музичний інститут ім. М. Лисенка. Львів 1993, с. 4–21.

Засвоєння візантійських музичних форм на Русі, як слушно твердив історик російської музики Юрій Келдиш, залишається ще не цілком зрозумілим. Джерела, які дійшли до нашого часу, є надто фрагментарними й неясними, що створює передумови до їх неоднозначної інтерпретації. Одним з таких незрозумілих питань є, чи було це мистецтво перенесеним прямо з Візантії, чи тут також йшлося про посередництво південних слов'ян⁷⁹.

Більшість новітніх дослідників — науковці міжнародної академічної спільноти, що гуртувалися навколо видань *Monumenta Musicae Byzantinae*, а також Іван Гарднер, Микола Успенський, Мирослав Антонович, Мілош Велімірович, Галина Алексеєва та ін. — схиляються до думки про безпосереднє перенесення літургійного співу з Візантії. Так, Успенський писав про майже буквальне наслідування при великокняжих дворах Володимира та Ярослава візантійських мистецьких форм, церковного обряду та щоденного побуту аж до дрібних деталей, що також добре підтверджують і найдавніші нотовані пам'ятки княжого Києва й Русі⁸⁰.

Певний підсумок розмаїтих поглядів на походження церковного співу слов'ян виклав Константин Флорос: «На вирішальне питання про запозичення мелодій донедавна важко було дати вичерпну відповідь, оскільки найдавніша слов'янська нотація залишалася не розшифрованою, незважаючи на різноманітні спроби її прочитати. Дослідницькі результати останніх років дали підстави впевнитися у двох засадничих тезах: слов'яни запозичили як ранньовізантійські невми, так і грецькі оригінальні мелодії, почасти з певними відхиленнями, зумовленими процесом адаптації»⁸¹.

Мирослав Антонович за власними спостереженнями й новітньою історіографією також вважав, що в головних рисах — мелодика і поспівки, ритміка, осмогласся й вузлові елементи ладової організації — мелодії церковних напівів залишалися в основному незмінними, і не лише на момент запозичення, але й у подальшому їх розвитку в Русі-Україні. Зокрема, це виразно проглядається у степенних-антифонах та ірмосах⁸².

⁷⁹ Ю. Келдыш. К проблеме происхождения знаменного распева // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, 4. Bydgoszcz 1975, с. 505–519.

⁸⁰ Н. Успенский. *Древнерусское певческое искусство*. Москва: Советский композитор 1971, с. 32–34.

⁸¹ К. Floros. *Universale Neumenkunde*, т. 1. Kassel 1970, с. 9.

⁸² М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik: Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas / Wissenschaftlicher Kongress zum Millenium des Christentums in der Ukraine*, Ukrainische Freie Universität. München 1990, с. 38–39; див. також його окремі статті: Die byzantinischen Elemente in den Antiphonen der Ukrainischen Kirche // *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* 43 (1959) 8–26 (укр. перекл.: Візантійські елементи в антифонах Української Церкви // М. Антонович. *Musica sacra: Збірник статей з історії української церковної музики*. Львів 1997, с. 21–38); його ж. *Ukrainische Hirnen im Lichte der byzantinischen Musiktheorie // Musik des Ostens* 5 (1969) 7–22 (укр. перекл.: Українські ірмоси з погляду візантійської теорії музики // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 39–55).

Варто нагадати, що подібну концепцію стосовно розвитку давнього руського мистецтва виклав Віктор Лазарев (1897–1976), відомий російський історик мистецтва Візантії, Середньовіччя і Ренесансу Західної Європи та Давньої Русі. Багатолітня праця над цим різновекторним матеріалом привела його до важливого методологічного висновку: «давньоруське мистецтво входить органічною складовою частиною в поняття візантійсько-слов'янської культури»⁸³. Критикуючи концепцію самозародження руського мистецтва, він писав: «Пора покласти край безплідним і нудним розмовам про автохтонність, самозародження давньоруської мистецької культури й нарешті серйозно заповзятися вивченням її реальних джерел і широких міжнародних зв'язків»⁸⁴.

Цікавими є міркування науковців над початками церковного співу у Болгарії і виникнення його слов'янських форм. Деякі з них вважали, що ще до офіційного прийняття християнства (бл. 863) Болгарія мала досить розвинуті слов'янські форми обрядових співів, що істотно вплинуло на ранні форми церковного співу⁸⁵.

Офіційне прийняття християнства в добу Першого Болгарського царства сприяло утвердженню візантійського богослуження грецькою мовою. Якими ж були співні форми: чи вони залишалися грецькими, чи були адаптовані до слов'янських традицій? Тривалий час, починаючи, мабуть, від Амеде Гастуе (1873–1943), панувала думка про досить швидко появу власне болгарського церковного співу як співу слов'янського. Висувалися припущення, що вже в Охриді у 886–889 роках була заснована перша співоча школа, виникнення й розквіт якої пов'язують з іменем Климента Охридського. Як учень і послідовник Кирила та Методія, св. Климент до власних перекладів й оригінальних гимнографічних творів укладав нові мелодії⁸⁶. Тому вже у IX ст. Болгарія начебто мала розвинуті форми літургійного співу, які навіть проникали у григоріянські мелодії римо-католицької Церкви⁸⁷. Однак сьогодні ці припущення, як і вірогідність фактів, викликають великі сумніви й історіографія останніх десятиліть їх оминає.

⁸³ В. Лазарев. *Русская средневековая живопись: Статьи и исследования*. Москва 1970, с. 300–301.

⁸⁴ Там само, с. 302.

⁸⁵ В. Крыстев. *Очерки по истории болгарской музыки*. Москва: Музыка 1973, с. 38–46.

⁸⁶ R. Palikarova-Verdeil. *La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes* [=MMB, Subsidia, 3]. Copenhagen 1953, с. 163; D. Petrova. Die Bulgarische musikalische Kultur im 9. und 10. Jahrhundert nach Literarischen Quellen // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, 6. Bydgoszcz 1982, с. 77–92.

⁸⁷ Відомий французький музиколог Амеде Анрі Гастуе знаходив у григоріянці IX ст. мелодії під назвою *bulgarica* (A. Gastoué. *L'art grégorien*. Lyon 1911, с. 184), а в XIII ст. болгарський церковний спів був відомим і в інших європейських країнах (П. Динев. Церковное пение в Болгарии во время I и II государств // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, 2. Bydgoszcz 1969, с. 26).

Сумнівними виглядають також окремі факти й думки, згідно з якими церковний спів на Русь принесли болгари. Так, російський історик Василій Татищев (1686–1750) у своїй відомій праці *История российской*, покликаючись на так званий Йоакимівський літопис, що нібито був втрачений за його часу і при досить загадкових обставинах, писав, що київському князю Володимирі візантійський імператор «прислаша митрополита Михаила, мужа вельми ученаго, болгарина суца, и с ними епископа и многи иереи, дияконы и демественники от славян»⁸⁸. Та сьогодні науковці спростували численні домисли й фальсифікації цього історика, зокрема, щодо самого існування Йоакимівського літопису⁸⁹. Подібно за пізнішим Густинським літописом XVII ст. після хрещення князя Володимира в Корсуні разом з ним до Києва прибув болгарський клір — перший митрополит Михаїл, єпископи, іереї і співаки⁹⁰. Помилкову інтерпретацію одного факту з Києво-Печерського патерика опублікував Ігор Каліганов, що нібито на Русь з афонського монастиря св. Мина прибули болгарські співаки⁹¹, але у цій пам'ятці йдеться лише про «Българина» і без жодного натяку на те, що він співак, до того ж за іншими списками це слово читається як «болярина»⁹². Тож факт прибуття болгарського кліру й співаків не викликають довіри, зокрема, через відсутність подібних свідчень в авторитетних старокиївських літописах. Вірогіднішим натомість є літописне свідчення про прибуття грецьких співаків 988 року до Києва після одруження князя Володимира з візантійською принцесою Анною⁹³.

Отож надійних і критично перевірених фактів і джерел про привнесення болгарами на Русь церковного співу, та ще й у слов'янських формах, немає. Хоча й не виключено, що саме болгари були серед перших церковних співаків і поширювали слов'янською мовою ті ж грецькі напиви.

Усвідомлюючи багатство зв'язків гимнографії з місцевими пісенними традиціями, зупинимось лише на одній з них — піснях-хвалах, які, ймовірно, вплинули на характер засвоєння Київською державою візантійської гимнографії.

Пісні-хвали є особливим видом прославноного співу, у яких оспівувався героїзм князів і воїнів в обороні рідної землі. Вони тісно були пов'язані з

⁸⁸ В. Татищев. *История российской*, т. 1. Москва — Ленинград 1962, с. 38.

⁸⁹ Див., наприклад, дослідження київського історика Олексія Толочка: А. П. Толочко. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. Москва: Новое литературное обозрение; Київ: Критика 2005 (про Йоакимівський літопис див. на с. 196–245).

⁹⁰ *Густинская летопись*, т. 2 [=ЧОИДР, 8]. Санкт-Петербург 1848, с. 256.

⁹¹ И. Калиганов. Музыкально-гимнографические памятники Георгию Новому и Иоанну Новому // *Palaeobulgarica* 11 (1987/1) 49.

⁹² Д. Абрамович. *Києво-Печерський патерик*. Київ 1931, ²1991, с. 35 (укр. перекл.: *Патерик Києво-Печерський*. Київ 1998, 2001).

⁹³ *Повесть временных лет*, т. 1. Москва — Ленинград 1950, с. 80.

билинною епікою, фольклорними жанрами, зокрема, колядками та веснянками, з південнослов'янськими «славами» на честь патріархів роду⁹⁴; пізніші українські думи генетично також були пов'язані з піснями-хвалами⁹⁵.

Уривки таких пісень донесли до нашого часу писемні джерела. За свідченням літопису під 1068 р., після звільнення з в'язниці князя Всеслава Полоцького кияни «прославиша» його посеред княжого двору⁹⁶. Псковичі, «поющи пѣснь і славу» князю Олександрю Невському, урочисто вітали його після перемоги у битві на Неві⁹⁷. Галицько-Волинський літопис під 1251 р. повідомляє, що народ «пѣснь славы пояху» князю Данилу Галицькому та його братові Василькові, які поверталися після звитяжного походу. Цей літопис доніс уривки з пісень-хвал про подвиги Романа Мстиславовича, «иже бѣ изострился на поганья яко левъ», поетичну оповідь про євшан-зілля, «слави» на честь перемоги князя Мстислава Удатного⁹⁸. А «Слово о полку Ігоревім» рясно пересипане численними славослів'ями-піснями князям та їх військовим дружинам⁹⁹.

На розвиток руських пісень-хвал вплинули також візантійські *акламации* — прославні співи придворних церемоній¹⁰⁰. Цікаво, що грецьке *Аллілуя* на європейському ґрунті часто відокремлювалося від своєї літургійної функції й виконувалося як прославний спів на світських урочистостях та в побуті¹⁰¹. Польські воїни йшли в бій, співаючи *Kyrie eleyson*¹⁰². Подібне спостерігалось і в княжому Києві: при перенесенні мощей Бориса і Гліба «повелиша народ звати Господи помилуй (1072)¹⁰³; спів «коури иелисонъ» (тобто «кирие елейсон») лунав також після звільнення Звенигорода від нападників

⁹⁴ А. Плотникова. Слава // *Ритмологический словарь славянских древностей: Проект словарика. Предварительные материалы*. Москва 1984, с. 161–170.

⁹⁵ С. Грица. *Мелос української народної епіки*. Київ: Наукова думка 1979, с. 59–72.

⁹⁶ *Повесть временных лет*, т. 1, с. 315.

⁹⁷ *Полное собрание русских летописей*, т. 7: *Летопись по Воскресенскому списку*. Москва 1856, с. 151.

⁹⁸ *Ипатьевская летопись* [=ПСЛР, т. 2]. Москва: Изд-во Восточной литературы 1962, шп. 813.

⁹⁹ Я. Исаевич. Культура Галицко-Волынского княжества // *Вопросы истории* (1973/2), с. 99; див. спробу пісенно-музичної реконструкції Слова: Л. Кулаковский. *Песнь о полку Игореве*. Москва: Советский композитор 1977.

¹⁰⁰ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 109–122; A. Malinowski. *Aklamacje w ceremoniach bizantyjskich* // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, 7. Bydgoszcz 1985, с. 317–337.

¹⁰¹ Р. Грубер. *История музыкальной культуры*, т. 1, ч. 1. Москва 1941, с. 410.

¹⁰² H. Feicht. *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza* [=Opera musicologica Hieronimi Feicht, т. 1]. Kraków: PWN 1975, с. 263. Один з таких прикладів доносить Галицько-Волинський літопис під 1249 роком: «керьлѣшь поюща» (*Ипатьевская летопись* [=Русские летописи, т. 11]. Рязань 2001, с. 533) «Керліш, керліш» (див.: *Літопис Руський*: За Іпатським списком / перекл. Леонід Махновець. Київ: Дніпро 1989, с. 403).

¹⁰³ *Ипатьевская летопись* [=ПСРЛ, т. 2], шп. 172.

(1146)¹⁰⁴; «и тако възваша кирелѣса» руські воїни співали над пораним князем Ізяславом (1151)¹⁰⁵.

Гимнографія разом з її невід'ємним співним компонентом з'явилася у Київській державі одночасно із введенням християнства й запровадженням церковного обряду. І хоча у державному і громадському житті музика продовжувала залишатися в узвичаєних формах (військова музика, церемоніальна, пісенна епіка, розважально-побутові жанри), виникає цілком новий її напрям — церковний спів. Нова форма музики привнесла писемний запис музичних текстів — нотацію, що потребувало відповідно навчених співців. Тож церковна монодія стала першим етапом формування в Русі-Україні музичного професіоналізму писемної фіксації¹⁰⁶.

Формування культури Київської Русі проходило у протиборстві двох культурних традицій — нової християнської і давньої язичницької, що, безумовно, торкнулося й музичного мистецтва та його професійної гілки — церковної монодії. Закорінені язичницькі обрядові форми у народній культурі були доволі стійкими й створили власні оригінальні образи й виразові засоби. Під натиском нової християнської релігії, що стала офіційною у Київській державі та санкціонувалася державними інститутами, процес християнізації захопив різні сфери духовної діяльності, зокрема, музичної. З цього приводу Олександр Кошиць цілком слушно відзначав, що «в процесі змішування двох ідей-світоглядів старе сплелось з новим у дивному вигляді — з одного боку, старовинний поганський культ і пісня набрали нового, християнського змісту, а з другого боку, ця ж поганська пісня своєю барвистістю, свіжістю та національним колоритом надала яскравості, принади й нового характеру християнським святкам, і врешті вийшла х р и с т и я н і з а ц і я поганства й у к р а ї н і з а ц і я християнства» (розрядка наша — Ю. Я.)¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Там само, шп. 320.

¹⁰⁵ Там само, шп. 439.

¹⁰⁶ Ю. Ясинівський. Питання становлення музичного професіоналізму на Україні // *Українське музикознавство* 10 (Київ 1975) 128–129.

¹⁰⁷ О. Кошиць. *Про українську пісню й музику*. Нью-Йорк 1970, с. 11.

1.3. Літургійні нотовані книги Княжої доби

З розвитком літургійного життя Візантійської Церкви виникають різні форми та жанри богослужбового співу. Це потребувало їх впорядкування та групування за певними ознаками, що зумовило появу різного типу літургійних книг, зокрема, нотованих¹. Мабуть, найдавнішою богослужбовою книгою був Евхологійон (Εὐχολόγιον), або Молитвослов — тобто збірник щоденних гимнів і молитв, що поєднував служби требника й часослова². Такий тип літургійної книги був у вжитку й пізніше в ранньомодерній Україні, що добре увиразнює, зокрема, репертуар українських стародруків³. Джерелом літургійних книг був також Тропологійон (Τροπολόγιον), первісна

¹ E. G. Pantelakis. Les livres ecclésiastiques grecs de l'Orthodoxie: Étude historique // *Irénikon* 13 (1936) 521–557; N. Cappuyns. L'histoire des livres liturgiques grecs // *Atti del V. congresso internazionale di studi Bizantini* (Rome, 20–26 settembre 1936), 2, т. 6. Roma 1940, с. 470–473 (нотатку про цей збірник опублікував Федір Стешко: [Огляд нових видань] // *Byzantinoslavica* 7 (1939–1946) 320); A. Raes. Livres liturgiques des Eglises Orientales // *DDC* 6 (1957) 606–610; A. G. Martimort. *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Turnhout-Belgium: Brepols 1992; Е. Велковска. Система на византийските и славянските богослужбени книги в периода на възникването им // *Средновековна Християнска Европа: Изток и Запад (ценности, традиции, обичуване)*, ред. В. Гюзелев, А. Милтенова. София 2002, с. 220–236. Спеціально про пізньовізантійські музичні кодекси: Diane H. Touliatos-Banker. *The Byzantine Musical Manuscripts* // Diane H. Touliatos-Banker. *The Byzantine Antimos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Thessaloniki 1984, с. 32–44.

² Текст грецького Евхологіона вперше опублікував домініканець Жак Гоар: Jacobus Goar. *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum*. Parisiae 1647 (²Venetia 1730; факсимільне перевидання венеційського друку: Graz 1960). Гоар частково використав найдавніший збережений список — кодекс VIII ст. гр. 336 з бібліотеки кардинала Барберіні та деякі інші. Повне видання кодексу Барберіні здійснено 1995 р.: *L'Euchologio Barberini Gr. 336* / ред. Stefano Parenti, Elena Velkovska [=Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 80]. Rome: C. L. V. Edizione liturgiche 1995. Реконструкцію константинопольського Евхологіону початку XI ст. зробив Мірель Арранц: М. Arranz. *L'Eucologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagismatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*. Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana 1996 (російський перекл.: М. Арранц. *Евхологий Константинополя в начале XI века*. Рим — Москва 2003); див. також: М. Арранц, іером. Евхологий X века (СПб. гр. 226) из собрания епископа Порфирия (Успенского) // *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России*: Сборник докладов конференции 17–21 ноября 1998 года, Москва. Москва: Синодальная библиотека Московского Патриархата 1999, с. 94–101.

³ Молитвослови кийського друку 40-х років XVII ст. (Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, № 376), 1646 «Евхологійон, альбо Молитвослов или Требник» Петра Могили (Запаско, Ісаєвич, № 354), 1698 (Запаско, Ісаєвич, № 731), чернігівського 1687 і 1692 рр. (Запаско, Ісаєвич, № 638, 674) . У XVIII ст. вийшло 52 видання Молитвослова у друкарнях Києва, Львова та Почаєва.

історія якого добре простежується за грузинським літургійним збірником Ядгарі⁴.

Із впорядкуванням осмогласної системи, що пов'язують з ім'ям Йоана Дамаскина (VIII ст.), виникає перша богослужбова книга на власне музичних засадах — Октоїх. Можливо, що тоді ж виникає ірмологійон, створення якого також пов'язують з ім'ям цього знаменитого диякона⁵. Десь невдовзі з'являються Кондакар, а також Стихирар, упорядкування якого було пов'язане з літургійною практикою Софіївського собору та Студійського монастиря у столичному Константинополі⁶. Згодом з'являються Тріодь і Пентекостаріон, Мінеї обща, празнична та служебна й деякі інші літургійні книги⁷.

У XII–XIII ст., в добу палеологівського ренесансу, Візантія переживає нову й останню хвилю літургійної гимнотворчості, виникає новий мелодичний стиль — калофонічний (від гр. калоφωνικός, «прекраснозвучний»), а його творців і виконавців називали мелургами (μελουργοί), тобто майстрами мелосу⁸. Калофонічний стиль охопив переважно малі пісенні жанри (поліелейні псалми, причасники, величання), що зумовило появу нових літургійних книг — Псалтихія⁹, Аколутік, Пападик¹⁰. Для нас особливо цікавим є Аколутік (ἀκολουθία, *возслідування*) як багатожанрова літургійна книга, укладена за церковними службами; згодом Аколутік став одним із прототипів нотолінійного Ірмологіона¹¹.

⁴ Hans-Michael Schneider. *Lobpreis im rechten Glauben. Die Theologie der Hymnen an den Festen der Menschwerdung der alten Jerusalemer Liturgie im Georgischen Udzeveli Iadgari* [=Hereditas: Studien zur Alten Kirchengeschichte, 23, вид. Ernst Dassmann, Hermann-Josef Vogt]. Bonn: Borengässer 2004.

⁵ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 141–142; M. Velimirović. *The Byzantine Heirmos and Heirmologion // Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*, т. 1. Bern — München: Francke Verlag 1973, с. 198–203.

⁶ S. Lazarević. *Στιχηράριον // Byzantinoslavica* 29 (1968) 298.

⁷ И. Карабинов. *Постная Тріодь: Исторический обзор ея плана, состава, редакций и славянских переводов*. Санкт-Петербург 1910, с. 207.

⁸ Б. Кудрик. *Огляд історії української церковної музики* [=Праці Греко-католицької Богословської Академії у Львові, т. 19]. Львів 1937, с. 8; E. Willams. *The Treatment of Text in the Kalophonic Chanting of Psalm // Studies in Eastern Chant* 2 (1971) 171–180.

⁹ Цікаво, що на Буковині до початку XX століття збірник одноголосих церковних гимнів також називали псалтихією — очевидно, під впливом Молдаво-Волощини, де така назва була узвичаєною у репертуарі літургійних рукописів (пор.: P. Panaitescu. *Manuscrisele slave din biblioteca Academiei R. P. R.*, т. 1. București 1959, с. 81–82, № 66, 67; с. 378–379, № 284 і т. д.). Львівський ієрм. Емануїл-Євгеній Воробкевич (мабуть, з Буковини і родич композитора Із. Воробкевича) так пояснює назву виданого ним літургійного нотного збірника: «Церковная псалтихія или ієрмологіонъ», тобто ототожнює ці обидва найменування (див.: Ис. Ем. Воробкевич. *Церковная Псалтихія или Пѣснесловѣ*. Львів 1896, с. xvii).

¹⁰ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 143–145; див. також: M. Velimirović. *A Papadike in the Hilandar MS 730/ii // Dzieło muzyczne: Teoria, Historia, Interpretacja: Profesoriowi Józefowi Chomińskiemu*. Kraków: PWM 1984, с. 31–38.

¹¹ Е. Тончева. *Манастирът Голям Скит — школа на «болгарский распев». Скитски «болгарски» ирмолози от XVII–XVIII в. / ред. Красимир Станчев, Стефан Кожухаров,*

Вдосконалювався також нотопис, де на зміну палеовізантійській нотації (X–XII ст.), транскрипції якої до сьогодні залишаються нез'ясованими¹², приходить середньовізантійська (XIII–XV ст.), де висота й тривалість звуків уточнюються спеціальними значками.

Початковий етап палеовізантійського нотопису пов'язаний з так званою есфигменською нотацією, назва якої походить від кодексу Есфигменського монастиря на Афоні. Згодом виникає шартрська нотація (за фрагментом рукопису з бібліотеки міста Шартра у Франції) й андріївська (за рукописом Андріївського скиту на Афоні). Завершує розвиток палеовізантійського нотопису куаленський тип (від імени одного з перших власників нотованого манускрипту цього зразка французького герцога-єпископа Анрі-Шарля Камбу дю Куалена (Henri-Charles Cambout du Coislin). Олівер Странк запропонував звести ці п'ять типів палеовізантійської нотації до двох основних — шартрської та куаленської¹³. Шартрська нотація, ймовірно, послужила зразком для руської кондакарної, а куаленська — знаменної чи кулизмяної¹⁴, як її називали в ранньомодерній Україні¹⁵

2. Табличка грецьких невм (Теодор Пасічинський. Короткий погляд на спів грецької Церкви // Нива (1909/13) 391)

т. 1. Софія: Музика 1981, с. 16; див. також: М. Димитрова. Утриниата служба във византійските музикални ръкописи от XIV в. // *Palaeobulgarica* 22 (1998/3) 3.

¹² Див. новіші праці: Max Haas. *Byzantinische und slavische Notationen*, 2. Köln 1973, с. 1–100; *Notation* / вид. Andreas Jaschinski. Kassel — Basel — Herten — London — New York — Prag — Stuttgart — Weimar 2001, с. 3–30.

¹³ O. Strunk. The Notation of the Chartres Fragment // *Annales Musicologiques* 3 (1955) 34–37; див. також новіші дослідження старовізантійської нотації: *Palaeobyzantine Notations*, т. 3: Acta of the Congress held at Herten Castle, The Netherlands, in March 2001 / вид. Gerda Wolfram [=Eastern Christian Studies 4]. Leuven 2004.

¹⁴ Н. Успенский. *Древнерусское певческое искусство*, с. 45–47; про пов'язаність раннього слов'янського нотопису з візантійським див. також: Е. Тончева. Нотации в славянските ръкописи до XV в. // *Славянска палеография и дипломатика*. Софія 1985, с. 101–127.

¹⁵ Автор трактату «О пінії божественном» з середини XVII ст. (мабуть, Єпифаній Славинецький, †1675) називає руське невменне письмо «знаменіе кулизменное руское» (О. Цалай-Якименко. *Київська школа музики XVII століття*, с. 286). Так само називали стару руську нотацію бібліотечні інвентарі XVI і XVII ст. (див. нижче прим. 165, а також параграф про київську нотацію).

Архаїчною формою візантійського нотопису була *тета*-нотація. На означення мелодичної вставки у вигляді мелізматичної прикраси чи розлогого вокалізу над рядками словесного тексту ставилася грецька літера Θ (*тета*, або *фіта* за іншою вимовою). Цей термін вперше в 1962 році ввів данський музиколог-медієвіст Йорген Раастед (Jørgen Raasted, 1927–1995), досліджуючи грецькі літургійні збірники XII ст.¹⁶ У слов'яно-руських пам'ятках музичне значення *тети* припускав ще російський славист і археограф Олександр Востоков (1781–1864), описуючи рукописи Рум'янцевського музею у Москві¹⁷. Пізніше коло таких пам'яток розширив Юхим Карський (1860–1931), включивши, зокрема, Путятину мінею¹⁸. Болгарські науковці Стоян Петров і Христо Кодов опублікували опис і факсимільне відтворення окремих зразків тета-нотації з болгарських рукописів¹⁹, а Стефан Кожухаров подав своєрідну антологію уривків текстів з тета-нотацією²⁰. Відомою ця нотація є і за руськими пам'ятками Княжої доби, та поки що подібних публікацій тут немає. Пізніше в Росії виникає Фітник як збірник фітних вокалізів у транскрипціях знаменною нотацією²¹. У вигляді окремих вкраплень фітні знаки ввійшли і до нотолінійних ірмолоїв²² (див. § 2.6 про київську нотацію). Своєрідність тета-нотації полягає в тому, що нотний знак *тета* лише сигналізував місце розгорнутих вокалізів, які передавалися усно й співці знали їх напам'ять²³.

Багатство візантійського обряду, тривалий період його розвитку й велика увага до співних форм зумовили складну ієрархію гимнографічних текстів і різні способи їх укладання у богослужбових книгах. Піснеспіви групувалися за двома основними ознаками — жанрами або службами. Жанровий

¹⁶ J. Raasted. A Primitive Palaeobyzantine Musical Notation // *Classica et Mediaevalia* 23 (1962) 302–310.

¹⁷ А. Х. Востоков. *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея*. Санкт-Петербург 1842, с. 405 (№ 277 і 284).

¹⁸ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград 1928, с. 234–235.

¹⁹ С. Петров, Х. Кодов. *Старобългарски музикални паметници*. София 1973 (рец.: С. Кююмджиева. Старобългарские музыкальные памятники // *Palaeobulgarica* 1 (1977/1) 99–102).

²⁰ С. Кожухаров. Палеографски проблеми на θ-нотацията в среднобългарските ръкописи от 12–13 век // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 228–233, на с. 230–231 подано список рукописів із зазначенням текстових фрагментів з тета-нотацією.

²¹ М. В. Бражников. *Лица и фиты знаменного распева*. Ленинград 1984; З. М. Гусейнова *Фитник Федора Крестьянина: Исследование*. Санкт-Петербург 2001.

²² Вікторія Зінченко. Принципи фіксації фітних розспівів в українських нотолінійних ірмологіях кінця XVI — початку XVIII століть // *Старовинна музика: сучасний погляд=Ars medievalis — ars contemporanea* [=Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського, вип. 41, кн. 2]. Київ 2006, с. 136–150.

²³ C. Floros. *Universale Neumenkunde-byzantinische, slavische und gregorianische*. Kassel 1970, с. 252.

принцип зумовив появу таких книг як Ірмологіон, Кондакар, Стихирар, а літургійний — Службник, Октоїх, Мінея, Тріюдь і Пентекостарій, Трєбник, Молитвослов і деякі інші²⁴.

Проте репертуар літургійних книг не обмежувався лише названою групою кодексів; поряд з ними створювалися збірники мішаного змісту. Церковні співці, дяки, священники й вищий клір часто укладали богослужбові книги на свій смак та уподобання, орієнтуючись на надбання великих катедральних храмів і монастирів. За твердженням проф. Крістіяна Ганніка, приблизно половина грецьких літургійних книг не вписується у загальну типологію богослужбових збірників, що, наприклад, відображає репертуар грецьких літургійних рукописів Національної бібліотеки Австрії, найповніший науковий опис яких уклав Герберт Гунгер у співпраці з Ганніком²⁵. Подібне спостерігається також у репертуарі українських стародруків: поряд з усталеними типами літургійних книг друкувалися різноманітні дослідження, молитвослови, літургії чи службники, полуустава й полуставка, анфології, акафісти та ін., які до того ж ще мали різні доповнення і вставки²⁶. Це властиве й рукописній книзі²⁷. Та в Україні поки що не створено національного канону рукописної і друкованої літургійної книги, зокрема, нотованої, який би враховував історичний досвід й усвідомлював спадкоємність аж до нашого часу. Таку мету ставив науковий семінарій *Рукописна та стародрукована літургійна книга*, організований Інститутом Літургійних Наук УКУ під патронатом академіка Ярослава Ісаєвича, який тривав з жовтня 2005 по квітень 2006 року*. Семінарій об'єднав зусилля літургістів і богословів, істориків літургійного співу, філологів і мистецтвознавців, археографів і книгознавців.

Кожний окремих тип літургійних книг, грецьких і слов'янських, має стабільні й змінні ознаки, що охоплює певний богослужбний репертуар піснеспівів і його структурну організацію, різночитання, різні переклади та

²⁴ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 129–142.

²⁵ H. Hunger, O. Kresten. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 3/1: *Codices Theologici*, 1–100. Wien: Verlag Brüder Hollinek 1976; H. Hunger, Otto Kresten, Christian Hannick. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 3/2: *Codices Theologici*, 101–200. Wien: Verlag Brüder Hollinek 1984; H. Hunger, W. Lackner, Ch. Hannick. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 3/3: *Codices Theologici*, 201–337. Wien: Verlag Brüder Hollinek 1992; H. Hunger unter Mitarbeit von Ch. Hannick. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 4: *Supplementum graecum*. Wien: Verlag Brüder Hollinek 1994.

²⁶ Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, див. алфавітний покажчик стародруків.

²⁷ Див. описи й каталоги українських рукописних книг Миколи Петрова, Іларіона Свенціцького, Олександра Лебедева, Володимира Перетца, Ярослава Гординського, Івана Панькевича та ін.

* Тематику доповідей див. на вебсторінці ІЛН: <http://www.ils.org.ua>

редакції. В останні десятиліття у наукових колах значно посилилось зацікавлення типами слов'янських богослужбових книг, що суттєво вплинуло на поліпшення описів змісту рукописних і стародрукових літургійних книг. Та при цьому часто не враховують їх основного призначення — вони слугували насамперед церковним службам, і їх тексти виконувалися переважно співно, а в деяких виданнях невменні знаки не тільки не згадуються, але й свідомо опускаються у набірних публікаціях. Так, публікуючи текст однієї з найдавніших літургійних руських книг — Мінеї празничної (Ільїна книга), — російський лінгвіст Вадим Крисько у передмові зазначає, що це видання здійснюється на підставі дуже точного відтворення тексту: «рядок в рядок, слово в слово, буква в букву», але «нотація, відзначена на деяких сторінках рукопису, в цьому виданні не відображається»²⁸. У зв'язку з цим варто нагадати, що у жовтні 1962 року на засіданні видавничо-текстологічної комісії Міжнародного комітету славистів у Варшаві відомий німецький славист і дослідник літургійного співу Ервін Кошмідер запропонував видати у міжнародній співпраці всі давні музичні рукописи XI–XIV ст. під назвою *Джерела старослов'янського співу*²⁹ (докладніше про ці проекти описів і видань слов'янських рукописних книг див. § 2.3).

Цілком можливо, що таке розшарування гимнографічних текстів за різними літургійними книгами, часто супроводжуване різночитаннями й різними перекладами, впливало й на певні зміни їх музично-співної складової. Тож дуже важливо, щоб до досліджень і публікацій літургійних пам'яток залучалися також музикологи.

Перед тим, як мова йтиме про руські богослужбові збірники із нотними знаками, звернемо увагу на репертуар болгарських і сербських літургійних книг з фрагментами тета-нотації й спробуємо дати їм загальну типологічну характеристику.

У Болгарії, Сербії, Хорватії, на Афоні³⁰, в Росії, Україні, Чехії збереглося близько 20 південнослов'янських літургійних кодексів та уривків XII–

²⁸ *Ильина книга: Рукопись РГАДА, Син. тип. 131. Лингвистическое издание* / подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Идрик 2005, с. 7.

²⁹ Текст цієї програмової доповіді опублікований: Э. И. Кошмидер. Об издании древнеславянских певческих рукописей // *Вопросы языкознания* (1963/4) 145–147; див. також її розширену публікацію: E. Koschmieder. Ziel und Aufgaben in der Erforschung der Musik des Ostens // *Musik des Ostens* 4 (1967) 7–11. Пізніше цю тезу німецького слависта нагадав угорський славист Габор Хорват: К изучению палеографии древнерусских знаменных ирмологий (Ирмологий Бычкова ГПБ Q.п. 75) // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 247.

³⁰ Загалом у монастирях Афону збереглося дуже мало слов'янських рукописів з нотними знаками (див.: *Славянские рукописи Афонских обителей* / укл. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, ред. А.-Э. Тахиаос [=SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies]. Фессалоники 1999; для прикладу: на 286 рукописів Зографського монастиря немає

XIII ст. з фрагментарною тета-нотацією й окремими елементами палеовізантійської. Найчисленнішу групу складають тріоди та пентекостарії (шість списків болгарських і два сербські). Мабуть, це не випадково, оскільки саме ці дві літургійні книги (іноді вони творять один кодекс), ймовірно, почали перекладатися у колі учнів і послідовників слов'янських першопросвітителів, що сприяло підвищеному зацікавленню південних слов'ян гімнами Великого посту та П'ятидесятниці. Ця теза підтверджується пізнішими нотолінійними ірмологіями, у яких яскравіші пісенспіви цього циклу часто мають дублети у вигляді болгарських напівів.

Подаємо короткі відомості про південнослов'янські літургійні книги XII–XIII ст. з тета-нотацією за доступними нам публікаціями³¹.

Октоїх

Октоїх, XIII ст., пергамент, 32 арк., тета-нотація. Софія, НБКМ, № 556; С. Кожухаров. Палеографські проблеми, с. 231.

Мінея

Скопська мінея празнична, XIII ст., пергамент; 284 арк., тета-нотація. Софія, НБКМ, № 522; С. Кожухаров. Палеографські проблеми, с. 231.

Мінея празнична, друга половина або середина XIII ст. пергамент; 4°, 1 арк., тета-нотація. РГБ, Григ. 45, СК 394.

Добрянова мінея празнична (Григоровичева), друга пол. XIII ст., пергамент; 4°, 76, 16 арк., тета-нотація. Містить празничні служби на 11 лютого — 9 березня (уривок з 16 арк.) і 24–31 серпня (уривок з 76 арк.). Із Зографського монастиря на Афоні. ОНБ, I/4; БРАН, Срезн. 59, СК 358–359; С. Кожухаров. Палеографські проблеми, с. 230–231.

Мінея празнична, друга пол. XIII ст., папір; 4°, 276 арк., тета-нотація. Містить служби, починаючи з кінця січня, на лютий, 1 квітня, травень–серпень. З Зографського монастиря на Афоні. ОНБ, I/5, СК 360.

Драганова мінея празнична (Зографський тrefологій), кін. XIII ст., пергамент; 4°, 219 арк., тета-нотація. Містить служби усього року, поч. з вересня. Створена, мабуть, в Македонії. Основна частина рукопису зберігається у Зографському монастирі на Афоні, № 66; 6 арк. до 1890 р. зберігалися у Пантелеймоновому

нотованих пам'яток, за винятком декількох з фрагментарною фітною нотацією (пор.: Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*. Софія: СІВАЛ 1994); подібне бачимо і в Рильському монастирі в Болгарії (див.: С. Куюмджиева. *Музикалните ръкописи в библиотека на Рилски манастир // Славянска палеография и дипломатика*. Софія 1980, с. 266–271).

³¹ Три рукописи з нотними знаками не входять в узвичаєний канон літургійних книг й залишилися поза нашою увагою: це два списки Псалтиря з нотованими уривками: Болонський першої половини XIII ст., що зберігається у бібліотеці Болонського університету (див.: С. Петров, Х. Кодов. *Старобългарски музикални паметници*, с. 129–147), Псалтир тлумачний другої половини XII ст. (Пог. 8, СК 385), а також Паренезис Єфрема Сиріна, глаголиця, XI ст., на окремих арк. невменні знаки та півчі ремарки, зберігається у Рильському монастирі в Болгарії (Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България*: Своден каталог / ред. Иван Дуйчев, Божидар Райков, т. 1. Софія 1982, № 2).

- монастирі на Афоні; 3 арк. в РНБ, Q.п.І.40, СК 357; 2 арк. РГБ, Григ. 42, СК 356 (раніше цей уривок належав Порфирію Успенському³²).
- Мінея служебна, XIII ст., пергамент, тета-нотація. Софія, НБКМ, № 113; С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 231.
- Мінея служебна, за вересень і жовтень, перша пол. XIII ст., тета-нотація. Зберігається у Зографському монастирі на Афоні, № 53.
- Мінея служебна, за серпень, кінець (?) XIII ст., з Хиландарського м-ря на Афоні; пергамент, ймовірно, є запис тета-нотації. РГБ, Григ. 33, СК 333; С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 230.
- Мінея празнична, XIV ст., тета-нотація. РНБ, Ф.п.І.72; С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 231.

Тріодь і Пентекостарій

- Тріодь постна, кінець XI ст., пергамент, палімпсет, 1 арк., екфонетична нотація. Містить трипіснець четверга неділі Хрестопоклонної. Софія, БАН, № 37; Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи*, I, № 3.
- Бітольська тріодь постна, друга половина XII ст., пергамент; F^o, 101 арк., фрагменти палеовізантійської нотації. Містить служби, починаючи з четверга першої неділі Вел. посту, кінець — шоста неділя Вел. посту. Походить з Македонії. Софія, БАН, № 38; Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи*, I, № 5; С. Петров, Х. Кодов. *Старобългарски музикални паметници*, с. 121–127.
- Слепченська тріодь цвітна, друга пол. XII ст., пергамент; F^o, 1 арк., тета-нотація. Містить кінець служби Вел. четверга і початок служби Вел. п'ятниці. РНБ, Ф.п.І.75, СК 137; С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 230.
- Аргірова тріодь (Тріодь і Пентекостарій), кін. XII ст., пергамент; F^o, 58 арк., тета-нотація. Містить служби від п'ятниці Цвітної неділі до 9-ї пісні канону на Воскресіння. Походить, мабуть, з Македонії. Софія, НБКМ, № 933; Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи*, I, № 19; С. Петров, Х. Кодов. *Старобългарски музикални паметници*, с. 127–129.
- Загребська тріодь, поч. XIII ст., пергамент; тета-нотація. Загреб, БАН Хорватії, IV d 107; С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 230.
- Шафарикова тріодь (Тріодь і Пентекостарій), друга чверть XIII ст.; F^o, 157 арк., пергамент, тета-нотація. Містить служби, починаючи з 7 пісні канону утрени в Сирну суботу до 3 пісні канону неділі Всіх Святих. РНБ, Ф.п.І.74; 2 арк. зберігалися в Народній бібліотеці у Белграді, але загинули під час Другої світової війни (СК 222); С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 230.
- Орбельська тріодь (Тріодь і Пентекостарій)³³, друга половина XIII ст., пергамент; F^o, 241 арк., тета-нотація. Походить з Македонії. РНБ, Ф.п.І.102; два уривки зберігаються там само: Вяз. F 124/4 і 124/10, СК 414, 412–413; С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 230.
- Тріодь і Пентекостарій, перша пол. XIII ст., пергамент; F^o, 208 арк., тета-нотація. Містить піснеспіви, починаючи з третьої неділі Вел. посту і кінчаючи суботою сьомої неділі після Пасхи. РНБ, Ф.п.І.68, СК 397.

³² Ізмаїл Срезневський з цього уривку опублікував гимн «Єму же вышнѣ служатъ» з фітними нотними знаками; див.: И. И. Срезневский. *Древние славянские памятники юсового письма*. Санкт-Петербург 1868, с. 347.

³³ Юлія Шліхтіна помилково зарахувала цю пам'ятку до південноруських; див.: Ю. Шлихтина. Тропарі царських часів: история цикла (на матеріалі армянських, грузинських, візантійських і славянських богослужбених рукописей IV–XIII вв.) // *Гимнология*, кн. 3 (2003) 33.

Триодь і Пентекостарій, кін. XIII ст., пергамент; F°, 59 арк., тета-нотація. Містить закінчення 6 пісн канону утрени в неділю митаря і фарисея (з пропусками), в кін. євангельські читання на літургії у Вел. п'ятницю. РНБ, Ф.п.І.92, СК 415.

Переважає більшість південнослов'янських нотованих рукописів XII–XIII ст. були створені в Македонії і на Афоні (по 4 рукописи), двох головних осередках гимнографічної культури балканських слов'ян. З Македонією пов'язана діяльність відомої Охридської школи, початки якої пов'язують з Климентом Охридським, учнем і послідовником Кирила і Методія. Іншим таким осередком був Афон, у монастирях і скитах якого постійно перебували слов'янські ченці, які засвоювали, перекладали й редагували тексти літургійного співу й переносили їх на слов'янські землі³⁴. З прийняттям християнства на Русі формується репертуар богослужбових книг, як на основі балкано-слов'янських перекладів, так і нових перекладів у Києві.

Нотовані богослужбові книги Княжої доби загалом поки що вивчені недостатньо і сучасна музикознавча історіографія здебільшого оперує спостереженнями та висновками науковців другої половини XIX — початку XX ст. Найважливішою тут є праця В. Металлова *Богослужбное пение русской церкви в период домонгольский по историческим, археографическим и палеографическим данным* (1912), яка до сьогодні не втратила своєї актуальності та наукової вартості. Ґрунтовні палеографічні та кодикологічні дослідження й атласи опублікували також Дмитро Разумовський, Степан Смоленський та ін. Розвідку про давньоруські нотовані пам'ятки опублікував Федір Стешко³⁵.

В колишньому СРСР у вивченні рукописних книг основна увага приділялася палеографії, в тому й музичної, що «нейтралізувало» богослужбову сутність літургійних кодексів, та сьогодні цей ухил поступово виправляється. На Заході, зрозуміло, таких обмежень не було, але там майже немає відповідних рукописних пам'яток, а в СРСР не квапилися публікувати ці кодекси, що також гальмувало дослідницьку працю. Все ж в останні два десятиліття вивчення давньоруських невменних рукописів значно пожвавилось — як в цілому³⁶,

³⁴ Іван Франко. *Іван Вишенський і його твори*. Львів 1895, с. 443–455; В. Мошин. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // *Byzantinoslavica* 9 (1947–1948) 55–85; Г. Васильченко-Михно. Як співали на Афоні (до питання походження грецького розспіву) // *З історії української музичної культури*. Київ 1991, с. 25–36.

³⁵ Хв. Стешко. Джерела початкової доби церковного співу на Україні // *Праці Високого Педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі* [=Науковий збірник, 1]. Прага 1929, с. 425–440.

³⁶ Ю. Ясиновський. Кулізм'яні нотовані пам'ятки княжої доби // *Записки НТШ*, т. 232: *Праці Музикознавчої комісії* / ред. Олег Купчинський, Юрій Ясиновський. Львів 1996, с. 7–40; Н. В. Заболотная. *Церковно-певческие рукописи Древней Руси XI–XIV веков: Основные типы книг в историко-функциональном аспекте*. Москва 2000; Н. Б. Захарьина. *Русские богослужбные певческие книги XVIII–XIX веков: Синодальная традиция*. Санкт-Петербург 2003.

так і окремих типів — Октоїх³⁷, Ирмологіон³⁸, Стихирар³⁹, Кондакар⁴⁰. Декіль-

³⁷ О. А. Крашенинникова. Октоих и параклит (к истории двух названий одной литургической книги) // *Герменевтика древнерусской литературы*, вып. 6, част. 2. Москва 1993, с. 398–406; іі ж. Ранневизантийские источники славянского Октоиха XIII–XIV вв. // *Гимнология*, вып. 1, кн. 1. Москва 2000, с. 114–123; И. Е. Лозовая. Древнерусский нотированный Параклитик конца XII — начала XIII века: Предварительные заметки к изучению певческой книги // *Герменевтика древнерусской литературы*, вып. 6, част. 2. Москва 1993, с. 407–425; іі ж. Древнерусский нотированный Параклит в кругу Ирмологиев XII — первой половины XV в.: Мелодические варианты и версии в росте канонов // *Гимнология*, вып. 1, кн. 1 (Москва 2000) 217–239; іі ж. Типология древнерусских Параклитов и их отношение к действующему литургическому уставу // *Гимнология*, вып. 3 (Москва 2003) 64–73; іі ж. О системе седмичных канонов Октоиха в ранней литургической традиции // *Гимнология*, кн. 4 (Москва 2003) 52–68; іі ж. *Древнерусский нотированный Параклитик XII века: Византийские источники и типология древнерусских списков*. Москва: МГК 2009; З. М. Гусейнова. Октоих нотированный (по материалам рукописей X–XVII вв.) // *Дни славянской письменности и культуры: Всеросс. научн. конф.: Материалы*. Владивосток, 22–23 мая 1998 г. / відп. ред. Г. В. Алексеева. Владивосток 1998, с. 128–134; М. Йовчева. Композиция на неделните служби в Солунския октоих // *Palaeobulgaria* 21 (1997/4) 37–71; іі ж. Солунский октоих в контекста на южнославянските октоиси до XIV век // *Кирило-Методиевске студии* 16 (София 2004) 9–15; іі ж. Древнеславянский Октоих: реконструкция его состава и структуры // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / вид. Hans Rothe und Dagmar Christians. Paderborn — München — Wien — Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, с. 50–75 та ін.

³⁸ З. М. Гусейнова. Ирмологий (нотированный): Учебное пособие / Санктпетербургская государственная консерватория. Санкт-Петербург 1995; М. Казанцева. Музыкальная поэтика певческой книги Ирмологий (к постановке проблемы) // *Музыкальная культура православного мира: традиции, теория, практика*. Москва 1995, с. 170–179; іі ж. Ирмологий и древнерусская музыкальная теория XVII в. // *Гимнология*, кн. 1 (Москва 2000) 263–273; Ch. Hannick. *Das altslavisches Hirmologion: Edition und Kommentar* [=Monumenta Linguae Slavicae, 50]. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag 2006.

³⁹ S. Lazarević. Στιχηράριον // *Byzantinoslavica* 29 (1968) 290–318; Н. Серегина. *Песнопения русским святым: По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. «Стихирарь месячный»*. Санкт-Петербург 1994; іі ж. Основные принципы исторической типологии певческой книги «Стихирарь минейный» с точки зрения развития отечественных праздников (XII–XIX вв.) // *Дни славянской письменности и культуры*, ч. 1 / ред. Г. В. Алексеева. Владивосток 1998, с. 96–101; Н. Шидловский. Об источниках древнерусского Стихираря в связи с развитием византийской музыкальной культуры XI–XV вв. // *Гимнология*, кн. 1, част. 1 (Москва 2000) 153–161; А. Атанасов. *Византийски музикални ръкописи в България: Репертоар*, т. 1: *Средновизантийски Стихирар XII–XIV в.* / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев». София 2003.

⁴⁰ В. И. Слышева. Исследование Кондакаря нотного XII века // *Ученые записки Лицевого педагогического института* 4 (1965) 108–111; іі ж. Палеографическое описание кондакаря Троицкого // *Ученые записки Костромского педагогического института* 27 (1971) 107–117; Б. А. Успенский. Древнерусские кондакари как фонетический источник // *Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов*. Москва 1973, с. 314–346; Т. Ф. Владышевская. Типографский устав как источник для изучения древнейших форм русского певческого искусства // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, т. 4.

ка пам'яток з ґрунтовними ввідними статтями та науковими коментарями опубліковано факсимільно та набірним способом⁴¹.

Найбільших успіхів у вивченні слов'яно-руських літургійних книг досягли лінгвісти, починаючи від Ватрослава Ягіча (1838–1923). Пізніше на цій ниві успішно працювали Роман Якобсон (1896–1982), Ервін Кошмідер (1895–1977), Лідія Жуковська (1922–1994), Михайло Мур'янов (1928–1995), Майя Моміна й ін.; українці Омелян Калужняцький (1845–1914), Степан Смаль-Стоцький (1859–1939), Іван Огієнко (митр. Іларіон, 1882–1872), Кость Кисілевський (1890–1974), Юрій Шевельов (1908–2002). Цінним вкладом у вивчення рукописної книжності є узагальнюючі праці таких науковців як Микола Розов (1912–1991), Яким Запаско, Джордже Трифунович, Васил Гюзелев, Аксінія Джурова, Мілорад Павич, Ольга Князевська, Анатолій Турілов, Миколай Ніколаєв та ін., які торкаються і нотованих книг.

Поглибилися й загальні археографічні та палеографічні опрацювання пергаментних невменних рукописів, завдяки яким уточнено їх датування і територіальна локалізація, глибше осмислена типологія і т. п.

Переважна більшість невменних рукописів XI–XIII ст. сьогодні зберігається в Росії, причому, в основному в Москві та Санкт-Петербурзі. В Україні знаходиться лише 5 таких кодексів, з яких два є більш-менш повними (до того ж це не руські, а болгарські рукописи), а решта — уривки, що дуже ускладнює дослідницьку працю українських науковців над нотованими пам'ятками старокняжескої доби.

Деякі науковці, зокрема, в Болгарії і Росії, вважають, що типологія богослужбових книг, їх зміст і структура прямо залежали від певного типу

Wydgoszcz 1975, с. 607–620); Ю. В. Артамонова. Структура и состав древнерусских кондакарей // Ежегодная богословская конференция ПСТБИ, т. 9. Москва 1999, с. 212–221; Т. В. Владышевская. Кондакарь Типографского устава и музыкальная культура Древней Руси XI–XII веков // Т. В. Владышевская. Музыкальная культура Древней Руси. Москва: Знак 2006, с. 353–450; її ж. Типографский Устав и и музыкальная культура Древней Руси XI–XII веков // Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI — начала XII века, т. 3. Москва 2006, с. 111–201 (передрук попередньої статті з окремими змінами й доповненнями).

⁴¹ Наприклад, Троїцький або Лаврський кондакар: *The Lavrsky Troitsky Kondakar* / вид. Gregory Myers / Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies [=Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, т. IV, 9]. Sofia: Heron Press 1994; Благовіщенський кондакар, що публікується у міжнародній співпраці: *Der altrussische Kondakar': Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižgorodskij Kondakar'*, т. 2–7: *Einführung. Initienverzeichnis. Indices* / вид. Antonín Dostál, Hans Rothe при співпраці з Erich Trapp [=Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven: Editionen, 8.2–8.7]. Bonn — Giessen — Wien 1975–2004 (том 1[=8.1], що передбачає палеографічний опис кодекса, ще не опубліковано); Типографський кондакар: *Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI — начала XII века*, т. 1: *Факсимильное воспроизведение*; т. 2: *Наборное воспроизведение рукописи*, т. 3: *Исследования* / ред. Б. А. Успенский / Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва: Языки славянских культур 2006.

церковного уставу — Студійського, Великої церкви (тобто Св. Софії у Константинополі), Єрусалимського⁴². Проте Крістіян Ганнік іншої думки — церковні устами лише встановлюють порядок богослужень, але не впливають на репертуар літургійних книг; до того ж типікони як окремі збірники формувалися пізніше від основних типів літургійних книг*.

Пропонуємо огляд нотованих літургійних книг Княжої доби за їх типами; при цьому беремо до уваги й ненотовані літургійні пам'ятки, переважна більшість текстів яких також виконувалася співно.

Найдавнішим і найрозповсюдженим типом літургійних збірок Княжої доби були м і н е ї. Серед них є найдавніші збережені слов'янські літургійні книги середини — ост. чверти XI ст., в тому й з нотними знаками: дві мінеї празничні — т. зв. Ільїна книга (Син. тип. 131, СК 76)⁴³ та мінея Дубровського (Ф.п.І.36, СК 22), Путятина служебна мінея на травень (Соф. 202, СК 21); всі вони сьогодні вже опубліковані й не один раз⁴⁴. Мінеї, подібно як тріоди й октоїхи, переважно нотовані лише фрагментарно, за винятком Софійського комплексу XII ст., кожний том яких нотований повністю.

⁴² Див., наприклад: Н. В. Заболотная. *Церковно-певческие рукописи Древней Руси XI–XIV веков*.

* Окрема стаття на цю тему підготована Кр. Ганніком до друку в Болгарії.

⁴³ В останнє десятиліття Євгеній Верещагін значно понизив час створення Ільїної книги і запропонував датувати цю пам'ятку серединою 3 чверти, серединою і навіть першою половиною XI ст.; пор.: [А. А. Турилов]. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.: Исправления, уточнения // *Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV в.*, вип. 1. Москва 2002, с. 565–566; див. також: Ю. Ясіновський. Найдавніші літургійні пам'ятки Княжої доби // *Καλοφωνία*: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії, вип. 5. Львів 2010, с. 26–27.

⁴⁴ *Ильина книга: Рукопись РГАДА, Син. тип. 131: Лингвистическое издание / подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Индрик 2005 та Ильина книга: Древнейший славянский богослужебный сборник: Факсимильное воспроизведение рукописи / підг. Евгений Верещагин / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Индрик 2006; *Das Dubrovskij-Menäum: Edition der Handschrift F. n. I.36 (RNB)* / підг. і коментар М. Ф. Мур'янов, опрацювання і переклади німецькою мовою Hans Rothe und Arnd Wöhler, вид. Hans Rothe. [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, т. 104; *Patristica Slavica*, т. 5]. Opladen — Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 1999 (рец.: А. А. Пичхадзе. *Das Dubrovskij-Menäum... // Лингвистическое источниковедение и история русского языка <2000>* / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: «Древлехранилище» 2000, с. 367–369); Путятина мінея на май: [1–9 травня] / подг. текста і параллели М. Ф. Мур'янов, ред., предисловие и комм. А. Б. Страхов // *Palaeoslavica* 6 (1998) 114–208; Путятина мінея на май: [10–18 травня] // *Palaeoslavica* 7 (1999) 136–217; Путятина мінея на май: [19–31 травня] // *Palaeoslavica* 8 (2000) 123–221, також: Л. Щёголева. *Путятина мінея (XI в.) в круге текстів і інтерпретації: 1–10 мая*. Москва: Территория Москва 2001, також: *Путятина мінея: Новгородская служебная Минейна на май XI века: Текст, исследования, указатели* / підг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск 2003.*

Назва книги походить від грецького μήνας — «місячний», оскільки тексти служб тут укладені за днями кожного місяця*. Мінеї є трьох типів: *служебна*, що містить служби за днями кожного місяця й утворює 12 томів, *празнична*, де служби укладені за вибраними святами церковного року (один або два томи), а також *обица*, репертуар якої укладений за типами служб: святим, преподобним, мученикам і т. п.

Репертуар міней формувался впродовж V–XI століть багатьма авторами й охоплює кілька десятків тисяч гимнів різних жанрів, чимало з яких відзначаються високою поетикою, витонченою богословською думкою і стилістичним багатством мови. Грецькі мінеї, мабуть, спершу були празничними і їх кодифікація завершилася на межі VII–VIII ст.⁴⁵ Після перемоги над іконоборцями (843) гимнотворчість посилюється й твориться репертуар середніх і малих свят і пам'ятей. Це викликало потребу впорядкувати мінейні служби та їх жанри й так виникає повний річний корпус у 12 томах, відповідно до свят і святкових подій церковного календаря. Зміст і структурна організація грецьких міней в основному завершують формуватися у X ст., хоча й вони не були ідентичними в різних церковних центрах і монастирях, особливо ж на периферії⁴⁶.

Мінеї служебні та празничні нотовані двома видами невменної нотації: знаменною (кулизмяною) і тета-нотацією. Повністю нотовано 10 книг з річного комплекту XII ст., що належали Софійському собору в Новгороді (Син. 159–168⁴⁷, СК 78, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 89, 91, 94), і два уривки — вересневої Мінеї (?) (Бичк. 3664, СК 79) і грудневої (Син. тип. 96, СК 159)⁴⁸. П'ять

* У літературі інколи вживається визначення «мінея місячна», що є повтором одного й того ж слова, тобто є тавтологією; СК слушно усуває цю недоречність.

⁴⁵ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 135.

⁴⁶ D. Stefanović. The Development of the Slavonic Menaia manuscripts // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 5 (1978) 211; М. Ф. Мурьянов. О работе И. В. Ягича над служебными минеями 1095–1097 гг. // *Вопросы языкознания* (1981/5), с. 96; М. Димитрова. Богослужбната книга миней като музикален извор: гръцки и славянски нотировани миней от XI–XIII в. // *Пѣти достонѣ: Сборник в памет на Стефан Кожухаров* / Българска Академия на науките: Институт за литература. София: Боян Пенев 2003, с. 601–620.

⁴⁷ Набірне науково-критичне видання лютневої Мінеї опубліковано у трьох томах: *Gottesdienstmenäum für den Monat Februar. Auf der Grundlage der Handschrift Sin. 164 des Staatlichen Historischen Museums Moskau (GIM): Historisch-kritische Edition*, т. 1: 1. bis 9. Februar; т. 2: 10. bis 19. Februar; т. 3: 20. bis 29. Februar / вид. Hans Rothe [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 109, 113, 120; *Patristica slavica*, 10, 13, 17]. Paderborn — München — Wien — Zürich: Ferdinand Schöningh 2003, 2006, 2009.

⁴⁸ Цей список нотованої грудневої Мінеї опублікований у вигляді факсиміле разом з іншим списком грудневої Мінеї Син. тип. 97 (СК 275): *Gottesdienstmenäum für Dezember: Faksimile der Handschriften CGADA, f. 381, Nr 96 und 97* / вид. Hans Rothe und E. M. Vereščagin. Köln — Weimar — Wien 1993; пізніше у чотирьох томах було опубліковано набірне науково-критичне видання цієї пам'ятки: *Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember nach den slavischen Handschriften der Rus' des 12. und 13. Jahrhunderts: Historisch-*

списків нотовано поодинокими нотними знаками тета-нотації: вереснева (Син. тип. 84, СК 7), вереснево-жовтнева (Соф. 188, СК 63), жовтнева (Син. тип. 89, СК 8), листопадова (Син. тип. 91, СК 9), Путятинна травнева (Соф. 202, СК 21)*, серпнева⁴⁹ (Григ. 33, СК 333). Зауважимо, що нотовані мінеї з фрагментарною тета-нотацією є взагалі найдавнішими нотованими книгами на Русі: чотири списки XI ст. (Син. тип. 84, 89, 91, Соф. 202, СК 21) та один початку XII ст. (Соф. 188, СК 63).

Скороченим типом служебної мінеї є мінея празнична. Усі 8 збережених списків також нотовані тета-нотацією і датуються XI–XIII ст.: Син. тип. 131 (т. зв. Ільїна книга, вересень–лютий** (СК 76); Син. тип. 98, грудень–січень (СК 207); Срезн. 59 і ОНБ I/4 — роз'єднаний кодекс за березень–серпень (СК 358–359); ОНБ I/5, лютий, квітень і травень–серпень (СК 360); Син. 895, лютий–серпень (СК 176); Q.п.І.40, Григ. 42 і Зографський монастир на Афоні № 54, роз'єднаний список (СК 356–357)⁵⁰; Син. тип. 130, листопад–січень (СК 155), Q.п.І.12, вересень–листопад (СК 126)⁵¹. Мабуть, до цього ж типу мінеї празничної можна зарахувати Соф. 385 (СК 218), яку СК визначає як «празники із вставками з тріоди цвітної» (СК 218). Збірник містить канони та сідалні на празники, починаючи з Воздвиження і до неділі Всіх Святих, включаючи канони тріоди цвітної. Такий тип укладу нагадує пізніші нотолінійні ірмолої, про що докладніше мова йтиме у вступному параграфі 2 розділу. Три з названих списків мінеї празничної за мовними особливостями є так званого середньоболгарського ізводу: Драганівська мінея або Зографський тrefологій (Q.п.І.40, Григ. 42, СК 356–357, Зограф. 55), Григоровичева або Добриянова мінея (ОНБ I/4 і Срезн. 59, СК 358–359) та список ОНБ

kritische Edition, т. 1: 1. bis 8. Dezember; т. 2: 9. bis 19. Dezember; т. 3: 20.–24. Dezember; т. 4: 25. bis 31. Dezember / вид. Hans Rothe, E. M. Vereščagin [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 99; Patristica slavica, 3]. Opladen: Westdeutscher Verlag 1996, 1997, 1999, 2006.

* В Путятинній мінеї фіти у якості нотних знаків проставлені на арк. 102 (101) і 134 зв. (133 зв.); фітні знаки є у службі св. Симеону над словами «о Симеоне» і «житіє»; стихири Успенію Богородиці «Прийдѣте всепримѣрное усьпеніє» (арк. 135) нотована повністю, правда, іншим почерком, але палеографи датують цей запис тим самим часом.

⁴⁹ Уточнення збірника як Мінеї серпневої зробив болгарський науковець Стефан Кожухаров (див.: С. Кожухаров. Палеографски проблеми, с. 230, див. вище список болгарських літургійних книг).

** В Ільїній мінеї празничній нотованими є тексти на арк. 8–12 зв. (канон на Воздвиження «Образа древле», глас 8), 119 (1 пісня канону на Богоявлення «Сушу глубокородну», 2 лютого), 143 (стихира муч. Христини «О десную спаси», глас 3); див. дослідження цих текстів: *Ильина книга: Древнейший славянский богослужебный сборник*, с. 421–446.

⁵⁰ Уривок цього кодексу 1890 р. зберігався у монастирі св. Пантелеймона на Афоні, який здавна заселяли й часто відвідували русичі, про що мова йшла вище.

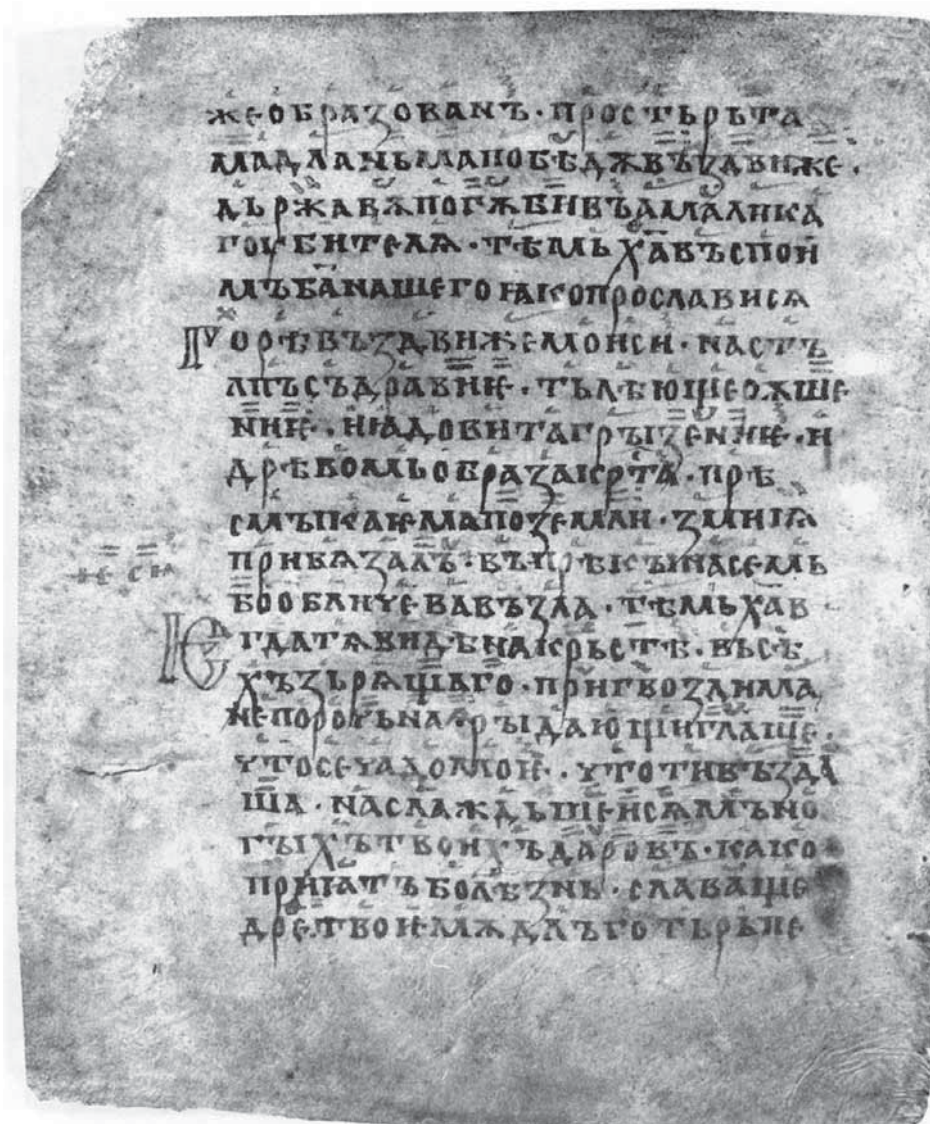
⁵¹ У цьому рукописі нотовані лише празничні гимни, причому нотні знаки проставлено того ж XII ст.: арк. 1–7, 18–19 і 21–25, пізніше нотні знаки було проставлено й на інших аркушах (43–44, 109 зв.–110 зв. та 167 зв.–169 зв.).

※ ^АСѢ · ^СГЛА · ^АПО · ВЪЗНЕСЪНСАНАКРСТЪ ·
АКО НКЪ ВЛАУ ННЗЛОЖН ЕПРНГА
НАВЪЗНОШЕННГА · НПОБЪДЪНЪІНВЪНЪЦЪ ПРНГА
ТЪ · ТЪМЪ ТАХВАЛНМЪІАКОВЪА ВЪ
РОЖПРАЗДНОУ ЦНТВОІЖПА · ВЪІЮЖЕМОЛНСПСѢ
САНАМЪ · ОТЪВЪСЪХЪБЪДЪ · ІЕРЪМНАСТРАСТОТЬ
РЪПЪУЕСЛАВНЕ · — АМННЪ · ПОУТАПА СЯ
· · ЛЪ · ДАУЕКРНВОДАНСПРАВНТЕАНЕКЛЪННТЕ · —
^и
СТНХЕРАНАОУСЪПЕННІЕ · ТЪІВЛАУІЦАНАШЕА
ЕЦА ·
Е «зѠ ЕЕЕЕЕЕ
ПРНДѢТЕ ВСЕ ПРНМРННО ЕОУСЪПЕННІЕ · НЕ ПОРОУЪНЪІА ·
Е В V · І = = = «зѠ Э В V · І
БОГОРОДЦА ПРАЗДНОУНМЪДНЬСЪБО · АГГЪЛН ПРАЗДЪ
= V = E · B E E E V І = = = V
НОУЮТЬ · ЧЪСТЪНОЮ ПРНЪСТАВЛЕННІЕ БОЖНА МАТЕРЕ · ННА
E · B V V · І = V = · E E E І = =
ПОХВАЛЕННІЕ · НА СЪЗЕМЪНЪІХЪ ПРНЗЫВАЮТЬ · ВЪПНТН
V E E V V · І = = V E E V E B E E V
НЕ ПРНСТАЮТЬ · МЪГЛАСЪМЪ РАДОУНСА ПРНСТАВЪШНА
V І V = V = E E E E E E = =
СА ОТЪЗЕМЛЛА · НВЪЗНЕБЕСЪНЪІА · ХРАМЪІВЪСЕЛЪШНСА ·
E E «зѠ» E E E E E E «зѠ» V · І B V = =
РАДОУНСА · ОУЧЕННУЬСКЪІНЛКЪ · ОБЛАКЪМЪЛЪГЪКЪМЪ
V · E E E E · V V E E «зѠ» E E E E E V ·
ВЪІДАННОСЪБЪРАВЪШН · РАДОУНСА · ОУПЪВАННЕНЪСЪПАСЕ
V = = · V
ННАШЕ · ТЕБЕ ХРЪСТЪІАНЬСКЪІ РОДЪ · НЕ ПРНСТАНЪ
V =
НОБЛАЖНМЪ ·

3. Знаменна нотация, Пусятина мінея, сер. XI ст. (Соф. 202, арк. 135)

4. Знаменна нотація, Мінея груднева, XII–XIII ст. (Син. тип. 96, арк. 48 зв.)

5. Знаменна нотація, Мінея празнична (Ільїна книга), сер. XI ст. (Син. тип. 131, арк. 8 зв.)

I/5 (СК 360). Припускають, що мінея празнична як тип літургійної книги виникла раніше від служебної, оскільки первісно богослуження було празничним і воскресним⁵².

Збереглася значна кількість ненотних служебних міней XI–XIII ст. — 33 списки. Уривки Мінеї середини XII ст., так звані Острожницькі листки, з записом канону Димитрію Солунському (містить інший текст, аніж загально відомий), які віднайшов у селі Острожниці у Східній Словаччині й опублікував Іван Панькевич⁵³. Юрій Шевельов припускав, що ця пам'ятка є київського походження⁵⁴; є також думки про їх півдеслов'янське походження⁵⁵. Уривок Мінеї XIV–XV ст. був знайдений 1912 р. в Ясениці-Замковій біля станції Ужок на Закарпатті, який тепер зберігається в архіві Олександра Колесси в Канаді⁵⁶. В Україні зберігається пергаментна груднева Мінея 80-х років XIV ст.⁵⁷ Такі мінеї відомі також з джерел — літописна згадка про скрипторій волинського князя Володимира Васильковича (†1288), який «мїнеи 12 списа»⁵⁸; *пергаминових шест* міней було у бібліотеці Жидичинського монастиря (за описом, складеним 27 травня 1621 року після смерти архимандрита Гедеона Балабана)⁵⁹. Річні комплекти міней створювалися й зберігалися у бібліотеках Києво-Печерської лаври⁶⁰, Загорівського монастиря⁶¹; 1555 року повний комплект міней переписав дяк Іоан при Онуфрій-

⁵² В. Ягич. *Служебные минеи*, с. 1.

⁵³ І. Панькевич. Острожницькі пергаментні листки XI–XII століття // *Jazykovedný sborník Slovenskej akademie vied a umení* 5 (Bratislava 1951) 248–258; його ж. Острожницькі пергаментні отрывки Миней XI–XII вв. // *Byzantinoslavica* 18 (1957) 271–274 (у порівнянні з українським текстом тут є доповнення і виправлення).

⁵⁴ Ю. Шевельов. *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта 2002, с. 286.

⁵⁵ Див., наприклад: L. Matejko. K určenju, interpretácii a datovanju Ostrožnických zlomkov // *Slavica Slovaca* 30 (1995) 4–15; И. Христова-Шомова. Две южнославянские минеи в сравнении с новгородскими минеями // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2009/4) 44.

⁵⁶ I. Gerus-Tarnawesky. *Cyrrilica Canadiana: Cyrillic Manuscripts in Canada* // *Ювілейний збірник української Вільної АН в Канаді*. Вінніпер 1976, с. 598.

⁵⁷ ХНБ, 816281; див.: Г. М. Прохоров. Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана // *ПКНО: 1978*. Ленинград 1979, с. 17–30 (у додатку опубліковано житіє митр. Петра, написане київським митр. Кипріяном).

⁵⁸ *Ипатьевская летопись* [=ПСРЛ, 2]. Москва 1962, ²1998, шп. 926. З тексту випливає, що князь власноруч переписав цей мінейний комплект, що викликає певні сумніви; Я. Запаско. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // *Записки НТШ*, т. 225: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1993, с. 185–193.

⁵⁹ Опись церковного имущества Жидичинского монастыря, оставшагося по смерти бывшего архимандрита Гедеона Балабана, 1621 года, мая 27 // *АЮЗР*, част. 1, т. 6. Киев 1883, с. 502; Ю. Ясіновський. Церковно-співочі ініціативи українських та білоруських монастирів // *Καλοφώνια* 2 (Львів 2004) 29.

⁶⁰ С. Голубев. *Киевский митрополит Петр Могила*, т. 1. Киев 1883, Приложение 2: *Опись церковного имущества киево-печерской обители, составленная в 1554 году*, с. 10 (другої нумерації).

⁶¹ Див.: Алексей, архим. Список древних рукописных книг, хранящихся в библиотеке Загоровского монастыря Волынской епархии // *Труды XV Археологического съезда в*

ській монастирській церкві в Посаді Риботицькій біля Перемишля (на час завершення перепису висвятився на священика)⁶². Мінея служебна за жовтень XVII–XVIII ст. з українськими мовними особливостями зберігається у Національній бібліотеці в Парижі⁶³. Повні комплекти міней виходили в Україні також друком⁶⁴.

У наукових колах дослідників давньої руської книжності, зокрема, музикологів, поширеним є переконання, що всі збережені нотовані мінеї є північноруськими, хоча прямих вказівок на це немає. Ще Василій Металлов припускав, що уривок Мінеї грудневої Син. тип. 96 (СК 159) є південно-

Новгороді, т. 2. Москва 1916, с. 503–507, № 2–8, 13–15, 20–21); окремі з них мають вихідні літописи: Мінею вересневу 1536 р. переписав дьяк Михайло (№ 2), а 1639 р. дві мінеї переписали Іоан (№ 14) та Сава Гукович з Потелича (№ 15).

⁶² Сьогодні у Риботицькому комплекті міней бракує книг за вересень і лютий; див.: BN у Варшаві, акс. 2625 (X–XI), 2804 (XII), 2627 (I), 2811 (III–V), 2859 (VI–VIII); A. Naumow. *Z dziejów XVI-wiecznych skryptorjów cerkiewnych. Ioann z Posady Rybotyckiej i jego mineje // Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedstwa*, т. 2. Przemyśl 1994, с. 335–340; Я. Щапов. Православная рукописная книга в Польше как явление истории культуры // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. [S. l.] 1997, с. 73; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog // opracowali Aleksandr Naumow, Andrzej Kaszlej pszy współpracy Ewy Naumow i Jana Stradomskiego*. Kraków: Scriptum 2004, № 584, 586, 599, 601, 617); пізніше в тих же Риботичах між 1629 і 1632 роками дьяк Мартин переписав Тріодь постну (Czart. 2229 IV; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*, с. 393–394, № 822); див. також: E. Naumow. *Z dziejów XVI-wiecznych skryptorjów cerkiewnych: Ioann z Posady Rybotyckiej i jego mineje // Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedstwa*, т. 2. Przemyśl 1994, с. 335–340; А. Наумов, К. Станчев. За служебните мінеї в краковските библиотеки // *Acta palaeoslavica*, т. 2: In honorem professor Angelinae Minčeva. Sofia: Heron Press 2005, с. 47–53.

⁶³ Кр. Станчев. Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже // *Palaeobulgarica* 5 (1981/3) 85, № 115.

⁶⁴ У 1750 і 1787 роках (два наклади), друкарня Києво-Печерської лаври (Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 2, ч. 1 і 2. Львів 1984, № 1703, 3376, 3377; окрім бібліотек України та Росії, неповний комплект зберігається в бібліотеці Сентендре в Угорщині: Надежда Р. Синдик, Катерина Мано-Зиси. Црквенословенске књиге XVII–XIX века библиотеке епархије будимске у Сентандре: Каталог, 1 // *Археографски прилози* 9 (Београд 1989) № 116–121). 1761 року повний комплект міней вийшов з друкарні Почаївської Успенської лаври (Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 2, ч. 2, № 2207; комплект цього видання зберігається, зокрема, у бібліотеці Унівської Успенської лаври). Почаївський друк трохи більше як через 100 літ (1863) був перевиданий, а в 1897–1899 рр. такий же комплект вийшов з друкарні Києво-Печерської лаври. Як особливо авторитне в редакції церковнослов'янської мови це київське видання взяв за основу своєї публікації інципитарію піснеспівів слов'янських міней проф. Крістіян Ганнік (див.: *Das byzantinische Eigengut der neuzeitlichen slavischen Menäen und seine griechischen Originale*, т. 1: *Vorwort, Einführung Incipitarium und Edition der Monate September bis Februar*; т. 2: *Incipitarium und Edition der Monate März bis August*; т. 3: *Incipitarium und Edition Theotokia; Index hymnorum graecorum; Index hymnorum slavicoorum; Epimetra tria* / вид. Ch. Hannick у співпраці з Peter Plank, Carolina Lutzka [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 112; *Patristica Slavica*, 12]. Paderborn 2006).

руського походження⁶⁵, а Ватрослав Ягіч південноруською вважав Мінею листопадову Син. тип. 92 (СК 82)⁶⁶ та згадував про дві інші південноруські служебні мінеї⁶⁷; південноруською є також частина Мінеї Син. тип. 100 з XIV ст.⁶⁸ Недавно російська дослідниця Олена Уханова висловила за київське походження Путятинної мінеї (Соф. 202, СК 21), однієї з найдавніших збережених літургійних пам'яток середини XI ст.⁶⁹ Її письмо відзначається «вишуканістю, високим рівнем каліграфії», що властиве столичному скрипторію*. Важливим свідченням на користь київського походження рукопису, на думку Авторки, є також включення рідкісного канону на «обновлення» Царгорода на 11 травня, що міг бути спеціально вписаним до київської пам'ятки для прослави «града-кесаря».

Вивчення та публікації текстів міней є цікавим і багато в чому показовим для досліджень гимнографічних пам'яток. Мінеї вивчали історик церкви Макарій (Булгаков, 1816–1882)⁷⁰, австрійський славист Ватрослав Ягіч, який у 1871–1874 роках був професором Одеського університету, а пізніше Петербурзького (1880–1886)⁷¹, лінгвісти Віталій Марков⁷², який спільно з Віктором Барановим опублікували Путятину мінею⁷³, Михайло Мур'янов⁷⁴,

⁶⁵ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 196, 220.

⁶⁶ В. Ягіч. *Критические заметки по истории русского языка* [=Сборник ОРЯС, 46 (Санкт-Петербург 1890/4)], с. 26, примітка.

⁶⁷ В. Ягіч. *Служебные минеи*, с. хсvii.

⁶⁸ М. Г. Гальченко. *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избранные работы* / ред. А. А. Турилов [=Труды Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева, т. 1]. Москва — Санкт-Петербург: Алетейя 2001, с. 62.

⁶⁹ Е. В. Уханова. К вопросу о месте Мстиславова евангелия в культуре Древней Руси конца XI — начала XII века // *Palaeoslavica* 14 (2006) 16, прим. 59.

* Деякі мовні особливості, на думку Авторки, вказують на писаря-новгородця, який працював у київському скрипторії.

⁷⁰ Макарий (Булгаков). *История русской церкви*, т. 1. Санкт-Петербург 1857, с. 236–244 (опублікував три канони з цієї Мінеї).

⁷¹ И. А. Ягіч. *Служебные минеи*.

⁷² В. М. Марков. *К истории редуцированных гласных в русском языке*. Казань 1964, на с. 266–271 опублікувано два канони; його ж. Путятинна мінея — древнейший памятник русской письменности // *Slavia* (1968/4) 548–562

⁷³ *Путятинна мінея: Новгородская служебная Миней на май XI века*: Текст, исследования, указатели / підг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск 2003.

⁷⁴ М. Ф. Мурьянов. Из наблюдений над структурой служебных миней // *Проблемы структурной лингвистики*: 1979. Москва 1981, с. 263–278; його ж. О минее Дубровского // *Вопросы языкознания* (1981/1) 131–191; його ж. О работе И. В. Ягича над служебными минеями 1095–1097 гг. // *Вопросы языкознания* (1981/5) 93–105; його ж. «Золото в лазури» // *Проблемы структурной лингвистики*: 1981. Москва 1983, с. 265–278; його ж. Путятинна мінея на май [1–9 травня] / подг. текста и параллели М. Ф. Мурьянов; ред., предисловие и комм. А. Б. Страхов // *Palaeoslavica* 6 (1998) 114–208; [10–18 травня] // *Palaeoslavica* 7 (1999) 136–217; [19–31 травня] // *Palaeoslavica* 8 (2000) 123–221; його ж. *Гимнография Киевской Руси*, 2-е вид. Москва: Наука 2004 (12003).

Тетяна Сумнікова⁷⁵, Лариса Щоголева⁷⁶, Наталія Нечунаєва⁷⁷, сербський музиколог Димитрій Стефанович⁷⁸ та ін.

За змістом служебні мінеї є літургійними книгами, у яких гимни укладені за службами церковного календаря. Основними співними жанрами мінейних служб є канони і стихирі, які часто супроводжуються меншими жанрами (сідальні, кондаки та ін.). Центральне місце в службах міней займає канон⁷⁹, який складається з 9 пісень. Пісні канону зазвичай складаються з 2–4-х тропарів, перший з яких називається *ірмос* (гр. εἰρμός).

Кожна з 9 пісень канону має своє коло тем, взятих із Святого Письма:

- 1 – переможна пісня Мойсея після щасливого переходу Черного (тобто Червоного) моря «Поимъ господеві, славно бо прославися»* (Вих. 15:1–19);
- 2 – передсмертна пісня Мойсея «Вонми, небо, и возглаголю» (Втор. 32:1–43);
- 3 – Анни, матері пр. Самуїла, подячна пісня «Утвердися сердце мое в Господа» (1 Сам. 2:1–10);
- 4 – пісня Аввакума пр., який бачив Бога, що наближався з гори приосіненій «Господи, услышах слух твой и убояхся» (Авв. 3:2–19);
- 5 – пісня Ісаї пр., що сповістив народження від Діви Спасителя «От ноци утренюет дух мой к тебѣ, Боже» (Іс. 26:9–19);
- 6 – пісня Іони пр., що три дні перебував у череві кита й пізніше викинутий на сушу «Возопих во скорбѣ ко Господу Богу» (Іон 2:3–10);
- 7 – пісня Азарії про трьох отроків в печі «Благословен еси, Господи Боже отець наших» (Дан. 3:26–45);
- 8 – пісня трьох отроків «Благословите вся дѣла Господня» (Дан. 3:52–88);
- 9 – пісня Богородиці «Величит душе моя Господа» (Лк. 1:46–55) і пісня Захарії «Благословен Господь Бог наш ізраилев» (Лк. 1:68–79).

⁷⁵ Т. А. Сумнікова К изучению древнейших служебных миней // *Источники по истории русского языка*. Москва 1991, с. 50–60.

⁷⁶ Л. И. Щёголева. Путятинна минея: от текста к истолкованию // *Герменевтика древнерусской литературы. XI–XIV вв.*, вип. 5. Москва 1992, с. 413–497 (публікація транскрибованого тексту служби на 4 травня з поділом на вірші та паралельним грецьким текстом і перекладом); її ж. *Путятинна минея (XI в.) в круге текстів и истолкования: 1–10 мая*. Москва: Территория 2001.

⁷⁷ Н. А. Нечунаева. *Минея как тип славяно-греческого средневекового текста*. Tallinn: Trü Kirjastus 2000 (на с. 7–8 бібліографія її праць).

⁷⁸ Dimitrij Stefanović. The Development of the Slavonic Menaia manuscripts // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 5 (1978) 211–220.

⁷⁹ Найменування жанрів і форм церковних піснеспівів у церковнослов'янській і українській мовах склалися у трьох формах: без перекладу (канон, ікос, ірмос, тропар та ін.), у перекладах-кальках (возслідвання, піснеспів, сідальна) та власне переклад (ода — пісня, киноник — причасник); докладніше про це див.: В. Ягич. *Служебные минеи*, с. xlix; О. Горбач. З історії української церковно-музичної термінології. Мюнхен 1965; А. Ясіновський. Музичні терміни грецького походження в «Лексиконі» Памви Беринди // *Екологія культури: історія, традиції, сучасність*. Львів 1990, с. 65–66; його ж. Musical Terminology of Greek Origin in the Lexicon by Pamvo Berynda // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, т. 10, част. 1. Bydgoszcz 1994, с. 381–385.

* Укр. перекл.: «Заспіваю Господеві, славно бо прославися».

Друга пісня канону переважно опускалася⁸⁰ і більшість канонів фактично мала лише 8 пісень, та загальна нумерація залишалася незмінною: пісні 1, 3, 4 і т. д., що було зумовлене, як вже зазначалося, особливим тематичним змістом кожної пісні. Загальна тема канону розкривалася у кожній пісні з особливого боку, що створювало дуже складну богословську символіку, яку підсилювали яскрава поетична образність і відповідне музично-співне наповнення, забезпечуючи тяглість старозавітного й новозавітного передавання. У величній піраміді візантійської гимнографії канон посідав одне з найвищих місць, що підсилювалося літургійним контекстом: переважна більшість канонів була пов'язана з кульмінаційним розвитком утрени й передавала головні богословські мотиви й образи певного празника чи святкової події.

У давніх мінеях ірмоси переважно не виписувалися, а лише вказувалися їх початкові слова. Саме така форма запису найчастіше зустрічається у пізніших нотолінійних ірмолях, де у випадках повністю нотованих канонів на початку кожної пісні знаходяться початкові фрази (інципіти) необхідного ірмосу, а самі ірмоси знаходяться в осмогласному розділі тих самих кодексів.

Канон як жанр візантійської гимнографії має тривалу й складну історію, витоки якої сягають давньої літургійної практики первісних християн у співах старозавітних псалмів і пісень. Згодом декілька пісень почали об'єднувати в цикли й кількість пісень досягала 12–14⁸¹. У VIII ст. число пісень в одному циклі стабілізувалося до 9; створення такого канону візантійська агіографія приписує Андрею Критському. У творчості двох названих братів Йоана Дамаскина і Козьми Маюмського цей новий жанр гимнографії розквітає і швидко стає провідним. Канон витіснив кондак, який дотепер займав головне місце. Подальший розвиток канону пов'язаний з іменами Теодора Студита, Теофана Граптоса, Йосифа Гимнографа та ін. Підсумковою сторінкою історії візантійського канону була творчість константинопольського патріарха Філотей Коккіна (1353–1354, 1364–1376)⁸². «Замість гомілетичного стилю оповідача, — писав Егон Веллес, — [...] тут знаходимо молитовні гимни екзальтованої чи есхатологічної тональності,

⁸⁰ Л. Квирикашвили. Вопрос о второй песне гимнографического канона // *Изв. АН Груз. ССР. Серия яз. и литер.* (1977/1) 69–77; В. А. Рыбаков., прот. К вопросу о второй песни песенного канона // В. А. Рыбаков. *Св. Иосиф Песнописец и его песнотворческая деятельность*. Москва: Русская книга 2002, Приложение VII, с. 496–571; Р. Н. Кривко. К истории второй песни гимнографического канона: Утраты и интерполяции // *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina: Festgabe für Hans Rhotе 80. Geburtstag I* вид. Dagmar Christians, Dieter Stern, Vittorio S. Tomelleri. München — Berlin: Verlag Otto Sagner 2009, с. 229–242.

⁸¹ М. Велимировић. Структура старословенских музичких ирмолога // *Хиландарски зборник 1* (1966) 140; В. В. Василик. *Происхождение канона: История, Богословие, Поэтика*. Санкт-Петербург, Изд. Санкт-Петерб. университета 2006, с. 52–53,

⁸² Г. Прохоров. *Из истории литургической поэзии*.

що передають догматичні ідеї засобом повторів і варіацій. Ці доведені до вищого ступеню оздоблення повторення настроюють слухачів на містичний лад, який посилюється урочистістю служби та зоровим враженням від ікон. Пряма мова, відома ще з кондака, тепер розповсюджується до такого рівня, що дія цього роду поезії на слухача є іноді такою ж досконалою, як і від містерійних вистав»⁸³.

Розвиток візантійського канону за часом співпав з перекладацькою діяльністю Кирила і Методія, хрещенням Русі-України та перенесенням візантійського християнського обряду на руський ґрунт. Тож не випадково, що саме ірмоси були одним з перших гимнічних жанрів, перекладених слов'янською мовою і, ймовірно, за безпосередньої участі Константина-Кирила та його учнів⁸⁴. До VIII–IX ст. належить кодифікація грузинських літургійних збірників Ядгарі та переклади Ірмологіона⁸⁵.

Канон як провідний жанр служб супроводжували інші гимни: сідальні, кондаки, стихирі, іпакої. У нотованих мінеях нотні знаки виставлялися над словесним текстом, який не мав характерних для ненотних текстів скорочень, надрядкових літер і титлів. Короткі піснеспіви, що супроводжували канони, записувалися без нотних знаків (сідальні, кондаки, іпакої) і тому їх тексти мали вже типові для давніх текстів скорочення⁸⁶. Це свідчить про зумисне невиписування нотних знаків — можливо, через їх короткі й прості мелодії, які з нотними знаками знаходилися у кондакарях.

Іншу велику групу гимнів міней складала стихирі різних типів: на *Господи воззвах*, на *стиховні*, на *хваліте*, по 50 псалмі, *євангельські* та ін.

Найдавніші руські мінеї мали дещо інший уклад, ніж пізніші — як за кількістю супровідних піснеспівів, так і в порядку їх розташування, на що вперше звернули увагу укладачі фундаментального опису рукописів Синодальної бібліотеки Антонін Горський (1814–1875) і Капітон Невоструєв (1815–1872)⁸⁷, а пізніше Ватрослав Ягіч⁸⁸. Так, у мінеях XI ст. перед стихирами і канонами знаходилися сідальні та, якщо такі випишувалися, кондаки й ікоси. Але вже з XII ст. встановився звичай укладати сідальні у канонах після 3 пісні, а кондаки з ікосами після 6. Тобто єдність канону стає головною засадою в укладі піснеспівів міней.

⁸³ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 199 (с. 222 польського перекл.: *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej* / пер. М. Kaziński. Kraków 2006).

⁸⁴ R. Jakobson. *Methodius Canon*, с. 117.

⁸⁵ О. Метревелі. *Ірмоси та богородичні: Дві давні редакції грузинського Ірмологіона за рукописами X–XI століть*. Тбілісі 1971 (груз. мовою); Hans-Michael Schneider. *Lobpreis im rechten Glauben: Die Theologie der Hymnen an den Festen der Menschwerdung der alten Jerusalemer Liturgie im Georgischen Udzelezi Iadgari* [=Hereditas: Studien zur Alten Kirchengeschichte, вид. Ernst Dassmann, Hermann-Josef Vogt, 23]. Bonn: Borengässer 2004.

⁸⁶ В. Ягіч. *Служебные минеи*, с. lii–liiii.

⁸⁷ [А. Горский, К. Невоструев]. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, III, 2. Москва 1917, с. 77–85.

⁸⁸ В. Ягіч. *Служебные минеи*, с. lii–liiii.

Слов'янські мінеї мають три варіанти укладу, в яких малі піснеспіви знаходяться у різних місцях по відношенню до канонів: канон-стихира-сідальна, сідальна-[кондак-ікос]-стихира-канон, стихири-канон (1–3 пісні) — сідальна-канон (4–6 пісні)-кондак та ікос-канон (7–9 пісні)⁸⁹; цей останній тип структурної організації гимнів міней невідомий грецьким рукописам⁹⁰. Проте, як слушно зауважила Наталія Нечунаєва, різний порядок записів цих жанрів є лише писарська фіксація, бо в реальності богослуження регулював церковний устав⁹¹.

Ватрослав Ягіч зауважив ще одну особливість змісту найдавніших руських міней. На один і той сам день часто припадає по дві служби, і в давнину обидва канони розташовувалися один за одним. Пізніше обидва канони почали з'єднувати в одне ціле: спершу в одній пісні йдуть тропарі одного канону, потім другого і так всі 9 пісень. Пізнішим нотолінійним ірмолоям відомі обидва типи укладу канонів, про що мове йтиме нижче.

У мінеях трапляються також слов'янські та руські доповнення, що засвідчує прагнення пристосувати візантійську гимнографію до місцевих потреб. Так, у вересневих мінеях (Син. тип. 84, Син. 159, Соф. 188) є служби В'ячеславу Чеському. Мінея празнична середини — другої пол. XIV ст. (Соф. 382) має руські пам'яті: перенесення мощей св. Миколая Мирлікійського (9 травня) та Успеніє кн. Володимира (15 липня). У серпневій Мінеї XII ст. з комплекту новгородських Софійських міней у службі предпразнества Успенія Богородиці (14 серпня) є три стихири на Оновлення храму (Син. 168, арк. 75); вважають, що тут йдеться про Успенський собор Києво-Печерського монастиря, освячений 14 серпня 1098 р.

У листопадовій Мінеї 1096 є пам'ять про папу римського Климента, який помер мученицькою смертю 102 року в кримському Херсонесі, став популярним у Київській Церкві. Дмитрій Стефанович опублікував мелодичну транскрипцію грецької стихири в честь папи Климента за рукописом XIII ст. Австрійської національної бібліотеки Theol. Gr. 181, що була опублікована 1935 року у першому томі ММВ (арк. 225 зв.)⁹².

Серед руських служебних нотованих міней унікальним є комплект, що належав новгородському Софійському собору (збереглося 10 томів з 12). Число свят і пам'ятей у цьому комплекті є значно більшим, ніж в інших

⁸⁹ Н. А. Нечунаева. Майская Миней и рукопись Q.p.I.25. из собрания А. Ф. Гильдебранта // *Русь и южные славяне: Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987)* / укл. В. М. Загребин. Санкт-Петербург: Алетейя 1998, с. 329–340.

⁹⁰ В. Ягіч. *Служебные минеи*, с. lxvii.

⁹¹ Н. А. Нечунаева. *Миней как тип славяно-греческого средневекового текста*. Tallinn: Trü Kirjastus 2000, с. 53. Цієї тези, як вже мовилося, дотримується також Крістіян Ганнік.

⁹² Д. Стефановић. *Средньовековна стихири у част папе Климента I, Римског (пом. 102)* // *Зборник Владимира Мошина* (на пошану 80-ліття). Београд 1977, с. 81–85. У Руській церкві пам'ять Климента припадає на 25 листопада, в інших церквах дати є різними: Римська 23/XI, Грецька і Сирійська 24/XI, Вірменська 26/XI, Коптська 1/XII (там само, с. 82).

подібних кодексах, і по декілька на один день. Для щоденних служб і другорядних свят число стихир не менше чотирьох, а в дні великих празників — до 24. На один день нерідко припадає по два канони, а кожна пісня має по 4 тропарі. Тексти коротких піснеспівів — сідальні, кондаки, ікоси — записані без нотних знаків, а ірмоси обмежуються інципітами⁹³.

Дослідники схильні вважати цей комплект за походженням новгородським або володимиро-суздальським⁹⁴. Безсумнівно, що це повинен був бути великий центр церковного співу XII ст., яким і був Новгород. Але не виключено, що Софійський комплект міней був якось пов'язаний і з своєю митрополією Києвом, зокрема, Києво-Печерським монастирем, найавторитетнішою чернечою обителлю всієї Русі. Як щойно мовилося, у серпнево-му томі є три стихир на оновлення храму в предпразнество Успенія Богородиці (14 серпня); саме того дня 1098 р. був освячений Успенський собор Києво-Печерського монастиря. В усякому разі такі комплекти нотованих міней, без сумніву, створювалися і в Києві як політичному, церковному і культурному центрі всієї Русі.

У розвитку русько-української гимнографії мінеям належить одне з чільних місць. З мінеями тісно пов'язані одностанові нотовані книги — Ірмологіон, Стихирар і Кондакар⁹⁵, а в ранньомодерній Україні вибраний репертуар міней увійшов до нотолінійних ірмолоїв.

Поряд з мінеями важливе місце у репертуарі слов'яно-руських літургійних книг займає Т р і о д ь (триѡдiоv), тобто «трипіснець», що містить гимни рухомих днів і свят, починаючи з неділі Митаря і Фарисея та кінчаючи неділею Всіх Святих. Свою назву книга отримала через те, що основний жанр збірника — канон — у дні Великого посту частіше є неповним і складає здебільшого лише три пісні⁹⁶, тобто, є *трипіснецем*. Служби рухомих днів церковного року у візантійському богослуженні творили два збірники: власне Тріодь (містить служби підготовчих тижнів Великого посту і власне Великого посту) і Пентекостарій (служби П'ятидесятниці, включаючи страстну неділю, а також неділю Всіх святих). Такий поділ тріоді був досить розповсюджений у візантійській практиці і зберігся у грецьких виданнях до сьогодні⁹⁷. У слов'ян обидва ці збірники називаються тріодями.

⁹³ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 211–212.

⁹⁴ Там само, с. 211. Н. Волков уважав, що цей комплект був створений спеціально для новгородського Софійського собору (див.: Н. В. Волков. *Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV вв. и их указатель* [=Памятники древней письменности, 123]. Санкт-Петербург 1897, с. 42.

⁹⁵ С. Смоленский. Краткие практические указания для предварительного определения значения и ценности русских певческих рукописей (рукопис) // РГИА, ф. Смоленского (1119), оп. 1, од. зб. 42, арк. 2–3.

⁹⁶ Повні канони цього літургійного часу припадали на недільні (воскресні) дні Великого посту.

⁹⁷ М. Момина. *Постная и Цветная Триодь*, с. 392.

У грецьких і слов'янських рукописах зустрічається й інший поділ тріоді: постна завершувалася службою утрени в п'ятницю шостого (цвітного) тижня Великого посту, а цвітна (Пентекостаріон), згідно Єрусалимського уставу, введеного у XII ст., починалася з вечірні напередодні Лазаревої суботи⁹⁸. Звідси й назва другої частини тріоді, що утвердилася у слов'ян — цвітна. Якщо у грецьких рукописах обидва способи поділу зустрічаються однаково часто, то у давніх слов'ян поширенішим був другий поділ⁹⁹.

Серед найдавніших списків з нотними знаками збереглося десять списків. Три з них нотовані повністю: Син. 319 (СК 106), Воскр. 27 (СК 136), Пог. 46 (СК 171); всі вони руського походження. Решта сім списків нотовані фрагментарною тета-нотацією: Син. тип. 138 (СК 49), Ф.п.І.75 (СК 170)¹⁰⁰, Ф.п.І.68 (СК 221), Ф.п.І.74 — Шафарикова тріодь (СК 222), Ф.п.І.102 — Орбельська (СК 414)¹⁰¹, Ф.п.І.92 (СК 415). П'ять списків з тета-нотацією є південнослов'янськими: три середньоболгарські (Ф.п.І.74, Ф.п.І.75, Ф.п.І.102) і дві сербські (Ф.п.І.68, Ф.п.І.92). Декілька південнослов'янських рукописів з тета-нотацією збереглося в Болгарії — Бітольська тріодь (Софія, БАН, № 38), Аргірова (Софія, НБКМ, № 933).

Орбельська тріодь, на думку Стефана Кожухарова (1934–2000) є першою болгарською пам'яткою, у якій систематично і впродовж усього рукопису вживаються фіти як нотні знаки, зауваживши, що склади з нотними знаками є розтягнутими¹⁰².

За хронологією нотовані тріоді розташовуються наступним чином: XII ст. (Син. 319, СК 106; Син. тип. 137, СК 170¹⁰³), друга пол. XII ст. (Ф.п.І.75 та Бітольська тріодь), кін. XII ст. (Воскр. 27, Аргірова тріодь), XII–XIII ст. (Пог. 46), перша пол. XIII ст. (Ф.п.І.68), друга чверть XIII ст. (Шафарикова тріодь), друга половина XIII ст. (Орбельська тріодь), кін. XIII ст. (Ф.п.І.92).

З того ж часу збереглася і значна кількість ненотних тріодей. З них 11 рукописів знаходяться у сховищах Росії: уривки болгарських Жеравинської тріоді (СК 405–410), інші два уривки з одного кодексу Вяз. F.124/4 і F.124/10 (СК 412–413) і два різні уривки БРАН, 4.5.13 та Сев. 47.2 (СК 416, 417) — всі

⁹⁸ М. Скабалланович. *Толковий типикон*, т. 1. Киев 1910, с. 278. У Сербії давніше тріодь цвітну називали лазаревац (див.: Ї. Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних книжевних појмова*. Београд 1974, с. 328).

⁹⁹ М. Момина. *Постная и Цветная Триодь*, с. 392–393.

¹⁰⁰ Уривок з кількох арк. цього рукопису зберігався у Народній бібліотеці в Белграді (Рук. 274), але загинув під час Другої світової війни.

¹⁰¹ Окремі аркуші цього рукопису зберігаються в РНБ у зб. В'яземського, 124/4 і 124/10 (СК 412, 413).

¹⁰² Нотацію цього рукопису описав й опублікував фрагменти з нотними знаками Стефан Кожухаров (див.: Ст. Кожухаров. *Нотни начертания в Орбелския триод — среднобългарски книжовен паметник от 13 в.* // *Български език* (1974/4) 324–341.

¹⁰³ Тріодь Мойсея Киянина Майя Момина датує XII ст., СК — кінцем XII — початком XIII ст.

другої половини XIII ст.; три уривки кінця XIII — початку XIV ст. (СК 485–487); по декілька рукописів збереглося у Болгарії та Сербії. Всі вони, за винятком Бітольської тріоди, збереглися в уривках, тож не виключено, що й ці рукописи також мали фрагментарну тета-нотацію. Цікаво, що більшість списків ненотної тріоди є південнослов'янськими: вісім болгарських й одна сербська; руськими є лише два списки.

Власне південноруським у літературі відзначається лише один такий кодекс — Тріодь Мойсея Киянина (Син. тип. 137, СК 170), хоча правопис і мовні особливості свідчать, що ця пам'ятка скопійована з болгарського рукопису¹⁰⁴. Цей список є особливим типом Тріоди, про що мова йтиме нижче. Тріодь також згадана серед книг галицько-волинського князя Володимира Васильковича (†1288)¹⁰⁵.

Поява тріоди як збірника гимнів рухомих свят, мабуть, також була зумовлена потребою впорядкувати розлогий жанровий репертуар цього циклу. З давніших одножанрових півчих книг — Кондакаря, Ірмологіона, Стихираря — були вибрані жанри рухомих свят й об'єднані зі співами, створеними для цих днів і свят візантійськими гимнографами Теодором, Климентом, Йосифом та ін.¹⁰⁶ Як окремий збірник Тріодь виникла значно пізніше — не раніше XIII ст.¹⁰⁷

Деякі типи тріодей містять також читання — паремійні (зі Старого Завіту) та спеціально написані для певного дня синаксарі, які, до речі, в раньо-модерну добу перекладалися українською мовою¹⁰⁸.

Найгрунтовніше вивчена тріодь постна, спеціальне дослідження якої ще на початку XX ст. здійснив Іван Карабінов (1878–1937)¹⁰⁹. Він торкнувся

¹⁰⁴ М. А. Момина. Вопросы классификации славянской Троицы // *ТОДРЛ* 37 (1984) 31; див. також: Andrew J. Quinlan. Triodia Manuscripts // *Musica Antiqua: Acta slavica* 11 (1997) 135–143; Н. В. Заболотная. Тріодь Мойсея Киянина в аспекте историко-типологического изучения древнерусских рукописей // *Musicae ars et scientia. Книга в честь 70-ліття Н. О. Герасимової-Персидської* (=Науковий вісник Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського, вип. 6). Київ 1999, с. 100–109; М. Г. Гальченко. Тріодь Мойсея Киянина // М. Г. Гальченко. *Книжная культура*, с. 28–45; Николай Нефедов, диакон. Пасхальные каноны Троицы Мойсея Киянина // *Труды Московской регентско-певческой семинарии. 2002–2003*. Москва 2005, с. 241–259 (публікація текстів).

¹⁰⁵ *Літопис Руський*, с. 448.

¹⁰⁶ М. Момина. Постная и Цветная Троицы // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, 2, 2. Москва 1976, с. 397; її ж. О происхождении греческой тріоди // *Палестинский сборник* 28 (1986) 112–119.

¹⁰⁷ Ch. Hannick. Начала славянской гимнографии, с. 350.

¹⁰⁸ В. Перетц. Українські синаксарі в київських та львівських тріодах XVI–XVII вв.: Епізод з історії «прості мови» на Україні // *Науковий збірник ВУАН за 1924 р.* Київ 1925, с. 62–84; див. також: М. Момина. Постная Тріодь, с. 395–396.

¹⁰⁹ И. Карабинов. *Постная Тріодь: Исторический обзор ея плана, состава, редакций и славянских переводов*. Санкт-Петербург 1910.

цілого ряду важливих питань історії та загальної будови тріоди постної, запропонував класифікацію укладу її змісту, торкнувся етапів розвитку. Згодом історію тріоди вивчали Норберт Каппунз¹¹⁰, Лідія Славева¹¹¹, Єжи Русек¹¹², Георгій Попов¹¹³ та інші¹¹⁴. В останні три десятиліття зміст і типологію Тріоди успішно вивчає російська дослідниця Майя Моміна¹¹⁵. На особливу увагу, зокрема, у контексті нашого дослідження, заслуговує запропонований дослідницею принцип класифікації: за найстабільнішими жанрами, якими є повні канони і трипівніці. Це дозволило значно розширити число типів слов'янської тріоди (до 9), хоча, як зазначає сама дослідниця, ця класифікація не є остаточною.

Зміст і уклад піснеспівів тріоди у загальних рисах нагадує принцип побудови служебних міней. Головна відмінність полягає у тому, що в тріоді постній канони, які складають основну частину збірника, є неповними (окрім уже відзначених вище воскресних днів). У понеділок тижнів Великого посту на утрени є 1, 8 і 9 пісні, у вівторок — 2, 8 і 9, в середу — 3, 8 і 9, у четвер — 4, 8 і 9, у п'ятницю — 5, 8 і 9, в суботу — 6, 7, 8 і 9.

Тріодь містить також інші жанри: стихирі на *Господи воззвах* і на *стиховних* (вечірня), на *хваліте* (утреня), восточні або анатолієві (утреня і вечірня). На утрени й вечірні перед читаннями паремій вписувалися прокимни. У будні дні на утрени перед канонами вміщені сідальні (переважно дві) з мученичними та богородичними. Після канонів здебільшу знаходився світільний. У канонах, як і в мінеях, після 3 пісні зазвичай знаходилася сідальна, а після 6 — кондак з ікосом.

¹¹⁰ N. Cappuyns. *Le Triodion: Étude historique sur sa constitution et sa formation* (diss. PIO). Roma 1935; його ж. *L'histoire des livres liturgiques grecs // Atti del V. congresso internazionale di studi Bizantini (Rome 20–26 settembre 1936)*, т. 6. Roma 1940, с. 470–473, с. 470–473.

¹¹¹ Л. Славева. За старословенскиот триод // *Slovo* 22 (Zagreb 1972) 93–116.

¹¹² J. Rusek. *Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1964.

¹¹³ Г. Попов. За едно споменаване на триезичници в Битолски Триод // *Старобългарска литература* 3 (1978) 86–90; його ж. Новооткрита оригинална старобългарска част в текст за Триода // *Български език* (1978/6) 497–507; його ж. *Триодни произведения на Константин Преславски* [=Кирило-Методиевски студии, 2]. София 1985.

¹¹⁴ С. Н. Тутолмина. Русские певческие Триоди XII–XIII ст. // *Ежегодная богословская конференция православного Свято-Тихоновского Богословского института: Материалы*, т. 11. Москва 2001, с. 412–416; Н. В. Заболотная. Триодь Моисея Киянина в аспекте историко-типологического изучения древнерусских рукописей // *Musicae ars et scientia: Книга в честь 70-ліття Н. О. Герасимової-Персидської* [=Науковий вісник Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського, вип. 6]. Київ 1999, с. 100–109.

¹¹⁵ М. Моміна. Постная и Цветная Триодь; її ж. Греческие разночтения в славянских гимнографических текстах // *Византийский временник* 44 (Москва 1983) 126–134; її ж. Вопросы классификации славянской Триоди // *ТОДРЛ* 37 (1984) 25–38; див. також: *Triodion und Pentekostarion nach slavischen Handschriften des 11.–14. Jahrhunderts, част. 1: Vorfastenzeit* / вид. М. А. Momina, N. Trunte [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 110; Patristica slavica, 11]. Paderborn 2004.

На противагу Октоїху, де гимни одного тижня створені в одному гласі, у тріодях (як і в мінеях) гимни однієї служби вживали різні гласи.

Повна Тріодь складає наступний репетуар піснеспівів свят і пам'ятних дат:

Підготовчі неділі (тижні) перед Великим постом

- про митаря і фарисея;
- про блудного сина;
- м'ясопусна;
- сиропусна.

*Великий піст або Чотиридесятниця
(від понеділка після Сирної неділі)*

- перша неділя Вел. посту; в суботу цього тижня відзначається пам'ять Теодора Тірона; з IX ст. перша неділя Вел. посту отримує назву *неділя православія*;
- друга неділя Вел. посту;
- третя неділя Вел. посту, або Хрестопоклонна;
- четверта неділя Вел. посту;
- п'ята неділя Вел. посту; в суботу на утрені виконується служба на похвалу Богородиці, на якій читається акафіст і співають кондак Богородиці, що здобув особливу популярність в українській практиці; у четвер на утрені виконується Великий покаянний канон Андрея Критського;
- шоста неділя Вел. посту — Цвітна, також Вербна або Ваїй, в українських нотолінійних ірмолоях її іменують найчастіше *на В'їхання у Єрусалим*; субота цієї неділі називається Лазаревою (чудо Лазаревого воскресіння);
- з понеділка починається страсний тиждень, кожний день якого зветься *Великим*;
- Пасха або Воскресіння Христове;
- Світла седмиця — перша неділя (тиждень) після Пасхи;
- неділя Томина — друга неділя після Пасхи;
- мирносиць — третя неділя після Пасхи;
- про розслабленого — четверта неділя після Пасхи;
- про самаритянку — п'ята неділя після Пасхи;
- про сліпого — шоста неділя після Пасхи; на четвер цього тижня припадає Вознесіння;
- Святих Отців — сьома неділя після Пасхи;
- П'ятидесятниця або Зшестя св. Духа (Трійця);
- неділя Всіх Святих — неділя після Трійці.

Якщо піснеспіви Тріоді постної наповнені образами й мотивами покаяння, страждання, особливого пережиття мук і насильницької смерті Спасителя, то Тріодь цвітна має радісно-урочистий характер, оспівуючи Христове Воскресіння, земне життя Бого-Чоловіка та вознесення на Небеса. Тому-то й піснеспіви цього циклу тішилися особливою увагою у співців-музикантів і творців-композиторів, виконуючи певне соціальне замовлення Церкви й спільноти вірних — як засобами музичної виразності, так і формами їх втілення. Зокрема, це особливо яскраво позначалося на церковно-музичному мистецтві ранньомодерної доби, де власне релігійний зміст тісно переплітався з загальнолюдськими прагненнями, завдяки чому були створені виняткові мистецькі цінності — як у західноєвропейській

музиці (*Пассіони* Баха), так і українській (стихира Великої п'ятниці *Тебе одіючагося світом, Страсті* у церковній монодії, сучасного композитора Олександра Козаренка).

На візантійському ґрунті спершу виникла Тріодь постна (до IX ст.), яку на початку IX ст. відредагували Йосиф і Теодор Студити. Тріодь цвіт-на виникла дещо пізніше й редагувалася у другій половині IX ст. Втім, ці дві редакції не були остаточними і в подальшому обидві тріоді неодноразово редагувалися, доповнювалися й змінювалися — як у Візантії, так і в слов'ян. Це підтверджує щойно висловлену тезу про особливо активне богословсько-літургійне життя піснеспівів пасхального циклу, що інспірувало їх творче опрацювання.

Слов'янською мовою тріодь була перекладена до 916 р., що пов'язують з іменем учня й послідовника слов'янських першопросвітителів Климента Охридського¹¹⁶. Первісні переклади не збереглися, а найдавніші слов'янські списки відносяться до XII ст. (за винятком одного аркуша XI ст., Софія, БАН, № 37). Архаїчний переклад зберегла Шафарикова тріодь (Ф.п.І.74). На слов'янському ґрунті тріодь також неодноразово редагувалася, а її текст постійно співставлявся з грецьким аж до XX ст. У XIV ст. виправлення тексту тріоді та новий переклад були здійснені на Афоні. У XVII ст. ще одна редакція була створена у Києві, а текст був доповнений новими перекладами¹¹⁷, ймовірно, під час підготовки до друку тут перших видань тріоді — Постної (1627) і Цвітної (1631).

Тож слов'янські переклади Тріоді склалися у різний час і не в одному місці. «Деякі тексти перекладені один раз і редагувалися, — пише Майя Момина, — інші перекладені лише один раз і більше не редагувалися, треті ж, мабуть, перекладалися по декілька разів»¹¹⁸. Можна припускати, що подібне відбувалося і в музичній складовій цих текстів.

У вивченні Тріоді як літургійної книги важливим є питання її типології. Іван Карабінов виділив 5 типів грецьких і слов'янських тріодей¹¹⁹:

- 1) грецькі тріоді, що містять трип'ясиці, сідалні, подібні стихирам Теодора Студита, Йосифа, Климента (Ватикан, гр. 777, XI ст.; бібліотека монастиря св. Катерини на Синаї, 734, 735, X ст.); слов'янські кодекси такого типу Карабінову не були відомі;
- 2) скорочений тип, який зберігає попереднє розташування: всі короткі піснеспіви (стихири, сідалні) зібрані разом, за ними йдуть трип'ясиці; до слов'янських списків цього типу Карабінов зараховував Тріодь Мойсея Киянина (Син. тип. 137);
- 3) самогласні стихири розташовані після трип'ясиці (Син. 319, Соф. 84 — відповідно XII і XIV ст., обидва списки руські).

¹¹⁶ М. Момина. Вопросы классификации, с. 27.

¹¹⁷ Там само, с. 28.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ И. Карабинов. *Постная Трїодь*, с. 210–216.

- 4) сюди належить багато грецьких тріодей, починаючи з XII ст.; вони сформувалися під впливом Єрусалимського уставу, тому й тут є служби малої вечірні; до цього типу належать також слов'янські тріоди, що з'явилися після правок на Афоні;
- 5) збірник доповнений канонами Теодору Тірону та службою Григорію Паламі; виник у XIII–XIV ст.; до цього типу належать українські друковані тріоди та російські з часів патріярха Никона, які наслідували українські видання.

Лідія Славева запропонувала класифікацію типів тріодей за складністю структури служб¹²⁰:

- 1) спрощена структура служби (Загреб, Архів АН, IV d 107; Шафарикова тріодь (Ф.п.І.74);
- 2) тріодь із стихирами утрени *на стиховні* та пареміями (Орбельська тріодь, Ф.п.І.102);
- 3) складніша за змістом, є деякі додатки, у порівнянні з попередніми типами (БРАН, 13.1.4);
- 4) додані величання, малі синаксари.

Ще Норберт Каппунз запропонував розрізняти грецькі тріоди за церковними уставами — Єрусалимським, Константинопольським (Великої Церкви) і Студійським¹²¹. Проте Майя Моміна критично оцінила цю класифікацію, оскільки вона не вкладається в існуюче розмаїття цієї літургійної книги¹²², і запропонувала іншу. Спираючись на особливості будови цього збірника, вона запропонувала 9 типів його структурної організації. За основний принцип обрано спосіб укладання найважливіших піснеспівів цієї книги — канонів і трипівнів. У характеристиці кожного типу враховується принцип розташування співів за Карабіновим, а також наявність чи відсутність синаксарів та поділ тріоди на постну і цвітну.

- 1 тип — Шафариковий (болгарська Шафарикова тріодь, тета-нотація, 2 чв XIII ст., Ф.п.І.74; сербська Ф.п.І.68; болгарська 1 арк. XI ст., Софія, БАН, № 37; болгарська, Софія, НБКМ, № 1157). Розташування 3-го типу; повна.
- 2 — бітольський (болгарська Бітольська тріодь, тета-нотація, Софія, БАН, № 38). Тут є багато трипівнів Теодора Студита, що велика рідкість і для грецьких списків, а також трипівні Константина Преславського. На думку Моміної, тут розташування гімнів другого типу, оскільки служба буднього дня починається з трипівнів, згодом йдуть сідална, два подібні та дві самогласні стихири. Повна чи розділена сказати важко, оскільки рукопис зберігся в уривках.
- 3 — Тріодь Мойсея Киянина (XII ст., руська, тета-нотація, Син. тип. 137). Розташування 2 типу; повна.
- 4 — загребський (болгарська, Загреб, Архів АН, IV d 107). Розташування таке ж, як і в Шафариковому списку — за 3-м типом; такі ж служби неділі. Але в суботу 5-го тижня, окрім канону 4 гласу «Христову книгу» Йосифа, є ще два трипівні: 5 гласу «Меча і огня не убоявшегося» і 4 гласу «От тебе роса ісканова», Шафарикова ж тріодь має лише трипівнець 8 гласу «Приготовил вечеру»; повна.

¹²⁰ Л. Славева. За старословенскиот Триод.

¹²¹ N. Carruns. Le Triodion.

¹²² М. Моміна. Вопросы классификации, с. 27.

- 5 — гімівський¹²³ (готована, Син. 319); сюди ж відносяться Пог. 41, XIV ст.; Ф.п.І.680, XIV ст.; Вол. 241, XIV ст. (містить лише канони, трипіснці і чотирипіснці); Соф. 110, XIV в.; Сев.-дв. 232, XV ст. Усі списки руські. Розташування гимнів 3-го типу: розділена, поділ 1-го типу.
- 6 — жеравинський (болгарський, уривки одного рукопису, що зберігаються у різних сховищах, СК 405-410.). Деякі особливості у розташуванні канонів і підбірці трипіснців. Розташування співів 3-го типу; повна.
- 7 — орбельський (Орбельська тріюдь, Ф.п.І.102), тета-нотація; Хлуд. 133, кін. XIII ст.; БРАН, 4.5.13, XIII ст.; 4.5.17, XIII ст.; 4.5.16, XIII ст.; БРАН, 4.5.9, XII–XIV ст.; Пловдив, Народна б-ка, № 53, XIII ст.; Софія, БАН, № 39, XIII ст.; Софія, НБКМ, № 579, XIII ст.; Аргірова тріюдь, тета-нотація; Хлуд. 138, XIV ст.; Пог. 40, XIV ст.; Софія, БАН, № 41, XIV ст. Всі списки болгарські, за винятком одного сербського (Софія, БАН, № 41). Сюди ж належить Копітарова тріюдь та втрачена Тріюдь Григоровича. Списки цього типу досить різноманітні. Спільні риси: підбір і розташування канонів, трипіснців і чотирипіснців, присутність паремійних читань. Окремо знаходяться кодекси з тета-нотацією. Аргірова тріюдь, яка не має трипіснців Андрея Критського у Вел. середу та п'ятницю, а також канону «Обещена вижду» 8 гласу. Мабуть, цей тип тріюді був розповсюдженим у XIII–XIV ст. в Болгарії і неодноразово правився за грецькими списками. Розташування 4-го типу; повна.
- 8 — включає списки, що відображають правку тріюді на Афоні в часи Євтимія Тирновського. Цей тип, єдиний з усіх попередніх, відображає Єрусалимський устав (всі попередні Студійського) і був розповсюдженим протягом шести століть на Русі, в Болгарії та Сербії. Відмінності у складі канонів, трипіснців і чотирипіснців: наприклад, у неділю блудного сина є канон Йосифа 2 гласу «Иисусе Боже», в сирний тиждень — трипіснець Андрея Критського, в 1 суботу Вел. посту канон 4 гласу Йоана Евхаїта «Всѣх превъшшій». Цей тип тріюді відбитий у краківському виданні Фіюля (1491), венеційському 1561 р., московському 1590, українських XVII ст.¹²⁴ Тривалий час цей тип неодноразово правився. Розташування співів 4 типу; розділена.
- 9 — київський (тріюдь постна 1627 р. і цвітна 1631 киево-лаврського друку). Тут використані відредатовані й виправлені тексти за грецькими оригіналами, Євтимівською тріюддю, а також додані нові гимни (у неділю сирну другі трипіснці, перекладено 2-й канон Йоана Евхаїта в суботу 1 Вел. посту «Чудный въ святыхъ» (глас б), канон патріарха Методія в неділю Православія, служба Григорію Паламі та ін.). Синаксари українською мовою переклав Тарасій Земка. Цей тип утримався у Києві до 1727 р., у Почаєві був перевиданий 1744 р., а у Львові 1753. За виправленнями літургійних книг у Москві, що здійснювали українські редактори, а також за українськими виданнями, з'явилася Никонівська тріюдь. За змістом і редакціями, як відзначає М. Моміна, Никонівські видання (1656 р. Тріюдь постна і 1661 Цвітна) не відрізнялися від київських, за винятком того, що Никонівська тріюдь постна завершується службою Великої суботи, а цвітна по-

¹²³ Тобто за рукописом ГИМ.

¹²⁴ Майя Моміна у статті «Вопросы классификации славянской Троицы» покликається на острозьке видання Тріюді 1598 р., але таке у каталозі українських друків XVI–XVIII ст. Запаска–Ісаевича відсутнє. Див. також: М. А. Моміна, Е. М. Шварц. Рукописный прото-тип старопечатных московских триодей XVI в. // *Древнегреческая литература: Источниковедение*. Москва 1984, с. 189 та ін.

чинається Пасхою; Київська тріодь, як і Євтимівська, розділяється у п'ятницю напередодні Лазаревої суботи. Розташування співів 4 типу; розділена.

Так виглядає історія, принципи укладання й типологія слов'яно-руської Тріоди. Що ж стосується власне нотованих списків, то вони за змістом є дещо стисліші, що, зрештою, не вплинуло на спосіб укладу змісту. Так, до 3 типу, за Карабіновим, відноситься ненотний список Соф. 84 та повністю нотований Син. 319. Починаючи з XV ст., на російському ґрунті утверджується принцип укладання гимнів Тріоди у двох нотованих збірниках — Обиход постний і Стихирар постний мішаного складу. В Україні ж нотована Тріодь зникає, а її вибраний репертуар увійшов до нотолінійного збірника — Ірмологіона.

Вищою формою музичної організації візантійсько-слов'янської церковної монодії є система іхосів-гласів, що зумовило появу літургійної книги Октоїх (гр. ὀκτώηχος), слов'янською Осмогласник. Отож Октоїх є богослужбовою книгою, що містить гимни рухомих днів тижневого циклу (седмиці) на вечірні, утрени й літургії. Цикл восьми тижнів утворює *столп*, який через увесь рік повторюється шість разів.

Формування репертуару осмогласного циклу також було тривалим і над його створенням та упорядкуванням працювали відомі візантійські гимнографи¹²⁵, серед яких чільне місце належало Йоанові Дамаскину († до 787), ім'я якого і «портрет» освячували цю літургійну книгу у вихідній мініятурі, а в стародруках — в гравюрі, зокрема, в українських кодексах. Його зображення також нерідко відкриває початок осмогласного розділу у нотолінійних ірмолоях, рукописних і друківаних (докладніше див. § 2.4, 2.9 у другому розділі).

У Візантії склалися два способи укладу щоденних літургійних гимнів: давніший, пов'язаний з будніми днями, який, за переказами, 730 р. впорядкував Йоан Дамаскин, й інший, що містив гимни параклітика. Пізніше Йосиф Піснєписець, впорядковуючи так званий «новий» октоїх (861), поєднав ці два способи, що й привело до появи єдиної книги щоденних гимнів. Власне такий давніший тип октоїха, що поєднав щоденні гимни з

¹²⁵ Йосиф Піснєписець (†883), єп. смирнський Митрофан, єп. нікейський Теофан, Теодор Студит (759–826) і його учень Анатолій, Константин Багрянородний (905–909), Теодор Дука Ласкар, ігумен Євергетидського монастиря Павло Аморецький (†1054) та ін. (див.: Филарет, архиеп. Черниговский. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви*, изд. 2-е дополн. Чернигов: Тип. Ильинского Монастыря 1864). В українському ненотному первістку друківаного Октоїха (Дермань 1604) у заголовку вказані автори окремих піснєспівів та розділів Октоїха: «Охтаик, сирѣч Осмогласник, твореніе отчасти преп. отца нашего Дамаскина, в лѣто по Рождествѣ Христова 730. В лѣто же 861 блаж. Теофан, митрополит Никейский, и Иосиф Пѣснописец, и Митрофан, патриарх Константина града, сотвориша тропари канонов по чину творения ирмосов Иоанновых и совокупише в едину книгу» (див.: Н. Сиротинська. Жанри октоїха в українських стародруках на прикладі дерманського Октоїха 1604 р. // *Молоде музикознавство*: Збірка статей [=Наукові збірки ЛДМА ім. М. Лисенка, 7]. Львів 2002, с. 4–11).

воскресними, представляє собою Віденський октоїх галицького чи волинського походження (ÖNB, cod. sl. 37).

Порядок чергування гласів у візантійській практиці відрізнявся від слов'янського: тут за 1-м автентичним гласом слідував 1-й плагальний, відповідно, за 2-м автентичним — 2-й плагальний і т. д.; тобто, чітко увиразнювався ладовий та інтонаційний зв'язок між спорідненими гласами. На слов'янському ґрунті такий порядок гласів не прийнявся, можливо, через нерозуміння тонкощів таких зв'язків або ж тут проявився вплив західної моделі упорядкування гласів за простою нумерацією від 1-го до 8-го. Лише в окремих рукописах, головно тих, що перебували близько до грецьких і болгарських прототипів, помітною є грецька гласова нумерація — наприклад, в тріоді Мойсея Киянина.

Найдавніші слов'янські переклади текстів Октоїха були здійснені до X ст., коли Кирило і Мефодій переклали скорочений октоїх Йоана Дамаскина, що поєднував воскресний репертуар з щоденним від понеділка до суботи (Шестоднев служебний). Деякі переклади і правки були здійснені на Русі, де й завершився повний переклад октоїха в XI–XII ст.

Історію слов'янського Октоїха та його перекладів сьогодні ґрунтовно вивчають болгарська дослідниця Марія Йовчева¹²⁶ та російська Ольга Крашениннікова¹²⁷, а нотованого — сербська музиколог Даніца Петро-

¹²⁶ М. Йовчева. Композиция на неделните служби в Солунския октоих // *Palaeobulgarica* 21 (1997/4) 37–71; її ж. Солунский октоих в контекста на южнославянските октоиси до XIV век // *Кирило-Методиевски студии* 16 (София 2004) 9–15; її ж. Древнеславянский Октоих: реконструкция его состава и структуры // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / вид. Hans Rothe und Dagmar Christians. Paderborn — München — Wien — Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, с. 50–75; її ж. Гимнографическое наследие Кирилло-Методиевских учеников в русской книжности // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2002/8) 100–112.

¹²⁷ О. А. Крашениннікова. Древнерусские Октоихи XIV века и проблема типологии гимнографических рукописей // *Герменевтика древнерусской литературы XI–XIV вв.*, вип. 5. Москва 1992, с. 301–315; її ж. Октоих и Параклит (к истории двух названий одной литургической книги) // *Герменевтика древнерусской литературы*, вип. 6, част. 2. Москва 1993, с. 398–406; її ж. Рукописные Октоихи XIII–XIV веков и проблема ранних славянских переводов гимнографических текстов // *Филологические науки* (1993/4) 3–10; її ж. Древнерусский Октоих конца XII — начала XV века и его отношение к византийскому Октоиху // *Гуманитарная наука в России: Филология, Литературоведение, Культурология, Лингвистика, Искусствознание*. Москва 1996, с. 37–45; її ж. К истории формирования седмичных памятей Октоиха // *Богословские труды* 32 (Москва 1996) 260–268; *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII–XV веков* / Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН. Москва: Языки славянских культур 2006; її ж. Ранневизантийские источники славянского Октоиха XIII–XIV веков // *Гимнология*, кн. 1, част. 1. Москва 2000, с. 114–123; її ж. Три канона из Октоиха Климента Охридского (Неизвестные страницы древнеславянской гимнографии) // *Славяноведение* (2000/2) 29–41.

вич¹²⁸ й російська Ірина Лозова¹²⁹. Кваліфіковану статтю про типологію октоїха опублікувала Ніна Шеламанова¹³⁰. Осмогласний репертуар українських ірмологіонів і богословську сутність гласової організації досліджує Наталя Сиротинська зі Львова¹³¹. Про назви жанрів слов'янського октоїха на основі цетиньського стародруку писав Євгеній Немировський¹³².

О. Крашеніннікова звернула увагу на принципову різницю між октоїхами XIII–XIV ст. балканських слов'ян і давньоруськими: у південних слов'ян панував літургійний тип октоїха, а на Русі переважав октоїх ізборний, що охоплював малі осмогласні жанри (стихири, сідальні, блаженні та деякі інші), які уклалися у самостійні осмогласні цикли, а канони творили параклітик¹³³.

У класифікації типів Октоїха є певні розбіжності між балканослов'янськими дослідниками та російськими. Болгарські й сербські науковці пропонують наступний поділ: октоїх-параклітик, тобто повний октоїх, який містить воскресні (недільні) та служби на будні дні (у російській археографії — октоїх); октоїх воскресний, тобто, тут знаходяться лише воскресні служби¹³⁴; скорочений октоїх — гимни на кожен день тижня, але щоденно

¹²⁸ D. Petrović. Byzantine and Slavonic Oktoechos until the 15th Century // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 4 (1975) 175–190; її ж. *Osmoglasnik u muzičkoj tradiciji južnih slovena*, т. 1. Beograd 1982, с. 5.

¹²⁹ И. Е. Лозова. Древнерусский нотированный Параклитик конца XII — начала XIII века: Предварительные заметки к изучению певческой книги // *Герменевтика древнерусской литературы*, вип. 6, част. 2. Москва 1993, с. 407–425; її ж. Древнерусский нотированный Параклит в кругу Ирмологиев XII — первой половины XV в.: Мелодические варианты и версии в распеве канонов // *Гимнология*, кн. 1, част. 1. Москва 2000, с. 217–239; її ж. О системе седмичных канонов Октоиха в ранней литургической традиции // *Гимнология*, кн. 4. Москва 2003, с. 52–68; її ж. Типология древнерусских Параклитов и их отношение к действующему литургическому уставу // *Гимнология*, кн. 3. Москва 2003, с. 64–73.

¹³⁰ Н. Шеламанова. Славяно-русский Октоих (ненотированный) XII–XIV вв. // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей*, вип. 2, част. 1. Москва 1976, с. 339–386.

¹³¹ Н. Сиротинська. Репертуар жанрів Октоїха в українській церковній монодії (на матеріалі комп'ютерної бази даних *Ірмос*) // *Καλοφωνία* 2 (Львів 2004) 204–213; її ж. Жанри Октоїха в українських стародруках на прикладі дерманського Октоїха 1604 р. // *Молоде музикознавство: Збірка статей* [=Наукові збірки ЛДМА ім. М. Лисенка, 7]. Львів 2002, с. 4–11; її ж. Ирмоси воскресних канонів та їх літургійно-богословська основа // *Musica humana* 2 (Львів 2005) 101–112; її ж. Про поняття глас у давніх богослужбових книгах // *Musica humana* 2 (Львів 2005) 244–251.

¹³² Е. Немировский. Названия песнопений в Октоихе первогласнике 1494 года // *Археографски прилози* 13 (Београд 1991) 287–292.

¹³³ О. Крашеніннікова. Ранневизантийские источники славянского Октоиха, с. 115.

¹³⁴ Серед найдавніших слов'янських кодексів таким почасті є згадуваний уже Віденський октоїх галицько-волинського походження (ÖNB, Cod. Slav. 37). Пізніше в Росії

змінюється глас — шестоднев служебний; октоїх ізборний складає підбірку гимнів за жанрами, укладених за самостійними гласовими циклами (стихири всіх 8 гласів, сідалні 8 гласів і т. д.). Воскресний та ізборний типи октоїха відомі пізнішим українським ненотним октоїхам, рукописним і стародрукованим.

У російській літургійній практиці пізніше утвердилися три типи нотованого октоїха: короткий, що включає гимни малої і великої вечірні, середній, у якому додані хрестобогородичні та стихири алфавітні, і повний, в якому додані стихири аморреєві.

З княжої доби до нашого часу дійшло лише два октоїхи з нотними знаками: Параклітик кінця XII — початку XIII ст. (Син. тип. 80, СК 160), нотований повністю, який містить лише канони — по три на воскресні дні (воскресний, хрестовоскресний і богородичний) і по два канони на щодень, та октоїх ізборний XIII ст. (Соф. 122, СК 284), який нотований частково¹³⁵. Такий же список частково нотованого октоїха XIII ст. (мабуть, болгарський) зберігається у Народній бібліотеці у Софії¹³⁶. Октоїх згаданий також у бібліотеці галицько-волинського князя Володимира Васильковича¹³⁷, та неясно, чи був він нотований. Значно більше збереглося ненотних октоїхів XI–XIV ст. — 15 списків. Серед них Віденський октоїх (кодекс Ганкенштайна) з XII–XIII ст., у мові якого відображені особливості української мови, зокрема, в фонетиці та орфографії — наприклад, змішання «ω» з «і»¹³⁸.

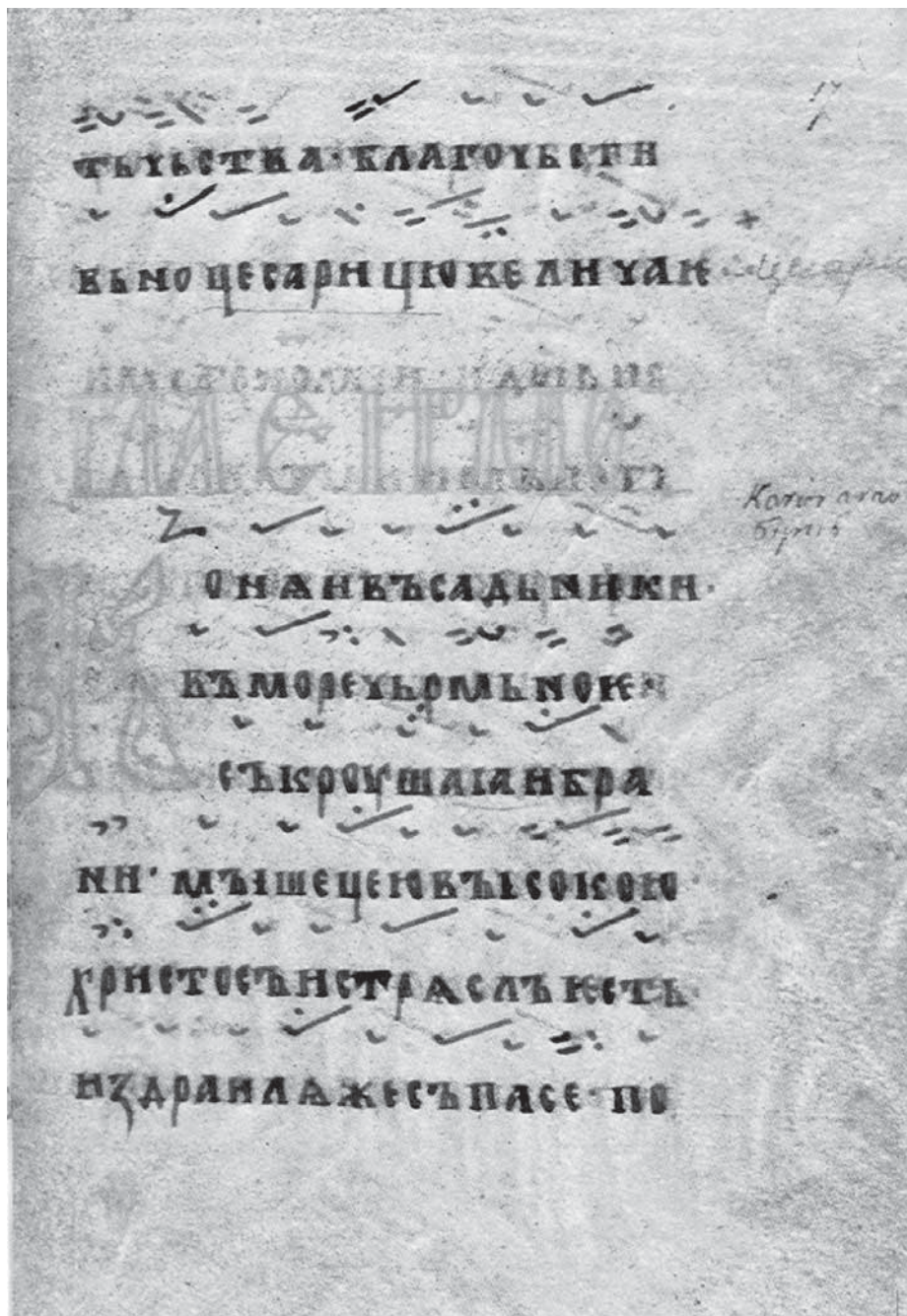
Октоїх воскресного типу невідомий (див.: Н. Шеламанова. Славяно-русский Октоих, с. 345), як і не було до XV ст. нотованого Октоїха з воскресними самогласними, які співалися на подобен (В. Металлов. Богослужбное пение, с. 273).

¹³⁵ Фітні знаки на окремих арк.; на арк. 72 зв.–73 є кондакарна нотація — два кондаки в суботу Лазареву і на Воскресіння.

¹³⁶ С. Кожухаров. Палеографски проблеми на Θ-нотацияти.

¹³⁷ Літопис Руський, с. 448.

¹³⁸ А. Соболевский. Очерки по истории русского языка, част. 1: Галицко-волинское наречие в XII–XV веках. Киев 1884, с. 18–20; St. Smal-Stockij. Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus // Sitzungsberichte der klas. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 6, т. 113. Wien 1885, с. 601–689 (окрема відбитка: Wien 1886); Gerhard Birkfellner. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich [=Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse: Schriften der Balkankommission Linguistische Abteilung, 23]. Wien 1975, с. 321–324 (дагується XII–XIII ст.; Крістіян Ганнік, який допомагав описувати зміст літургійних рукописів цієї збірки, визначав пам'ятку як *Liturgische Sammelhandschriften — Oktoechos mit Supplementen*, тобто, Октоїх з додатками (с. 322); подібно тип пам'ятки визначав ще Олександр Яцимирський — Октоїх з богослужбовими додатками: А. Яцимирский. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. 1: Вена, Лейпциг, Мюнхен. Прага, Любляна [=Сборник ОРЯС, т. 98]. Петроград 1921, с. 87–89; О. Князевская. Об употреблении буквы «ω» в некоторых древних украинских рукописях // Рукописна україніка: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. Львів: Наукова бібліотека НАНУ ім. В. Стефаника 1999, с. 361–362. Німецький славіст Гергард Біркфельнер, доволітній кустос слов'янського відділу Австрійської національної бібліотеки, розпочав чотиритомове

6. Знаменна нотація, Ирмологіон Григоровича, поч. XIII ст. (Григ. 37, арк.17)

Віденський октоїх є властиво збірником мішаного змісту, гимнографічний матеріал якого структурований наступним чином:

- 1) власне октоїх:
  - а) октоїх воскресний, тобто вибрані воскресні (недільні) гимни осмогласника, а на полях кожного гласу дописані (і, здається, тим самим почерком) сідальні, степенні, блаженні, заутрені стихири; окрім того, у 7 гласі дописаний канон св. Миколаю 2 гласу (арк. 1 зв.–154 зв.); тобто, цей перший розділ є майже то-тожним початком розділу майбутнього нотолінійного ірмолея, який з кінця XVI ст. стає універсальним і єдиним нотованим збірником в усій Україні;
  - б) щоденні канони (тобто, шестоднев служебний):
понеділок ангелам, 1 глас,
вівторок св. Йоанові Предтечі, 2 глас,
середа Пресв. Богородиці, 3 глас,
четвер апостолам, 4 глас,
п'ятниця хресту, 5 глас,
субота померлим, 6 глас, сюди ж включені додаткові гимни у кожному гласі — стихири вечірні, троїчні, світельні, сідальні, блаженні (арк. 107 зв.–154 зв.);
- 2) апостольські та євангельські читання:
  - а) на щодень,
  - б) на воскресні утрени,
  - в) празничні дні, включаючи рухомого календаря пасхального циклу (арк. 155–238);
- 3) воскресні кондаки восьми гласів (арк. 238–240);
- 4) служби загальні (скорочена мінея обща): пророку, апостола, святителю, преподобному, мученику, мучениці — далі обрив (арк. 241–290 зв.).

Здається дивним, що така популярна нотована книга як Октоїх збереглася у порівняно малій кількості списків. Можливо, це зумовлено саме великою популярністю і частим вживанням, зокрема, у навчальній практиці, що призводило до їх швидкого зношення¹³⁹. Подібне науковці зауважили щодо видань українських букварів кінця XVI — першої половини XVII ст., які збереглися буквально в одиничних примірниках¹⁴⁰.

Найпоследовніше нотовані одножанрові літургійні книги — ірмологіони, стихирарі, кондакарі. Першість тут без сумніву належить І р м о л о г і о н о в і, що репрезентує музичні моделі одного з найважливіших жанрів

видання цього рукопису: G. Birkfellner. *Codex Hankenstein. Codex Vindobonensis slavicus 37. Altukrainisches liturgisches Anthologion des 13.–14. Jahrhunderts. Textus manuscriptus linguae ecclesiastico-slavicae versionis ucrainicae (parvorossicae) saeculi XIII–XIV*, т. 2: *Neutestamentliche Perikopen (Evangelien und Apostelschriften)*; т. 3: *Μηνολόγιον=Мѣсяцесловъ. Liturgischer Festkalender für den Jahreszyklus der unbeweglichen Feste* [=Münstersche Texte Slavistik, 2, 3]. Berlin: Lit Verlag 2006, 2007.

¹³⁹ Н. Розов. *Книги в Древней Руси*. Ленинград 1977, с. 86–87.

¹⁴⁰ Буквар Івана Федорова, що вийшов друком у Львові 1574 і в 1578 роках (правдоподібно, виходив також і в Острозі), Тимофія Вербицького у Києві (1627), Крем'янці (1638) та ін. (див.: Я. Ісаєвич. *Українське книговидання*, с. 116–117, 120–121, 181).

церковної монодії — канону¹⁴¹. Мабуть, як вже мовилося вище, це зумовило першочерговий переклад ірмосів слов'янською мовою, що здійснювалося, як припускають, під безпосереднім керівництвом та участю слов'янського першопросвітителя Методія¹⁴². У той же час нотовані ірмологіони збереглися у найменшій кількості списків з усіх руських нотованих книг — всього три, що безумовно засвідчує їх часте використання як у богослуженнях, так і навчанні.

З Княжої доби збереглися три нотовані ірмологіони: Воскр. 28 (СК 120), Син. тип. 149 і 150 (дві частини одного кодексу; СК 121 і 122) і список, який сьогодні розділений на три частини: Григ. 37 (СК 202), Бичков I.75 (Осн. Q.п.I.75; СК 203) та уривок Хиландарського монастиря на Афоні, № 308¹⁴³. Всі три рукописи датуються кінцем XII — початком XIII ст. Ще декілька нотованих ірмологіонів згадуються у джерелах¹⁴⁴ — наприклад, купця Самсонова з бл. 1249 р., втрачений, мабуть, ще наприкінці XIX ст.¹⁴⁵ Зберігся також уривок ненотного Ірмологіона (Пог. 55, СК 267)¹⁴⁶ південноруського походження¹⁴⁷.

¹⁴¹ И. Вознесенский. *О пении в православных церквях греческого Востока*. Кострома 1895, с. 9; М. Velimirović. The Byzantine Heirmos and Heirmologion // *Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*, т. 1. Bern — München: Francke Verlag 1973 с. 192–244; Ch. Hannick. Aux origines de la version slave de l'Heirmologion, с. 5–120; М. Мурьянов. К истории древнерусского Ирмология // М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*, с. 369–372.

¹⁴² R. Jakobson. Methodius' Canon to Demetrius of Thessalonica and Old Church Slavonic Hirmoi // *Sbornik prací Filosofické fakulty Brněnské University* 14 (Brno 1965) 115–121.

¹⁴³ Ѓ. Сп. Радојичић. Григоровичева ирмологија // *Јужнословенски филолог* 12 (1957–1958/1–4) 265–268; Д. Богдановић. *Каталог кирилские рукописа монастира Хиландара*. Београд 1978, с. 131, № 308; М. Velimirović. Grigorović Hirmologion: Index and Concordances // *Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry* / вид. Ch. Hannick [=ММВ, Subsidia, 6: Studies fragmenta Chilandarica palaeoslavica, 2]. Copenhagen 1978, с. 171–195 (публікація зведеного конкордансу інциптів слов'янських ірмосів і їх грецьких відповідників за публікаціями Евстратіадіса і Г'юга); Г. Хорват. К изучению палеографии древнерусских знаменных ирмологионов (Ирмологий Бычкова ГПБ Q.п. 75) // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 251; М. Matejić, D. Bogdanović. *Slavic Codices of the Great Lavra Monastery: A Description*. Sofia 1989, с. 47; *Славянские рукописи Афонских обителей* / укл. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова; ред. А.-Э. Тахиаоса. Фессалоники 1999, с. 116, № 263.

¹⁴⁴ М. Велимировић. Структура старословенских музичких Ирмолога // *Хиландарски зборник* 1 (1966) 147.

¹⁴⁵ Уривок вихідного літопису на прикінцевому арк.: «написаны быше книги сия стяжанием влдкы Спиридона святому Никону в ряд, кончашася мца марта, в 2 днь. а дан Гдна[...]; див.: Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*. Москва 1928, с. 46.

¹⁴⁶ *Рукописные книги собрания М. П. Погодина*: Каталог, т. 1. Ленинград 1988, с. 51.

¹⁴⁷ В. Ягич. *Критические заметки*, с. 13; П. Владимиров. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // *Чтения в Обществе Нестора летописца* (Киев 1890/4), с. 15 (цит. за окр. відбиткою: Киев 1890).

З пізніших списків відзначимо Ірмологіон 1344 р., переписаний, мабуть, у Пскові (Син. 932), 4°, 82+I арк; нотні знаки, зокрема фіти, лише на окремих аркушах, в тому й кіновар'ю¹⁴⁸; уривок (2 арк. 4°) кінця XIV ст. (?), РНБ, Q.п.І.65, невми тут записані іншим чорнилом і, здається, пізніше — у XV ст.

Свого часу С. Смоленський уважав, що список нотованого Ірмологіона з грецьким текстом з Есфігменського монастиря на Афоні також є слов'янським¹⁴⁹, зважаючи на близькість нотації цього рукопису до нотації руських пам'яток. Однак Генрі Тільярд (1881–1968) дійшов висновку, що це особливий тип палеовізантійської нотації, відомий під назвою *куаленська*, який власне й став прототипом руського невменного нотопису¹⁵⁰.

Локалізація руських ірмологіонів не є цілком ясною і ще потребує глибшого наукового обґрунтування. Так, список Син. тип. 149–150 прийнято вважати новгородським; на користь цього твердження висловлювався, зокрема, Василій Металлов¹⁵¹, але без переконливих доказів. Щодо списку Воскр. 28, то Металлов зайняв суперечливу позицію: з одного боку вказував на деякі новгородські мовні особливості, зауважуючи, що вони не є настільки чіткими, щоб можна було беззастережно вважати цей кодекс новгородським. Тому вважав за можливе зарахувати його до київських, оскільки, значна частина рукописів Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря, заснованого патріярхом Никоном, була привезена з України та Білорусі, а в документах «не вказується, звідки саме він був узятий, змушує припускати, що це одна з книг, привезена в попередньому році зі спеціального відрядження за давніми рукописами Арсенія Суханова¹⁵². Якщо б не деякі, незначні однак, особливості новгородської говірки, то наш рукопис міг би бути одним із тих, які Суханов привіз з Київщини, тим більше, що ці особливості можуть бути пояснені випадковим впливом писаря новгородця, який працював у межах київських і копіював київський оригінал»¹⁵³. Щоправда, не виключає також,

¹⁴⁸ *Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV в., вип 1. Москва 2002, с. 496–498, № 339.*

¹⁴⁹ С. Смоленский. *О древнерусских певческих нотациях*, с. 20–22.

¹⁵⁰ H. J. W. Tillyard. *Byzantine Neumes: The Coislin Notation* // *BZ* 37 (1937) 345–358.

¹⁵¹ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 210–211.

¹⁵² С. Белокуров. *Арсений Суханов*, част. 1. Москва 1891; на с. 354–421 опубліковано списки книг, привезені Сухановим 1655 р. з монастирів з Афону: Іверський (175 рукописів, слов'янських і грецьких), лавра св. Афанасія (69), Ватопед (бл. 70, № 44 Кондакаріон XII–XIII ст., с. 386), Філофея (46), Діонісія (36), Пантократор (31 спсок; № 1 — збірник з монастиря Діонісія, що містить «о различии церковных песнопений»), Дохіарія (33), Есфігменський (22), Ставроникита (11), Ксеропотаму (6), св. Григорія (3), Пантелеймоновий (два друки і один рукопис), Кутлумуш (9), Хіландар (7), Кастамоніта (5), Константа (6). Здебільшого це були грецькі рукописи, серед яких власне літургійних дуже мало: 11 служебних міней, один кондакар, по одному тріодь, часослов, анфологіон, паремійник. Всього 498 грецьких рукописів, слов'янських 29; були також і стародруки.

¹⁵³ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 212–213.

«що цей рукопис був привезений патріархом Никоном з Новгороду, де раніше він був митрополитом, і передав до Воскресенського храму 1656 р.»¹⁵⁴

З Південної Русі походить Ірмологіон, уривок якого зберігається у Хиландарському монастирі на Афоні, опублікований 1957 року¹⁵⁵, а пізніше його вивчав Мілош Велімірович¹⁵⁶. Олесій Соболевський вважав цей список галицько-волинським¹⁵⁷, а В. Ягіч — київським¹⁵⁸. З новіших досліджень цього рукопису слід згадати Габора Хорвата, який на підставі вивчення уривку Бичкова вважає, що нотні знаки і словесний текст цієї пам'ятки писані однією й тією ж особою і в Південній Русі¹⁵⁹.

Тож цілком ймовірно, що принаймні два з трьох збережених нотованих ірмологіонів XII–XIII ст. є південноруськими, як і уривок згаданого ненотного Ірмологіона з колекції Погодіна. Пергаментні ірмологіони згадуються у давніх бібліотеках України, в тому й нотовані — у бібліотеці князя Володимира Васильковича (†1288)¹⁶⁰; можливо, що це той сам *Єрмолой кулизмянний пергаментний*, що пізніше зберігався у бібліотеці львівського Успенського братства¹⁶¹. *Ярмолой знаместный* (тобто знаменний) згаданий у бібліотеці Жидичинського монастиря за описом 1621 року (мабуть, писаний на папері, бо пергаментні рукописи тут відзначені окремо)¹⁶², а *Ірмолой кулизмянний* — у бібліотеці Луцького братства під 1627 роком (теж, мабуть, писаний на папері)¹⁶³.

Ірмологіон є збірником ірмосів, які є мелодичними й ритмічними моделями тропарів канонів (див. вище), і тому їх місце у службах невіддільне від канонів. Виділення ірмосів в окрему книгу й переважно з нотними знаками було зумовлене навчальними потребами: співці вивчали ірмоси напам'ять і за цими зразками навчалися співати тропарі різних канонів.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ *Fragmenta Chilandarica palaeoslavica*, В: *Hirmologium. Codex monasterii Chilandarici 308: Phototypice depictus* / передмова Roman Jakobson [=ММВ, 5]. Copenhagen 1957.

¹⁵⁶ М. Velimirović. *Byzantine Elements in Early Slavic Chant: The Heirmologion* [=ММВ, Subsidia, 4 (Volum of Appendices)]. Copenhagen 1960.

¹⁵⁷ А. Соболевский. *Очерки из истории русского языка*. Киев 1884, с. 16–18.

¹⁵⁸ В. Ягіч. *Критические заметки*, с. 14.

¹⁵⁹ Г. Хорват. К изучению палеографии древнерусских знаменных ирмологиев (Ирмологий Бычкова ГПБ Q.п. 75) // *Славянская палеография и дипломатика*. София 1980, с. 251. В СК, як відзначалося вище, у бібліографічній нотатці висновок угорського славіста про локалізацію пам'ятки Південною Руссю опущений.

¹⁶⁰ *Літопис Руський*, с. 448.

¹⁶¹ [Інвентарні описи бібліотеки львівського Успенського братства] // *АЮЗР*, част. 1, т. 12. Киев 1904, с. 10 — інвентар 1619 року, с. 31 — 1688 і 1692 років.

¹⁶² Опись церковнаго имущества Жидичинскаго монастыря // *АЮЗР*, ч. 1, т. 6. Киев 1883, с. 503.

¹⁶³ Реестр списания прав привелеев и справ Брацких Луцких розных... около року 1627: Книги церкви... // *Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов*, т. 1. Санкт-Петербург 1845, с. 265.

Ірмоси створювалися з подвійною метою: слугували мелодико-ритмічними зразками для співу тропарів та були ідейним стрижнем канонів і тематичною зв'язкою християнської гимнографії з біблійними піснями, забезпечуючи тяглість християнського віровчення й надаючи йому відповідного авторитету. Мабуть, саме звідси впливає їх музично-стильова стабільність; зокрема, це спостерігається і за нотолінійними записами в українських ірмологіонах, на що звернув увагу ще Мирослав Антонович у своїй доповіді на Міжнародній конференції в Оксфорді, текст якої з політичних обставин — тиск радянської делегації — не був тоді опублікований, а з'явився друком щойно через 10 літ¹⁶⁴.

Інтенсивне творення нових канонів спонукувало до їх впорядкування, що диктувалося також навчально-педагогічними вимогами. Виникла думка згрупувати всі ірмоси в одній книзі у системі 8 гласів. Самі ж канони (тропарі) залишилися у мінеях, тріодях, октоїхах, требниках, які у переважній більшості не нотувалися.

Кількість ірмосів у кожному з гласів у грецьких рукописах була різною; неоднаковою ця кількість була і в слов'янських пам'ятках. Давніші списки зберегли до 40 ірмосів в окремих гласах¹⁶⁵. У пізніших рукописах їх кількість в одному гласі коливається у межах 20–25, а починаючи з середини XIII ст. — обмежується 10–15 в одному гласі¹⁶⁶. Саме така кількість ірмосів в одному гласі властива руським невменним ірмологіонам та пізнішим нотолінійним ірмолоям.

У репертуарі нотованих ірмологіонів відбувалися певні зміни. Так, у різних рукописах, а пізніше і в друкованих виданнях, грецьких і слов'янських, спостерігається неоднакова кількість ірмосів. З часом в ірмологіонах з'явилися деякі доповнення. Так, в одному з ірмологіонів Софійської збірки (РНБ) додані екзапостиларії з богородичними та євангельські стихири¹⁶⁷. Найстабільнішу групу доповнень склали так звані *розники* — ірмоси канонів і трипівнів на повечері в неділі перед Різдом Христовим і Богоявленням; такі *розники* зустрічаються також у нотолінійних ірмолоях.

Важливим є питання структурної організації ірмологіонів. Питаннями змісту й структури грецького та слов'янського Ірмологіона займалися

¹⁶⁴ М. Antonowycz. Ukrainische Hirnen im Lichte der byzantinischen Musiktheorie // *Musik des Ostens* 5 (1969) 7–22; публікація в українському перекл.: Українські ірмоси з погляду візантійської теорії // М. Антонович. *Musica sacra*. Львів 1997, с. 39–55.

¹⁶⁵ М. Велимировић. Структура старословенских, с. 143; його ж. The Byzantine Heirmos and Heirmologion, с. 216.

¹⁶⁶ Там само, с. 144.

¹⁶⁷ Н. Тихомиров. Ирмологий (ненотный) // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей*, вип. 1. Москва 1973, с. 311.

Ервін Кошмідер¹⁶⁸, Мілош Велімірович¹⁶⁹, Олена Метревелі¹⁷⁰, Крістіян Ганнік¹⁷¹ та ін.

Ще у візантійській гимнографії утворилися два структурні типи ірмологіона, які відрізнялися між собою способами розташування ірмосів. В одних випадках ірмоси групувалися за піснями (гр. одами) й утворювали ряд пісень (*Odes Orders*), де спершу в межах одного гласу групувалися ірмоси першої пісні, потім другої, третьої і т. д. В інших випадках ірмоси укладалися за канонами: ірмоси першого канону всіх дев'яти пісень, тоді другого, третього і так до кінця одного гласу, що творило ряд канонів (*Canons Orders*). Е. Кошмідер запропонував для означення цих двох структурних типів символи OdO і KaO¹⁷².

Утвердилася думка, що структура KaO передувала структурі OdO і для грецького Ірмологіона уклад KaO є найпоширенішим. Структура OdO також іноді зустрічається в грецьких ірмологіонах, але значно рідше і переважно у пізніших рукописах XIII–XIV ст. Оскільки до типу OdO належать усі найдавніші слов'янські ірмологіони і взагалі слов'янські та руські кодекси інших структур не знали¹⁷³, Кошмідер висунув гіпотезу, за якою тип OdO є слов'янським за походженням¹⁷⁴. Щойно у XIII ст., коли у візантійську гимнографію вливається свіжий слов'янський струмінь, впроваджується слов'янський структурний тип OdO. Тож ірмологіони KaO прийнято вважати грецькими, а OdO слов'янськими.

З цією тезою не погодився Мілош Велімірович, який вважав, що так званий слов'янський структурний тип існував уже в X ст. і був поширений переважно в Палестині, а тип KaO переважно розповсюдився у Константинополі та на Афоні¹⁷⁵.

Грузинська дослідниця Олена Метревелі, вивчаючи грузинські ірмологіони X–XI ст. (збереглося понад 10 рукописів), дійшла висновку, що показовим для грузинської практики є тип OdO¹⁷⁶. Вона висунула слушну, на наш погляд, думку, що структура ірмологіона залежна не стільки від часу й території створення, скільки від певних завдань, які стояли перед укладачами-переписувачами. Тип KaO, на її думку, створювався у великих гимнографічних центрах, що акумулювали працю над збором і редагуванням літургійних

¹⁶⁸ E. Koschmieder. *Die ältesten Novgoroder Hirmologien-Fragmente*.

¹⁶⁹ M. Velimirović. *Byzantine elements*.

¹⁷⁰ О. Метревелі. *Ірмоси та богородичні*.

¹⁷¹ Ch. Hannick. Aux origines de la version slave de l'Hirmologion; його ж *Das altslavische Hirmologion*.

¹⁷² E. Koschmieder. *Die ältesten Novgoroder Hirmologien-Fragmente*.

¹⁷³ Н. Тихомиров. *Ірмологій*, с. 309.

¹⁷⁴ E. Koschmieder. *Die ältesten Novgoroder Hirmologien-Fragmente*.

¹⁷⁵ M. Velimirović. *Byzantine Elements*, с. 39, 46.

¹⁷⁶ О. Метревелі. *Ірмоси та богородичні*, с. 0119.

збірників і сприяли створенню нових канонів та ірмосів¹⁷⁷. Окрім того, збірник типу КаО тут використовували як практичний посібник, який за своєю будовою краще відповідав навчальній меті. Найдавнішим таким центром у Візантії був монастир св. Сави в Палестині, де, мабуть, і був створений грецький тип КаО, звідки поширився усією імперією.

У грузинській гимнографії також спершу виник тип КаО, причому, в той же давній період, коли на ниві візантійської гимнографії плідно працювали грузинські гимнографи, причому, в тих самих монастирях Палестини й Синаю. З середини X ст. скорочений тип грузинського ірмологіона КаО поступається місцем повнішому OdO¹⁷⁸.

Сьогодні прийнято вважати, що ірмологіон КаО вживався переважно під час богослужень, оскільки краще пристосований до літургійних потреб. А часте використання цих книг прискорювало їх псування й тому вони погано збереглися. На слов'янському ґрунті вживався структурний тип OdO; чи побутував раніше тут тип КаО — невідомо, хоча цілком можливо, що, як і в Грузії, певний час вживався також тип КаО.

Звернемо увагу на ще одну обставину. В період інтенсивного розвитку візантійської гимнографії, коли створювалися нові ірмоси та канони, тип КаО краще служив цій меті. В період стабілізації гимнографії (після XI ст.) панівним стає тип OdO. Аналогічний процес спостерігався в Грузії; можливо, що саме так було і в слов'ян. Русь сприйняла християнську гимнографію пізніше, в період завершення формування грецького ірмологіона, тому й залишилася поза його еволюцією. Тому на слов'янському ґрунті, зокрема, на Русі, утвердився структурний тип OdO.

Пізніше, в період піднесення творчої активності української гимнографії, спостерігається певне пожвавлення і в структурній організації літургійних збірників, що проявилось в утвердженні трьох типів українсько-білоруського Ірмолая (докладніше про це йтиме у параграфі 2.1 наступного розділу), генетично пов'язаних з двома візантійськими типами — КаО і OdO, віддзеркалюючи різні етапи розвитку та різну функційну зорієнтованість цих збірників.

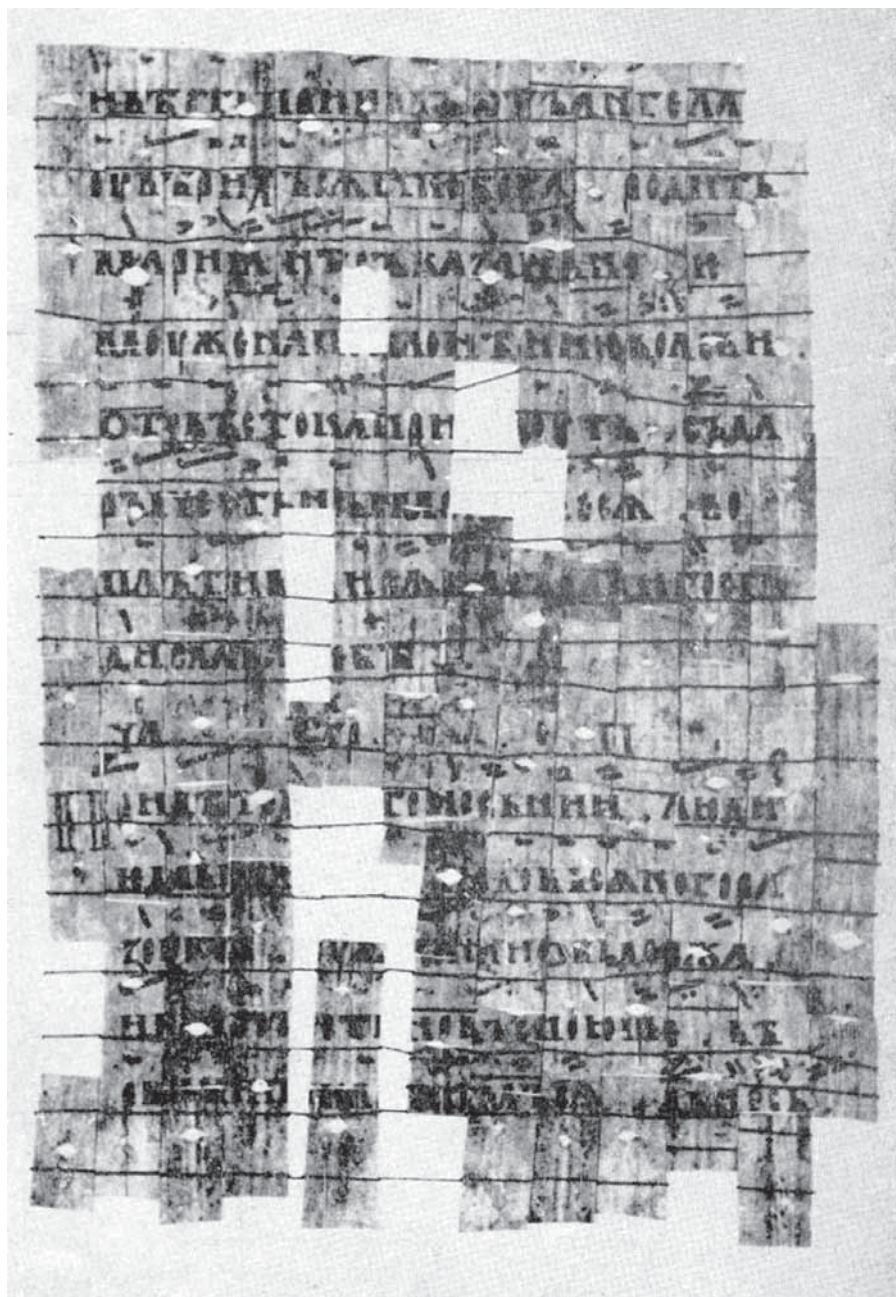
Найпопулярнішою нотованою гимнографічною книгою Княжої доби був С т и х и р а р, який дійшов до нашого часу у 20 списках. Всі вони нотовані невменною нотацією і лише окремі піснеспіви залишилися без нотних знаків. Повністю ж ненотні стихирарі у доступних нам описах і літературі не згадуються і такі, мабуть, не створювалися.

Стихирарі прийнято класифікувати за двома типами: мінейний, де стихирарі розташовані за річним календарем свят кожного місяця, тобто, вибрані стихирарі з мінеї служебної¹⁷⁹, і тріодний (іноді поділений на постний

¹⁷⁷ У нотолінійних ірмолаях тип КаО пов'язаний радше з провінційною традицією, оскільки більше відповідав практичним богослужбовим потребам, як про це свідчить популярність цього типу на Лемківщині та Закарпатті аж до початку XX ст.

¹⁷⁸ О. Метревелі. *Ірмоси та богородичні*, с. 0116.

¹⁷⁹ Звідси часто вживана в російській археогарфії та музикології назва книги *Стихирар місячний*.

7. Знаменна нотація, Стихирар XIII–XIV ст. (I, 6713, арк. 2)

та цвітний), що охоплює стихири тріоди постної і цвітної¹⁸⁰. Стихирарі містять зазвичай самогласні стихири, які є зразками для інших стихир; пізніше цей репертуар увійшов до нотолінійних ірмолоїв¹⁸¹. Знаходяться тут і деякі доповнення — тропарі, світільні, сідальні та деякі інші.

Стихирарів мінейних з XI–XIII ст. збереглося 15: список кінця XI — початку XII ст.: уривок з чотирьох аркушів, Фінл. 13 (СК 48); 9 списків XII ст. — Соф. 384 (СК 54); Калужн. 19 (СК 97); Осн. 34.7.6 (СК 98), Син. 572 (СК 99), Син. 589 (СК 100), Q.п.І.15 (СК 101), Син. тип. 145 і Син. тип. 152 — один роз'єднаний рукопис (СК 103–104), Григ. 47, Син. 279, НБУВ, I, 6713 та I, 6711 (СК 130–132)*, СПбДА А.І. 397 (СК 102); перша половина XIII ст. — один список: РГБ, зб. відділу рукописів 740 (СК 219); один рукопис кін. XIII ст.: Барс. 1381 (СК 395); два списки XIII–XIV ст.: Срезн. 69 (СК 480), I, 6713 (СК 481). До мінейних стихирарів слід віднести також частину літургійного збірника Син. тип. 139 (СК 64), нотованого повністю, найдавнішою частиною якого є нотований Стихирар мінейний поч. XII ст. (арк. 82–86 зв., 104а–107 зв., 116, 118–122 зв., 129–136 зв.). У XIV ст. цей збірник редагувався і до основного тексту дописували або додавали з іншого рукопису повні служби різних свят. Фрагмент руського Стихираря кін. XII — поч. XIII ст. віднайдений у грецькому списку творів Платона (Національна бібліотека в Парижі, gr. 1808)¹⁸².

Стихирарі постний і цвітний збереглися у 7 списках: XII–XIII ст. (Син. тип. 148, СК 169), другої половини XII ст. (Син. 278, СК 135), кінця XII ст. (Дмитр. 44, Q.п.І.39; СК 133, 134)¹⁸³, кінця XII – початку XIII ст. (Син. тип. 147, СК 220), першої половини XIII ст. (Соф. 96, СК 220) і два рукописи XIII ст. (Усп. 8, Соф. 85; СК 315 і 316).

Цей тип стихираря містить вибрані стихири Тріоди постної і цвітної. Певних ознак південноруського походження ці пам'ятки не мають, як, зрештою, відсутні й північноруські риси. Зауважимо, що нотолінійні ірмолої виявляють велику увагу саме до гимнів тріодного циклу.

¹⁸⁰ Н. В. Грузинцева. Триодный Стихирарь в русской певческой практике XII–XVII вв. // *Дни славянской письменности и культуры: Всеросс. научн. конф.: Материалы. Владивосток, 22–23 мая 1998 г.* / відп. ред. Г. В. Алексеева. Владивосток 1998, с. 112–121.

¹⁸¹ Увагу на це звернув ще Зиновій Лисько (див.: З. Лисько. *Бібліографія історії української музики*, автограф 30-х років минулого століття, арк. 397; зберігається в домашньому архіві доцента Львівської консерваторії Марії Білинської (1912–1996), а мікрофільм цієї бібліографії знаходиться у відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника НАН України).

* Раніше цей уривок у НБУВ належав до колекції уривків, № 8 (у СК помилковий шифр — № 10). Людмила Гнатенко ідентифікувала з цим уривком ще два маленькі фрагменти — I, 6711 (див.: Л. Гнатенко. *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ*: Каталог. Київ 2007, с. 157–159, № 32).

¹⁸² Кр. Станчев. Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже // *Palaeobulgarica* 5 (1981/3) 85–97.

¹⁸³ Уривки; основна частина кодексу зберігається на Афоні у Хиландарському монастирі (ms 307), а ще один уривок — у Національному музеї в Празі (ms 207).

Два списки мають точні дати створення: 1156–1163 рр. (Соф. 384) і 1157 р. (?) (Син. 589). Список XII ст. Син. тип. 145 (СК 103) має запис переписувача: «Се стихирарь есть с(вя)т(о)го Власия, да кто в нь поеть боуде емоу многа лѣт, а п(и)салъ грамотицю сѣю ч(е)л(о)в(і)кѣ, имя емоу кр(е)стное Яковъ, а мирьскы Творимирь, пономарь с(вя)того Николы, да хотя и не сумѣя написалъ кондакаръ, похваливъ же, аминь (арк. 1)»¹⁸⁴. З запису випливає, що рукопис переписав чернець Яков (в миру Творимир), який був пономарем церкви Миколи, а рукопис створив для церкви Власія; згадка про перепис ним Кондакаря, мабуть, є опискою¹⁸⁵.

Більшість стихирарів дослідники вважають північноруськими за походженням. На південноруське походження окремих рукописів вказували Василій Металлов — Син. 572 (Переяслав)¹⁸⁶, Q.п.І.15 (Київ)¹⁸⁷; Микола Бубнов — Калужн. 19 (БРАН, 12.7.22), знайдений Омеляном Калужняцьким у якомусь скитику над Дністром¹⁸⁸. Правдоподібно, що південноруським є також уривок І, 6713, що належав Ювеналію Тиховському (1882–1919), який віднайшов його у складі Євангелія XVI ст. на Волині¹⁸⁹. Можливо, що з Південної Русі походить також уривок, знайдений 1978 р. у Житомирі (НБУВ, колекція уривків, № 8)¹⁹⁰; В. Металлов обережно атрибував інший уривок цього рукопису смоленським¹⁹¹. Згаданий вище запис переписувача рукопису Син. тип. 145 за формою і змістом нагадує майбутні нотолінійні

¹⁸⁴ Запис публікувався багато разів: И. Срезневский. *Древние памятники русского письма и языка*. Санкт-Петербург 1898, шп. 78; В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 201; Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 296; Л. В. Столярова. *Свод записей*, с. 94, № 81.

¹⁸⁵ Див.: В. Мошкова, А. Турилов. «Плоды ливанского кедра» / Институт русского языка имени В. В. Виноградова РАН. Москва 2003, с. 44.

¹⁸⁶ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 193, 196–200.

¹⁸⁷ Там само, с. 221.

¹⁸⁸ Ю. Бубнов. Русские и славянские пергаменные рукописи библиотеки АН СССР // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей и редкой книги Библиотеки АН СССР*. Ленинград 1978, с. 207; *Пергаментные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР*. Ленинград 1976, с. 15 (тут історія віднайдення уривку опущена, як і в СК, с. 129, № 97).

¹⁸⁹ Ю. Тиховский. Два неполных пергаменных листка из волынского (?) нотного Стихираря XII–XIII вв. // *ИОРЯС* 9 (1904) 103–112; див. також: М. Гепшенер. *Слов'янські рукописи XI–XIV ст.* Київ 1969, с. 44–45; Л. Корній. Проблеми джерелознавства української музичної культури: безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст. // *Студії мистецтвознавчі* (Київ 2005/2) 11–12; Л. Гнатенко. Стихирар мінейний нотований кінця XIII — початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодікологічне та графіко-орфографічне дослідження) // *Старовинна музика: Сучасний погляд*, кн. 3 [=Науковий вісник НМАУ, 61]. Київ 2007, с. 74–81.

¹⁹⁰ Н. П. Визирь. Описание рукописей в Центральной научной библиотеке Академии наук СССР // *Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности*. Материалы Всесоюзной конференции / ред. М. В. Кукушкина, С. О Шмидт. Ленинград 1981, с. 166.

¹⁹¹ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 191–196.

ірмолої; для пізніших російських пам'яток подібні записи не були характерними. З пізніших нотованих стихирарів південноруського походження вкажемо на список 1571 р. турівського священика Артемія (ГИМ, Епарх. 256)¹⁹². «Стихирарь пергаменовый» (ймовірно, нотований) згаданий в інвентарному описі Жидичинського монастиря з 1621 року¹⁹³.

Згадаємо також знаменний Стихирар 1422 року, якого переписав диякон Лука (Пог. 45)¹⁹⁴; він також переписав Євангеліє 1409 р. (Син. 71)¹⁹⁵ та Євангеліє апракос наприкінці XIV або на початку XV ст. (МГУ, 2Bg 45)¹⁹⁶.

Припускають, що стихирар як окрема літургійна книга сформувався у IX¹⁹⁷, чи навіть раніше, у VIII ст.¹⁹⁸ В цей час мінеї охоплювали біля 80 празників і пам'ятей, що виникли на Сході, до служб яких входили також стихирри. У IX ст. стихирар вже був поширений у столичних церквах і монастирях Візантії та грецького Сходу.

Серед мінейних стихирарів зустрічається цікавий кодикологічний тип, зорієнтований на кафедрально-парафіяльне богослуження і віддзеркалює репертуар празничних міней (РГБ, зб. відділу рук. 740, СК 219). Серед повних стихирарів зустрічаються рукописи, де нотовані лише власне стихирри і саме на важливіші свята церковного року; стихирри ж менших свят залишалися без нотних знаків. (Q.п.І.15; Q.п.І.12). У цьому вибіркового принципі відбору й нотування празничного репертуару також вимальовуються контури репертуару майбутніх нотолінійних ірмолоїв. Цікаво, що один із таких списків (Q.п.І.15), ймовірно, є київського походження (див. вище). Інші рукописи (зб. відділу рук. РГБ, 740 і Q.п.І.12) хоч не визначаються як південноруські, але у Стихирарі № 740 є цікава деталь, що нав'язує до майбутніх ірмолоїв: рукопис має вихідну мініатюру із зображенням преп. Симеона Столпника (себто, ілюстрація до служби преп. Симеона Столпника); у нотолінійних ірмолоях, що мають вересневий тип календаря, також зустрічається ця вихідна мініатюра із зображенням Симеона Столпника¹⁹⁹.

¹⁹² В. Металлов. *Русская симеография: Из области церковно-певческой археологии и палеогафии*. Москва 1912, с. 21.

¹⁹³ АЮЗР, част. 1, т. 6, с. 502; Ю. Ясіновський. Церковно-співочі ініціативи українських та білоруських монастирів // *Καλοφωνία* 2 (2004) 29. У Національному музеї у Львові серед близько 20 пергаменних уривків XII–XV ст. окремі визначаються як Стихирар та Октоїх (див.: І. Свенціцький. *Опис рукописів: Кириличні пергамини XII–XV вв.* [=Збірки Національного музею у Львові]. Львів 1933; відомості про ці уривки увійшли до *Сводного каталога славяно-русских рукописных книг XI–XIII вв.* (перелік на с. 387).

¹⁹⁴ Н. Н. Розов. *Книга в России в XV веке*. Ленинград: Наука 1981, с. 22, 130; *Рукописные книги собрания М. П. Погодина*: Каталог, т. 1. Ленинград 1988, с. 47.

¹⁹⁵ Н. Н. Розов. *Книга в России в XV веке*, с. 130.

¹⁹⁶ В. Н. Перетц. *Рукописи библиотеки Московского университета...* Ленинград 1934, № 12, с. 13–14; *Славяно-русские рукописи XIII–XVII вв.* Научной библиотеки Московского Государственного Университета: Описание / укл. Э. И. Конюхова. Москва 1964, с. 25.

¹⁹⁷ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 177.

¹⁹⁸ S. Lazarević. *Στιχηράριον* // *Byzantinoslavica* 39 (1968) 298–299.

¹⁹⁹ Наприклад, LMAVB, F-19-126 (685), арк. 189 (докладніше див. параграф 2.9.).

В останні десятиліття давні стихирарі успішно вивчає Наталія Серьогіна²⁰⁰; вона дійшла висновку про поступове наповнення цього збірниками новими службами та гимнами на честь руських святих²⁰¹.

Декілька цінних пам'яток опубліковано з відповідними вступними розвідками й коментарями: уривок Стихираря Хіландарського монастиря на Афоні²⁰², XII століття з БРАН²⁰³. Опубліковано також декілька грецьких стихирарів у вигляді транскрипцій і ґрунтовними науковими коментарями²⁰⁴.

Складним за змістом і музичною стилістикою є Кондакар, нотований т. зв. кондакарною нотацією²⁰⁵. Кондакарний спів виник у літургійній практиці Великої Церкви — константинопольської Софії²⁰⁶, а його витoki пов'язані з близькосхідними та передньоазійськими мелодичними стилями, насамперед Сирії та Вірменії.

Столичний Київ, як писав Микола Успенський, намагався перейняти звичаї та манери придворного богослуження Константинополя і прагнув «до засвоєння візантійського співу в усій його повноті, до напівів і

²⁰⁰ Н. Серьогіна. *Песнопения русским святым: По материалам рукописной певческой книги XI-XIX вв. «Стихирарь месячный»*. Санкт-Петербург 1994; її ж. К проблеме составления индипитного каталога русских и славянских нотированных песнопений (по материалам Стихираря минейного XIV — середины XV в.) // *Традиция в истории музыкальной культуры: Античность. Средневековье. Новое время: Сборник научных трудов* / ред.-упоряд. В. Г. Карцовник [=Проблемы музыкознания, вип. 3 / ЛГИТМиК]. Ленинград 1989, с. 167–185; її ж. Стихиры Михаилу Черниговскому в свете исторической традиции знаменного пения // *Пути развития методики преподавания в музыкальном ВУЗе: Сборник научных трудов* / ред.-упоряд. Г. В. Алексеева. Владивосток: Изд-во Дальневосточного Ун-та, 1989, с. 71–81; її ж. Из истории певческих циклов Борису и Глебу // *ТОДРЛ* 43 (1990) 291–304; її ж. Неизвестная стихира на Освящение храма Георгия в Киеве по спискам XII в. // *Музыкальная культура Средневековья: Сборник статей*, вип. 2 / ред. Т. Ф. Владышевская. Москва 1992, с. 14–17; її ж. Стихира и тропарь св. Кириллу Философу в нотированном Стихираре русской певческой традиции // *Гимнология*, кн. 1, част. 1. Москва 2000, с. 146–152.

²⁰¹ Н. Серьогіна. *Песнопения русским святым*, с. 27–28.

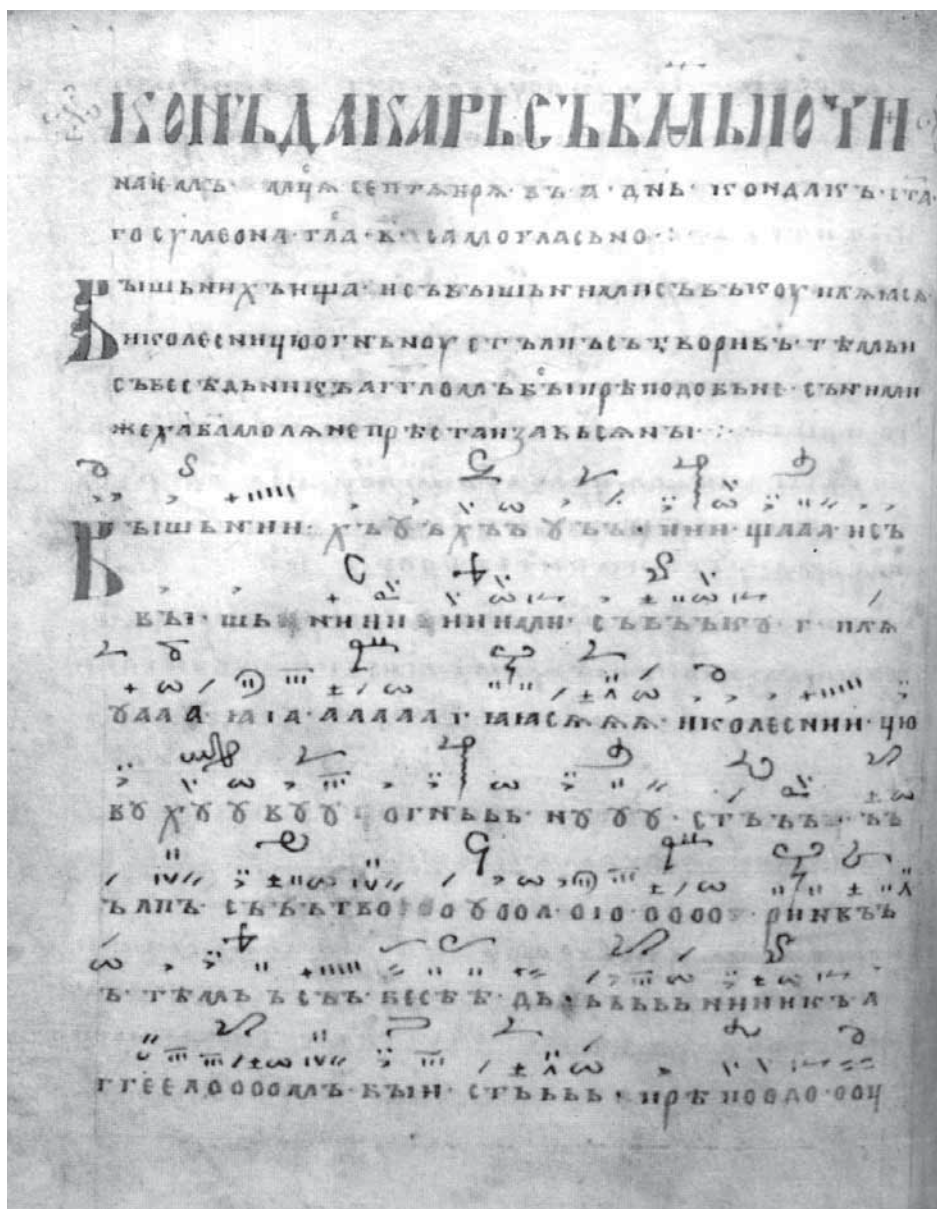
²⁰² *Fragmenta Chilandarica Palaeoslavica. A: Sticherarium. Codex monasterii Chilandarici 307: Phototypice depictus* / передмова Roman Jakobson [=MMB, т. 5]. Copenhagen 1957.

²⁰³ *Sticherarium palaeoslavicum Petropolitanum: Pars Principalis, pars Suppletoria* / вид. Nicolas Schidlovsky [=MMB, т. 12]. Haunia 2000.

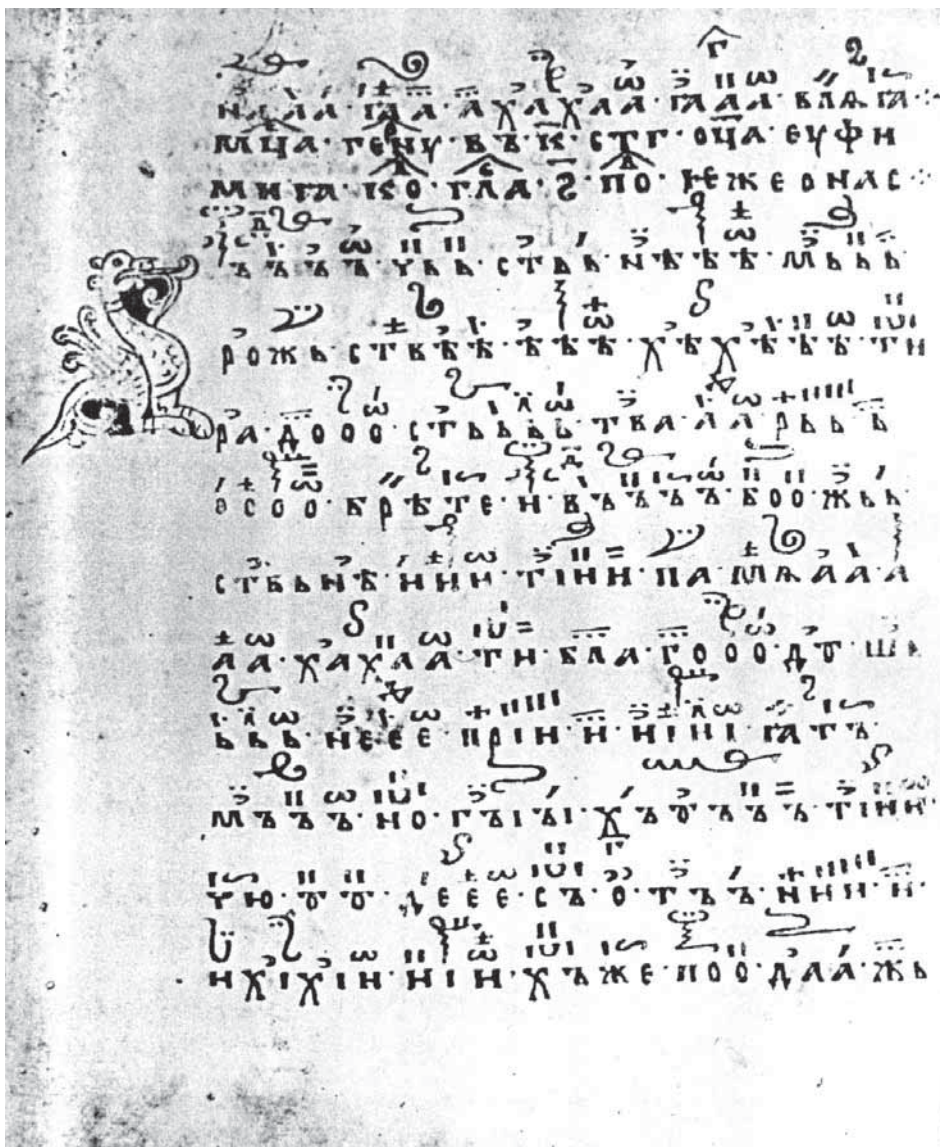
²⁰⁴ *Sticherarium: Codex Vindobonensis Theol. graec. 181: Phototypice depictus* / вид. Carsten Höeg, Н. J. W. Tillyard, Egon Wellesz [=MMB, т. 1]. Copenhagen 1935; *Die Hymnen des Sticherarium für September* / транскрипція Egon Wellesz [=MMB, Transcripta, 1]. Copenhagen 1936; *Sticherarium antiquum Vindobonense: Pars Principalis, Pars Suppletoria* / ed. curavit Gerda Wolfram [=MMB, т. 10]. Vindobonae 1987; *Sticherarium Ambrosianum: Pars Principalis, pars Suppletoria* / вид. Lidia Perria, Jørgen Raasted. [=MMB, т. 11]. Haunia 1992.

²⁰⁵ K. Levy. Die slavische Kondakarien-Notation // *Anfänge der Slavischen Musik*. Bratislava 1966, с. 77–87; М. Бражников. *Певческая палеография*, с. 32–45.

²⁰⁶ G. Myers. The Blagoveshchensky Kondakar and the Survival of the Constantinopolitan All-Chanted Office in Kievan Rus // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, т. 8, част. 1 (1988) 703–722.

8. Кондакарна нотація, Типографський кондакар, кін. XI – поч. XII ст.
(Трет. гал., К-5349, арк. 24 зв.)

9. Кондакарна нотація, Благовіщенський кондакар,
кін. XII — поч. XIII ст. (Q.n.I.32, арк. 30 зв.)

прийомів музикальної звукоподачі включно»²⁰⁷. Серед цих звичаїв чільне місце зайняв кондакарний спів, який найбільше промовляє за візантійську орієнтацію й насамперед вказує на константинопольський собор св. Софії. Тож слушним є припущення, що слов'яно-руські кондакарі були пов'язані передусім з Києвом як церковним і політичним центром Русі²⁰⁸. Іван Гарднер звернув увагу, що мелізматичний спів кондаків був природнішим для високих голосів, тоді як низьким створює значні виконавські труднощі²⁰⁹. Звідси й висновок, що кондакарний спів краще відповідав природі середнього голосу українців і тому культивувався передовсім у Південній Русі й головню у Києві.

Неясним залишається питання, чи це був сольний, чи хоровий спів. Зміст кондакарів нагадує грецькі азматики, що містили репертуар хорового мелізматичного співу²¹⁰, та їх мелізматична стилістика свідчать радше про сольний спів.

До нашого часу дійшло 6 кондакарів, один з яких (Погодінський) нотований фрагментарно. Вони охоплюють кінець XI — першу половину XIII ст. й пізніше зникають. Це Типографський кондакар* кінця XI — початку XII ст. (Трет. гал., К-5349; СК 57)²¹¹, Благовіщенський кінця XII — початку XIII ст.(?) (Q.п.І.32 та 1 арк. в ОНБ, І/93; СК 153, 154)²¹², Успенський 1207 р. (Усп. 9; СК 173)²¹³, Троїцький або Лаврський поч. XIII ст. (Тр.-Серг. 23, СК 204)²¹⁴, Кондакар першої половини XIII ст. (Син. 777,

²⁰⁷ Н. Успенский. *Древнерусское певческое искусство*. Москва: Советский композитор 1971, с. 61.

²⁰⁸ Н. В. Заболотная. *Церковно-певческие рукописи*, с. 46.

²⁰⁹ И. Гарднер. *Богослужбное пение*, т. 1, с. 345.

²¹⁰ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music*, с. 144; K. Levy. *Die slavische Kondakarien-Notation*, с. 77.

* На початкових 20-ти аркушах знаходиться церковний Устав, тому цю книгу часто називають Типографський устав і кондакар або ж коротше — Типографський устав.

²¹¹ Факсимільна публікація, транскрипція і дослідження пам'ятки: *Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI — начала XII века*, т. 1: *Факсимильное воспроизведение*; т. 2: *Наборное воспроизведение рукописи*, т. 3: *Исследования* / ред. Б. А. Успенский / Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва: Языки славянских культур 2006.

²¹² Факсимільна публікація і дослідження: *Der altrussische Kondakar': Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižgorodskij Kondakar'*, т. 2–7: *Einführung. Initienverzeichnis. Indices* / вид. Antonín Dostál, Hans Rothe при співпраці з Erich Trapp [=Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven: Editionen, 8.2–8.7]. Bonn — Giessen — Wien 1975–2004 (том, що передбачає палеографічний опис кодекса, ще не опубліковано).

²¹³ Факсимільна публікація, палеографічний опис та опис змісту: *Contacarium palaeoslavicum Mosquense* / вид. Arne Bugge [=ММВ, т. 6]. Copenhagen 1960.

²¹⁴ Найповніший і високо кваліфікований палеографічний опис цієї пам'ятки див.: Н. Б. Тихомиров. Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XIII вв., хранящихся в отделе рукописей Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина, ч. 3: Дополнения XII и кон. XII — нач. XIII в. // *Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ле-*

СК 205)²¹⁵ і Погодінський кінця XII ст., нотований фрагментарно (Пог. 43, 39 арк., друга частина — ОИДР 107, 110 арк.; СК 124, 125)²¹⁶. Кондакар згадується у записі Якова-Творимира, який, ймовірно, переписав Стихираря мінейного XII ст., але, як мовилося вище, очевидно це описка. Окремі знаки кондакарної нотації зустрічаються і в інших літургійних руських книгах²¹⁷.

Найменування *Кондакар* з огляду на його жанровий репертуар, як це слушно зауважив Константин Флорос, не є цілком точним²¹⁸. Фактично це багатожанровий збірник, зміст якого розпадається на дві частини: власне кондакарну, що містить кондаки, та змішану. Кондакарна частина є основою, що й зумовило назву всього збірника. Тут співи розташовані за церковним календарем, починаючи з 1 вересня, за винятком рукопису Син. 777, де календарний рік починається з грудня. Далі розташовані воскресні кондаки на 8 гласів і кондаки тріодного циклу. Перший розділ кондакарів є стійким і в основному повторюється в усіх шести списках. У п'яти списках є кондаки руським святим — Борису і Глібу та Феодосію Печерському; у списку Син. 777 лише Борису і Глібу.

Типографський кондакар у підбірці кондаків має деякі особливості, що виділяють його серед інших кондакарів. Тут нотовані не всі кондаки, а лише самогласні, яких тут нараховується 39. Кондаки ж *на подобен* записані без нотних знаків і споряджені інципітними ремарками самогласних. Кожний самогласний кондак виписаний двічі: без нотації та з нотними знаками²¹⁹. Без нот є також ікоси.

нина 30 (Москва 1968) 137–147; факсимільна публікація: *The Lavrsky Troitsky Kondakar* / вид. Gregory Myers / Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies [=Monumenta Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia, т. IV, 9]. Sofia: Heron Press 1994.

²¹⁵ Див.: [А. В. Горский, К. И. Невоструев]. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, від. 3, част. 2. Москва 1869, № 522, с. 384–388.

²¹⁶ На зміст пам'ятки та його нотовані фрагменти звернула увагу Рімма Седова (див.: Р. Седова. Малоизвестный памятник певческого искусства // *Музыкальная академия* (1996/1) 185–187). Докладний опис пам'ятки: Н. Тихомиров. Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XIII вв., ч. 2 // *Записки отдела рукописей* 27 (Москва 1965) 129–136; нотні знаки в уривку ОИДР є на арк. 3, 5, 11 зв., 12, 15 і 15 зв. (кондакарні) і кулізмяні (знаменні) в Погодінському — на арк. 38 зв.–39 зв. Опис усіх п'яти нотованих кондакарів див.: *Contacarium palaeoslavicum Mosquense* [=ММВ, т. 6]. Copenhagen 1960, с. xiii–xviii.

²¹⁷ Стихирарь мінейний Соф. 384, СК 54 (арк. 74 зв., 97), Мінея служебна Син. 168, СК (арк. 1), Октоїх Соф. 122, СК 284 (арк. 72–73 зв. — кондаки в суботу Лазареву та Воскресіння), Стихирарь мінейний Осн. БРАН 34.7.6, СК 98 (арк. 167–168) та ін.; див. також: Б. А. Успенский. Древнерусские кондакари как фонетический источник // *Славянское языкознание / VII Международный съезд славистов: Доклады советской делегации*. Москва 1973, с. 314–317.

²¹⁸ С. Floros. *Universale Neumenkunde*, с. 14.

²¹⁹ Паралельний запис нотованих і ненотованих одних і тих же піснеспівів дає цінний матеріал для лінгвістів, зокрема, для вивчення фонетики руської редакції

Репертуар другого розділу кондакарів є різноманітнішим і кожен із списків має певні особливості. Основою цього розділу є група перемінних піснеспівів, які укладені за окремими гласовими циклами: світильні, троїчні, аллілуарії, киноники, азматики, іпакої, катавасії, воскресні тропарі, евангельські стихири, богородичні, подоби та деякі інші; у Типографському кондакарі додані ще й степенні-антифони, які зазвичай входять до октоїха. Тобто, кондакарі охоплювали найурочистіші жанри літургії та празничних служб²²⁰. А зміст і способи укладу цих збірників виразно промовляють за їх навчальне призначення²²¹.

Чимало дослідників вважають кондакарі північноруськими за походженням. Та окремі науковці щодо окремих списків доволі переконливо обґрунтовують їх київське походження. Так, Василій Металлов вважав, що така визначна пам'ятка як Типографський кондакар разом із Студійським уставом, зважаючи на загальні історико-культурні й релігійні обставини (Київ як центр культурного та релігійного життя Русі) могла бути створена, найправдоподібніше, у Києво-Печерському монастирі²²². Цю ж тезу підтримали Іван Гарднер, Яким Запаско, Василь Пуцко²²³. Борис Успенський вважає (правда, без наукової аргументації), що пам'ятка переписана «где-то на севері»²²⁴. Погодінський кондакар і Крестинопольський апостол²²⁵, на думку російської дослідниці Майї Моміної, були створені у Галицько-Волинському князівстві й одним переписувачем²²⁶. Певним аргументом на користь південноруського походження Кондакаря Син. 777 є уклад календарної частини за новішим григоріанським літочисленням, що розпочиналося з грудня і було поширенішим у Південній Русі.

У принципах укладу кондакарів виразно проглядаються контури пізніших нотолінійних ірмоліоїв: вибраний репертуар, навчально-педагогічне спрямування, спосіб використання грецьких текстів у вигляді доповнень і їх запис кириличною абеткою; і кондакар, і ірмоліої є назвами умовними, бо не охоплюють цілоти змісту, на що звернув увагу Мирослав Антонович²²⁷.

церковнослов'янської мови; див.: Б. Успенский. Древнерусские кондакари как фонетический источник.

²²⁰ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 241.

²²¹ Л. Ф. Морохова. Подобники как форма музыкально-теоретического руководства в древнерусском певческом искусстве // *Источниковедение литературы Древней Руси*. Ленинград: Наука 1980, с. 184

²²² В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 178–185.

²²³ И. Гарднер. *Богослужбное пение*, т. 1, с. 162; В. Пуцко. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // *Писемність Київської Русі і становлення української літератури*. Київ 1988, с. 13.

²²⁴ Б. А. Успенский. Древнерусские кондакари как фонетический источник, с. 341.

²²⁵ ЛІМ, Рук. 39; 8 аркушів пам'ятки зберігаються в НБУВ — Універс. 3 (СК 59–60).

²²⁶ Ця думка висловлена автором цих рядків під час консультацій 1987 року.

²²⁷ М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*. München 1990, с. 52–53.

Ці факти і міркування дозволяють значно наблизити кондакарі до Південної Русі і головно Києва та підтримати тезу Івана Гарднера про їх південноруське походження, найімовірніше, київське. Проте це питання вимагає спеціального і комплексного дослідження палеографів, текстологів, кодикологів, лінгвістів, істориків мистецтва і музики.

Кондакарі і кондакарний спів привернули також увагу українських дослідників. Так, Федір Стешко (1877–1945), викладач історії музики в Українському Педагогічному Інституті в Празі, разом з чеським славістом Йозефом Гуттером (1894–1959) за завданням Слов'янського інституту Карлового університету у 30-х роках досліджували й приготували до друку публікацію Благовіщенського кондакаря. Стешко опублікував дві статті про цю пам'ятку²²⁸, побіжно згадує її у деяких інших публікаціях²²⁹, а в квітні 1938 р. завершив вступну історико-палеографічну розвідку про цю пам'ятку²³⁰. До співпраці був залучений також історик мистецтва Дмитро Антонович (1877–1945), який опублікував розвідку про мистецьку оздобу рукопису²³¹. Та реалізувати цей план перешкодила Друга світова війна й передчасна смерть Стешка. На жаль, цей матеріал, як і весь архів Федора Стешка зник після вступу радянських військ до Праги весною 1945 року. В роки Незалежності виявилось, що цей архів був таємно вивезений до Києва як «дар чехословацького уряду» в числі інших українських архівів Праги²³² і там збереглися матеріали праці над кондакарями²³³. Про Стешка як доброго знавця кондакарів і кондакарного співу згадував також російський композитор і музикознавець в еміграції Юрій Арбатський (1911–1963)²³⁴.

²²⁸ Ф. Стешко. Джерела до історії початкової доби церковного співу на Україні // *Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі* [= Науковий збірник, 1]. Прага 1929, с. 425–440; F. Steško. *Prve ukrajinske crkvene kompozicije*. Zagreb 1939.

²²⁹ Наприклад у статті: F. Steško. *Čeští hudebníci v Ukrajinské církevní hudbě (z dějin haličsko-ukrajinské církevní hudby)* // *Rozpravy České akademie věd a umění* 83 (Praga 1935) 1–46.

²³⁰ Про це згадує, між іншим, Олександр Кошиць у своєму листі до Павла Маценка від 18 грудня 1939 р. (див.: П. Маценко. Листування з О. Кошицем в справі обробки догматів знаменного розспіву // *Ювілейний збірник УВАН в Канаді*. Вінніпег 1976, с. 330); див. також: J. Vašica. *À propos de la notation byzantino-slave* // *Byzantinoslavica* 12 (1951) 179.

²³¹ Д. Антонович. Літери-ініціали нотного кондакаря Імперат. СПб. 6-ки, № 32, 4°, пергамент // *Українська музика* (1939/3) 73–75.

²³² П. Кеннеді-Грімстед, за участю Г. Боряка. *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни*. Львів 1992, с. 30–31 і примітка 92 на с. 52–53.

²³³ О. Мартиненко. Документи і матеріали про діяльність української музичної еміграції в Чехословаччині у фондах празьких архівів // *Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи*, вип. 13: *Матеріали музичної спадщини / упоряд. В. Д. Шульгіна*. Київ 1999, с. 95–103.

²³⁴ Ю. Арбатский. *Этюды о русской музыке*. Нью-Йорк 1956, с. 160 і бібліографічна нотатка на с. 388.

Благовіщенський кондакар вивчав також Максим Бражніков, а в 50-х роках минулого століття він склав та опублікував окремою брошурою докладний опис пам'ятки, яку планувалося опублікувати²³⁵.

У 70-х роках багатомовну публікацію Благовіщенського кондакаря розпочали Антонін Достал (1906–1997) та Ганс Роте²³⁶, проте у короткому історіографічному огляді при підготовці пам'ятки до публікації імена Гуттера, Шешка, Бражнікова не згадуються.

Давнім кондакарям окремий розділ своєї монографії присвятив Мирослав Антонович (1917–2006)²³⁷. За відсутності можливості працювати з самими пам'ятками український еміграційний дослідник спирався головню на історіографічні джерела, зокрема, на розвідки Івана Гарднера²³⁸. Антонович зробив одне дуже важливе узагальнення — за змістом і способом укладу давні кондакарі є попередниками українських нотолінійних ірмолоїв²³⁹. Цікаво, що до такого ж висновку цілком незалежно привели і наші спостереження²⁴⁰, що підсилює ймовірність цієї тези.

Мирослав Антонович звернув також увагу, що згадувана Разумовським строфічна композиція кондаків узгоджується з його власними спостереженнями над пізнішими кондаками українських ірмолоїв²⁴¹. Його висновки, з одного боку, підтверджують здогади попередніх дослідників, що базувалися на подібності невм (наприклад, Разумовського²⁴²), а з іншого свідчать про виразну тяглість форм церковної монодії Княжої доби й ранньомодерного часу в Україні.

Серед частково нотованих рукописів Княжої доби є декілька кодексів, що не вкладаються в усталене коло літургійних книг. Це два списки псалтиря з окремими нотними текстами (Соф. 62 і Пог. 8; СК 474, 385) і літургійні збірники Соф. 397 та Син. тип. 139 (СК 303, 64). У Псалтирі Соф. 62 нотована лише «п'єснь» Ісусу Христу 6 гласу «Ты еси богъ нашъ» гласу 6 (арк. 192–192 зв.), а в болгарському Псалтирі Пог. 8 на аркуші 163 нотовано лише три слова.

²³⁵ М. Бражніков. *Благовещенский кондакаръ*: Вступительная статья к фотовоспроизведению рукописи / Государственная публичная библиотека им. М. Е. Щедрина. Ленинград 1955.

²³⁶ *Der altrussische Kondakar*. Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižegorodskij Kondakar.

²³⁷ М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*, с. 51–58.

²³⁸ J. v. Gardner. *Das Problem altrussischen Demestischen Kirchengesanges und seiner linienlosen Notation* [=Slavistische Beiträge, т. 25 / вид. А. Schmaus]. München: Verlag Otto Sagner 1967; його ж. *System und Wesen des russischen Kirchengesanges*. Wiesbaden 1976; його ж. *Богослужбное пение русской православной церкви*; його ж. *Gesang der russisch-orthodoxen Kirche bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Wiesbaden 1983 та ін.

²³⁹ М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*, с. 52–53.

²⁴⁰ Ю. Ясиновський. Український нотолінійний Ірмолой як тип гимнографічного збірника: зміст, структура // *Записки НТШ*, т. 226. Львів 1993, с. 47–48.

²⁴¹ М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*, с. 53.

²⁴² Д. Разумовський. *Церковное пение*, с. 112.

Від узвичаєного кола руських нотованих книг помітно відрізняється літургійний збірник XIII ст. Соф. 397 (СК 303). Нотація двох типів: тета (арк. 15 зв.–16) і кондакарна (арк. 28–28 зв.) — кондак Константинові та Єлені. Збірник містить мінейні служби — згаданих Константинові і Єлені (21.05), Кирилу Александрійському (9.06), пр. Іллі (20.07), св.-муч. Пантелеймону (27.07), св.-муч. Флору і Лавру (18.08), Усікновенню голови Іоана Предтечі (20.08), покладенню пояса Пресв. Богородиці (31.08), 40 мученикам (9.03), св.-муч. Євпатію (16.11); з тріоди включені канони страстного тижня, з октоїха — богородичні на всі дні тижня та канон молебний Богородиці «о вѣдре» й окремі псалми (арк. 1, 2, 4–8, 32–36). Такий розмаїтий зміст, мабуть, був зумовлений навчальними вимогами; про це частково свідчить і те, що рукопис переписувало аж сім осіб. Подібний уклад півного репертуару зустрічається серед нотолінійних ірмолоїв, які теж створювалися переважно для навчання.

Літургійний збірник Син. тип. 139 (СК 64), у якому є нотні знаки на арк. 82–86 зв., 104а–107 зв., 116, 118–122 зв. і 129–136 зв., укладався впродовж трьох століть: найдавніша частина створена на початку XII ст., частина тестів переписана у XIII ст. і XIV ст. Мінейні празничні служби тут також поєднані зі службами тріоди цвітної, що пізніше стане однією з основних ознак нотолінійного ірмоля.

Створювалися й інші подібні збірники, які не вписуються в узвичаєне коло типів літургійних книг, що кореспондує із згаданою вище тезою проф. Ганніка про значне поширення таких збірників серед візантійських літургійних кодексів.

В археографічній та кодикологічній оцінці руських нотованих книг заслуговують уваги рукописи, що зберегли імена їх переписувачів і точні дати написання. Імена переписувачів доносять 11 книг (докладніше див. параграф 2.8. про писарів).

Цікавим є питання про співвідношення нотованих і ненотованих літургійних збірників. Ще В. Металлов звернув увагу, що ненотованих рукописів XI–XIII ст. збереглося значно більше, ніж нотованих²⁴³. Дослідник вважав, що спів у давнину в основному передавався усно, напам'ять, а ті «нечисленні ж примірники нотних півчих книг служили лише мнемонічним регулятором напівів у тих випадках, коли напиви несвідомо забувалися, але виконувалися чи взагалі занепадали»²⁴⁴, що було відомим і візантійській практиці²⁴⁵.

Цю слушну думку Василя Металлова можна доповнити деякими іншими міркуваннями. Причина доволі великої різниці числа нотованих і ненотованих півчих книг Княжої доби, мабуть, полягала також у тому, що перші створювалися насамперед із навчальною метою і під час редагування

²⁴³ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 34.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ И. Вознесенский. *О пении в православных церквях греческого Востока*, с. 96–97.

та впорядкування мелодичного фонду літургійних піснеспівів. Ці рукописи створювалися переважно у великих центрах і школах церковного співу, де учні-співці набували професійних навиків співу, навчалися співати за невами, набували музично-теоретичних знань.

Ця пояснює також стисліший зміст нотованих книг у порівнянні з неготованими, а також структурування книг за музичними ознаками — жанрами та гласами.

Нотованими були переважно одножанрові книги — Ірмологіон, Стихирар, Кондакар, які створювалися, мабуть, з навчальною метою. Так, Ірмологіон виникає у VIII ст., тобто в період, коли канон стає центральним жанром церковної служби, і нові канони створюються за мелодичними моделями-ірмосами. Повні канони записувалися в неготованих мінеях, тріодах, октоїхах, а їх мелодичні моделі — ірмоси — в нотних ірмологіонах.

Виразно навчальний характер мали і кондакарі, особливо їх додаткові розділи, про що вже мова йшла вище. Подібний навчальний характер, мабуть, мали й нотовані октоїхи, яких загалом збереглося дуже мало, на відміну від значно більшої кількості неготованих. Причому, зміст нотованих октоїхів значно стисліший — переважно за відсутності канонів. Головною метою створення нотованих октоїхів було вироблення відчуття гласовості. У пізніших нотолінійних ірмолях піснеспіви октоїха обмежувалися воскресним репертуаром. Цікаво, що найдавніший слов'янський нотований текст (прокимни вечірні та утрени) у вигляді керамічної палички, що походить з кінця IX чи початку X ст., мав навчальне призначення²⁴⁶.

Окремі навчальні кодекси з нотними знаками створювалися і в Грузії — так звані малі літургійні збірники²⁴⁷. Починаючи з XV ст., на руському ґрунті виникають спеціальні музично-теоретичні посібники — азбуки, які, проте, не були самостійними кодексами, а, як і візантійські протиторії, входили до складу нотованих книг²⁴⁸.

Деякі нотовані книги були особливо розлогими за змістом; вони створювалися у великих церковно-музичних центрах у результаті спеціальної пошукової і редакторської праці. Відомий грузинський гимнограф Мікаел Модрекелі (X ст.) так писав про мету створення свого унікального за обсягом збірника: «я довго і вперто працював і зібрав в народі грузинською мовою співи грузинського, мекхурського та грецького походження»²⁴⁹. Такий же фонд мелодій представляє комплект новгородських Софійських міней (Син. 159–168). Пізніше подібний корпус уклав і переписав Богдан Онисимович, *сневак* Супрасльського монастиря (Ірмолой 1598–1601 рр.). Російські *мастеропевцы* Усолля, одного з центрів російського церковного співу

²⁴⁶ С. Петров, Х. Кодов. *Старобългарски музикални паметници*, с. 87.

²⁴⁷ О. Метревелі. *Ірмоси та богородичні*, с. 0112.

²⁴⁸ М. Бражников. *Древнерусская теория музыки*. Ленинград 1972, глава 1.

²⁴⁹ В. Гвахария. *Музыкальная культура Грузии XI–XII вв.*, с. 403.

XVI–XVII ст., у 80-х роках XVI ст. уклали й переписали згадуваний вже величезний за обсягом збірник (ГИМ, Единов. 37), що має 1027 арк. in F°.

При вивченні нотованих книг Княжої доби актуальним залишається питання їх південноруської локалізації. Дивно, але джерела та історіографія переважно мовчать про такі пам'ятки, і створюється враження, що в XI–XIII ст. гимнографія та її співні форми (церковна монодія) розвивалася переважно на північних землях Русі. Причин тут декілька: 1) в Україні збереглося дуже мало таких рукописів, і то лише декілька уривків; 2) виразна тенденційність існуючої історіографії, як російської, так і західної, 3) поки що українські науковці практично не цікавляться цією проблематикою, зокрема, у наш час. Все це спричинилося до того, що українська музична медієвістика (як філологія і лінгвістика) сьогодні перебуває поза сучасним науковим дискурсом, не володіє відповідними науковими методологіями та методами, як з позиції археографії та палеографії, так і з огляду на загальні культурно-мистецькі і богословсько-літургійні аспекти; бракує також відповідної кваліфікації кадрів. Розділи чи параграфи узагальнюючих історій, енциклопедій і словників, в тому й академічних, обмежуються «тихим» споживанням запозичених ідей і поглядів, зокрема, й одверто нетолерантних до української історії, допускаючи фантастичні припущення й домисли²⁵⁰.

Тут слушним буде ще раз нагадати про нотовані пергаментні кодекси та уривки, що сьогодні зберігаються в Україні: в НБУВ два аркуші Стихираря мінейного кінця XII ст. (колекція уривків 8, СК 132), віднайдені 1978 р. у Житомирському краєзнавчому музеї²⁵¹, два аркуші Стихираря мінейного кінця XIII — початку XIV ст. (I, 6713, СК 481), ґрунтовно описані й опубліковані Миколою Геппенером (1901–1971)²⁵²; Лідія Корній уточнила зміст обидвох уривків й описала нотні знаки²⁵³. Два нотовані рукописи й один

²⁵⁰ Наприклад, археолог Ірма Тоцька, авторка тексту про музику Київської держави у першому томі п'ятитомової *Історії української культури*, пише: «Цілком можливо, що на Русі за тих часів у професійних колах була відома чотирилінійна система нотації» (*Історія української культури*, т. 1. Київ: Наукова думка 2001, с. 831).

²⁵¹ Цей уривок разом з іншим уривком Григ. 47 є частиною рукопису Син. 279 (ідентифікація Миколи Тихомирова).

²⁵² М. Геппенер. *Слов'янські рукописи XI–XIV ст.* Київ 1969, с. 44–46, № 8. Раніше цей уривок належав відомому досліднику та любителю старожитностей Ювеналію Тиховському (1882–1919), який вилучив його з рукописного Євангелія другої половини XVI ст., знайденому ним бл. 1886 р. на хорах церкви у селі Старому Жукові біля містечка Клевани; 1902 р. уривок експонувався на виставці XII Археологічного з'їзду в Харкові (див.: *Каталог виставки XII Археологічного съезда в Харькове: Отдел рукописей.* Харьков 1902, а пізніше Тиховський опублікував окрему розвідку про цю пам'ятку (див.: Ю. Тиховский. Два (неполных) пергаментных листка из волынского (?) нотного Стихираря XII–XIII вв. (Из собрания Ю. Тиховского) // *ИОРЯС*, т. 9 (1904/1) 103–112. Див. новий докладний опис та уточнення датування: Л. Гнатенко. *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст.*, с. 157–159, № 32.

²⁵³ Л. Корній. Проблеми джерелознавства, с. 11–12.

уринок зберігаються в Одеській науковій бібліотеці ім. М. Горького: болгарські мінеї празничні, що мають лише окремі фітні знаки (I/4 та I/5; СК 359 і 360) та один аркуш з Благовіщенського кондакаря (I/93, СК 154), що містить кондаки Атанасію Александрійському (уринок) та Феодосію Печерському.

Культурно-історичні обставини, що впливають з цілком очевидного факту — роль Києва та Київської землі як державного, церковного і культурного центру Русі — схиляють до думки про хибність і навіть тенденційність таких поглядів. Писемні джерела виразно засвідчують значне розповсюдження церковного співу в Південній Русі і столичному Києві. У найдавнішій церкві Києва Іллі, що згадується у літописі під 945 роком²⁵⁴, богослуження безумовно супроводжувалися церковним співом. При Десятинній церкві Різдва Богородиці був хор, постійним місцем перебування якого був «двір domestikів» поряд із церквою²⁵⁵; ймовірно, що це була своєрідна бурса, де співаки навчалися і проживали, опановуючи музичну грамоту, літургійний спів і професійні навички вокалу²⁵⁶. Зі спорудженням Софійського собору (1037) і перенесенням сюди митрополичої кафедри у Києві формується найбільший центр церковно-співочого мистецтва усїєї Русі. Міцна професійно-співоча традиція формується також у головному монастирі Київської Русі — Києво-Печерському, співоча школа якого була взірцевою упродовж багатьох віків і зберегла своє значення аж до перших десятиліть ХХ століття²⁵⁷. В ХІ ст. тут уславився domestik Стефан (літописна згадка бл. 1062 р.)²⁵⁸, серед монахів особливо шанувався псалмоспів²⁵⁹, а чернець Григорій був відомий як автор канонів (кінець ХІ — початок ХІІ ст.)²⁶⁰. Галицько-Волинський літопис при кафедрі перемиського єписко-

²⁵⁴ Е. Остромыслинский. *Исследование о древнейшей киевской церкви св. Ильи*. Киев 1830. Правда, щодо літописної хронології є певні сумніви й тому дату заснування першої церкви у Києва, мабуть, слід сприймати обережно (див.: С. А. Иванов. Когда в Киеве появился первый христианский храм? // *Славяне и их соседи*, вып. 11: *Славянский мир между Римом и Константинополем*. Москва: Индрик 2004, с. 9–18).

²⁵⁵ *Повесть временных лет*, 1. Москва — Ленинград 1950, с. 85. Domestic — головний співець церковного хору, пізніше протопсалт, уставник чи уставщик (докладніше див.: И. Гарднер. *Богослужбное пение*, т. 1, с. 223–227).

²⁵⁶ Н. Успенский. *Древнерусское певческое искусство*, с. 31.

²⁵⁷ Див., наприклад: Иадор (Илларион Ткаченко). *История Киево-Печерского лаврского роспева* // *РМГ* (1907/3) 99–102; М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*, с. 25.

²⁵⁸ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 224; *Літопис Руський*, с. 114. Domestic Стефан був учнем Феодосія Печерського, після смерті якого став ігуменом Печерського монастиря, пізніше єпископ у Володимирі на Волині; заснував Стефановий монастир на Клові у Києві (див. коментар Л. Махновця до *Літопису Руського*, с. 512).

²⁵⁹ Д. Абрамович. *Киево-Печерський патерик* / вступ, текст, примітки. Київ 1931 (репринтне перевидання під ред. В. Крעותня: Київ 1991); *Успенський збірник ХІІ–ХІІІ вв.* / підг. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Москва: Наука 1971, с. 99, 44а 11–14.

²⁶⁰ Див.: Д. Абрамович. *Киево-Печерський патерик*, с. 126; бібліографічні довідки: *Українські письменники: Біо-бібліографічний словник української літератури*, т. 1: *Давня література (ХІ–ХVІІІ ст.)* / укл. Леонід Махновець, відп. ред. Олександр Білецький.

па під 1241 р. згадує «словоутного пѣвца» Митусу²⁶¹. Цілком очевидно, що з обидвома центрами літургійного життя Києва (і, додамо, всієї Русі) — Софійським собором і Києво-Печерським монастирем — в'яжуться адаптація, переклади і редагування літургійних книг, в тому числі й нотованих²⁶².

Київ був культурно-мистецьким і релігійним центром руських земель, і тут формувалися основні засади руської культури, зокрема церковного співу. Київ був столицею, центром державного та політичного життя, а київський князь носив титул *великого князя*. У Києві була заснована перша руська митрополія. «Київ XI–XIII ст., — писав академік Борис Греков, — дійсний і визнаний центр руської держави, який об'єднав все східне слов'янство і багато неслов'янських народів» і навіть пізніше «в основі культур Русі періоду феодальної роздрібленості незмінно лежала культура Києва»²⁶³. У Києві створювалися закони для всіх руських земель — *Руська Правда*, формувалися єдиний архітектурний стиль, єдина літературна мова. Очевидно, у цьому ж контексті спільним надбанням слід вважати також гімнографічну культуру та її співні форми, зокрема, і нотовані рукописні пам'ятки тієї доби.

Тому цілком слушно вважати монументальний архітектурний стиль, розписи та фрески київських собору Софії та Михайлівського Золотоверхого монастиря, стильову гармонію Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Софійських соборів Новгород і Полоцька, стильові новації і техніку кам'яної різьби галицьких майстрів та її рецепцію в Успенському соборі Володимира на Клязьмі, строгість архітектурного ансамблю церков Чернігова, блискучий літературний стиль Кирила Туровського, яскраву палітру Київського ілюстрованого літопису, монументальний епічний стиль білин київського циклу, киево-печерську іконописну школу і високу майстерність київського скрипторію, де створювалися видатні пам'ятки писемності, врешті, високий поетичний стиль «Слова о полку Ігоревім» як надбання культури й мистецтва всієї Київської Русі.

З цього приводу про літературну мову східнослов'янських народів цілком слушно писав Юрій Шевельов як про «общее наследство»: «Ніхто не

Київ 1960, с. 37. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, т. 1: XI — первая половина XIV вв. Ленинград 1987. с. 108–109.

²⁶¹ *Ипатьевская летопись* [=ПСРЛ, т. 2]. Москва 1962, с. 794; український перекл.: *Літопис Руський*, с. 400. Існують припущення, що Митуса був світським співцем княжого двору, але воно не має джерельних підстав: у літописній згадці мова йде про Митусу як співця перемишльського владика (див.: Б. Кіндратюк, Ю. Ясіновський. Данило Романович і літописний Митуса // *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 2 / відп. ред. Ярослав Ісаєвич / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2008, с. 158–166.

²⁶² Н. Н. Розов. *Книга древней Руси XI–XIV вв.* Москва: Книга 1977, с. 44; Н. В. Заболотная. *Церковно-певческие рукописи*, с. 214–225.

²⁶³ Б. Греков. *Политическая и культурно-историческая роль Киева*: Стенограмма лекций. Москва 1944, с. 12, 23 (цит. за: П. Толочко. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*. Киев: Наукова думка 1980, с. 17).

буде заперечувати єдність їх літературної мови, оскільки вона була по суті справи церковнослов'янською, ніхто не буде заперечувати церковної єдності і, як наслідок, циркулювання рукописів по всій відповідній території, ніхто не буде заперечувати певної (хоч часто перебільшованої) єдності. Все це і складає те, що тут назване «общим наследством»²⁶⁴. І ця спільна мовно-літературна спадщина об'єднувалася й визначалася рукописами «київською книжковою традицією і централізованою літературною нормою»²⁶⁵.

Провідне значення Києва залишалося й пізніше, в період так званої феодалної роздробленості. Дослідження Бориса Рибаківа і Петра Толочка²⁶⁶ переконливо показали, що період XII–XIII ст. не був занепадом Києва і Київської держави, а подальшим їх розвитком і вищою формою існування. «Політичне становище Києва епохи феодалної роздрібленості, — пише П. Толочко, — значною мірою визначалося і тим, що він продовжував залишатися загальноруським релігійним центром»²⁶⁷. У Південній Русі в цей час продовжує розвиватися містобудівництво, література, різні форми мистецтва, рукописна книжність, церковний спів.

І все ж вже давно назріла потреба по-новому розглянути територіальне походження рукописної книжності Княжої доби, зокрема, нотованої. Незважаючи на окремі зусилля і плідні результати, сьогодні поки що прийнято вважати, що майже увесь корпус рукописних пам'яток XI–XIII ст. є північно-руським, оскільки південноруські начебто загинули у пожарищах монголо-татарської навали та пізніших чужинецьких набігів. Вважається, що занепад культурного життя XII–XIII ст. у Південній Русі викликав згасання центрів книгописання, які перемістилися на Північ. Та ще В. Металлов висловлював подив, що багато російських вчених «дуже схильні відмовляти нашим найдавнішим слов'янським рукописам у київському походженні, приписуючи їм зазвичай походження новгородське»²⁶⁸. Дивним є й те, як справедливо зауважував російський дослідник, що серед київських рукописів зовсім немає літургійних книг і лише декілька євангелій вважають київськими або галицько-волинськими²⁶⁹. І це при тому, що літургійні книги взагалі збереглися якнайкраще і їхнє існування було першою необхідністю церковного життя. Добре збереглися загалом і нотовані книги і насамперед тому, що мали значно вужче коло користувачів²⁷⁰.

²⁶⁴ Ю. Шевелєв. Язык надписей на кресте Ефросинии Полоцкой // G. Y. Shevelov. *In and around Kiev*. Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag 1991, с. 115.

²⁶⁵ Н. А. Нечунаєва. *Миния как тип славяно-греческого средневекового текста*, с. 29.

²⁶⁶ Б. Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1982; П. Толочко. *Киев и Киевская земля*.

²⁶⁷ П. Толочко. *Киев и Киевская земля*, с. 186.

²⁶⁸ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 178.

²⁶⁹ Там само, с. 179.

²⁷⁰ Н. В. Волков. *Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV вв.*, с. 19.

В XI–XIII ст. богослужбові книги створювалися переважно у великих майстернях-скрипторіях, які здебільшого виникали при єпископських кафедрах²⁷¹, великих монастирях і княжих дворах. Тут переписувався необхідний репертуар літургійних книг, в тому й нотованих. У Південній Русі такими значними осередками були, окрім Києва, Вишгород²⁷², Переяслав²⁷³, Білгород²⁷⁴ (всі три неподалік Києва), Юр'їв (пізніше Біла Церква), Туров, Чернігів, Перемишль, Галич, Звенигород, Володимир²⁷⁵, Угровськ, Холм, Луцьк та ін. Розгалужена сітка релігійно-культурних центрів Південної Русі є виразним свідченням християнізації цих земель, що вимагало створення відповідної кількості літургійних книг, зокрема нотованих.

Безсумніву, що Києву в цьому належала першість. За князя Ярослава Мудрого (†1054) тут формується власна писемна школа, яка, очевидно, зосередилась при катедрі св. Софії (1037). Розгортається перекладацька праця, книгописання, комплектується бібліотека. «И собра писць многы [князь Ярослав], — за Нестором літописцем, — и прекладаше от грекъ на

²⁷¹ З часу запровадження християнства і до татаро-монгольської навали на Русі було засновано 16 єпископських кафедр (див.: П. Толочко. *Київ и Киевская земля*, с. 199).

²⁷² Вишгород ще з часу князівства Ярослава Мудрого був великим церковним осередком, де знаходилася одна з найдавніших руських єпископських кафедр. Тут спочивали останки вбитих князів Бориса і Гліба і на їх честь був збудований Борисоглібський собор; із Візантії сюди була привезена ікона Богородиці, яку особливо шанували на Русі-Україні. 1155 р. князь Андрій Боголюбський вивіз її в Суздаль, потім вона опинилася у Володимирі на Клязьмі, а пізніше була перенесена до Московського кремля і стала головною святиною Московської Русі.

²⁷³ Переяслав також був одним з найбільших міст і духовних центрів Княжої доби, де перебували князі, які претендували на київський престол. У XII ст. юрисдикція Переяславської єпископії поширилася і на Смоленську землю (див.: *Історія Української РСР*, т. 1, кн. 1. Київ: Наукова думка 1977, с. 362).

²⁷⁴ Білгородський єпископ був одночасно вікарієм київського митрополита (див.: П. Толочко. *Київ и Киевская земля*, с. 137–138).

²⁷⁵ Володимир на Волині вперше згаданий у літописі під 988 р. Тут знаходилася одна з найдавніших на Русі єпископських кафедр; була велика бібліотека, скрипторій; декілька книг, ймовірно, переписав сам князь Володимир Василькович (†1288), який залишив після себе велику бібліотеку (див.: *Літопис Руський*, с. 447–448; Я. Запаско. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // *Записки НТШ*, т. 225. Львів 1993, с. 185–193). У Володимирі 1286 р. була створена особлива редакція Кормчої (див.: Я. Исаевич. *Культура Галицко-Волынской Руси*, с. 97–98; Я. Щапов. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* Москва: Наука 1978, с. 209–210). Декілька рукописів тут було створено пізніше: 1475 року Мінею служебну за жовтень переписав «Артимьяца», коморник князя Чарторийського (ГИМ, Барс. 1213; Н. Розов. *Книга в России в XV в.* Ленинград 1981, с. 32, 132, 138, 140; *Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР* (для Сводного Каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / Археографическая комиссия Академии Наук СССР / укл. А. А. Турилов. Москва 1986, с. 71, № 215); 1741 року у Володимирі при церкві Параскевії Дем'ян Турович переписав нотолійного Ірмолая (НМЛ, Рк 536; Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолаї*, с. 289, № 757).

словѣньское писмо. И списаша книги многы, ими же поучащесь вѣрнии людье наслажаются ученья божественнаго»²⁷⁶.

Тому видається дивним, як справедливо писав свого часу В. Металлов, «чому ж за увесь майже тривіковий домонгольський період не збереглося донині ні одного богослужбового півчого рукопису київського ізводу, коли там, у Києві, без сумніву, був покладений початок організації руського церковного співу, формування осмогласся й основних напівів, створення відповідної півчої симіографії власне руської, коли лише звідти, з Києва, пішли теорія і практика симіографії, півча церковна писемність, півчі богослужбові книги, в оригіналах і копіях, і всією тодішньою грамотною християнською Руссю, звідтіля міг сприйняти церковну книжність і писемність, знання і досвід, спадкоємець київської грамотності, богослужбового устрою, чинів і порядків, другий за Києвом княжий город — Новгород»²⁷⁷.

Ще Микола Волков писав: «Є всі підстави вважати, що спершу вона [писемність] на Русі «зосереджувалася лише в одному Києві, в його Печерському монастирі, надзвичайно діяльного джерела духовної просвіти і засновника інших монастирів»²⁷⁸. Тому не випадково більшість найдавніших руських писемних пам'яток є київського походження: Остромирове євангеліє, обидва Ізборники Святослава, Архангельське євангеліє, Псалтир Гертруди, знаменитий своїми мініатюрами, виконаними у Києві в 1075–1076 роках²⁷⁹, Туровське євангеліє, Супрасльський рукопис, Пандекти Антіоха Чорноризця, мінея Дубровського²⁸⁰, Синайський патерик²⁸¹. Так, ще Олексій Соболевський звернув увагу на графічну особливість, що об'єднує такі три пам'ятки XI ст. як мінея Дубровського, Реймське євангеліє і Пандекти Антіоха: вживається переважно «ы», а не «ѣ» з хвостиком ліворуч, яке повсюдно вживалося у той час²⁸²; подібне стверджував і Юхим (Євфимій) Карський: до

²⁷⁶ *Повесть временных лет*, част. 1. Москва — Ленинград 1950, с. 102; з новішої літератури див.: С. О. Висоцький. *Київська писемна школа X–XII ст.: До історії української писемності*. Львів — Київ — Нью-Йорк: В-во М. П. Коця 1998 (на с. 82–97 про скрипторій Ярослава Мудрого).

²⁷⁷ В. Металлов. *Богослужбное пение*, с. 179.

²⁷⁸ Н. В. Волков. *Статистические сведения*, с. 29.

²⁷⁹ М. Murijanoff. Über eine Darstellung der Kiever Malerei des 11. Jahrhunderts // *Studii Gregoriani* 9 (Roma 1972) 367–373; Я. П. Запаско. *Українська рукописна книга* [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Світ 1995, с. 143–148.

²⁸⁰ XI ст. мінею Дубровського датує Анатолій Турілов у своїх уточненнях і доповненнях до СК XI–XIII ст., опублікованих як додаток до СК XIV; див.: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, СНГ и странах Балтии: XIV век*, вип. 1, с. 560.

²⁸¹ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.* / Археографическая комиссия СССР. Москва: Наука 1984, с. 68–70, № 26; публікація пам'ятки: *Синайский патерик* / вид. підгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. Москва 1967.

²⁸² А. И. Соболевский. Кирилловская часть Реймского Евангелия // *Русский филологический вестник* 18 (Варшава 1887/3) 147.

кінця XVI ст. включно «ы зустрічається лише у пам'ятках південнозахідно-руських, або списаних з південнослов'янських оригіналів»²⁸³.

Спеціальні розшуки південноруських рукописів здійснював проф. Київського університету Петро Владимиров (1854–1908)²⁸⁴. За його підрахунками таких рукописів XI–XIV ст. збереглося 60. Це, звичайно, дуже мале число, якщо порівняти, що за даними СК руських рукописів збереглося понад 400. За підрахунками Бориса Сапунова в XI–XIII ст. на Русі в обігу було близько 140 тисяч книг²⁸⁵. Якщо на основі того ж СК встановити процентне співвідношення нотованих книг (п'ята частина збережених), то виходить, що нотованих книг в обігу повинно б було бути не менше 28 тисяч (збереглося ж бл. 80). Такий стан сучасні дослідники пояснюють особливо несприятливими умовами історичного розвитку південноруських земель у наступні періоди, коли у вогні численних пожарищ і війн загинули тисячі давніх рукописів і цілі бібліотеки. Ще 1169 року князь Андрій Боголюбський захопив Київ і вивіз звідти багато книг²⁸⁶. Величезних руйнувань зазнав Київ в результаті навали й набігів татаро-монголів; тоді ж, зокрема, були повністю знищені татаро-монгольською навалою й інші міста, де знаходилися єпископські катедри — Вишгород, Білгород, Переяслав; а пізніше великих руйнувань нанесли татаро-турські війська. Великі втрати були завдані книгосховищам через пожежі, зокрема, Печерського монастиря 1718 р. Навіть у такому відносно спокійному місті як Львів пожежі діткнули бібліотек: наприклад, 1527 року згоріла майже вся центральна частина міста, а 1779 р. блискавка спричинила пожежу вежі Успенської церкви, де знаходилася бібліотека, серед якої були пергаментні рукописи, в тому й нотовані, як і ноти пізнішого часу, зокрема, унікальна збірка партесних творів, опис якої було складено 1697 року²⁸⁷; наприкінці XVIII ст. згоріла бібліотека університету, до якої були передані деякі бібліотеки закритих австрійським урядом монастирів, зокрема, Унівського, Манявського. Тож багаті рукописні колекції Львова майже не зберегли пергаментних рукописів, в тому й жодного нотованого кодексу Княжої доби.

Варто також зауважити, що більшість давніх рукописних книг були церковно-служебними і зі змінами церковного уставу чи виправленнями цих книг застарілі рукописи швидко виходили з ужитку і їх часто знищували задля підтримки чистоти й єдності сакральних текстів²⁸⁸.

²⁸³ Е. Ф. Карский. *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград 1928, с. 204.

²⁸⁴ П. Владимиров. *Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности*.

²⁸⁵ Б. Сапунов. *Книга в России в XI–XIII вв.*, с. 14.

²⁸⁶ *Літопис Руський*, с. 295.

²⁸⁷ АЮЗР, част. 1, т. 12. Киев 1904, с. 62–71; передрук: *Українське музикознавство*, вип. 6. Київ: Музична Україна 1971, с. 245–251.

²⁸⁸ Е. В. Уханова. К вопросу о месте Мстиславова евангелия в культуре Древней Руси конца XI — начала XII века // *Palaeoslavica* 14 (2006) 5.

Слід враховувати ще один важливий фактор. В умовах національної державності значно виразніше і яскравіше проявляється національна самосвідомість та історичне почуття відповідальності перед культурною спадщиною минулого. В цих умовах глибше усвідомлювалося значення книжкових пам'яток як факторів національної культури, а їх збереження забезпечується державою та її відповідними інститутами. Так, створення у Новгороді зводу біблійних текстів у 1499 році — так звана Геннадієва Біблія — зумовило концентрацію рукописних книг, зокрема, пергаментних; подібне відбувалося у XVI ст. під час створення фундаментального комплексу Великих четьїх міней під керівництвом московського митрополита Макарія. Цілеспрямованим збором давніх рукописних книг займалися московські патріархи, зокрема, Никон, що призвело до створення відомої Патріяршої бібліотеки (пізніше Синодальна, сьогодні зберігається у ГИМ), де зосереджено велику кількість пергаментних пам'яток XI–XIII ст., зокрема, 17 нотованих. Задля здійснення Никонівських реформ, особливо ж у створенні нових редакцій перекладів літургійних книг, а також утворення Печатного двору до Москви звели велику кількість рукописних книг і не тільки з Росії, але й України, Білорусі, Афону, що сприяло формуванню бібліотеки Синодальної типографії (зберігається в РГАДА). Ця збірка також є однією з найбагатших на пергаментні рукописи й, зокрема, на нотовані — також 17 списків. Послідовно формувалися бібліотека Софійського собору в Новгороді, великих монастирів — Кирило-Білозерського, Троїце-Сергієвого, Соловецького, Воскресенського та ін. Якщо до цього додати ще й велику збирацьку працю російських колекціонерів XIX ст.²⁸⁹, то цілком природно, що книжкові збірки Росії зосередили величезні багатства рукописів. В Україні, як і в Білорусі, за відсутності державности, таких умов не було, й тому пергаментних рукописів тут збереглося дуже мало.

Територіальна локалізація найдавніших літургійних нотованих рукописів і надалі залишається актуальною, як, зрештою, і всієї руської писемности Княжої доби, про що справедливо писав Василь Пуцко²⁹⁰. Одним із критеріїв локалізації літургійних книг повинно стати усвідомлення тяглости типології їх змісту від Княжої доби до пізніших часів.

²⁸⁹ В. Козлов. *Колумбы российских древностей*. Москва 1981.

²⁹⁰ В. Пуцко. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв, с. 8.

• РОЗДІЛ 2 •

НОТОЛІНІЙНИЙ ІРМОЛОЙ ЯК УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИЙ ЛІТУРГІЙНИЙ ЗБІРНИК

2.1. Витоки і структурна організація нотолінійного Ірмоля

У ранньомодерну добу церковна монодія в Україні та Білорусі вступила у нову фазу свого розвитку, найвиразнішими проявами якого стало утвердження національного нотованого збірника — Ірмологіона (самоназва Ірмолой) — та переведення півчного репертуару з кулізьяного на п'ятилінійний нотопис. Празнично-воскресний репертуар Ірмологіона орієнтувався на масове кафедрально-парафіяльне богослуження; водночас він був практичним посібником для вивчення музичної грамоти та церковного співу.

Немає сумніву, що подібні універсальні збірники створювалися ще у Візантії, де розвиток жанрів і форм церковної монодії супроводжувався формуванням відповідних богослужбових книг. З часом кристалізуються два основні типи літургійних книг: групування півчного репертуару за жанрами (стихирарі, ірмологіони, кондакарі), з одного боку, та літургійними функціями (октоїхи, мінеї, тріоди, анфологіони, асматика, аколутіки, пападики, псалтихії, празники, обиходи, трезвони) — з іншого. Уклад за жанрами в основному орієнтувався на навчальні потреби, а за службами — на літургійну практику.

Вивчення принципів укладу літургійних книг сприяє глибшому розумінню функції нотованих гимнографічних збірників, які відображали певні богослужбові, церковні та культурно-мистецькі традиції. Та іноді висловлюються думки, що гимнографічні кодекси є настільки канонізованими за змістом і структурою, що для їх дослідження достатньо обмежитися декількома кодексами й на цьому матеріалі можна вибудувати широкі узагальнюючі праці. Повчальним є досвід відомої російської лінгвістки, палеографа та джерелознавця Лідії Жуковської (1920–1994)¹. Досліджуючи тексти і мову найпоширеніших слов'янських рукописів — євангелій, — дослідниця дійшла важливого методологічного висновку, що лише на основі повного охоплення списків цієї пам'ятки можна обґрунтувати граматичні норми,

¹ Про наукову працю Лідії Петрівни Жуковської див.: О. О. Кон. *Наукова спадщина Л. П. Жуковської — історика російської мови та писемності*: Автореф. дис. канд. філол. наук. Харків 2001.

орфографію та стилістику церковнослов'янської мови, в тому й руської редакції. Опрацювавши чи не всі збережені слов'янські списки євангельських текстів XI–XIV ст., дослідниця переконливо довела, наскільки помилковою є розповсюджена думка про одноманітність складу цих кодексів: «Дійсно, при більшій чи меншій єдності тексту списки давніх пам'яток відрізнялися не лише за мовою та діалектними особливостями, графікою та орфографією, але й за змістом. Різний склад, різна послідовність частин, неоднакове членування на самостійні уривки, що були призначені для читання у той чи інший день року, були властиві навіть пам'яткам традиційного змісту, що їх уживали в церкві, в тому числі для Євангелія, Апостола, Псалтиря. Адже ж не лише стосовно слов'янських рукописів, але й також і візантійських, як, ймовірно, і манускриптів, написаних іншими мовами, видається помилковою думка, нібито такі пам'ятки були цілком канонізовані і при їх переписуванні середньовічні переписувачі зберігали „букву оригіналу“. Таке різне членування книги підкреслюється певним розташуванням мініатюр, заставок. З деталями композиції пов'язане також розміщення великих і малих ініціалів, заголовків, використання фарб для визначення частин і т. п.»².

Ще Іван Вознесенський звернув увагу, що в українських ірмолоях на ноти покладено значно менше текстів, ніж цього потребувала катедрально-парафіяльна літургійна практика³. Нотованим був насамперед найнеобхідніший репертуар і піснеспиви-подобні, за зразками яких виконувалося ширше коло піснеспівів, тексти яких знаходилися у ненотних літургійних книгах; покладалися на ноти й особливо складні і яскравіші у мистецькому сенсі піснеспиви, виконання яких потребувало особливого вишколу. Цікаву тезу, тісно пов'язану з цією проблемою, висунув швейцарський музикознавець Курт Фішер: записана музика вже не втрачається, що увільняє її виконавців від буквального повторення й стимулює творчу ініціативу. Натомість в усній музиці виконавська ініціатива спрямована на збереження тексту в пам'яті: «Нотація, отже, сприяє не лише збереженню традиції, а й розвитку новаторства»⁴.

Тож українські ірмологіони значно звузили коло нотованих жанрів, співне виконання яких забезпечувало добре зорганізоване виховання музичних кадрів у широко розбудованій мережі музично-співочого шкільництва.

Виникненню Ірмолая передував тривалий час пошуків універсальної гімнографічної нотованої книги. Тут переплелися давня візантійська спадщина та її південнослов'янська і давня руська рецепції, жива місцева прак-

² Л. Жуковская. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника // *Древнерусское искусство: Рукописная книга*, зб. 2. Москва 1974, с. 59–60.

³ И. Вознесенский. *Церковное пение православной Юго-Западной России по нотной линейке ирмологам XVII–XVIII веков*, вип. 1. Москва 1898, с. 8–12.

⁴ К. Фишер. *Природа и функции традиции в европейской музыке // Музыкальные традиции народов: Традиции и современность*. Москва 1973, с. 56–57.

тика, ранньомодерні європейські впливи⁵. Успадкований з Княжої доби комплекс богослужбових нотованих книг поступово пристосувався до місцевих умов і виробив певні уподобання та узвичаєні типи. Найближчим типом літургійної нотованої книги до майбутнього Ірмоля був Кондакар, але після XIV ст. кондаки втратили провідну роль у літургійному співі й поступилися ірмосам, і на зміну Кондакаря прийшов Ірмоляй.

З Княжої доби зберігся цікавий зразок нотованого літургійного збірника першої половини XIII ст. (Соф. 385, СК 218), який суттєво наближається до змісту й структури Ірмоля; сучасні каталоги називають цей збірник Празники із вставками з Тріоді цвітної. Тут знаходяться мінейні канони з сідальними, включно зі службами П'ятидесятниці; тобто, це Мінея празнична, до якої включена Тріодь цвітна. Пізніше такий уклад стане однією з головних прикмет нотолінійного Ірмоля. Подібну структуру має також згадувана в параграфі 1.3. Мінея празнична з тріодними вставками, мабуть, середини XI ст. (т. зв. Ільїна книга, Син. тип. 131).

З пізніших кулізьмих рукописів до нотолінійного Ірмоля українсько-білоруського типу наближається збірник першої чверті XVI ст. Волок. 249*, самоназва якого «Єрмоляй», хоча насправді це також багатожанровий збірник. Тут знаходяться воскресні пісенспіви октоїха (арк. 1–151 зв.), ірмоси, стихирини та деякі інші празничні пісенспіви у календарному порядку, починаючи з неділі перед Різдом Христовим і включаючи гимни тріоді (арк. 151 зв.–70), обиходні та деякі інші додаткові жанри (арк. 170 зв.–182), а також «Указ» стихирам та ірмосам (арк. 183–220 зв.).

Безпосередньо до нотолінійних ірмоляй дотичні віднайдені нами три кулізьмих українсько-білоруські збірники другої половини XVI ст. (НБУВ, ф. 160, № 614; ЛІМ, Рук. 79 й Акс. 2954⁶). На це вказують територія їх постійного знаходження, кодикологічні особливості та характер мистецького декору, елементи «руської простої мови» у церковнослов'янській мові основного тексту, а особливо уклад і структура змісту, що однозначно можна кваліфікувати як збірник Ірмоляй українсько-білоруського типу. Присутність грецьких і болгарських напівів у цих рукописах також засвідчує їх тісну пов'язаність з нотолінійними ірмоляями (докладний опис їх змісту див. у згаданій нашій статті).

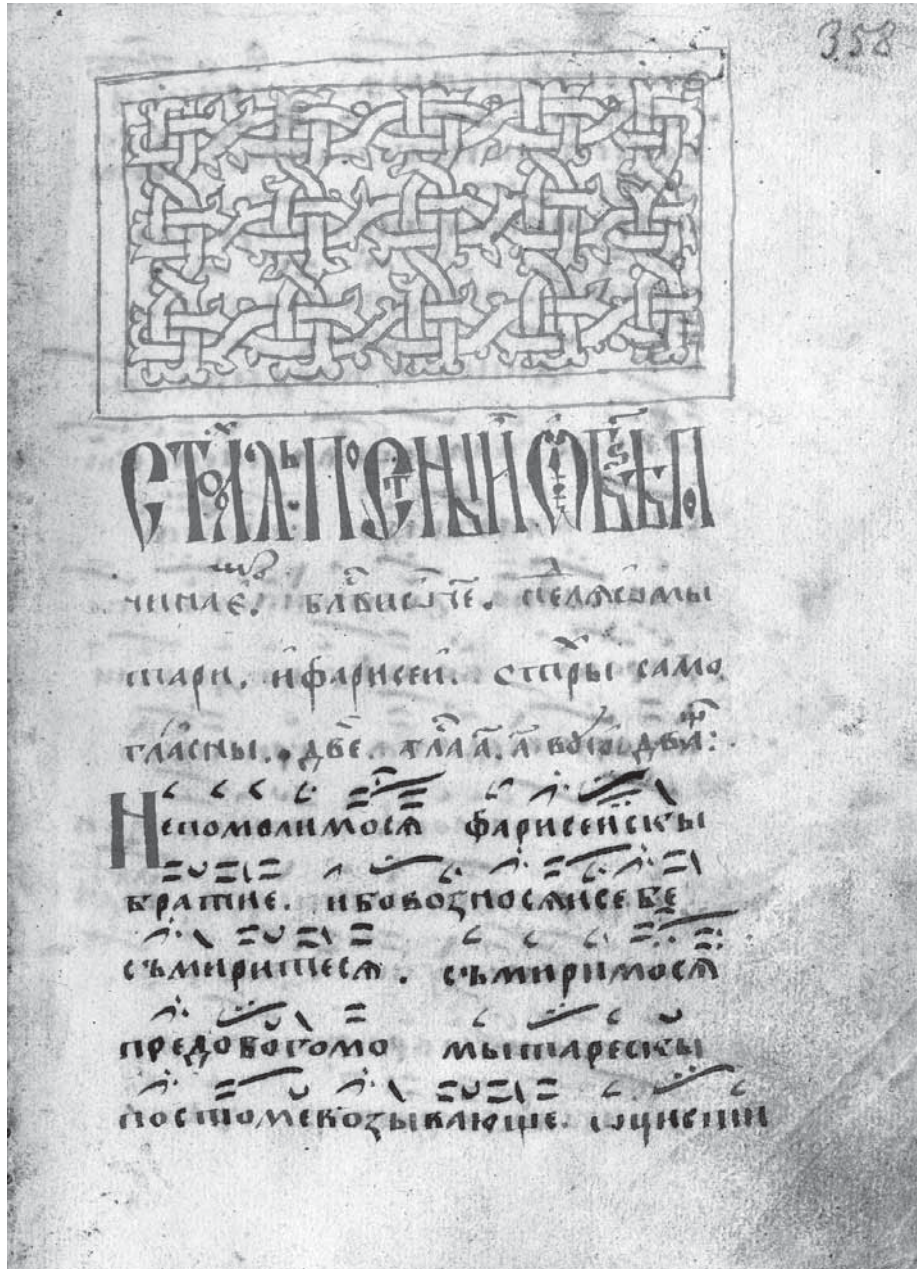
Близькими до структурної організації нотолінійного Ірмоля були також молдаво-волоські нотовані збірники, на що вперше звернула увагу

⁵ Ю. Ясиновський. Нотний Ірмоляй як тип рукописного кодексу: Питання структурної організації тексту // *До джерел=Ad fontes: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 1. Київ — Львів 2004, с. 394–406.

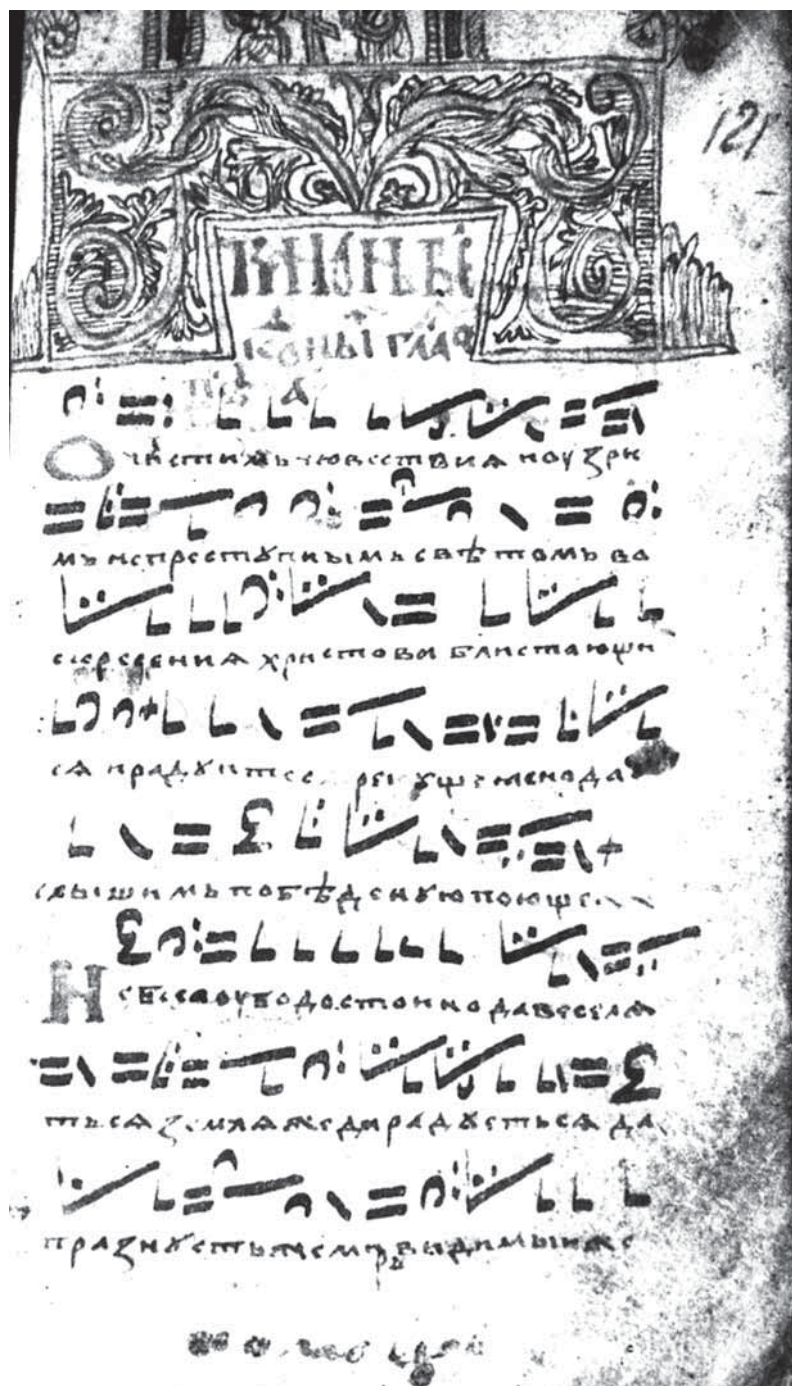
* На цей рукопис нашу увагу звернув проф. Московської консерваторії Борис Смоляков.

⁶ Ю. Ясиновський. Українські та білоруські кулізьмих пам'ятки XVI століття // *Καλοφωνία* 5 (2010) 337–345.

10. Кулизмяний Ірмолой, сер. — 3 чв. XVI ст. (НБУВ, ф. 160, арк. 358)

11. Кулизьмянй Ирмолой, ост. чв. XVI ст. (ЛИМ, Рук. 79, арк. 121)

І

Ісусъ христе славо боже въ свѣтѣ
 божіи рождении отъ отца въ
 единосущности и единости въ
 славу и соотечеству и съ
 сполноу съ отцомъ рожденъ
 не быти и не быти съ отцомъ
 рожденъ не быти и не быти съ
 отцомъ рожденъ не быти и не
 быти съ отцомъ рожденъ не быти
 и не быти съ отцомъ рожденъ

Митрофа Милосини

Библиотека
 J. Smigowski
 Трн. Пра

12. Кулизмяний Ірмолой, 2 пол. XVI ст. (Акс. 2954, арк. 39)

Елена Тончева⁷. Молдаво-волоська літургійна практика створила особливий тип нотованого збірника, до якого входили піснеспіви великої вечірної утрени, літургії, вибрані жанри мінеї й тріоди та деякі інші⁸, що відбивало особливості пізньовізантійських пападиків, азматиків, акколуїтиків, псалтихій*. Саме такий тип властивий трьом українським ірмолюям з Манявського скиту, віднайденими й частково опублікованими Тончевою⁹.

На формування українського Ірмолюя певний вплив мали також західноєвропейські гімнографічні збірники, які у пізньому Середньовіччі значно звузили репертуар літургійних книг й обмежилися антифонарієм і градуалом, а протестанти — канціоналом¹⁰. Декілька згаданих вище українських та білоруських кулізмяних ірмолюїв другої половини XVI ст. уже повністю відповідають типології нотолінійного Ірмолюя.

Вже сам титульний аркуш вказує на те, що перед нами не лише книга ірмосів, а саме збірник: «Ірмолюй или осмогласник», «Ірмолюй или соборникъ догматов» і т. п., на що свого часу звернув увагу Павло Маценко: «Що це є ірмолюй? Ірмолюй це зукраїнізована форма грецького слова Ірмологіон. Це книжка, в якій зібрані ірмоси (церковні співи на утрени) всього року. В ірмолюєві 1775 року це означення більш поширене, а то: „Ірмологіон є це книжка, що має в собі різні співи церковного Октоїха, Мінеї і Тріодіонів"»¹¹ (докладніше див. § 2.4. Кодикологія).

Репертуар нотолінійних ірмолюїв містить наступне коло богослужбових піснеспівів. У центральному осмогласному розділі знаходяться ірмоси, до яких на початку кожного гласу додані важливіші піснеспіви воскресного богослуження октоїха (догматики з богородичними, сідальні, степенні-антифони, воскресні ірмоси). Наступну велику групу співів становлять стихири на вибрані свята всього року; сюди ж входять найважливіші гимни Тріоді постної і цвітної. Окремий невеликий розділ складають *подобні стихирам* на вісім гласів. На початку збірника знаходяться важливіші незмінні піснеспіви добових служб — вечірні, утрени та літургії, іноді ще й окремі треби.

⁷ Е. Тончева. *Манастирѣт Голям скит*, с. 112–115, 143.

⁸ А. Pennington. *Music in Medieval Moldavia*. Bucharest 1985.

* В ЛНБ зберігається подібний грецький рукопис кін. XVIII ст. (НД 186), анотацію до якого склав Анатоль Вахнянин (див.: *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.*: Каталог. Львів 1979, с. 77, № 145).

⁹ Е. Тончева. *Манастирѣт Голям скит*.

¹⁰ Канціонал — *Cancionale ecclesiasticum*, *Śpiewnik* — поширена назва пісенного збірника протестантської Церкви. Містить вибрані тексти й мелодії з літургійних книг Римської Церкви, включаючи елементарні відомості про літургійний спів та музичну грамоту. Один з таких рукописних збірників ост. чв. XV ст. зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника — НТШ 168 (див.: В. Гончарова. *Канціонал з колекції НТШ у Львові // Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія і джерела музикознавства* / упоряд. Ю. Ясіновський. Львів 1994, с. 18–19).

¹¹ П. Маценко. *Давня українська музика і сучасність*. Вінніпег: Культура й освіта 1952, с. 15.

В організації репертуару ірмолоїв важливо знати як групувався півчий матеріал, за якими ознаками творилися більші чи менші розділи — жанровими чи літургійними або ж іншими. У структурній організації нами виявлено три основні типи цих збірників, умовно названі нами *жанрово-тематичним, календарно-мінейним і гласовим*.

Найдавнішій верстві нотолінійних ірмолоїв властивий жанрово-тематичний уклад, в якому жанри і служби різних літургійних книг — Октоїха, Ірмологіона, Стихираря, Тріоді, Службника, Требника — входять в одну книгу, зберігаючи свою автономію, тобто складають окремі самостійні розділи. Рукописи цього типу є найповнішими за змістом і переважно створювалися у великих монастирях.

Ірмолої жанрово-тематичного типу з'являються вже у найдавніших списках кінця XVI століття і найчастіше зустрічаються у XVII ст. (32 списки). Та пізніше цей тип майже зникає і серед близько 700 ірмолоїв XVIII ст. таких всього 10.

Примітною рисою жанрово-тематичного типу є також довільне розташування розділів, що не властиве іншим структурним типам ірмолоїв. Найчастіше зустрічаються наступний порядок розділів: обиход-октоїх-подобні-ірмологіон-стихирар-тріодь (Петр. 96, 111; БА 207, 274; НД 65, 84; МВ 12, 406; Акс. 2609, 97; Пог. 420, 91; Кап. Q 63, 163; Стрийський КМ, КВ 217, 88; Q 7, 159; Q 142, 149). Відзначимо й інші різновиди: обиход-октоїх-подобні-стихирар-тріодь-ірмологіон (F 58, 53), обиход-октоїх-подобні-стихирар-тріодь (Кап. F1, 33; F 619, 132), обиход-октоїх-ірмологіон-стихирар-тріодь (Син. певч. 1381, 18), обиход-ірмологіон-подобні-стихирар-тріодь (Соф. 112/645, 56), ірмологіон-октоїх-подобні-обиход-тріодь (МВ 44, 63), ірмологіон-октоїх-обиход-тріодь-стихирар-подобні-треби й інші додатки (I, 5391, 5; Разум. 92, 31), ірмологіон-обиход-подобні-стихирар-тріодь (ДА П. 350, 41). Деякі списки дійшли у неповному складі — з втратами на початку та в кінці і тому щодо них висновки не є точними (O 44, 8; Q 153, 559).

У списку третьої чверті XVII ст. (Q 200, 86) центральний розділ розпадається на два підрозділи: воскресних (недільних) ірмосів, до яких приєднані воскресні жанри октоїха (арк. 4–57), та празничних ірмосів на 8 гласів (арк. 70–183); столпові ірмоси знаходяться окремо в самому кінці збірника (арк. 222–269). Тут помітним є прагнення укладача-переписувача посилити літургійне спрямування книги.

Жанрово-тематичний структурний тип є подібним до поширеного у Московському царстві *певческого сборника*, яким, наприклад, є виявлений нами рукопис у збірці Никольського Единоверческого монастиря (ГИМ, Един. 37)¹². Це збірник великого формату (in F°), обсягом 1027 арк., перепис

¹² Наскільки нам відомо, цей рукопис не був на той час знаний музикознавцям-медієвістам. Описуючи 1981 року нотолінійні ірмолої ГИМ, на прохання тодішнього завідувача відділом рукописів і стародруків цього музею Івана Васильовича Львовичкіна

якого розпочатий при царюванні Івана IV (Грозного, 1547–†1584), а завершений за його сина Федора. Склад збірника:

Ірмологіон, наприкінці «розники»	арк. 1–48;
Обиход	арк. 53–82;
Октоїх	арк. 84–222 зв.;
Ключ до євангельських читань на увесь рік; євангельські стихири, світильні, подібні стихирам, тропарі, богородичні, хрестобородичні — всі на 8 гласів; служби погребові монашого чину та «мирським» людям	арк. 223–288 зв.;
Стихирар, вересень–серпень	арк. 294–884;
Тріодь постна і цвітна	арк. 893–
1026 зв.	

Ірмолої жанрово-тематичного укладу створювалися переважно у монастирях і віддзеркалюють розлогий репертуар монастирських богослужінь; здебільшого вони мають прямі вказівки на монастирське походження (Супрасльський, I, 5391, 5 та F-19-131, 35; Віленський, Мінський і Жировицький, ОИДР 248, 30; Кутейнський, Син. певч. 1381, 18; Віленський, Кап. F.1, 33; Межигірський, Соф. 112/645, 56; Підгорецький, МВ 44, 63; Унівський, F 58, 53).

На давнє походження рукописів цього структурного типу вказують також музично-палеографічні ознаки: перевага ключа С на першій лінійці нотоносця, який найкраще пристосований до квартового (обиходного) звукоряду, присутність сторожів-кустодів наприкінці нотних стрічок; архаїчними є і деякі особливості словесного тексту — наприклад, елементи хомонії.

Головною ознакою ірмолоїв календарно-мінейного структурного типу є розміщення переважної більшості репертуару за церковним календарем, включно зі службами та жанрами тріодного циклу, що формує центральний і найбільший розділ. В окремі невеликі розділи згруповані вибрані жанри обиходних служб й осмогласних циклів — головно воскресних.

Центральним і найбільшим розділом календарно-мінейного типу є вибрані служби, що включають стихири й ірмоси та деякі інші жанри вибраних празників, укладених за церковним календарем. Сюди ж включені вибрані піснеспіви Великого посту, пасхального циклу та П'ятидесятниці, тобто, Тріодей постної і цвітної, які вклинюються після служби на Богоявлення. Завершується Ірмолой цього типу столповими ірмосами, тобто щоденними службами октоїха, й укладений за осмогласною системою. Рукописи календарно-мінейного типу значно стисліші за репертуаром, переважно завдяки скороченню мінейних та обиходних служб.

Прикметною рисою рукописів цього типу є середовище походження й побутування цих збірників — парафіяльні церкви міст, містечок і

нами була також описана і колекція нотованих рукописів *Единоверческого собрания* — бл. 50 книг, майже всі російські знаменні збірники (у більшості пізні з середовища старовірів), в тому й кодекс Единов. 37; два з цих рукописів є нотолінійними ірмолями українсько-білоруського типу (№ 153, 1011, і, № 173, 679).

сіл, братські, парафіяльні й дяківські школи. І лише три таких кодекси є монастирського походження — ієромонаха Іони (ДББ, 091/283, 14), Спасівського (Акс. 10781, 109) та Задарівського монастирів (МВ 18, 916). Подібний рукопис створений у Києво-Софійському соборі (І, 7477, 523). Катедрально-парафіяльне середовище формувало певне коло празників, служб і місцевих пам'ятей святих і преподобних; обирало улюблений репертуар напівів, наповнюючи їх місцевим виконавським колоритом.

Календарно-мінейний структурний тип властивий найдавнішим ірмолом кінця XVI — початку XVII ст.: Львівському (МВ 50, 2), Долинянському (арх. Франка, 4779, 1) і до середини XVII ст. цей тип був панівним (всього збереглося 27 списків). Причому, майже всі рукописи до середини XVII ст. є українськими, за винятком одного білоруського (ДББ, 091/283, 14); пізніше білоруські пам'ятки цього типу також трапляються дуже рідко (F-19-128, 741; F-19-130, 515). Всього з XVII ст. зберігся 71 рукопис цього типу. Спостерігається прив'язаність цього структурного типу до певних етнолокальних територій України, зокрема, Перемишльщини, Лемківщини, Закарпаття. Це добре засвідчує значну церковно-співочу активність парафіяльних осередків на західному пограниччі українського етносу.

Найпоширенішим структурним типом нотолінійних ірмолоїв є гласовий, головна ознака якоого полягає у поєднанні в одному центральному розділі піснеспівів октоїха та ірмосів за системою восьми гласів*. Окремі невеликі розділи, як і в календарно-мінейному типі, складають обиходний розділ, розділ подобних стихирам на 8 гласів, а також розділ вибраних празничних служб церковного року з включенням служб і окремих піснеспівів рухомих свят.

Цей тип структури в ірмолоях з'являється у 20–30 роках XVII ст. і в першій половині цього століття представлений всього 11 списками: Син. певч. 216 (13), О 17 (17), БА 28 (22), ХНБ, 819109 (28), Син. певч. 262 (32), ДББ, 091/309 (36), ДА 85 Л. (42), F-19-116 (46), Пог. 381 (48), Унів. 20 М./184 (50), І, 3367 (51), п'ять з яких є білоруськими. У другій половині XVII ст. їх кількість різко зростає і сягає 193 списків і з кінця цього століття стає панівним, що закріпили, зокрема, й львівські першодруковані ірмолої 1700 і 1709 років.

Уклад за гласами був спрямований передовсім на навчально-педагогічні завдання, де переважна більшість жанрів була згрупована за гласами, вивчення яких було одним з найважливіших методів опанування церковним співом та музичною грамотою¹³.

Гласовий структурний тип також має свої історичні прототипи, зокрема, таким є кулизмянний збірник першої чверті XVI ст. Волок. 249 (ГБР), де початковий розділ охоплює жанри октоїха й ірмологіона (арк. 1–151).

* Пізніше у почаївських виданнях ірмолоїв сюди ще додаються подібні стихирам, окремі празничні стихири й інші жанри, а також піснеспіви болгарського напіву.

¹³ Ю. Ясиновський. Перші східнослов'янські нотні видання (до 400-річчя книгодрукування на Україні) // *Українське музикознавство* 9 (Київ 1974) 49.

Невелика група ірмолоїв гласового структурного типу (бл. 30) і декілька жанрово-тематичного мають незвичну для слов'янських ірмологіонів внутрішню будову. Тут ірмоси розташовані не за піснями, а за канонами, тобто в кожному гласі окремо згруповані всі пісні одного канону, потім другого і т. д. Наприклад, у першому гласі спершу йдуть 1–9 пісні воскресного канону, потім на Різдво Христове і т. д. У деяких списках за канонами розміщені лише празничні ірмоси (F 604, 209; Q 77, 365). У науковій літературі такий структурний тип прийнято називати грецьким, про що докладніше мова йшла у параграфі 1.3.

За хронологією списки грецького типу розташовані наступним чином: XVII ст. — 6 списків, XVIII ст. — 18, XIX ст. — 2. Найдавнішим є рукопис кінця XVI — початку XVII ст. (Q 138, 3). За територіальними ознаками тут немає виразних акцентів і списки грецького типу створювалися рівномірно на всій території України: рукопис кін. XVII — початку XVIII ст., що походить, очевидно, з Києва, у XVIII ст. зберігався у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі; Ірмолюй 1784–1785 рр. був створений Іоаном Югасевичем на Закарпатті (ЛІМ, Рук. 209, 993); а Ірмолюй 1802–1812 рр. був переписаний на Слобожанщині (ХНБ, 819515 і 819516, 1070). Зауважимо, що серед списків цього типу немає рукописів білоруського походження.

Декілька списків мають особливу структурну організацію змісту. Це насамперед три ірмолої, створені у Манявському скиті, які позначені однотипною будовою за службами літургійного дня: воскресні вечірня й утрєня, літургія; празничні стихири, дев'ять пісень ірмосів канонів, тропарі ж канонів записані без нот. Генеза цієї структури, як мовилося вище, криється у пізньо- і поствізантійських аколоїтиках, тобто, нотованих збірниках нового типу, що з'явилися у Візантії на початку XIV ст., де в одну книгу був зібраний основний реперуар вечірні, утрєні та літургії, своєрідна *liber usualis*. Подібну будову має Ірмолюй Йосифа Крейницького 1677 року (Тит. 1902, 241).

В останні десятиліття XVIII й у XIX ст. для навчальних потреб вживався скорочений церковно-пісенний збірник Гласопісонець (арх. Франка 4782, 1079; Петр. 206, 1078; Петр. 209, 1006; ЛІМ, Рук. 97, 1042); таким був і Гласопісонець відомого в Галичині церковного співця, літургиста й педагога Ізидора Дольницького (1830–1924), що вийшов кількома накладками у друкарні Ставропігійського інституту (1893, 1898, 1905).

Різні структурні типи нотолінійного Ірмологіона виразно свідчать про значну творчу активність церковної монодії в українському церковно-музичному середовищі ранньомодерного часу. Якщо княжа доба відзначалася активною адаптацією візантійської спадщини і в цьому полягав її найбільший внесок, то новий час демонструє розмаїття структурної організації власного оригінального збірника — нотолінійного Ірмологіона, що засвідчує активне життя церковної монодії на новому етапі її розвитку.

2.2. Сховища та збірки давньої книжності

Нотолінійні ірмолої як пам'ятки слов'янських перекладів візантійської мови в українській та білоруській рецепції ранньомодерної доби дійшли до нашого часу у понад тисячі рукописів і близько десятка друкованих видань. Вони були створені у різний час і в різних місцевостях багатьма співцями-переписувачами-редакторами і друкарями й позначені більшими чи меншими відмінностями — як у зовнішньому вигляді, загальному обсязі, типах письма й орфографії словесного і нотного текстів, мистецького декору, так і в репертуарі піснеспівів, способах його компонування, у редакційних і виконавських музично-співочих особливостях. «Майже кожен півчій рукопис, — писав Степан Смоленський, — є цікавим із зовнішньо-мистецького, суто технічного його боку, і з боку внутрішнього, що стосується змісту написаного, який завжди має певні особливості чи подробиці місцевого або суб'єктивного характеру»¹. Подібну тезу постулюють і сучасні дослідники, наприклад відомий американський літургіст о. Роберт Тафт: «Немає двох однакових рукописних богослужбових книг»², чи київська лінгвістка Інна Чепіга: «З одного боку, ці тексти є пам'ятками абсолютно однаковими за змістом: у них одні й ті ж думки передано в однаковій послідовності. З іншого боку, перекладалися й переписувалися такі тексти різними людьми, що походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції і різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл тощо»³.

Тож говорити про Ірмолою як незмінну за змістом пам'ятку церковно-співочого мистецтва не можна, бо він існує у багатьох редакціях, сотнях і тисячах списків, різних виданнях⁴. Тому зрозумілою є потреба виявлення, обліку й опису всього збереженого репертуару півчих рукописів і стародруків, в тому й сьогодні втрачених, але відомих за давніми описами та згадками. Слушно з цього огляду підкреслює Ніна Герасимова-Персидська, маючи на

¹ С. Смоленский. *О собрании русских древнепеческих рукописей в Московском Синодальном училище церковного пения*. Москва 1899 (окрема відбитка з РМГ), с. 10.

² Р. Тафт. *Византийский церковный обряд*. Санкт-Петербург: Алетейя 2000, с. 64.

³ І. П. Чепіга. Перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. — джерело вивчення історії української лексики // *Рукописна та книжкова спадщина України 2* (1994) 3.

⁴ Пор.: Д. Лихачев. *Текстология: На материале русской литературы X–XVII веков*. Ленинград: Наука 1983, с. 98–99; Л. П. Жуковская. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука 1976, с. 10–11; *Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки* / Національна Академія Наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ 2007, с. 18.

увазі партесні збірники: «доки всю масу матеріалу не диференційовано і не класифіковано, вивчення його неминуче буде носити поверховий характер»⁵.

Отож у вивченні давніх нотованих рукописів, особливо на початковому етапі, важливо з'ясувати історію фондів, шляхи їх утворення та розформування, втрати та перейменування і т. п. Багато давніх рукописів і цілих фондів були переміщені, переважно з провінційних до центральних сховищ, тому нерідко було важко ідентифікувати ці пам'ятки, відомі з давніших описів і літературних джерел.

В українських і закордонних сховищах зберігається величезна кількість кириличних богослужбових нотованих рукописів, що охоплюють XI–XX ст.* За різними підрахунками таких кодексів збереглося від 9000–10000⁶, понад 15000⁷ і до 22000⁸. Наш практичний досвід у пошуках нотованих слов'янських манускриптів візантійського обряду схиляє до думки, що таких книг, не враховуючи партесних поголосників, збірників духовних пісень та музично-теоретичних трактатів, збереглося понад 10000, і з них близько 10% — це українські та білоруські нотолінійні ірмолої.

Та серед збереженого репертуару рукописних пам'яток віднайти їх було нелегко. Становище ускладнювалося загальним незадовільним станом інвентарних описів і каталогів давніх рукописів у книгозбірнях, які нерідко уклалися некваліфіковано й тому не відповідають елементарним археографічним вимогам. Чимало фондів взагалі не мали первинних описів, що властиве для периферійних сховищ. Траплялися фонди, які десятиліттями залишалися неописаними, а подекуди навіть не були зінвентаризованими⁹, про що з прикрістю відзначали провідні музикознавці-медієвісти (докладніше про це див. параграф 2.3. про описи ірмолоїв).

Причини такого невтішного стану ховаються у загальній запущеності археографічного опрацювання давніх рукописних книг як в Україні,

⁵ Н. Герасимова-Персидська. Київська колекція партесних творів кінця XVII–XVIII ст. // *Українська музична спадщина*, вип. 1. Київ: Музична Україна 1989, с. 11.

* Російські старовіри для власних літургійних потреб продовжують переписувати крюкові кодекси до сьогоденного дня.

⁶ М. Бражников. Архивная обработка певческих рукописей // *Вопросы архивоведения* (1965/2) 50; його ж. *Русская певческая палеография*. Санкт-Петербург 2002, с. 17.

⁷ Г. В. Алексева. *Византийско-русская певческая палеография*. Владивосток 2005, с. 8.

⁸ А. Белоненко. М. Бражников — исследователь древнерусской профессиональной музыки // *Проблемы истории и теории древнерусской музыки*. Ленинград: Музыка 1979, с. 83.

⁹ Такими, наприклад, у 70-х роках минулого століття були частина неопрацьованого фонду Київської духовної академії і деяких розрізнених надходжень в НБУВ, які пізніше утворили збірки різних матеріалів КДА (ф. 160), ЦАМ при КДА (ф. 301), різних надходжень (ф. 30) та нотних рукописів (ф. 177); збірка рукописних книг у бібліотеці ЦДІАУЛ (тепер бібліотечна збірка рукописних книг і стародруків, а до нашої праці над цим фондом вона називалася збіркою стародруків), колекція давніх нотних рукописів ГЦММК (Москва), збірка рукописів Новгородської духовної семінарії РНБ та ін.

Білорусі, у периферійних сховищах Росії, так і в країнах Центральної і Західної Європи, в США та Канаді. Якщо у колишньому Радянському Союзі такий стан був зумовлений загальним негативним наставленням комуністичної ідеології до церковних книг, то у західному світі байдужість до слов'янських книжкових старожитностей пов'язана головно з браком фахівців з кириличної археографії. Не готувалися відповідні кадри, не було матеріальних і наукових стимулів. Тож не дивно, що у бібліотеках, музеях та архівах нерідко давніми фондами опікувалися особи, які навіть не вміли читати старокириличних текстів.

Все ж у багатьох книгосховищах працювало багато сумлінних і кваліфікованих працівників, завдяки яким рукописні фонди кириличних книг добре зберігалися і примножувалися. В Україні добрим словом варто згадати Анастасію Григорівну Адаменко (1914–1989) та Миколу Івановича Візира (*1924) в Інституті рукопису НБУВ; Євгена Микитовича Гуменюка (1923–1986), Олександра Онуфрійовича Дзьобана, Тетяну Миколаївну Гуцаленко у відділі рукописів ЛНБ; Федора Пилиповича Максименка (1897–1983) у НБ Львівського університету, Нілу Родіонівну Вергун у Національному музеї у Львові, Світлану Абросимову в Дніпропетровському історичному музеї, працівників Волинського обласного краєзнавчого музею, Острозького історико-культурного заповідника та інших.

Вже саме виявлення фонду українсько-білоруських ірмолоїв було доволі складним завданням і зайняло понад 25 років нашої праці, починаючи з 1970 року*. Та сьогодні можна з певністю стверджувати, що наші обстеження найбільших сховищ і фондів давніх слов'янських рукописів у колишньому СРСР та Польщі, а також зібрані відомості з інших країн, дозволили виявити світовий фонд ірмолоїв, який наближається до вичерпного¹⁰. Саме так сьогодні ставляться питання у таких розвинутих гуманітарних дисциплінах, зокрема, лінгвістиці, де успіхи медієвістичних студій є значно вагоміші, ніж у музикознавстві (маємо на увазі візантійсько-слов'янську спадщину), до того ж ця праця триває і постійно вдосконалюється. Як слушно пише російський філолог-медієвіст Олег Творогов, у дослідженні руської літератури «повинна постійно тривати копітка археографічна і текстологічна праця, яка дозволила б із найбільшою повнотою відтворити те літературне тло, на якому виникли класичні твори давньої руської літератури»¹¹.

Про важливість вивчення історії формування рукописних фондів писало чимало відомих вчених і архівістів. Так, Дмитро Ліхачов (1906–1999) справедливо відзначав загальну неувагу до цієї важливої ділянки в

* Зрештою, пошуки тривають, і після публікації нашого каталогу 1996 року віднайдено нові кодекси та уривки, про що мова йтиме нижче.

¹⁰ Пор.: Е. Немировский. Мировой фонд изданий Ивана Федорова // *Рукописна і стародрукована книга*. Львів 2004, с. 3–6.

¹¹ О. Творогов. Древнерусская книжность XI–XIII веков // *Духовная культура славянских народов*. Ленинград: Наука 1983, с. 5.

СРСР¹². Добрим винятком на матеріалі колекції давніх рукописів Павла Строева в РНБ є дослідження американця Данієля Уо (Уо, Whaugh)¹³. Багатий фактичний матеріал з історії формування та вивчення збірок давніх рукописів в Росії опублікував Володимир Козлов¹⁴, опрацьована історія багатьох фондів РГБ¹⁵, РНБ¹⁶. Опубліковано путівники з оглядами фондів давніх рукописів ГИМ¹⁷, МГУ¹⁸, РГАДА (колишній ЦГАДА)¹⁹ у Москві, РИИИ, ИРЛИ²⁰ в Санкт-Петербурзі. Вийшов також цінний збірник праць з історії церковних рукописних фондів Росії²¹.

Подібні огляди з'явилися у Польщі²², зокрема, колекції ілюмінованих кирилических рукописів Бібліотеки Народової²³, в Канаді бібліотеки Колегії св. Андрія у Вінніпезі²⁴, де коротко описано чи згадано нотолинійні ірмолюї.

¹² Д. Лихачев. *Текстология*, с. 114.

¹³ Даниэль Уо. К истории изучения рукописного собрания П. М. Строева // *ТОДРЛ* 30 (1976) 184–203; т. 32 (1977) 133–164.

¹⁴ В. П. Козлов. *Колумбы российских древностей*. Москва: Наука 1981.

¹⁵ *Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина*: Указатель, т. 1, ч. 1, 2, 3. Москва 1983, 1986, 1996.

¹⁶ *Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии Наук*, вып. 1: XIX–XX века; вып. 2: XVIII век / відп. ред. В. П. Адрианова-Перетц. Москва — Ленинград: Изд-во АН СССР 1956.

¹⁷ М. Щепкина, Т. Протасьева. *Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея* / ред. М. Тихомиров. Москва 1958 (згаданий один нотолинійний ірмолюї українсько-білоруського типу).

¹⁸ *Редкие книги и рукописи библиотеки Московского университета: Путеводитель по фондам Отдела редких книг и рукописей* / укл. Н. В. Маслова, ред. В. В. Мосягин. München: Verlag Otto Sagner 1991.

¹⁹ *Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель*, т. 1, 2, 3: ч. 1, 2, т. 4: *Коллекции документов и рукописные собрания*. Москва 1991, 1992, 1997, 1999.

²⁰ *Путеводитель по Кабинету рукописей Российского института истории искусств* / уклад. О. Л. Данскер, Г. В. Копытова, ред. А. Я. Альтшуллер. Санкт-Петербург 1996; *Путеводитель по Кабинету рукописей Российского института истории искусств: Дополненное, исправленное издание* / уклад. Г. В. Копытова. Санкт-Петербург 2008; *Древнерусские рукописи Пушкинского Дома: Обзор фондов* / укл. В. И. Малышев. Москва — Ленинград: Наука 1965 (згадано три ірмолюї «українського письма» з колекції Перетца, с. 89); *Древлехранилище Пушкинского Дома: Литература 1865–1974 гг.* / укл. В. И. Малышев. Ленинград: Наука 1978 (бібліографічний огляд публікацій).

²¹ *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции, Москва 17–21 ноября 1998 года* / ред. Борис Даниленко. Москва: Синодальная библиотека Московского Патриархата 1999.

²² А. Наумов. Славянските ръкописи в Полша и някои терминологични проблеми при описването им // *Кирило-Методиевские студии* 3 (София 1986) 280–283; *Zbiore rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce: Przewodnik* / opracowała Danuta Kamolowa przy współudziale Krystyny Muszyńskiej. Warszawa: Biblioteka Narodowa 1988.

²³ *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej: Katalog wystawy Biblioteki Narodowej*. Warszawa 1996 (коротко описано 10 ірмолюїв).

²⁴ Раїса Мороз. *Показчик рідкісної літератури в бібліотеці Колегії Св. Андрія*. Вінніпег 2002 (згадано два нотні ірмолюї).

В Австрійській національній бібліотеці початкова історія слов'янської збірки рукописів пов'язана з іменем одного з перших європейських славістів Вука Караджича (1787–1864), що вплинуло на репертуар цієї бібліотеки, де переважають сербські кодекси. Сьогодні збірка налічує понад 200 глаголичних і кириличних рукописів²⁵, та в загальному вона займає порівняно скромне місце серед інших колекцій, де, наприклад, фонд грецьких рукописів складає 1060 кодексів²⁶.

За роки незалежності публікації з історії фондів почали з'являтися в Україні — Інституту літератури ім. Шевченка НАН України у Києві²⁷, ЛНБ²⁸, ЦДІАУЛ²⁹, окремих фондів і збірок Київської духовної академії НБУВ³⁰, бібліотеки НТШ³¹ та ін.

Свого часу бібліотеки та музеї, що зберігали давні рукописи, періодично інформували на сторінках своїх видань про нові надходження — наприклад, Церковно-археологічний музей Київської духовної академії у хроніці чи окремих публікаціях на сторінках *Трудов Киевской духовной академии* та

²⁵ G. Birkfellner. *Glagolitische und Cyrillische Handschriften in Österreich* [=Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, 23]. Wien 1975.

²⁶ Х. Ханник. Достижения Горского и Невоструева в сравнении с методами и целями описания греческих и славянских литургических рукописей западными исследователями // *Рукописные собрания церковного происхождения*, с. 10–11.

²⁷ *Путівник по фондах відділу рукописів* / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Київ 1997 (у збірці давніх рукописів описано три ірмолой, с. 621–633).

²⁸ М. Кольбух. Історія формування збірки кирилических рукописних книг відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України // *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 10 (Київ 2005) 263–276; її ж. Передмова // *Кирилическі рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка*: Каталог, т. 1: XI–XVI ст. / укл. М. М. Кольбух (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан, І. Я. Патер, І. Р. Сус, Г. В. Чуба. Львів: Оріяна-Нова 2007, с. iii–xiv.

²⁹ *Центральний державний історичний архів України, м. Львів*: Путівник. Львів — Київ 2001.

³⁰ Л. В. Шаріпова. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (1993) 122–133; С. В. Сохань. До історії формування фонду «Київська духовна академія» Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (2005) 15–24. Цінні матеріали з історії фондів КДА опублікував Євген Чернухін у передмові до його описів грецьких рукописів Києва: див.: Є. Чернухін (упоряд.). *Грецькі рукописи у зібраннях Києва*: Каталог. Київ – Вашингтон: НБУВ, Інститут історії НАН України 2000, с. 11–21.

³¹ М. Б. Боянівська. Колекція рукописних книг НТШ // *Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозиуму, Львів, 8–9 червня 1989 р.* Львів 1990, с. 135–136; Ю. П. Ясиновський. Нотні рукописи в колекції НТШ // там само, с. 136–137; його ж. До історії вивчення нотолінійних ірмолой // *Рукописна Україніка: Матеріали Міжнародної конференції 20–21 вересня 1996 року.* Львів: Наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України 1999, с. 491–496.

в інших виданнях³². На засіданні Церковно-археологічного товариства КДА 13 лютого 1884 р. Микола Петров (1840–1921), *неодмінний секретар* і кустош цього Товариства, виступив з рефератом про мистецький декор нотного Ирмолая XVII ст., який надійшов у грудні 1883 р. з Володимира-Волинського, й того ж року цей реферат був опублікований у травневій книжці ТКДА³³. Про нові надходження рукописів Історичного музею у Києві інформували *Бібліологічні вісті*³⁴. Таку ж інформацію друкували львівські *Вістник Народного Дому* та *Хроніка НТШ*. Подібне з'являлося на сторінках річних *Отчетов* російських бібліотек — Публічної імператорської бібліотеки в Петербурзі (тепер РНБ), Рум'янцівського музею і Публічної бібліотеки у Москві й сьогодні таку практику зберегла їх спадкоємниця — Российская государственная библиотека, яка постійно друкує відомості про нові надходження рукописів на сторінках свого щорічника *Записки отдела рукописей*. Постійну рубрику про нові експедиційні знахідки давніх рукописних книг друкує щорічник *ИРЛИ* в Петербурзі *Труды отдела древнерусской литературы* (ТОДРЛ).

Олександр Рогов (1935–1996) уклав та опублікував цінний довідник про невеликі збірки СРСР, що були переміщені чи втрачені під час Першої і Другої світових воєн³⁵. Чимало оглядів збірок кирилических рукописних книг опубліковано в Болгарії³⁶, колишній Югославії³⁷, Польщі³⁸, а на сторінках спеціального міжнародного часопису *Polata*

³² Ці хронікальні нотатки, ймовірно, готували професори КДА, зокрема, Микола Петров та Олексій Дмитрієвський. Нам невідомо, чи Дмитрієвський публікував ці матеріали, але в його архіві зберігаються 80 аркушів описів рукописних книг КДА (див.: М. Арранц, о. А. А. Дмитриевский: Из рукописного наследия // *Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге*. Санкт-Петербург 1995, с. 120–133). Хронікальні матеріали про рукописи КДА ввійшли до бібліографії дуже цінного опису рукописів КДА Олександра Лебедева (див.: А. Лебедев. *Рукописи церковно-археологического музея импер. Киевской Духовной Академии*, т. 1. Саратов 1916).

³³ Н. Петров. Западно-русский ирмологий XVII века // *Труды Киевской Духовной Академии* (1884/ 5) 30–50.

³⁴ Див., наприклад: Д. Щербаківський. Нові придбання Рукописного відділу Першого державного музею в Києві // *Бібліологічні вісті* (1923/4, груд.) 103–106.

³⁵ А. И. Рогов. *Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР*. Москва 1962.

³⁶ Б. Христова, Д. Караджова. *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, т. 1: X–XV век; т. 2: XVI–XVIII век. София 2003, 2004; див. також: М. Шниттер. Современное состояние рукописных собраний церковного происхождения в болгарских библиотеках по материалам квази-научной прессы последних лет // *Рукописные собрания церковного происхождения*, с. 28–34.

³⁷ Д. Богдановић. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд 1982 (2222 рукописи XI–XVII ст.).

³⁸ А. И. Рогов. Кириллические рукописи в книгохранилищах Польши // *Studia źródłoznawcze* 14 (1969) 153–167; М. Розов. Маловідомі джерела з історії української мови: Рукописи греко-уніатського капітулу м. Перемишля // *Питання історії української мови*.

*knigopisnaja*³⁹ опубліковано огляди слов'янських рукописних книг Франції, Великої Британії, Італії, Голландії, Бельгії, Німеччини, Ізраїлю та Синаю, Канади та США⁴⁰, серед яких є пам'ятки українського походження, в тому й нотолінійні ірмолої. Опубліковано відомості про українські рукописні книги закордонних збірок⁴¹. Огляди російських невменних рукописів європейських збірок публікував Іван Гарднер⁴².

Розробляються теоретичні питання археографії, зокрема, в Україні⁴³. Основні елементи вивчення фондів складають наступні питання:

Київ 1970 с. 176–186; A. Fenzcak. Zabytki pisma cyrylickiego w dawnych i współczesnych zbiorach południowo-wschodniej Polski // *Славянська палеографія і дипломатика*. Софія 1980, с. 43–54; А. Наумов. Нови сведения за кирилски ръкописи в Полша (Берлинската сборка в Краков) // *Palaeobulgarica* 10 (1986/1) 73–76; його ж. Предварителен списък на славянските кирилски и глаголически ръкописи в Полша до края на XV в. // *SIBAL* 11 (1987) 30–37; 13 (1989) 112–122; Я. Щапов. Православная рукописная книга в Польше как явление истории культуры // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. [S. l.] 1997, с. 68–76.

³⁹ *Polata knigopisnaja: An Information Bulletin devoted to the Study of Early Slavic Books, Texts and Literatures* / ed. Mario Capaldo, Istituto di Filologia Slava Univ. di Roma Città (Italy) and William R. Veder Vakgroep Slavistiek Katholieke Univ. Postbus (Holland); виходив у Неймегені та Амстердамі з 1978 по 1994 роки, вийшло 26 випусків, окремі річники здвоєними і потроєними книжками; числа 27–37 у 1995–2006 роках вийшли в електронному форматі (<https://kb.osu.edu/dspace/handle/1811/6399>).

⁴⁰ W. Vodoff. L'étude des manuscrits slaves et des slavica en France // *Polata knigopisnaja* 1 (1978) 3–10; A. E. Pennington. Slavonic Manuscripts and their Study in Great Britain // *Ibid.* 11–14; M. Capaldo. Les Manuscrits slaves et leur étude en Italie // *Ibid.* 15–33; W. R. Veder. Slavic Manuscripts and their Study in the Netherlands // *Ibid.* 39–44; W. R. Veder. Les manuscrits slaves et leur étude en Belgique // *Polata knigopisnaja* 2 (1979) 4–5; Moshe Altbauer. Manuscripts and their Study in Israel and Sinai // *Ibid.* 6–11; Iraida I. Tarnavecky. Slavic Manuscripts and their Study in Canada // *Polata knigopisnaja* 3 (1980) 4–11; H. Miklas, J. N. Šćapov, W. R. Veder. The Slavonic Manuscripts in the Federal Republic of Germany // *Polata knigopisnaja* 9 (1984) 39–58.

⁴¹ В. Фрис. Українська рукописна книга за кордоном // *Пам'ятки України* (1994/3–6) 80–84.

⁴² J. Gardner. Altrussische Musikhandschriften der Bibliothèque de L'Arsenal zu Paris // *Acta musicologica* 38 (1966/II–IV) 189–196; його ж. Altrussischer notierter Oktoich der Bibliothèque de L'Arsenal zu Paris // *Acta musicologica* 42 (1970/III–IV) 221–224; його ж. Die altrussischen neumatischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek in München // *Die Welt der Slaven* 2 (1957/3) 322–328; його ж. Die altrussischen neumatischen Handschriften der Pariser Bibliotheken // *Die Welt der Slaven* 3 (1958/2) 143–150; його ж. Die altrussischen neumatischen Handschriften in den Bibliotheken von Belgien und England // *Die Welt der Slaven* 6 (1961/3) 305–320; огляд цих публікацій Гарднера: Н. И. Галкина, В. Г. Демьянов. Публикация и описание русских рукописей за рубежом с 1961 по 1965 г. // *Лингвистическое источниковедение*. Москва 1969, с. 208.

⁴³ О. Прицак. Атанасій Великий, ЧСВВ — археограф // *AOSBM* 12 (1985) 58–68; Л. В. Лисенко. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення опису та реєстрації: До проблеми класифікації джерел // *Рукописна та книжкова спадщина України* 8 (2003) 216–224 (наведено обширну бібліографію, майже повністю російську).

- 1) історія формування;
- 2) репертуар;
- 3) шляхи переміщень, доповнень і втрат;
- 4) зміни шифрів;
- 5) історіографія та бібліографія.

На жаль, у практичній розробці цієї проблематики в Україні зроблено поки що дуже мало, що значно гальмує наукові розробки давньої культури, зокрема, музичної⁴⁴. Переважна більшість рукописних фондів України залишається не вивченою з точки зору їх історії. Особливо це стосується таких великих і цінних збірок давніх рукописів як Києво-Печерської лаври і Київської духовної академії в НБУВ, Наукового Товариства ім. Шевченка, Народного Дому у Львові, Монастирів василіян у ЛНБ, Національного музею у Львові, Львівського історичного музею, значна частина рукописів якої раніше належала львівському Успенському братству, та багатьох ін. Такий стан характерний і для таких цінних у музичному відношенні колекцій в Росії як зібрання Придворної півчої капели в РНБ⁴⁵, Синодального півчого (певческого) в ГИМ у Москві, а також Перемишльської греко-католицької капітули, що сьогодні зберігається у Бібліотеці Народівій у Варшаві, та ін.

Вивчення історії фондів тісно пов'язане з історією давніх бібліотек і пошуками у їх складі нотованих пам'яток. Та поки що давні бібліотеки України не мають ґрунтовних досліджень, особливо ж у реконструкції їх репертуару. Збережені архівні та джерельні матеріали, як і окремі публікації, засвідчують постійну присутність там нотованих кодексів, в тому й нотолінійних ірмолоїв. За матеріалами інвентарів давніх монастирських бібліотек нами

⁴⁴ Пор.: М. Huglo. La recherche en musicologie médiévale au XXe siècle // *Cahiers de civilisation médiévale* 39 (Poitiers 1996) 67–84; його ж. Codicologie et musicologie // *Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, т. 1 / вид. Pierre Cockshaw, Monique-Cécile Garand et Pierre Jodogne. Gand: E. Story-Sciencia 1979, с. 71–82; його ж. Division de la tradition monodique en deux groupes «est» et «ouest» // *Revue de musicologie* 85 (Paris 1999) 5–28 (ці статті передруковано у збірнику: М. Huglo. *Les sources du plain-chant et de la musique médiévale* [=Variorum collected studies series]. Ashgate 2005).

⁴⁵ Нещодавно, правда, з'явився науковий опис цієї колекції, укладений Наталією Рамазановою (*Рукописные книги, собрания Придворной певческой капеллы*: Каталог. Санкт-Петербург 1994), але історія формування цього фонду не опрацьована. Окрім того, тут виразно затерті українські та білоруські ознаки нотованих рукописів, а нотолінійні ірмолої взагалі не визначені як українсько-білоруський тип. І це при тому, що перелік і коротка характеристика петербурзької колекції ірмолоїв були нами опубліковані за матеріалами виступу на конференції 1981 року в Ленінграді (Ю. Ясиновский. Ленинградская коллекция древнепевческих рукописей украинской традиции // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, с. 101–105), а 1978 року в ИРЛИ (Пушкинский Дом) нами було виголошено доповідь «Структурные типы древнепевческих сборников как отражение традиций определенных национальных школ»: див.: Научные заседания Сектора древнерусской литературы (Пушкинский Дом) Академии наук СССР в 1973–1983 гг. // *ТОДРЛ* 40 (1985) 449.

опубліковано відомості про такі кодекси⁴⁶. Особливо багатими на нотовані рукописи були київські монастирі (Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Богоявленський братський), Загорівський на Волині, Лаврівський та Унівський на Львівщині, Манявський скит на Прикарпатті, білоруські Супрасльський, Жировицький, Віленський Троїцький та ін.

У формуванні збірок давніх рукописів важливе місце належало приватним особам, серед яких було чимало визначних діячів культури й мистецтва. До нашого часу дійшли ірмолої, що належали проповіді Української Церкви — митрополитам Данилові Тупталу (Дмитрію Ростовському, 1651–1709; Тит. 1902, 241), Михайлові Левицькому (1774–1858; НМЛ, F 58, 53), Іларіону (Іванові Огієнку, 1882–1972; Вінніпег, коледж Сент-Ендрю, 4, 251), перемишльським єпископам Антонію Винницькому (†1679; НТШ 164, 148) та Іванові Снігурському (1784–1847; Акс. 2932, 44; Акс. 2604, 165; Акс. 2961, 172; Калужн. 15, 316; Акс. 2575, 742), архимандритам та ігуменам — Харківсько-Курязького Преображенського монастиря Онуфрію (1693–1696, 1705–1709; Тек. пост. 717, 383), Успенської лаври в Уневі Климентію Шептицькому (1864–1950; ОН 235, 243; ОН 207, 811), о. Йогану Петерсу, який у 30-х роках минулого століття був архимандритом Студійського монастиря у Львові (1020), галицькому літургістові і доброму знавцю церковного співу о. Ізидору Дольницькому (1830–1924; НМЛ, F 618/I, 131 та F 619 132; Син. певч. 18, 948⁴⁷).

Нотні ірмолої належали багатьом світським діячам, науковцям і митцям, в тому й композиторам. Цінні колекції зібрали науковці та професори університетів — білоруський славіст Михайло Бобровський (1785–1848, БРАН, Осн. 1.3.31, 71), якому, між іншим, свого часу належав і знаменитий Київський псалтир 1396 року⁴⁸, проф. Львівського університету Олександр Барвінський (1847–1927; НМЛ, О 73, 374), львівський історик і бібліофіл Антін Петрушевич (1821–1913), який свою величезну і дуже цінну бібліотеку заповів Народному Дому у Львові⁴⁹, у якій зберігається 19 ірмолоїв,

⁴⁶ Ю. Ясіновський. Церковно-співочі ініціативи українських та білоруських монастирів // *Καλοφωνία* 2 (2004) 14–55; його ж. Бібліотека Унівської лаври: історія, руїна, відновлення // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [=Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність, 15]. Львів 2006–2007, с. 221–234; його ж. Минуле і сьогодення бібліотеки Унівської Свято-Успенської лаври // *Καλοφωνία* 4 (2008) 125–146.

⁴⁷ Цей Ірмолой наприкінці XIX ст. Дольницький подарував створеному в той час московському Синодальному училищу церковного співу, колекція нотних рукописів якого згодом була передана в ГИМ.

⁴⁸ Г. Вздорнов. *Исследование о Киевской Псалтыри*. Москва: Искусство 1978, с. 15.

⁴⁹ Див. опис його збірки, яка сьогодні зберігається в ЛНБ: І. Свенціцький. *Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича* [=Українсько-руський архів, 1, 2–3]. Львів 1906, 1911.

проф. Чернівецького університету Омелян Калужняцький (1845–1914)⁵⁰ (Калужн. 15, 316; 65, 761; 67, 226; тут знаходиться також уривок південно-руського кулизмяного Стихираря XII ст. — Калужн. 19⁵¹), професор Київської духовної академії Олексій Дмитрієвський (1856–1929, Дмитр. 28, 127), Іван Франко (ІЛ, арх. Франка, № 4779, 1; 4780, 588; 4781, 59; 4782, 1079; 4783, 589; 4823, арк. 47, 148), філолог і письменник Василь Щурат (1871–1948), який два ірмолої подарував бібліотеці НТШ (НТШ 270, 594; 271 778), історики Орест Левицький (1849–1922; І, 3860, 800; І, 3867, 876; І, 3954, 801) і Дмитро Яворницький (1855–1940; ДІМ, арх. 1370, 995), філологи Володимир Перетц (1870–1935; Перетц 101, 72; 185, 34; 214, 164) та Ярослав Гординський (1882–1939), який 1911 року подарував два ірмолої до бібліотеки НТШ (НТШ 277, 114; 278, 597), науковець із Закарпаття Гядор Стрипський (1875–1949), який свою колекцію давніх рукописів передав до бібліотеки НТШ у Львові (НТШ 268, 807; 272, 856; 323, 857; 324, 1003, ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 46, од. зб. 134/а⁵², 479). Нотні ірмолої належали також музикологам, які збирали й досліджували ці рукописи — Дмитрові Разумовському (1818–1889; Разум. 86, 89; 90, 108; 92, 31; 93, 378; 95, 488; 96, 764; 97, 834; 98, 921), Порфирію Бажанському (1836–1920; НД 162, 605; НД 384, 328), Володимирові Домет-Садовському (1865–1940), доброму знавцеві й досліднику церковного співу, який зібрав цінну бібліотеку за цією темою⁵³, НМЛ, Q 337, 634), Миколі Фіндейзену (1868–1928; бібліотека Московської консерваторії, зб. Фіндейзена 771, 680), диригентові Олександрові Кошицю (1875–1944; арх. Кошиця, 725), музикологу Зиновію Лиську (1895–1969; сьогодні місце знаходження цієї пам'ятки невідоме, але зберігся її опис⁵⁴, 4). Цінну колекцію давніх рукописів зібрав відомий колекціонер українських старожитностей на Полтавщині Іван Лукашевич (1811–1870), яку після його смерті придбав Рум'янцівський музей у Москві (Лукаш. 75, 112; 76, 135; 77, 514; 78, 896; 79, 124; 82, 674). Окремі рукописні ірмолої належали галицьким культурно-

⁵⁰ Після смерті О. Калужняцького в час окупації Чернівців російською армією російське представництво, у складі якого був відомий український філолог Олександр Багрій (1891–1949), закупило цю збірку у його вдови (див.: А. Багрій. *В заштиту цінностей духа: Из отчета по сохранению памятников старины, искусства и культуры в районе военных действий*. Самара 1918). Наприкінці 20-х років минулого століття збірку було передано до БАН СРСР у Ленінграді (тепер БРАН).

⁵¹ Ю. Бубнов. Русские и славянские пергаменные рукописи библиотеки АН СССР // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей и редкой книги Библиотеки АН СССР*. Ленинград 1978, с. 207 (про цю пам'ятку див. вище § 1.3).

⁵² Раніше рукопис належав бібліотеці НТШ; див.: *Хроніка НТШ* 4 (1913/56) 30.

⁵³ Окремі книги з бібліотеки Домет-Садовського — праці з історії церковної музики — зберігаються в бібліотеці ІЛН УКУ. У 70-х роках минулого століття їх подарував автору цієї книги львівський священник Володимир Ярема, пізніше патріарх УАПЦ Дмитрій.

⁵⁴ 3. Лисько. З-під пилу століть // *Наші дні* (Львів 1944/2).

освітнім діячам Романові Заклинському (1852–1931) та його синові Богданові (1886–1946; НТШ 310, 401; Чол. 221, 411; ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4, од. зб. 427, 423; ЦДІАУЛ, ф. 364, оп. 1, од. зб. 141, 424), Данилові Роздольському (1875–1902; F 619, 132), Богданові Вахнянину (1886–1940; НМЛ, F 301, 617, Q 194, 507), письменникові Осипу Маковою (1867–1925; НТШ 137, 945), літератору Остапові Левицькому (1839–1903; НТШ 89, 593), ветеринарові й колекціонеру старожитностей Богданові Ладижинському в Перемишлі (1908–1984)⁵⁵, яку успадкував його син Богдан (4, 128; 5, 443). Один Ірмолой належав румунському композиторові українського походження Гавриїлу Музическу (1847–1903; Син. певч. 1116, 983).

Фонди давніх рукописів у бібліотеках і музеях склалися поступово й упродовж тривалого часу. Після надходження до сховищ збірки та окремі рукописи утворювали самостійні фонди або ж поповнювали вже існуючі; при цьому отримували нову сигнатуру, а з часом іноді передавалися до інших фондів чи бібліотек і їх первісні сліди нерідко губилися. Для дослідника важливо знати про всі ці зміни, тому першим обов'язком сховищ є збереження цілості фондів, а окремі зміни мають бути обґрунтованими й відповідно зафіксованими. «Зберегти збірки важливо тому, — писав Дмитро Ліхачов, — що тим самим полегшується вивчення походження рукопису, полегшується отримання необхідних для текстолога відомостей про те, хто й коли вивчав цю збірку чи цей рукопис, що знаходиться в цій колекції, полегшується збереження традиційних шифрів, багато з яких могли вже згадуватися у дослідницькій літературі, і т. д.»⁵⁶.

На жаль, у сховищах рукописів, навіть центральних, цей важливий принцип далеко не завжди витримується. Так, в Україні, Білорусі й Росії одразу ж після революції 1917 року у центральних бібліотеках почали штучно створювати окремі великі фонди за рахунок нагромадження великої кількості рукописів, що масово надходили із масово закритих монастирів і церков, духовних і світських навчальних закладів, приватних колекцій. Такими, наприклад, є Перший відділ в Інституті рукопису НБУВ (тепер фонд № І*). Подібними є *Основное собрание рукописных книг* (ОСРК) РНБ (ф. 560), *Основное собрание* БРАН, *Музейное собрание* РГБ та *Музейское ГИМ*⁵⁷; аналогічно виникла і збірка *Akcesja* у Бібліотеці Народовій у Варшаві.

⁵⁵ Богдан Віктор Ладижинський (1908–1984), ветеринар у Перемишлі, зібрав велику колекцію старожитностей, в тому числі давніх книг; див. про нього: Ярослав Стех. Богдан Ладижинський: До 100-ліття від дня народження // *Наше слово* (Варшава 2007/36, 9 вересня).

⁵⁶ Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 110–111.

* Зазвичай поклики на цей фонд подаються римською цифрою І, услід за комою вказується порядковий номер рукопису у фонді: І, 3367.

⁵⁷ Цю невеличку відмінність у назвах фондів двох найбільших збірок давніх рукописів Росії спеціально ввели для їх розрізнення. Та іноді дослідники й видавці допускають помилки — наприклад, Ольга Дольська при публікації пісенного збірника *Музейского*

Всі вони є основними колекціями рукописних відділів і формувалися з поточних надходжень як окремими рукописами, так і окремими колекціями.

Є й зворотні приклади: так, багата збірка рукописів Київської духовної академії НБУВ сьогодні розосереджена у фондах Церковно-археологічного музею при КДА (ЦАМ, ф. 301) за описами Миколи Петрова та Олександра Лебедева (з відповідною сигнатурою ДА П.[етров] та Л.[ебедев]*) і Київської духовної академії (ф. 160)⁵⁸.

Складною й показовою щодо переміщень рукописних книг є колекція рукописів бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що включає також нотолінійні ірмолої. Після ліквідації НТШ 1940 року збірка була розділена між ЛНБ (ф. НТШ⁵⁹), ЦДІАУЛ (ф. 201— Львівської греко-католицької консисторії) та Інститутом літератури ім. Шевченка НАН України у Києві (архів і бібліотека Франка, які письменник заповів бібліотеці НТШ); причому, в ЦДІАУЛ ці рукописи чомусь не увійшли до окремого фонду НТШ (ф. 309), а були включені до дуже громіздкого фонду Греко-католицької консисторії (ф. 201); двох ірмолоїв з колекції НТШ поки що що віднайти не вдалося⁶⁰.

собрания ГИМ помилково назвала цю збірку *Музейной: Spiritual Songs in Seventeenth-Century Russia. Edition of the MS 1938 from «Музейное Собрание» of The «State Historical Muzeum in Moscow» (GIM) / transcribed and edited by Olga Dolskaya; editorial Note by Hans Rothe [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe B: Editionen]. Köln — Weimar — Wien 1996 (див. рец. Юрія Медведика в: *Καλοφωνία* 1 (2002) 329–333, особливо на с. 329).*

* Ініціали П. та Л. в офіційних сигнатурах НБУВ чомусь пишуться з малих літер, та згідно з нормами українського правопису ініціали імен мають писатися з великої літери.

⁵⁸ Л. В. Шаріпова. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею; С. В. Сохань. До історії формування фонду «Київська духовна академія».

⁵⁹ У внутрішній класифікації збірка НТШ позначена фондом № 1. Звичайно, така нумерація фондів необхідна для інвентарного обліку колекцій кожного фондосховища. Та в радянську добу така нумерація активно пропагувалася задля затирання слідів історичних назв колекцій і бібліотек, то й фонди втрачали своє індивідуальне обличчя. Покликатися, наприклад, на фонд Греко-католицької консисторії в ЦДІАУЛ чи НТШ було дуже небажаним; заохочувалися поклики на номери фондів — 201 в ЦДІАУЛ чи 1 (НТШ) в ЛНБ. При підготовці до друку каталогу давніх нотних рукописів ЛНБ, що вийшов у світ 1979 року, мені було рекомендовано замінити назви фондів у вигляді аббревіатур (НТШ, НД, МВ, Оссолінських і т. д.) номерами фондів. До цього випадку мені взагалі не була відомою така нумерація фондів і я, як і інші науковці, послуговувалися скороченими найменуваннями.

⁶⁰ Ю. Ясиновський. Нотні рукописи в колекції НТШ // *Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозіуму, Львів, 8–9 червня 1989 р. Львів 1990, с. 136–137; його ж. До історії вивчення нотолінійних ірмолоїв // *Рукописна Україніка: Матеріали Міжнародної конференції 20–21 вересня 1996 року / Наукова бібліотека імени В. Стефаніка НАН України. Львів 1999, с. 493, № 993 і 1384 (через недогляд ці дві позиції не увійшли до нашого каталогу 1996 року, та включені у доповненнях 2008 року під номерами 1050 і 1051).**

Складною була ідентифікація колекції ірмолоїв колишнього Волинського єпархіального сховища старожитностей (древлехранилища) у Житомирі (раніше знаходилось у Володимирі-Волинському), окремі рукописи якої було віднайдено нами в НБУВ та ІЛ у Києві, у Харківській НБ та Волинському краєзнавчому музеї в Луцьку. В Острозі збірка давніх книг культурно-освітнього товариства імени кн. Острозьких, відома з рукописного інвентаря Товариства (сьогодні зберігається в Острозькому історико-культурному заповіднику), частково віднайдена нами в бібліотеці ЦДІАУЛ; у 90-х роках минулого століття ці п'ять ірмолоїв було повернено до музею в Острозі⁶¹.

У Харківській науковій бібліотеці давні рукописи взагалі не мають фондової диференціації; такий сам стан і в Державній бібліотеці Білорусі у Мінську. А колекція давніх рукописів у ЦДІАУЛ увійшла до збірки стародруків і лише за нашим наполяганням ця колекція тепер називається збіркою стародрукованих і рукописних книг. Для периферійних бібліотек і музеїв такий стан є майже правилом, за винятком хіба що Острозького історико-культурного заповідника.

Зрідка пошуки нотних ірмолоїв, відомих з описів і літератури, були ускладнені через зміни шифрів, роз'єднання фондів, неточність попередніх описів. В окремих випадках нам вдалося знайти загублені ірмолої; проте ще немало рукописів, пошуки яких продовжуються. Звичайно, у центральних сховищах Києва, Львова, а також Москви, Санкт-Петербурга чи Вільнюса і Варшави такі випадки зустрічаються дуже рідко. Так, в ЛНБ довго не вдавалося віднайти Ірмолой НД 136, та при уважнішому перегляді описів Іларіона Свенціцького вдалося встановити, що цей рукопис сьогодні зберігається у тому ж фонді, але під іншим номером — 376 (НД 376, 534); очевидно, це сталося випадково при переміщенні фонду з бібліотеки Народного Дому до ЛНБ. Подібний випадок стався з Любачівським ірмоломем Львівського історичного музею, де він зберігався під № 80. За актом 1951 року, вписаним до інвентарної книги відділу рукописів, стародруків і рідкісних видань, цей Ірмолой ніби-то був переданий до Харківського історичного музею. Проте у Харкові цього рукопису не виявилось, хоча з характерною друкованою наклейкою ЛІМ і № 80 (!) тут зберігається цілком інший рукописний Ірмолой (сучасний шифр КБ 6659, 755). Пізніше вдалося встановити, що пошукуваний рукопис, відомий з опису Іларіона Свенціцького⁶², зберігається все ж у ЛІМ, але під іншим шифром — Рук. 103 (192). Здається, що хтось з львівських працівників музею не захотів віддати цього рукопису до Харкова і зробив свідому підміну.

⁶¹ ЦДІАУЛ, збірка рукописів і стародруків, 4363 (425) — тепер в Острозькому історико-культурному, КН 25741; ЦДІАУЛ, 4360 (467) — тепер КН 25742; ЦДІАУЛ, 4359 (656) — тепер КН 25743; ЦДІАУЛ, 4358а (181) — тепер КН 25744; ЦДІАУЛ, 4361 (657) — КН 25745.

⁶² И. Свенцицкий. *Опись музея Ставропигийского института во Львове*. Львів 1908, с. 26, № 80.

У Синодальній півчій збірці ГИМ під № 236, згідно з інвентарним описом, зберігався український Ірмолой, але 1962 року рукопис був знятий з обліку і переданий, ймовірно, до Російського музею музичної культури ім. М. Глінки, де поки що віднайти його не вдалося. Про деякі інші переміщення ірмолоїв у фондах НБУВ (раніше ЦНБ) йдеться у нашій статті⁶³.

Особливо багато рукописів було втрачено або переміщено в інші фонди та сховища під час Другої світової війни. Почасти, як уже йшлося вище, це відзначив Олександр Рогов у добре складеному описі втрачених або переміщених рукописних книг невеликих збірок СРСР⁶⁴. Дещо з того, що Рогов вважав втраченим, нам вдалося віднайти — наприклад, Ірмолой, відомий за описом Володимира Перетца⁶⁵, сьогодні зберігається у Державному музеї Білорусі під № 459 (441). Очевидно, загинули цінні колекції Харківського історичного музею, ірмолої якого вивчали Павло Жолтовський⁶⁶ та Олександр Дзбановський⁶⁷; Полтавського⁶⁸, Чернігівського⁶⁹, Катеринославського музеїв та ін. Вважається, що їх вивезли німці з часів окупації, проте, наприклад, фонди Полтавського музею згоріли ще на початку війни 1941 р. до захоплення міста німцями. Нам вдалося віднайти лише два ірмолої, що були вивезені німцями з України: Ірмолой Кирила Канчужського з Наукової бібліотеки Львівського університету, який пізніше був переданий Польщі і сьогодні рукопис зберігається у Бібліотеці Народовій у Варшаві (Акс. 10781, 109), та Ірмолой, повернутий в Україну і 1948 року переданий до Історичної бібліотеки у Києві (2/и-82, 270); невідомим залишається попереднє місце його знаходження. Американська дослідниця Патриція Кеннеді-Грімстед спільно з Геннадієм Боряком опублікували огляд втрачених і вивезених з України рукописних фондів під час Другої світової війни⁷⁰, серед яких, можливо, були й нотні ірмолої.

⁶³ Ю. Ясиновський. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологіони) // *Фонди відділу рукописів Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР*. Київ 1982, с. 130–154.

⁶⁴ А. Рогов. *Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР*. Москва 1962.

⁶⁵ В. Перетц. *Рукописи библиотеки Московского университета, самарских библиотеки и музея и минских собраний*. Ленинград 1934, с. 189, № 139; пор.: А. Рогов. *Сведения о небольших собраниях*, с. 12.

⁶⁶ П. Жолтовський. *Українська книга та її оздоблення*. Київ 1926.

⁶⁷ Див.: Листи Олександра Дзбановського до Антоніна Преображенського // РГИА, ф. Преображенського (№ 1109), оп. 1, од. зб. 94.

⁶⁸ В. Трипольский. *Полтавское епархиальное древлехранилище*. Полтава 1909; В. Перетц. *Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав* // *Университетские известия* (1911/2) 43–48.

⁶⁹ Б. Грінченко. *Каталог музея украинских древностей В. Тарновского*, т. 2. Чернигов 1900, с. 232, № 4.

⁷⁰ Патриція Кеннеді-Грімстед, за участю Геннадія Боряка. *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни*. Львів 1992.

Істотними вадами фондоутворення є громіздкі шифри (сигнатури). Це спонукає дослідників до скорочень, що нерідко вносить плутанину й ускладнює ідентифікацію рукописів. Такими недолгодностями, наприклад, відзначаються шифри фондів НБУВ. Значна їх частина укладена не за фондами, а за давніми описами Миколи Петрова, Олександра Лебедева, Сергія Маслова (1880–1957), В. Березіна та ін. У результаті цінні колекції Київської духовної академії, Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Києво-Михайлівського та Києво-Видубицького монастирів були розпорошені по різних фондах.

Громіздкими є шифри Національного музею у Львові. Ще перший директор музею Іларіон Свенціцький (1876–1956) уклав потрібну сигнатуру: інвентарний номер у книзі вступу, фондову нумерацію за форматами, тобто основний шифр для дослідників, і топографічну сигнатуру⁷¹. У 70-х роках минулого століття колекція рукописів Музею поповнилася новими надходженнями, які чомусь не були вписані до книг описів за форматами, а отримували тимчасові шифри. Згодом на вимогу дирекції Музею була введена нова сигнатура за суцільною нумерацією кирилических рукописів — Рк (рукописи кирилическі)*. У нашому каталозі ірмолоїв у списку рукописів за фондами подаємо всі чотири сигнатури (с. 7–11), а в самих описах, як і в різних публікаціях, покликаємося на шифри за форматами (за винятком декількох з нових надходжень, які вже не мають нумерації за форматами).

За нашими підрахунками світовий фонд українських і білоруських нотолінійних ірмолоїв на сьогодні нараховує 1152 рукописи. 1996 року нами був опублікований опис і каталог 1111 рукописів⁷²; 2004 року каталог доповнено ще 18 ірмолоями⁷³, а 2008 — 20⁷⁴; про два ірмолої з бібліотеки НТШ, місце знаходження яких сьогодні невідоме, йдеться у нашій публікації⁷⁵. На місцях *de visu* нами було описано 968 ірмолоїв, 57 кодексів описані за літературою та окремими науковцями на наше прохання**, а 127 рукописів,

⁷¹ Для дослідників основною ідентифікаційною сигнатурою тривалий час, починаючи від Іларіона Свенціцького, слугувала фондова сигнатура за форматами (як це і прийнято у багатьох бібліотеках світу); інвентарний номер присвоювався кожному експонату під час його надходження до Музею, незалежно від його специфікації, а топографічна сигнатура розташовувала рукописи за стелажми і полицями.

* Латинські рукописи отримали сигнатуру рл (рукописи латинські).

⁷² Ю. Ясіновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*.

⁷³ Ю. Ясіновський. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв (1) // *Καλοφωνία* 2 (2004) 157–193.

⁷⁴ Ю. Ясіновський. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв (2) // *Καλοφωνία* 4 (2008) 197–209.

⁷⁵ Ю. Ясіновський. До історії вивчення нотолінійних ірмолоїв, с. 493.

** Це ірмолої, що зберігаються у країнах і містах, де нам не вдалося працювати: Болгарія, Румунія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Сербія, Ватикан, Німеччина, США, Канада, а також міста Рязань і Курськ у Росії, Ченстохова в Польщі.

місце знаходження яких нам встановити не вдалося, описані за давнішими описами, каталогами й архівними матеріалами.

76 ірмолоїв визначаються нами як білоруські (6,7%), не лише за місцем написання чи побутування рукописів, але й на підставі аналізу палеографічних, мистецьких, мовних і музичних ознак. Все ж, як йтиметься далі, білоруські та українські нотолінійні ірмолої становлять єдиний тип гімнографічного нотованого збірника, що добре узгоджується із загальним розвитком культури обидвох народів XVI–XVIII ст.⁷⁶, що й зумовило створення єдиного каталогу нотолінійних ірмолоїв. Тож незважаючи на певні репертуарні та музично–стильові відмінності, їх доцільно вивчати спільно, особливо ж на початковому етапі опрацювання.

У бібліотеках, музеях і архівах рукописний фонд українських і білоруських ірмолоїв розподілений нерівномірно. Найбільша їх кількість збереглася у сховищах України, Польщі, Білорусі та Литви, тобто, на землях їх створення і побутування. Тож у межах автохтонної території українців і білорусів сьогодні зберігається 778 ірмолоїв, або майже 76%; за межами цієї території — 234 рукописи (бл. 24%). 18 кодексів були переписані українськими та білоруськими емігрантами в Росії, де вони, за окремими винятками⁷⁷, знаходяться і сьогодні⁷⁸.

⁷⁶ *Історія української культури в п'яти томах*, т. 2: XIII — середина XVII ст. Київ 2001, с. 14.

⁷⁷ Ієромонах Артемій Компайський один із створених ним ірмолоїв у Троїце-Сергієвій лаврі «написав ону по об'язанію своєму вь Свято-Ніколаевській Пустинно-Кіевській монастирь в храмъ святителя Христова Николая на всегдашніе употребленіе», і сьогодні книга зберігається в НБУВ (I, 5552, 907). Ірмолой Гаврила Головні, переписаний ним як придворним півчим у Петербурзі, пізніше опинився в руках придворного півчого Михайла Берлінського, нащадки якого подарували книгу до бібліотеки Київської духовної академії, яка сьогодні у складі цієї ж колекції також зберігається в НБУВ (ДА 351 П., 894). Два ірмолої були створені у московському Симоновому Синодальному монастирі в середині XVIII ст. і пізніше потрапили до Києво-Печерської лаври (КПл 38 П., 891; другий сьогодні втрачений, 914).

⁷⁸ У Москві, в «государственных палатах» царя Федора Олексійовича, Андрейко і Потапко, 1680 р. (Муз. 7753, 245); без точнішої локалізації у Москві: Михайло Смирнов, 1761 і 1763 рр., (НБ МГУ, 9L о/6, 934; ОЛДП F:84, 942), два у Симоновому Синодальному монастирі середини XVIII ст. (КПл 38 П., 891; другий рукопис також належав КПл, але сьогодні втрачений, 914), два у Ново-Спаському монастирі 1762 р. (Син. певч. 29а, 935; Син. певч. 29б, 936); у підмосковних монастирях Сава-Сторожевському: Гаврило Аранесович, 1673 р. (Син. певч. 172, 191), Воскресенському Ново-Єрусалимському: Афанасій Суховій, 1689 р. (Син. певч. 1379, 259), Троїце-Сергієвій лаврі: Артемій Компайський, 1756 р. (I, 5552, 907; Тр.-Серг. 457), Переяславлі (Пог. 391, 336), Тверському Желтиковому монастирі: Соломон, 1719 р. (Син. певч. 13, 519), у Санкт-Петербурзі, в Придворній капелі: Іван Поповський, 1725 р. (Осн. F.I.863, 564), Гаврило Головня, 1752 і 1762 рр. (ДА 351 П., 894; ОЛДП F 511. 938), без точнішого означення в Петербурзі: Орест Софронієв, 1748 р. (Тр.-Серг. 456, 787), Леонід Хочятовський, 1750 р. (Тр.-Серг. 454, 791).

У сьогоднішніх кордонах України зберігається 655 рукописних ірмолоїв (понад 65% від усіх 1023 збережених). Серед окремих міст найбільше їх знаходиться у Львові (404 списки, 39,5% з усіх збережених) та Києві (175 списків, 17,1%); в інших містах України їх є значно менше — всього 76 (7,4%). У Києві основний фонд ірмолоїв зосереджений в НБУВ — 153 рукописи; 11 ірмолоїв зберігається в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України; у решті сховищ — по декілька: у музеї Києво-Печерської лаври — 7, у ЦДІ-АУК — 2, по одному в Музеї книги і друкарства та Історичній бібліотеці.

У Львові найбільша кількість ірмолоїв зібрана у Національному музеї — 208 списків (20,3%). Це взагалі найчисленніша збірка ірмолоїв в одному фондосховищі, що є результатом багатолітньої й далекоглядної збирацької праці українських первоєрархів УГКЦ Михайла Левицького й Андрея Шептицького, а також подвижницької праці першого директора Національного музею Іларіона Свенціцького. В ЛНБ зберігається 148 ірмолоїв, у ЛІМ — 26, у ЦДІАУЛ — 12, у Музеї мистецтва давньої української книги Львівській галереї мистецтв⁷⁹ — 4, по 2 рукописи — у Науковій бібліотеці університету, Інституті Літургійних Наук Українського Католицького Університету⁸⁰ та Музеї народної архітектури й побуту, один список знаходиться у приватній збірці Андрія Цибка. В інших містах України їх значно менше: у Харкові — 24 списки, в Ужгороді — 14, в Острозі — 9, у Чернігові — 7, у Луцьку — 5; в Унівському монастирі (Львівської обл.) — 3, по 2 — в Одесі, Івано-Франківську, Дніпропетровську, Білій Церкві, Мукачеві та Стрию, по одному — в Дрогобичі та Сімферополі. За неперевіреними відомостями рукописні ірмолої зберігаються також у деяких церквах, зокрема, Львівської області, а також у приватних збірках.

У Білорусі та Литві збереглося 29 рукописів, відповідно 11 (1,17%) в Білорусі — Мінську (ДББ — 9, ДМБ — 2) та 14 (1,36%) у Литві — Вільнюсі (LMAVB — 17, НБУ — 1). Хоч це й невеликі, але дуже цінні територіяльні колекції ірмолоїв, бо переважна їх більшість є білоруського походження і лише два з них — українські (LMAVB — ф. 19, 125 і 126 (439, 685). Нотні ірмолої цієї збірки ще в другій половині XIX століття добре описав, особливо у розкритті змісту, Флавіян Добрянський (1848–1919)⁸¹.

В Росії, головню у Москві та Санкт-Петербурзі, таких ірмолоїв збереглося 194 списки, або 18,9%. Це порівняно небагато таких кодексів, якщо

⁷⁹ Див.: В. Фрис. Собрание рукописей музея Ивана Федорова во Львове // *Федоровские чтения: 1981*. Москва 1985, с. 215–219; її ж. *Рукописи музея Ивана Федорова: Каталог / Львівська картинна галерея*. Львів 1993 (всього описано 55 рукописів, серед них три нотні ірмолої).

⁸⁰ Раніше ці два ірмолої належали керівникові церковного дитячого хору Мар'яні Ярїї у Почаєві, яка успадкувала їх від батька, священика в Галичині, а пізніше подарувала авторів цих рядків

⁸¹ Ф. Добрянский. *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских*. Вильна 1882.

взяти до уваги, що саме тут зосереджено найбільше слов'яно-руських рукописних книг⁸². У Москві знаходиться 108 списків, які розміщені у наступних сховищах: ГИМ — 73, РГБ — 29⁸³, РГАДА і ГЦММК — по 2, у бібліотеці Консерваторії та НБ Університету — по одному. У Санкт-Петербурзі нами віднайдено 84 ірмолої⁸⁴: в РНБ — 50, БРАН — 16, РГИА — 9, ИРЛИ та РИИИ — по 3, у Духовній академії, НБ Університету та Музеї історії релігії — по одному.

Така порівняно невелика кількість збережених українських і білоруських нотолінійних ірмолоїв у Москві та Санкт-Петербурзі зумовлена, на нашу думку, двома причинами. По-перше, для українських ірмолоїв не була властива активна міграція; у переважній більшості випадків вони були міцно прив'язані до місць свого створення і за межами цього середовища у практиці не використовувалися. По-друге, у XIX ст., в період активної збирацької діяльності російськими колекціонерами, вченими і науковими закладами, українсько-білоруський ірмолої ще тісно був пов'язаний з церковно-співочою практикою, і тому його власники неохоче розлучалися з цими книжками. Деякі колекції, що сьогодні зберігаються у Москві та Санкт-Петербурзі, сформувалися в Україні і лише згодом потрапили до місць свого сьогоdnішнього зберігання: збірки проф. Чернівецького університету Омеляна Калужняцького в БРАН, українського колекціонера Івана Лукашевича в РГБ та деякі ін.

Досить велика кількість ірмолоїв зберігається сьогодні в Польщі (109 кодексів, або 10,5%), і майже всі вони описані нами на місцях *de visu*. У Варшаві зберігається 77 списків: у Бібліотеці Народів — 76 та 1 список — у бібліотеці Василянського монастиря; 9 — у Кракові: 5 — у бібліотеці Чарторийських, 3 — у НБ Ягеллонського університету й 1 — у приватній колекції проф. Тадеуша Хшановського (сьогодні вже покійного); 8 рукописів знаходяться у Перемишлі: 6 — у Крайовому музеї Перемишльської землі, 2 — у приватній збірці згадуваного вже Богдана Ладжинського; 9 — у Любліні: 6 — у бібліотеці Католицького університету і 3 — у Митрополічій Духовній семінарії; 5 списків зберігається в Сяноку: 4 — в Історичному музеї і 1 — в музеї Народної Дерев'яної Архітектури, 1 — в Ченстохові в музеї на Ясній горі.

⁸² Для порівняння вкажемо на підрахунки Лідії Жуковської за матеріалами рукописів XI–XIV ст.: в РНБ — 424 рукописи, ГИМ — 306, ГБР — 262, РГАДА — 165, БРАН — 152. В інших 33-х сховищах у межах колишнього СРСР знаходиться всього 184 таких рукописи, тобто трохи більше 14% (див.: Л. Жуковская. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва 1976, с. 4).

⁸³ Див. наш опис цієї збірки: Ю. Ясиновский. Певческие рукописи украинской традиции в собраниях Государственной библиотеки им. В. И. Ленина // *Записки отдела рукописей*, вип. 45. Москва 1986, с. 285–298.

⁸⁴ Див. огляд цих рукописів: Ю. Ясиновский. Ленинградская коллекция древнепевческих рукописей украинской традиции // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, с. 101–105.

Особливо цікавою є збірка ірмолоїв Перемишльської греко-католицької капітули, яку після ліквідації цього закладу 1946 року передали до Бібліотеки Народової у Варшаві. Це унікальна цілісна збірка нотних ірмолоїв, що склалася в межах Перемишльської єпархії. Її каталог уклав й опублікував о. Іван Борис Балик (1913–1989)⁸⁵, а дещо раніше короткий каталог більшості ірмолоїв Польщі уклав польський музиколог Єжи Голос⁸⁶. Пізніше за мікрофільмами, що зберігаються в Утрехтському університеті (Голландія), більшість цих рукописів коротко описав Мирослав Антонович⁸⁷; деякі з мікрофільмів цих рукописів зберігаються також в РНБ у Санкт-Петербурзі — здається, стараннями відомого російського археографа і довголітнього наукового працівника Рукописного відділу РНБ Миколи Розова, який обстежував колекцію рукописів НБ у Варшаві у 60-х роках та опублікував про неї окрему розвідку⁸⁸.

15 списків знаходяться в Румунії, частину описів яких нам люб'язно передав Ярослав Ісаєвич, які уклав під час наукової подорожі 1983 року. Ця територіальна збірка також становить велику цінність — як рецепція українсько-білоруської гимнодії на південному пограниччі українського етносу, де відбувалася інтенсивна взаємодія з балкано-слов'янською та молдаво-волооською культурою. Три ірмолої з цієї збірки були створені у Манявському скиті на Прикарпатті; їх докладний науковий опис, дослідження та факсимільне відтворення частини текстів опублікувала болгарська дослідниця Елена Тончева⁸⁹. В інших країнах зберігається по декілька

⁸⁵ [Борис І. Балик]. Рукописи Перемиської греко-католицької капітули в Народівій бібліотеці у Варшаві // *Богословія* 37 (1973) 193–212; 38 (1974) 237–243.

⁸⁶ J. Gołos. Manuscript Sources of Eastern Chant before 1700 in Polish Libraries // *Studies in Eastern Chant* 3 (1973) 74–80.

⁸⁷ M. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*. München 1990, с. 329–344; його ж. *Oekraïne en de Byzantijnse ritus*. Hoensbroek 2000, с. 346–349.

⁸⁸ М. Розов. Маловідомі джерела з історії української мови. Рукописи греко-уніатського капітулу м. Перемишля // *Питання історії української мови*. Київ 1970, с. 176–186.

⁸⁹ Е. Тончева. *Манастирът Голям Скит — школа на «болгарский распев»*. Скитски «болгарски» ирмолози от XVII–XVIII в. / ред. Красимир Станчев, Стефан Кожухаров, т. 1–2. София: Музика 1981. У докладний і фаховий опис змісту манявських ірмолоїв вкралося декілька прикрих помилок і неточностей. Так, дослідниця постійно вживає російський термін распев (зокрема, й у вигляді цитати з рукопису), тоді як самі пам'ятки послуговуються звичним для української практики поняттям «нап'єл» (напів). Букву ѣ без жодних застережень Авторка замінює на е, тоді як в українських пам'ятках буква ѣ частіше передає звук і. Та й самі манявські пам'ятки це добре засвідчують: тут паралельно зустрічаються написання *агиос*, *агіос* і *а҃ѣос*, що Тончева зводить до форми агеос (!). Тим самим пам'ятки мимоволі русифікуються. Все ж в останніх публікаціях Авторка вже іноді послуговується українською термінологією; див., наприклад: Е. Тончева. Балкански извори за «украинскията „Болгарский напел“ («Распев»?)). Към проблема за съотношението устност-писменност в източноправославната балканска песенност //

нотних ірмолоїв: по 3 у Ватикані, США та Словаччині⁹⁰, по 2 у Чехії, Сербії і Канаді, по 1 в Болгарії, Угорщині, на Афоні та Синаї. За неперевіреними відомостями, нотолінійні ірмолої зберігаються також у Німеччині, Данії (у бібліотеці університету в Копенгагені), приватних збірках в Україні та за кордоном.

Вивчення історії фондів дає цінний матеріал з історії походження і побутування нотних ірмолоїв, дозволяє локалізувати територіальні збірки, зрозуміти характер і напрями міграційного руху цих пам'яток, що стає важливим підґрунтям для подальших наукових досліджень візантійської церковної монодії в українській рецепції ранньомодерної доби.

Българско музикознание (2005/2) 3–28; її ж. «Болгарский роспев» («напел») // *Българско музикознание* (2007/2) 165–189. Вкажемо також на помилкове розмежування святих Романа й Давида та Бориса і Гліба: це одні й ті ж особи — київські князі-мученики.

⁹⁰ Ще один нотний Ірмолої виявив недавно Шимон Марінчак з Кошиць (Словаччина), який у жовтні 2005 року привіз до Львова його копію і написав окрему розвідку про цю пам'ятку; див.: Šimon Marinčák. Oľšavický Irmológion Michala Kešefáka a jeho miesto v dejinách liturgického spevu na Slovensku // *Καλοφωνία* 4 (2008) 221–246.

2.3. Описи і каталоги нотованих рукописних книг

Створення наукових описів і каталогів слов'яно-візантійських рукописних книг, зокрема, нотованих, й надалі залишається актуальним. Збірки кирилических рукописів в Україні також поки що не мають повноцінних наукових описів, які б кваліфіковано й достатньо вичерпно інформували дослідників про їх археографічні й палеографічні особливості, розкривали б зміст і структурні типи кодексів. А це є однією з головних передумов для глибших і всебічних досліджень історії середньовічної культури, мови, літератури, мистецтва, в тому й церковної монодії та гимнографії. Тому, як слушно підкреслював відомий російський філолог-медієвіст Дмитро Лихачов, «кожний дослідник, звертаючись до рукопису, змушений наново проводити величезну працю над його вивченням. Це повторюється стільки разів, скільки науковців звертається до цього рукопису. Така трата сил і часу позбавлена сенсу. Результати дослідження складу рукопису не повинні губитися для майбутніх дослідників. Вони повинні фіксуватися у наукових описах, а останні необхідно регулярно публікувати»¹. Вчений виклав цілісну програму археографічного опрацювання кирилическої рукописної книжності, подав цінні методичні рекомендації і сформулював теоретичні засади цієї базової дисципліни гуманітарних наук².

Відсутність описів і каталогів рукописних кирилических книг або ж низька їх наукова вартість змушує й надалі витратити багато часу на пошуки нових джерел, переглядати велику кількість рукописних збірок, описувати необхідні кодекси. Та навіть за найсприятливіших умов віднайдені матеріали потребують відповідного археографічного опрацювання — датування, локалізації походження і місця побутування, визначення характеру і стилю мистецького декору та його ролі в організації основного тексту, врешті вивчення самого змісту, його стабільних і змінних сегментів, втрат і доповнень. Все це важким тягарем лягає на дослідників, зокрема музикознавців, які в стінах консерваторій чи музичних академій не отримують необхідних історичних і філологічних знань, не володіють церковнослов'янською мовою, не знайомі з технікою прочитання давніх текстів, в тому й нотованих. Погане ж і невміле опрацювання рукописів сприяє появі поверхових висновків і породжує хибні наукові результати. Такий стан речей зумовив значне звуження тематики й хронології наукових досліджень і обмеження їх переважно музикою ХХ ст. і сучасності.

¹ Д. Лихачев. *Текстология*. Ленинград: Наука ²1983, с. 105.

² Там само, с. 112–125.

Все ж за останнє десятиліття в Україні виразно пожвавилися археографічні опрацювання і каталогізація рукописних книг, основи яких свого часу заклали такі відомі науковці як Микола Петров (1840–1921), Володимир Перетц (1870–1935)³, Іларіон Свенціцький (1876–1956), Ярослав Гординський (1882–1939), Сергій Маслов (1880–1957), Микола Геппенер (1901–1971). Бібліографію описів рукописних кирилических книг під редакцією Олександра Білецького (1884–1961) опрацював і видав у 1960 році Леонід Махновець (1919–1993)⁴. Дещо раніше (1957) подібний довідник в США опублікував Давид Джапарідзе⁵, а пізніше в СРСР (1963) з'явився довідник, укладений за фондами, сховищами і містами різних країн світу, в тому числі й України⁶.

Наукові описи рукописів в Україні були започатковані у другій половині XIX ст. У 20-х роках минулого століття, на хвилі загального піднесення української науки, їх кількість і якість значно зросли⁷. Формуються відповідні організаційні засади, методи наукових описів, національний термінологічний апарат. Було створено *Український науково-дослідчий інститут книгознавства*, друкованим органом якого стали «Бібліологічні вісті» (1923–1930) — солідне академічне видання, в якому друкувалися статті й матеріали з історії давньої книжності*.

³ Про археографічні зацікавлення В. Перетца та їх бібліографічний огляд див.: В. П. Адрианова-Перетц. Археологические и источниковедческие труды В. Н. Перетца // *Археологический ежегодник за 1968 год*. Москва 1970, с. 275–280.

⁴ Описи рукописів // *Українські письменники: Біо-бібліографічний словник української літератури*, т. 1: *Давня література (XI–XVIII ст.)* / уклад Леонід Махновець, відп. ред. Олександр Білецький. Київ 1960, с. 885–953; перевидання з деякими виправленнями й уточненнями: Харків: Прапор 2005, с. 893–956.

⁵ D. Djaparidzé. *Medieval Slavic Manuscripts: A Bibliography of Printed Catalogues* [=Medieval Academy of America Publication, No. 64]. Cambridge, Mass. 1957; рец. Ігоря Шевченка: *Speculum*, 33 (1958/3-Юли) 390–393, передрук: Ihor Ševčenko. *Byzantium and the Slaves in Letters and Culture*. Cambridge, Mass. — Napoli 1991, с. 159–162; ; Em. Bláhová // *Byzantinoslavica* 17 (1964) 109–110.

⁶ Н. В. Бельчиков, Ю. К. Бегунов, Н. П. Рождественский. *Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей*. Москва–Ленинград 1963.

⁷ С. М. Міщук. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України* 11 (2007) 16–34; О. П. Степченко. П. М. Попов як археограф та історик книги: маловідомі сторінки наукової біографії // *Рукописна та книжкова спадщина України* 11 (2007) 110–121; І. Д. Лисоченко. Огляд архіву П. М. Попова // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (1994) 156–168 (у його фондів в ІР зберігаються описи й огляди рукописів КДА, Києво-Печерської лаври, Курської і Харківської духовних семінарій, монастирів Софронієвої пустині, Пустинно-Миколаївського та Межигірського у Києві, Путивльського та Волинського музеїв, музею Ханенка (тепер Київський музей західного і східного мистецтва), збірки бібліотек Одеси, Путивля, Смоленська та Курська, власної збірки, описи, зроблені під час археографічних подорожей 1927–1928 рр.).

* У 1999–2000 роках ЛНБ перевидала фототипічним способом повний комплект цього часопису.

У наш час вийшли у світ ґрунтовні описи й каталоги кириличних рукописних книг різних фондосховищ Національної бібліотеки ім. В. Вернадського⁸, Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України⁹, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України¹⁰, рукописних евангелій Львівського історичного музею¹¹ та ін. Опубліковано описи й каталоги чужомовних рукописних книг, що зберігаються в Україні, які включають також нотовані кодекси: грецькі¹², арабські¹³, вірмено-кипчацькі¹⁴, латинські¹⁵. Археографічні описи рукописних книг українського походження

⁸ Л. Пнатенко. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ*: Каталог. Київ 2003; її ж. *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ*: Каталог. Київ 2007.

⁹ *Путівник по фондах відділу рукописів* / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Київ 1997; рукописні кодекси описані у збірці давніх рукописів (ф. 20), с. 621–633 та Осипа Бодяньського (ф. 99), с. 78–80; неописаною залишається колекція рукописних книг бібліотеки Франка, за винятком нотних ірмоложів (див.: Ю. Ясиновський. Нотний Ірмолой з колекції Івана Франка // *Бібліотека, книга, читач*. Київ 1987, с. 104–112, у додатку описно інші п'ять ірмоложів, с. 109–112; його ж. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмоложі 16–18 століть*, № 1, 59, 148, 588, 589, 1079).

¹⁰ *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника*: Каталог, т. 1: *XI–XVI ст.* / укл. М. М. Кольбух (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан, І. Я. Патер, І. Р. Сус, Г. В. Чуба. Львів: Оріан-Нова 2007.

¹¹ О. Ясиновська. *Каталог кириличних рукописних евангелій із збірки Львівського історичного музею*. Львів: Видавництво ЛБА 1996.

¹² Є. Чернухін (упоряд.). *Грецькі рукописи у збірниках Києва*: Каталог. Київ – Вашингтон: НБУВ; Інститут історії НАН України 2000. Серед іншого тут описані нотовані (невменні) пам'ятки, більшість яких увійшла до нашого інвентарного реєстру нотних манускриптів ЦНБ 1982 року (Ю. Ясиновський. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР, с. 145–154), але в каталозі Чернухіна покликів на нашу публікацію немає: № 22 (Стихирар XI–XII ст., ДА 385 П., наш опис — № 96), № 65 (Октоїх 1671 р., ДА 78 Л., наш опис — 106), № 67 (Октоїх 70–80 рр. XVII ст., ДА 79 Л., наш опис — 107), № 69 (Стихирар кін. XVII ст., Ніж. 87, наш опис — 179), № 75 (Кекрагаріон XVIII ст., ДА 200 Л., наш опис — 149), № 80 (Збірник 1725 р., Кол. гр. рук. 13), № 98 (Стихирар 1764 р., ДА 114 Л., наш опис — 140), № 99 (Стихирар 1765 р., ДА 142 Л.), № 102 (Пападики 1771 р., Кол. гр. рук. 18), № 104 (Анфологійон 80 рр. XVIII ст., ДА 141 Л.), № 109 (Збірник кін. XVIII ст., Ніж. 86, наш опис — 178), № 110 (Анфологійон кін. XVIII ст., Кол. гр. рук. 42), № 111 (Анфологійон кін. XVIII ст., ДА 140 Л.), № 112 (Збірник кін. XVIII ст., ДА 81 Л., наш опис — 109), № 117 (Збірник кін. XVIII ст., ДА 199 Л., наш опис — 148), № 122 (Октоїх 1-ї чв. XIX ст., ДА 80 Л., наш опис — 108), № 129 (Збірник не раніше 1827 р., ОТС, 3737), № 130 (Збірник не раніше 1830 р., ОТС 3693), № 133 (Ірмоложіон не раніше 1838 р., Ніж. 88, наш опис — 180).

¹³ *Каталог арабських рукописей* / укл. А. В. Савченко / Центральна Наукова бібліотека АН УРСР. Київ 1988; на с. 41 під № 64 (ДА 353 П.) коротко описано невменний Октоїх, якого переписав аль Хурі Михаїл Мотта у вересні 17[...]⁷ року у Наблусі. Цей рукопис також був включений до нашого щойно згаданого інвентарного опису нотних манускриптів ЦНБ — № 93, але поклику в Савченка на це видання немає.

¹⁴ Олександр Гаркавець. *Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії*: Каталог / відп. ред. Омелян Пріцак. Київ: Українознавство 1993.

¹⁵ Є. К. Чернухін. *Рукописна латинська книга в фондах Інституту рукопису* // *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 2. Київ 1994, с. 174–188 (в описах нотних

публікував у своїх мистецтвознавчих працях Яким Запаско (1922–2007)¹⁶. Про окремі рукописи і збірки йдеться на сторінках щорічників Інституту рукопису НБУВ *Рукописна та книжкова спадщина України* (з 1993 р. вийшло 13 випусків), Інституту української археографії НАН України *Археографічний щорічник* (з 1992 р. вийшло 14 випусків, окремі з яких у здвоєних томах). Дослідження і матеріали про рукописні книги з'являються на сторінках відновлених у Львові *Записок НТШ*¹⁷.

Багато кваліфікованих описів слов'яно-руських рукописних книг було опубліковано в Росії, оскільки там зосереджено найбільшу кількість кирилических манускриптів й була забезпечена тяглість від давніших часів до сучасності. Ще в першій половині XIX ст. почала формуватися російська археографічна школа, яку створили Констянтин Калайдович (1792–1832), Павло Строев (1796–1876), Ізмаїл Срезневський (1812–1880), який до переїзду в Петербург (1847) був першим професором славистики Харківського університету, Антонін Горський (1814–1875), Капітон Невоструєв (1815–1872), архимандрит Леонід (Кавелін, 1822–1891), Олександр Яцимирський (1870–1925) та багато інших¹⁸. У міжвоєнний період минулого століття ця школа значно підупала, та все ж такі описи продовжували публікуватися¹⁹. Після Другої світової війни археографічна праця пошавилася й наприкінці

рукописів бракує кваліфікованого визначення типів літургійних книг; Автор також не покликається на наш інвентарний опис нотних рукописів ЦНБ, у якому зафіксовані і латинські пам'ятки, пор.: Ю. Ясиновський. Нотні рукописи у фондах ЦНБ, № 99, інші ж позиції в Чернухіна опущені — 30 (I, 4780), 31 (I, 4784), 85 (ДА 327 П.).

¹⁶ Я. Запаско. *Українська рукописна книга* [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Світ 1995.

¹⁷ Я. Запаско. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // *Записки НТШ*, т. 225: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1993, с. 185–193; Д. Гринчишин. Четя 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // *Записки НТШ*, т. 229: *Праці Філологічної секції*. Львів 1995, с. 251–276; В. Фрис. Зі спостережень над репертуаром, історією і розвитком української рукописної книги XVI — першої половини XVII століття // *Записки НТШ*, т. 233: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1997, с. 215–238; Я. Запаско. До історії Євангелія XVI століття з Новгороду // *Записки НТШ*, т. 236: *Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*. Львів 1998, с. 541–544; Д. Гринчишин. Українська рукописна пам'ятка XVI століття «Страждання Христові» (мовні особливості) // *Записки НТШ*, т. 239: *Праці Філологічної секції*. Львів 2000, с. 414–445; О. Русина. Василь Никольський — невідомий книжник XVI століття і його творчість // *Записки НТШ*, т. 240: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів 2000, с. 43–52.

¹⁸ В. П. Козлов. *Колумбы российских древностей*. Москва: Наука 1981; Х. Ханник. Достигения Горского и Невоструева, с. 9–27.

¹⁹ А. Багрий. *В защиту ценностей духа: Из отчета по сохранению памятников старины, искусства и культуры в районе военных действий*. Самара 1918 (описано колекцію давніх рукописних книг проф. Чернівецького університету Омеляна Калужняцького, яка сьогодні зберігається в БРАН; див. прим. 50 параграфа 2.2 про сховища); В. Перетц. *Рукописи библиотеки Московского университета, самарских библиотек и музея и минских собраний* [=Описание рукописных собраний, 3]. Ленинград 1934.

50-х — на початку 60-х років було опубліковано декілька цінних описів, що включали й українські нотолінійні ірмології²⁰.

Після тривалої перерви відновилася праця над створенням Зведеного каталогу слов'янських кирилических книг, про що засигналізувала доповідь Євгенії Гранстрем (1911–1991) на IV Міжнародному з'їзді славистів у 1958 році в Москві²¹. Нагадаємо, що про створення Зведеного каталогу слов'янських кирилических книг ще 1932 року писав Іван Огієнко²². Пожвавленню цієї праці сприяла Археографічна комісія СРСР, яка 1960 року прийняла ухвалу про створення Зведеного каталогу рукописних книг радянських книгосховищ²³. Цю важливу справу було розпочато з опрацювання найдавніших книг і 1966 року вийшов друком *Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв.*²⁴. Певні успіхи були також у розробках методології та методики археографічних досліджень²⁵, матеріали яких публікувалися на сторінках спеціально заснованого науково-методичного посібника²⁶. Були створені цінні розробки типології давніх книг, зокрема, літургійних — Лідією Жуковською (1922–1994), Миколою Тихомировим (1927–2000), Олександром Роговим (1935–1996), Ніною Шеламановою, Майєю Моміною та ін. Подібні праці опублікували також Александер Наумов з Польщі, Предраг Матеїч з США²⁷. Типологію літургійних нотованих книг та особливості їх описів опрацював

²⁰ Я. Н. Щапов. *Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича: Описание* / ред. И. М. Кудрявцев. Москва 1959; *Собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Архив Д. В. Разумовского: Описания* / ред. И. М. Кудрявцев. Москва 1960; *Музейное собрание рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина: Описание*, т. 1, 2. Москва 1961, 1997; А. И. Рогов. *Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР*. Москва 1962.

²¹ Е. Э. Гранстрем. О подготовке сводного каталога славянских рукописей // *IV Международный съезд славистов: Славянская филология: Доклады*, т. 2. Москва, с. 397–418 (є окреме видання: Ленинград 1958).

²² І. Огієнко. Загальний каталог кирилівських рукописів // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 210–211.

²³ Н. Б. Шеламанова. О составлении сводного каталога рукописей // *Исторический архив* (1961/1) 179–181.

²⁴ *Археографический ежегодник за 1965 год*. Москва 1966, с. 187–272.

²⁵ Див., наприклад: М. Н. Воробьев. Совещание по вопросам описания древнеславянских рукописей // *Археографический ежегодник за 1973 год*. Москва 1974, с. 321–328.

²⁶ *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*: вип. 1. Москва 1973; вип. 2, част. 1, 2. Москва 1976; далі зі зміненою назвою: *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, вип. 3, част. 1, 2. Москва 1990; вип. 4: Л. Панин. *Лингвотекстологическое исследование минейного торжественника*. Новосибирск 1988; вип. 5, част. 1, 2: «Златая цепь». Новосибирск 1990.

²⁷ А. Наумов. Славянские ръкописи в Польша и някои терминологични проблеми при описането им // *Кирило-Методиевские студии* 3 (София 1986) 280–283; П. Матеїч. Работа по описането на славянските ръкописи в университета в Огайо — нови методи за атрибуция // *Кирило-Методиевские студии* 3 (София 1986) 284–288.

Максим Бражніков (1902–1973)²⁸. На замовлення Археографічної комісії нами була також підготована стаття про типологію українсько-білоруського нотолінійного Ірмоля, та вона не була надрукована.

Зусилля радянських (властиво російських) археографів підтримав Міжнародний комітет славистів, який на згаданому вже засіданні видавничо-текстологічної комісії у жовтні 1962 р. у Варшаві прийняв відповідну ухвалу²⁹ та інструкцію для опису слов'янських рукописів³⁰. Проте ініціативи міжнародної наукової спільноти не знайшли очікуваної підтримки у Радянському Союзі, зокрема, в Україні.

Все ж археографічне опрацювання кирилических рукописних книг, особливо пергаментних, значно покращилося, що зумовило появу під керівництвом Археографічної комісії спеціального Зведеного каталогу — *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.* (1984)³¹, XV³² Після розпаду СРСР видання продовжує виходити під назвою *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии*³³. З'явилися друком очікувані десятиліттями три випуски описів цінної збірки рукописних книг Михайла Погодіна в РНБ³⁴, каталог

²⁸ М. Бражников. Архивная обработка певческих рукописей // *Вопросы архивоведения* (1965/2) 50–59; його ж. *Русская певческая палеография* / ред. Н. С. Серегина / Росийський інститут історії мистецтва. Санкт-Петербург 2002.

²⁹ Fr. Mareš. Zasedání Edičně-textologické komise Mezinárodního komitétu slavistů ve Varšavě // *Slavia* 32 (1963/2) 249–250; Э. И. Кошмидер. Об издании древнеславянских певческих рукописей // *Вопросы языкознания* (1963/4) 145–147; див. також ширшу публікацію цього тексту: E. Koschmieder. Ziel und Aufgaben in der Erforschung der Musik des Ostens // *Musik des Ostens* 4 (1967) 7–11.

³⁰ Інструкція для складання каталогів древніх славянських рукописей // *Slavia* 32 (1963/2) 240–249.

³¹ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.* / Археографическая комиссия СССР. Москва: Наука 1984 (рец.: Н. Дылевский). Цінний археографічний справочник: Сводный каталог слав.-русс. рук. XI–XIII вв. // *Palaeobulgarica* 12 (1988/2) 113–119; M. Roland [Рец.:] Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука 1984, 406 стр. // *Russian Linguistics* 10 (1986) 333–351.

³² *Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР* (для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / укл. А. А. Турилов / Археографическая комиссия Академии Наук СССР. Москва 1986.

³³ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, СНГ и странах Балтии: XIV век*, вип. 1: *Апокалипсис — Летопись Лаврентьевская* / ред. О. А. Князевская. Москва: Индрик 2002; сюди включено виправлення і доповнення до першого випуску, укладені Анатолієм Туриловим: Приложение I, с. 557–664. Частина цього матеріалу опубліковано раніше: А. А. Турилов. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. Часть 1: Исправления и уточнения // *Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli (AION)* [=Slavistica 5: 1997–1998]. Napoli 2000, с. 469–504.

³⁴ *Рукописные книги собрания М. Погодина* / ред. О. В. Творогов, вип. 1, 2, 3. Ленинград 1988; Санкт-Петербург 1992, 2004.

рукописів XV ст. і XVI з фондів РГАДА³⁵ (останній є особливо цінними у розкритті змісту літургійних книг), згадуваний вже другий том описів Музейної збірки РГБ³⁶, путівник бібліотеки Московського університету³⁷ та ін.

Сводный каталог об'єднав зусилля фахівців різних профілів — археографів, палеографів, кодикологів, текстологів, лінгвістів, мистецтвознавців, музикологів. У Каталозі подається всебічна інформація про давні кириличні книги, зокрема й нотовані: шифр і сучасне знаходження, археографічна і палеографічна характеристики, короткий опис змісту, важливіші маргінальні записи, досить повна (але не вичерпна) бібліографія. Добре опрацьовані допоміжні покажчики сприяють швидкому пошуку необхідної інформації за різними ознаками.

Цей каталог значно розширює коло нотованих рукописів XI–XIV ст. Якщо Василій Металлов оперував 25-ма такими рукописами³⁸, а «Предварительный список»³⁹ сповіщає про 30 слов'яно-руських нотованих рукописів (включаючи XIV ст.), то СК збільшує кількість таких рукописів до 74 списків (без XIV ст.). Тут вперше відзначено всі пам'ятки з тета-нотацією (30 списків). Декілька кодексів свого часу були роз'єднані, тому загальна кількість одиниць зберігання з нотними знаками у СК визначається числом 82, хоч насправді, як щойно мовилося, їх є 74.

За матеріалами СК Олег Творогов зробив статистичні підрахунки типів пергаментних рукописів, в тому й літургійних нотованих⁴⁰, що сприяє цілісному осмисленню пам'яток слов'яно-руської книжності XI–XIV ст. в контексті давньої культури.

Все ж опубліковані описи кирилических рукописних книг на радянському та пострадянському просторі позначені певною однобічністю, де переважає вибірковість описуваного матеріалу — передовсім за хронологією або тематикою⁴¹. Це властиве і такому ґрунтовно опрацьованому опису як

³⁵ *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов* / укл. И. Л. Жучкова, Л. В. Мошина, А. А. Турилов, ред. А. А. Турилов. Москва: Древлехранилище 2000; *Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в РГАДА*, вип 1: *Апостол — Кормчая* / ред. Л. В. Мошкова. Москва: Древлехранилище 2005.

³⁶ *Музейное собрание: Описание* / Российская государственная библиотека, т. 2. Москва 1997.

³⁷ *Редкие книги и рукописи библиотеки Московского университета: Путеводитель по фондам Отдела редких книг и рукописей* / укл. Н. В. Маслова, ред. В. В. Мосягин. München: Verlag Otto Sagner, 1991.

³⁸ В. Металлов. *Богослужбное пение русской церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным*. Москва 1912.

³⁹ Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., с. 177–272.

⁴⁰ О. В. Творогов. *Древнерусская книжность XI–XIV веков: Каталог памятников* // *ТОДРЛ* 56 (2004) 3–45; т. 57 (2006), с. 368–430.

⁴¹ За тематикою, наприклад, виходить систематична серія описів Рукописного відділу БРАН Росії (див.: *Стихотворения, романсы, поэмы и драматические сочинения*).

згадуваний уже *Сводный каталог*. За таким принципом почали створювати каталоги й описи в Україні, зокрема, у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (XIV і XV ст.), Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника (XI–XVI ст.). Та розшуки рукописних книг за тематикою чи хронологією у численних сховищах, особливо ж у периферійних, при відсутності кваліфікованих фондів описів є справою важкою і неефективною. Значно кориснішою є праця над описами окремих збірок і колекцій рукописів за місцем їх зберігання, що було основним правилом для описів XIX і першої половини XX ст. в Україні та Росії; такої ж практики притримується більшість археографів європейських країн і Північної Америки.

Подібно склалася ситуація з опрацюванням мистецьких прикрас манускриптів: з одного боку, декор іноді стає домінуючим в описах, та при цьому не враховується його роль в організації змісту кодексів, зокрема, літургійних. Сербські науковці (мабуть, з легкої руки Володимира Мошіна) у своїх описах надають виразну перевагу описам філіграней. У музичних рукописах за детальними описами невменних знаків часто губиться докладне розкриття їх змісту.

Аналогічне спостерігається і в описах кирилических стародруків; добрим винятком тут є каталог українських стародруків Якіма Запаска та Ярослава Ісаєвича, де, зокрема, в описах літургійних книг відзначено особливості їх змісту, зазначаються служби русько-українським святим (Часослов 1616 р., Анфологон 1619 київського друку⁴² та ін.).

Отож одним з найбільших недоліків описів слов'янських кирилических книг, зокрема літургійних, є не увага до розкриття їх змісту, що підкреслювали рецензенти СК, зокрема, про непослідовність подання інципітів і заключних фраз неповних рукописів та уривків⁴³. Це пов'язано, зокрема, з тривалим пануванням у слов'янських народів комуністичної ідеології, що привело до занепаду гуманітарних наук, пов'язаних із літургійною рукописною книжністю. В результаті у наукових описах посилилася увага

XVII — первая треть XIX в. / укл. И. Мартынов [=Описание Рукописного отдела БАН СССР, т. 4, вып. 2]. Ленинград 1980; *Ранняя русская лирика: Репертуарный справочник музыкально-поэтических текстов XV–XVII веков* / укл. Л. Петрова и Н. Серегина. Ленинград 1988. Добрий виняток становить хіба що рукописний відділ Наукової бібліотеки МГУ, де тривалий час систематично публікуються описи рукописів польових археографічних знахідок під керівництвом проф. Ірини Поздєєвої (див.: *Славяно-русские рукописи XV–XVI вв. научной библиотеки Московского университета*. Москва 1981; *Русские письменные и устные традиции и духовная культура (по материалам археографических экспедиций МГУ 1966–1980 гг.)*. Москва 1982; Н. Кобяк, И. Поздеева. *Славяно-русские рукописи XIV–XVII веков научной библиотеки МГУ (поступления 1964–1984 годов)*. Москва 1986. Ці описи включають також нотовані пам'ятки.

⁴² Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1, кн. 2, ч. 1 і 2, т. I, част.1, с. 119, 120, № 109, 120.

⁴³ Н. Дылевский. *Ценный археографический справочник*; М. Roland [Рец.]: *Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.*

до вторинних елементів давньої книги і свідомо приховувався зміст цих пам'яток — наприклад, акцент на мовно-діалектні особливості та локалізація пам'яток бажаною територією, за яким стоять певні національні й політичні амбіції, на що цілком слушно звернув увагу Крістіян Ганнік⁴⁴. Його міркування базуються на власному практичному досвіді в укладанні описів слов'янських і грецьких літургійних рукописів Австрійської Національної бібліотеки. Принципи описів грецьких кодексів цієї бібліотеки добре опрацював Герберт Гунгер (1914–2000), довголітній керівник відділу папірології Австрійської національної бібліотеки, відомий візантиніст, а згодом директор Інституту візантиністики Віденського університету, який залучив свого учня Кр. Ганніка до розкриття змісту літургійних пам'яток⁴⁵. Раніше, ще молодого науковця, до такої ж праці над слов'янськими манускриптами цієї бібліотеки запросив відомий австрійський славіст Йозеф Гамм (1905–1986); загальне археографічне опрацювання цих рукописів зробив Гергард Біркфельнер⁴⁶.

Отож світова археографічна практика в описах рукописних книг головно увагу приділяє розкриттю змісту кодексів і «кожний сучасний опис, — підкреслює Крістіян Ганнік, — прагне дати типологічну характеристику рукопису, точний і докладний опис змісту і, наскільки це можливо, повний перелік публікацій текстів, які вони містять»⁴⁷; слов'янські літургійні рукописи «є свідками еволюції візантійського обряду, і саме з цієї точки зору їх слід описувати»⁴⁸. Проте навіть такі ґрунтовні описи як Синодальної колекції Антоніна Горського й Капітона Невоструєва мають виразну тенденцію відзначати неадаптованість давніх перекладів літургійних текстів задля виправдання нових перекладів за московського патріярха Никона⁴⁹.

Подібною тенденцією позначені й деякі публікації слов'янських літургійних рукописів та окремих текстів, які сьогодні здійснюють переважно лінгвісти. Але ці тексти мали насамперед богослужбове призначення і їх мовні особливості так чи інакше залежали від літургійних функцій — молитва, спів, виголос; чимало з них мали ще й нотні знаки.

⁴⁴ Х. Ханнік. Достижения Горского и Невоструев, с. 9.

⁴⁵ Herbert Hunger. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 1: *Codices Historici, Philosophici et Philologici*. Wien: Verlag Brüder Hollinek 1961; H. Hunger unter Mitarbeit von O. Kresten, Teil 2: *Codices juridici, medici*. Wien 1969; H. Hunger, O. Kresten, Teil 3/1: *Codices Theologici 1–100*. Wien 1976; H. Hunger, O. Kresten, Ch. Hannick, Teil 3/2: *Codices Theologici 101–200*. Wien 1984; H. Hunger, Wolfgang Lackner, Ch. Hannick, Teil 3/3: *Codices Theologici 201–337*. Wien 1992; H. Hunger unter Mitarbeit von Ch. Hannick, Teil 4: *Supplementum graecum*. Wien 1994.

⁴⁶ G. Birkfellner. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich* [=Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, 23]. Wien 1975, № 100–199, с. 266–404.

⁴⁷ Х. Ханнік. Достижения Горского и Невоструева, с. 12.

⁴⁸ Там само, с. 12.

⁴⁹ Там само, с. 11–12, 14, 19, 22.

Слушним буде пригадати, що ще 1932 року Іван Огієнко опублікував цінну статтю про методи описів рукописних книг⁵⁰. Рецензуючи першу частину описів манускриптів Онуфрійського монастиря у Львові, укладених Ярославом Гординським⁵¹, майбутній митрополит УАПЦ сформулював основні принципи описування рукописних книг: «Методологія наукового опису вимагає, щоби з кожного окремого твору подавати відповідний уривок, а це дасть змогу розпізнати мову цього твору, чи хоч редакцію його»⁵². Особливої ваги він приділяв розкриттю змісту: «Який би зміст не був, мусимо кожний рукопис описати докладно», а «при описах варто більшу увагу звертати на опис календарної частини, — на пасхалії, круги і т. п., і все це описувати докладно, визначаючи й місцевих святих»⁵³.

Описи й огляди давніх рукописів постійно публікуються на сторінках періодичних і серійних видань — *Археологический ежегодник*, *Труды отдела древнерусской литературы* ИРЛИ, *Записки отдела рукописей* Российской государственной библиотеки, *Памятники культуры: Новые открытия*, *Лингвистическое источниковедение*, *Древнерусское искусство* в Росії; *Преславска книжовна школа*⁵⁴, *Palaeobulgarica*⁵⁵ в Болгарії, *Археологически*

⁵⁰ І. Огієнко. Як описувати рукописи (методологічно-критичні уваги) // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 190–194.

⁵¹ Я. Гординський. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові // *Записки ЧСВВ*, т. 1, вип. 2–3 (1925) 233–272; т. 1, вип. 4 (1927) 417–478; т. 3, вип. 1–2 (1928) 40–64; т. 4, вип. 3–4 (1930) 345–376.

⁵² І. Огієнко. Як описувати рукописи, с. 193.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Преславска книжовна школа* / Шуменски университет «Епископ Константин Преславски»: Научен център «Преславска книжовна школа». София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», видається з 1977 року.

⁵⁵ *Palaeobulgarica*=*Старобългаристика* / Българска Академия на науките. Център за българистика; виходить з 1977 року; див., наприклад: Кр. Станчев. Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже // *Palaeobulgarica* 5 (1981/3) 85–97 (описано 7 рукописів, в тому й фрагмент Стихираря кінця XII — початку XIII ст., без нотних знаків, що зберігся у грецькому списку творів Платона, Національна бібліотека в Парижі, гр. 1808, а також Мінея служебна за жовтень XVII–XVIII ст. з українськими мовними особливостями); Андерс Шёбер. Славянские пергаментные отрывки в Швеции // *Palaeobulgarica* 5 (1981/4) 86–94; Цв. Янакієва, Юл. Пандур. Палеографическое и графиколингвистическое описание рукописи Ms 106/16 из библиотеки Дебреценского университета им. Лайоша Кошута // *Palaeobulgarica* 11 (1987/1) 86–94 (описана Кормча початку XVIII ст., у покрайніх записях якої є українськими). Друкуються також рецензії на каталоги й описи рукописів: Н. Дылевский. Ценный археологический справочник. Сводный каталог слав.-русс. рук. XI–XIII вв.; Боряна Христова. В памет на Ан. Пеннингтън (рец.): Ralph Cleminson. The Pennington Catalog. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections. London: University of London, 1988, 352 p. // *Palaeobulgarica* 13 (1989/4) 111–113; Боряна Велчева, Аксиния Джурова. Ценен принос към изучаването на славянското средновековно ръкописно богатство // *Palaeobulgarica* 15 (1991/3) 105–106 (рец. на: Catalog Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library (The Ohio State

прилози⁵⁶, Хиландарски зборник⁵⁷ в Сербії, *Palaeoslavica*⁵⁸ (Гарвардський університет у США), *Polata knjigopisnaja** у міжнародній співпраці. Цікаві розвідки про рукописні книги, включаючи й українські, опублікував Микола Розов (1912–1991)⁵⁹.

Огляди й описи кириличних рукописних книг бібліотек Польщі опублікували Олександр Рогов (1935–1996), Микола Розов, о. Іван Борис Балик (1913–1989), музикологи Єжи Голос і Галина Малініна, Ярослав Шапов, Август Фенчак, Александр Наумов⁶⁰. Опубліковані також каталоги кириличних рукописів БАН Литви у Вільнюсі⁶¹, які не ввійшли до відомого опису Флавіяна Добрянського (1848–1919)⁶², а щойно вийшов друком загальний каталог кириличних

University), т. 1–2 / упоряд. і вступ Predrag Matejić and Hannah Thomas. Columbus, Ohio, 1989. 1120 pp.).

⁵⁶ *Археографски прилози* / Народна Библиотека Србије, Археографско одељење; з 1979 по 2001 рік вийшло 23 томи (див. рецензію на перші 20 томів: Е. Немировский. Новые книги о книгах // *Археографски прилози* 22/23 (Београд 2000/2001) 539–547). Видання продовжується.

⁵⁷ *Хиландарски зборник* / Српска Академија наука и уметности, Хиландарски одбор (комітет); з 1966 по 2004 рік видано 11 об'ємних томів.

⁵⁸ *Palaeoslavica: International Journal for the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology* / ред. Alexander Strakhov / Russian Research Center (з 1993 року), з 2004 року видає Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass.

* Про це видання див. попередній параграф 2.2 про сховища.

⁵⁹ Н. Н. Розов. *Русская рукописная книга: Этюды и характеристики*. Ленинград: Наука 1971; його ж. *Книга древней Руси XI–XIV вв.* Москва: Книга, 1978; його ж. *Книга в России в XV веке*. Ленинград: Наука 1981.

⁶⁰ А. И. Рогов. Кириллические рукописи в книгохранилищах Польши // *Studia źródłoznawcze* 14 (1969) 153–167; М. Розов. Маловідомі джерела з історії української мови: Рукописи греко-уніатського капітулу м. Перемишля // *Питання історії української мови*. Київ 1970 с. 176–186; Я. Н. Шапов. Матеріали по истории народов СССР // *История СССР* (1971/5) 233–237; [Іван Б. Балик]. Рукописи Перемиської греко-католицької капітули в Народовій бібліотеці у Варшаві // *Богословія* 37 (1973) 193–213; 38 (1974) 237–243; J. Gołos. Manuscript Sources of Chant before 1700 in Polish Libraries // *Studies in Eastern Chant* 3 (1973) 74–80; Я. Н. Шапов. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики, ч. 1, 2. Москва 1976; А. Fenczak. Zabytki pisma cyrylickiego w dawnych i współczesnych zbiorach południowo-wschodniej Polski // *Славянска палеографія и дипломатика*. Софія 1980, с. 43–54; Г. М. Малинина. *Древнерусские церковные рукописи в Национальной библиотеке Варшавы*: Каталог. Москва: МГК 2004 (тут немає жодної згадки, що йдеться майже виключно про українські пам'ятки); *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog* / opracowali Aleksander Naumow oraz Andrzej Kaszlej przy współpracy Ewy Naumow i Jana Stradomskiego. Kraków: Scriptum 2004.

⁶¹ Н. А. Кобяк, Н. А. Морозова, А. А. Турилов. Кирилловские рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne*, т. 2. Kraków 1997, с. 41–112.

⁶² Ф. Добрянский. *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских*. Вильна 1882 (охоплює фонд слов'янських кириличних рукописів — F-19).

кодексів вільнюських збірок⁶³. У Словаччині подібну працю (правда, не повну) приготував і опублікував Ральф Клемінсон⁶⁴. Значних успіхів досягли науковці Болгарії⁶⁵, де, зокрема, археографічне опрацювання й укладання описів кирилических рукописних книг стало одним із пріоритетів діяльності «Центру Проф. Иван Дуйчев», очолюваного Аксінією Джуровою. Запропоновані Центром методи орієнтуються на тісне пов'язання візантійської та слов'янської рукописної книжності, що ґрунтується на усвідомленні єдності візантійсько-слов'янського культурного простору. Одним із завдань цього осередку є також вироблення взаємозрозумілих термінологічних понять в археографії та кодикології⁶⁶.

Публікуються також описи кирилических рукописних книг Сербії⁶⁷, Македонії⁶⁸, Румунії⁶⁹, Молдавії⁷⁰ Чехії⁷¹, Угорщини⁷².

⁶³ Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе: Каталог / укл. Надежда Морозова. Vilnius 2008.

⁶⁴ R. A. Cleminson. *Cyrillic Manuscripts in Slovakia: A Union Catalogue*. Martin 1996.

⁶⁵ М. Стоянов, Х. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна Библиотека*, т. 4. София 1971; Б. Райков, Х. Кодов, Б. Христова. *Славянски ръкописи в Рилския манастир*, т. 1: *Библейски и богослужбени книги*. София: Издателство наука и изкуство 1986; Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна Библиотека*, т. 5. София 1996; Б. Христова, А. Джурова, В. Велинова. *Опис на славянските ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев» към СУ «Св. Климент Охридски»: XIV-XIX в.* / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев» [Series Catalogorum, 1]. София 2000; А. Джурова, В. Велинова. *Опис на славянските ръкописи от Самоков* / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев» [Series Catalogorum, 7]. София 2002; Б. Христова, Д. Караджова. *Бележки на българските книжовници X-XVIII век*, т. 1: *X-XV век*; т. 2: *XVI-XVIII век*. София 2003, 2004.

⁶⁶ А. Джурова. Работна карта за палеографски, кодикологични и консервационни данни (I част) // *Археографски прилози* 18 (Београд 1996) 381-427; її ж. *Въведение в славянската кодикология: Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*. София 1997.

⁶⁷ Д. Богдановић. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*. Београд 1982; П. Моморовић, Љ. Васильев. *Ћириличке рукописне књиге Цетињског манастира. XIV-XVIII вијек*. Цетиње 1991.

⁶⁸ *Словенски ракописи во Македонија* / укл. Владимир Мошин при учаси Лидија Славева, Султана Кронева и Јованка Јаќимова, кн. 1, 2. Скопје 1971.

⁶⁹ P. Panaitescu. *Manuscrisele slave din biblioteca Academiei R P R*, т. 1. [Bucharest]: Editura Academiei RPR, 1959; E. Lința, L. Djamo-Diaconița, O. Stoicovici. *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. București 1981; огляд українських рукописів деяких монастирів Румунії опублікував Олекса Горбач; див.: О. Горбач. *Слов'янські рукописи монастирських бібліотек у Путній і Драгомірній в Румунії* // *Богословія* 32 (Рим 1968) 190-199.

⁷⁰ *Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР: Коллекция Ново-Нямецкого монастыря* / укл. В. Овчинников-Пелин. Кишинев: Штинца 1989.

⁷¹ J. Vašica, J. Vajs. *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*. Praha 1957; J. Vašica. *Z církevněslovanských rukopisů Národní knihovny v Praze a slovanské knihovny / k vydání připravila Zoe Hauptová a Helena Rudlovčáková*. Praha 1995.

⁷² Огляд кирилических рукописів Угорщини, більшість з яких не має наукових описів, зробив Імре Тот. Серед них згадується Егерський ірмолой, докладно описаний Омеляном Балецьким (И. Тот. *Задачи изучения и описания славянских кирилловских рукописей*,

Цінними є описи кириличних книг афонських монастирів, зокрема, «сербського» Хиландарського⁷³, «болгарського» Зографського⁷⁴, «руського» Пантелеймонового⁷⁵, а також зведені каталоги слов'янських рукописів майже всіх монастирів Святої Гори⁷⁶. З'явилися також описи слов'янських рукописів Ізраїлю, Палестини та Синаю⁷⁷. Подібні описи, каталоги й огляди опубліковані за матеріалами слов'янських рукописних книг Австрії⁷⁸, Ватикану⁷⁹, Швейцарії⁸⁰, Данії⁸¹, Німеччини⁸², Франції⁸³, Англії⁸⁴, Шотландії⁸⁵,

находящихся в венгерских книгохранилищах // *Славянская палеография и дипломатика*. София 1980, с. 56–59); див. також: R. Cleminson. The Cyrillic Manuscript Codices of Budapest University Library // *Polata knigopisnaja* 27–28 (1995) 5–12.

⁷³ Д. Богдановић. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, т. 1–2. Београд 1978.

⁷⁴ Христо Кодов, Божидар Райков, Стефан Кожухаров. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, т. 1. София: Държавно издателство «Свят» 1985; Божидар Райков, Стефан Кожухаров, Хайнц Миклас, Христо Кодов. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*. София: CIBAL 1994.

⁷⁵ Anthony-Emil N. Tachiaos. *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossicon) on Mount Athos* / Hellenic Association for Slavonic Studies, Center for Russian and East European Studies, University of California, Los Angeles. Thessaloniki 1981.

⁷⁶ *Славянские рукописи Афонских обителей* / укл. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, ред. А.-Э. Тахиаос / SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies. Фессалоники 1999. Див. також огляд українських пам'яток за цим описом: Ю. Ясіновський. Слов'янські та українські рукописи на Афоні // *Καλοφωνία* 3 (2006) 209–212.

⁷⁷ Gr. Stathis. I manoscritti e la tradizione musicale Bizantino-Sinaitica. Appendice: 12 Manoscritto musicale: Sina 1477 // *Θεολογία* 43 (1972/1–2) 271–308; Moshe Altbauer. Manuscripts and Their Study in Israel and Sinai // *Polata knigopisnaja* 2 (1979) 6–11. Серед описаних рукописів Sin. Slav. 45, правдоподібно, є нотолінійний Ирмолой українсько-білоруського типу (с. 7); Ioannis C. Tarnanidis. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki 1988 (описано 41 рукопис, включаючи глаголичні, є два руські рукописи з кін. XI ст.). Рец.: Боряна Велчева. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир // *Palaeobulgarica* 12 (1988/3) 126–129; Я. Н. Щапов. Русские и славянские рукописные книги в Иерусалиме и на Синае // *Православный Палестинский сборник* 100 (2003) 228–244.

⁷⁸ G. Birkfellner. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich* / Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien 1975 (зміст літургійних рукописів цієї збірки, як вже мовилося вище, описав Крістіян Ганнік).

⁷⁹ А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София 1985; А. Джурова, К. Станчев *Описание славянских рукописей Папского Восточного института в Риме* [=Orientalia Christiana Analecta, 255]. Roma 1997.

⁸⁰ Marti Roland. *Beschreibung der slavischen Handschriften in der Schweiz* [=Slavica Helvetica, 40]. Bern — Berlin — Frankfurt am Main — New York — Paris — Wien: Peter Lang 1991.

⁸¹ Gunnar Svane. *Slavonic Manuscripts in The Royal Library: A Catalog* / Славянские рукописи в Копенгагенской Королевской библиотеке. Copenhagen 1993.

⁸² H. Miklas, J. N. Ščapov, W. R. Veder. The Slavonic Manuscripts in the Federal Republic of Germany // *Polata knigopisnaja* 9 (1984) 39–58.

Канади⁸⁶, США⁸⁷. У багатьох цих каталогах є описи українських нотолінійних ірмолоїв.

Певні зусилля були здійснені в укладанні описів і створенні Зведеного каталогу кириличних нотованих рукописів, що зберігаються у збірках колишнього СРСР. На загаданий вище заклик Ервіна Кошмідера відгукнулися американський музиколог-медієвіст Мілош Велімірович (1922–2008)⁸⁸, Євгеній Бобков⁸⁹, Крістіян Ганнік⁹⁰. В Інституті історії мистецтв у Москві на початку 70-х років минулого століття Божидар Карастоянов розробляв спеціальну методику описів півчних рукописів⁹¹. Здається, саме ця методика лягла в основу брошури⁹², що вийшла друком після Софійського міжнародного симпозиуму з питань давньої слов'янської музики у жовтні 1971 року⁹³, на якому ініційовано комплексний і системний опис нотованих рукописів візантійсько-слов'янського культурного простору. Ця тема порушувалася також на Третньому Міжнародному конгресі давньої музики в Бидгощі у Польщі (1972)⁹⁴, науковій конференції *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*, що відбулася під час Першого фестивалю *Невские*

⁸³ Кр. Станчев. Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже // *Palaeobulgarica* 5 (1981/3) 85–97 (стаття доповнює матеріали давнішого огляду: Л. Черепнин. Славянские и русские рукописи Парижской национальной библиотеки (краткий обзор) // *Археографический ежегодник за 1961 год*. Москва 1962, с. 215–235).

⁸⁴ R. Cleminson. *The Pennington Catalog: A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*. London: University of London 1988.

⁸⁵ Е. Б. Рогачевская. Рукописи кириличного письма в библиотеках Шотландии // *Герменевтика древнерусской литературы*, сб. 8 / ред. О. В. Гладкова, Е. Б. Рогачевская / Институт мировой литературы им. А. М. Горького АН России. Москва 1995, с. 286–296.

⁸⁶ Iraidia I. Tarnavecky. Slavic Manuscripts and their Study in Canada // *Polata knjigopisnaja* 3 (1980) 4–11; її ж. *East Slavic Cyrillica in Canadian Repositories*. Winnipeg 1981.

⁸⁷ Н. С. Демкова. Древнерусские рукописи и старопечатные книги в некоторых собраниях США // *ТОДРЛ* 34 (1979) 388–405; A. Pliguzov, W. R. Veder. The Cyrillic Manuscripts Codices of Harvard College Library // *Polata knjigopisnaja* 27–28 (1995) 29–36.

⁸⁸ M. Velimirović. Preparation of an Inventory of Sources of Old Slavic Music // *Anfänge der slavischen Musik*. Bratislava 1966, с. 173–178.

⁸⁹ Е. А. Бобков. К вопросу об историографии и задачах исследования памятников древнерусской музыкальной письменности // *Труды Московского государственного историко-архивного института* 24 (1966) 73–85.

⁹⁰ Ch. Hannick. Documents musicaux vieux-slaves: Munich, décembre 1967 // *Irénikon* 41 (1968/1) 94–97.

⁹¹ Ю. Келдыш. Об изучении древнерусской музыки в СССР // *Musica slavica: Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1977, с. 13–14.

⁹² *К вопросу о составлении Сводного каталога славянских певческих рукописей, хранящихся в СССР / Съюз на българските композитори*. София 1972.

⁹³ Див. огляд: Ch. Hannick. IV. Symposion sur la musique slave ancienne (Sofia, octobre 1971) // *Irénikon* 45 (1972) 80–83.

⁹⁴ J. Mraček. Slavic Musicology in the United States of America // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 3 (1972) 615–636.

хоровые ассамблеи у Ленінграді в травні 1981 року⁹⁵, на Московській конференції *Памятники русской хоровой культуры. Проблемы изучения. Итоги. Открытия* (1982), під час якої відбулося спеціальне засідання «круглого столу» *Питання наукового опису давньоруської півної спадщини: підготовка опису півних рукописів*⁹⁶.

Було опубліковано декілька наукових описів давніх нотованих рукописів: Сибірського відділення АН СРСР, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України, Ветковсько-Стародубської колекції МГУ, Російської державної бібліотеки (РГБ, раніше ГБЛ), Придворної капели в Петербурзі, Московської консерваторії⁹⁷ та ін. Активізувалася праця над описами і каталогізацією греко-візантійських і балкано-слов'янських нотованих рукописів⁹⁸.

Та незважаючи на певні успіхи, музикознавці-медієвісти свідомі подальшої потреби систематичнішої праці над створенням наукових описів

⁹⁵ *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры: Материалы научной конференции* / укл. А. С. Белоненко, ред. А. Н. Кручинина / Всероссийский фестиваль «Невские хоровые ассамблеи», Ленинград 18–24 мая 1981 года. Москва 1984.

⁹⁶ *Советская музыка* (1983/3) 125–126.

⁹⁷ А. Кручинина. Описание музыкальных рукописей, приобретенных археографическими экспедициями СО АН СССР в 1970–1971 гг. // *Вопросы истории книжной культуры*. Новосибирск 1975, с. 215–234; *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.*: Каталог / уклад Юрій Ясиновський, за участю Олександра Дзьобана / Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР, наук. ред. Ярослав Шапов. Львів 1979 (до друку праця була підготована ще 1971 року); М. Богомолова, Н. Кобяк. Описание певческих рукописей XVII–XX вв. Ветковско-Стародубского собрания МГУ // *Русские письменные и устные традиции и духовная культура*. Москва 1982, с. 162–227; Ю. Ясиновский. Ленинградская коллекция древнепевческих рукописей украинской традиции // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, с. 101–105; Ю. Ясиновский. Певческие рукописи украинской традиции в собраниях Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // *Записки отдела рукописей* / Государственная библиотека им. В. И. Ленина 45 (Москва 1986) 285–298; Н. В. Рамазанова (укл.). *Рукописные книги собрания Придворной певческой капеллы*: Каталог. Санкт-Петербург 1994; *Коллекция древнерусских церковных рукописей*: Каталог / укл. Г. М. Малинина, И. А. Скворцова, Е. А. Смыка / Научная музыкальная библиотека имени С. И. Танеева МГК. Москва 1995.

⁹⁸ Gabor Dévai. Manuscripts en notation byzantine dans les bibliothèques publiques de Budapest // *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* 1 (1951) 247–260; його ж. Manuscripts in Byzantine Notation in Szentendre // *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* 10 (1962/1–3) 85–97; Γρ. Θ. Στάθης. *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς, Ἰωνοῦ Ὄρος*, т. 1–3. Ἀθήναι 1975, 1976, 1993; А. Яковлевич. Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара // *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 193–233; D. Stefanović. An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscripts // *Хиландарски зборник* 7 (Београд 1989) 163–176; Е. В. Герцман. *Греческие музыкальные рукописи Петербурга*: Каталог, т. 1: *Российская национальная библиотека*. Санкт-Петербург: Глаголь 1996; т. 2: *Библиотека Российской академии наук, архив Российской академии наук, библиотеки Университета и Эрмитажа*. Санкт-Петербург: БРАН 1999; А. Атанасов. *Византийски музикални ръкописи в България: Репертоар*, т. 1: *Средновизантийски Стихирар XII–XIV в.* / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев». София 2003.

і каталогів. Археографічне опрацювання нотних богослужбових книг сьогодні потребує спеціальних кодикологічних, текстологічних, палеографічних та музично-палеографічних знань, розуміння особливостей богослужбового обряду та його історичних форм. Основний фонд гимнографічних нотованих рукописів візантійсько-слов'янського культурного простору поки що перебуває лише на порозі глибших наукових досліджень — як музикознавців-медієвістів, так і палеографів, археографів, лінгвістів та ін. На жаль, як слушно пише дослідник з Новосибірська Борис Шиндін, у музикознавців-медієвістів така «праця знаходиться на периферії зацікавленень», а «джерелознавчий і науковий баланс підтримується дослідниками в індивідуальному порядку: кожен з них оснащений „своїми“, вибірково-ними описами і каталогами, придатними для розв'язання своїх локальних завдань»⁹⁹.

Питання описів рукописних книг у колишньому СРСР, під впливом офіційної ідеології, виразно скеровувалося в русло теоретичних розмірковувань й укладань різних інструкцій, методичних посібників і рекомендацій, тоді як безпосередня археографічна праця над рукописами, створенням описів і каталогів свідомо гальмувалася й відкладалася на невизначене майбутнє. Подібний стан зберігається і сьогодні в незалежній Україні, де найбільше пожвавлення спостерігається якраз у теоретико-методичній площині. Замість того, щоб активізувати й організувати безпосереднє описування й каталогізацію рукописних книг у центрі й на периферії, що, власне кажучи, є прямим обов'язком бібліотекарів, кустосів фондів і керівників відповідних відділів, продовжують створюватися різні інструкції, методичні рекомендації, розгортаються теоретичні дискусії, які не стільки поглиблюють саму теорію й методику (яким так бракує елементарного ознайомлення зі світовим досвідом), скільки декларують й імітують наукову працю у сфері теоретичної і практичної археографії¹⁰⁰.

Все ж за останні два десятиліття питання опису й каталогізації рукописних книг в Україні має певні успіхи й формується дієва програма їх реалізації. 1988 року була відновлена діяльність Археографічної комісії¹⁰¹, яка поновила видання *Археографічного щорічника*. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського під керівництвом директорки Любові Дубровіної розпочав інтенсивну теоретичну, методичну і практичну діяльність у цьому напрямку й започаткував видання щорічника *Рукописна*

⁹⁹ Б. А. Шиндін. *Жанровая типология древнерусского певческого искусства*. Новосибирск 2004, с. 13.

¹⁰⁰ Див., зокрема, низку подібних публікацій на сторінках щорічника Інституту рукопису *Рукописна та книжкова спадщина*, почасти згаданих вище.

¹⁰¹ Див. тези доповідей Республіканської конференції, яка відновила діяльність Археографічної комісії України: *Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ 1988.

та книжкова спадщина України. Спільно з Лідєю Корній було запропоновано програму різнобічного вивчення нотолінійних ірмолоїв, що передбачає «комплексне джерелознавче дослідження всіх списків рукописів, які збереглися, у кодикологічному, палеографічному та історико-текстологічному аспектах, а також їх розгляд у контексті соціально-економічного та політичного розвитку України XVII–XVIII ст., загальних історико-культурних тенденцій. Постає питання про створення зведеного комплексного і максимально деталізованого за описом каталогу нотних рукописів, який уже на першій стадії дослідження рукописних книг дасть можливість визначати і класифікувати пам'ятки монодичного співочого мистецтва»¹⁰². Правда, за винятком декількох статей-описів ще в першій половині 90-х років минулого століття, реалізація цього амбітного плану занепала. Розгортається також праця над кулізьяними (невменними) рукописами українських фондосховищ¹⁰³. Розробляються і методи комп'ютерного опрацювання українських і слов'янських рукописних книг, включаючи й нотовані¹⁰⁴.

Узагальненням цього теоретичного і практичного досвіду стали *Методичні рекомендації для державного реєстру пам'яток писемності*¹⁰⁵. Однією з новаторських пропозицій цих рекомендацій є виокремлення до заголовної інформації описів манускриптів імені їх «автора», «в яке можуть бути включеними всі особи, причетні до створення рукописної книги: автор, пишець, перекладач, редактор, оздоблювач, інтролігатор та ін.», тобто інформації, що має «умовне узагальнююче значення»¹⁰⁶.

Ще в радянську добу у Ленінграді з'явився збірник статей і матеріалів з питань наукового опису рукописних книг¹⁰⁷, що вийшов за матеріалами тематичної наукової конференції. Подібні розробки публікувалися й пізніше, а одна з останніх вийшла 2004 року¹⁰⁸. Велику практичну користь прине-

¹⁰² Л. П. Корній, Л. А. Дубровіна. Турійський ірмолой початку XVII ст — стародавня пам'ятка церковного співу в Україні // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 24.

¹⁰³ Е. С. Клименко. Основні принципи опису музичної знаменної рукописної книги кириличного письма XII початку XX ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (2005) 290–301.

¹⁰⁴ Л. Дубровіна. *Кодикологія та кодикографія української рукописної книги*. Київ 1992, с. 127–153, розділ 4–4 на с. 154–186; Л. Іванова. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // *Наукові праці НБУВ* 6 (2001) 289–294.

¹⁰⁵ *Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки*. Київ 2007.

¹⁰⁶ Там само, с. 15.

¹⁰⁷ *Проблеми наукового описання рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы всесоюзной конференции* / ред. М. В. Кукушкина, С. О. Шмидт. Ленинград 1981.

¹⁰⁸ *Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии* / відп. ред. А. А. Романова / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 2004.

сли опрацьовані й опубліковані Археографічною комісією СРСР згадувані вище *Инструкция по описанию славяно-русских рукописей XI–XIV вв.*¹⁰⁹ та вже згадуване *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей*. Подібні рекомендації для описів невменних рукописів опублікувала Зівар Гусейнова¹¹⁰.

У Львові в Інституті Літургійних Наук Українського Католицького Університету розроблено комп'ютерну базу даних *Ірмос*, у якій один з основних блоків складає опис рукописів¹¹¹ (докладніше див. нижче).

Комп'ютерні технології у створенні банку даних для описів давніх слов'янських рукописів розробляються також у міжнародній співпраці: наприклад, повністю присвячений цій проблематиці один з річників збірника *Polata knigopisnaja*¹¹². У Болгарії 1995 року відбулася спеціальна міжнародна конференція, за матеріалами якої було видано окремих збірників¹¹³, а в 2000-му ще один подібний збірник¹¹⁴. Комп'ютерні бази даних для описів рукописних книг розробляються також в Росії¹¹⁵.

¹⁰⁹ *Инструкция по описанию славяно-русских рукописей XI–XIV вв. для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР* / укл. Л. П. Жуковская, Н. Б. Шеламанова. Москва 1974.

¹¹⁰ З. Гусейнова. Особенности описания древнерусских нотированных рукописей XV–XVII веков // *Петербургский музыкальный архив*, вип. 1. Санкт-Петербург 1997, с. 55–59.

¹¹¹ *Heirmos: Basing on the Linear-Notated Musical Heirmologia from the Sixteenth through Eighteenth Centuries*, 3rd. rev. ed. Lviv: UCU 2004.

¹¹² *Polata knigopisnaja* 17–18 (1987): A. J. Geurts, A. Gruijs, J. van Krieken, W. R. Veder (Nijmegen). Codicography and Computer — Кодикография и компьютер (назва і текст паралельно англ. та рос. мовами), с. 4–29; L. J. McCranc (Auburn University at Montgomery, AL). Sharing Codicological Resources through Bibliographic Networks and Utilities, с. 30–59; A. Guillaumont, J.-L. Minel (*IRHT, Paris*). MEDIUM — Conception, réalisation et exploitation d'une base de données, с. 60–64; R. Hamer (*Christ Church, Oxford*). Data for a Database as a General Manuscript Index, с. 65–72; Marti Roland (*Universität Bamberg*). How Much Description Does a Manuscript Need?, с. 73–84; H. Miklas (*Universität Freiburg i. Br.*). CIP und ISBN Codes zur Erfassung von Manuskripten?, с. 85–87; A. van Arkel-de Leeuw van Weenen (*Rijksuniversiteit Leiden*). The Old Norse Computer Tape Bank at Copenhagen, с. 88–95; Tito Orlandi (*Corpus dei manoscritti copti letterari, Roma*). Definition of Textological Data for Coptic Texts, с. 96–105; E. K. Litsas (*Patriarchal Institute of Patristic Studies, Thessaloniki*). The Mount Athos Manuscripts and Their Cataloguing, с. 106–118; L. Havliková (*ČSAV, Praha*). A propos de l'exégèse des manuscrits en Tchécoslovaquie, с. 119–124; J. Dietze (*Universitäts- & Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle/S.*). Old Russian Texts and Computer-Controlled Lexicography, с. 125–129; R. Mathiesen (*Brown University, Providence, RI*). Some Methodological Problems in Describing Old East Slavic Cyrillic Manuscripts and Printed Books, с. 130–143.

¹¹³ *Компьютерная обработка на средновековни славянски ръкописи. Първа Международна конференция, 24–28 юли 1995, Благоевград, България: Доклади*. София 1995.

¹¹⁴ *Medieval Slavic Manuscripts and SGML [Standart Generalized Markup Language]: Problems and Perspectives [Computer Processing of Medieval Slavic Manuscripts]* / уряд. Anisava L. Miltenova, ред. Marin Drinov. Sofia 2000.

¹¹⁵ Е. В. Уханова. Компьютерные базы данных ОР ГИМ: принципы создания и перспективы развития // *Археографический ежегодник за 2003 год*. Москва 2004, с. 79–96;

Українська база даних *Кодекс* є досить уніфікованою, містить 11 обов'язкових розділів і має можливість порівняльної характеристики окремих рукописів з погляду їхнього оформлення, що сприяє отриманню детальної інформації для встановлення приналежності пам'ятки до окремого регіону та вужчої локалізації аж до певного скрипторію. Проте складна ієрархія полів значно ускладнює пошуки; до того ж вона існує лише в локальному варіанті. Подібну працю було також започатковано в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України під керівництвом академіка Ярослава Ісаєвича, та через відсутність коштів праця призупинилася.

Розробляються і вже функціонують й інші проекти комп'ютерного опрацювання рукописних книг та їх окремих складових, зокрема, музичних¹¹⁶.

В Росії проект комп'ютерної бази даних для піснеспівів знаменної нотації розроблявся наприкінці 90-х років минулого століття Юлією Артамоною і Наталією Заболотною¹¹⁷. Результати планувалося розмістити в інтернеті, проте інформації про його реалізацію поки що немає.

* *
*

Одразу ж після створення Всеукраїнської Академії Наук та Національної бібліотеки у Києві (1918) розпочалася праця над систематизацією, описами й розробками методики археографічного опрацювання давньої рукописної книжності. У першій же книзі новостворених *Записок Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук* (1919) було опубліковано розгорнуту рецензію Феоктиста Сушицького (1883–1920) на опис рукописів колишнього Художньо-Промислового музею у Києві, опрацьований Софією Щегловою (1886–1965) ще 1915 року й виданий наступного 1916 року на сторінках петроградського академічного збірника, а також у вигляді окремої відбитки¹¹⁸. У рецензії автор підкреслив значення наукових описів і подав розгорнуту схему археографічного опрацювання манускриптів¹¹⁹, покликаючись переважно на методичні рекомендації Володимира

И. В. Починская. Электронная база данных «Рукописные и старопечатные книги кириллической традиции Уральского региона» // *Федоровские чтения: 2005* / відп. ред. В. И. Васильев. Москва: Наука 2005, с. 437–442.

¹¹⁶ Е. А. Белоконов. Традиция описания рукописных книг и создание CD-ROM-ов // *Мир старообрядчества*, вип. 4. Москва 1998, с. 81–101.

¹¹⁷ Н. В. Заболотная, Ю. В. Артамонова. Историко-типологический подход к организации каталога древнерусских певческих книг // *Келдышевский сборник: Музыкально-исторические чтения памяти Ю. В. Келдыша. 1997* / укл. С. Г. Зверева. Москва 1999, с. 57–61; Ю. В. Артамонова, Н. В. Заболотная. Принципы организации каталога древнерусских песнопений // *Монастырская традиция в древнерусском певческом искусстве: К 600-летию основания Кирилло-Белозерского монастыря* / укл. Н. Б. Захарьина, А. Н. Кручина. Санкт-Петербург 2000, с. 243–256.

¹¹⁸ С. А. Щеглова. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея // *ИОРЯС* 21 (1916/1) 143–191.

¹¹⁹ Ф. Сушицкий. [Рец.]: С. А. Щеглова. Описание рукописей Киевского художест-

Перетца, виголошені на Тверському обласному Археологічному з'їзді 1904 року й опубліковані окремою брошурою¹²⁰. Пізніше рекомендації Перетца, доповнені та перекладені українською мовою, були опубліковані у тому ж київському збірнику¹²¹. 1921 року, коли до створюваних наукових бібліотек почали масово надходити рукописні книги, насамперед з ліквідованих релігійних установ і монастирів, Павло Житецький запропонував спрощену форму їх обліку й інвентарного опису, на основі яких у майбутньому можна було б створювати наукові описи¹²². На тому й зупинилися, бо важкі політичні репресії 30-х років, Друга світова війна та не менш складні повоєнні часи створили депресивний клімат в археографії, зрештою, як і в інших гуманітарних дисциплінах. Щойно 1969 року Микола Геппенер опублікував кваліфікований опис і каталог пергаментних уривків XI–XIV ст.¹²³

Значних успіхів у розробці принципів описування і каталогізації кирилических слов'янських рукописів досягли болгарські науковці¹²⁴. Теорію і практику археографії кирилических слов'янських рукописів, спираючись на власний досвід і враховуючи методи праці над латинськими манускриптами, ґрунтовно виклав болгарський палеограф і дослідник гимнографічної поезики Красимир Станчев¹²⁵. Цей практичний досвід в археографії Кр. Станчев підсумував теоретичними узагальненнями і вирізняв чотири типи описів рукописних книг: опис-дослідження одного рукопису, власне опис, каталог та інвентарний опис.

1. Опис-дослідження (*descriptio-recherche*) присвячений одному або декільком спорідненим рукописам й охоплює повну кодикологічну, палеографічну й текстологічну характеристики кодексів. Такі археографічні студії супроводжують публікації кодексів, зокрема, у серіях *Monumenta Musicae*

венно-промисленого и научного музея. Петроградъ 1916. Стор. 111. Отдельный оттиск из Известий Отделения русск. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ, т. XXI (1916), кн. 1. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН* 1 (1919) 129–132 (про методичні рекомендації див. с. 129–130, доповнення Павла Зайцева — с. 132–133).

¹²⁰ В. Перетц. *К вопросу о рациональном описании древних рукописей*. Тверь 1905.

¹²¹ В. Перетц. До питання про опис рукописів, що переходять в київських книгозбірнях // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН* 12 (Київ 1927) 273–277.

¹²² М. В. Яроцька. Рукописні книги XVII ст. з монастирських збірок у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: питання наукового опису // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (2005) 438–439.

¹²³ М. Геппенер. *Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР: Огляд, опис, публікації* / ред. О. А. Назаревський. Київ: Наукова думка 1969.

¹²⁴ Див., наприклад: Хр. Кодов, Б. Райков. Принципи и методи на описване на славянските ръкописи с оглед на съставяне каталог на българските ръкописи от XI до XVIII век. Исторически преглед и методически указания // *Известия НБКМ* 14 (1976) 55–80.

¹²⁵ К. Станчев. Принципи и методика за описване и каталогизиране на славянските ръкописи // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1985, с. 167–172.

*Byzantinae*¹²⁶, *Monumenta Linguae Slavicae*¹²⁷, *Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte*¹²⁸, Віденського октоїха (кодексу Ганкенштайна)¹²⁹, Путятинної мінеї¹³⁰ та ін., практика створення яких у славістиці сягає ще XIX ст. — наприклад, цим методом послуговувався Ватрослав Ягіч, який не лише докладно описував служебні мінеї, з яких публікував тексти, але й також рукописи, що їх використовував для порівняльних студій¹³¹. Подібні описи-дослідження присвячені окремим нотолінійним ірмолоям: Волинському¹³², Золочівському¹³³, Егерському¹³⁴, двом Супрасльським — 1598–1601¹³⁵ і 1638–1639 років¹³⁶, Іоана Залавського¹³⁷, Львівському кінця XVI ст.¹³⁸, Турійському.

¹²⁶ *Contactarium palaeoslavicum mosquense* / вид. Arne Bugge [=MMB, 6]. Copenhagen 1960; *Fragmenta Chiliandarica palaeoslavica*. A. Sticherarium. Codex monasterii Chiliandarici 307. Phototypice depictus. Praefatus Roman Jakobson / MMB, vol. V. Copenhagen 1957; *Fragmenta Chiliandarica palaeoslavica*. B. Hirmologium. Codex monasterii Chiliandarici 308. Phototypice depictus / praefatus Roman Jakobson [=MMB, 5]. Copenhagen 1957; *Sticherarium palaeoslavicum Petropolitanum* / ed. Nicolas Schidlovsky. Pars Principalis, pars Suppletoria [=MMB, 12]. Haunia 2000.

¹²⁷ Ch. Hannick. *Das Altslavische Hirmologion: Edition und Kommentar* [=Monumenta Linguae Slavicae dialecti veteris: fontes et dissertationes, 50]. Freiburg i. Br.: Weiher 2006, с. 309–343.

¹²⁸ J. Jasinovs'kyj, C. Lutzka. *Das Lemberger Irmologion. Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfliniennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts* / herausgegeben und eingeleitet von Jurij Jasinovs'kyj, übertragen und kommentiert von Carolina Lutzka [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen, 24]. Köln — Weimar — Wien: Böhlau 2008, с. xvii–lix.

¹²⁹ St. Smal-Stockij. Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus // *Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.* 6, т. 113. Wien 1885, с. 601–689 (опис рукопису на с. 603–616 з підкресленою увагою до змісту пам'ятки); К. Кисілевський. Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка // *Записки НТШ*, т. 161. Нью-Йорк — Париж 1953, с. 11–36 (опис рукопису на с. 12–23 з акцентом на мовних особливостях); G. Birkfellner. *Codex Hankenstein. Codex Vindobonensis slavicus 37. Altukrainisches liturgisches Anthologion des 13.–14. Jahrhunderts*. Textus manuscriptus linguae ecclesiastico-slavicae versionis ucrainicae (parvorossicae) saeculi XIII–XIV, Bd. 2: *Neutestamentliche Perikopen (Evangelien und Apostelschriften)* [=Münstersche Texte Slavistik, 2]. Berlin: Lit Verlag 2006; Bd. 3: *Μηνολόγιον–Мѣсяцесловъ. Liturgischer Festkalender für den Jahreszyklus der unbeweglichen Feste* [=Münstersche Texte Slavistik, 3]. Berlin: Lit Verlag 2007.

¹³⁰ *Путятинна мінея: Новгородская служебная мінея на май, XI век* / текст, исследование, указатели В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск 2003, с. 448–457 (палеографічний опис).

¹³¹ В. Ягіч. *Служебные мінеи*, т. 1, с. v–xlvi.

¹³² Н. Петров. Западно-русский ирмологий XVII века // *Труды КДА* (1884/ 5) 30–50.

¹³³ Я. Гординський. Рукописний Ірмологіон 1695 р. з ілюстраціями Григорія Залеського // *Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, т. 1. Київ 1928, с. 72–83.

¹³⁴ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий // *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae*, т. 4, fasc. 3–4. Budapest 1958, с. 293–323.

¹³⁵ А. Конотоп. Супрасльський ірмологіон [1598–1601 гг.] // *Советская музыка* (1972/ 2) 117–121; Л. А. Дубровіна. Супрасльський ірмолой 1601 р.: деякі аспекти кодикологічного дослідження // *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (1994) 13–20.

2. Власне опис (*catalogue descriptif*) передбачає повне опрацювання однієї збірки, її частини чи тематичної групи. У музичній медієвістиці до таких зразків належать, зокрема, каталоги латинських нотованих рукописів Богемії і Праги Вацлава Плоцека¹⁴⁰, петербурзької Придворної капели в РНБ¹⁴¹, нотолінійних ірмологів РГБ¹⁴² та ін.

3. Каталог збірки чи її частини передбачає коротку цілісну інформацію — наприклад, описи балкано-слов'янських рукописів збірки Погодина РНБ¹⁴³, зведені каталоги болгарських¹⁴⁴ чи слов'янських кирилических рукописів монастирів Афону¹⁴⁵, нотолінійних рукописів ЛНБ¹⁴⁶.

4. Інвентарний опис (*inventaire sommaire, catalogue bref*) є, власне, першим реєстром рукописів з обмеженою інформацією, які укладаються переважно в бібліотеках; іноді такі описи публікуються — наприклад, нотованих рукописів Хиландарського монастиря на Афоні¹⁴⁷ чи ЦНБ (тепер

¹³⁶ А. Конотоп. Супрасльський ірмологій 1638-1639 гг. // *Памятники культуры. Новые открытия: 1980*. Ленинград: Наука 1981, с. 233–240.

¹³⁷ D. Petrović. A Liturgical Anthology Manuscript with the Russian Hammer-Headed Notation A. D. 1674 // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 3 (1972) 293–321.

¹³⁸ Ю. Ясиновский. Львовский ирмологий конца XVI — начала XVII в. // *Памятники культуры. Новые открытия: 1984*. Ленинград: Наука 1986, с. 168–175; передрук українською мовою з доповненнями та уточненнями: Львівський ірмологий кінця XVI — початку XVII століття — найдавніша нотолінійна пам'ятка церковної монодії // *Καλοφωνία 1* (Львів 2002) 256–272; його ж. Львівський ірмологий — найдавніша нотолінійна пам'ятка України // J. Jasinovskij, C. Lutzka. *Das Lemberger Irmologion*, с. xvii–xxxii; німецькою мовою: *Das Lemberger Irmologion — das älteste Musikdenkmal der Ukraine mit Liniennotation*, с. xxxiii–xlix.

¹³⁹ Л. П. Корній, Л. А. Дубровіна. Турійський ірмологий початку XVII ст. — стародавня пам'ятка церковного співу в Україні // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (1994) 22–30.

¹⁴⁰ Václav Plocek. *Catalogus codicum notis musicis instructorum, qui in Bibliotheca publica rei publicae Bohemicae socialisticae in Bibliotheca universitatis Pragensis servantur*, т. 1–2. Praeae: Academia 1973.

¹⁴¹ Н. В. Рамазанова (укл.). *Рукописные книги собрания Придворной певческой капеллы*: Каталог. Санкт-Петербург 1994.

¹⁴² Ю. Ясиновский. Певческие рукописи украинской традиции в собраниях Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, с. 285–298.

¹⁴³ Кл. Иванова. *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погдин*. София 1981.

¹⁴⁴ Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България*: Своден каталог / ред. Иван Дуйчев, Божидар Райков, т. 1. София 1982.

¹⁴⁵ *Славянские рукописи Афонских обителей* / укл. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, ред. А.-Э. Тахиаос. Фессалоники 1999.

¹⁴⁶ *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.* / укл. Ю. Ясиновський, за участю О. Дзьобана. Львів 1979.

¹⁴⁷ А. Яковлєвић. Інвентар музичких рукописа манастира Хиландара // *Хиландарски зборник* 4 (1978) 193–234, доповнення та уточнення: D. Stefanović. An

НБУВ)¹⁴⁸. Тут можливі розмежування — первісна систематизація рукописів чи огляд однієї збірки¹⁴⁹, попередній список за окремими ознаками — тематичними, хронологічними¹⁵⁰ та ін.

Методичні принципи описів і каталогізації рукописів балканських народів викладені також Комісією рукописної книги при *Міжнародному інформаційному центрі джерел з історії Балкан і Середземномор'я* (CIBAL)¹⁵¹. Своє бачення методів описів кириличних рукописів висловив також угорський славіст Імре Тот, орієнтуючись на угорські збірки¹⁵².

Для музикознавця, окрім загальних археографічних відомостей, дуже важливо є розкрити зміст нотованих кодексів й описати їх музичні особливості. Зрозуміло, що повний опис піснеспівів кожного рукопису за традиційними технологіями, тобто у вигляді друкованих каталогів, не є можливим. Тож доводиться розкривати їх зміст за окремими розділами, службами чи жанрами. Важливим є визначення типології пам'ятки та її складових, що оптимізує археографічну працю, на що стосовно партесних кодексів звернула увагу Ніна Герасимова-Персидська¹⁵³. Вдалим у визначенні типології російських півчих збірників є досвід Марії Богомолової та Наталії Кобяк¹⁵⁴.

За час багатолітньої праці над давніми нотними рукописами, головним чином ірмолоями, нами було створено власну методику археографічного опрацювання нотних пам'яток та принципи їх опису. Спираючись на теоретичні й методичні розробки української¹⁵⁵ і світової¹⁵⁶ археографії та па-

Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscript // *Хиландарски зборник 7* (1989) 163–176.

¹⁴⁸ Ю. Ясиновський. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР, с. 130–154.

¹⁴⁹ К. Станчев. Новопостъпили ръкописи в Пловдивската народна библиотека «Иван Вазов» // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 61–63; С. Куюмджиева. Музикалните ръкописи из библиотеката на Рилския манастир // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 266–271; К. Станчев, А. Джурова. Археографски бележки от Атинската национална библиотека // *Старобългарска литература* 9 (1981) 33–76.

¹⁵⁰ Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв. // *Археографический ежегодник за 1965 год*. Москва 1966, с. 187–272.

¹⁵¹ *Description et catalogage des manuscrits médiévaux*. Sofia: CIBAL 1984.

¹⁵² И. Тот. Задачи изучения и описания славянских кирилловских рукописей, находящихся в венгерских книгохранилищах // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 56–59.

¹⁵³ Н. Герасимова-Персидська. Рукописи багатоголосних творів XVII–XVIII ст. у фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР // *Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР*. Київ 1982, с. 116–129.

¹⁵⁴ М. Богомолова, Н. Кобяк. Описание певческих рукописей XVII–XX вв. Ветковско-Стародубского собрания МГУ // *Русские письменные и устные традиции и духовная культура*. Москва 1982, с. 162–227.

¹⁵⁵ В. Перетц. До питання про опис рукописів, с. 273–277 (див. також його давнішу публікацію *К вопросу о рациональном описании древних рукописей*); І. Огієнко. Як описувати рукописи, с. 190–194; Я. Ісаєвич. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // *Исто-*

леографії, на спеціальні розробки у музичній медієвістиці з урахуванням міжнародного¹⁵⁷ й українського досвіду¹⁵⁸, наша методика зорієнтована на вузьке коло нотованих пам'яток — нотолінійні українські та білоруські ірмолої XVI–XVIII ст. Окремі аспекти цього методу можуть бути застосовані й для інших видів музичних і немусичних пам'яток.

Звернемо увагу на важливіші аспекти археографічного і палеографічного опису ірмолоїв, які лягли в основу нашого каталогу 1996 року. Головна увага зосереджена на декількох аспектах: а) визначення часу, місця та імени писаря, б) археографічний опис (формат, кількість аркушів, стан збереження, характер письма й мистецького декору, оправа), в) маргіналії, г) розкриття змісту, д) бібліографія. У переважній більшості загальний археографічний опис цих рукописів був зроблений нами вперше. Лише окремі рукописи в колекціях Львова, Києва, Москви й Санкт-Петербурга мали описи цих пам'яток, окремі з яких були опубліковані; та всі ці матеріали нами перевірялися й було внесено багато уточнень, виправлень і доповнень.

Найбільшу увагу було присвячено розкриттю змісту ірмолоїв. Репертуар постійних розділів розкривається коротко: воскресні (недільні) піснеспіви октоїха, що включає догматики, сідальні, степенні антифони та воскресні ірмоси; подібні стихирам (на 8 гласів); празничні стихирини та ірмоси, що укладалися за церковним календарем. Часто піснеспіви воскресного октоїха та ірмоси об'єднувалися в один розділ, який описується коротко — октоїх-ірмолог. Розділ празничних стихир, що включав також перемінні піснеспіви тріоді постної і цвітної, описаний повніше, оскільки їх репертуар не є постійним. Докладніше описаний також початковий

ричні джерела та їх використання 1 (Київ 1964) 174–188; О. Прицак. Атанасій Великий, ЧСВВ — археограф // *AOSBM* 12 (1985) 58–68; Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кириличні рукописні книги / укл. Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова, О. А. Іванова // *Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки*. Київ 2007, с. 13–96.

¹⁵⁶ *Инструкция по описанию славяно-русских рукописей XI–XIV вв. для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР* / укл. Л. П. Жуковская, Н. Б. Шеламанова. Москва 1974; *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей*; А. Джурова. Работа на карта за палеографски, кодикологични и консервационни данни (I част.) // *Археографски прилози* 18 (1996) 381–427.

¹⁵⁷ *Code International de Catalogage de la musique*, т. 4. Frankfurt &: Peters 1975; M. Huglo. *Les livres de chant liturgique* [=Typologie des sources du Moyen-âge occidental, 52]. Turnhout: Brepols 1988; M. Huglo. *Les sources du plain-chant et de la musique médiévale*. Turnhout: Brepols 2004.

¹⁵⁸ С. Кондра. Особливості нотографії // *Бібліологічні вісті* (1928/1) 63–78 (Львів 2000, репринт); А. Струтинська. До питання музичної бібліографії і нотографії в Україні // *Бібліографія українознавства*: Бюлетень Комісії української бібліографії Міжн. асоц. українців, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства* / упоряд. і ред. Ю. Ясиновський. Львів 1994, с. 7–18.

розділ, у якому знаходяться вибрані піснеспіви основних служб добового циклу — вечірні, утрени та літургії, а також деякі інші піснеспіви, наприклад, з требника. Наприкінці кодексів також нерідко знаходяться додаткові піснеспіви, головню з треб, які також описуються повністю. Відзначаються вказівки на напиви, які найчастіше зустрічаються у вступному, тріодному, рідше в стихирному, розділах і серед подібних. Визначається структурний тип кодекса*, що сприяє кращому розумінню загального змісту пам'яток. Зміст давніших рукописів, особливо репрезентативних, описаний повніше, а пізніших — коротше.

Наша багатолітня праця над ірмолоями дозволила виявити, описати й опублікувати у вигляді каталогів, оглядів та окремих розвідок світовий фонд українських і білоруських рукописів у нотолінійному записі¹⁵⁹, зведений каталог яких вийшов друком у 1996 році (1111 позицій)¹⁶⁰. Та цей матеріал не є вичерпним, і після виходу каталогу віднайдено ще 40 рукописів, почасти опра-

* Про структурні типи ірмолоїв йшлося у параграфі 2.1.

¹⁵⁹ *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.*: Каталог / уклад Юрій Ясиновський, за участю Олександра Дзьобана, наук. ред. Ярослав Шапов / Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаніка АН УРСР. Львів 1979; сюди ж включені короткі описи іншомовних нотних рукописів — один невменний греко-молдавський (№ 145, НД 189) і 21 латинський і польський (№ 143–144, 146–164) (рец.: Л. Корній. Найдавніші музичні пам'ятки // *Жовтень* (1984/5) 127; Ю. Лабінцев. Каталог — «пам'ять архіву» // *Музика* (1983/4) 31); Ю. Ясиновський. Нотні рукописи Поділля XVII–XVIII ст. // *Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства*: Тези доповідей. Київ 1982, с. 343–345; його ж. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологіони) // *Фонди відділу рукописів Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР*. Київ 1982, с. 130–154; його ж. Білоруські Ірмолої — помнікі музичнага мастацтва XVI–XVIII стагоддзяў // *Мастацтва Беларусі* (1984/11) 50–55; його ж. Ленинградская коллекция древнепевческих рукописей украинской традиции // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, с. 101–105; його ж. Украинские певческие ирмологии и их создатели // *Книга в России до середины XIX века: 3-я всесоюзная научная конференция «Книга в России до середины XIX века»*: Тезисы докладов. Ленинград 1985, с. 48–49; його ж. Певческие рукописи украинской традиции в собраниях Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // *Записки отдела рукописей / Государственная библиотека им. В. И. Ленина* 45 (1986) 285–298; його ж. Нотний Ірмолой з колекції Івана Франка // *Бібліотека, книга, читач*. Київ 1987, с. 104–112 (у додатку описано п'ять ірмолоїв цієї збірки); його ж. Нотні рукописи в колекції НТШ // *Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозиуму, Львів, 8–9 червня 1989 р.* Львів 1990, с. 136–137; його ж. Давні музичні пам'ятки Яворівщини // *Яворівщина* (1994/22 лист.); його ж. Znaczenie eparchii Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej // *Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, т. 2. Przemyśl 1994, с. 403–420; його ж. Рогатинщина в церковно-музичній історії XVII–XVIII ст. // *Рогатинська земля*, т. 1. Львів 1995, с. 261–263; його ж. Нотний рукопис XVIII ст. [Ірмолой зі збірки Таврійського музею у Сімферополі] // *Кримська світлиця* (Сімферопіль 1997/16 трав.); його ж. Нотні Ірмолої Східної Словаччини та Закарпаття як пам'ятки українського церковного співу // *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obroenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, с. 331–349.

¹⁶⁰ Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть*. Львів 1996.

цьованих *de visu*, а почасти за відомостями з літератури¹⁶¹. Упродовж всього цього часу вдосконалювалися методи і методологія описів, розширилося коло новознайдених пам'яток, апробувалися форми публікацій.

До нашого каталогу увійшли описи нотолінійних рукописних ірмолоїв, які зберігаються в Україні, Білорусі та Литві, Польщі, Росії, Словаччині та Чехії, Румунії, Болгарії, Ватикані, США та Канаді, на Афоні та Синаї; сюди ж увійшли відомості про рукописи, місце знаходження яких сьогодні невідоме. Тож наш каталог є майже вичерпним щодо віднайденого й опрацьованого матеріалу, і в цьому відношенні не має аналогів на всьому візантійсько-слов'янському культурному просторі. Видатний американський музикознавець-медієвіст Мілош Велімірович (1922–2008) так відгукнувся на появу нашої книги: «Навіть якщо б Юрій Ясіновський не написав понад двадцять наукових праць за останнє двадцятиріччя (які зробили його ім'я досить відомим серед музикознавців та студентів історії української церковної музики), публікація цього каталогу музичних рукописів — ірмолоїв, датованих кінцем XVI — XVIII століттями — забезпечило б його авторові почесне місце у сучасному музикознавстві. Ця публікація є винятково важливим і вартісним довідковим знаряддям, що налічує 1111 (тисячу сто одинадцять!) музичних рукописів і в той же час показує історію побутування цього типу музичних рукописів на території і в період, який ще ніколи раніше не був так докладно вивчений, як демонструє ця нова праця. Усі дослідники східноєвропейських і особливо українських традицій християнських співів і музичної нотації, що застосовувалася східними слов'янами для запису цих співів, будуть звертатися до каталогу Ясіновського як головного довідкового посібника. Він також слугуватиме зразком кодикологічних студій і гідний захоплення за ретельний і кмітливий підхід у дослідженні. Автор заслуговує на високу похвалу за цю чудову публікацію, що стала результатом понад двадцятирічної важкої праці і студій»¹⁶².

Поява цього каталогу стимулювала подальші наукові дослідження — як власне українсько-білоруської сакральної монодії, так і ширшого візантійсько-слов'янського культурного простору.

¹⁶¹ Ю. Ясіновський. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних ірмолоїв [1] // *Καλοφωνία* 2 (Львів 2004) 157–193; його ж. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних ірмолоїв, 2 // *Καλοφωνία* 4 (Львів 2008) 197–209.

¹⁶² М. Velimirović. Ukraïns'ki ta Bilorus'ki Notoliniini Irmoloï 16–18 stoliť: Kataloh i kodikolohichno–paleohrafichne doslidhzhennia, by Yurii Yasynovs'kyi. Serii: Istorii Ukraïns'koi muzyky, vyp. 2: Dzherela. Instytut Ukraïnoznavstva im. Krip'iakevycha NAN. L'viv, Vydavnytvo Vasyliian "Misioner", 1996, 624 pp. + 47 plates, indices, bibliography. ISBN 5–7702–1289–6 // *Harvard Ukrainian Studies* 21 (1997/1–2) 244–245; укр. мовою: М. Велімірович. Український церковний спів // *Сучасність* (1998/5) 159 (передрук: М. Велімірович. Юрій Ясіновський. Українські та білоруські нотолінійні ірмолої XVI–XVIII століть // *Мистецтвознавство України*: Зб. наук. праць, вип. 1. Київ: Спалах 2001, с. 156–157).

Безпосереднім продовженням цієї праці стала реалізація проекту комп'ютерної бази даних *Ірмос* (*Репертуар української і білоруської сакральної монодії*), створений в Інституті Літургійних Наук Українського Католицького Університету у співпраці з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Кафедрою славистики Баварського університету ім. Юліуса Максиміліана у Вюрцбурзі за підтримкою програми INTAS, а також Канадського Інституту Українських Студій, Українського наукового інституту Гарвардського університету та його Фондом кафедр українознавства, інших інституцій та окремих осіб¹⁶³.

Проект *Ірмос* у вигляді комп'ютерної бази даних (БД) був розроблений на основі каталогу нотолінійних ірмосів і здійснювався за рахунок гранту, наданого європейською фундацією INTAS (UA 95-0294). З 1999 року розпочалася безпосередня праця над проектом і 2004 року був завершений перший етап його розробки (інтернет-адреса www.ils.org.ua). Проект стартував 1 лютого 1999 року в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, а з 1 грудня того ж року праця продовжилася в Інституті Літургійних Наук Львівської Богословської Академії (тепер Український Католицький Університет).

1999 р. став першим роком праці над базою даних (БД) і робота зосередилася на вивченні змісту опрацьованого предмету й розробці інформаційної структури проекту.

Було створено команду:

1. Юрій Ясіновський — автор і керівник проекту.
2. Крістіян Ганнік — західний координатор проекту.
3. Олександра Цалай-Якименко — музикознавець, упорядник антології.
4. Наталя Сиротинська — музикознавець, упорядник нотних текстів.
5. Віталій Бондаренко — програміст і технічний керівник проекту.
6. Мирослав Рис — системний адміністратор і програміст.
7. Андрій Ясіновський — науковий консультант з розробки принципів комп'ютерного набору давніх нотних текстів, грецьких інциптів і спеціальної термінології.
8. Іван Ковальчук — адміністратор БД.

2000 р. став початком наповнення БД опрацьованою інформацією. Під час наукової конференції, організованої Інститутом Літургійних Наук у жовтні того ж року, відбулася перша презентація цієї бази даних, яка викликала зацікавлення науковців як з України, так і з-за кордону.

2001 р. проект розпочав працювати згідно запланованих потужностей. Було налагоджено систему підготовки, введення та перевірки інформації, опрацьовано методику тестування працездатності БД. Створено двомовний (українською та англійською мовами) веб-сайт (www.ils.org.ua) для публікації в Інтернеті результатів проекту.

2002 р. реорганізовано основні ланки проекту. В організаційній структурі було розроблено та введено нову систему керівництва, впорядковано й налагоджено си-

¹⁶³ В. Бондаренко, К. Ганнік, Ю. Ясіновський. *Репертуар української і білоруської сакральної монодії: комп'ютерна база даних* [буклет]. Львів: Видавництво УКУ 2003; V. Bondarenko, Ch. Hannick, Y. Yasinov'skyi. *Heirmos: Basing on the Linear-Notated Musical Heirmologia from the Sixteenth through Eighteenth Centuries*, 3rd rev. ed. Lviv: UKU 2004.

стему обліку, звітності та планування поточної роботи. Комп'ютерна мережа ІЛН була об'єднана з мережею Інституту Історії Церкви УКУ, в результаті чого збільшилася робоча потужність та захищеність БД. 7 серпня на XVII Міжнародному музикологічному конгресі у Лювені (Бельгія) було виголошено доповідь «Комп'ютерна база даних *Репертуар української і білоруської сакральної монодії*» з її демонстрацією (Андрій Ясіновський, Юрій Ясіновський).

Глибше музикознавче опрацювання та співпраця з ширшим колом музикознавців сприяли появі нових запитів до БД, що потребувало деякої переробки її структури та створення нової стратегії демонстрації зібраних і опрацьованих матеріалів. У результаті в другій половині того ж року було реорганізовано існуючі елементи БД й створено нові інформаційні структури, розроблено нову систему візуалізації ієрархії календарних свят, служб, жанрів/форм. Зміна структури БД привела до зміни системи її наповнення інформацією, і тому виникла потреба перетестування усієї інформаційної системи, що було зроблено до кінця 2002 року. Відбулась зміна дизайну сайту, почалося його переведення на динамічну систему поновлення інформацією, що значно прискорило наповнення поточною інформацією.

2003 р. розробка бази даних була завершена; опубліковано *Буклет*.

2004 р. 17 березня відбулася презентація створеної бази даних Ирмос, яка викликала значне зацікавлення науковців й отримала високу оцінку¹⁶⁴. Обсяг опрацьованої і введеної у БД інформації становив наступне:

- опрацьовано 143 кодекси
- 7000 інципітів
- 300 позицій бібліографії
- 20 повних піснеспівів в Антології
- 75 ілюстрацій.

Публікації, пов'язані з підготовкою та реалізацією проєкту:

Ю. Ясіновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ирмолої 16–18 століть*. Львів 1996. 623 с.

О. Цалай-Якименко. *Київська школа музика XVII століття*. Київ — Львів — Полтава: НТШ 2002. 490 с.

Догматики вісьмох гласів з рукопису XVI століття / передмова і ред. Крістіан Ганнік і Юрій Ясіновський [=Антологія української церковної монодії, вип. 1]. Львів: ЛБА 2002. 20 с.

Ю. Ясіновський. *Репертуар української сакральної монодії: інципітарій і комп'ютерна база даних // Матеріали до українського мистецтвознавства, вип. 1*. Київ 2002, с. 112–113.

A. Yasinov'skyi, Y. Yasinov'skyi. Ukrainian and Belarussian Sacred Monody: Sources, Repertoire and Problems of Systematization // *International Musicological Society: 17 International Congress, Leuven (Belgium), 1–7 August 2002. Abstracts*. Leuven 2002, с. 441.

Канон на В'їхання Господнє в Єрусалим з рукопису кінця XVI ст. / ред. Крістіан Ганнік, Юрій Ясіновський [=Антологія української церковної монодії, вип. 2]. Львів: УКУ 2003. 44 с.

¹⁶⁴ Н. Сиротинська. Створено комп'ютерну базу даних «Репертуар української та білоруської сакральної монодії» // *Бюлетень АРІ* (Агенція Релігійної Інформації радіо «Воскресіння» (Львів 2004/3) 8; Г. Алексеєва. Комп'ютерна база даних Ирмос // *Musica humana* 2 (Львів 2005) 402–403.

- В. Бондаренко, К. Ганнік, Ю. Ясіновський. *Репертуар української і білоруської сакральної монодії: комп'ютерна база даних*. Львів: УКУ 2003. 46 с.
- Н. Сиротинська. *Вибрані осмогласні жанри української сакральної монодії*: Автореф. канд. дис. / Львівська державна музична академія ім. М. Лисенка. Львів 2004. 16 с.
- Н. Сиротинська. Напрямки систематизації восьмигласних циклів річного літургійного кола на основі використання комп'ютерної бази даних // *Вісник Прикарпатського університету* 6 (Івано-Франківськ 2004) 31–41.
- Н. Сиротинська. Репертуар жанрів Октоїха в українській церковній монодії (на матеріалі комп'ютерної бази даних *Ірмос*) // *Καλοφωνία*, 2 (Львів 2004) 204–213.
- V. Bondarenko, Ch. Hannick, Y. Yasinov's'kyi. *Heirmos: Basing on the Linear-Notated Musical Heirmologia from the Sixteenth through Eighteenth Centuries*, 3rd rev. ed. Lviv: UKU 2004. 46 с.
- Степенні антифони вісьмох гласів з рукопису 1674 року* / передмова Наталя Сиротинська, ред. Кр. Ганнік, Ю. Ясіновський [=Антологія української церковної монодії, вип. 4]. Львів: УКУ 2005. 36 с.
- Н. Сиротинська. Репертуар празничних стихир українських нотолінійних Ірмологонів // *Καλοφωνία* 3 (Львів 2004) 31–46.
- Сідальні вісьмох гласів* / упоряд. Наталя Сиротинська, ред. Кр. Ганнік і Ю. Ясіновський [=Антологія візантійсько-слов'янської церковної монодії, вип. 6]. Львів: УКУ 2007. 24 с.
- Літургія Йоана Златоустого з Перемишльського рукопису середини XVII століття* / упоряд. Надя Балущка, Наталя Сиротинська, ред. Кр. Ганнік, Ю. Ясіновський [=Антологія візантійсько-слов'янської церковної монодії, вип. 7]. Львів: УКУ 2008. 24 с.
- Бог господь вісьмох гласів з Ірмологіона 1674 року* / упоряд. с. Тереза (Наталія Юсіпів), ред. Кр. Ганнік, Н. Сиротинська, Ю. Ясіновський [=Антологія візантійсько-слов'янської церковної монодії, 8]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 2009. 12 с.

Структура бази даних складає п'ять блоків:

1. *Кодекси* — паспортизований опис рукописних ірмологів, а також декілька стародруків.
2. *Інципітарій* — нотно-текстові початки піснеспівів, їх літургійні та музичні характеристики.
3. *Антологія* — повні тексти піснеспівів, передбачено можливість їх озвучення.
4. *Ілюстрації* — оцифровані сторінки кодексів (зразки нотації, мистецький декор, музичні сюжети мініатюр).
5. *Бібліографія* — бібліографічний опис публікацій, пов'язаних з представленими в архіві кодексами та піснеспівами.

Кожний з п'ятьох блоків охоплює наступні сегменти полів:

1. *Кодекс*
шифр, сховище
№ за Каталогом Ясіновського
структурний тип кодексу
дата створення кодексу
територія створення

- ім'я переписувача
- примітки
- ілюстрації
- бібліографія
- 2. *Інципіт*
  - текстовий
  - нотний
  - аркуш (сторінка) в кодексі
  - грецький відповідник
  - жанр/форма
  - глас
  - напів
  - мелодичні вставки (фіти і фітні розспіви)
  - музичні характеристики (ладові мутації, виконавські ремарки)
  - служба
  - свято або церковна подія
- 3. *Антологія*
  - Повний текст окремих піснеспівів, передусім уже публікованих в *Антології української та візантійсько-слов'янської монодії*, та інших виданнях.
- 4. *Ілюстрації*
  - Оцифровані сторінки з кодексів
  - Анотації
- 5. *Бібліографія*
  - Бібліографічний опис опублікованої літератури, що містить матеріали про конкретні ірмолої.

Кожен блок БД та результат пошуку може бути експортований в rtf-файл для використання у наукових публікаціях.

Сьогодні база даних *Ірмос* («Репертуар української та білоруської сакральної монодії») продовжує наповнюватися і є доступною в Інтернеті за адресою: www.ils.org.ua

2.4. Кодикологічні аспекти вивчення ірмолоїв

Початковий етап вивчення нотолінійних ірмолоїв як пам'яток церковної монодії і, ширше, книжної культури тісно переплітається з молодю та вже досить авторитетною науковою дисципліною *кодикологією*. Сучасні науковці запропонували відмовитися від поділу середньовічної книги на релігійну і світську й за основний критерій обрали «цільове призначення та використання книг у суспільстві»¹. Це значно розширює розуміння сутності давньої книги і сприяє усвідомленню її місця і ролі у церковному обряді, малярстві, музичному мистецтві, літературі, навчанні, науці. Наш досвід вивчення нотолінійних ірмолоїв доповнює й розширює такі усталені поняття як «рукописна книга», «літургійна нотована книга». Важливим завданням є вивчення способів компонування богослужбових книг, зокрема, нотованих, що на матеріалі латинських пам'яток ґрунтовно опрацював бельгійський музиколог-джерелознавець Мішель Югльо².

Вивчення рукописної книжності має кількасотлітню історію, і за цей час формувалися, змінювалися й вдосконалювалися дослідницькі методи, уточнювалися та розширювалися межі предмету, поглиблювалися аспекти і проблематика досліджень. Ще у XVIII ст. бенедиктинець Бернар Монфокон (1655–1741) виокремив палеографію в особливу дисципліну для вивчення рукописної книги³. У середині XX ст. провідні європейські дослідники (головно французи й бельгійці) створили міжнародну асоціацію *Scriptorium* й започаткували видання однойменного часопису, який, зокрема, регулярно публікує профільну анотовану бібліографію.

Стрімке розширення кола наукової проблематики у вивченні рукописної книги зумовило появу окремої дисципліни — *кодикології*, виокремити яку 1949 року запропонував французький палеограф Марі-Альфонс Ден (Marie-Alphonse Dain)⁴. Бельгієць Франсуа Мазе (Masais, 1909–1979) в огляді нових праць з палеографії — Джуліо Баттеллі (Giulio Battelli), Робера

¹ Л. И. Кислева. *Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспекты* / ред. А. Д. Люблинская, А. Н. Немолов. Ленинград: Наука 1985, с. 7.

² Michel Huglo. *Les livres de chant liturgique* [=Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 52]. Turnhout: Brepols 1988; див. також збірники його статей різних років, серед яких чимало матеріалів присвячено нашій проблематиці: *Les sources du plain-chant et de la musique médiévale* [=Variorum collected studies series]. Ashgate 2004; його ж. *Les anciens répertoires de plain-chant* [=Variorum collected studies series]. Ashgate 2005.

³ В. Montfaucon. *Palaeographia graeca*. Paris 1708.

⁴ М.-А. Dain. *Les manuscrits: Collection d'études anciennes*, 3-те вид. Paris: Les Belles Lettres 1975 (1949, 1964).

Марішала (Robert Marichal), Маріюса Одена (Marius Audin), Альфонса Дена — визначив кодикологію як «археологію книги»⁵ і сформулював її завдання: відтворення перебігу створення книг, способів їх перепису, усвідомлення середовища побутування.

Пізніше Альфонс Ден розширив рамки кодикології, включивши сюди історію книги, створення каталогів, торгівлю книгами, їх практичне використання⁶. З розвитком кодикологічних досліджень було введено поняття «кількісна кодикологія»⁷, що стало однією з методологічних засад археографічного опрацювання нотолінійних ірмолоїв.

Вивчення кириличної рукописної книги також нагромадило значний досвід кодикологічних досліджень, у ряді країн створено солідні наукові центри. Так, у Сербії праця над давніми рукописами зосереджена в Археологічному відділі Національної бібліотеки. Тут створено фонди мікрофільмів кодексів, копій філіграней, картотеки писарів та орнаментальних прикрас, зібрано матеріяли описів рукописів, тобто створено наукову базу для археографічних і кодикологічних досліджень. Опановуються нові методи і методології, що розробляються у міжнародній співпраці⁸. З 1979 року відділ видає спеціальний збірник *Археологіски прилози*⁹.

У Болгарії подібну працю зосередив «Център Проф. Иван Дуйчев», створений 1986 р. при Софійському університеті ім. Климента Охридського, й очолений відомою дослідницею давньої книжності Аксінією Джуровою.

Значну археографічну працю над давньою слов'яно-руською рукописною книжністю було розгорнуто в Радянському Союзі (здебільшого в Росії), яку очолила Археологічна комісія Академії наук СРСР (тепер Російська Академія Наук). Підсумок теоретичного й практичного досвіду, включаючи й України, було опубліковано в збірнику *Проблеми палеографії и кодикології в СССР*¹⁰.

Сьогодні в Україні така праця сконцентрована в Інституті рукопису, що виник на базі рукописного відділу НБУВ; створила й очолила цей заклад Любов Дубровіна.

⁵ F. Masai. Paléographie et codicologie // *Scriptorium* 4 (1950) 279–293, особливо на с. 291–293; його ж. La paléographie gréco-latine, ses tâches, ses méthodes // *Scriptorium* 10 (1956) 281–302.

⁶ М.-А. Дайн. *Rapport sur la codicologie byzantine* [=Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, т. 6]. München 1958, с. 12.

⁷ Л. Кисилева. *Западноевропейская рукописная и печатная книга*, с. 10.

⁸ Д. Богдановић. Ђирилска палеографија и кодикологија у Југославији // *Археологіски прилози* 1 (1979) 39–44.

⁹ Див. рецензію з нагоди виходу 20-ї книги цього видання: Е. Немировский. Новые книги о книгах: Археологіски прилози / уредник Александр Младеновић. Београд 1979–1998, кн. 1–20. 500–1000 экз. (Народна библиотека Србије. Археологіско одељење) // *Археологіски прилози* 22/23 (2000/2001) 539–547.

¹⁰ *Проблеми палеографії и кодикології в СССР* / відп. ред. А. Д. Люблинская. Москва: Наука 1974.

В Україні та Росії є також певні успіхи в теоретичному осмисленні кодикології. Вперше про кодикологію мова зайшла у працях дослідників латинської книги — Ольги Добіаш-Рождественської (1874–1939), українки з походження¹¹, Олександри Люблінської (1902–1980), Ірини Лебедевої, Людмили Кисельової¹². Пізніше до них долучилися дослідники кириличної книги. Своє розуміння цієї галузі знань виклав Лев Черепнін (1905–1977): «На перетині ряду допоміжних дисциплін (палеографії, дипломатики, текстології) виникла нова дисципліна — кодикологія, яка вивчає рукописні книги у колі багатоаспектної проблематики (пам'ятки літератури, матеріальної культури, мистецтва), що вивчає соціальний і професійний склад переписувачів, суспільний резонанс появи пам'яток писемности, ареал і рівень їх поширення, функції у суспільстві, зв'язок з певними бібліотеками, історичні долі і т. д.»¹³.

На матеріалі української кириличної рукописної книги такий напрямок досліджень з'явився наприкінці 80-х років минулого століття у працях Любові Дубровіної¹⁴. У дослідженнях Вацлава Ластовського (1883–1938) та Миколая Ніколаєва вивчалася білоруська книга¹⁵, а в працях Аксінії Джурової — болгарська, а також ширше кирилична слов'янська та її пов'язаність з грецькою¹⁶.

На думку А. Джурової, кодикологія є важливою допоміжною дисципліною і покликана вивчати рукописну книгу впродовж її динамічного життя від часу створення, через способи і форми перепису, доповнення та скорочення, концентрацію у бібліотечних фондах. Кодикологія тісно пов'язана з іншими суміжними дисциплінами і насамперед палеографією як важливим інструментом розуміння еволюції письма, методів прочитання тексту (в тому й музичного); вона осмислює культурно-історичні обставини виникнення рукописної книги та форми її побутування, зокрема, у церковних богослуженнях. Важливими є також соціологічні аспекти — усвідомлення

¹¹ О. Добіаш-Рождественская. *История письма в средние века: Руководство к изучению латинской палеографии*. Петроград 1923.

¹² И. Лебедева. Кодикология — наука о рукописях // *Вспомогательные исторические дисциплины* 4 (Ленинград 1972) 66–77; А. Люблинская. Введение // *Проблемы палеографии и кодикологии в СССР*. Москва: Наука 1974, с. 5–8; Л. Киселева. *Западноевропейская рукописная и печатная книга*.

¹³ Л. Черепнин. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин // *Источниковедение отечественной истории* 1 (Москва 1973) 61.

¹⁴ Л. Дубровіна. *Кодикологія та кодикографія української рукописної книги* / Інститут української археографії НАН України. Київ 1992.

¹⁵ В. Ластоўскі. *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*. Коўна 1926; М. Ніколаеў. *Палата кнігопісна: Рукопісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*. Мінск: Мастацкая літаратура 1993.

¹⁶ А. Джурова. *Введение в славянската кодикология: Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*. София 1997.

середовища, в якому виникали й побутували книги, їх сприйняття читачами та слухачами й співаками-музикантами¹⁷. Врешті, ця дисципліна тісно пов'язана з фундаментальними гуманітарними дисциплінами — історією мови, літератури, малярства, музики, історією культури загалом.

Музикознавство, як підкреслює Мішель Югльо¹⁸, поки що має скромніші досягнення в опануванні методів й принципів кодикології. Все ж російські науковці досягли певних успіхів у цій ділянці, зокрема, зусиллями Наталії Серьогіної, Зівар Гусейнової, Галини Алексеєвої, Наталії Заболотної, Наталії Захар'їної та інших¹⁹.

Сьогодні кодикологію розуміють як комплексну джерелознавчу дисципліну, що досліджує рукописну книгу як універсальну пам'ятку культури, що «синтезує і мистецтво, і літературу, і філософію, і розвиток середньовічної науки та освіти»²⁰. Предметом кодикології є:

- 1) книга або комплекс книг певного типу;
- 2) методи створення книг, праця скрипторіїв;
- 3) зовнішній вигляд книг: формат, обсяг, матеріал виготовлення, оправа;
- 4) організація основного тексту, розташування розділів та їх частин, заголовки та рубрикації, мистецький декор, способи нумерації аркушів, єдність і розмаїття почерків;
- 5) міграція книг, способи використання, рукописні книги у давніх бібліотеках.

Нотолінійний Ірмолої є порівняно молодим явищем візантійсько-слов'янської культури, але досить швидко набув зрілості і стабільних форм. Про це свідчить, передовсім, прискорений і вправний почерк письма, сформовані норми нотного письма, добре продумане посторінкове компонування тексту, включаючи й мистецький декор, велика кількість маргінальних записів, що творить ґрунтовну джерельну базу для відтворення історико-культурного контексту майже кожного рукопису, як і друківаних примірників. Успадкувавши досвід візантійської та слов'яноноруської нотованої

¹⁷ А. Джурова. *Введение в славянската кодикология*, с. 7.

¹⁸ М. Huglo. *Musicologie et codicologie à l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes // Le source musicologie*. Paris 1981, с. 11–12; див. також його давнішу працю: *Codicologie et musicologie // Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, т. 1, с. 71–82.

¹⁹ Н. Серегина. *Песнопения русским святым. По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. «Стихирарь месячный»*. Санкт-Петербург 1994; З. М. Гусейнова. *Ирмологий (нотированный): Учебное пособие*. Санкт-Петербург 1999; її ж. Октоих нотированный (по материалам рукописей X–XVII вв.) // *Дни славянской письменности и культуры: Всеросс. научн. конф.: Материалы. Владивосток, 22–23 мая 1998 г. Владивосток 1998*, с. 128–134; Г. В. Алексеєва. *Византийско-русская певческая палеография: Практикум*. Владивосток 2005, с. 17–28; її ж. *Византийско-русская певческая палеография: Исследование*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін 2007, с. 67–73; Н. В. Заболотная. *Церковно-певческие рукописи Древней Руси XI–XIV веков: основные типы книг в историко-функциональном аспекте*. Москва 2001; Н. Б. Захар'їна. *Русские богослужебные певческие книги XVIII–XIX веков: Синодальная традиция*. Санкт-Петербург 2003.

²⁰ Л. Дубровіна. *Кодикология та кодикография*, с. 7.

книги, розвиваючись у руслі українсько-білоруської і слов'янської книжності XVI–XVIII ст., Ірмолой став яскравим репрезентантом культури ранньомодерної доби.

Головним осердям нотолінійного Ірмолая є музично-поетичний зміст, який відображає як пісенно-гимнографічну спадщину візантійського обряду, так і його слов'яно-руську рецепцію, зокрема, ранньомодерної України у траскрипції сучасною мензуральною нотацією.

Зовнішній вигляд ірмолоїв переважно має святковий характер, хоч дещо скромніший від багатого декору на престольних євангелій та апостолів. Ошатність пронизує найрізноманітніші компоненти цих рукописів і творить гармонію зовнішньої і внутрішньої краси, продиктовану вибраним празничним репертуаром. Це свідчить про високий мистецький смак їх творців і замовників-практиків. Виразна скромність, яка загалом властива літургійним рукописам службового призначення²¹, нотолінійним ірмолаям не є властивою.

Вже на підготовчому етапі створення рукопису переписувачі обдумували загальну композицію посторінкового розташування тексту, обирали певний ритм чергування рядків²², визначали висоту літер і нотного тексту, продумували способи розташування літер і слів у рядках — щоб усе наповнювалося загальною гармонією доцільності та зручності з відчуттям високого естетичного смаку. Так, зрештою, було і в давніші часи, на що вже звернули увагу дослідники²³.

Переписували ірмолої на папері зазвичай місцевого виробництва — українських, польських і литовських папірень²⁴. Рідше використовували папір німецький, голландський, французький, пізніше російський; окремі книги були переписані на англійському*, словацькому й трансільванському (Закарпаття, Східна Словаччина, Молдавія)²⁵. Використовувався матеріал переважно доброї якості і на ньому виразно розпізнаються філіграні.

²¹ М. Г. Гальченко. *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси: Избранные работы* / ред. А. А. Турилов [=Труды Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева, 1]. Москва — Санкт-Петербург: Алетейя 2001, с. 31.

²² Пор.: А. Б. Страхов. Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования // *Palaeoslavica* 9 (2001) 5–71.

²³ М. Г. Гальченко. О некоторых особенностях эстетического оформления текста в древнерусских рукописных книгах // *Palaeoslavica* 9 (2001) 255–264.

²⁴ E. Laucevičius. *Popierius Lietujove XV–XVIII a.* Vilnius: Mintis 1967; О. Мацюк. *Папір та філіграні на українських землях*. Київ: Наукова думка 1974; його ж. *Історія українського паперу*. Київ: Наукова думка 1994.

* Англійський папір здебільшого використано в українських і білоруських ірмолаях, створених у Росії — Кап. Q.13, 381, Кап. Q.36, 297, Тек. пост. 271, 225.

²⁵ Словацький папір використано в Егерському ірмолої, водяні знаки якого добре описав угорський славіст Омелян Балецький; див.: Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий // *Studia Slavica Academia scientiarum Hungaricae* 4 (Budapest 1958/ 3–4) 294–297.

У XVII ст. здебільшого використовувався папір з філігранями *еліта*, *Любич*, різні *дзбаночки*, *паяци*, *ріжки*, *орли* та *хрести*. На межі XVII і XVIII ст. найпоширенішим був папір з філігранню *Alle tode papier*, у першій половині XVIII ст. — *Pro Patria*, *мальтійський хрест під короною* та, переважно у другій чверті XVIII століття, *постильон* (*поштар*); у середині XVIII ст. — *мадонна*; у другій половині XVIII ст. в ірмолоях Наддніпрянщини та Слобожанщини вживався також російський папір, переважно з гербом міста Ярославля. У більшості ірмолоїв вживався однорідний папір з однотипними водяними знаками (філігранями), бо ірмолої створювалися переважно у невеликих осередках, де не було потреби накопичувати великі запаси паперу (його закупували невеликими партіями, щоб не залежувався).

Окремо папір нотованих рукописів поки що не вивчався. Зрештою, українське музикознавство поки що не усвідомило важливості філігранології у вивченні давніх нотних пам'яток, за окремими винятками (наприклад, у працях Юрія Медведика, сумлінного дослідника української духовної пісні, особливо ж її джерел²⁶), — на противагу європейському, де вже здавна вивчають водяні знаки нотних рукописів (наприклад, дослідження водяних знаків творчих рукописів Й. С. Баха і їх публікація у спеціальному альбомі філіграней²⁷). У російській історіографії є невелике узагальнення про папір Ветковсько-Стародубської збірки²⁸.

Папір нотних ірмолоїв заслуговує на спеціальну увагу науковців, зокрема, у питанні шляхів і способів його постачання переписувачам. Глибше дослідження філіграней в ірмолоях сприятиме також уточненню хронології розповсюдження паперових знаків, зокрема, в Україні, оскільки збереглося близько 350-ти точно датованих кодексів.

Унікальним є Софійський ірмолої середини XVII ст., переписаний на рідкісному для XVII ст. матеріалі — пергаменті високої якості (Кн 2097, 60). Для кращого збереження пергаментні зошити прокладені чистими паперовими аркушами і зшиті у кодексі, що послужило уточненню часу створення цього рукопису. Постійним місцем знаходження пам'ятки була Софійська митрополича катедра у Києві, для якої вона, очевидно, й була створена і на замовлення, ймовірно, митрополита Петра Могили.

Загальний стан збереження нотних ірмолоїв, за невеликими винятками, досить добрий*. Все ж тривале практичне використання, іноді аж до

²⁶ Див. бібліографію його праць: Ю. Медведик. *Українська духовна пісня XVII–XVIII століть*. Львів: Видавництво УКУ 2006, с. 262–265.

²⁷ *Katalog der Wasserzeichen in Bachs Originalhandschriften Johann Sebastian Bach*, т. 1: *Textband*, т. 2: *Abbildungen* / укл. W. Weis, Y. Kobayaschi [=Neue Ausgabe sämtlicher Werke, Serie IX: Addenda, Band 1]. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik 1985.

²⁸ М. Богомолова, Н. Кобяк. *Описание певческих рукописей XVII–XX вв. Ветковско-Стародубского собрания МГУ*, с. 164.

* Державні сховища України, у тому й периферійні, як і інших країн, як правило, добре піклуються про зберігання давніх рукописів, хоч чимало з них потребують

перших десятиліть ХХ ст., зумовило механічні пошкодження; тому вони дійшли до нашого часу нерідко без початку й кінця, із втратами аркушів і цілих зошитів в середині. Аркуші книг від частого вживання забруднювалися, особливо ж восковими плямами. Іноді за такими плямами можна встановити популярні празники та піснеспіви. Так, у Волинському ірмолої 1632 року (НТШ 330, 45) забрудненими і з слідами воску є піснеспіви служби арх. Михаїлу (арк. 87–89), то ж можна припустити, що рукопис належав невідомій ближче Михайлівській церкві.

Нерідко блок книги при оправленні надмірно обрізувався — наприклад, в Ірмолої середини ХVIII ст. (Акс. 2593, 844), що ускладнює прочитання тексту, а особливо покрайніх записів, які зазвичай писалися на полях.

Структура Ірмолая як кодекса загалом відповідає слов'янському типові кириличної рукописної книги: блок книги складається з певної кількості міцно зшитих зошитів, скріплених з оправою форзацними аркушами.

Цілісну уяву про Ірмолой як рукописну книгу дає аналіз структури кодексу. «Добре відомо, — пише Людмила Кисельова, — що головне у книзі — її зміст, та не мале значення має те, якою формою він переданий, як окремі складові частини пристосовувалися до його змісту, якою була залежність форми від змісту»²⁹. У контексті поняття «рукописна книга» ірмолої представляють собою виразну єдність практичної мети як книги богослужбово-півчой та естетичних смаків її творців і користувачів; тобто, тут водночас реалізуються функціональні вимоги до кодексу і технологія його виробництва.

Переписувач, як правило, заздалегідь виготовляв окремі зошити, які склалися зазвичай з чотирьох стандартних аркушів*, зігнутих наполовину і зшитих (власне звідси й українське «зшиток» або сучасне «зошит»); такий зошит, зрозуміло, складався з восьми аркушів. Зрідка траплялися терціони — зошити по три зігнуті аркуші (МВ 417, 317). Нерідко в одній

реставрації — наприклад, МВ 577 (859) в ЛНБ, Q 64 (862) в НМЛ та ін. За останнє десятиліття реставрація давніх книг в Україні виразно налагодилася, виховуються кадри відповідної кваліфікації, і сьогодні НБУВ та ЛНБ мають добрі реставраційні майстерні, в яких вже реставровані окремі ірмолої (I, 7478, 587 в НБУВ; Осс. 3688/I, 64 в ЛНБ та ін.). Доброму збереженню цих рукописів, як не дивно, сприяло також слабке зацікавлення цими пам'ятками за комуністичного режиму. Та в останні роки ситуація істотно змінилася, і доволі часто молоді науковці не володіють елементарними навиками праці з давніми кодексами, в тому й обережного обходження з ними, внаслідок чого рукописи зазнавали помітних фізичних пошкоджень — наприклад, такі унікальні ірмолої як Супрасльський 1598–1601 рр., Жировицький 1649 р., Межигірський сер. ХVII ст. в НБУВ (I, 5391, 5; I, 3367, 51; Соф. 112/645, 56), Львівський кінця ХVI ст., Золочівський 1695 р. в ЛНБ (МВ 50, 2; МВ 417, 317) та ін. Тож потрібен пильніший нагляд за роботою молодих науковців у рукописних відділах бібліотек.

²⁹ Л. Кисилева. *Западноевропейская рукописная и печатная книга*, с. 14.

* Церковнослов'янська назва зошита «тетрадь» є запозиченням з грецького *тетрадіон*, тобто «четвірка»; у книгознавстві частіше вживають латинський термін *quaternion*.

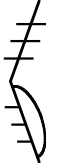

книзі окремі зошити можуть мати різну кількість аркушів. У Львівському ірмолої (МВ 50, 2) серед основної кількості зошитів-кватерніонів є терціони (зошити 2, 3, 35); у Супрасльському (I, 5391, 5) 19 і 35 зошити мають по 10 аркушів, тобто є квінтерніонами (у 35 зошиті збереглося лише 7 арк.).

Компонуючи книгу, писар кожний новий розділ намагався починати не лише з нового аркуша чи сторінки, але й з нового зошита, навіть якщо у попередньому залишалися чисті аркуші. На аркуші кожного зошита нотні лінійки наносилися заздалегідь і тому чисті аркуші були переважно розлінійованими, на яких переписувачі, а пізніше й учні, церковні співці й дяки вносили додаткові піснеспіви та вправлялися у написанні нот.

Початковий аркуш першого зошита призначався для титулярія, який здебільшого виготовлявся після завершення праці над кодексом; тому іноді й цей аркуш залишався чистим, коли рукопис з якихось причин не був завершений (Q 361, 190). Подібне траплялося і з пергаментними рукописами, які хоч і не мали титульних сторінок, та лицевий бік першого аркуша часто призначався для вихідної мініатюри або ж він також залишався чистим, на що увагу звернув ще Ватрослав Ягіч: на звороті першого чистого аркуша жовтневої Мінеї 1096 року переписувач записав дату створення пам'ятки: *въ лѣтѣ 7574 мѣца марта. въ кѣс*³⁰. Тут проглядається певна тяглість конструювання кодексів Княжої доби та ранньомодерної України.

Цікаво прослідкувати схему розташування зошитів на межі розділів в одному з типових ірмолоїв другої половини XVII ст. — Лежайському 1680–1681 рр. (НД 103, 246):

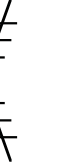

вступний розділ (кін.)

1(23)	2(24)	3(25)	4(26)
			
5(27)	6(28)	7(29)	8(30)

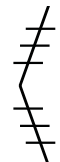
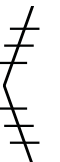
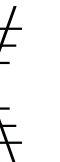

глас 1 (кін.)

1(63)	2(64)	3(65)	4(66)
			
5(67)	6(68)	7(69)	8(70)

глас 1 (поч.)

1(31)	2(32)	3(33)	4(34)
			
5(35)	6(36)	7(37)	8(38)

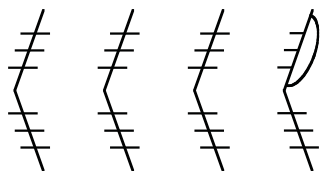
глас 2 (поч.)

1(71)	2(72)	3(70)	4(74)
			
5(75)	6(76)	7(77)	8(78)

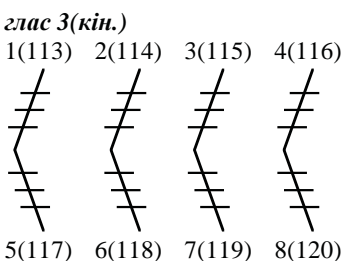
³⁰ В. Ягіч. *Службные минеи*, т. 1, с. ix.

глас 2(кін.)

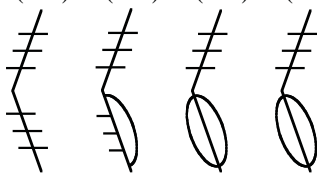
1(96) 2(97) 3(98) 4(99)

поч.3 гласу

5(100) 6(101) 7(102) 8(103)

глас 4(кін.)

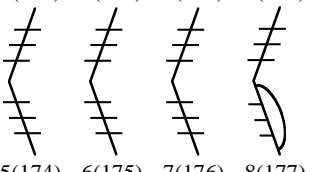
1(152) 2(153) 3(154) 4(155)

5(156) 6(157) 7(158) 8(159)

глас 5(кін.)

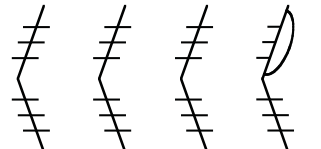
1(170) 2(171) 3(172) 4(173)

5(174) 6(175) 7(176) 8(177)

глас 7(кін.)

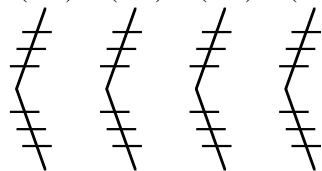
1(218) 2(219) 3(220) 4(221)

поч. 8 гласу

5(222) 6(223) 7(224) 8(225)

глас 4 (поч.)

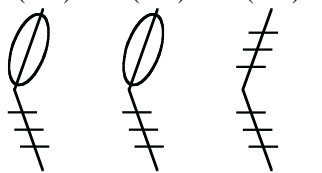
1(121) 2(122) 3(123) 4(124)

5(125) 6(126) 7(127) 8(128)

глас 5 (поч.)

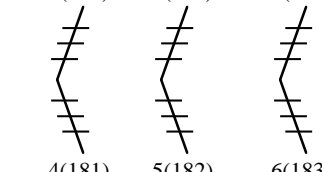
1(160) 2(161) 3(162)

5(163) 6(164) 7(165)

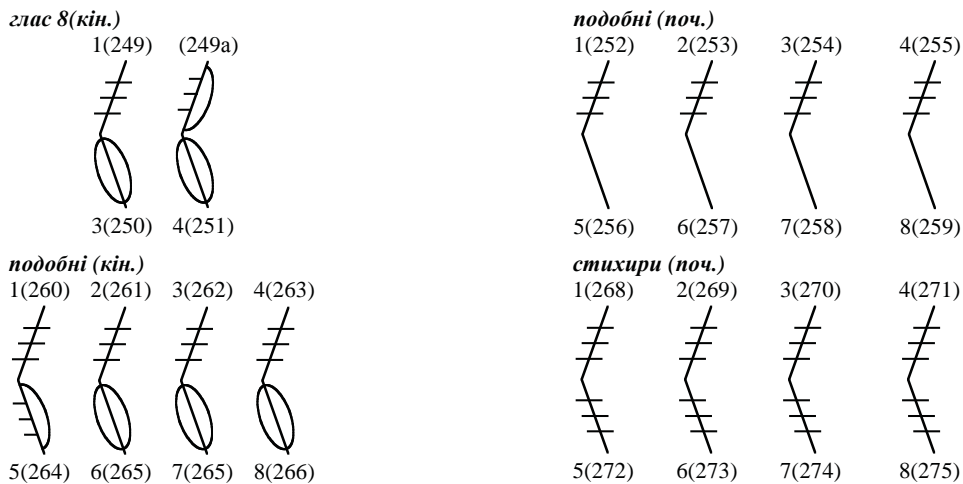
глас 6 (поч.)

1(178) 2(179) 3(180)

4(181) 5(182) 6(183)

Між гласами 6–7 неясно — аркуші склеєні надто міцно.

13. *Схема розміщення зошитів у блоці книги, Лежайський ірмолої 1680–1681 рр. (НД 103)*

Коментар. Цифрами 1–8 позначено кількість і порядок аркушів у зошиті, цифри в дужках — сучасна нумерація аркушів. Заштриховані місця нотують заповнені текстом аркуші, обведені дужками — чисті (незаповнені). Схематичні зображення зошитів добре показують, що кожний новий розділ, за двома винятками, починається з нового зошита; лише на межі 2 і 3 гласів та 7 і 8 маємо один і той сам зошит, але й тут новий розділ починається з лицевої сторінки, а попередній залишає одну сторінку чистою. Між вступним розділом і 1 гласом маємо особливе поєднання: зошит, який відкриває новий розділ, має повністю чистий перший аркуш та лицеву сторінку другого аркуша, на звороті 2-го аркуша розміщено вихідну мініатюру на цілу сторінку. Текст 1 гласу починається з 3-го аркуша нового зошита. Така ж структура зошитів спостерігається і на межі 4 і 5 гласів, де, мабуть, писар також мав намір розмістити на звороті другого аркуша мініатюру, що досить часто трапляється в ірмолоях (наприклад, у Золочівському, МВ 417, 317). Закінчення 3 гласу писар пише дуже стисло і вкладається повністю в один зошит, тож наступний 4 глас не відділяється чистим аркушем чи навіть сторінкою. Наприкінці 8 гласу після заповнення чергового зошита залишилося ще трохи тексту (на півтора аркуші), і переписувач додав неповний зошит з чотирьох аркушів.

Намагаючись кожний наступний розділ починати з нового зошита, писар загалом економно витрачає папір. В одних випадках він ущільнює письмо, щоб вкласти у зошит*, в інших додає неповні зошити. Писар Львівського ірмолоя кінця XVI ст. (МВ 50, 2), завершуючи осмогласний розділ, залишає 3 чисті аркуші, які були акуратно відрізані і черговий розділ починає новим зошитом.

Обмірковуючи перехід від одного розділу до іншого, писар Данило Бад[е]ловський в Ірмолої 1737 року (Худ.-пром. 764, 736) свої міркування занотував у віршованій формі:

* Подібно робить писар Київського ірмолоя 1699 року задля завершення піснеспіву на тій самій сторінці, і наступний починає з нової сторінки (БА 254, 329, арк. 205).

Ужемъ учиньль конецъ и второму гласу,
 треба бачу дбаты и третъй завчасу (арк. 71 зв.);
 Же малую лѣчбу ірмосовъ гласъ третій має
 ставъ увесь дошихъ (!) бо четвертый доганяе (арк. 92 зв.);
 Як четвертый глас за волею Бга скончилием,
 зараз и пятого працы немедлячи схотѣлемъ (арк. 124 зв.).

У XVIII ст. звичаю започатковування розділів новими зошитами вже не дотримувалися так послідовно і навіть ігнорували його (НТШ 427, 402), що свідчить про певний занепад книжної культури.

Розміри ірмолоїв виявляють доволі широкий діапазон: великі — F^o* (in folio) і навіть у два аркуші 1° (in 1° — декілька рукописів); середні — Q^o або 4° (in quarto); малі — O^o або 8° (in octavo) та у 16-ту долю аркуша (in 16°). Найпоширенішими були формати Q^o і F^o, значно рідше 8° і 16° та 1°** . Розміри книг у межах одного формату мають наступні виміри: F^o — 28–32x18–20 см; Q^o — 17–19x14–15 см; 8° — 13–14x7–9 см; 1° — 40–50x25–30 см. Ці розміри досить стійкі і є однією з національних ознак української нотованої книги. Частоту розмірів ірмолоїв показує наступна таблиця:

	НБУВ	НМЛ	ЛНБ	ЛІМ
F ^o	65 42,4%	42 20,3%	17 11%	7 26,9%
Q ^o	80 52,2%	137 66,5%	102 69%	15 57,6%
8 ^o	6 3,9%	25 12,1%	25 17%	4 15,3%
16 ^o	немає	2 бл. 1%	4 бл. 3%	немає
1 ^o	2 1,3%	немає	немає	немає

З таблиці добре помітно, що на Наддніпрянщині віддавали перевагу великим форматам, а в Західній Україні переважали рукописи менших роз-

* Властиво це in 2°, тобто половина стандартного аркуша паперу. Та в описах склалася практика називати рукописи цих розмірів in F^o. У XIX ст. у бібліотеках рукописні книги уклалися за розмірами й звідси кодекси отримували відповідні сигнатури (шифри) — F^o, Q^o і т. д. (пор. шифри НМЛ, більшість колекцій РНБ, зокрема, Придворної капели в РГБ, а також ГИМ; див.: Ю. Ясіновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 7–14 — список фондів і шифрів). Натомість в описах стародруків дотримуються точнішої класифікації форматів (див., наприклад, каталог українських стародруків Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича).

** In 16° — Петр. 220 (187), НД 160 (506), Тит. 1902 (241); in 1° — Кн 879 (1084), Кн 2082 (1073), Кн 2087 (1083), Кн 2874 (1085), КПл 38 П. (891) — всі створені в Києво-Печерському монастирі; Кн 2097 (60), Плюшк. 253 (943).

мірів. Вибір формату кодексів залежав від мети їх творців і місцевих уподобань. Великі розміри мали урочистіший вигляд і створювалися переважно для потреб катедральних соборів і великих монастирів, де вони вживалися передовсім у богослужбовій практиці. Рукописи малих розмірів створювалися переважно з навчальною метою, для особистих потреб ченців та учнів, для домашнього вжитку³¹.

Іноді зустрічаються формати *кантичкового* типу (продовгуваті, альбомного зразка)*, які властиві партесним поголосникам і збірникам духовних пісень, тобто новому типу кодексів з виразно європейською орієнтацією.

Спираючись на загальні принципи організації літургійних кодексів, грецьких і слов'янських, ірмолої наповнили їх деякими оригінальними рисами — компонування тексту на сторінках і зміна його масштабу, рубрики і заголовки, ініціали, «зачала» і кінцівки, вибір кольорової гами, розташування мистецького декору.

Основний текст складав певну кількість розділів, які відзначалися рубриками. Кожен розділ розпочинався з нового аркуша чи сторінки зі спуском тексту, верхню частину якого заповнювали орнаментальні заставки, доповнені сюжетними мініатюрами й декоративною в'яззю заголовків. Новий текст та його окремі частини починалися орнаментальними ініціалами, нерідко також доповненими сюжетними мініатюрами; менші розділи маркувалися червоним кольором цинобри (кіноварі). Тож сторінки набували ошатного вигляду, що, зрештою, було властивим для рукописних книг загалом — слов'янських і візантійських, латинських і арабських, грузинських і вірменських. Піднесеного тону додавали акуратність почерку словесного і нотного текстів, чіткий ритм чергування нотних стрічок, ефектні закінчення розчерками пера, поступове звуження прикінцевого тексту у вигляді перевернутого конуса (НД 123, 249, арк. 14, 68, 132, 156 зв. та ін.)³² (іл. 14).

Рівномірне чергування нотних стрічок поживлявали мініатюри: наприклад, у Золочівському ірмолої (МВ 417, 317) — стихири Миколаєві (арк. 314 зв.), Успенню Богородиці (арк. 420), кондак Богородиці (арк. 366) та ін. (іл. 15).

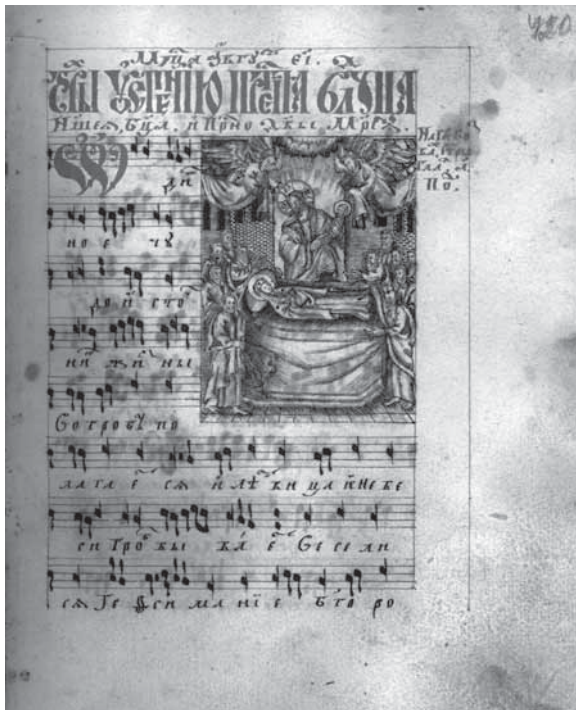
³¹ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 112–113.

* МВ 50 (2) — 15,5x20,5 см, НД 161 (21) — 10x16 см, НД 157 (204) — 8,5x13 см, Худ.-пром. 790 (20); переважно це рукописи XVII ст. і галицького та волинського походження, один білоруський першої чверті XVII ст. (О 44, 8) — 10,7x14 см.

³² Таке конусоподібне завершення прикінцевих сторінок властиве багатьом рукописам; див., наприклад, альбом прикрас з рукописів Ставропігійського інституту у Львові Модеста Сосенка: М. Сосенко. *Прикраси галицьких рукописів XVI і XVII вв. Ставропігійського Музея* [=Збірки Національного Музею у Львові]. Львів 1923. Генеза таких кінцівок почасти сягає античної поезії, зокрема, Вергілія.

14. Прикінцева сторінка розділу,
Ірмолой Стефана Селецького
1682 р. (НД 123, арк. 156 зв.)

15. Стихира на Успення
Богородиці з мініятюрою
у тексті, Золочівський
ірмолой 1695 р.
(МВ 417, арк. 420)

Червоний колір цинобри надавав ошатності загальному вигляду книг: колонтитули, великі та малі заголовки, ініціальні літери, ремарки на полях. Основний текст огортався з чотирьох боків полями, інколи окреслений лінійними рамками, а то й барвистим рослинним орнаментом — наприклад, у Супрасльському ірмолої 1638–1639 років (F-19-116, 46)*, витоки якого сягають Пересопницького євангелія та Загорівського апостола.

Високий мистецький тонус цих пам'яток вдало поєднував практичні потреби з розвинутим естетичним смаком, що було властивим українському мистецтву ранньомодерної доби, в тому й рукописній книзі.

Естетичний смак писарів помітний також у пропорційних співвідношеннях площі тексту та зовнішніх полів сторінок. «Основний закон полягає в тому, — зазначає Людмила Кисельова, досліджуючи латинську рукописну книгу XIV–XV ст., — що висота тексту (чи площі, відведеної під письмо) є рівною ширині матеріалу для тексту (перагаменту чи паперу): при співвідношенні сторін 2:3, що є обов'язковою умовою цього канону, 1/9 частка ширини аркуша утворює внутрішнє поле, 2/9 — зовнішнє, 1/9 частка висоти аркуша — верхнє поле, 2/9 — нижнє. Поле, відведене під письмо, і розміри аркуша пропорційні між собою»³³. Ці висновки щодо західноєвропейської ренесансної книги почасти поширюються і на нотолінійні ірмолої ранньомодерної доби.

Прослідкуємо за цими співвідношеннями у Золочівському ірмолої 1695 року, in Q° (MB 417, 317)**. У загальній площі аркуша (висота 190 мм, ширина 149 мм) текст охоплює площу 140x108 мм; ширина внутрішнього поля складає 13 мм, зовнішнього — 28 мм, верхнього — бл. 18 мм, нижнього — 36 мм. Тобто, співвідношення висоти й ширини дорівнює бл. 3:4; внутрішнє поле співвідноситься з шириною аркуша як 1:11, а зовнішнє — 2:11. Площа всього аркуша і площа тексту — приблизно як 3:2.

Гармонійний зв'язок площі поля, тексту і розмірів аркуша сприяв утворенню оптимальних пропорцій, що надавало зовнішньому вигляду ірмолоїв високої естетичної вартості. Самі переписувачі, мабуть, не були знайомі з теорією таких пропорцій, та їх красу відчували інтуїтивно.

Все ж українські та білоруські ірмолої, як і слов'янські та візантійські рукописи, не знали такого розмаїття форм розміщення тексту на сторінках, як західноєвропейська книга³⁴. Текст в ірмолоях розташовувався в одну колонку по 8–10 стрічок на сторінці; *кантичкові* формати мали в середньому по 5 стрічок. І лише два списки (обидва середини XVII ст. й, очевидно,

* Див. іл. 9 на с. 587 нашого Каталогу.

³³ Л. Киселева. *Западноевропейская рукописная книга*, с. 34.

** Обрізи аркушів при оправленні книг (іноді кількакратні, тобто при створенні кожної нової оправки) деформують первісні розміри аркушів, тому висновки щодо пропорцій повинні враховувати цю обставину.

³⁴ Л. Киселева. *Западноевропейская рукописная и печатная книга*, с. 40–43.

київського походження) мають текст у дві шпальти: Софійський (Кн 2097, 60) та Разум. 90 (108)³⁵.

Загальний обсяг повністю збережених кодексів коливається у залежності від часу і місця їх створення, формату та щільності письма, а також особливостей змісту. Об'ємнішими були рукописи XVII ст., коли церковна монодія в Україні переживала період розквіту; здебільшого ці кодекси були менших розмірів — in 8° (O°) чи 4° (Q°). Такі пам'ятки переважно створювалися у великих монастирях як головних центрах літургійного співу.

Іноді обсяг ірмолоїв залежав від особливостей змісту: так, рукопис Йосифа Крейницького з 1677 р. (Тит. 1902, 241) при малому форматі в 16° має всього 141 аркуш. Цей кодекс було створено як доповнення різними напівами, здебільшого болгарськими та грецькими, до основного Ірмолоя, переписаного кількома роками раніше — у 1673 році (Q 361, 190). Малий обсяг характерний і для деяких пізніших списків, створених з навчальною метою і в шкільному середовищі (Петр. 174, 1005; Петр. 206, 1078; арх. Франка 4782, 1079).

Натомість Ірмолой Іоана Ріжкевича має 802 арк. in F° (Акс. 2662, 788), що зумовлено особливим типом збірника, який рясніє різними богослужбовими доповненнями та ремарками. Унікальний збірник in F° обсягом 614 аркушів створений у Москві за царя Федора Олексійовича «въ его государевыхъ палатахъ» й, очевидно, мав представити московському замовникові якомога повніший репертуар українсько-білоруської монодії (Муз. 7753, 245). В умовах України та Білорусі подібні збірники, як правило, не переписувалися, оскільки створювані нотні книги були в основному зорієнтовані на практичні потреби катедрально-парафіяльного богослуження.

Рукописи XVII ст. in F° мають в середньому 250–300 арк., окремі з них є значно більшими³⁶. У XVIII ст., за деякими винятками³⁷, їх обсяг зменшується до 200–250 аркушів.

Ірмолої in Q° у XVII ст. мають 300–400 аркушів³⁸, у XVIII ст. — 250–350

³⁵ М. Бражников на підставі цієї пам'ятки зробив помилкове узагальнення, що українські нотолінійні ірмолої «пишуться нерідко в два стовбці» (див.: М. Бражников. Певческие рукописи собраний Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского // *Рукописные собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского*: Описание. Москва 1960, с. 8).

³⁶ Білоруський список кін. XVII — поч. XVIII ст. (091/126, 385) — 636 арк.; Ірмолой 1700 р. (Пог. 391, 336) — 502 арк.; Межигірський ірмолой сер. XVII ст. (Універс. 20 М., 50) — 457 арк.; білоруський список 1695 р. (Син. певч. 37, 318) — 454 арк.; Кобринський ірмолой 1682 р. (Огієнко 4, 251) — 448 арк.; Кутейнський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (Син. певч. 1381, 18) — 444 арк.; білоруський список другої чверти XVII ст. (091/298, 36) — 433 арк.; волинський список 70–80 рр. XVII ст. (I, 7479, 174) — 420 арк.

³⁷ 50-х рр. XVIII ст. (Осн. 32.13.2, 892) — 512 арк.; Ірмолой Гавриїла Головні з 1752 р. (ДА 351 П., 894) — 433 арк.; список, створений у Тверському Желтиковому монастирі 1719 р. (Син. певч. 13, 510) — 422 арк.

³⁸ Повніші рукописи: київський бл. 1629 р. (ДА 350 П., 41) — 579 арк.; Супрасльський 1598–1601 рр. (I, 5391, 5) — 576 арк.; 70–80 рр. XVII ст. (НД 374, 175) — 555 арк.; білорусь-

аркушів³⁹. Таку ж кількість аркушів мають і списки in O°, хоч тут також є винятки⁴⁰. Цікаво, що переважна більшість великих за обсягом списків є монастирського, а також білоруського походження. Це підтверджує думку, що церковна монодія у повнішому обсязі культивувалася насамперед у монастирях. У Білорусі така традиція затрималася довше, і тому подібні списки серед великих кодексів зустрічаються частіше.

Блок книги скріплювався *оправою*, що надавало кодексам структурної завершеності й оберігало від пошкоджень; оправи несли також значне естетичне навантаження. З часом в Україні виробилася деякі особливості техніки палітурництва й декоративної оздобы оправ⁴¹. Оправою служили дві дошки, міцно обтягнуті шкірою, як це було властиве давній книзі. Верхні та нижні дошки часто прикрашалися орнаментальними витисками. Посередині верхньої палітурки часто було витиснене Розп'яття з Пристоячими, а в чотирьох кутках — євангелісти та їх символи (Петр. 151, 118). Зустрічаються також зображення Богоматері з Дитятком (ОН 235, 243, Осн. Q.I.1460, 973, KUL, ms 197, 692). Іноді на верхній палітурці витиснено заголовок книги —

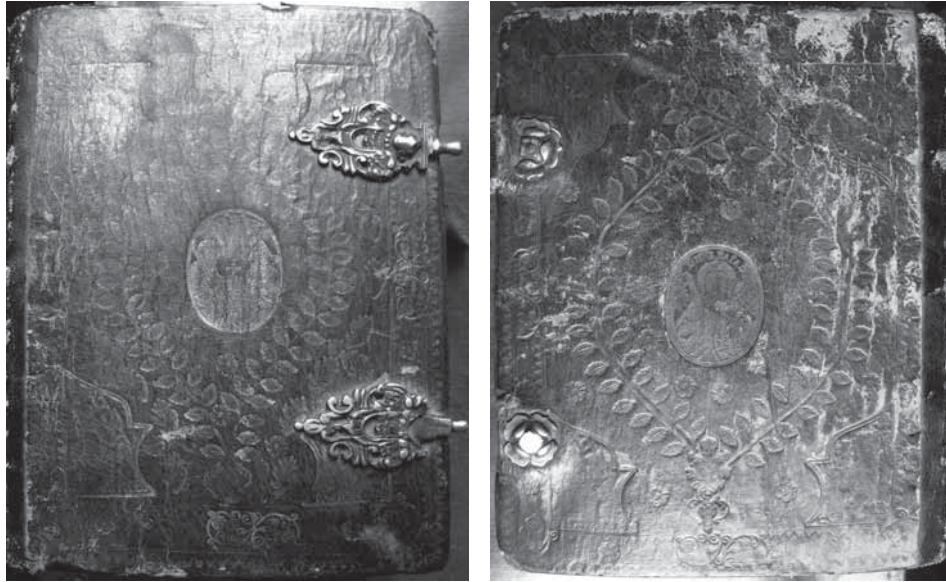

кий 60–70 рр. XVII ст. (Колоб. 670, 139) — 518 арк.; кін. XVII ст. (I, 2827, 266) — 499 арк.; 1696 р. (Q 277, 321) — 483 арк.; другої пол. XVII ст. (Тихан. 791, 78) — 478 арк.; Золочівський 1695 р. (MB 417, 317) — 473 арк.

³⁹ Рукопис 1714 р. має 412 арк. (НД 104, 509).

⁴⁰ Ірмолой сер. XVII ст. (Перетц 101, 72) — 734 арк.; поч. XVII ст. (O 44, 8) — 685 арк.; кін. XVII ст., РГБ, ф. 218, надх. 1969 р. 5/5, 291) — 549 арк.; першої пол. XVIII ст. (Muz. Narod. 1035, 442) — 513 арк. та ін.

⁴¹ К. Щироцький. Наше стародавнє інтролігаторство // *Книгарь* (Київ 1919/17) 1031–1036; Д. Щербаківський. Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // *Бібліологічні вісті* (1924/1–2) 101–113; Д. Щербаківський. Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. // *Труди УНІК* 1 (1926) 40–52; П. Курінний. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття // *Труди УНІК* 1 (1926) 5–39 (останні дві праці мають окремі відбитки: Київ 1926; див. рец. на ці обидві статті за підписом М. М-ий: *Записки ЧСВВ* 2 (1927/3–4) 465–467); В. Сіверська. Мистецтво оправи книги на Україні в XV–XVII ст. // *Історичні джерела та їх використання* 2 (Київ 1966) 280–286; С. Клепиков. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // *История книги и издательского дела*. Ленинград 1977, с. 53–61; О. М. Гальченко. Унікальна оправа рукописної книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (1994) 31–41; А. А. Гусева. Украинский переплет XVII–XVIII вв. // *Книга: Исследования и материалы* 74 (1997) 143–154; С. В. Зінченко. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // *Рукописна та книжкова спадщина України* 4 (1998) 113–118; С. Зінченко. Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // *Записки НТШ*, т. 240: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів 2000, с. 457–470; О. М. Гальченко. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні*. Київ 2005; С. Зінченко. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях львівської та перемишльської єпархій XV–XVII століть // *Рукописна і стародрукована книга: Збірник наукових праць*. Львів 2006, с. 113–141.

16. Оправа Золочівського ірмолая 1695 р., верхня і нижня палітурки (МВ 417)

Ірмола́й (ОН 235, 243), та загалом це мало властиве для давніх українських книг⁴².

Обкладинки скріплювалися металевими застібками, які майже не збереглися⁴³ (мабуть, через часте використання цих книг), але сліди їх у вигляді характерних дірочок часто помітні на берегах ірмолойних оправ.

Найдавнішою із збережених оправ ірмолаїв є оправа Львівського ірмолая кінця XVI ст. (МВ 50, 2), місцевого виробництва, створена невдовзі після завершення написання рукопису⁴⁴. Це дві дошки у червоній телячій шкірі; на верхній та нижній обкладинках є орнаментальні витиски — декоровані рамки, голови ангелів; помітні сліди двох застібок (іл. 17).

Первісні оправы, ймовірно, збереглися також у Супрасльському ірмолаї 1598–1601 років (I, 5391, 5), Золочівському 1695 р. (МВ 417, 317); обидві пізніше були реставровані.

Окремі ірмолаї донесли дати виготовлення оправы: Ірмолаї 1703 р. «оправлен по вторые» 1738 року (МВ 38, 490, арк. 324); «Сей Єрмолаї поновляся року божого 1732 от оправы [...] в Бережанах» (перша третина XVIII ст.; ЛІМ, Рук. 94, 450, арк. 78–84); 1837 року «вновь» оправлений Ірмолаї, переписаний 1722 року (I, 5585, 551). Збереглися імена декількох палітурників,

⁴² Я. П. Запаско. *Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.* / ред. П. М. Жолтовський Львів: В-во Університету 1971, с. 27–28.

⁴³ Застібки збереглися у списках Петр. 123 (330), Петр. 151 (118), МВ 417 (317), Q 155 (257), у лаврських оправах першої половини XIX ст. (Кн 2082, 1073) та ін.

⁴⁴ Ю. Ясиновський. Львівський ірмолаї кінця XVI — початку XVII століття — найдавніша нотолінійна пам'ятка церковної монодії // *Καλοφωνία* 1 (Львів 2002) 257–258.

17. Оправа Львівського ірмолоя кін. XVI ст. (МВ 50)

що опраляли ірмолої — Ігнат Валентій (Лукаш. 77, 514), Шльома з Кам'янки Бузької 1870 р. (Q 39, 244); Павло Левицький 1863 р. оправав Ірмолоя у Белзі на замовлення «реента» Миколи Богуна (НТШ 130, 854)*. У монастирях палітурниками часто були самі ченці. Так, у Битенському монастирі «księgi bardzo pięknie oprawował» чернець Серапіон Арапинович († 1706)⁴⁵.

Палітурників бачимо також серед переписувачів ірмолоїв — наприклад, Александр Смеречанський, який переписав декілька таких кодексів і виготовляв оправи (див. нижче § 2.8. «Переписувачі»), зокрема, для Апостола другої половини XVII ст. (ЛНБ, НД 66)⁴⁶. «Інтролігатором» був також писар Даниїл Стеблецький (Q 208, 254).

Рукописи опраляли одразу після їх створення або дещо пізніше, як це було у випадку з Ірмолом 1638–1639 рр., який «інтролігтован» 1644 року за старанням архимандрита Супрасльського монастиря Силуяна Кунцевича, тобто через п'ять років після написання (F-19-116, 46, арк. 27 і далі). В Україні та Білорусі палітурника називали *інтролігатором*, на відміну від російського *переплетчик*, що, зокрема, підкреслює у своєму щоденнику генеральний хорунжий Микола Ханенко (1691–1760)⁴⁷.

* Те, що оправи для ірмолоїв виробляли у XIX ст., також промовляє за їх практичне використання у цей час.

⁴⁵ Іван Б. Балик, ЧСВВ. «Катафальк чернечий» василіян XVII–XVIII ст. (рукописна збірка життеписів Василяян) // *AOSBM* 12 (1985) 283.

⁴⁶ І. Франко. Історія української літератури // І. Франко. *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 40. Київ 1983, с. 353–354; Я. Ісаєвич. *Джерела до історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1974, с. 94.

⁴⁷ Див.: С. Білокінь. Книжні інтереси Миколи Ханенка // *Проофώνїа: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / укл. Богдан

Пізні оправи виготовлялися з картону та шкіри (Калужн. 15, 316), або тільки з самого картону. Реставровані кодекси мають здебільшого картонні оправи. Чимало давніх книг залишилися без оправи, що прискорює їх псування.

У розвитку Ірмолая як пам'ятки рукописної книжності формувалася й удосконалювався допоміжний апарат, чимало елементів якого були успадковані з попередніх періодів, та під впливом друкованої книги з'являються й нові елементи. Одні елементи допоміжного апарату виникли як засіб конструювання книги — реклама, сигнатура, фоліяція, — інші ж сприяли осмисленню тексту та його складових частин — рубрики, заголовки, титулярії, колонтитули, покажчики змісту, календарні статті тощо⁴⁸.

Сигнатура (нумерація зошитів) в ірмолаях зустрічається зрідка — переважно в рукописах репрезентативних чи монастирського походження. Частіше сигнатуру бачимо у давніших кодексах — Долинянському (арх. Франка 4779, 1), Львівському (МВ 50, 2), Супрасльському (I, 5391, 5). Це сприяло дотриманню відповідної послідовності зошитів, що було суттєвим при формуванні блоку книги, зокрема, під час брошурування й виготовлення оправ. У сигнатурі ірмолої притримувалися загальнослов'янської нумерації зошитів — кириличні цифри проставлялися знизу посередині аркуша (ОН 236, 275), або в правому куті (МВ 50, 2). У друкованих ірмолаях сигнатура проставлена в усіх виданнях. Сигнатури сприяють реконструкції первісного складу кодексу, а, отже, і його змісту, що допомагає виявити втрати чи, навпаки, пізніші вставки і доповнення.

Первісна нумерація аркушів — *фоліяція* — теж зустрічається рідко і переважно у тих же найдавніших та репрезентативних рукописах (ДА 350 П., 41). Іноді нумерація аркушів покриває не весь кодекс: в Ірмолої ОН 236 (275) первісна кирилична фоліяція починається з 39 арк., хоч сигнатура охоплює увесь рукопис. Здебільшого аркуші нумеруються кирилицею, пізніше вживалися й арабські цифри (Син. певч. 311, 898). Натомість *пагінація* (нумерація сторінок)⁴⁹, за окремими винятками⁵⁰, не вживалася. Як виняток, пагінація використана у львівському першодруці 1700 р.⁵¹

Якимович [=Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, 5]. Львів 1998, с. 122.

⁴⁸ На матеріалі західноєвропейської книги ці питання розглядаються у згаданій праці Людмили Кисельової, с. 50 і далі.

⁴⁹ Іноді в музикознавчій літературі плутають фоліяцію з пагінацією (А. Конотоп. Супрасльський ірмолой 1638–1639 гг. // *ПКНО: 1980*. Ленінград 1981, с. 236). Раніше тієї ж помилки припустився Флавіян Добрянський при описах рукописів Віленської публічної бібліотеки (див.: Ф. Добрянский. *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских*. Вильна 1882, с. 271, 276). Подібну помилку бачимо також в описах церковно-музичних рукописів бібліотеки Московської консерваторії (див.: *Коллекция древнерусских церковных рукописей: Каталог* / уклад. Галина Малинина та ін. / Научная музыкальная библиотека имени С. И. Танеева МГК. Москва 1995.

⁵⁰ ДББ, 091, 28 (14) — с. 19–334 (перша нумерація) і с. 1–261 (друга).

⁵¹ Нумерація сторінок — пагінація — настільки не характерна для рукописної та стародрукованої книги, що іноді викликає типову помилку, коли оригінальна нумерація

У досліджуваних рукописах первісна *фоліяція* починається переважно з основного осмогласного розділу — наприклад, в Ірмолої кінця XVII ст. (ОН 236, 275) з 39 арк., а в Сосницькому (Петр. 123, 330) такий відлік йде з початку основного тексту, при тому, що початковий розділ містить титульний аркуш і календарні статті на нумерованих аркушах (сучасна фоліяція арк. I–V). Початковий обиходний розділ і прикінцеві додатки здебільшого не мали первісної фоліяції⁵². Такий принцип нумерації аркушів властивий також стародрукам. Ця, здавалося б, дрібна деталь має значення при оцінці повноти рукописів; незнання цієї деталі приводить до невірних висновків, як це бачимо на прикладі Ірмолоя 1652 р. (ДА 346 П., 103) в оцінці Івана Вознесенського. Російський дослідник вважав рукопис повним, на що вказувала первісна нумерація аркушів, що починалася з осмогласного розділу, і тому зробив хибний висновок про відсутність у давнішій верстві українських ірмолоїв піснеспівів всенощної служби, утрени і літургії (обиходу за російською термінологією)⁵³. Та цей рукопис не є повним, бо тут відсутній саме початковий обиходний розділ, який, як щойно мовилася, не нумерувався; про неповноту рукопису свідчить і відсутність титульного аркуша.

Іноді зустрічається подвійна фоліяція, де початковий розділ має власну нумерацію. Переважно це пізні кодекси — наприклад, Лаврський ірмолої 1820 р. (Кн 2082, 1073), у якому вжито потрійну фоліяцію: арк. I–II (титульний аркуш і вихідна мініатюра), арк. 1–11 (вступний обиходний розділ) і арк. 1–200 (основний зміст книги).

В археографії прийнято проставляти нову нумерацію аркушів (тобто, фоліяцію), навіть якщо первісна нумерація збереглася. Це дозволяє оцінювати реальний стан обсягу рукописів, і тому в науковій літературі поклики даються на сучасну фоліяцію.

Допоміжну роль у компонуванні книги виконує *реклама* (від лат. *reclamare* — відлунювати, відбивати), тобто перенесення складу чи цілого слова з однієї сторінки на наступну⁵⁴. У слов'янських і візантійських рукописах (як і західних), що переважно призначалися для читання вголос, реклама мала ще й оповіщальне значення, себто попереджувала читця про

сторінок механічно сприймається як фоліяція (див., наприклад, опис друкованого Ірмолоя 1700 р. у такому висококваліфікованому виданні як *Каталог стародруків, виданих на Україні* Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича, кн. 1. Львів 1981, с. 115, № 752).

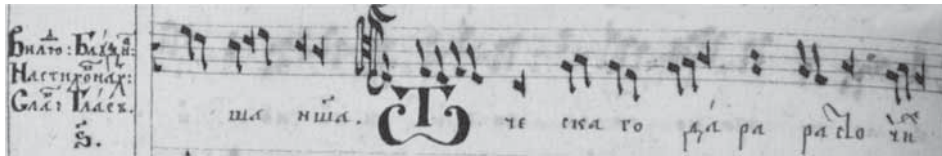
⁵² Винятками є ірмолої МВ 38, 490; Петр. 123, 330, в яких первісна фоліяція проставлена повністю.

⁵³ И. Вознесенский. *Церковное пение Юго-Западной Руси*, вип. 1, с. 11.

⁵⁴ Реклами, рекламанти — початкова фраза або слово тексту нового зошита, що записувалося наприкінці останньої сторінки знизу попереднього зошита задля дотримання відповідної черговості компонування зошитів у кодекси (*Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1971, шп. 2067). Вживалися також кустоди — цифрові позначення зошитів (там само, шп. 1358), і цю назву пізніше перейняли знаки перенесення нотного тексту.

наступне слово чи склад. В ірмолоях така функція перейшла до нотного тексту як основного, в якому роль реклами виконують *кустоди* (сторожі; докладніше про це у параграфі про нотацію 2.6). Тому в ірмолоях реклама словесного тексту зустрічається дуже рідко (LMAVB, F-45-67, 74; в Осмогласнику 1793 року, виданому в Почаєві).

Для кращого розуміння текстів і концентрації уваги співців та учнів на полях рукописів (нерідко і біля внутрішніх заголовків) виписувалися різні пояснення у вигляді *глос*. Глоси або їх ініціальні літери зазвичай писалися кіновар'ю й нерідко огорталися легкими орнаментальними рамками. Тут сповіщалися назви служб і жанрів піснеспівів, гласова приналежність, нумерація пісень у каноні, найменування напівів, спосіб виконання.

18. Глоса Любачівського ірмолая 1674 р. (Рук. 103, арк. 284 зв.)

Згодом це перейняли друковані ірмологіони. Так, глоси Лежайського ірмолая (НД 103, 246) повідомляють назви жанрів — *кинонікѣ* (арк. 9), *трипѣснѣ* (арк. 187 зв.), *пѣснь ѿ ірмогѣ* (арк. 345), *тропарѣ* (арк. 347), *антифоні* (арк. 372 зв.), *свѣтили* (арк. 388 зв.); місце у службі — *по бѣгѣ* (арк. 4 зв.), *по ѿ ѿдѣмѣ* (арк. 395 зв.), *на стигоуна* (арк. 300); спосіб виконання — *потрикротное* (ектенія «Господи помилуй», арк. 4 зв.); назви напівів — *кѣвское*, *печерское* (арк. 2 зв.), *острозское* (арк. 3 зв.), *волгарское* (арк. 8) *болгарское* (арк. 123), *рѣское* (арк. 122 зв.), *вольское* (арк. 123); інципіти подобних — *В днѣное чѣдо* (арк. 287), *Прѣвнѣ ѿче* (арк. 297 зв.); назви служб — *на литіи* (арк. 313), празників — *Оуспѣ*: *Прѣт: Бѣци* (арк. 41), *на Покровѣ Прѣт: Бѣци* (арк. 284 зв.); у Золочівському ірмолої — *Пѣснь херѣвмиска* (арк. 42).

Строгих приписів у правописі й формах написання не було, навіть в одному й тому ж рукописі чи друкованому виданні, на що стосовно стародруків звернув увагу Євгеній Немировський⁵⁵.

У Львівському ірмолої кінця XVI ст. писар у заголовку подав інципіт піснеспіву «С нами Бог» грецькою мовою у кириличній траслітерації: *а ѿ нанѣфименѣ*, тобто *мет' ѱμων* = «С нами [Бог]»* (МВ 50, 2, арк. 72); така ж нотація є в Манявському ірмолої 1676 р.: *Сѣе поѣ: нанѣдимѣнѣ* (BCS, Ms slav. 10846, 239, арк. 203 зв.)⁵⁶. У львівському першодруці 1700 року «Аллилуя» має ре-

⁵⁵ Е. Немировский. Названия песнопений в Октоихе первогласнике 1494 года // *Археологический прилоси* 13 (1991) 287–292.

* Зрозуміти цю ремарку допоміг проф. Крістіян Ганнік.

⁵⁶ Див. факсимільну публікацію: Е. Тончева. *Скитски «болгарски» ирмолози*, с. 453.

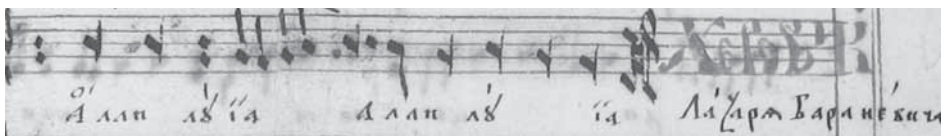
марку **повтори** (арк. [3]), себто, нагадує співцеві про повторення піснеспіву. В ірмолоях Пог. 419 і 420 (507, 91) у глосах подано уставні пояснення⁵⁷.

В глосах іноді зустрічаються й імена візантійських авторів піснеспівів. У грецьких літургійних книгах такі імена постійно супроводжують назви жанрів і окремих служб, які складають великий список авторів, дійсних і приписуваних традицією⁵⁸. У слов'янських перекладах цей авторський ряд дещо звузився, а в нотованих рукописах, як і в нотолінійних ірмолоях, зустрічається ще рідше. Так, в Ірмолої ОН 236 (275) вказано ім'я автора Літургії Пржедеосвященної Григорія Двоєслова (арк. 25 зв.), у списку Разум. 90 (108) згадане ім'я творця канону Пресв. Богородиці Теофана (арк. 53), ім'я автора тропаря на освячення води на Богоявлення «Глас Господен» — «Твореніє Софронія Патріарха» вказане у Золочівському ірмолої (МВ 417, 317, арк. 343; іл. 19); стихира «Прийдіте людие» у волинському списку НТШ 330 (45) має ремарку «твореніє Леона», тобто імператора Лева Мудрого; автором гимну «Тебе Бога хвалим» за списком НТШ 137 (945) є Амвросій Медиолянський. У Супрасльському ірмолої Богдана Онисимовича величання на празники мають вказівку «Філофея Монаха логофета Мірчі воеводи» (I, 5391, 5, арк. 565); така ж ремарка є і в списку Перетц 185 (34, арк. 385 зв.).

19. Глоса Золочівського ірмолоя 1695 р. (МВ 417, арк. 343)

Віднайдено у глосах ірмолоїв також декілька імен українських авторів — Мелетія Смотрицького (О 45, 151, арк. 6, 11; F 212, 177, арк. 224), Йова Борецького (ДА 350 П., 41, арк. 49 зв.), Лазаря Барановича (ЛІМ, Рук. 200, 497, арк. 3):

20. Глоса з ім'ям Лазаря Барановича, Ірмолої 1709 р. (Рук. 200, арк. 2)

Ймовірно, тут мається на увазі авторська редакція узвичаєного музичного тексту.

В українських списках, створених в Росії, зустрічаються піснеспіви — найчастіше «Єдинородний сине» — з вказівкою на «твореніє Герасима генерал-баса», яке нерідко супроводжується ремаркою «невское». Очевидно,

⁵⁷ *Рукописные книги собрания М. П. Погодина*, т. 2, с. 66, 69.

⁵⁸ Филарет. *Исторический обзор песнопевцев*; Н. И. Флоринский. *История богослужбных песнопений православной католической церкви*. Киев 1881.

йдеться про співака-українця Герасима, який служив у петербурзькій Придворній капелі. Дмитро Разумовський писав, що *герасимівський*, чи *невський напів* є не чим іншим, як звичайним київським (себто, українським), який до Капели приніс співець Герасим⁵⁹.

Іноді у глосах подаються лексичні варіанти основного тексту: наприклад, у тексті богородичного 1 гласу «Се ісполнися Ісаїно проречение» написано *свойме рѣкаме понѣшїа*, а в глосі — *ноиѣшла* (Петр. 123, 330, арк. 22). Особливо багато подібних паралелей є в Ірмолої Матфея Заплатинського (БА 275, 105): в ірмосі 3-ї пісні 2 гласу «Утверждение твердо» — *и недвижимо*, а в глосі (тим самим чорнилом і почерком) *и непоколѣвимо* (арк. 46) чи в ірмосі того ж гласу тієї ж пісні «На камени мя вѣри» — *пѣти*, в глосі *воспѣвати* (арк. 46 зв.); в ірмосі 9-ї пісні 2 гласу «О више ума рождество ти чудесе» *пѣнїа бїгодаренїа*, в глосі *пѣснь и хваленїе* (арк. 62 зв.).

Рідше зустрічаються *інтерполяції*, характерні для рукописів, створених з особливою повнотою і докладністю. Це уставні виписки про особливості виконання гимнів на різних службах (Універс. 20 М., 50), короткі піснеспіви без нот, які, очевидно, виконувалися мелодизованим речитативом: наприклад, прокимни у Золочівському ірмолої (МВ 417, 317, арк. 66, 102 та ін.), величання на дев'ятій пісні канонів (ЛІМ, Рук. 90, 928) та ін.

Важлива організуюча роль належить *колонтитулам*, тексти яких сповіщають про назви празників, служб та окремих піснеспівів, глас і напів тощо. Колонтитули писалися кіновар'ю й розміщувалися зверху над текстом, охоплюючи розгортку книги — зворот попереднього аркуша і лицевий бік наступного: 1-ї чверті XVII ст. (О 44, 8) — *гла / ѿ* (арк. 3 зв.–4) *гла ѿ / пѣнїа* (арк. 130 зв.–131), *миць / де^к[еврїй]* (арк. 386 зв.–387), *вє^а / по^т* (арк. 479 зв.–480), *сѣрїти / хѣи* (арк. 496 зв.–497); у Словітському ірмолої 20–30 років XVII ст. (О 17, 17) — *глазѣ ѿ / пѣснь ѿ* (арк. 10 зв.–11), Золочівському 1695 року (МВ 417, 317) — *Бдѣнїе / вєнѣщное* (арк. 19 зв.–20), *Тропарї воскрѣнїи / по волгарскѣ* (арк. 24 зв.–25), *Гїмны пѣваемїи / ѿ нїа по непорѣчнїа* (арк. 35 зв.–36), *Гла Пѣрїи / Пѣнїа шѣстаа* (арк. 79 зв.–80), *Канѣнѣ Рѣдѣтї: / Гда нїше її хїа* (арк. 329 зв.–330).

Колонтитули та глоси сприяли добрій орієнтації співців, дяків і учнів у богослужбах та порядку піснеспівів.

Цілісне розуміння ірмолоїв як півчих літургійних книг подають *титульні аркуші*, що сформувалися під впливом друкованої кириличної книги, де вони з'являються у другій половині XVI ст. Титульні аркуші знаходяться практично у кожному повністю збереженому ірмолої і відкривають основний текст книги; на їх звороті часто знаходиться вихідна мініатюра із зображенням царя Давида з псалтерієм, що символізує книгу як музичний кодекс. Зрідка титульний аркуш знаходиться не на самому початку кодексу, а дещо далі — на аркуші 15 у Золочівському ірмолої (МВ 417, 317), на арку-

⁵⁹ Д. Разумовський. *Богослужбное пение православной греко-российской церкви*. Москва 1886, с. 36, примітка.

ші 32 у Супрасльському (I, 5391, 5); в обидвох випадках аркуші до титульного є додатковими (хоч і не обов'язково пізнішого часу) й долучені, мабуть, під час брошурування чи виготовленні оправи.

Стилістичне конструювання титульних аркушів та їх мистецький декор сформувалися під впливом ренесансної форти стародрукованої книги, що символізувала «врата вченості», тобто браму, яка, за словами Ярослава Ісаєвича, «відокремлює книгу від решти світу і запрошує читача увійти у світ образів та ідей книги»⁶⁰. Нерідко ця урочиста хода «супроводжується» співом і грою на трубах ангельських хорів⁶¹.

У найдавніших списках основний текст нерідко починається одразу ж з першого аркуша чи його звороту і заголовний текст стисло інформує: *Съ Бгѣмъ починає^м ірмолой* (МВ 50, 2, арк. 1):

21. Початковий аркуш Львівського ірмоля кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 1)

Яким Запаско вважав, що титульні сторінки українським рукописам XVI–XVII ст. майже невідомі, і з'являються щойно під впливом друкованої книги у XVIII ст.⁶² Проте нотні ірмолої засвідчують, що в українській

⁶⁰ Я. Ісаєвич. *Українське книговидання*, с. 123.

⁶¹ *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина*, вип. 2, част. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. / упоряд. А. А. Гусева, И. М. Полонская. Москва 1990, с. 4.

⁶² Я. Запаско. *Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.*, с. 29.

рукописній книзі це сталося раніше — принаймні у другій половині XVII ст., коли практично кожний повністю збережений Ірмолой вже має титульний аркуш. Уперше ж такий аркуш з'являється в Супрасльському ірмолої 1598–1601 роками (I, 5391, 5):

ЇРМОЛОЇ
 Твореніє Прѣвнаго Ѡца нашего ІѠана
 Дамаскина:
 Нанотѡвань въ стѣи ѡвѣтели манагъ-
 тырѣ Супрасльско^м
 Стѡлпѣ ірмосѡ^м написѣ рѣкодѣієм Богдана
 ѡнниімовиі спевака рѡдомѣ з пинска.
 въ лѣто ѡ сѡдѣніи мѣра ꙗꙗ [7109]
 ꙗ ѡ възплѡщеніи хѣба ꙗꙗ [1601]⁶³.

а в стислішій формі — у Словітському ірмолої 20–30 років XVII ст.: **Кнѣга Глѣмаѣи Ірмоловиі твореніє ІѠанна Дамаскѣина; Дагмати^к Глѣа** (О 17, 17, арк. 1):

22. Словітський ірмолой 20–30-х рр. XVII ст., титульний аркуш (О 17, арк. 1)

Наступні титульні аркуші бачимо через 50 років — у білоруському Кутейнському ірмолої 1651 року (ДМБ, № 4574, 102). З цього часу титульні сто-

⁶³ Публікації фото цієї титульної сторінки див.: А. Конотоп. Супрасльський ирмологион // *Советская музыка* (1972/2), с. 117; В. Иванов. *Навчання церковного співу*, с. 113, іл. 40.

рінки міцно входять до ірмолоїв: 1652 р. з Білого Ковеля (Син. певч. 1368, 104), Волинський 1651–1653 рр. (БА 275, 105), 1653 р. Віленський (Син. певч. 32, 106), 1657 р. Спасівський (Акс. 10781, 109) та багато ін.

23. Титульні сторінки Лежайського ірмолоя (НД 103) і Сосницького (Петр. 123)

Інформація титульних аркушів ірмолоїв, що властиве українській і слов'янській кириличній книзі, містить три основні блоки: назву книги, загальний перелік змісту, імена творців літургійних гимнів, вихідний літопис. Форма цих записів у загальних рисах зберігає зміст і форму колофонів: традиційне звернення до Бога, назва книги, імена авторів основних розділів і піснеспівів, іноді ім'я замовника, а також ім'я писаря, час і місце написання, висловлення вдячності Богові і радості з приводу завершення праці над книгою⁶⁴, вияв смиренності і прохання молитися за переписувача⁶⁵. В ірмолоях ця узвичаєна форма титулу набула певних особливостей, зумовлених півчим призначенням книги.

⁶⁴ Цей мотив виразно засвідчує, що титульний аркуш писався після завершення написання кодексу. В рукописах часто зустрічаються характерні вислови з приводу радості про завершення перепису: наприклад, у збірнику XVII ст. Королівської бібліотеки в Копенгагені: «Радъ заецъ избывъ тенета. Тако и писецъ послѣдней строкѣ» (див.: И. Срезневский. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. Санкт-Петербург 1867, с. 373).

⁶⁵ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 276–280.

Важливою інформацією титульного аркуша є самоназва нотолінійного гимнографічного збірника, основною формою якого є «Ірмолой»⁶⁶: *Ирмолой* (Петр. 123, 503), *Ирмо́лой* (НД 103, 246), *Ирмо́ло*" (МВ 417, 317)⁶⁷, іноді *Ирмо́лой* (МВ 50, 2); зрідка грецька форма *Ирмологіѡнъ* (Манявський 1675–1676 рр., ВСС, Ms slav. 10846, 239; друк 1709 року). В окремих українсько-білоруських рукописах, створених у Росії в другій половині XVIII ст., іноді можна зустріти специфічно російську форму *Ирмологій*, як це бачимо у ірмолоях Гаврила Головні, переписаних ним у Петербурзі у 1752 і 1762 роках (ДА 351 П., 894; ОЛДП F.511, 938). Але писар Нафанаїл, створений ним кодекс у Сава-Сторожевському монастирі під Москвою, називає *Ирмолой сирѣчь вѣоугодныхъ пѣсни* (Дон. 3, 250); такий сам заголовок дав обидвом своїм ірмолоям, переписаними у 1761 і 1763 роках у Москві, Михайло Смирнов: *Ирмолой сиричъ вѣоугодныхъ пѣсни* (МГУ, 9 L o/6, 934), *Ирмолой сиричъ вѣоугодныхъ пѣсни* (ОЛДП, F84.). Натомість назва *Ирмо́лонъ* у заголовку титульного аркуша кодекса Іллі Заячинського (I, 7465, 905) є очевидною опискою.

Деякі російські науковці помилково пишуть про самоназву українських ірмолоїв як «Ирмологион великий»⁶⁸ — вперше, здається, так писав Степан Смоленський, орієнтуючись, очевидно, на титульні аркуші осмогласників, що їх видала в 1775 і 1793 роках друкарня Почаївського монастиря як скорочений варіант Ирмологіона: *Осмогласникъ ѿ великаго Ирмологіона [...] вкратцѣ собранъ, и ко удобнѣйшемъ, хитрости Ирмологііа нѣзвѣстити хотѣвшимъ, употребленію и здѣнъ* (видання 1793 року)⁶⁹; таку ж назву вживає й останнє нотне видання церковної монодії у друкарні львівського Ставропігійського інституту

⁶⁶ Тому запропонована державним реєстром пам'яток для українського нотолінійного Ирмолая основна назва «ірмологій» є невірною, бо не відображає власне національного найменування цього збірника (див.: *Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України*, с. 39–40). Автори цих рекомендацій покликаються на словник Наталії Пуряєвої «Словник церковнообрядової термінології» (Львів 2001) та не врахували наших критичних зауваг (*Καλοφωνία 2* (Львів 2004) 313–319, зокрема, на с. 316). Подібно й деякі інші запропоновані тут терміни не вкладаються у практику української рукописної і стародрукованої книжності й некритично переносять її з російської термінології.

⁶⁷ Подібна самоназва іноді зустрічається і в російській книжності (пор.: Н. Б. Тихомиров. Ирмологий // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, вып. 1. Москва 1973, с. 313–316), зокрема, у старообрядців (И. Гарднер. *Богослужбное пение русской православной церкви*, т. 1. Jordanville, NY 1978, с. 97). Проте у цих випадках мова йде про Ирмологіон як збірник лише ірмосів.

⁶⁸ А. А. Игнатьева. Певческие рукописи коллекции Ново-Иерусалимского монастыря (ГИМ. Синодальное певческое собрание) // *Ежегодная богословская конференция православного Свято-Тихоновского Богословского института*: Материалы, т. 11. Москва 2001, с. 432.

⁶⁹ Те ж саме бачимо і в друці 1775 року; див.: Я. Запаско, Я. Исаевич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 2, част. 1, с. 16, № 2416.

1904 року (фактично 1906): *Ўмогласникъ изъ великаго ірмологіона изъятый*. Як бачимо, мова тут йде про скорочений витяг піснеспівів октоїха з Ірмологіона. Самоназва *Ірмолой* української півчої книги міцно ввійшла у загальнокультурний обіг і сприймалася як явище національної культури: «Ірмолой книга маючая в собѣ ирмосы» (*Лексиконом* Памво Беринди з 1623 року)⁷⁰, *Ў ірмолой вѣдомость (Грамматика музыкальна* Миколи Ділецького)⁷¹; спів з Ірмолой згадується у віршах Климентія Зіновієва⁷²:

Ѡ па(р)тѣса(х), и ѡ учащи(х)са іхъ
 І не па(р)тесъ ты(л)ко, але и ірмолѡа:
 а па(р)тесы далеко тру(д)нѣ(и) ѡ(т) ірмолѡа.
 І писецъ се(и) з немного ірмолаѡа вмѣеть:
 а па(р)тесовъ не спѣвавъ то не разумѣеть.

Іноді ця назва переносилася на збірник духовних пісень: «Книга пѣснопѣній сирѣчь Ірмологіонъ»⁷³. Цікаво, що пізніше таку форму прийняли російські старовіри⁷⁴.

Звичайно, переписувачі усвідомлювали певну умовність назви Ірмолой, оскільки збірник включав значно ширший репертуар церковних служб і жанрів, розміщених зазвичай у різних літургійних книгах. Тому на титульних аркушах вони уточнюють назву книги: *Ірмолой или Говорникъ* (НД 103, 246, арк. 1), *Ірмоло" сі єсть Ѡмогласникъ* (МВ 417, 317), *Ірмолой сі єсть Ѡмогласникъ* (друк 1700 р.) чи *Ірмолой еже єсть Ѡмо глаг* (Q 208, 254); *Ірмолой сирѣчь Ѡмогласні[къ] єлінійскійже. Параклитъ* (F 454, 558) або повніше *Ірмолой или Говорніе Ѡ Октоїха, Жѣней и Трїодій* (F 227, 706); *Ірмологіонъ сирѣчь Катавасїа* (ЛІМ, Рук. 86, 697), *Ірмолой или [оста]влєніе пѣсне* (БА 254, 329), *Ірмологіѡ сирѣчь Пѣснословъ* (друк 1709 р.), *Ірмолой или Пѣснословєсникъ* (Петр. 123, 330, арк. I) чи *Ірмолой сирѣчь Пѣсотворєніе* (Калужн. 15, 316); *Ірмологіонъ сирѣчь Гимнословъ* (BCS, Ms slav. 10846, 239) та ін. Зустрічаються й інші найменування, наприклад, *Ірмогѡфалъ[тъ] си єсть Ірмолой* у львівському списку 1699 р. (ХНБ, 819148, 333).

Тобто, переписувачі виразно підкреслюють, що йдеться про збірник церковних піснеспівів, основу якого складають воскресні гимни октоїха та ірмоси.

⁷⁰ *Лексикон словенороський Памви Беринди* / підг. тексту і вступна стаття В. В. Німчук. Київ: Видавництво АН УРСР 1961, с. 209.

⁷¹ М. Ділецький. *Грамматика музыкальна* / підг. до друку, комент. Олександра Цалай-Якименко. Київ: Музична Україна 1970, с. Іv.

⁷² Климентій Зіновієв. *Вірші. Приповісті посполиті*. Київ: Наукова думка 1971, с. 294.

⁷³ Ф. Добрянский. *Описание рукописей*, с. 332, № 233; цей збірник недавно опублікував німецький славист Дітер Штерн: *Die Liederhandschrift F 19-233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften / Eine kommentierte Edition von Dieter Hubert Stern [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe B: Editionen]*. Köln — Weimar — Wien 2000 (див. рецензію Юрія Медведика: *Калогонія* 2 (2004) 324–327).

⁷⁴ И. Гарднер. *Богослужбное пение*, т. 1, с. 97. Цей факт підтверджує також наш досвід опису півчих рукописів *Единоверческого* фонду ГИМ, що охоплює переважно пам'ятки старовірів Нікольського монастиря у Москві.

У титулах за назвою книги викладається зміст основних розділів, вказуються імена творців служб і гимнів. Так, у Лежайському ірмолої 1680–1681 рр. титул сповіщає: *Ірмолѡй ѿли Сѡборникъ догматѡвъ, ѿ ірмосѡвъ. прѣзѣнникомъ Гдѣскимъ Бгѡродичнымъ ѿ Нарочитимъ, Сѣтымъ. ѿ ѿннаго напѣклъ по чинѣ Цѣрковномъ.* (НД 103, 246, арк. 1); подібно у Сосницькому ірмолої 1699 р. (див. нижче). У Дорогиницькому ірмолої 1651–1653 років титулярій доповнено переліком імен візантійських авторів: *Ірмолой со Бгѡмъ починаетса, твореніє Іѡанна Дамаскіна і прочіихъ творенія ихъ Іѡанна Монаха, Андреа Крытскаго, Стефана, Германа, Іѡсифа* (БА 275, 105).

Частіше ж суть змісту передається коротко: *Ірмолѡй Твореніє Прѣвнаго ѡца нашого Іѡана Дамаскіна.* (I, 5391, 5) чи *Ирмоло" Сздержа" в севѣ чинѣ Цѣрковнаго пѣніа на всѣхъ потребѣ* (ОН 235, 243).

Заключною частиною титулярія є вихідний літопис (ім'я писара, дата і місце створення): *Списана мною грѣшнимъ Василіємъ Скалацькимъ Оу Градѣ Лежайскѣ* *ѣхп. рокѣ:* (НД 103, 246); *списана многорѣшнимъ рако^м Семноно^м Ябрамовичо^м Жидачовски^м* [...] Anno Dni 1726, 23 septembria (НД 146, 695); *Рокѣ Бжго* *ѣхпѣ* *мѣа априа* *дня бѣ: совѣшиса: Варнава послѣшникъ сѣт скітѣски*" (BCS, Ms slav. 10845, 252).

Сосницький ірмолой (Петр. 123, 330) має два титульні аркуші, перший з яких повідомляє час і обставини створення кодексу:

ИРМОЛОЙ

или Пѣснословѣсникъ.

Сздержай в севѣ пѣніє ірмосѡ. ѿ подобенѡ ѿ стѣхъ. на прѣднѣи Гдѣскіа. ѿ Бгѡродичны ѿ Нарочитѣи Сѣтѣ: на вѣсѣ гѡ, по Устаѡвѣ цѣрквѣ" сохѡрны кааолическіа. Твореніє Прѣвнаго ѡца нашого Іѡанна Дамаскіна.

Бгѡдѡдана Пѣніа, въ Авалѣ вѣ въ Трѣци Сѣтѡй, Бдинои ѿ Покланѣмомъ, въ ѡтѣшеніє вѣрни^м, ѡ всѣхъ Прѣркѡвъ ѿзбранииє Сѣтымъ же Іѡанно^м Дамаскиномъ

Преслачає іложеніє:

Списана в Бгѡхранимомъ градѣ нарицѣемомъ Собнѣцѣ. въ Училиши Храма Покрѡва Пресѣтой Бци в рокѣ Бжомъ тепѣрѣ ѿдѡчомъ, ѣхпѣ. мѣа марта дня. Яго. въ Паматѣ Сѣтѣа ѿ преподѡбныхъ мѣре Ншѣа Сѡдѡкій:

Сіа кнѣжница глѣмаа Ірмоло"

рава Бжого Селіана Савича. дидаскала Сѣо Покрѡвскѡ. ѡца Мѣзима Савѣча Намѣснѣка тогожъ храмѣ.

На звороті аркуша IV знаходиться вихідна мініатюра — цар Давид з псалтерієм, а внизу вірш:

Дѣдъ Пророкъ, на гдѣла^х вѣрцаше.
и Красенъ Псаломъ, Бгѣдъ писаше.

Другий титул відкриває основний осмогласний розділ і докладно перераховує репертуар ірмосів та інших жанрів (арк. 19):

ЎГЛАВЛѢНІЄ ИРМОСѢМЪ

Колѣкѣ ихъ в Ирмолонь осми гласов єсть.

в Первомъ Гласѣ. рѣ.

в Второмъ^м Гласѣ. чд.

в Третьемъ^м Гласѣ. оѣ.

в Четвертомъ^м Гласѣ. рлг.

в Пятвомъ Гласѣ, нѣ.

в Шестомъ^м Гласѣ, пѣ.

в Седмомъ Гласѣ. нѣ.

в Осмо^м Гласѣ. рн. Вѣсѣхъже числомъ в Ирмолонь псалт. Зры.

Чинъ Ирмобол.

Слѣжка воскресна. и славники, и вѣтородѣйны, си єсть домати: стѣпѣна; и ірмосы воскресны. прадникѣмъ гдѣскимъ и вѣтородѣйнымъ. и рѣнѣкамъ на повечернѣ. Или на Оутренѣ. прѣ рождествомъ хрѣтовымъ: прѣ крѣпѣніемъ, и въ всю стѣю мѣнѣцѣ. и въ великѣю свѣкотѣ. всѣ же сіа ищи в шестомъ гласѣ: и нарочити^м стѣмъ. столповіе, и подобны. на и. гласов: и стѣхѣры прадникѣмъ гдѣскимъ, и вѣтородѣйнымъ. и нарочитымъ стѣмъ. и лѣтѣрѣа прѣде сѣеннаа. и кѣдаки. во слѣдѣваніе стѣмъ стѣтемъ. Канѣнъ пасѣкѣ. и ина всѣ подѣбнаа имъ, Иже в книжницѣ сѣи Обрѣтаютьсѣ. ищи всѣ сіа пѣ листа, и вчѣмъ иномъ іаже имѣ^ш вѣрѣстѣи кѣждо в своѣмъ числѣ.

Ирмолонь. или Пѣснословѣсникъ си є^{ст} краінопѣнѣ.

Ємѣ же краєгранѣсїе, Пою тѣ єє мѣи краіно.

Творѣніе стѣгѣ ѿ ѿана дамаскіна.

Природно, що вихідна мініатюра цього розділу змальовує Йоана Дамаскіна, а внизу вміщено вірш на прославу знаменитого візантійського гимнотворця (арк. 20 зв.):

Сѣтїи Іоан Дамаскин Ирмосѣ^м списатѣ^л
Никто да не вѣдет о немъ вѣцши^н прѣлагатѣ^л
Иво сѣрце єго зостало Бжѣимъ дхѣ^м надхнѣно
Всѣ канѣно^в весели^т спѣваніемъ, го^{не} исполнѣно^н.

Подібно були організовані титульні сторінки львівських першодруків Ирмолая — наприклад, братського 1709 року:

Ирмологїѣ / сѣрѣчѣ / Пѣснословѣ. / Творѣніе Прѣк: ѿца нѣшего / Іѿанна Дамаскіна. / и прѣ: Бгѣдѣхновѣнѣ ѿцѣ, / Изданъ. / Тѣчаніемъ же Брацтва. /

Ставропѣгівнѣ. / Львоваго / Храма ѿспенія Прѣтыѣ / Бѣгоматере. / Рокъ: ꙗѿѿ. Маѣѣ ѿ. (докладніше див. параграф 2.11. про друковані ірмолої).

Окремі титульні сторінки ірмолоїв були опубліковані в наших каталогах⁷⁵, понад десяток опублікував Володимир Іванов⁷⁶.

До появи титульних аркушів інформацію про назву книги, ім'я переписувача, дату і місце створення вміщував *колофон* (вихідний літопис), себто заключні рядки наприкінці книги після основного тексту, що подекуди зустрічається і в ірмолоях: *Богѿрѣжнѣ сей ірмолоѣ многорѣшнымъ рабомъ Бѣжимъ Стефаномъ Мелецкимъ в новогѣлѣѣ рокѣ Божнѣ ꙗѿѿѣ мѣсѣца ѿвна ѣг днѣ* (НД 123, 249, арк. 406). Подібна інформація іноді знаходиться також наприкінці окремих розділів: «Roku 1699 miesăca marca d[nia] 7 dokaczyłem w monastyrz Domaszowskim. Jeromonach Anatoli Zeraszkewicz rodem z Jaworowa» (F 613, 331, арк. 258).

Зміцненню композиційної єдності ірмолоїв служили різноманітні *скарри*, *реєстри*, *казанія*, *укази*, тобто своєрідні покажчики змісту та календарні статті, що сприяло добрій орієнтації у богослужбовій книзі та церковному календарі. Ось деякі заголовки цих статей: *Реєстръ на гласовѣ ѿмѣѣ скѣрого дѣла знайдована на кѣждо днѣ: ірмосѣв пѣвѣемъ ѿмогласнѣмъ ѿ празнѣнѣкомъ Гѣдкимъ Стѣмъ и прочѣмъ* (F 658, 315, арк. 309); *Реєстръ списанѣй празнѣнѣкомъ господскѣхъ и нарочитѣхъ свѣтѣхъ при храмѣ свѣтителѣ Николаѣ вели Олѣѣва рокѣ вѣтѣѣ ꙗѿѿѣ* (176) (Син. певч. 18, 948, арк. 177 зв.); *Сказанѣе ірмосомъ* (МВ 417, 317, арк. 434).

У *скарах* чи *реєстрах* головна увага приділялася ірмосам, бо цей жанр був найпоширенішим і в давні часи займав провідне місце в церковному співі. Оскільки ірмоси розташовувалися здебільшого за гласами, то *скарри* полегшували їх пошуки для конкретних служб. У рукописах календарно-мінейного структурного типу, де празничні ірмоси у складі празничних служб розміщувалися за календарним порядком, *скарри* не виписували, оскільки в цьому не було потреби.

Скарри властиві насамперед великим за обсягом спискам — репрезентативним та монастирського походження. Здебільшого такі розділи вміщували наприкінці книг, хоч трапляються і на початку (I, 5391, 5; Q 277, 321). У XVIII ст. такі статті інколи уподібнюються сучасному змісту книг — на-

⁷⁵ Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.: з Лежайського ірмолоя (НД 103, 246), с. 107; Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*: Слущького 1669 року (О 25, 16), с. 599, іл. 21; Лежайського (НД 103, 246), с. 601, іл. 23; Симеона Сопушковича (F 41, 771), с. 617.

⁷⁶ В. Іванов. *Навчання церковного співу*: Супрасльського ірмолоя 1598–1601 років (I, 5391, 5), с. 113, іл. 40; Золочівського 1695 року (МВ 417, 31), с. 222, іл. 79; Сосницького 1699 року (Петр. 123, 330), с. 227, іл. 84; його ж. *Співацька освіта*: уставника Сильвестра 1720 року (КПл 34 П., 522), с. 54, іл. 5; Калістрата 1769 року (КПл 40 П., 951), с. 57, іл. 8; Василя Глухого 1718 року (I, 5565, 516), с. 60, іл. 13; Василя Прокоповича 1730 року (Бавор. 341, 711), с. 62, іл. 15; Іоана Демяновича 1659 року (КПл 30 П., 110), с. 63, іл. 16; Діонісія Іосифова 1789 року (Універс. 21 М., 999), с. 64, іл. 17; Іоана Стефа[новича] 1745 року (КПл 35 П., 777), с. 66, іл. 18; Іоана Антоновича 1703 року (МВ 38, 490) с. 211, іл. 39.

приклад, *Оглавленіє* Ірмолоя Гавриїла Головні (ДА 351 П., 894, арк. V–VII). Нерідко *скарі* копіювалися зі старших рукописів чи стародруків інших богослужбових книг, пристосовуючи їх до потреб ірмолоїв — наприклад, в Ірмолої 1652 р.: *Ѹ Октоѳха з дрѹкованого и лвовскага та ренстрѹ исписага съ трицидн Постной и цвѣтной дрѹкованых кишвских* (ДА 346 П., 103, арк. 315, 338). У календарних статтях трапляються вказівки на місцевих святих, на що, зокрема, у своїх методичних порадах, як вже мовилося вище, звертав увагу ще Іван Огієнко⁷⁷. В Ірмолої Марка Потоцького з 1659 року (Петр. 96, 111) у статті *Вослѣдованіє цѣковна пѣніа и собраніа все лѣтнаго по мѣстѣмъ Сѣмъ восточнымъ ієрлімскіа цѣкви* згадані наступні руські пам'яті: 15 липня — Успеніє князя Володимира (арк. 367 зв.), 24 липня — пам'ять князів Бориса і Гліба (арк. 367 зв.), 1 жовтня — Покрову Пресв. Богородиці (арк. 369). Самі ж піснеспіви цим святим і преподобним в ірмолоях зустрічаються дуже рідко.

Іноді прикінцеві розділи включали й статті, що орієнтувалися на астрономічний час сонячного або місячного календаря — *круг соннца, пасхалія, лунное теченіє, таблиці індиктів* та ін., що також сприяло добрій орієнтації у складних переплетеннях річного та місячного календарів. Дати в пасхаліях часто служать підставою для уточнення датування — наприклад, Жировицького ірмолоя 1649 року (I, 3367, 51, арк. 401). Оскільки дати на титульних сторінках переважно фіксують час завершення праці над кодексом, то пасхалії, особливо ж ті, що знаходяться на початку кодексів, можуть уточнювати дату початку праці над рукописом.

Важливе місце в осмисленні цілісного змісту ірмолоїв та їх структурної організації займають *Предословія*⁷⁸. Здебільшого це стисле звертання писарів «ко пѣвцемъ церковнымъ», де мова йде про сутність церковного співу, його богословсько-естетичне усвідомлення, розуміння історичного розвитку, причини та обставини створення рукописів, характер редакторських правок словесного та музичного текстів та ін. Цікаво, що в передмовах не нотних літургійних книг — наприклад, в анфологіонах — зміст книги порівнюється з музичними інструментами як найвищий прояв поезики цих текстів⁷⁹. Перші *Предмови* з'являються у манявських ірмолоях 1675–1676 років

⁷⁷ І. Огієнко. Як описувати рукописи (методологічно-критичні уваги) // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 190–194.

⁷⁸ Джерела *предословій* в ірмолоях також, очевидно, ховаються у стародрукованій книзі (пор.: Л. Сазонова. Украинские старопечатные предисловия конца XVI — первой половины XVII в. // *Русская старопечатная литература*. Москва 1981, с. 180–190; А. С. Демин, А. С. Елеонская, Л. И. Сазонова и др. *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва 1981; В. Колосова. Функції віршів в українських стародруках кінця XVI — першої половини XVII ст. // *Українське літературне барокко*. Київ 1987, с. 146–155; Ю. Э. Шустова. Проблема комплексного источниковедческого исследования предисловий и посвящений изданий Львовской братской типографии конца XVI — XVII века // *Федоровские чтения: 2005*. Москва 2005, с. 231–247.

⁷⁹ *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.*, с. 4.

(BCS, Ms slav. 10846, 239, арк. 3–4) та 1684 року⁸⁰ (BCS, Ms slav. 10845, 252), у яких йдеться про божественну природу церковного співу та його виток:

П Р Є Д Ж О В Я

кз Бгѡлѡвнѡмѡ Пѣвцѡ.

Иноґіе йвѡторѡе та^к старѡго, йако тѣ й новѡго Завѣта, гдѡ йакоґю рѣ хвалѣбнѡю, а на"вѡрзѣ" Бгѡ, й люде^м вѡдѡчнѡю вѡмыслили й свѣтѡ подали. Главны" бнѡсѡ, котѡрый найперше люде^м постанови^л на Бжнѣство (sic!), наоґчаючи й: жебѡса Бѡ мѡли, й ѡфѣри ємѡ приносили. Главны" йѡва^л, котѡрый оґчинилѡ мѡзыкѡ йнѡструмѡнталнѡю: йрѡфѡ й гѡслы. Немнѣй тѣ: й Оґый прѡпѣныи Оѡцѡ нѡшѡ, йѡванѡ Дамаскинѡ, вѡсѣхѡ тѡ йвѡторѡ, славои своѡю переѡвѡшшлет. вѡ ѡнѡ є^т, йвѡторѡ мѡзыки Црѣковной й Дхѡвной. вѡмыслил нѡтѡ до спѣвѡна Пѣсней й Ѳалмѡ, йнѡтифѡнѡ, й Догмѡтовѡ. Бо коґда слѡва йз спѣвѡнѡ^м слабнѣ"шал є^т: Главнѣйшеє є^т, й на Б[ла]ж"во йз спѣвѡнѡ^м. Главнѣ"шал є^т й мѡзыка йнѡструмѡнталнѡя, йрѡфа й Гѡсли йз спѣвѡнѡ^м. Написѡлѡ Прѡркѡ Дѡдѡ: вѡ Ѳалѡтыри десѡто стрѡннѣй пойте ємѡ. вѡпоинѡ^л тоє Прѡрѣтво Оґый йѡванѡ Дамаскинѡ: вѡ написѡлѡ нѡтѡ на патѣ лѣнѣлѡхѡ, й патѣ спѡцилѡхѡ. й постанови^л на ѡнѡ йакоґ на десѡтѣ стрѡнѡ, хвалѡти Бгѡ. Спѣвѡймѡ й мы на тѡ стрѡнѡ, постановленѡ ѡ Оґѡ йѡванѡ Дамаскинѡ. Хвалѡчи Бгѡ, й пѡчѡсѡ днѡей вѡ/сѡлухѡ й тридѡмѡфѡнѡхѡ, вѡ мѡвнѡ Ѳалмѡста: вѡскликнѣте Бгѡ гласѡ^м радѡсти. Такѡ чинѡлѡ Мѡвсѡей Гетманѡ йнѡлѡскѡй: гдѡ звѡнѡжнѡ^л Фараѡна Кролѡ Бгѡпетскѡго й оґтопнѡлѡ вѡ мѡри Черѡвономѡ, зо вѡсѣ^м вѡйсѡко^м Бгѡ. на тоѡ чѡ триѡмѡфѡвѡ^л, й спѣвѡлѡ пѣснѡ вѡсѡлѡвѡ: Поѡемѡ Гдѡи славно бо прослѡвисѡ, конѡ й всѡники вѡзверже вѡ морѡ. Помѡщникѡ й покровѡитель вѡ^тмнѣ вѡ спѡнѡ: й Дѡдѡ, гдѡ забнѡлѡ Гѡлѡлѡ Олѡвримѡ велѡкого на поєднѡкѡ. заживѡ^л такоґо триѡмѡфѡ. так тѣ й Саѡлѡ Кро^л йнѡлѡскѡ тоґѡ триѡмѡфѡ заживѡ^л. Бо гдѡ вѡзрѡчалнѡ до домѡвѡ своѡ, на тоѡ чѡ з мѣстѡ йнѡлѡскѡ вѡхѡднѡли, люде, Паѡны, й Невѣсты. на спѡтыканѡ Саѡла, й Дѡда, й волали велѡкнѡ^м гѡлѡсо^м: Пѡвѣдѡ Саѡлѡ тѡсѡлѡчѡ, а Дѡдѡ тѡмѡ, й пѡчѡсѡ триѡмѡфѡлноґо Рожества Хѡа, йгѡлы спѣвали вѡ Нѣѣ: Слаѡва вѡзѡвшнѡ Бгѡ, й на зе^мли мирѡ вѡчѡлѡвѡцѡ єлѡволенѡе. Спѣвѡймѡ й мы хвалѡчи Бгѡ пѡчѡсѡ днѡей Оґрѡчитѡ, пѡчѡ Празнѡнкѡ Гпѡскѡ: вѡзстрѡвѡйте на нѡ Мѡцѡ трѡвоѡ, вѡ нарѡчитѡ" днѡ Празнѡнкѡ вашѡго. вѡхвалѡймѡ й Прѡчѡдѡ Дѡв пѡчѡсѡ Празнѡнкѡвѡ єлѡ. вѡ написѡно: Оґѡтецѡмѡсѡ днѡ Бѡцѡ чѡдѡще пѣснѡли, й торжѡствѡе^м Дхѡвнѡ" Празнѡнкѡ. вѡхвалѡймѡ й вѡсѣхѡ Оґѡ Бжнѡ оґгѡнѡнкѡ спѣвѡнѡ^м, пѡчѡсѡ Празнѡнкѡ й: Пѣснѡ вѡсѣмѡ Прѡпѣнѡ^м єгѡ. Спѣвѡ"мо, хвалѡчи Бгѡ вѡ днѡ й вночи, бо мѡвнѡ Ѳалмѡста: / вѡ днѡ заповѣ^т Гдѡ мѡть своѡ, й нѡцѡи пѣснѡ єгѡ ѡменѡ. Спѣвѡймѡ й пѡчѡ Фрасѡнкѡ й скѡрѡе" нѡшѡ: вѡ мѡвнѡ Ѳалмѡпѡвѡе^ц: вѡзнеґда скѡрѡѣ^к вѡзѡѡ й ѡслышѡ мѡ. Такѡ чинѡлѡ Прѡркѡ йѡна: гдѡ вѡлѡз вѡкинѡненѡ вѡ морѡ, й пожѡрѡты" ѡ велѡрѡѡка. вѡ то^м теѡдѡ Фрасѡнкѡ спѣвѡлѡ до Бгѡ мѡвлѡчи: вѡзѡпнѡ во печѡли моѡей, кз Гдѡ Бгѡ моѡемѡ, й ѡслышѡ мѡ. Тоѡ чинѡли й три ѡтрѡки, Ондѡрѡ, Мѡсѡ, й йвѡнаґо. Гдѡ вѡли вѡ вѡвлѡнѡнѡ вѡверженѡи вѡ пѡщѡ Оґнѡстѡю. на то" чѡ спѣвали хвалѡчи Бгѡ: так мѡвнѡ Прѡркѡ Дѡнѡилѡ: Тоґда сѡй трѡє йако єдинѣмѡи ѡґѡты полѡхѡ й слаѡлѡхѡ Бгѡ глѡще: Блѡґвенѡ єсѡ Гдѡ Бже Оѡцѡ

⁸⁰ Раніше опублікована в додатку нашої статті: Ю. Ясіновський. Манявський скит в історії української музики // *Musica Galiciana* 2 (Львів 1999) 39–40.

наші, препѣтныи и превѣносимы" възвѣки. Можѣт ктѣ рещи, якъ жъ маю спѣвати вѣдѣгъ ноты, же сѧ начиле^м: на тоѣ ѿповѣданъ: же и Гѣты" Рѣма Пѣвца, вѣдѣчи Панамарѣ^м Црковны^м, невѣмѣла жаною ноты и Пѣсни спѣвати. Яле бы^а побѣжны" до Прѣтой Дѣвы. Теда показалася емѣ сплчомѣ въ снѣ Прѣ: Дѣа Бѣца: и даа и зѣсти Картѣ звѣтѣю. которѣю гды зѣлазъ и ѿ снѣ ѿчнѣлазъ, теда зоста^а на ииши^х вѣ спѣваню и выкладаню Тропаре" мрѣйши", вѣ поты^м выдала прѣдникѣ^м Гпѣки^м, и Бѣродичны^м, и ииши^м Гѣты^м. Тропаре", и Кондакѣ до тысащи. Та^к и тепѣ которѣи невѣмѣт спѣвати вѣдѣгъ ноты, неха" прѣсѣлѣ Прѣтой Дѣвы. и ѿна и^м да^т, же могѣт и ииши^х вѣ спѣваню и вѣ мрѣсти переходити. Гѣтыи Іѣване Дамаскине, сѣдшне мѣше^ш(!) мѣвыти: О тебѣ пѣниѣ моѣ выиѣ, яко чѣдо бы^х многи^м. понева вѣдале нотѣ до спѣванѣ. Которѣа и мѣ наслѣдѣючи, и Бѣгоуѣгоныѣ ѿстаѣвѣ, догмѣтѣ, и Тропарей, та^к твои^х: яко и ииши^х Гѣты^х съчинѣны^х, похвалѣючи; Понѣдѣхѣомѣ невои^м благи^м рѣзѣмо^м, но тѣ мѣде наѣучѣеми. Сиѣ Книгѣ, глѣмы" Ірмолой: на ѿздобѣ Цркви Бѣгой. Я тебѣ на ѿтѣшеніе Бѣгоуѣкиѣомѣ Пѣвца написѣти, на которѣо" Бѣга, и Прѣтѣю Дѣв Бѣцѣ, и всѣ Гѣты пѣсньми Дѣховными; Яки мѣзыкою Інѣтрѣметѣанѣомѣ можемо хвалити. Вѣдѣгъ Пѣмѣсты: хвалите Бѣгѣ въ гласѣ трѣвѣнѣ. хвалите Бѣгѣ въ тимпѣнѣ и лицѣ; хвалите Бѣгѣ въ стрѣна^х і ѿрганѣхѣ. и прѣ: Трѣба ест, горло чѣвчѣе: которѣи^м и мѣ вѣ Цркви и на кождѣо^м мѣстѣ на Бѣжитѣво спѣвати. То вѣдемо хвалити Бѣга въ гласѣ трѣвѣнѣ. Бжелѣи такою мѣзыкою вѣдемо хвалити Хѣ Бѣга ишегѣ: пѣвне гды сѣочимѣ житіе наше дочѣсноѣ. ѿзме^т на Хѣ до Нѣа, жебысѣмо Бѣгѣ и та^м поспѣлѣ з мѣзыкою Яггѣскою навѣки хвалили спѣванѣчи: Гѣтѣ, Гѣтѣ, Гѣдѣ Сѣваѣѣ, исполнѣ Нѣо и земаѣ слави Бѣгѣ. Чѣгѣ спѣдѣки на Хѣте Бѣже, яко тебѣ належи^т ѿ на чѣтѣ и слава, и поклонѣніе: Нѣи^х и всѣгда и възвѣки вѣкѣо^м. Яминь:-

Поява *Предословій* львівських першодрукованих ірмолоїв 1700 і 1709 років (тексти див. у § 2.11. про стародруки) пошавила розвиток цього жанру у рукописних ірмолоях, писарі яких копіювали чи наслідували стародрукові зразки, або ж створювали оригінальні тексти. Так, передмову львівського друку 1709 р. скопіювали на Поділлі піддячий при школі у селі Соломній Стефан Будзанович у 1725 році (I, 2731, 561, арк. 1 зв.), Феодор Левицький при церкві Параскевії в селі Михунках Польових Меджибозького ключа (Лукаш. 78, 896, арк. 2).

Максим Василієв у передмові до переписаного ним Ірмолоя 1736 р. у містечку Ворожбі Сумській (ХНБ, 819158, 734) звертає увагу на осмислення словесного тексту піснеспівів задля правильного розподілу слів і складів, подає джерела опублікованих літургійних текстів, за якими робив уточнення:

Предисловіе ко пѣвцѣмъ црковнымъ

Жалость цркви ежественныя снѣ^т ма. Яко вси мы в ней з Ірмолая поуще ірмогы: неможемъ раздѣлѣти; коѣ нѣхъ естѣ. дѣленіе и разрѣшеніе словесѣ. Иво прежданѣе и нѣкшнѣе списати Ірмолаѣвѣ; Токо в нѣхѣ литералныи теѣтѣ превратиша и раставша, яко весма никомѣже доѣвѣ и естѣ прѣраздѣлѣти. Сея ради ѡво винны: подвигохѣса

приникнути в дванадесятичисленніє Минен і Октоихъ типографіи Московскої: Триоди же оубѣ; постнѣи Лвожской, а цвѣтнѣи кієвопечерской печатей. и в прочіе книги печатныє в ныхъ же изобрѣтаются ирмосы. И от ныхъ теѣтъ чинно оубнѣже и непревратнѣ составленныи. Слово в слово под нотѣ подложити повиннѣси. Дабы насъ всякъ не аки кѣмвалъ звычаи и неразѣмн; но смысленнѣ хвалѣ создателю своємѣ возсылааъ егѣ возводащи ѣмъ свой члвческый къ горнемѣ шествыи. Я може и съ привннѣти ликом аггаскимъ оуподобашеси оусредствѣи (ХНБ, 819158, арк. 18 зв.).

Писар Василій додав *Предисловіє* до створених ним у Києво-Видубицькому монастирі двох ірмолоїв в останній чверті XVIII ст. (I, 5575, 968, арк. 3 зв.; I, 5576, 968, арк. 1), а священник Трофим Козачковський — до переписаного ним Ірмолая в селі Орловці на Черкащині у 1801–1810 роках (НБУВ, ф. 177, № 67, 1067, арк.1 зв.; на арк. 2–3 зв. доданий *Алфавіт ірмологісанія* з почаївського друку); послушник Петро Робищук спорядив *Предословіє* до переписаного ним Ірмолая 1811 року у Києво-Печерській лаврі (Кн. 2186, 1069, арк. 1).

Наприкінці ірмолоїв іноді знаходиться післямова-звернення до співців з проханням виправити знайдені помилки, що є давнім звичаєм кириличної книжності — наприклад, Марка Потоцького у переписаному ним Ірмолої 1659 року:

Исправленіа поползновенній въ книзѣ сей. съ мѣнемъ.

И нѣже трѣдѣишѣа в работѣ писанія книги сей, Блго честивый и Хрто любивый Рѣсстїи пѣвѣе и четци. иже вы въ книзѣ се" нѣкаа погрѣшеніа вохощете исправити, да имена ваша въ книгѣ животныи написанна да едѣтъ. Прочеє всѣхъ ва ѡбще блго любивыи читателе" и блго иискѣсныи и мелодійно бѣжнныи спѣвакобъ прилѣжно мѣи, Сего нашего трѣ[да] [нѣ нѣа" меліѡнъ] таже"т и твоѡ любѡвъ да понесетъ. Но ѡстожнѣемъ в ино работно дѣло, къ привременѣ" сей жини совлѣднхѡм, и косемѣ поползновенію оустремнхѡмѣа, исправляющни внѣкнн виноѡ. Язже вы смнѣно мѣи, бѣземъ перѡ съ блгопрнсто"номъ чернїломъ, и в елікнхъ словесѣ что недосто"но, или не искѣсно и не блго стро"но, вниже попо"зновеніа вы"т и ли погрѣшеніа нѣкаа ѡбращете со оусердїемъ мѣи исправите. ѡ всѣже сн от Гда і ѡ васъ молю, дарѡватнса мнѣ, недосто"номѣ и рѣцѣ мое" брѣно" прощѣнію. Не злословѣте, но прѣлагающе оумѣ и серцѣ своємѣ, апѡтоломї заповѣдѣноє римлѣнъ, бї блвнте а не клѣнѣте*. Понѣже трѣдѣа члвкѣ грѣше и персты брѣннныи дѣйствовахѣ, да и сами прощенїа и блгловенїа сподовнтеса ѡ всѣдѣржнтелѣ Бгѣ, емѣже слава че"т: дѣржава въ бѣконечныа вѣкн вѣкомъ, ѡминї. Р[окѣ] в[ожого] 1699 (Петр. 96, 111, арк. 374 зв.).

У Золочівському ірмолої писар Григорій Залеський уклав післямову у віршованій формі (МВ 417, 317, арк. 472 зв.):

* Цитата з послання ап. Павла до Римлян, 12:14: блвнте, а не клѣнѣте (за Острозькою біблією).

Ко читателю книги сѣа;
 Изволившемъ Бгѣ помоу свою дати,
 Явы Книгѣ сїю начертати,
 Ялиилѣа сеши ꙗко подокаѣтъ,
 Начертана дѣла конѣцъ воглашаѣтъ,
 Ящеже и грѣ ꙗко знаде҃тъ в сем дѣлѣ,
 Разѣ како самъ вѣси в немоуномъ е҃т тѣлѣ,
 Ядаро҃тъ даровати Бгѣ зло и доврѣ знати,
 Я ливовѣи грѣхѣ ꙗко покривати,
 Широуомъ зае словѣ тебѣ нестѣжамъ,
 Сїли азъ скѣдоумѣ умнѣла смнрѣю,
 Невоуце҃ла хѣжше҃е лѣчшѣ покарѣе҃тъ,
 Кода҃ са҃мъ вышны҃ Гдѣ такъ повелѣвае҃тъ,
 Бгѣ же во Трѣци сѣо҃ вѣди че҃тъ и хвала,
 Нѣѣ, заѣвше и вѣкки вѣко҃мъ слава.
 АМѢНЬ;

Подібне звернення писаря у віршовій формі з рукописного Часослова 1668 року опублікував Ярослав Гординський: «До ѡс(вя)щен҃ного чител҃ника: И ты чител҃никѣ ѡс(вя)щен҃ный»⁸¹.

З бігом часу ірмолої виразно перетворюються у практичні посібники з нотної грамоти, що зумовило появу спеціальних нотних абеток. Та на відміну від невменної (кулизмяної) нотації, де азбуки відомі з XV ст.⁸², у нотолінійних ірмолоях вони з'являються лише в останніх десятиліттях XVIII ст. Переважно це були пізніші доповнення у нових чи давніших ірмолоях, зокрема, під назвою *Алфавіт ірмологісанія* — наприклад, вписаний до Ірмолоя останньої чверти XVII ст. відомим у Галичині співцем і вчителем церковного співу середини XIX ст. Симеоном Рибакіом (МВ 28, 205, арк. 1–2 зв.). Мабуть, такі абетки з'явилися під впливом почаївських нотодруків, де структурувалися у невеличкі розділи на початку кодексів (див. параграф 2.6.).

І лише в Ірмолої кінця XVII — початку XVIII ст., створеному, ймовірно, у Харківсько-Курязькому Преображенському монастирі під Харковом (Тек. пост. 717, 383, арк. i–v) вміщена *Наѣка о нотѣ* ігумена Онуфрія, що подає короткі відомості з музичної грамоти, партесного багатоголосся, а текст прикрашений декількома віршами, два з яких опубліковані у нашому каталозі (іл. 24а, 24б)⁸³.

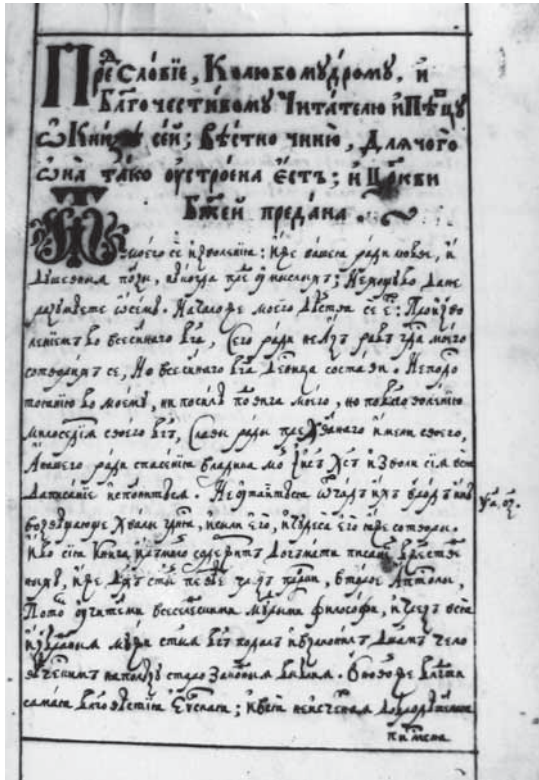
Іноді користувачі ірмолоїв записували погласицю *Ішов чернець з монастира*, яка також мала навчальне призначення⁸⁴ (Q 12, арк. 324 зв.).

⁸¹ Я. Гординський. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ // *Записки ЧСВВ*, т. 1 (Львів 1925/2–3), с. 253, № 8 (с. 21 окремої відбитки).

⁸² М. Бражников. *Древнерусская теория музыки*. Ленинград 1972, с. 25–26.

⁸³ Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 383.

⁸⁴ Н. Д. Успенский. *Древнерусское певческое искусство*, с. 73–95.

24. а) Предсловіє Онуфрія (Тек. пост. 717, арк. 1)

КН 25745, 657, арк. 100); чимало пісень з Богогласника знаходиться в Ірмолої НД 376 (534)⁸⁵. З нотним текстом ці пісні зустрічаються рідше — наприклад, «Єй, не рік, не два» (НТШ 276, 596, арк. 190). Є також записи світських пісень «Бил мене муж» (НД 107, 457, арк. 48 зв.), «Меже плечей» з ремаркою «посполитіє козачіє» (Син. певч. 1079, 294, на верхній палітурці).

В ірмолоях можна знайти також записи партесних композицій. Найдавніший такий зразок є в Супрасльському ірмолої 1638–1639 рр. — Херувимська пісня⁸⁶ (F-19-116, 46, арк. 15 зв.). З інших фрагментів відзначимо триголосе «Хваліте Господа» (F 271, 489, арк. 171), партії альти і тенора пасхального канону «Воскресения день» (Акс. 2601, 728, арк. 143–144), Херувимської пісні (F 604, 209, арк. 86а–86б).

Яскравими поетичними доповненнями в ірмолоях є віршовані тексти, які разом з мистецьким декором і багатими формами розміщення основ-

Практичне спрямування ірмолоїв, їх постійне побутовання в учнівському середовищі зумовили включення до кодексів додаткових гімнографічних текстів, з нотами і без. Це насамперед популярні піснеспіви, які учні вписували до ірмолоїв з навчальною метою — переважно як вправи у написанні нот, а також задля кращого їх засвоєння: Херувимська пісня, кондак Богородиці «Возбранной воеводѣ», задостойник «О Тебѣ радуется» та ін.

Трапляються також записи духовних пісень, зокрема, колядок. Серед духовних пісень зустрічаємо поширені в Україні «Ой, хто, хто Николая любить» (Q 221, 463, арк. 170 зв., без нот), «О всепѣтая мати» з вказівкою «пѣснь барская» (Острозький іст.-культ запов.,

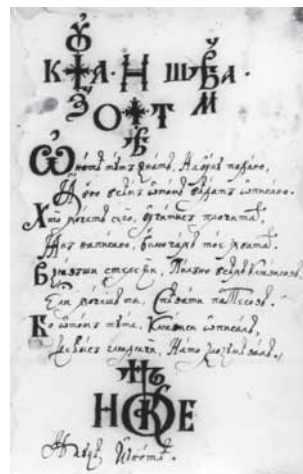
⁸⁵ И. Свенцицкий. Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного Дома во Львове // ИОРЯС 9 (1904/ 3), с. 382.

⁸⁶ Див. її публікації: Н. Герасимова-Персидська. Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст. Київ 1978, с. 13; А. Коноп. Супрасльський ірмологій 1638–1639 гг., с. 238.

ного тексту, збагачують богословське й естетичне наповнення літургійних нотованих книг. Найчастіше такі вірші знаходяться в мініатюрах у вигляді епіграм на теми певного релігійного сюжету. Вірші присвячувалися переважно Давиду-псалмопівцю, Йоанові Дамаскину (див. зразки вище). Більшість з них мандрують з рукопису в рукопис, хоч і не є надто оригінальними; вони перейшли в стародруки і стали надбанням широких співочих кіл. Але окремі з них є досить цікавими і свідчать про неабияку поетичну майстерність їх авторів — наприклад, Григорія Залеського (МВ 417, 317, арк. 472 зв., див. вище) чи згадуваного вже ігумена Онуфрія⁸⁷ (Тек. пост. 717, 383), один з віршів якого публікуємо нижче:

Оўказъ нотѣ мѣра.

Ў нотѣ тѣтъ знать, Наўкъ подаю,
 Йвно всѣмъ ѿтомъ вѣдять ѿписано.
 Хтѣ хочеть сего, Оучити прочита,
 Якъ написано, В камѣхъ тоѣ хвата.
 Взѣвши стережи, Пилзно всѣхъ клѣвнговь,
 Ели хочешь ты, Спѣвати патѣсовь.
 Бо ѿтомъ тѣта, Клівниси ѿписалаз,
 Жевьсь гладычѣ, Нѣто розумѣвалз.
 Конецъ
 Надѣць ѿ нотѣ.

24. б) Вірш Онуфрія (Тек. пост. 717, арк. iv)

Найчастіше вірші знаходяться на фронтисписі у вихідній мініатюрі, ймовірно, під впливом друкованої книги⁸⁸. В Ірмолої, створеному дяком Максимом Васи́лем у Ворожбі Сумській 1736 року, вірш вписаний під мініатюрою «Євстратій Печерский на крестѣ»⁸⁹:

Ктѣ можетъ со҃нце Хр҃тѣ вы҃т подобный
 Яко Євстратій Оцѣ преподобній:
 Хр҃тѣ вы҃т зана на Кр҃тѣ распатій,
 За него взаємъ распатси Євстратій.

⁸⁷ Про поетичну творчість архим. Онуфрія писав Володимир Перетц (див.: В. Перетц. Вірши харьковського архимандрита Онуфрія // В. Перетц. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII в.*, т. 1 [=ИОРЯС, т. 110, № 2]. Ленинград 1926, с. 140–176). Ігумен Онуфрій був також автором твору «О пріроженню человеческого, подъ которою небесныхъ родится всякъ человекъ» (1699), пересипаному віршами, в якому, є, зокрема, рядки про періоди в людському житті (див.: В. Й. Горобець. Мова староукраїнських календарів і календарна поезія XVII–XVIII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (2005) 25–33; автограф близького за змістом тексту знаходиться у його Ірмолої: *Визнанє о житї члѣчюмъ* (Тек. пост. 717, арк. v зв.).

⁸⁸ В. Колосова. Функції віршів в українських стародруках.

⁸⁹ ХНБ, 819158, 734, арк. 68.

А в Ірмолої, створеному на замовлення генерального хорунжого Михайла Ханенка, у мініятурі вписаний вірш на честь його знаку зодіака — риби:

Дорогій клейнот в рыбах видим Пана,
В житейском мору заслужилесь нана.
Побожным дѣлом и сердцем отважным,
Кто ж не признает прикладом выразным.
При горнем мору есть источник жызни,
Риба планета заслужоный блидный.
Жый же щасливе мосци пане,
На том океанѣ поки свѣта стане (Лукаш. 75, 112, арк. 117 зв.).

Осмилення нотолінійного Ірмолоя як національного типу літургійної нотної книги українців і білорусів у ранньомодерну добу закладає підвалини для подальшого і всебічного дослідження поетики його змісту. Досконале komponування цих кодексів, без сумніву, було відображенням внутрішньої краси й композиційної досконалості поетики літургійних піснеспівів.

2.5. Палеографія словесного тексту

Праця над ірмологиями як пам'ятками рукописної книжності потребує вміння читати і розуміти давнє письмо, розрізняти почерки, ідентифікувати стиль писарів, виявляти спільні риси в орфографії та графіці певної творчої школи чи мовно-півного діалекту. Ці та інші подібні питання вивчає допоміжна (спеціальна) історико-філологічна дисципліна *палеографія* (від гр. *παλαιός* — давній, *γράφω* — пишу), яка спершу виникла на грецькому матеріалі, згодом поширилася на латинське письмо¹, а пізніше й на слов'янські кирилицю, глаголицю² та українське письмо³. Палеографію словесних

¹ В. Montfaucon. *Palaeographia graeca*. Paris 1708; *Palaeography: Greek* (Н. Hunger), *Latin* (R. Steiner) // *New Catholic Encyclopedia*, т. 10. New York 1967, с. 874–889; з історії грецької палеографії цінну підсумкову працю опублікував Борис Фонкич (див.: Б. Фонкич. *Греческая палеография среди специальных дисциплин в конце XX столетия* // Б. Фонкич. *Греческие рукописи европейских собраний*. Москва: Индрик 1999, с. 9–17).

² А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, изд. 2-е. Санкт-Петербург 1908; С. И. Маслов. *Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяно-русской библиографии и палеографии*. Київ 1918; І. Огієнко. *Новочасний церковно-слов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії*: З симинара церковно-слов'янської мови Православного Богословського виділу Варшавського Університету // *Елліс* (1926/2) 16–39 (окрема відбитка: Варшава 1926); Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*. Москва 1928; Л. В. Черепнин. *Русская палеография / Московский государственный историко-архивный институт*. Москва: Изд. политической литературы 1956; В. Щепкин. *Русская палеография*. Москва 1967; Л. Костюхина. *Книжное письмо в России XVII века*. Москва 1974; Я. Кісь. *Палеографія*. Львів 1975; Д. Богдановић. *Ђирилска палеографија и кодикологија у Југославији* // *Археографски прилози* 1 (1979) 39–44; А. А. Амосов. *Развитие кириллического письма в России до XV в.* // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1985, с. 48–63 та ін.

³ Мабуть, перша праця з історії українського письма з'явилася під редакцією Івана Каманіна: *Палеографический сборник: Материалы по истории южнорусского письма XV–XVIII в.*, вип. 1. Киев 1899; див. також: І. Огієнко. *Як треба вимовляти букву ѣ в церковно-слов'янських текстах. Історія букви ѣ на Україні*. Тернів 1921; П. І. Захарчин. *Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст.* // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 1. Київ 1964, с. 189–193; З. С. Хомутецька. *Палеографічні особливості книг кременецьких судів* // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 1. Київ 1964, с. 193–202; В. В. Панашенко. *До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст.* // *Історичні джерела та їх використання* 7 (Київ 1964) с. 88–92; її ж. *Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.* Київ 1974; В. Дядиченко, В. Панашенко. *Разработка вопросов украинской палеографии* // *Проблемы палеографии и кодикологии в СССР* / відп. ред. А. Д. Люблинская. Москва 1974, с. 30–38; В. Я. Фрис. *Палеографія українських кирилических книг XVI — першої половини XVII ст.* // *Бібліотека — скарбниця духовності*. Київ 1993, с. 245–251; М. Криль. *Основи палеографії*: Посібник. Київ 1995 (на жаль, ця праця виявилася дуже

текстів окремих ірмолоїв досліджували мовознавці Омелян Балецький, Лідія Коць-Григорчук⁴.

Сьогодні палеографія дещо звузила коло своїх завдань, оскільки деякі з них виокремилися у спеціальну дисципліну кодикологію, про що йшлося вище. Тож основним напрямком палеографії сьогодні є вивчення історії письма, навколо якого зосереджуються питання особливостей його розвитку та локальних відгалужень, шкіль й осередків книгописання (скрипторіїв), його типи, особливості графіки й орфографії, способи скорочення, мовні особливості основного тексту та покрайніх записів, тайнопис, механічні описки (*lapsus calami*) та ін.⁵ Прочитання тексту та його розуміння тісно пов'язане з такими суміжними дослідницькими завданнями як визначення дати й території походження рукописів, встановлення основного тексту та різних вставок і доповнень, осмислення характеру помилок переписувача, визначення причин їх появи та ін.

Вже сам зовнішній вигляд ірмолоїв свідчить, що вони створювалися з добрим знанням справи. Кодекси писалися вправно, виразно, темп письма був досить високим; чимало пам'яток створено особливо гарним почерком, що засвідчує високий професіоналізм і мистецький хист їх творців.

Мовою основного тексту нотолінійних ірмолоїв є найдавніші переклади з грецької на церковнослов'янську⁶, остаточною редакцією більшості текстів яких склалася у Києво-Печерському монастирі в 1068–1074 роках⁷. Пізніше, в XIV ст., за первоерарха Болгарської Церкви Євтимія, ця мова зазнала певних редакційних змін, головню у правописі та орфографії, що відбилося на текстах болгарського напіву досліджуваних пам'яток. Новий переклад ірмосів був зроблений за московського патріярха Никона, та в Україні він

низької кваліфікації, див. рец.: О. Мацюк, Н. Царьова, В. Кметь, Н. Шестакова. *Ars discernendi vera ac falsa // Студії з архівної справи та документознавства*, т. 3. Київ 1999, с. 171–181); Л. А. Гнатенко Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // *Український археографічний щорічник*, вип. 3/4. Київ 1999, с. 103–109; Л. Коць-Григорчук. *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору*. Львів: НТШ 2002. Про особливості українського письма йдеться також у російських посібниках кириличної палеографії.

⁴ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий // *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae* 4 (Budapest 1958/3–4) 294–297; Л. Коць-Григорчук. Особа автора Львівського Ірмолая кінця XVI — початку XVIII ст.: походження, освіта // *Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць*, вип. 4 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2003, с. 118–130.

⁵ А. А. Амосов. Развитие кириллического письма в России до XV в., с. 54–55.

⁶ Див. лінгвістичні розвідки Крістіяна Ганніка про тексти піснеспівів ірмолоїв, опублікованих в *Антології української сакральної монодії*: вип. 1 (2002), с. 3 (на с. 4 текст німецькою мовою); вип. 2 (2003), с. 9–12 (с. 5–8 нім. мовою), вип. 3 (2005), с. 4–10 (с. 11–17 нім. мовою), вип. 6 (2007), с. 9–11 (с. 6–8 нім. мовою), вип. 7 (2008), с. 4–8 (нім. мовою).

⁷ М. А. Momina. Zum Problem der Korrektur slavischer gottesdienstlicher hymnographischer Bücher in der Rus' des XI. Jh. // *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50 (1990) 218–219.

не був прийнятий. Лише пізніше, в другій половині XVIII ст., його почали вживати деякі почаївські та львівські видання⁸, мабуть, з метою їх продажу і в Росії.

Отож українсько-білоруські ірмолої писалися церковнослов'янською мовою, що було властиве літургійним текстам південних і східних слов'ян, в тому й ранньомодерної доби. Словесний і нотний тексти переписувалися переважно однією рукою й одним чорнилом, тобто над рукописом працювала одна особа.

Як переписувалися нотовані книги — на слух за співом чи копіювалися з інших кодексів? Це питання давно цікавить палеографів, проте на нього поки що немає однозначної відповіді⁹. У створенні нотованих пам'яток є певні особливості, оскільки ці тексти сприймалися слухом через спів. Очевидно, головним у написанні нотного тексту було копіювання, як про це йдеться у записі на Ірмолої 1726 року, якого позичив у «bakaławra Jana Torczynowskiego u przepisywał z niego drugi yarmołoy, ale podleyszy» (НД 146, 695, арк. 146 зв.). Ірмолої також копіювалися при створенні одним писарем декількох манускриптів¹⁰, але і в цих випадках виразними є відмінності — як у деталях репертуару і його структуруванні, так і в наповненні місцевими манерами виконання, фонетичною корекцією. Писар, очевидно, користувався внутрішнім диктатом, шляхом проспівування, або ж записував з голосу іншого дяка чи церковного співця. Така практика стосувалася передусім часто повторюваних піснеспівів (наприклад, літургії та інших постійних служб), тоді як рідко виконувані піснеспіви, мабуть, частіше копіювалися. Тож створення нотного ірмолоя несло в собі виразні елементи творчості — від вибору репертуару та його осмислення до фіксації певних виконавських та мелодико-інтонаційних особливостей.

Певну уяву про характер, спосіб та умови праці переписувача ірмолоїв можна скласти на підставі зображень Йоана Дамаскина у вихідних

⁸ Никонівський переклад ірмосів добре визначається за початковою фразою ірмоса 1-ї пісні воскресного канону 8 гласу: давній переклад «Вооружена фараона», Никонівський — «Колесницегонителя фараона». В Україні, мабуть, першими, орієнтуючись на ринок Росії, запровадили цей новий переклад ірмосів у друкованих виданнях почаївські василяни (служебна Мінеї за вересень 1761 року — 2 вересня, арк. 93), а за ними — львівські друкарі (Октоїх 1765 року, арк. 300). Згодом ці переклади прийняли нотолінійні ірмолої (Почаїв 1766, арк. 164 зв., 1775 — арк. 161 зв.; цей же переклад зберігають всі наступні почаївські та львівські видання XIX — початку XX ст., а також Ірмологіон Степана Паппа (Пряшів 1970), с. 88. Пор. коментар до слов'янських перекладів цього тексту, а також його пов'язаність з грецькими оригіналами: Ch. Hannick. *Das Altslavische Hirmologion*, с. 777–778.

⁹ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 266–267.

¹⁰ Пор., наприклад, три списки Василя Кіянського (Q 204, 627; Q 2206, 783; ЛІМ, Рук. 211, 902) та Николая Сезентовича (Син. певч. 8, 897; Син. певч. 311, 898; Син. певч. 1076, 904), чи створені по два рукописи Кирила-Климентія Канчужького (Акс. 10781, 109; НТШ 164, 148), Константина Білинського (О 9, 216; Калужн. 15, 316) та ін.

мініатюрах перед центральним осмогласним розділом¹¹ (див. іл. 101 у параграфі 2.9.).

На означення перепису книг у посібниках з палеографії згадуються визначення як «писал», «написал», «писець»¹². Подібну форму з коренем *писа-ти* бачимо і в ірмолоях: «рукописан», «списал», «списася», «написанный», «написан», «писал», «писаны», «написал», «исписася», «списа же ся», «списана», «выписана»¹³. Та є й інші форми: «начертах» (Акс. 2599, 960), «начертася» (Худ.-пром. 764, 736), «потрудихся списати» (ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4 в., од. зб. 71, 779), «сооружися» (ЛІМ, Рук. 82, 335), «съруженна» (ЛІМ, Рук. 86, 697), «совершися» (BCS, Ms slav. 10845, 252), «создах» (Q 161, 526), «издат» (ХНБ, 819125, 920), «издан» (I, 5447, 768)¹⁴.

Завершуючи записи на титульних аркушах чи у вихідних літописах, писарі іноді підписувалися характерною для давнього часу формулою «рукою власною» (наприклад, Григорій Погорецький, Акс. 2604, 165) чи латинкою «*mp*» (*manu propria*), переважно у записах польською мовою чи латинською (наприклад, Ісаакій Золочовський, Пог. 381, 48).

Після завершення праці над рукописом або його розділом переписувач переглядав текст, виправляв зауважені помилки, дописував пропущене, відготовуючи на полях: «не треба того» (МВ 50, 2, арк. 96 зв.), «зри помилка» (F 58, 53, арк. 29), «сіє минути треба» (Соф. 111/646, 173, арк. 32 зв.), «а сего не треба, бом ся помилив» (Q 279, 696, арк. 30), «забув написати наперед тоє стихиры *Волсвы персідстїи*»¹⁵; «Сей антифон послѣ ірмоса, не велми дивуйся, що так написав, бо ся збив, за хлопцями спѣвай, а не лай» (I, 7463, 583, арк. 106 зв.), «помилився на предѣ написа, отпусти грѣшному: много того буваєт» (НД 159, 271, арк. 212 зв.)¹⁶. У таких записах виразно виявляється народно-розмовна мова писарів.

У післямові наприкінці книг писарі звертаються до читачів-співців з проханнями вибачити за можливі помилки і просять виправити *понеже не анге^а писа, но рѣка вренїна и грѣшна* (Тит. 1902, 241, арк. 126 зв.). Писар звертається до читачів: *Ѣзъже въ смиренѣно млію, бѣземъ перѣ съ блѣгѣпрїсто^аномъ черніломъ, ѣ б*

¹¹ Див. іл. 28 на с. 605 нашого Каталогу (Маньявський ірмолой Варнави 1684 р.; BCS, Ms slav. 10845, арк. 10 зв.). Подібне спостерігається і в інших типах давніх рукописних книг — наприклад, у вихідних мініатюрах євангелій перед текстами кожного євангелиста.

¹² Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 262.

¹³ Див.: Ю. Ясіновський. Матеріали до біографічного словника співців і музик давньої України: переписувачі давніх ірмолоїв // *Калогонїа* 3 (Львів 2006) 87–136.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Арх. Серб. АН, Ms 64, 193 (див.: D. Petrović. *A Liturgical Anthology*, с. 301).

¹⁶ Про помилки переписувачів див. також: М. Г. Гальченко. Об отражении ошибок писцов и писцовой правки текста в лингвистических изданиях древнерусских рукописных книг // *Palaeoslavica* 9 (2001) 273–277; Я. Мельник. *Іван Франко й Biblia аросцурѣа*. Львів: УКУ 2006, с. 159–162.

ѢЛНІКНУЪ СЛОВЕѢ ЧТО НЕДОСТО"НО, ИЛИ НЕ ИСКУСНО И НЕ БЛГО СТРО"НО, ВНИЖЕ ПОПО^АЗНОВЕНІА БЫ^СТ^Т ИЛИ ПОГРѢШЕНІА НѢКАКА ѠБРАЩАЕТЕ СО ОУСЕРДІЕМЪ МЛЮ ИСПРАВИТЕ (Петр. 96, 111, арк. 374 зв. — повний текст цієї післямови див. у попередньому параграфі 2.4.); «Тебе же спѣвателю благый молю» звертається писар Феодор Камінський про виправлення помилок у післямові свого Ірмолоя (НБХУ, 1722/С, 949, арк. 277 зв.). Подібні післямови створили Григорій Залеський (МВ 417, 317, арк. 472 зв. — див. попередний параграф), Григорій Шоломович (Лукш. 77, 514, арк. 367 зв.) та ін.

Іноді писарі вживали тайнопис, зокрема, наприкінці окремих розділів, вказуючи на завершення певного гласу простою літореею¹⁷:

топед чсалу немшору
конец гласу первому

і тут же подав текст українською мовою (БА 129, 737, арк. 50 зв.). Подібно: *топедь — конець* (НТШ 137, 945, арк. 85 зв.; I, 7469, 505, арк. 179); у списку Петр. 188 (614, арк. 86 зв.) простою літореею записаний текст *Бог Господь*, а на арк. 125 подана табличка простої літорей. Зрозуміло, що тут йшлося не про втаємничення інформації, а про певний писарський етикет і відчуття професійної гідності.

Та іноді тайнопис вживався для приховування свого імени, що властиве для білоруських ірмолоїв — мабуть, через складні політичні умови й тривале міжконфесійне протистояння, що спонукувало писарів ховати свої імена. В українських ірмолоях подібне трапляється дуже рідко (див. нижче § 2.8. про писарів).

Тайнопис особливого зразка використав писар Ірмолоя 1726 року, який зберігається у Пантелеймоновому монастирі на Афоні (№ 96). На зовнішніх полях арк. 150–150 зв. і 159–159 зв. писар виписав ряд рисочок, які при перегляді аркушів на світлі збігаються й читається вислів «Слава пчелнику и пчель его»¹⁸, що, очевидно, символізує писаря та його працю.

Прочитання деяких криптонімів уможливляють додаткові записи писарів. В Ірмолої 1631 року писар спершу написав своє ім'я повністю: «Многогрѣшны Захарий попъ брусленовскіи» (Акс. 2932, 44, арк. 267), а пізніше записав у вигляді криптограми «З.П.П.Б.», яку можна прочитати як «Захарій П. [прізвище] піп брусленовский» (арк. 304). Подібно бачимо і в двох ірмолоях «младенца» Іоана з Селиськ: спершу на титульній сторінці

¹⁷ Проста літорей читається за допомогою спеціальної таблички, укладеної за десятьма приголосними літерами кирилиці у двох рядках — верхній у прямому порядку абетки, нижній у зворотньому; голосні літери й півголосні ъ і ь залишаються без змін:

б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н
щ, ш, ч, ц, х, ф, т, с, р, п

(див.: Л. В. Черепнин. *Русская палеография*, с. 264–265).

¹⁸ А. А. Турилов. Малоизвестные системы восточнославянской книжности // *Археологический ежегодник за 1992 г.* Москва 1994, с. 103.

свого першого рукопису він повідомив ім'я і перепис у Селиських «рукоділієм младенца Іоана при храмѣ Покров пресвятыя Богородици в селѣ Селисках» за благословенням єпископа Єроніма [Устрицького, 1715–1746] (F 454, 558), а пізніше заховався за криптограмою «І.Я. П.С.» (арк. 32), що можна прочитати як «Іоан Я. [прізвище] попович селиський»; в Ірмолої 1726 року титульний аркуш втрачений і зберігся лише криптонім писаря «І.Я. П.С.» (MZR, st.-cerk. 4614, 699, арк. 38). Такий же криптонім залишив писар Іван Левицький: «Янъ Левицкій. П.[опович] Х.[оценьский]» (Петр. 174, 1005, арк. 16 зв.), зрозуміти який допоміг переписаний ним же відомий Хоценський співаник «Pieśni świeckie pana Jana Lewickiego porowicza chocieńskiego» (НТШ 367).

У такий же спосіб «ховає» своє ім'я «князь Андрей Яковлевич Хилков» в Ірмолої 1695 року, придбаному ним у Могильові, де наприкінці купчого запису «подписал своєю рукою к а я х», тобто «к[нязь] а[ндрей] я[ковлевич] х[илков]» (Син. певч. 37, 318, арк. 2–24).

Письмо основного тексту ірмолоїв залежало від часу, обставин і мети написання. Урочистий характер почерку мають рукописи, створені у великих осередках церковного співу — Софії київській у середині XVII ст., переписаний, нагадаємо, на пергаменті й великого розміру in 1° (Кн. 2097, 60), Волинський 1632 р. (НТШ 330, 45), Супрасльський 1638–1639 рр. (F-19-116, 46). Межигірський (Універс. 20 М., 50), Ірмолой кінця XVII ст. ОН 236 (275) та ін. Переважно це півустав, що був поширений серед рукописів великого формату (F°), але вживався і в рукописах менших розмірів — in 4° (МВ 18, 916).

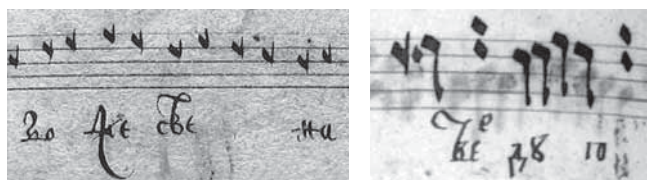
25. а) півуставне письмо, Жировицький ірмолой, бл. 1649 р. (I, 3367, арк. 14); б) дрібний півустав, близький до скоропису, Ірмолой 2 чв. XVII ст. (Q 358, арк. 102); в) скоропис, Унівський ірмолой 1650 р. (F 58, арк. 37)

Рукописи, призначені для навчання і парафіяльного церковного вжитку, переписувалися дяками-вчителями, а то й учнями і мають скромніший вигляд; деякі з них переписані досить грубим почерком — наприклад, Ірмолої 1649 р. (НД 375, 52), у якому є пряма вказівка на приналежність до школи: «Jarmoły szkolny, Ambrozy Wałko, ruskey nauczyciel» (арк. 207 зв.)

Найчастіше писарі ірмолоїв вживали дрібний півустав, часто з елементами скоропису, що впливало з особливостей словесного тексту, над яким знаходилися нотоносець. Тож письмо було переважно прискореним, що загалом було характерним для XVII–XVIII ст. Вправне швидке письмо, висока грамотність промовляють за міцні писарські навички, хоч загалом вони й не були професіоналами у прямому розумінні цього слова.

Досить часто вживався також скоропис — переважно у давніших списках (ДА П. 350, 41 — друга чверть XVII ст., ДА П. 346, 103 — 1652 р., МВ 44, 63 — Підгорецький ірмолої сер. XVII ст.), також і пізніше (ДА 95 Л., 323 — 1720 р., Q 103, 525), український та білоруський типи якого добре відомі в літературі¹⁹. У російських нотованих пам'ятках скоропис не був таким поширеним і вживався переважно у збірниках щоденних служб²⁰.

Широке розповсюдження церковного співу та церковно-співочої освіти зумовили великий попит на нотні ірмолої, що використовувалися, окрім богослужень, і в навчанні. А це прискорювало темп їх написання. Прискорення спостерігається також у межах одного рукопису — Львівському ірмолої МВ 50 (2)²¹, Егерському (397)²², в яких писарі намагалися завершити розділ чи окремих піснеспівів на одній сторінці чи зошиті. У прискореному письмі окремі склади ущільнюються, зокрема, за допомогою *лігатур*, як це бачимо, наприклад, у Словітському ірмолої (О 17, 17), Золочівському (МВ 417, 317)²³:

26. Лігатури: а) Словітський ірмолої 20–30 рр. XVII ст. (О 17, арк. 2); б) Золочівський ірмолої 1695 р. (МВ 417, арк. 252 зв.)

¹⁹ В. Панащенко. *Палеографія українського скоропису*; Л. В. Черепнин. *Русская палеография*, с. 377–386.

²⁰ Г. В. Алексеева. *Византийско-русская певческая палеография* / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 2007, с. 66.

²¹ Ю. Ясиновський. Львівський ірмолої кінця XVI — початку XVII століття — найдавніша нотолінійна пам'ятка церковної монодії // *Καλοφωνία* 1 (Львів 2002) 258.

²² Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 297.

²³ Див. іл. 13 на с. 591 нашого каталогу.

Таке ущільнення літер у нотованих рукописах пов'язане також із намаганням переписувачів у кільколітерних складах точніше фіксувати проспівуваний склад.

Пізніші рукописи кінця XVIII — середини XIX ст. іноді створювалися штучним півустановом, що характерне для кодексів, створених у Києво-Печерський лаврі (Кн 2186, 1069; Кн 2082, 1073; Кн 2087, 1083; Кн 879, 1084; Кн 2874, 1085) чи в ірмолях Іоана Югасевича на Закарпатті.

Словесний текст підписувався під нотами окремими складами, у відповідності з мелодичним малюнком. Та іноді поділ тексту, особливо в скорописі, не є зрозумілим, а то й помилковим. Зауважені неточності переписувач намагався усунути пунктирними лініями-стрілками, як це бачимо у Львівському ірмолої (МВ 50, 2, арк. 1, 2 і далі), білоруському (О 44, 8, арк. 4 зв., 16 зв., 19 зв. і далі). Ці неточності чи помилки легко усуваються при співставленні різних кодексів, що має особливе значення у публікаціях піснеспівів, при аналізі музичної форми піснеспівів, оскільки неточне прочитання тексту може сприяти помилковому визначенню структури музично-поетичної форми²⁴.

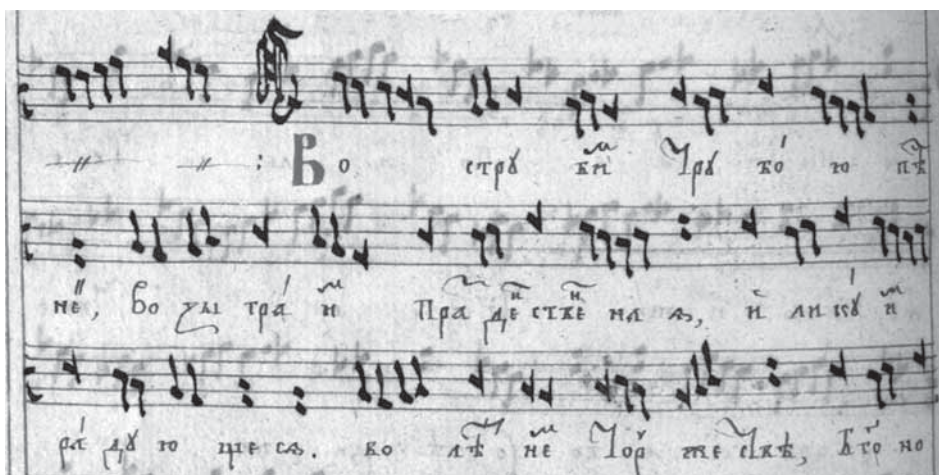
Словесні тексти невменних пам'яток писалися без надрядкових знаків і різних скорочень, очевидно, щоб не вносити плутанини при читанні нотних знаків²⁵. Натомість у лінійному нотописі словесні тексти досить часто вживають надрядкові знаки акцентуації і придиhi²⁶, переважно у репрезентативних ірмолях — київському 1652 року (ДА 346 П., 170)²⁷, волинському Матфея Заплатинського 1651–1653 рр. (БА 275, 105), де послідовно, наприклад, проставлені оксія та варія: **Твоѡ поѡдїтеиѡѡ дїгнїца** (арк. 10). Знаки акцентуації сприяли кращому розумінню структурної організації форми й усвідомленню зв'язку між словом і мелодією. У Любачівському ірмолої (ЛІМ, Рук. 103, 192) писар у словесному тексті виставляє наголоси в особливо знакових словах стихири св. Миколаю «Вострубим трубою» — трубою, возиграєм, ликуєм, радующеся та інші на означення радості і прослави (арк. 262 зв.–263 зв.):

²⁴ Див., наприклад: Ю. Ясіновський. [Рец.:] О. Цалай-Якименко. Духовні співи давньої України. Антологія // *Καλοφωνία*, ч. 1 (Львів 2002) 328: на с. 197 *Антології* закралася помилка в поділі на фрази: надруковано «влязі непричастний / Откришася море», а треба «влязі непричастни / і откришася море».

²⁵ С. Смоленский. О собраниях русских древнепевческих рукописей, с. 11–12; його ж *О древнерусских певческих нотациях*, с. 54.

²⁶ И. Вознесенский. *Церковное пение*, вип. 1, с. 34; Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 308.

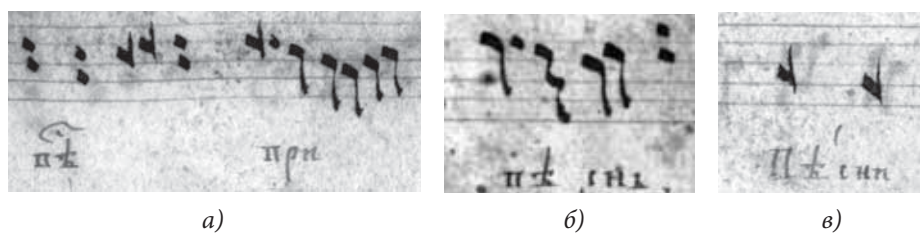
²⁷ Іван Вознесенський придихові знаки цього Ірмолая помилково сприйняв за особливі нотні значки (див.: И. Вознесенский. *Церковное пение*, вип. 1, с. 60).

27. Наголоси у знакових словах, стихира Миколаю, Любачівський ірмолой (Рук. 103, арк. 262 зв.)

Тут виразно проглядаються естетичні норми барокової доби, які загострили увагу до певних символів і знаків, походження яких, безумовно, ховаються в глибині віків, і то не лише візантійської спадщини, але й значно глибше.

Ірмолої постійно вживають різноманітні скорочення слів — як у найдавніших списках, так і в пізніших, а також у друкованих виданнях. Навіть одні й ті ж слова в тих самих рукописах писалися по-різному. Так, в Ірмолої Павла Смеречанського з 1674 р. (ЛІМ, Рук. 103, 192) слово *піснь* проспівується одним складом (арк. 5) або ж двома (арк. 5):

28. Одно- і двоскладове проспівування слова *піснь*: а) Херувимська пісня, Любачівський ірмолой (Рук. 103, арк. 5); б) догматик 1 гласу, Любачівський ірмолой (Рук. 103, арк. 31 зв.); в) 2-й канон на Різдво Христове, глас 1, пісня 9, ірмос (арк. 57 зв.)

Отож, для скорочень словесного тексту писарі використовують широкий арсенал засобів: титла, надрядкові літери, лігатури (в тому й надрядкових літер), паєрки, скорочене написання сполучника *и* та ін., узгоджуючи з потребами нотного тексту.

Скорочено пишуться слова на означення божественної ієрархії та церковної символіки, як це віддавна властиве сакральним текстам: **Бѣ** (НБЛУ, 1771/І, 27, арк. 7), **пѣно** (арк. 12), **цѣвн** (арк. 17) чи **цѣквн** (арк. 223), **снѣца** (арк. 17), **кѣты** (арк. 21), **лѣтвы** (арк. 23), **цѣрь** (арк. 183 зв.); зустрічаються також скорочення кількаскладових слів: **кѣгословѣ** (там само, арк. 129). Та іноді бачимо їх повне написання: **Христе** (друк 1709, арк. 174 зв.) чи **Хрысте** (ДА 86 Л., 796, арк. 101 зв.).

У нотолінійних ірмолоях постійно вживаються надрядкові літери — наприклад, **з, м, л, в, ж, н, р, д, т, п, в, к, х** у білоруському списку О 44 (8), **з, ж, р, в, н, й, т, м, х, л, д** в Егерському²⁸, а також буквосполучення **ст, рс, вр, жд: рсѣрѣ** (О 44, 8, арк. 179), **виѣа** (арк. 485 зв.), **тѣѣа** (арк. 2 зв.). Мабуть, це робилося задля збереження відповідної кількоти складів і, ймовірно, ще грецьких оригіналів, як це слушно припускав Омелян Балецький²⁹.

Графіка літер в цілому не виходила за рамки відомих форм, характерних для українського письма XVI–XVIII ст. Балецький склав таблицку графічних форм написання літер Егерського ірмолая з докладним коментарем, відзначаючи, що графіка цього кодексу, створеного десь на захід від Карпат, загалом співпадає з українським типом скоропису, і лише в окремих випадках помітні елементи латинізації³⁰. Елементи латинської графіки властиві й іншим ірмолоям, зокрема, Львівському МВ 50 (2) — **м : m, д : d, w : w, б : b** та ін., а в Підгорецькому ірмолої (МВ 44, 63) графіка кириличної літери в наближається до латинського **v**³¹. Таке змішування кирилиці й латини Порфирій Успенський (1804–1885) вважав характерним для молдаво-румунських перекладів Святого Письма³².

Певні відмінності у написанні окремих літер і лігатур пов'язані з часовою еволюцією письма й територією написання. Так, для рукописів першої половини XVII ст., особливо ж волинських і білоруських, для означення літери у частіше вживалася новіша графема **ѣ** замість давнього **ѣ** (наприклад, у Супрасльському ірмолої 1598–1601 років (І, 5391, 5), тоді як у галицьких пам'ятках ця графема вживається рідше — **ѣспоеѣ пѣ новѣ ѣогѣ** (Любачівський ірмолой, арк. 40 зв.). Писарі іноді змішують ці дві літери і навіть в одному реченні — **ѣсѣмнрѣнѣу славѣ** (МВ 50, 2, арк. 1), а то й слові — **чѣдѣ** (Підгорецький ірмолой сер. XVII ст., БА 14, 65, арк. 53 зв.).

Півголосні **ѣ** і **ѣ**, особливо скорописного письма, часто недостатньо чітко розрізняються у написанні. У Львівському ірмолої кінця XVI ст. **ѣ** нагадує радше **ѣ** з видовженою прямою щоглою ліворуч, тоді як **ѣ** цей елемент потовщений і наближається до **ѣ** — **чѣловѣкъ, прозѣмѣшѣнѣ, двѣрь і свѣтъ, хѣтѣхѣ**

²⁸ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 308.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, с. 304–313.

³¹ Див. іл. 13 на с. 591 нашого Каталогу.

³² Порфирий (Успенский). *Второе путешествие на Афон*. Москва 1880, с. 260–261.

(МВ 50, 2, арк. 1, 233)³³, що, можливо, з'явилося під впливом південних слов'ян. Мабуть, це пов'язано з проспівуванням цих літер окремими складами й тому на письмі вони не розрізнялися*. Та не виключено, що це явище має глибшу історію, бо, наприклад, у староболгарській мові ці літери не мали чіткого розмежування і в найдавніших текстах вживався переважно ъ.

Великі літери для написання імен божественної ієрархії, святих і преподобних, сакральних понять вживаються непослідовно: *Христе, Пророка, Бѣговимь* (О 17, 17, арк. 262 зв., 267, 272), *Бѣмѣжнѣа, Богородце* (Ладиж. 4, 128, арк. 71 зв.), але *дѣви* у тому ж Ірмолої (арк. 32 зв.; див. нижче докладний опис Любачівського ірмолоя). Подібно у Львівському ірмолої (МВ 50, 2): *вселенна нѣрѣалннѣ* (арк. 143 зв.), *пророкѣ нѣѣнѣ* (арк. 70), але *радѣннѣа Ѣионѣ* (арк. 144 зв.), *Хриѣтоѣ* (там само)³⁴; у Волинському ірмолої 1632 р. (НТШ 330, 45) — *превѣннѣнѣа бѣго вѣѣкѣнѣ*, але *вѣгѣроднѣа* (арк. 31). Систематичніше великі літери вживаються у друкованих ірмолоях.

Іноді писарі та видавці стародруків виділяють окремі слова, підкреслюючи їх сакральну сутність: лексема *СЛОВО* в Ірмолої з Потелича (Q 375, 641), очевидно, йдучи за євангелистом Йоаном: «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було Бог» (Йо. 1:1), у догматику 8 гласу львівського друку 1709 року виділено початкове слово *ЦАРЬ* (арк. 138):

29. Виділення слова «ЦАРЬ», початок догматика 8 гласу, видання 1709 р. (арк. 138)

Трапляються у досліджуваних пам'ятках помилки, які задля точнішого відтворення й розуміння варто проаналізувати. Найчастіше зустрічаються механічні описки: заміна близьких за графікою або звучанням літер, їх

³³ Див. факсимільну публікацію рукопису, зокрема, підрядкову транскрипцію словесного тексту, яку приготувала Кароліна Луцка (*Das Lemberger Irmologion*, с. 3, 467; див. також іл. 1–3 на с. 580–582 нашого Каталогу). Подібне зустрічається і в російських рукописах (див.: Г. В. Алексеева. *Византийско-русская певческая палеография*, с. 59).

* Та зазвичай у кінці слова ъ писався після твердих приголосних, а ѣ вказував на м'які.

³⁴ Пор.: Э. Балецкий. *Эгерский рукописный ирмологий*, с. 314.

перестановка у складах, пропуски і таке ін.: *хрѣхо^в* замість *грѣхо^в* (МВ 50, 2, арк. 189), *древле во вавилонѣ* замість *вавилонѣ* (там само, арк. 99), *Смѣти рпѣнѣмѣ* замість *празнѣмѣ* (там само, арк. 241 зв.), *ѣтиѣѣ* замість *антиѣон* (О 44, 8, арк. 9), *Дѣхъ свѣтѣй* замість *свѣтѣй* (друк 1709, арк. 185). Іноді переписувач зауважує помилку й виправляє її — наприклад, пропущену літеру *р* у слові *ѣвѣмскѣа* дописує над рядком і виділяє кіновар'ю (Q 358, арк. 155 зв.).

Характерними є описки в Ірмолої Волошиновича (F 566, 762): *Дрѣгович* замість *Дрогович*, *видичи* замість *вѣдѣчи* (арк. 152 зв., 153 зв.); мабуть, переписувач змішував кириличне *ѣ* з *и* латинським.

Нерідко у тексті повторюються окремі слова чи вислови, іноді й склади, що властиве музично розлогим піснеспівам: аллілуяріям, Херувимським пісням, причасникам та ін. Так, окремі слова і фрази повторюються у причасниках «Хваліте Господа» та «Чашу спасенія» Любачівського ірмолая: *Хваліте хвалите хвалите Господа, Гдѣ со нѣсѣ. Го нѣсѣ хвалите господа со нѣвѣ со нѣсѣ.* (ЛПМ, Рук. 103, 192, арк. 7–7 зв.), *Чашѣ чашѣ чашѣ спасеніѣ прїймѣ ѣмѣ, Господне призовѣ призовѣ призовѣ.* (арк. 7 зв.–8). Подібне спостерігається і в Херувимській пісні — наприклад, у білоруському Ірмолої Пахомія Паценки: *Иже херѣви^м иже херѣви^м херѣви^м иже херѣви^м* (О 25, 168, арк. 6).

Грамотичні похибки загалом трапляються досить рідко, що вказує на високу грамотність писарів.

Склади в словах, як правило, були відкритими, тобто завершувалися голосними або півголосними, що загалом властиве літургійним текстам, оскільки переважна їх більшість проспівувалася або ж промовлялася вголос. Якщо ж склад все ж завершувався приголосними, тоді над ними проставлялися *паєрки*, які сигналізували «мовчанку» цих літер, тобто, вони не проспівувалися і не проголошувалися (приклад див. нижче в описі Любачівського ірмолая).

В основному тексті часто помітні елементи народно-розмовної мови і насамперед у фонетиці: *-є* замість *-я* — *и зѣмѣа потресѣа, Свѣтомѣ дѣхѣ* (МВ 50, 2, арк. 188 зв., 12), *въ пасѣхъ, свѣтомѣ* (НД 161, 21, арк. 97, 101 зв.)³⁵, *марѣа магдалини* замість *магдалена* (МВ 50, 2, арк. 39 зв.). У київському списку другої чверті XVII ст. (ДА 85 Л., 42) анонімний писар передає тверду вимову шиплячих і деяких інших приголосних: *жызни* (арк. 130 зв.), *жывота* (133 зв.), *шырота* (134), *Хрысто^в* (136), *вчыстивше* (138 зв.), *Божыа* (140 зв.), що не властиве церковнослов'янській мові. Таку ж тверду вимову бачимо в Ірмолої з Бойківщини: *Ѣдинорѣны сѣѣ, во вышнѣхъ, Хвалыте, вѣлычѣ, стыхыѣа, прокымѣ* (Ладж. 4, 128, арк. 4, 10, 11, 99 зв., 115 зв., 122); мабуть, що прикінцевий склад *-си* у слові *ирмои* теж вимовлявся твердо (арк. 104, 108 зв., 118 та ін.). В Ірмолої другої чверті XVII ст. читаємо *сыли, серцем* (Q 358, 25, арк. 14, 28 зв.). Подібні й інші українізми в ірмолоях зауважили В. Георгієвський в описі Ірмолая

³⁵ Див. іл. 6 на с. 584 нашого каталогу.

1695 року (Син. певч. 37, 318): замість царь — царъ, замість царя — царя³⁶; подібне фіксували Євфимій Карський (1860–1931) — Царє небесный³⁷, Володимир Перетц — тило, поклонишися та інші³⁸.

Багатим на народнорозмовні елементи є основний текст білоруського Ірмоля першої чверти XVII ст. (О 44, 8): непостыжимы" (арк. 14), Царѣ небесныи (арк. 29), памѣт твою (арк. 45), слави^м нсѣсе (арк. 45 зв.), шгрдѣние (арк. 46 зв.), новы" ерѣсалиме (арк. 93 зв.), тобѣ молися христе (арк. 178 зв.) та ін.

У заголовку осмогласного розділу писар вживає розмовну лексику: Ирѣмосѣ воскресныи гласо (!) первогѣ купно ѡ на празники гдѣи ѡ вѣи ѡ нарочитыи стѣи прѣ годѣ. Ѣ стоіповиим (БА 275, 105, арк. 10).

Українською мовою іноді пишуться назви місяців — наприклад, у *скарі* ірмоля 1696 р. з Тернопільщини: травень, червень, липець, серпень, паздернік, листопад, грудень, стычень, лютий (Q 277, 321, арк. 1 зв.–7 зв.).

Народний струміль впливав і на інші фонетичні особливості. Літера ѣ частіше передає звук і — наприклад, виханиѣ і вѣханіѣ в одному й тому ж Ірмолю з Яворова (F 227, 706, арк. 324–325), Хвалѣте хвалѣте хвалите гдѣода в Перемишльському ірмолю сер. XVII ст. (Унів, Рук. 1, арк. 15 зв.)³⁹.

Частим є змішання ѣ з и — во вѣкы, ѡвѣща^аси еси вѣти (МВ 50, 2, арк. 8 і 243), сынѣ, синѣ і сына (там само, арк. 226 і 228 зв.); трѣици і вѣишныѣ (I, 1108, 265); И нинѣ и прѣно и во вѣки вѣко^м (Унів, Рук. 1, арк. 7)⁴⁰. Подібне спостерігається на всьому етнічному просторі українців: в Ірмолю середини XVIII ст. з Київщини, переписаному священиком Стефаном Николаєвичем (ДА 86 Л., 796) — Хрысте (арк. 101 зв.) і Христе (арк. 129) чи Бойківщини 60–80 років XVII ст. (Ладиж. 4) — Ялылѣ та Ялылѣ (арк. 2 зв.–3), тобто літера и передає частіше тверду вимову. Цікаво порівняти написання одних і тих же слів у різних рукописах: покрывали водами (МВ 50, 2, арк. 64) і покрывѣл" водами (ЛІМ, Рук. 103, 192, арк. 210 зв.), що промовляє за однаково тверду вимову цієї літери у галицьких і київських кодексах, де вона передається різними графемами.

У родовому відмінку замість звичного для церковнослов'янської мови закінчення на -аго трапляється українська форма -ого — у Київському ірмолю 1699 р. напѣлѣ кїевского (БА 254, 329, арк. 10). Цікаво, що в колонтитулі

³⁶ В. Георгиевский. *Флорищева пустынь: Историко-археологическое описание с рисунками*. Вязники 1896, с. 271–281.

³⁷ Е. Карский. Отчет о научных занятиях в библиотеках Москвы, Троице-Сергиевой лавры и Слуцка // *Варшавские университетские известия* (1898/9) 17.

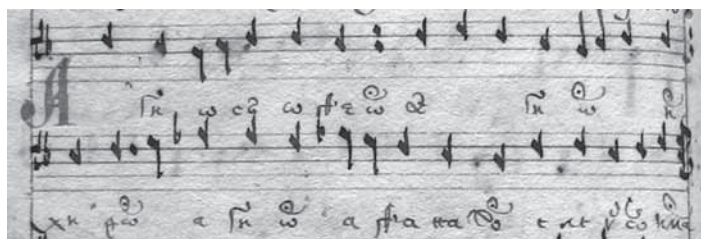
³⁸ В. Перетц. *Рукописи библиотеки Московского университета, самарских библиотек и музея и минских собраний* [=Описание рукописных собраний, 3]. Ленинград 1934, с. 179, № 30 (сьогодні місце знаходження цього Ірмоля невідоме).

³⁹ Див. також публікацію цього тексту: *Литургия св. Иоана Златоустого з Перемишльського ірмологіона 50–60-х років XVII століття* [=Антологія візантійсько-слов'янської монодії, вип. 7]. Львів: УКУ 2008, с. 19.

⁴⁰ Там само, с. 9, іл. на с. 23.

він пише *Лѣтѣрїа напѣлѣ Кїевскогѡ* (БА 254, 329, арк. 10–15), що засвідчує тверду місцеву вимову першого складу назви рідного міста Києва. Таку ж вимову похідної лексеми від назви імени української столиці зберігає писар Ірмолая з Бойківщини (Ладиж. 4, 128): *Слѣжка кїевская* (арк. 3 зв.–4).

Літера *г* звучала переважно м'яко, а для передачі твердого звучання цієї фонемі іноді вживали літеру *г*, відсутню у церковнослов'янській абетці (переважно у чужоземних словах): *Агнѡс* в Ірмолаях бібліотеки Унівської лаври Рук. 1 і 3 (арк. 8 зв.–9; арк. 31 зв.), Манявському (BCS, Ms slav. 10845, арк. 145; див. іл. 29 на с. 606 нашого каталогу); цю ж літеру бачимо і в Лежайському ірмолої: *Богѡгарскоѡ* (НД 103, 246, арк. 123 та ін. (див. іл. 24 на с. 602 нашого каталогу):

30. Літера *г* у кириличному тексті, Перемишльський ірмолой 50–60 рр. XVII ст. (Унів, Рук. 1, арк. 8 зв.)

Літеру *г* вживав у своїй *Граматичі Словенській* Мелетій Смотрицький (наприклад, *грамматїки, грецком, гды, аргумента, орфографїа* та ін.), ввівши її до кириличної абетки (арк. АГ)⁴¹; вживають її також українські стародруки («догматъ» у киево-лаврському друці «Миръ с Богомъ челоувѣку» Інокентія Гізеля 1669 року (с. 77 та інші)⁴².

Характерними українізмами є заміна дієслівного закінчення *-ил* на *-ив*: *Узривъ изъ грѡба* (МВ 50, 2, арк. 244 зв.) і *оузрѣѡ* (МВ 417, 317, арк. 402), *шегтѡвѡвѡ* (БА 275, 105, арк. 124 зв.), *ходивъ, ходїѡ* і *ходїѡ* (МВ 50, 2, арк. 42 зв.; БА 275, 105, арк. 144 зв.; Петр. 123, 330, арк. 123, друк 1709 р., арк. 107 зв. — ірмос 1 пісні 6 гласу «Яко по суху»). Українізми трапляються і в написанні імен — *Мо"її* (Петр. 123, 330, арк. 191 зв. — стихира Воздвиженню «Єгоже древле»). Елементи лемківської говірки відображені в основному тексті переписувача Егерського ірмолая⁴³.

⁴¹ Мелетій Смотрицький. ГРАММАТИКН Славѣнска прѡвильноѡ Сѡнтагма. Єв'ю 1619; див. факсимільну публікацію: Мелетій Смотрицький. *Граматика* / підгот. факсим. видання, дослідження Василь Німчук [=Пам'ятки української мови XVII ст.]. Київ: Наукова думка 1979.

⁴² Див. найновішу факсимільну публікацію: Гізель Інокентій. *Мир з Богом чоловіку* // Інокентій Гізель. *Вибрані твори*, у 3 томах / упоряд. Лариса Довга, т. 1, кн. 2. Львів: Свічачо 2008.

⁴³ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 303.

Виразні народнорозмовні елементи помітні у написанні числівників: *конець гласъ осьмомъ* (ЛІМ, Рук. 84, 466, арк. 69), *конецъ семомъ гласъ* (Лукаш. 78, арк. 113 зв.), «koniec hlasu semoho» (Кап. Q 65, арк. 186; тут латинська абетка чітко демонструє фрикативну вимову звуку, позначеного літерою *h*; у Супрасльському ірмолої 1601 р. — *антифонъ шестый, седмий, осмый* (I, 5391, 5, арк. 333–335). На подібні числівникові форми у руських мінеях звернув увагу ще Ватрослав Ягіч — *семмо гьворь*⁴⁴. У заголовках зустрічаються й інші народнорозмовні звороти: *въ недѣлю къвѣтнѣю* (БА 101, 117, арк. 139), *въ свѣотъ великоднѣю* (НТШ 66, 154, арк. 120 зв.), *стихира на похоронъ* (НД 104, 509, арк. 50).

Отож тексти ірмолоїв дають цікавий матеріал для вивчення української редакції церковнослов'янської мови, передаючи її реальне звучання на порозі Нового часу. На цю важливу особливість давніх нотованих текстів вже звернули увагу лінгвісти⁴⁵, але матеріал українсько-білоруських ірмолоїв залишився поза їх увагою.

Певна архайзація мови основного тексту і в ремарках помітна у почаївських виданнях (1766, 1775, 1794), у яких відновлюються окремі правописні й лексичні норми церковнослов'янської мови — *всемирнѣю гласъ, Иже червѣмы* та ін. Та коли нотовидання, починаючи з 1816 року, знову перемістилися до Львова, почасти відновлюється давніший правопис: *всемирнѣю гласъ* (видання 1816 року, арк. 1 зв.), але написання *Иже червѣмы* зберігається до останнього видання 1904 (1906) року.

Грецька мова у грецьких напівах передавалася кирилицею — наприклад, у Перемишльському ірмолої 50–60 рр. XVII ст.: *Ѹгиносъ ѡ ѡѡ ѡгнѡ ѵхирѡ ѡгнѡ ѡѡнатѡ* (Унів, Рук. 1, 1117, арк. 8 зв.)⁴⁶. У Львівському ірмолої (МВ 50, 2) ці напиви підтекстовані мішаною латино-слов'янською графікою з окремими грецькими літерами: «Neanes ита червѣyum mystykos» (МВ 50, 2, арк. 248 зв.)⁴⁷.

У болгарських напівах тексти дещо коротші і мають меншу кількість складів, які часто наповнені розлогою і навіть віртуозною мелодикою у руслі пізньовізантійського калюфонного стилю. Таким, наприклад, є початкове речення Успенської стихири «Богоначальним мановенієм», яке подаємо у порівнянні з місцевим руським варіантом з одного й того ж рукопису — Львівського ірмоля кінця XVI ст. (МВ 50, 2; див. іл. 31).

Тут виразно помітний жвавий і навіть танцювальний ритм *болгарського* напіву та розлогий і протяжніший руський. Подібне бачимо і в каноні на Вербну неділю з того ж Львівського ірмоля. Порівнюючи тексти обох

⁴⁴ В. Ягіч. *Службные минеи*, т. 2, с. 71.

⁴⁵ Пор: Б. А. Успенский. Древнерусские кондакари как фонетический источник; див. також його ж працю: *Архаическая система церковно-славянского произношения*. Москва 1968.

⁴⁶ *Литургія св. Йоана Златоустого з Перемишльського ірмологіона*, с. 10.

⁴⁷ J. Jasinov'skyj, C. Lutzka. *Das Lemberger Irmologion*, с. 498–504.

Bo - го на - ча^п - ни^м ма - но - ве - ни е^м

Bo - го на - ча^п ни - мь ма - но - ве ни е мь

ѿ ве - - - - - сю - - - - дѣ

ѡ - то - ве - - - - - сю дѣ

31. Стихира на Успення «Богоначалним мановением» болгарського та руського напівів, Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 103 зв.–104, 106)

напівів канону на В'їхання в Єрусалим цієї ж пам'ятки, Крістіян Ганнік підкреслив, що руський напів має давнішу мовну редакцію й подекуди використовує хомонію, тоді як болгарський є новішої редакції⁴⁸.

Для болгарського напіву характерними є також частіше вживання титлів, нарядкових літер та інших скорочень, що промовляє за компактнішу мелодику цих напівів. Наведемо для прикладу початковий розділ стихири «Прийдіте людиє» місцевого та болгарського напівів (МВ 50, 2, арк. 226–226 зв. і 228 зв.):

місцевий —	Придѣте лядне триоставно-мѣ бо-же-ствѣ по-кло-ни-мъ-си;
болгарський —	При ^п -дѣ-те лн-дн-ѣ три-ста ^в -но-мѣ бо-же-ствѣ по-кло-ни-си;
місцевий —	сы-нѣ бо ѿ-тъ-ци со све-ти-мъ дѣ-хо-мъ;
болгарський —	си-нѣ бо ѿ-ци со све-ти ^м дѣ-хо ^м .

Нерідко в ірмолоях спостерігаються певні лексичні відмінності у порівнянні з узвичаєними перекладами⁴⁹. Наприклад, у догматику 5 гласу за двома списками читаємо: **нѣвѣсты ѡбра^ѣ** (МВ 50, 2, арк. 31) і **дѣвици ѡбра^ѣ** (МВ 44, 63, арк. 215). Мабуть, тут можна говорити про певні редакції перекладу, проте це окреме лінгвістичне питання, яке потребує спеціального фахового дослідження.

Іноді у церковнослов'янські тексти вносилися виправлення, як це спостерігається в Ірмолої першої чверті XVII ст. (О 44, 8); причому ця редакторська правка за палеографічними ознаками є досить близькою до основного почерку тексту. У другому каноні на Різдво Христове «Спасе людиє чудодія» є декілька таких виправлень: в ірмосі 3 пісні **При^пдѣ ко пѣннѣмѣ раво^в сы^п** «благодатель врага» — виправлено **При^пдѣ ко пѣнни раво^в свой^х благодателю врагѣ** (арк. 61 зв.); в ірмосі 4 пісні: **на ѡбновленнѣ слова** виправлено **на ѡбновленнѣ** (арк. 67).

⁴⁸ Кр. Ганнік. Канон на Вербну неділю // *Канон на В'їхання в Єрусалим*. Львів 2003, с. 9–12 (паралельний німецький текст на с. 5–8).

⁴⁹ И. Вознесенский. *Церковное пение*, вип. 1, с. 33–34.

Особливою рисою ірмолоїв є постійне варіювання елементів подовження тексту (хомонія) та його скорочення за допомогою титл і надрядкових літер, завдяки чому він то розширюється, то скорочується, регулятором чого є музична форма (про це мова йшла вже вище). Наведемо приклади — початок догматика 1 гласу Львівського ірмолея (МВ 50, 2, арк. 1): *Всемирѣнѣмъ славу что человекъ прозвѣшъ и владыкъ рожде"шъ, небенѣмъ дверь*. Тут повноголося у словах *всемирѣнѣмъ, что* поєднується з проспівуванням півголосних *ь* і *ъ* — *человѣкъ, прозвѣшъ*. У той же час у тексті зустрічаємо скорочення тексту — *небенѣмъ, рожде"шъ*. У пізнішому Львівському ірмолої 1679 р. (ОН 235, 243, арк. 27–27 зв.) цей же текст дещо коротший — *всемирѣнѣмъ славу ѿ человекъ прозвѣшъ и владыкъ рожде"шъ небенѣмъ дверь*, що зумовлене певним спрощенням, скороченням мелодичної структури.

Елементи хомонії в українських ірмолеях відзначали Іван Вознесенський⁵⁰ та Омелян Балецький⁵¹. Загалом хомонія мало була поширена в українській церковній монодії і вживалася не так послідовно, як це було у російській практиці⁵². Її прояви помітніші у давніх ірмолеях, пізніше вона майже зникає.

Степан Смоленський також звернув увагу, що у російських знаменних рукописах одне й те ж слово, навіть в одному рядку, пишеться по-різному: з *ъ* чи *ь*, або повноголосні *о* чи *е* — в залежності від музичної форми напіву: «На одной строке мы тут имеем и «всѣмъ» и «всѣмо», появившемся от влияния напева»⁵³. Особливо переконливим у цьому, на думку Смоленського, є варіантність у написанні слова *днесь*, яке часто зустрічається у стихирах — «сообразно тезисам и арсисам положенного для него напева» — *дньесь, дньесе, денесь, деньсе*, а в розпалі хомонії *денесе*⁵⁴. Подібної думки дотримуються також сучасні російські дослідники-медієвісти⁵⁵. В Україні про хомонію декілька статей опублікувала Олена Шевчук⁵⁶. Схоже

⁵⁰ И. Вознесенский. *Церковное пение*, вип. 1, с. 32–34.

⁵¹ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 308–309; наприклад: во дому, ко господу, сомотреніе та ін.

⁵² E. Koschmieder. *Przyczynki do zagadnienia chomonji w hirmosach rosyjskich*. Wilno 1932; I. Gerus-Tarnawecy. Reducible Vowels and Xomonija in a Hitherto Unknown Eastern Slavic Monument (Toronto Krjuki-Manuscript) // *Canadian Contributions to the Seventh Intern. Congress of Slavists*. Den Haag 1973, с. 219–226; Ch. Hannick. Chomonie und historische Phonetik des Altrussischen // *Лингвистическая полифония: Сборник статей в честь юбилея профессора Р. К. Потаповой* / відп. ред. В. А. Виноградов. Москва: Языки славянских культур 2007, с. 212–221.

⁵³ С. Смоленский. *О древнерусских певческих нотациях*, с. 80.

⁵⁴ Там само, с. 82.

⁵⁵ Г. В. Алексеева. *Византийско-русская певческая палеография*, с. 63–65; Е. Г. Червякова. *Феномен раздельноречия в гимнографии древнерусского православного богослужения*. Автореф. канд. искусств. Новосибирск 2005.

⁵⁶ О. Шевчук. Про один аспект зв'язку слов'янських церковно-співних традицій XVI — початку XVII ст. (хомонія) // *Старовинна музика: Сучасний погляд*, кн. 3

явище властиве також народній пісні, що впливає з метричної організації текстів⁵⁷.

У величаннях іноді трапляється мнемонічна вставка *леге*⁵⁸ (НТШ 235, 449, арк. 243–247; Перетц 185, 34, арк. 322–344, у почаївських виданнях).

32. Мелодична вставка *леге*, величання у почаївському виданні Ірмологіона 1766 р. (арк. 191)

Неясною залишається пунктуація, як і в цілому для українсько-білоруської писемності того часу. Омелян Балецький висловив думку, що в ірмолоях така взагалі відсутня⁵⁹. Та все ж у багатьох рукописах і друкованих виданнях пунктуація вживається — крапка (.), кома (,), двокрапка (:), крапка з комою (;), а наприкінці виставлявся знак ÷, який вказував на завершення тексту, тобто виконував функцію заключної крапки, що було властивим для рукописної кириличної книжності взагалі⁶⁰. Очевидно, ці знаки мали певне синтаксичне значення, відмінне у різних кодексах. В Ірмолої початку XVII ст. (О 44, 8) у тексті послідовно вживається (,), а наприкінці (÷); на арк. 81 при завершенні тексту вжиті обидва знаки (,÷).

При підготовці давніх текстів до друку палеографи пропонують знаки пунктуації залишати без змін, навіть якщо їх значення не відповідає сучасному. У нашій публікації двох канонів на Різдво Христове знаки пунктуації проставлені за рукописом⁶¹. Очевидно, коми й крапки були близькими за значенням і вживалися для відзначення музично-текстових цезур.

[=Науковий вісник НМА ім. П. І. Чайковського, вип. 61]. Київ 2007, с. 12–28; її ж. Раздельноречие в аспекте связи южнославянской и восточнославянской певческих традициях // *Гимнология*, кн. 5. Москва 2008, с. 205–218.

⁵⁷ James Bailly. On the Rhythmical Function of Pleoiphonic/Non-Pleoiphonic Pairs in Selected Russian Lyric Folk Songs // *Palaeoslavica* 5 (1997) 161–180.

⁵⁸ *Леґе* (з грецької) — говори, співай; див.: Е. Тончева. *Манастирѣтъ Голям Скит*, с. 104.

⁵⁹ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 314.

⁶⁰ Е. Ф. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 224–227.

⁶¹ *Два канони на Різдво Христове з нотолінійного Ірмологіону першої чверті XVII століття*. Львів: Видавництво УКУ 2005.

33. Сторінка з Любачівського ірмологіона 1674 р. (Рук. 103, арк. 93 зв.)

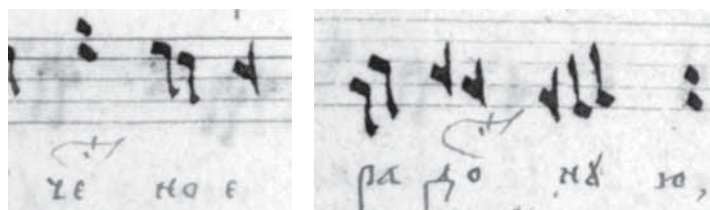
Палеографічний опис Любачівського ірмолая (ЛІМ, Рук. 103, 192). Рукопис створив Павло Смеречанський у містечку Любачеві на Перемишльщині 1674 року. Переписаний вправним дрібним півустановом із властивим для нотованих текстів розподілом на склади, згідно з потребами музичного тексту. Писаний одним почерком, за винятком початкових сторінок празничних стихир (арк. 230–252), де почерк грубіший і менш вправний*; можливо, належить учневі.

Літери письма злегка нахилені праворуч, писані рівно і загалом не виходять за нижню горизонтальну лінію, за винятком літер *с*, яка часто заходить за верхню і нижню лінії, *в* та *п*, які піднімаються уверх, а також літер *х*, *з* та *у*, які опущені за нижню лінію. Літера *т* у формі щогли з характерною зверху поперечкою високо підноситься над рядком; подібно пишеться також літера *ѣ*. У тексті літери розміщені досить вільно і не торкаються одна одної, за винятком окремих складів з більшою кількістю літер, що також впливає з суто музичних потреб.

Коли ж на один склад припадає розгорнутий мелодичний текст, то писар у словесному тексті проставляє характерні прочерки. Правда, такі прочерки проставлялися не завжди і в багатьох рукописах залишені порожні місця.

Великі літери, як вже відзначалося вище, вживаються в іменах божественної та небесної ієрархії, святих і преподобних, сакральних словах, у біблійних географічних назвах: *Блажѣнѣ*^ѣ, *Бога*, *Серафимо*^ѣ (арк. 8 зв.), *Богородице* (арк. 9), *Невѣсти*^ѣ, *Невѣсти*^ѣ (арк. 19 зв., 31 зв.), *Дѣво*^ѣ, *Благо*^ѣ, *Дѣво*^ѣ (арк. 128), *Дѣво*^ѣ (арк. 166 зв.), *Ієрусалиме*, *Ізраи*^ѣ, *Свѣтѣ*^ѣ (арк. 183 зв., 197 зв., 198), однак *Христо*^ѣ частіше пишеться з малої літери. У церковнослов'янській мові такі імена зазвичай пишуться скорочено і під титлами; без сумніву, що ця практика була зумовлена власне музичними потребами задля точної фіксації проспівуваних складів.

Склади, як правило, є відкритими, тобто завершуються голосними літерами. Якщо ж склад завершується приголосною, вона виноситься над рядком, в тому дві і більше літер — *че*^ѣ*тноѣ* (арк. 257), *радо*^ѣ*тнѣ* (арк. 261, іл. 34):

34. Надрядкові літери, Любачівський ірмологіон (Рук. 103, арк. 257, 261)

* Тут зникають розмашиста літера *с* і *т* з високою щоглою, з'являються лігатури — наприклад, *тѣ*.

Коли ж такі приголосні залишаються у рядку, то вони позначаються спеціальними значками приглушення — паєрками ('): н̄ в̄р̄ным̄ пок̄ор̄ника (арк. 259 зв., іл. 35):

Іноді паєрик виставляється біля прийменника чи сполучника, записаних разом з початковим складом наступного слова: к̄д̄р̄жимом̄ (арк. 265):

Твердий і м'який знаки у Любачівському ірмолої вже остаточно стали глухими, тож не проспівувалися і майже не вживалися (як виняток односкладове д̄х̄ъ, арк. 287).

Звук у переважно передається літерою ѡ, а на початку слів через ѡ — ѡз̄никков (арк. 260 зв.), але ѡд̄окр̄еніє на тій самій сторінці чи ѡчит̄елл (арк. 260), ѡѡт (арк. 2 зв.).

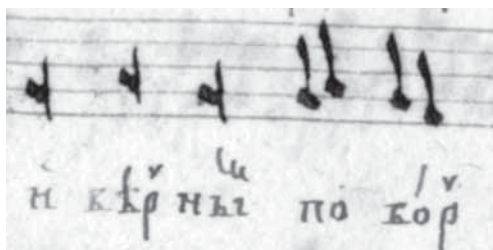
Для передачі йотованого я писар постійно вживає малий юс ѡ, а на початку слова пише ѡ — ѡко (арк. 193 зв.), во сн̄ѣ ѡв̄шл̄л (арк. 260 зв.).

Звуки е і є передаються однією літерою е — Слава тек̄ѣ Б̄же, б̄г̄гословеніє твоє (арк. 3; див. також приклади вище); на початку ж слова або складу вживається літера є — єдиномислію мӣ і єдиномислію мӣ (арк. 256 зв. і 257 зв., єдинокровниче (арк. 256). Зрідка вживається також літера зіло (ѡ): в узвичаєних позиціях — ѡгло, та незвичних — ѡл (арк. 197 зв.)⁶². У запозичених словах використані окремі грецькі літери, які увійшли до кириличної абетки, — ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ: ѡнимл̄л" (арк. 218), ѡло" (арк. 253 зв.), ѡггп̄т̄скал (арк. 198), ѡн̄ѡ во кут̄ѣ.

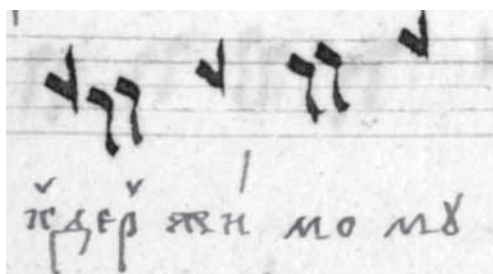
З надрядкових і придихових знаків вживаються оксія ['], варія [^], періспомена [~], ісон [~]. Для скорочень слів вживаються титла ["] (див. іл. вище).

Послідовно проставляються знаки пунктуації, які поділяють текст на фрази і речення, а також вказують на закінчення піснеспівів. Це [.], [,], [;] і [:]. Наприкінці частіше вживається крапка, а для означення скороченого слова (переважно у заголовках і глосах) двокрапка.

Вивчення палеографії однієї з наймасовіших пам'яток української писемности ранньомодерної доби, тексти якої звучали в церквах щоденно і на всьому етнічному просторі, безумовно сприятиме глибшому пізнанню графічних норм тогочасного письма. Це також поглибить розуміння й особливості функціонування церковнослов'янської мови, тобто літературної мови українців цієї доби.

35. Паєрки, Любачівський ірмологіон (Рук. 103, арк. 259 зв.)

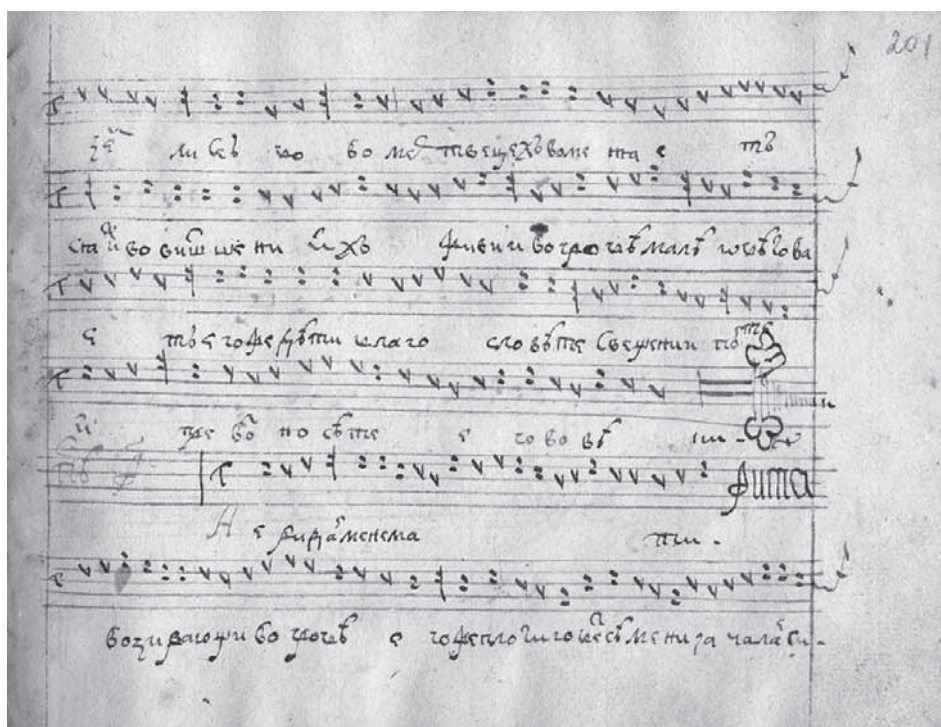

36. Паєрки біля прийменника чи сполучника (Рук. 103, арк. 265)

⁶² У Словітському ірмолої — *протѣ ѡвѣреска* (О 17, 17, арк. 268).

2.6. Палеографія київської ноти

Музичні тексти українських і білоруських ірмолоїв записані п'ятилінійною нотацією з чітким означенням висоти й тривалости нот (іл. 37–38).

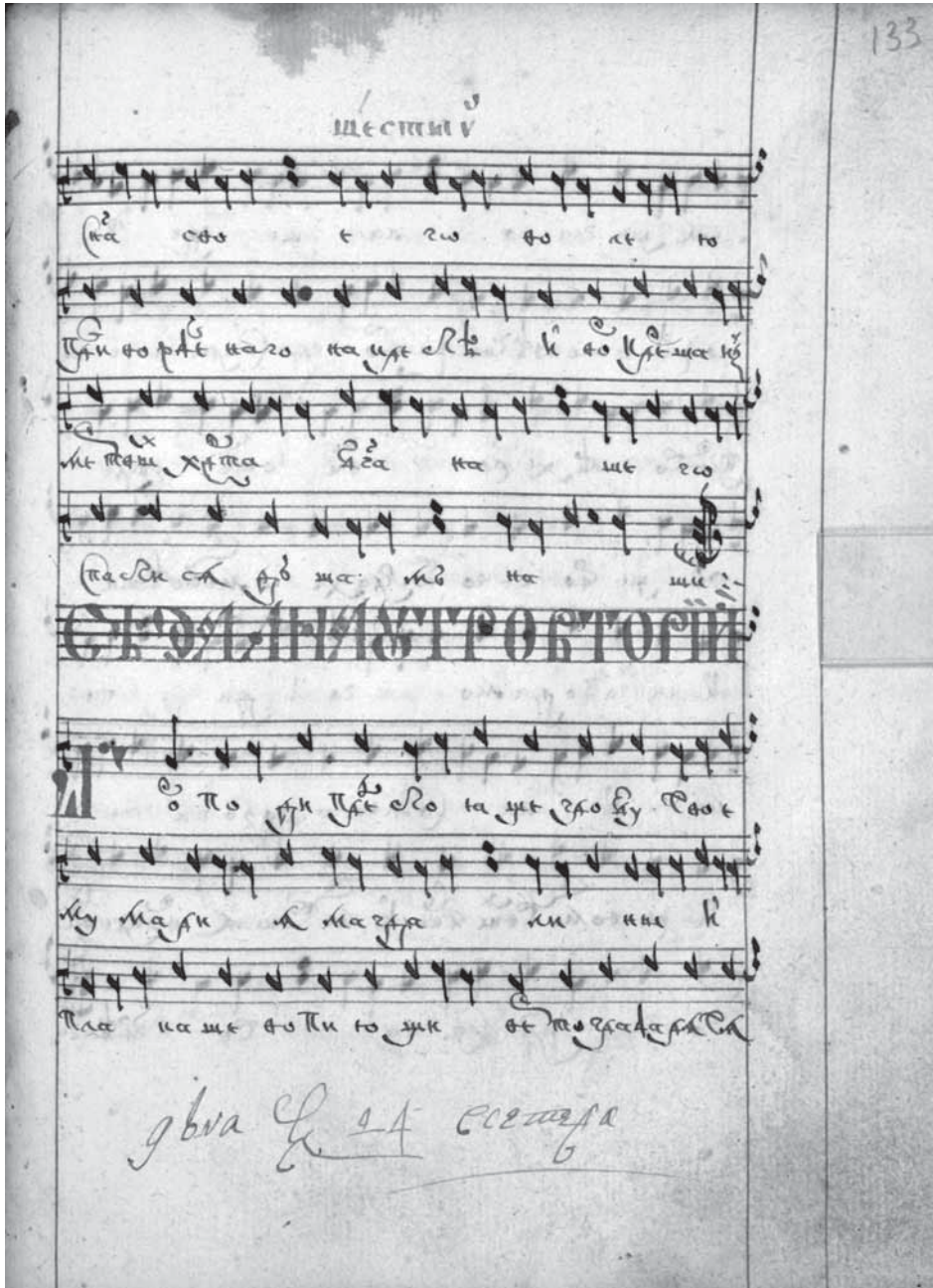
37. Київська нота Львівського ірмолоя кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 201)

Цією ж нотою в Україні та Білорусі записували також партесні твори¹ (іл. 39), духовні пісні² (іл. 40), інструментальні жанри³ (іл. 41). На оригінальність київської ноти ще у XVII ст. звернув увагу пастор-євангелист Йоган

¹ Див. публікацію найдавніших уривків і реконструкцію партитури: М. Дешиця. Найдавніша пам'ятка партесних творів // *Καλοφωνία* 1 (2002) 117–120; див. також ілюстрації на вклейках у книзі: Н. Герасимова-Персидська. *Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст.* Київ: Музична Україна 1978.

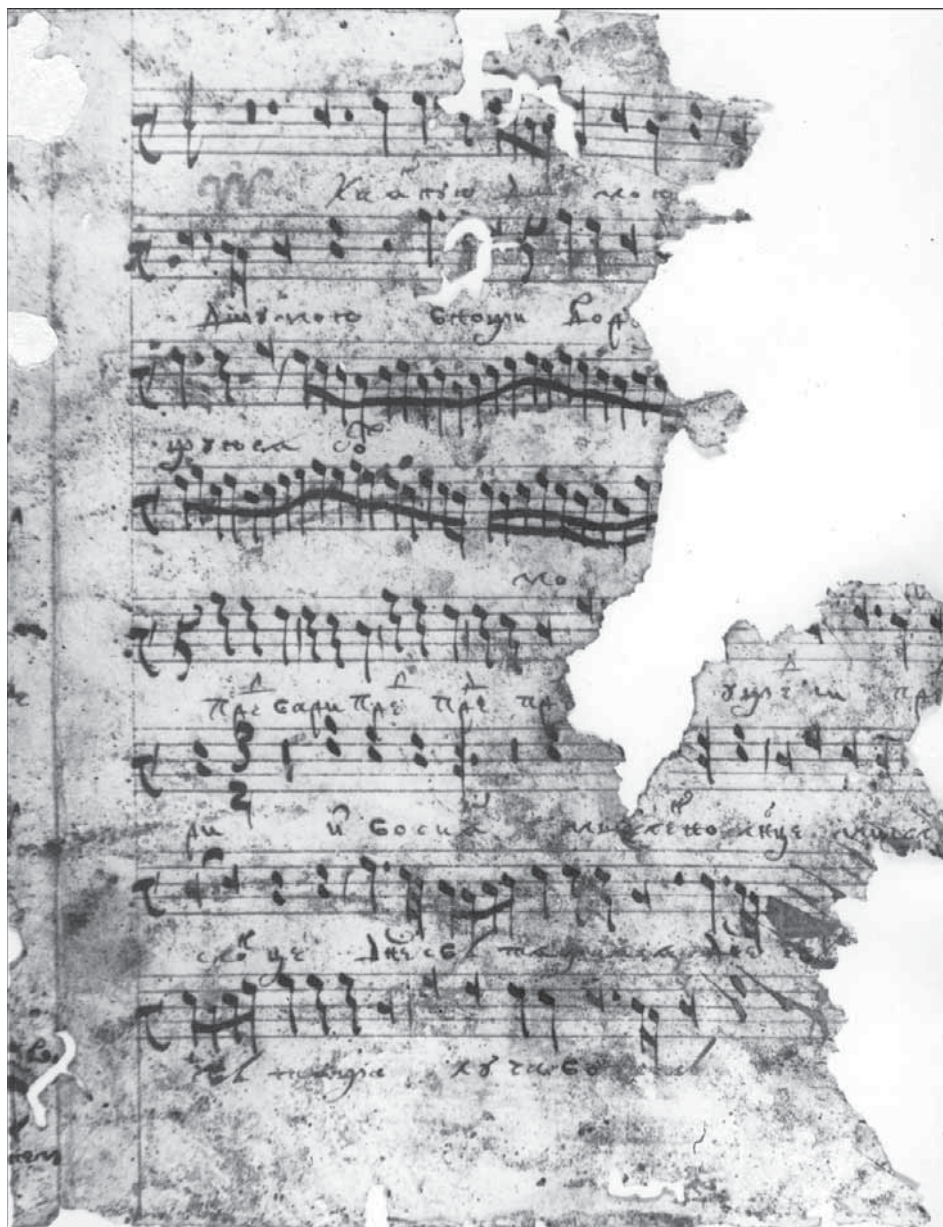
² У збірниках духовних пісень київська нота вживалася до середини XIX ст., а подекуди й пізніше; див.: Ю. Медведик. *Українська духовна пісня XVII–XVIII століть.* Львів: Видавництво УКУ 2006, с. 76.

³ *Muzyczne silva rerum XVII wieku: Rękopis 127/56 Biblioteki Jagiellońskiej* / підг. Jerzy Gołos, Jan Stęszewski. Kraków: PWM 1970, іл. 2 на вклейках.

38. Київська нота Перемишльського ірмоля 50-60 рр. XVII ст. (Унів, Рук. 1, арк.133)

39. Київська нота львівських уривків партесних творів 1-ї пол. XVII ст. (ЦДІАУЛ, Архів львівського братства (ф. 129), оп. 2, № 1553)

40. Київська нота духовної пісні 90-х рр. XVII ст. (Петр. 233, с. 45)

Гербіній (1627–1679, за іншими відомостями 1633–1676) й 1675 року опублікував її зразок під назвою *notae musicae ruthenorum*⁴ (іл. 42).

Назви «київська нота», «київська квадратна нота», «київське знамя», мабуть, вперше з'явилися в середині XVII ст. в Московії й асоціювалися з *киянами*-українцями як представниками нової європейської вчености, які принесли в Росію нові форми й стилі церковної монодії та багатоголосий партесний спів⁵.

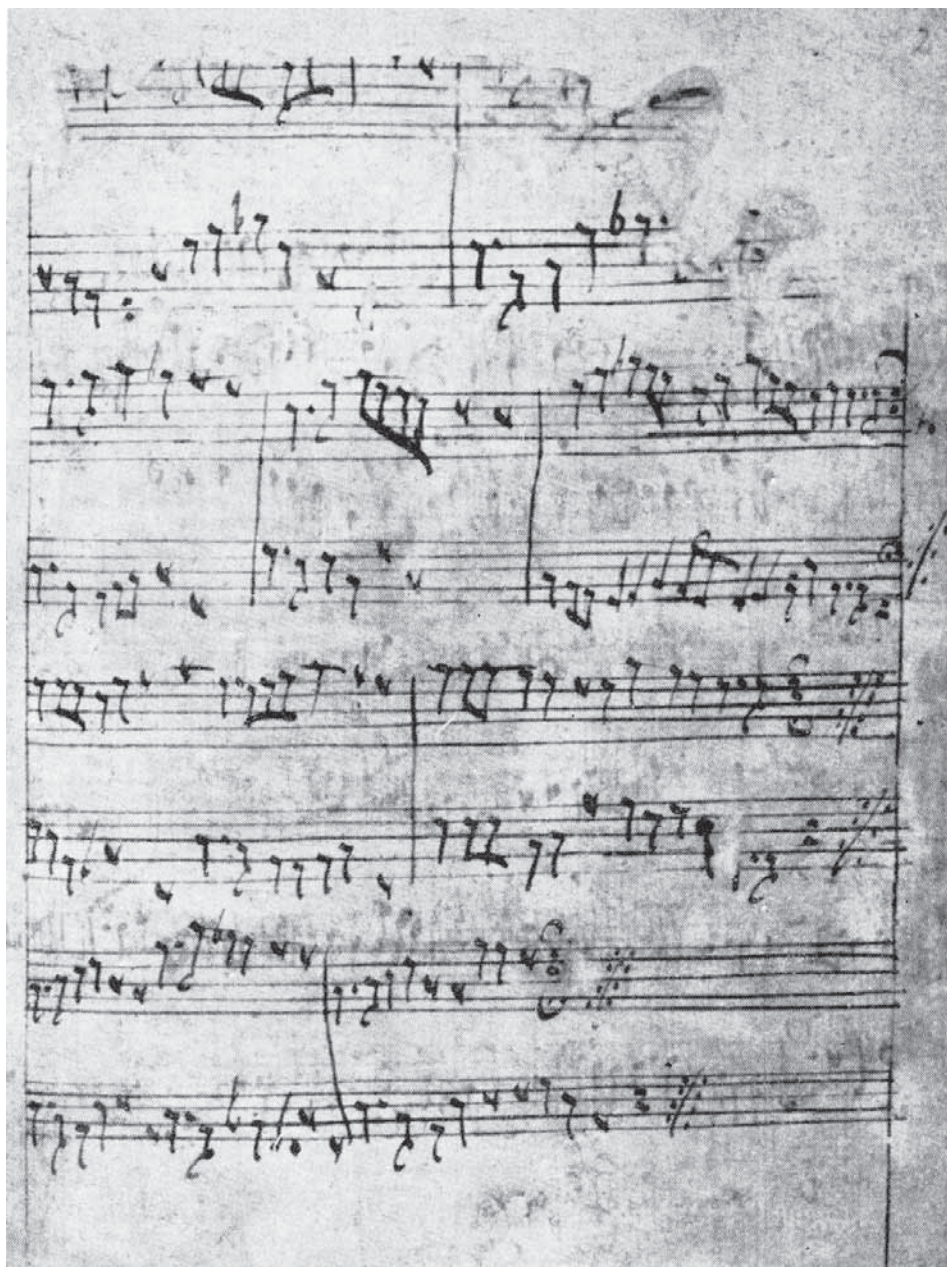
Пізніше про київську ноту писали кардинал Хуан де Кастро (1818–1889)⁶, з яким у Римі співпрацював отець Ізидор Дольницький (1830–1924) зі Львова, добрий знавець українського церковного співу⁷, Оскар фон Різеман

⁴ J. Herbinus. *Religiosae Kyoviensis cryptae, sive Kyovia subterranea*. Jena 1675, с. 154 (факсимільне перевидання: *Seventeenth Century Writings at the Kievan Caves Monastery* / ред., вступна стаття Paulina Levin [=Harvard Library of Early Ukrainian Literature, 4]. Cambridge, Mass. 1987, с. 417); новіші публікації: М. Antonowycz. *Ukrainische geistliche Musik*, с. 132; О. Цалай-Якименко. Перекладна півча література, вклейка між с. 32–33. Гербіній (Ян Капуста у польських текстах) народився й помер у Сілезії, у 1673–1675 рр. був проповідником лютеранської громади у Вільні. 1674 р. побував у Києві і за прихильности архим. Інокентія Гізеля відвідав Печерську лавру, де на нього велике враження справив церковний спів, про що писав у своїх нотатках; очевидно, тоді ж познайомився з київською нотою. Саме в цей час у Віленській академії навчався майбутній композитор і теоретик *києвлянин* Микола Ділецький (1650–1723), і в місцевій францішканській друкарні вийшла у світ невідома ближче його праця *Toga złota w nowey świeata metamorphosi, szlachetnemu magistratowi Wileńskomu na nowy rok przez Mikołaja Dileckiego, akademika Wileńskiego ogłoszona w Wilnie*, єдиний відомий примірник якої загинув у Варшаві під час Другої світової війни (К. Estreicher. *Bibliografia polska*, т. 15. Kraków 1897, с. 207).

⁵ О. Цалай-Якименко. *Київська школа музики*, с. 14.

⁶ Ioannes de Castro. *Methodus cantus ecclesiastici graeco-slavici*. Romae 1881 (російський перекл.: Иоанн де Кастро. *Метод греко-славянського церковного пения испанца Ионна де Кастро...* / перекл. і вид. Иван Вознесенский. Москва — Лейпциг 1899).

⁷ Про співпрацю Хуана де Кастро з Ізидором Дольницьким див.: Дмитро Бучинський. *Еспанський свідок нашої музичної культури*. Йорктон Саск.: Друкарня «Голос Спасителя» 1958 (передрук з *Логосу*).

41. Київська нота інструментальної музики сер. XVII ст. (б-ка УІ, ms 127/56, арк. 2)

(1880–1934)⁸, Йоганес Вольф (1869–1947)⁹, який підкреслював оригінальність графіки київської ноти та ін¹⁰. Проте новіші праці західних науковців з історії нотації навіть не згадують київської ноти¹¹.

Появу мензуральної нотації в Україні пов'язують із проникненням багатоголосих форм, опанування якими потребувало нових способів запису музичних текстів. Історичний контекст київської ноти, її генезу та графічні форми досліджували Дмитро Разумовський, який звернув увагу на оригінальні риси її графічних форм¹², Порфирій Бажанський¹³, особливо ж Іван Вознесенський (1838–1910), який спеціально цікавився українськими ірмологіями й докладно описав цю нотацію¹⁴; цікавився київською нотою також Микола Фіндейзен (1868–1928)¹⁵. Були описані графічні форми та ритмічна шкала київської ноти, пояснено значення ключів і системи гексахордів; звернуто увагу на витоки київської ноти й порівнювано її із західними зразками — Франка з Кельна (Franco Coloniensis, друга половина XIII ст.), Йоана де Муріса (Ioannes de Muris, бл. 1290 — після 1351), чеським Канціоналом з бл. 1420 року, польським Катехизмом Данієля з Ленчиці, що вийшов друком

42. Київська нота за Гербінієм, 1675 р.

її графічних форм¹², Порфирій Бажанський¹³, особливо ж Іван Вознесенський (1838–1910), який спеціально цікавився українськими ірмологіями й докладно описав цю нотацію¹⁴; цікавився київською нотою також Микола Фіндейзен (1868–1928)¹⁵. Були описані графічні форми та ритмічна шкала київської ноти, пояснено значення ключів і системи гексахордів; звернуто увагу на витоки київської ноти й порівнювано її із західними зразками — Франка з Кельна (Franco Coloniensis, друга половина XIII ст.), Йоана де Муріса (Ioannes de Muris, бл. 1290 — після 1351), чеським Канціоналом з бл. 1420 року, польським Катехизмом Данієля з Ленчиці, що вийшов друком

⁸ O. von Rieseemann. *Die Notationen des altrussischen Kirchengesanges*. Leipzig: Breitkopf & Härtel 1909, с. 105.

⁹ J. Wolf. *Handbuch der Notationskunde*, т. 1. Leipzig 1913, с. 96, 120–121.

¹⁰ Див.: F. Zagiba. *Altslawische (russische) Notation* // *MGG*, т. 9. Kassel 1961, шп. 1604–1606; A. Wirsta. *Ukraine: Art music* // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, т. 19. London — New York 1980, с. 407.

¹¹ Див., наприклад: Max Haas. *Byzantinische und slavische Notationen*, 2. Köln 1973; *Notation* / ред. Andreas Jaschinski. Kassel та ін.: Metzler 2001.

¹² Д. Разумовський. *Церковное пение*, с. 80–86.

¹³ П. Бажанський. *Історія руского церковного пінія*. Львів 1890, с. 27–32.

¹⁴ И. Вознесенский. *Церковное пение православной Юго-западной Руси по нотной линейной ирмологам XVII–XVIII веков*, вып. 1. Москва 1898, с. 21–26.

¹⁵ Н. Финдейзен. *Киевская линейная нотация* // *РНБ, арх. Финдейзена*, оп. 1, № 974.

у білоруському Несвіжі (1563–1564)¹⁶ та ін. Борис Кудрик підсумував ці дослідження й опублікував порівняльну табличку ритмічних вартостей київської ноти з паралельними назвами західної мензуральної та сучасної нотації¹⁷.

Київську ноту згадують також посібники з руської музичної палеографії¹⁸. Ніна Герасимова-Персидська заакцентувала культурно-мистецькі й ідеологічні аспекти реформи нотації в Україні¹⁹, а Дмитро Шабалин привернув увагу до її особливостей у монодії та партесному співі²⁰. Про київську нотацію у синодальних виданнях писала також Ніна Захар'їна²¹. У праці про середньовічні нотації московська дослідниця Рімма Поспелова окремий розділ присвятила київській ноті, яку розглядає у зв'язку з західноєвропейською²². Слушно зауважила, що російські науковці здебільшого згадують київську ноту у контексті «співвідношення нової лінійної нотації з нотацією давньою, крюковою, і, відповідно, питання адекватності «переводу» знамен на нову мову, здобутки і втрати на цьому шляху і т. п.», а концентруючи увагу на питаннях прочитання невменного нотопису, сприймають нове київське письмо як таке, що «не становить жодних особливих зусиль для транскрипції» й фактично прирівнюють його до сучасного нотопису²³.

Найґрунтовніше історію й теорію київської ноти опрацювала Олександра Цалай-Якименко. Відома українська дослідниця дійшла висновку, що київська нота сформувалася як синтез трьох нотних систем: двох різновидів латинської — давнішої чорної (хоральної) з точно окресленим механізмом запису висоти звуків та новішої мензуральної (біла нота) на означення ритмічних тривалостей нот. З руської кулізмяної ноти (тобто невменної) були перейняті графічні форми основних нотних знаків: *статті* для цілої ноти

¹⁶ *Katechizm albo krótkie w jedno miejsce zebrane wiary: Psalmy i Pieśni*. Nieśwież 1563–1564 (див.: М. Przywecka-Samecka. *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*. Kraków: PWM 1969, с. 220–221).

¹⁷ Б. Кудрик. *Огляд історії української церковної музики* [=Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, т. 19]. Львів 1937, с. 16–17; ²Львів 1995, с. 15.

¹⁸ М. Бражников. *Русская певческая палеография*. Санкт-Петербург 2002, с. 120–127.

¹⁹ Н. Герасимова-Персидская. Переход от «знамени» к «киевской квадратной ноте» в музыке Юго-Западной Руси XVI в. // *Музыка. Культура. Человек*: Сборник статей. Свердловск 1991, с. 58; її ж. *Русская музыка XVII века*, с. 46.

²⁰ Д. С. Шабалин. Происхождение киевской нотації // *Вестник РГНФ* (2000/1) 148–161.

²¹ Н. Б. Захар'їна. *Русские богослужебные певческие книги XVIII–XIX веков: Синодальная традиция*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение 2003, с. 57.

²² Р. Поспелова. К изучению генезиса и феномена киевской нотації в контексте западных нотацій // *Гимнология* 2 (Москва 2000) 563–571; її ж. *Западная нотація XI–XIV веков: Основные реформы (на материале трактатов)*. Москва 2003, глава 5: Реформа нотації на Руси (переход к киевскому знамени), с. 248–295.

²³ Р. Поспелова. *Западная нотація XI–XIV веков*, с. 249.

і *стопиці* для половинки (див. іл. нижче)²⁴. При цьому найдавніші нотолінійні ірмолої кінця XVI — початку XVII ст. «демонструють уже вироблений скорописний варіант цього письма, який, безперечно, не міг бути його первинною формою»²⁵. Дослідниця розробила основні принципи транскрипції київської ноти — як звуковисотної організації, зокрема, способи передачі ладової перемінності (мутації)²⁶, так і метроритмічної (тобто усвідомлення самодостатньої ролі часомірної організації)²⁷.

Палеографічні особливості київської ноти розглядаються також у наших публікаціях²⁸.

Все ж на сьогодні київська нотація поки що не має окремого монографічного дослідження, на що увагу звернув ще Федір Стешко²⁹; пізніше про це нагадав Анатолій Конотоп, підкреслюючи, що палеографія київської ноти залишається невивченою, зокрема її «графічна типологія, історична еволюція та місцеві особливості»³⁰.

Отож, київська нотація сформувалася як нова мензуральна (часомірна) система запису музичного тексту, що дозволяло точно й однозначно записувати музичні тексти з огляду на їх основні складові — висотні та часові. Головна відмінність між невменними і лінійними записами полягала не лише у зовнішньому графічному зображенні, але й у тому, що за своїми принципами це були цілком різні системи. Невменні записи окреслювали передовсім напрям руху мелодії, не конкретизуючи висотне розміщення звуків³¹, натомість лінійний нотопис засигналізував перехід від *musica plana* до *musica mensurabilis*. Ця нотація з'явилася в українсько-білоруському культурному просторі в результаті посилення європейських контактів, що зумовило рішучий музично-стильовий злам на порозі

²⁴ О. Цалай-Якименко. *Київська школа музики*, с. 145.

²⁵ Там само, с. 14.

²⁶ О. Цалай-Якименко. Київська нотація як релятивна система // *Українське музикознавство* 9 (Київ 1974) 197–225.

²⁷ О. Цалай-Якименко. Перекладна півча література XVI–XVII століть в Україні та її музично-віршова форма // *Записки НТШ*, т. 226: *Праці Музикознавчої комісії*. Львів 1993, с. 11–40.

²⁸ Ю. Ясиновський. Нотолінійні ірмолої як пам'ятки української гимнографії: Палеографічні та кодикологічні особливості // Ю. Ясиновський. *Українські нотолінійні ірмолої 16–18 століть*. Львів 1996, с. 56–65; його ж. Палеографія київської ноти // *Musica humana* 2 (2005) 81–100; його ж. Сучасний погляд на київську нотацію // *Старовинна музика: Сучасний погляд Ars medievalis ars contemporanea* [=Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського, 41, кн. 2]. Київ 2006, с. 94–106.

²⁹ Ф. Стешко. Джерела до історії початкової доби церковного співу на Україні, с. 440.

³⁰ А. В. Конотоп. *Супрасльський ірмологіон 1598–1601 гг. и теория транспозиции знаменного распева*: Автореф. канд. дисс. Москва 1974, с. 12.

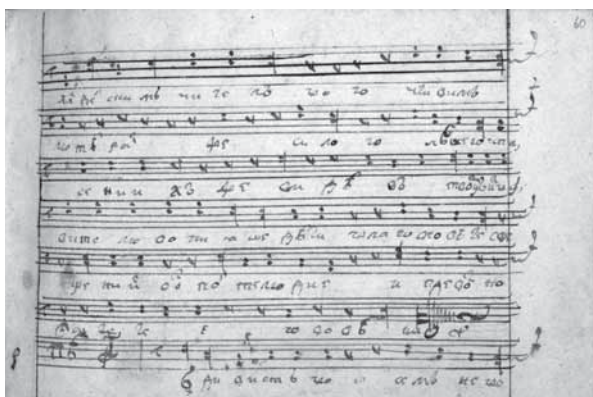
³¹ R. Jakobson. *Muzykologia a językoznawstwo* // Roman Jakobson. *W poszukiwaniu istoty języka*, т. 1: *Wybór pism*. Warszawa 1989, с. 491.

барокової доби³². Та при цьому Україна й Білорусь зуміли зберегти свої давні форми церковного співу як органічну частку візантійського обряду, а нова нотація дала змогу перевести його репертуар на значно досконаліший спосіб запису музичного тексту.

Нотні знаки київської ноти записувалися на п'ятилінійному стані, який готувався заздалегідь. На це, зокрема, вказують чисті аркуші між окремими розділами, які в більшості випадків є розлінованими. В Егерському ірмолої 10 розлінованих сторінок залишилися незаповненими нотним текстом, з чого Омелян Балецький зробив слушний висновок про попереднє налаштування нотоносця, а вже потім записування музичного тексту³³; причому, таку попередню заготовку писар робив не одразу для всього кодексу, а частинами — окремими зошитами та розділами (див. параграф 2.4. — кодикологія).

У лінійній нотації спершу писалися ноти, а пізніше підписувалися слова*; у невменній черговість була протилежною: «спершу текст, а потім нотний рядок»³⁴.

У давніших рукописах нерідко зустрічається несиметичне розлінування: лінійки наведені нерівно, а поля між ними різної величини, що свідчить про те, що кожна лінія проводилася окремо³⁵ (іл. 43):

43. Нерівне розміщення лінійок нотного стану, Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 60)

³² Н. Герасимова-Персидська. Львівський Ірмологіон 1700 року як явище музичної культури // *Καλοφωία* 1 (2002) 24.

³³ Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий, с. 298.

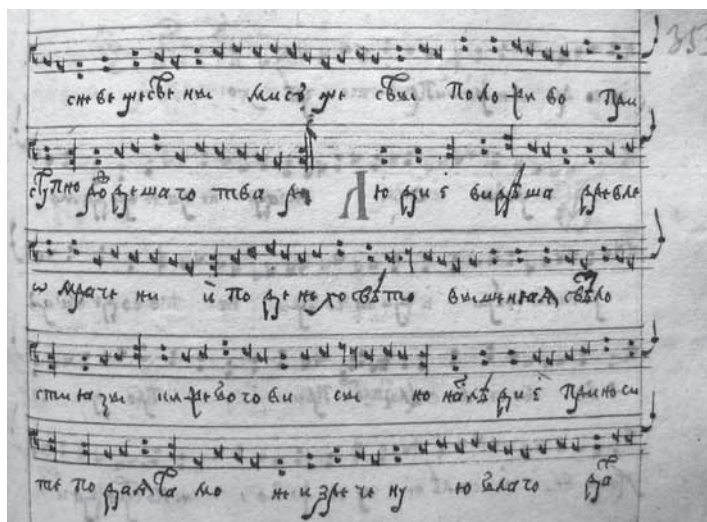
* Це, зокрема, впливало на характер підтекстовки, яка не завжди була точною, і часто самі писарі поправляли її пунктирними стрілками.

³⁴ М. Бражников. *Русская певческая палеография*, с. 27.

³⁵ Див. також фоторепродукції найдавніших ірмолоїв у нашому каталозі (Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 580–597, іл. 1–19) та факсимільну публікацію Львівського ірмолая кінця XVI ст.: J. Jasinov's'kyj, C. Lutzka. *Das Lemberger Irmologion. Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfliniennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts* / вид. і вступ Jurij Jasinov's'kyj, перекл. і коментарі Carolina Lutzka [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen, 24]. Köln — Weimar — Wien: Böhlau 2008).

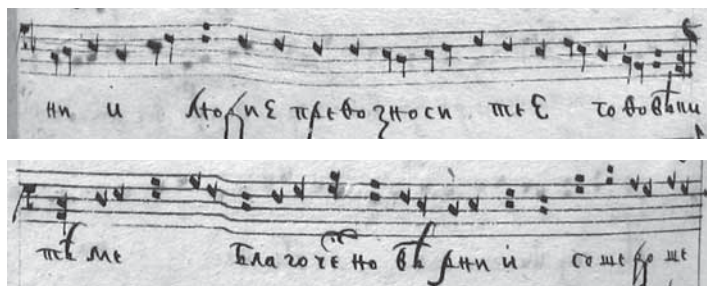
Зате пізніші рукописи відзначаються симетричним розміщенням лінійок на нотному стані, що досягалося, очевидно, за допомогою спеціального пристрою растра, чи раштра (*rastral, rastrum*)³⁶ (іл. 44):

44. Симетричне розлінійовання нотоносця, Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17, арк. 353); див. також інші ілюстрації у нашій книзі

Основою цього пристрою були туго натягнуті нитки чи жили, а наведення лінійок відбувалося одночасно п'ятьма перами, що добре видно на симетричних прогинах усіх п'яťох лінійок нотоносця при зміні сили натиску на знаряддя письма (іл. 45):

45. Неакуратне використання растра при виготовленні нотоносця, Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17, арк. 276, 324 зв.)

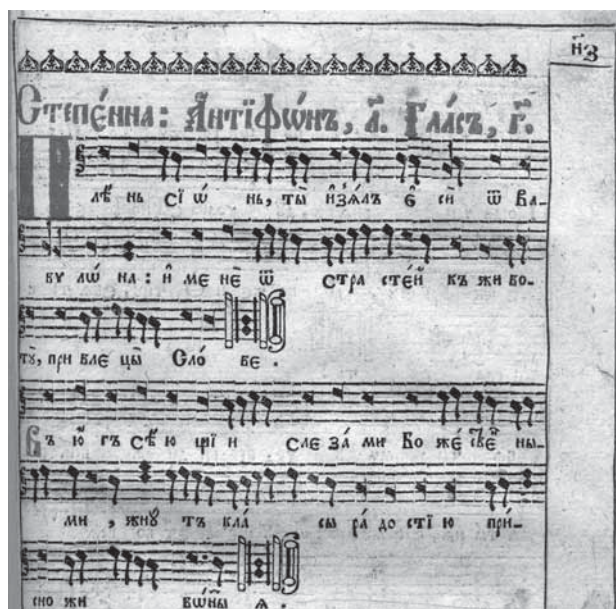

У друкованих виданнях нотні лінійки виготовлялися окремо складеними пунсонами (бл. 0,5 см) й тому мали вигляд пунктирів (іл. 46).

Ця властивість нотних видань є важливою зовнішньою ознакою для розрізнення рукописних і друкованих ірмолоїв. Правда, у київських виданнях друковані елементи чергувалися з рукописними (про це див. § 2.11. про

³⁶ З. Лисько. *Музичний словник*. Стрий 1933 (фототипічний передрук: Київ 1994), с. 117: «rastral приладдя з 5 вістрями для рисування нотостану»; пор.: *The Grove Dictionary of Music and Musicians*, т. 15 (1980), с. 596 — *rastrum*; в українських лексикографічних словниках «растра» (див., наприклад: *Словник української мови*, т. 8. Київ 1977, с. 453).

46. Нотоносці почаївського видання 1766 р. (арк. 57)

видання ірмолоїв), нотний стан виконувався ручно й тому лінійки були суцільними (іл. 47):

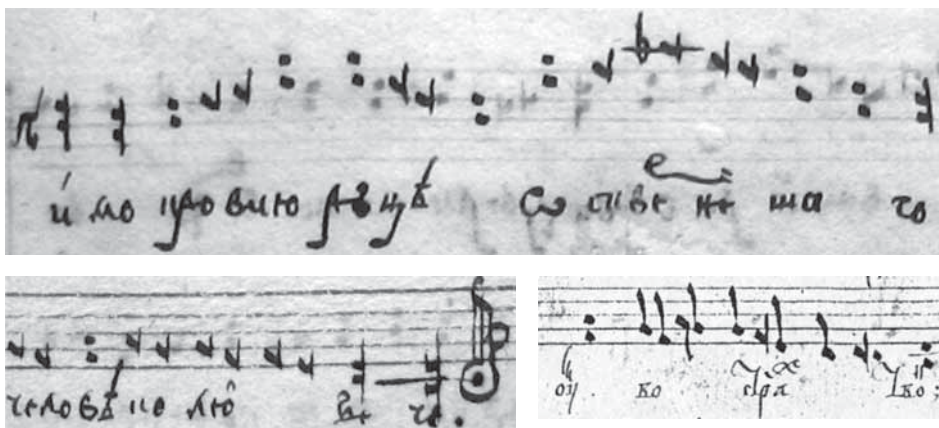
47. Нотоносці київського видання Ірмолоя 20-х рр. XVIII ст. (I, 5385, арк. 53)

Для розширення діяпазону звукоряду над нотним станом і під ним вживали по одній додатковій лінійці (іл. 48).

Колір чорнила нотного письма переважно збігається з кольором словесного тексту, що підтверджує думку про написання обох текстів однією особою³⁷. Все ж іноді помітна деяка різниця в кольорах нотних ліній і нот — наприклад, у Львівському ірмолої (МВ 50, 2)³⁸, що свідчить про попереднє

³⁷ Твердження, що ноти писалися орлиним пером, а словесна підтекстовка — гусячим (пор.: Е. Апанович. *Рукописная светская книга XVIII века*. Киев 1983, с. 33), стосовно українських пам'яток не має підтвержень.

³⁸ Ю. Ясиновський. Найдавніший нотолінійний рукопис на Україні // *Українська музична спадщина: Статті, матеріали, документи / упоряд. Михайло Степаненко, заг. ред. Микола Гордійчук*, 1. Київ 1989, с. 8; увагу на це звернув також Омелян Балецький: *Эгерский рукописный ирмологий*, с. 298.

48. Додаткові лінійки над і під нотним станом: а) Словітський ірмолой, Страсті, антифон 13 (О 17, арк. 448); б) Словітський ірмолой, 1-й канон на Різдво Хр., пісня 5, ірмос (О 17, арк. 351); в) Любачівський ірмолой, глас 1, пісня 3, ірмос столповий (ЛІМ, Рук. 103, арк. 43)

нанесення нотних лінійок. В окремих випадках нотоносці мали червоний колір цинобри — повністю у всьому кодексі (ДББ, 091/283, 14; F 301, 617), або ж фрагментами (Тит. 1902, 241, арк. 85 зв.— «Достойно єсть»; Перетц 185, 34, арк. 293 і далі — канон на Воскресіння). Тобто, червоним кольором нотоносця писарі виділяли особливо яскраві піснеспіви.

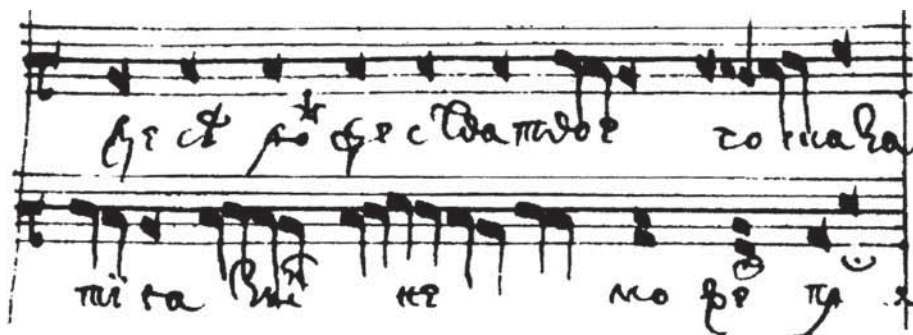
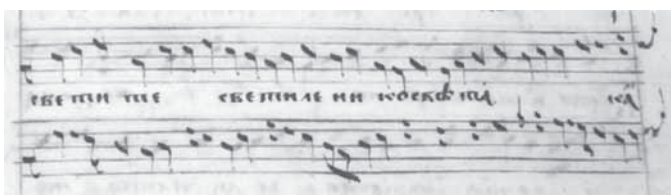
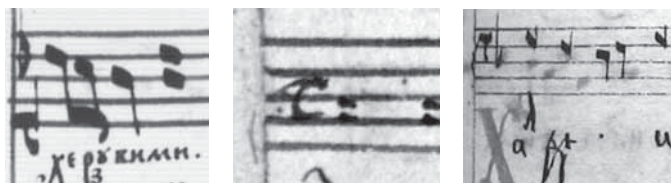
На початку кожного нотного рядка знаходився ключ, який визначав висотне розташування звукоряду за абсолютною шкалою, тобто місце звуку «до» першої октави на нотоносці, вказував на інтервальну організацію звукоряду й у вигляді латинської літери С розміщувався на одній з чотирьох лінійок нотоносця (окрім найвищої п'ятої) (іл. 49).

За тодішніми музично-теоретичними посібниками цей ключ мав назву *s-fa-ut*, що підкреслювало його абсолютне (С) та релятивне значення (сольмізаційне *fa* або *ut*). Теоретичне обґрунтування цієї системи й методику практичного засвоєння у навчанні опрацював композитор і теоретик Микола Ділецький (50 роки XVII ст. — після 1723 року)³⁹.

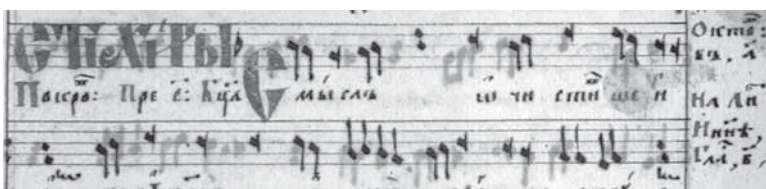
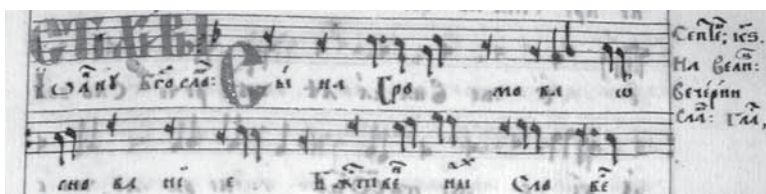
Найчастіше ключі знаходилися на 3-й і 4-й лінійках, рідше — 1-й і 2-й. У Підгорецькому ірмолої (МВ 44, 63) третя лінійка, на якій знаходиться ключ, потовщена, очевидно, задля виділення центральної лінії звукоряду, на якій розміщений ключ (іл. 50).

В Ірмолої НД 374 (175) є цікава палеографічна особливість: у початкових рядках деяких піснеспівів ключ має форму бемоля, а в наступних у вигляді літери С (арк. 301, 304 та ін., іл. 51).

³⁹ Микола Ділецький. *Граматика музикальна* / підг., транскрипція, коментарі Олександра Цалай-Якименко. Київ: Музична Україна 1970 (опубліковано за автографом українською мовою 1723 року), арк. 28 (с. 54 транскрипції).

50. Потовищена третя лінійка, на якій розміщений ключ, Підгорецький ірмолой сер. XVII ст. (МВ 44, арк. 229 зв.)*

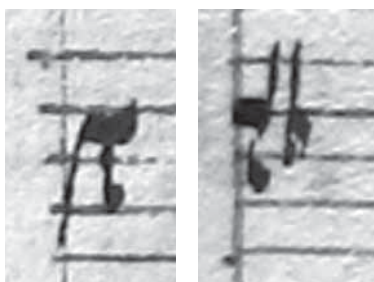
51. Дві форми ключа С, Ірмолой 70–80 рр. XVII ст. (НД 374, арк. 301, 304)

49. Ключі на різних лінійках: а) Ірмолой сер. 50-х рр. XVII ст. (Разум. 90); б) Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50); в) Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17); г) Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. з Мінська (О 44); д) ключі на чотирьох лінійках (схема)

* Подібне бачимо і в латинських літургійних книгах — наприклад, на перших аркушах Градуалу XVI ст. з бібліотеки Львівського університету (1548/V, початкові арк.).

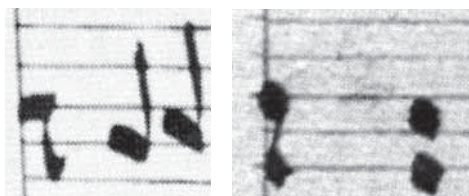
Причиною цього, мабуть, було те, що на початку кожного нового піснеспіву був заголовок і писар писав ключ-бемоль з думкою про середину стрічки, а кожний наступний рядок розпочинав вже звичайним ключем С.

З плином часу графіка ключа змінювалася. Якщо до середини XVII ст. це була звичайна латинська літера С (див. іл. вище), то пізніше контури змінювалися шляхом потовщення верхнього елемента, або додавався характерний розчерк ліворуч або вверх (іл. 52):

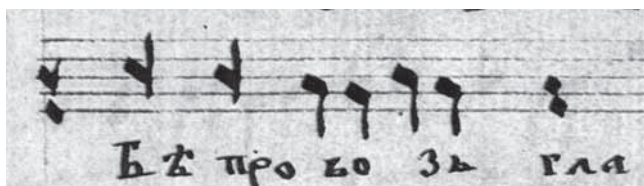
52. Потовщена форма ключа С, Словітський ірмолой (О 17), Перемишльський (Унів, Рук. 1)

що зумовлено, очевидно, бажанням точніше фіксувати місце ключа на нотоносці. Ключі також видовжувалися вертикально (іл. 53):

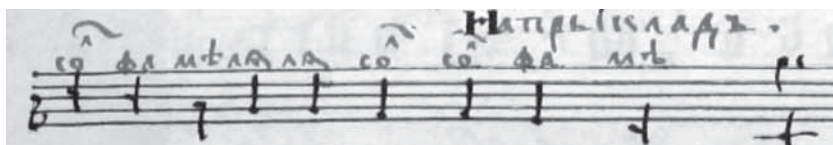
53. Видовжена форма ключа С (Калуж. 15, МВ 417)

що врешті привело до роз'єднання верхнього та нижнього елементів (іл. 54).

54. Роз'єднані елементи ключа С, Ірмолой Селецького (НД 123)

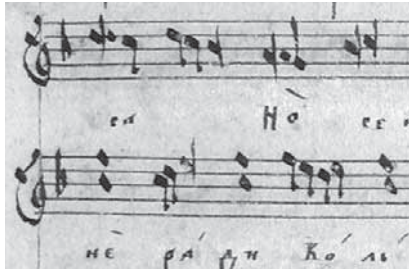
Видовжену форму ключа С вживав Микола Ділецький у своїй *Граматичі музикальній*⁴⁰ (іл. 55):

55. Ключ С у Граматиці музикальній Ділецького (арк. 55)

⁴⁰ М. Ділецький. *Граматика музикальна*, арк. 28 (с. Іv).

У почаївських друках форма ключа наближається до сучасного альтового B (див. іл. 46). В окремих випадках вживався також ключ G — в узвичаєній формі & (ОН 522, 176, арк. 120–122)⁴¹ (іл. 56):

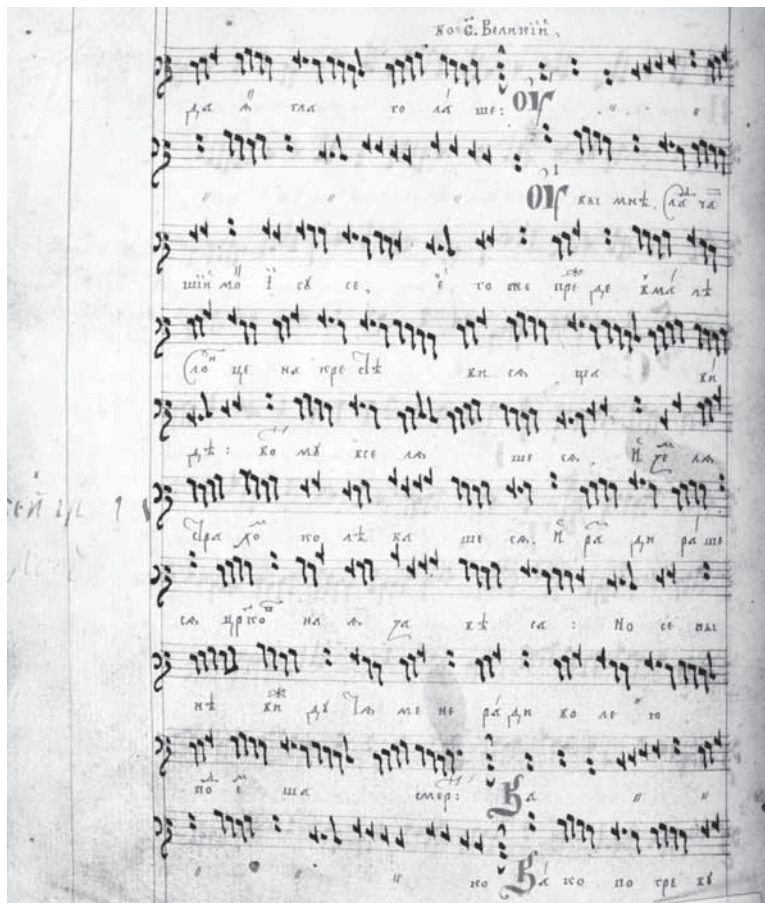

56. Ключ G узвичаєної форми, Ирмолой 70–80 рр. XVII ст. (ОН 522, арк. 121)

та в змінений (Q 251, арк. 132 зв., іл. 57):

57. Ключ G зміненої форми, Ирмолой 2-ї чв. XVII ст. (Q 251, арк. 133)

⁴¹ Таку ж форму ключа G вживає і Микола Ділецький (пор.: М. Ділецький. *Граматика музикальна*, арк. 5 та ін.).

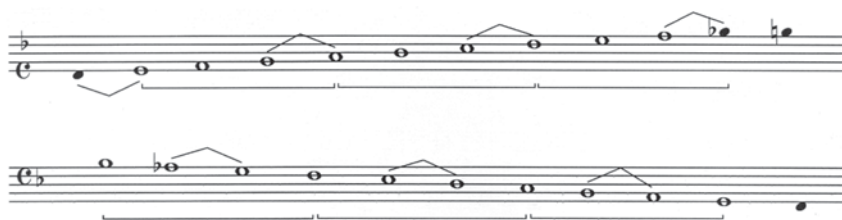

58. Ключ С зміненої форми. Любачівський ірмолой, «Тебе одбюцагося свѣтом (ЛІМ, Рук. 103, арк. 322–322 зв.)

В останньому випадку форма ключа **G** є досить віддаленою від узвичаєної, та бемоль на третій лінійці однозначно вказує на те, що це *сі-бемоль* в ключі **G**.

У стихирі «Тебе одбющагося свѣтом» з Любачівського ірмолая на означення ладової мутації використано ключ **C** незвичної форми (ЛІМ, Рук. 103, 192, арк. 322–322 зв., іл. 58):

При ключі нерідко ставився один знак — *сі-бемоль*, який змінював місце півтону у звукоряді; це так званий *бемулярний* звукоряд (на відміну від *дурального*, тобто без приключевих бемолів). Сопрановий і теноровий ключі з одним бемолем були краще пристосовані до квартового (безритонового) звукоряду* й охоплювали повний діапазон нотного стану — сопрановий вверх від ключа **C** на першій лінійці, а теноровий — вниз від ключа на четвертій лінійці, що формувало ланку з півтоном по середині — тон-півтон-тон (іл. 59):

59. Квартовий звукоряд (схема)

Загалом музичні тексти нотолінійних ірмолоїв охоплювали звукоряд понад дві октави: від *до* малої октави до *мі-бемоля* чи *мі-бекара* другої**, що відповідає діяпазону середнього людського голосу. Найдавніші ірмолої, зокрема, білоруські, надавали перевагу сопрановому й теноровому ключам з одним приключевим бемолем. Натомість ключі на другій і третій лінійках для використання повного діяпазону нотоносця із збереженням квартового звукоряду потребували додаткових знаків. Цікавим є приклад, що в спеціальний спосіб нагадує співцеві квартову природу цього звукоряду у мелодії з ключем на третій лінійці (ОН 236, 275, арк. 99; іл. 60). Тут ключ **C** на третій лінійці вказує на безритоновий порядок тонів від до першої октави вверх на кварту та вниз до *соль* малої октави. На нотоносці залишається у нижньому регістрі місце для ще однієї квартали вниз: *соль-фа-дієз-мі-ре*, та при цьому виникає питання, як передати це на письмі. У давніших рукописах у таких випадках переважно виставляли бемоль перед нотою *соль* для означення півтонового інтервалу *соль-фа-дієз*. Та з часом цей додатковий знак *соль-бемоль*

* Російські дослідники квартовий безритоновий звукоряд називають «обиходный», орієнтуючись на власну історичну практику; в українських джерелах такий термін не зустрічається, тож його не вживаємо.

** Мі-бекар другої октави, наприклад, зустрічається у Словітському ірмолої (О 17, 17, арк. 331 зв.).

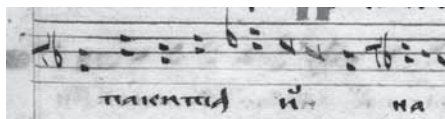
опускався, але співаки добре знали як треба співати. Отож у цьому рукописі переписувач виставив два бемолі: перший, як і належить, внизу біля ноти соль, сигналізуючи нижчий звук фа-діез, а другий бемоль — вгорі на ноті фа, нагадуючи про півтон між звуками фа і мі першої октави. Подібне уточнення кварто-

60. Квартвовий звукоряд, Ірмолой кін. XVII ст. (ОН 236, арк.99)

вої модальности спостерігається і в інших рукописах — наприклад, білоруському Ірмолой першої чверти XVII ст. (іл. 61):

61. Уточнення квартвової модальности, Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 101)

З другої половини XVII ст. рукописи обмежуються одним альтвовим ключем на третій лінійці.

У нотному тексті над нотним станом іноді вписувалися сольмізаційні склади *ут, ре, мі, фа, соль, ля*; переважно це пізніші учнівські дописки, зроблені, очевидно, під час навчання. У пізніших сольмізаційних таблицях такі склади розміщувалися під нотами (БА 275, 105, арк. 206).

Сольмізаційну практику узагальнював Алфа-

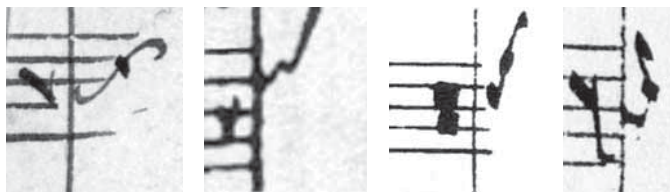
62. Алфавіт ірмологісанія, почайське видання Ірмолая 1766 р.

віт ірмологісанія*, що вперше з'явився у почаївських виданнях, починаючи з першого 1766 року (іл. 62).

Згодом ця музична абетка нерідко копіювалася або ж за її зразком створювалися подібні, як це зробив у середині XIX ст. Симеон Рибак, дякоучитель шкіл у Боратині та Крестинополі на Львівщині (МВ 28, 205, арк. 1 зв.–4 зв.)⁴². Джерелом цих абеток були, очевидно, грецькі *протеорії*, що вписувалися до невменних літургійних книг⁴³.

Наприкінці нотних лінійок у рукописах до середини XVII ст. знаходилися спеціальні знаки переносу нотного тексту — *сторожі* або *кустоди***, форма яких нагадує латинську літеру *f* (іл. 63):

63. а) *Сторожі з рукописних ірмолоїв XVII ст.*

Нижня частина *сторожа* вказує на ноту наступного рядка або сторінки, що прискорювало техніку читання нот. З другої половини XVII ст. *сторожі* поступово зникають⁴⁴ і зустрічаються лише епізодично — на початку кодексів (Львівський ірмолой 1679 р., ОН 245, 243), на останніх лінійках ар-

* Словосполучення *ірмологісаніє*, очевидно, слід розуміти не лише як співне виконання ірмосів, але й як спів Ірмологіона взагалі. Подібно як *стихологісати* означало виголошення молитовного тексту (наприклад, у львівському друкованому Анфології 1651 року, арк. 285, 453) або *літургісати* — служити літургії. Цей словотвір запозичено з греки: *δοξάζετε* — *славіте*.

⁴² У Симеона Рибак навчався відомий церковний співак і дякоучитель Ігнатій Полотнюк (1856–1903), дякон Станиславівської катедри, засновник дяківської школи, Товариства дяків та його друкованого органу *Дяківський Глас*. У передмові до опублікованого ним *Напівника* (Перемишль 1902) згадує своє навчання у школі Симеона Рибак в Боратині (див.: З. Валіхновська. Ігнатій Полотнюк: У соту річницю смерті // *Musica humana* 2 (2005) 294–298). Володимир Іванов в опублікованих матеріалах про церковноспівочу освіту в Україні повторив помилку попередніх дослідників і переніс дату створення цього *Алфавіту ірмологісанія* на кінець XVII ст., тобто до часу створення Ірмолой (пор.: В. Іванов. *Навчання церковного співу в Україні IX–XVII ст.* Київ: Музична Україна 1997, с. 188–194).

⁴³ Gabriel Hieromonachos. *Abhandlung über den Kirchengesang* / вид. Christian Hannick, Gerda Wolfram [=MMB: Corpus scriptorum de re musica, т. 1; Österreichische Akademie der Wissenschaften: Kommission für Byzantinistik: Corpus scriptorum de re musica, т. 1]. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985; Е. Герцман. *Петербурзький теоретикон*. Одеса: Варіант 1994.

** Від лат. *custodia* — сторожа, охорона.

⁴⁴ На цей факт звернув увагу ще Степан Смоленський у праці *О древнерусских певческих нотациях*, с. 105.

кушів чи сторінок (Калужн. 67, 226; НД 138, 203), або ж фрагментарно (ОН 236, 275); подекуди ж вони мають суто декоративний характер, бо не вказують на відповідну ноту наступного рядка (Q 277, 321; Син. певч. 1427, 380; Пог. 391, 336; Тит. 1185, 299). Лише в окремих випадках у пізніших пам'ятках кінця XVII ст. сторожі зустрічаються у прямій функції і наприкінці кожної нотної стрічки — наприклад, у білоруському Ірмолої 1695 р. (Син. певч. 37, 318).

63. б) Сторожі в Ірмолої 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 438)

Тож сторожі можуть служити додатковою ознакою при уточненні датування рукописів. Послідовне вживання сторожів промовляє за першу половину XVII ст., а їх часткове вживання вказує на пам'ятки другої половини XVII ст. У друкованих ірмолоях сторожі не вживалися, за винятком первістка білоруського нотодруку 1697 р., та й то не у прямій функції, а як декоративна прикраса.

Нотне письмо ірмолоїв загалом є чітким і виробленим. Чимало рукописів з огляду на нотний почерк є справжніми мистецькими творами й засвідчують високу майстерність і естетичний смак їх творців. Для них характерними є виразна графіка нотних знаків, чітке групування нот в «такти» як одиниці метричного пульсу, плавність хвилястої лінії мелодичного контуру. Особливо вишуканим є нотопис волинських пам'яток XVII ст. — 1632 р. (НТШ 330, 45), 1653 р. (БА 275, 105), два ірмолої з Турійська (Худ.-пром. 790, 20; Худ.-пром. 788, 57). Майстерний нотопис характерний для ірмолоїв з Перемишльщини Павла Смеречанського (ЛІМ, Рук. 103, 192), Василя Скалацького (НД 103, 246), Костантина Білинського (Калуж. 15, 316; О 9, 216), Григорія Залеського з Львівщини (МВ 417, 317), Бойківщини (ЛІМ, Рук. 83, 717), Харківсько-Курязького монастиря (Тек. пост. 717, 383), білоруського Кап. F.12 (781) та багато інших. З київських ірмолоїв особливо гарним почерком вирізняється Софійський ірмолої сер. XVII ст. (Кн 2097, 60)⁴⁵ (іл. 64). Нерідко нотопис є досить дрібним і нагадує скоропис словесного тексту (іл. 65).

⁴⁵ Сторінка з Софійського ірмолоя опублікована також в: Я. Запаско. *Орнаментальне оформлення української рукописної книги*. Київ 1960, с. 133, іл. 83.

64. Сторінка Києво-Софійського ірмолая сер. XVII ст. (Кн. 2097)

65. Нотний скоропис, Супрасльський ірмолой 1598–1601 рр. (I, 5391)

Іноді трапляється своєрідне уставне нотне письмо — Супрасльський ірмолой 1638–1639 рр. (F-19-116, 46; див. іл. 9 на с. 587 нашого каталогу), Жировицький 1649 р. (I, 33674 іл. 66).

Крупний нотопис зустрічається здебільшого в рукописах великого формату — наприклад, в киево-лаврських ірмолоях першої половини XIX ст. (Киево-Печ. запов. Кн. 2186, 1069; Кн. 2082, 1073; Кн. 2087, 1083; Кн. 879, 1084; Кн. 2874, 1085; РГИА, ф. 834, оп. 3, ед. хр. 3752, 1082). Іноді нотний

Ї ЛІТЪРІА

АН
 Я АН АБ А
 АН
 БО
 СИМ:
 АБ
 И А:— БЛАНТЕ
 ГО СВДА СЪ НЕ БЪ ХВАН ТЕ
 Е ГО БО ВЪ НЙ
 ХВА ЛІТЕ Е ГО БО ВЪ НЙ
 А АН
 АБ И А А АН
 АБ
 А АН
 АБ И А А

66. Крупне нотне письмо, Жировицький ірмолой 1649 р. (I, 3367, арк. 7)

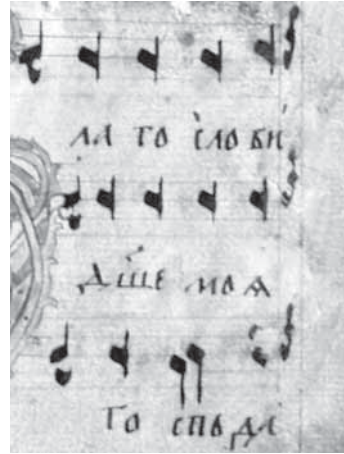
текст має крупний почерк, а словесний є дрібним, що акцентує музичний компонент: Львівський ірмолой 1679 р. (ОН 235, 243; іл. 67)⁴⁶.

Окремі почерки в ірмолоях нагадують нотацію партесних поголосників з характерними видовженими та розлогими штилями (КПл 31 П., 253, Межигірський ірмолой середини XVII ст. (Соф. 112/645, 56), Ірмолой кінця XVII ст. (Син. певч. 1079, 294), Унівський ірмолой 1650 р. (F 58, 53; іл. 68):

Висока майстерність та мистецька ошатність нотопису ірмолоїв прослідковується від найдавніших пам'яток і впродовж всього періоду їх створення. У другій половині XVIII ст. помітне деяке огрубіння нотопису й послаблення його вправності, що пов'язується із загальним занепадом української культури цього часу. Але й у цей період немало переписувачів виявляють великий мистецький талант і високий професіоналізм — Іоан Югасевич на Закарпатті, Яким Лукашевич на Чернігівщині, київські пам'ятки.

Київська нотація як мензуральна система виробила розгалужену ритмічну шкалу, яка охоплювала вісім одиниць — від максими до шістнадцятки (іл. 69).

Тривалості нот співвідносяться у подвійній пропорції, а їх назви підкреслюють часомірну основу, що визначає цю нотацію як пізньомензуральну раннього Нового часу⁴⁷. Вживалася також крапка біля ноти, подовжуючи її на половину тривалості, що властиве західній мензуральній

67. Крупне нотне письмо, Львівський ірмолой 1679 р. (ОН 235, арк. 3)

68. Нотне письмо, наближене до партесного, Унівський ірмолой 1650 р. (F 58, арк. 247 зв.)

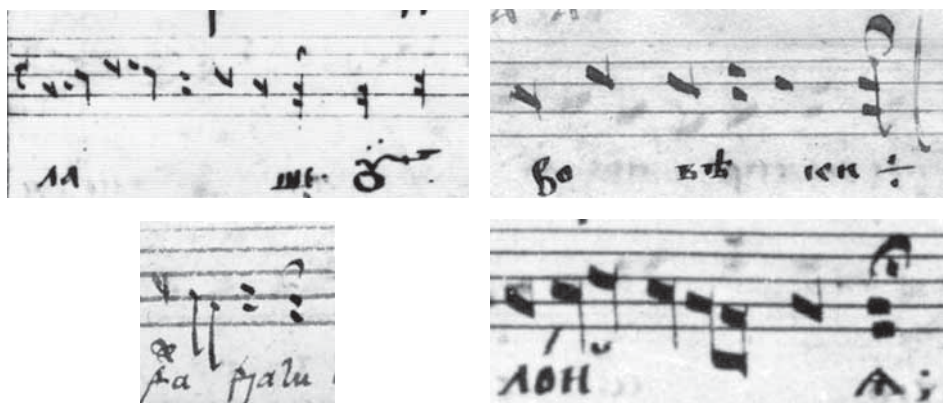
⁴⁶ Невменні рукописи виділяють лише словесний текст — наприклад, в Ірмологіоні Григоровича (Григ. 37, СК 202).

⁴⁷ Р. Поспелова. *Западная нотація XI–XIV веков*, с. 269.

Графічне зображення	Давня українська назва	Старолатинське найменування	Сучасна назва
		maxima	найдовша
		longa	довга
	двоєтакт	brevis	коротка
	такт	semibrevis	ціла
	полутакт	minima	половинка
	чвартка, четверть	semiminima	чвартка
	осмина, ламана	fusa	вісімка
	двоєламана	semifusa	шістнадцятка

69. Табличка ритмічних вартостей київської ноти

нотації. Наприкінці піснеслів над заключною нотою нерідко виставлявся знак — мабуть, для подовження ноти чи зупинки мелодичного руху (іл. 70):

70. Знак подовження заключної ноти (фермата): а) Ірмолой Тарасія 2-ї чв. XVII ст. (ОИДР, № 248, арк. 174); б) Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 101); в) Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 214); г) Ірмолой Феодора Семионовича 1638–1639 рр. (F-19-116, арк. 214)

У давніших ірмолоях переважали довгі тривалості: льонга, бревіс, ціла. З середини XVII ст. ритмічна шкала розширюється, а її основний регістр зміщується в бік дрібніших нот — половинок, чверток, вісімок, на що увагу звернув ще Борис Кудрик⁴⁸. Основною часомірною одиницею стає ціла нота — *такт*, у самоназві якої втілено ідею центральної одиниці часомірності. Наприкінці XVII ст. така здрібніла ритмічна шкала київської ноти

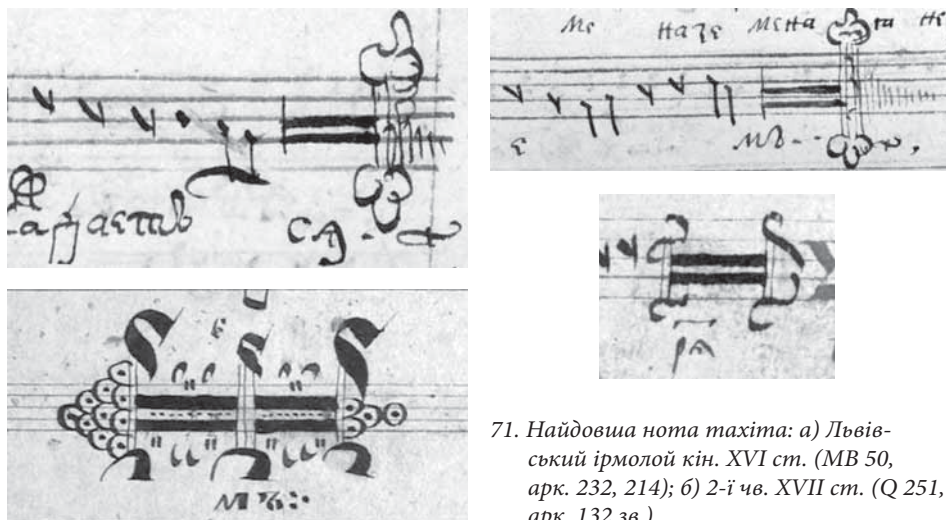
⁴⁸ Б. Кудрик. *Огляд історії української церковної музики*. Львів 1937, с. 27 (передрук: Львів 1995, с. 21).

утвердилася в Росії, що добре фіксують спеціальні теоретичні посібники *двоєзнаменники* — наприклад, Тихона Макар'євського⁴⁹.

У друкованих виданнях шкала ритмічних тривалостей не виходить за межі цілої ноти, половинки і чвертки, зрідка вживалися і вісімки. Саме таку стислу шкалу тривалостей фіксує *Алфавіт ірмологісанія* почаївських видань (див. іл. 62).

Здрібнення ритмічних вартостей в ірмолоях відображає загальний перехід від середньовічного *santus planus* до темпового прискорення музики європейського Барокко. Київська нотація фіксує ще один важливий злам у західній музиці — перехід від тридольності як основи ритмічного поділу на менші долі (*tempus perfectus*) до дводольності (*tempus imperfectus*). Тобто такт (ціла нота) поділяється на два полтакти (половинки), кожна з яких у свою чергу ділиться на дві чвертки і т. д.; два такти складають *бревіс* (коротку), а два бревіси — *льонгу* (довгу).

Палеографічні особливості київської ноти. Найдовшою нотою в ірмолоях є максима, яка вживалася лише як завершальна у найдавніших рукописах і до середини XVII ст. Задля підкреслення її заключної функції вона огорталася барвистими орнаментальними прикрасами (іл. 71):

71. Найдовша нота *тахіта*: а) Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 232, 214); б) 2-ї чв. XVII ст. (Q 251, арк. 132 зв.)

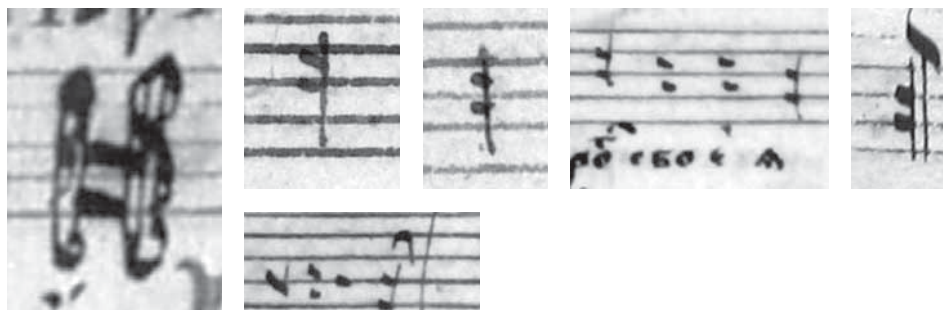
Льонга > (довга) також вживалася у якості заключної ноти з характерними орнаментальними прикрасами (іл. 72).

Бревіс (коротка) D вдвічі коротша за льонгу й пишеться у вигляді двох потовщених горизонтальних рисочок з тонким штилем праворуч (іл. 73).

Ця нота також частіше вживалася у давніших рукописах, а пізніше здебільшого є лише заключною.

⁴⁹ М. Бражников. *Древнерусская теория музыки*, с. 393.

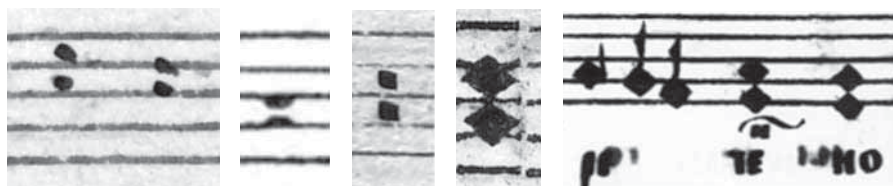

72. Довга нота
льонга (НД 104)

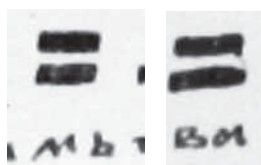
73. Коротка нота бревіс (МВ 50, О 44,
О 17)

Основною мірою тривалостей київської ноти є такт, що відповідає новітній цілій ноті, і є вдвічі коротшим за бревіс. Це дві вертикально розміщені товсті крапки, квадратики чи ромбики, або ж короткі риски, у проміжку яких знаходиться відповідна нота (іл. 74):

74. Ціла нота такт (МВ 50, I, 5397, О 17, друк 1700 р., I, 5385)

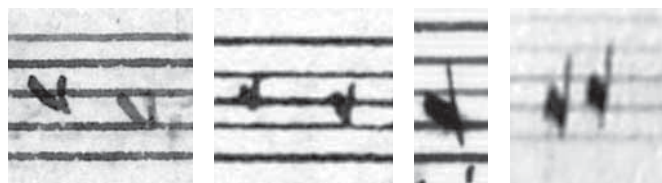
Графічна форма такту збігається з невмою *статья* (іл. 75):

75. Невма *статья* кулизмяної нотації XVI ст.
(ЛІМ, Рук. 79)

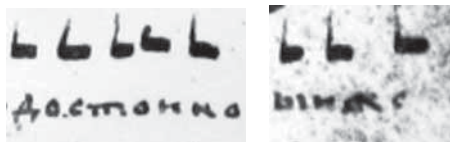
У XVIII ст. такт часто вживався і як заключна нота.

Полутакт чи *полтакт* (половинка) — це злегка нахилений і потовщений з правого боку гачок, який згодом набрав форми квадратики чи ромбика з короткою рисою праворуч (іл. 76):

76. Нота *половинка* полутакт (МВ 50, I, 5391, Разум. 90, МВ 417)

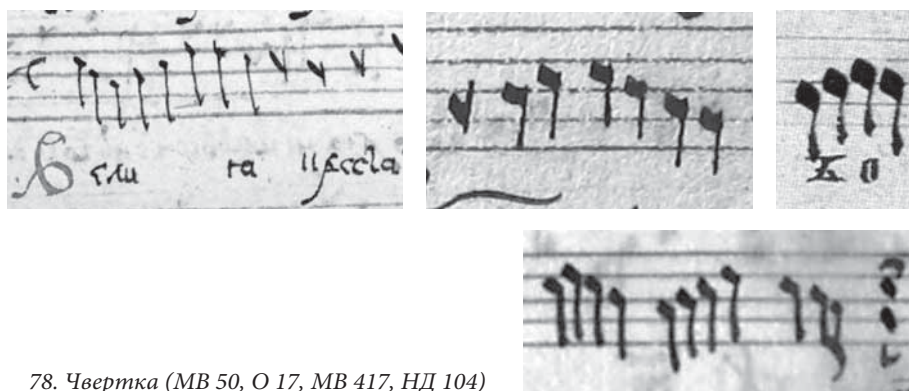
Графічні форми *полтакта* нагадують *столицю* кулизмяної нотації (іл. 77):

77. Невма столиця кулизмяної нотації
XVI ст. (ЛІМ, Рук. 79)

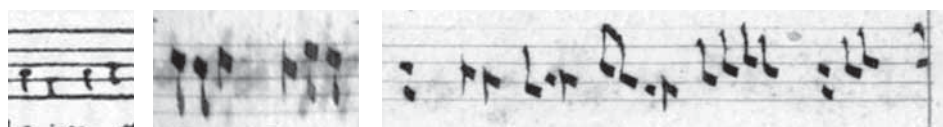
Цю форму київської ноти сербська дослідниця Даніца Петрович назвала *молоточковою* — *hammer-headed*⁵⁰.

Чвертки мають характерні довгі штилі, переважно прямі або злегка нахилені та вигнуті (іл. 78):

78. Чвертка (МВ 50, О 17, МВ 417, НД 104)

Штилі писалися переважно праворуч від ноти, що відповідає природному руху руки переписувача зліва направо: спершу він писав ноту, а потім проводив вниз штиль. Іноді штилі знаходяться посередині ноти чи ліворуч⁵¹, головню коли пишуться над нотами, що особливо виразним є у Любачівському ірмолої (іл. 79):

79. Різні положення штилів чверткових нот (I, 5391, МВ 417, ЛІМ, Рук. 103)

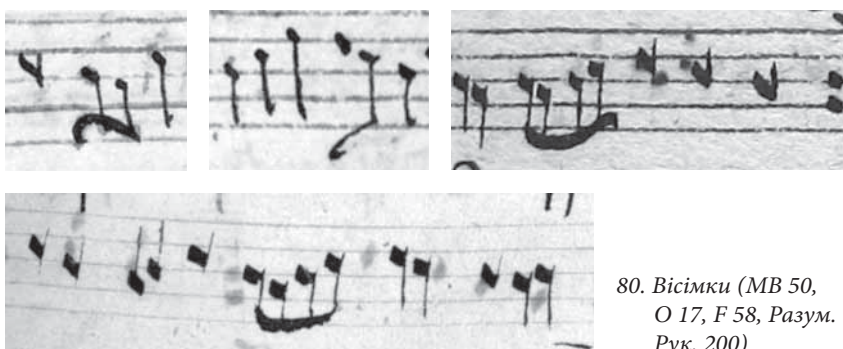
Ймовірно, що це пов'язане з іншим способом написання чверткової ноти: спершу штиль, пізніше нота.

⁵⁰ D. Petrović. A Liturgical Anthology, с. 295.

⁵¹ Штилі ліворуч має Супрасльський ірмолої 1598–1601 рр. (I, 5391, 5), на що звернув увагу А. Конотоп, вважаючи, правда, що це унікальна палеографічна ознака цього кодексу (див.: А. Конотоп. Супрасльський ірмологій 1638–1639 гг., с. 237). Та штилі зліва зустрічаються і в інших пам'ятках — наприклад, Ірмолої ЛІМ, Рук. 86 (697), Любачівському (Рук. 103 (192); див. також ілюстрації: НД 116 (62), Кап. F.1 (33), МВ 417 (317) та ін.

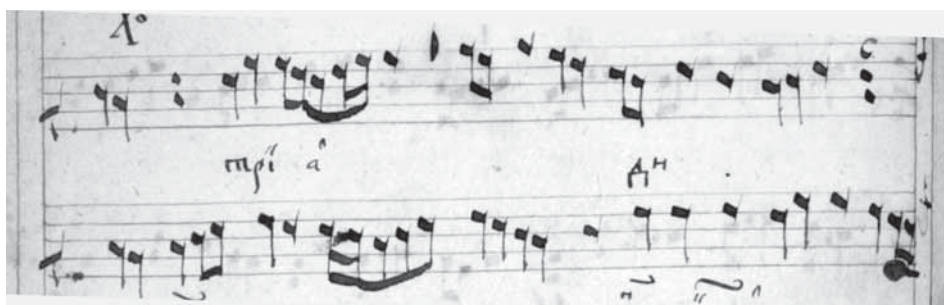
Графіка чверток, як видно з ілюстрацій, має декілька типів: власне квадратна (загалом рідко), прямокутна і ромбовидна, часто також у вигляді більшої крапки.

Вісімки графічно близькі до чверток, з тим, що у формі переважає більша крапка. Переважно вони записуються групами під ребром по дві, чотири, а то й більше нот, або ж у вигляді ламаних (поодиноких) (іл. 80):

80. Вісімки (МВ 50, О 17, F 58, Разум. 90, Рук. 200)

Шістнадцятки графічно майже тотожні вісімкам, як в'язані, так і ламані (іл. 81):

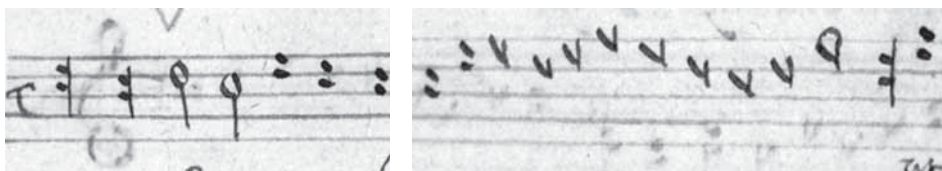

81. Шістнадцятки (F 58, арк. 247 зв.)

Нерідко шістнадцятки разом із вісімками творять цілісні ритмічні групи, що наближає їх до графіки партесних нот.

Переписувачам ірмолоїв була добре відома також сучасна кругла італійська нота, яка іноді з'являється у текстах київської нотації. Так, у Львівському ірмолої кінця XVI ст. (МВ 50, 2) анонімний переписувач декілька разів помилково вживає білі ноти, а на арк. 118 зв. та інших виправляє помилкове написання половинки у вигляді круглої білої ноти (іл. 82).

За дрібними тривалостями нот добре проглядаються рухливі жанри — стихирі, сідальні, кондаки, окремі піснеспіви літургії, страстного циклу та ін. — і навпаки, стримані жанри — ірмоси і канони, псалми, прокимни — записані більшими тривалостями. Особливо рухливими й багатими щодо ритміки є каденційні побудови, чимало з яких мають віртуозний характер.

82. Круглі білі ноти (МВ 50, арк. 175 зв., 118 зв.)

Та це правило не є абсолютним, оскільки у багатьох випадках визначальним стає темп виконання, що характерне для рукописів пізнішого часу.

Отож графіка нот має три основні типи: власне *квадратна* (БА 28, 22, пізніші пам'ятки киево-лаврського походження), *ромбовидна* (Петр. 420, 184; МВ 38, 490; МВ 417, 317) і *гачкоподібна* (арх. Франка 4779, 1; МВ 50, 2; I, 5391, 5). Квадратна нотація має підкреслену квадратність нотних знаків або ж у формі прямокутника. Цей графічний тип властивий для всієї етнічної території українців і білорусів, а хронологічно охоплює увесь часовий спектр побутування київської нотації з кінця XVI до середини XIX ст. Рідше зустрічається ромбовидна нотація (МВ 417, 317). Скорописна гачкоподібна форма нотації графічно зближена з руською кулизмяною; і властива для першої половини XVII ст. Поступово ноти ставали масивнішими і формувалися власне квадратний нотопис (див. ілюстрації вище).

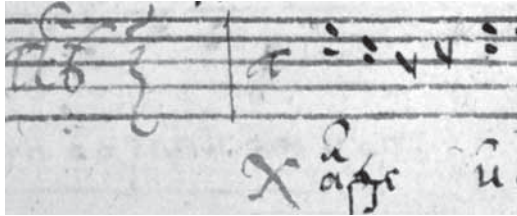
Графіка нот залежала також і від їх тривалостей. Власне квадратними найчастіше є половинки й чвертки, як це бачимо у Лежайському ірмолої (НД 103, 246). Цілі ноти частіше пишуться у вигляді потовщених двох крапок; подібними є й дрібніші вартості — вісімки та шістнадцятки. Нерідко у графіці половинних нот і чверток спостерігається видовження, що приводить до появи форми прямокутника (НТШ 164, 148; F-19-116, 46; I, 3367). Цей тип графіки також свідчить про певне прискорення темпу письма.

Нормативною формою нотної графіки є квадратна. Проте на практиці в результаті природного прискорення темпу письма графіка нот змінювалася: то видовжувалася до прямокутника, коли переписувач писав ноти зліва направо; то у вигляді ромба, коли перо рухалося справа або зліва вниз по діагоналі. Ще прискореніший тип письма зумовив появу скорописного гачкоподібного типу.

На загальний характер нотного письма впливав також темп переписування. Наприкінці окремих розділів, а то й піснеспівів, переписувачі часто приспішують, і тому графіка нот прибирає прискорених рис (докладніше див. § 2.4. кодикологія).

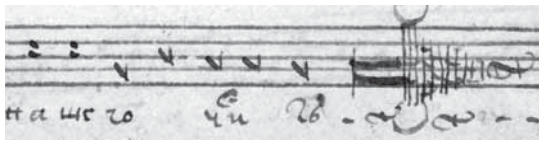
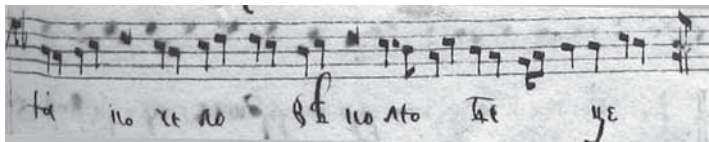
Тактових рисок київська нотація не вживала. Риски виставлялися лише на початку піснеспівів після заголовку та наприкінці — одинарні, подвійні чи потовщені (іл. 83).

Проте періодичність мелодичного розгортання, себто музичний метр, помітно дуже виразно. Це добре видно навіть візуально: дрібніші нотки

83. Тактова риска (МВ 50, арк. 213)

чітко групуються у сталі часові долі, одиницею виміру яких є *такт* (див. ілюстрації вище). Тому всіякі виходи за межі цього нормативу слід кваліфікувати як помилку, за окремими винятками у каденційних побудовах. У розгорнутих каденціях чи простіших кадансах помітні метричні розширення (МВ 44, 63, арк. 228), групування тріолями у Супрасльському ірмолої (I, 5391, 5, наприклад, на арк. 520 зв.), своерідні затакти (МВ 44, 63, арк. 8, арк. 224), синкопи і т. п. (іл. 84):

84. Метричні розширення в кадансах (МВ 50, арк. 71, О 17, арк. 267)

В ірмолоях разом з формами нотних знаків були прийняті також способи передачі ладової перемінності (мутації). Для цього використовувалися як власне знаки альтерації — бемолі, в окремих випадках і бекари (наприклад, у Львівському ірмолої кінця XVI ст., МВ 50, 2, арк. 248 зв.–250), так і ключі (діези у цій функції не використовувалися⁵²). Теоретичне обґрунтування цих форм запису на матеріалі ірмолоїв вперше опрацювала Олександра Цалай-Якименко⁵³, і ця проблема на сьогодні є практично розв'язаною⁵⁴. Тож за-

⁵² Чи не єдиний випадок використання діезів на означення півтонів є в українському нотолінійному Ірмолої 1680 року, що був переписаний у Москві «в государственных палатах» для царських півчих. Тут релятивні бемолі були стерті невідомим пізнішим редактором і на їх місце вписані діези, на що звернув Анатолій Конотоп (А. Конотоп. Об одном музыкально-палеографическом признаке «царского» Ирмология 1680 г. // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, т. 5 (1978) 531–541. Без сумніву, така новація була спричинена музичною орфографією партесних композицій, які вкоренилися в Московській Русі та, ймовірно, раніше, ніж український монодичний спів за нотолінійними ірмолоями. В Україні ж масова музична свідомість міцно закарбувала означення ладових мутацій за релятивними ключами в ірмолоїному співі.

⁵³ О. Цалай-Якименко. Київська нотація як релятивна система.

⁵⁴ Правда, московська дослідниця Рімма Поспелова вважає, що в київській нотації все ясно, за винятком акциденцій, тобто додаткових знаків на означення зміни ладу

пропонована Анатолієм Конотопом теорія *странных бемолей* як принцип транспозиції нотного тексту⁵⁵ виявилася хибною, про що, зокрема, писав також російський теоретик Юрій Холопов (1932–2003), доповнивши розвідку західним матеріалом⁵⁶.

Зміни ладу в одному піснеспіві (ладова мутація) відзначалися релятивними ключами С або бемолями задля передачі характерних для певних гласів і піснеспівів інтонаційних зворотів. Так, для 2 гласу, де на початку експонуються два різноспрямовані мотиви — низхідний мінорний з заго-стреною півтоною інтонацією вниз до опорного тону, і висхідний мажорний з підкресленою великою терцією, — виразно творять фригійський лад з прихованою тритоновною інтонацією (іл. 85):

The image shows a musical score for the irmos 'Utverzhenie tvrdo'. At the top is a snippet of a handwritten manuscript with Cyrillic notation. Below it is a printed transcription on a grand staff. The melody is written on a single line with a key signature of one flat (B-flat). The lyrics are: '- ме - Ти де- жа - вы ѿ - по - ва - ни - и вѣ - - - ры'. The score illustrates a modal mutation (ladova mutatsiia) where the key signature changes from C major to C minor.

85. Ладова мутація, глас 2, пісня 3, ірмос «Утвержение твердо», Словітський ірмолой 2-ї чв. XVII ст. (О 17, арк. 47) (див. також приклади ладової мутації у нашій Антології візантійсько-слов'янської церковної монодії, вип. 1: Догматики з Львівського ірмолая кінця XVI ст., с. 5 — глас 2, с. 13 — глас 5)

Чергування різних ключів в одному збірнику чи циклі, а то й одному піснеспіві, свідчать про зміну звукоряду та перехід у різні ладотональні зони. Таких основних зон було три: навколо a–C, d–F і g–B — зі суміжними тональними опорами знизу та зверху (на цілий тон). Поява іншого ключа вела за собою зміну структури звукоряду, тобто мінялося ладотональне поле, що могло бути використане ширше чи вужче, подібно як у новітній музиці, де модуляція є фактом переходу, але не обов'язково чинником виявлення нової ладотональності в усій її повноті.

(див.: Реформа нотации на Руси (переход к киевскому знамени) // Р. Поспелова. *Западная нотация XI–XIV веков*, с. 248–295.

⁵⁵ А. Конотоп. К вопросу расшифровки нотной линейных памятников XVII века // *Советская музыка* (1973/7) 78–85; його ж. О некоторых принципах прочтения русских нотной линейных рукописей XVI–XVII веков // *Теоретические наблюдения над историей музыки*. Москва 1978, с. 200–235.

⁵⁶ Ю. Холопов. «Странные бемоли» в связи с модальными функциями в русской монодии // *Проблемы дешифровки древнерусских нотаций*. Ленинград 1987, с. 106–129.

Нагадаємо, що звуковисотна організація церковної монодії спиралася на квартову модальну систему. У мелодичному розгортанні вихідна ладова структура могла змінюватися й відбувалася так звана мутація, себто тимчасовий або повний перехід від одного ладу до іншого⁵⁷. Мутація, отже, змінювала порядок тонів і півтонів у звукоряді, який визначав ключ на початку нотоносця, і зміна ладу (новий порядок тонів і півтонів) зумовлювала появу нового ключа. Цей ключ виконував суто релятивну функцію (тобто був відносним, інтервальним), тоді як ключ на початку нотоносця був абсолютним і визначав абсолютну висоту звукоряду. Досить часто в середині нотного тексту замість ключа виставлявся бемоль — знак верхнього звуку півтона, тобто цей бемоль виконував функцію ключа. В Ірмолої НД 374 (175) у початкових рядках деяких піснеспівів використовується ключ у формі бемоля, в той час як у наступних рядках — у вигляді літери С (арк. 301, 304 та ін., див. іл. 51).

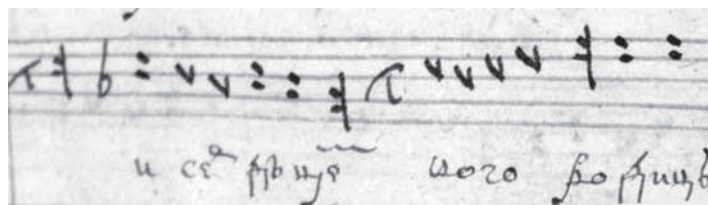
Тому нотний текст після появи релятивного ключа необхідно прочитувати (проспівувати) за початковим абсолютним ключем, міняючи лише місце півтону в звукоряді відповідно до появи нових ключів чи бемолів. У стихирі 5 гласу на виносі плащаниці у Велику п'ятницю «Тебе од'бющагося свѣтом» драматична кульмінація на словах «вѣдѣ мертва нага» еолійський (мінорний) лад підсилюється експресивною поспівкою верхнього мажорного тетраорду дорійського ладу (МВ 50, 2, арк. 196; іл. 86):

86. Ладова мутація, стихира «Тебе од'бющагося свѣтом» (МВ 50, арк. 196)

Така ладова перемінність властива для згаданої стихирі у більшості рукописів першої половини й середини XVII ст., але пізніше вона зникає, принаймні на письмі. В іншому прикладі ладова мутація добре розкриває характерний для давньої музики фригійський каданс (МВ 50, 2, арк. 193 зв., іл. 87):

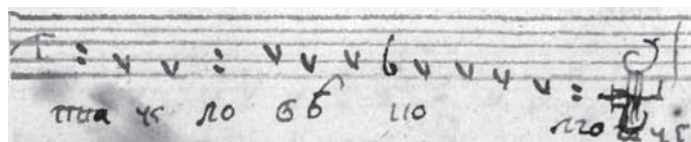
⁵⁷ Аналогічне явище відоме й у візантійській музиці під назвою мартирії, а в російській воно отримало назву *крижи* або *сипавії поміти* (див.: С. Смоленский. *О древнерусских певческих нотациях*, с. 13–14); теоретичне опрацювання цього явища: О. Цалай-Якименко. «Літерні поміти» російських співацьких рукописів XVII століття — різновид київської релятивної нотації // *Записки НТШ*, т. 232: *Праці Музикознавчої комісії*. Львів 1996, с. 41–58.

87. Ладова мутація на означення фригійського кадансу (МВ 50, арк. 193 зв.)

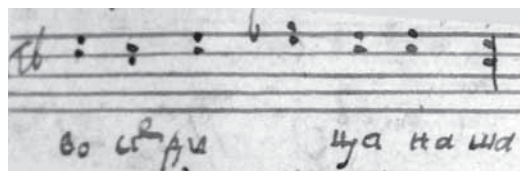
У Підгорецькому ірмолої (МВ 44, 63) писар дуже точно дотримується нотної орфографії, що особливо помітно при фіксації мутацій. За допомогою релятивних ключів він фіксує найменші відхилення від квартового звукоряду, зокрема, у піснеспівах 2 гласу. Зауважимо, що писар з такою ж великою увагою переписує словесний текст, вживаючи діактричні знаки й наголоси, що виказує його високу грамотність.

Релятивний ключ, чи бемоль, з'являється також у зв'язку з розширенням звукоряду за межі дії абсолютного ключа. Це півтон *соль-фа-дієз* нижньої зони звукоряду (при ключі на третій лінійці) (іл. 88):

88. Релятивний ключ при розширенні звукоряду (МВ 50, арк. 75 зв.)

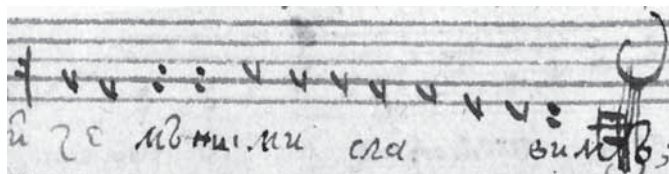
чи поява *мі-бемоля* у верхній зоні «бемолярного» звукоряду:

89. Релятивний бемоль у бемолярному звукоряді (МВ 50, арк. 62)

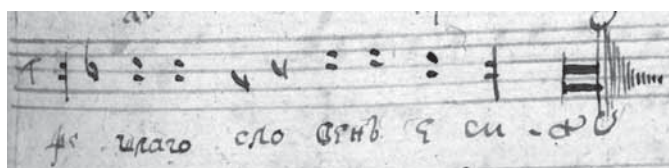
Та писарі не завжди дотримувалися цих правил і нерідко залишали подібні місця без відповідного означення, хоча співці добре знали що і як треба співати (іл. 90):

90. Кварттовий звукоряд без сигналізації релятивними знаками (МВ 50, арк. 73 зв.)

Іноді для означенні ладової мутації релятивний бемоль помилково виставлявся не в потрібному місці, як це бачимо у Львівському ірмолої (МВ 50, арк. 86; іл. 91):

91. Помилка у виставленні релятивного бемоля (МВ 50, арк. 86)

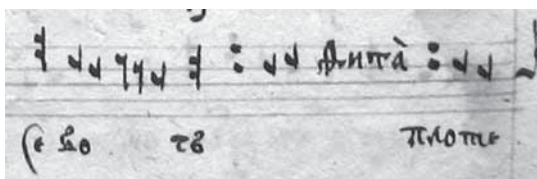
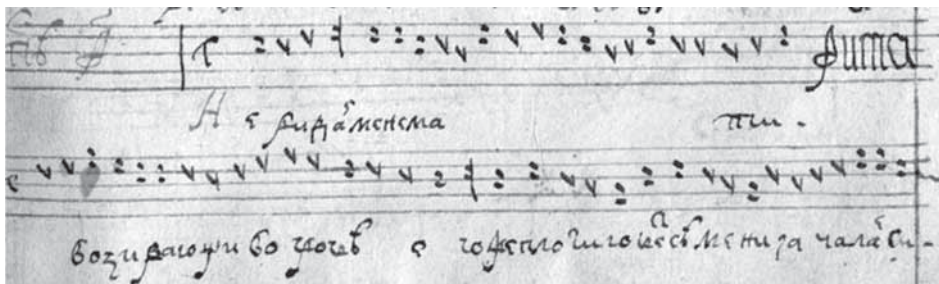
Без сумніву, написаний до-бемоль є помилкою, бо дублює виписаний на початку рядка абсолютний ключ С; правильним буде сі-бемоль для означення фригійського кадансу, що й підтверджується у порівнянні цього тексту у Любачівському та Скалацькому ірмолоях (ЛІМ, Рук. 103, 192; НД 103, 246).

У XVIII ст. релятивні ключі та бемолі майже зникають, що було наслідком спрощення ладоінтонаційної основи церковної монодії; цю тенденцію закріплюють і друковані видання. Практики того часу (дяки, церковні співці, вчителі, учні) часто дивувалися багатству бемолів у давніших рукописах, як про це свідчить колоритний запис в Ірмолої середини XVII ст. якимось пізнішим співцем чи учнем: «Хто того Ярмолая пысав, щобы той ныщастя николи не мав. Кѣлко вѣн тут бемулов поставив, що бы вѣн тѣлко в чисцу грѣхов покоштовал» (ДА 647 П., 54, арк. 166 зв.–167). Іноді співці затирали релятивні бемолі (I, 2884, 511). Все ж ладову сутність розширеного звукоряду, як вже мовилося, співці-практики усвідомлювали дуже виразно.

У нотному тексті іноді зустрічаються знаки кулизмяної нотації — *Ѳ*, *тета* (*фита*). Цей знак давні знаменні азбуки називали *тайнозамкнене знамя* кулизмяних азбук) і він є скороченим (себто зашифрованим) викладом певного мелодичного комплексу⁵⁸. В ірмолоях фіти зустрічаються передовсім у стихирах, антифонах страстей, рідше канонах задля збагачення та динамізації мелодичного розвитку. У нотному тексті фіти пишуться у вигляді

⁵⁸ М. В. Бражников. *Лица и фиты знаменного распева*. Ленинград 1984. Про фіти в нотолінійних докладніше див.: Вікторія Зінченко. Принципи фіксації фітних розспівів в українських нотолінійних ірмологіонах кінця XVI — початку XVIII століть // *Старовинна музика: сучасний погляд* = *Ars medievalis — ars contemporalis* [=Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського, 41, кн. 2]. Київ 2006, с. 136–150.

грецької літери Θ (фіта, гр. θῆτα), або ж у формі повністю випсаного слова *θита* (МВ 50, арк. 187 зв., 194, 201 та ін.; іл. 92):

92. Фіти: а) канон у Вел. суботу, глас 6, пісня 9, ірмос (МВ 50, арк. 201); б) стихира «Прийдіте людіє», Ірмолой 1 чв. XVII ст. (О 44, арк. 586 зв.); в) Страсті, антифон 12 (О 17, арк. 444)

У рукописах пізнішого походження і в стародруках фіти зустрічаються дуже рідко.

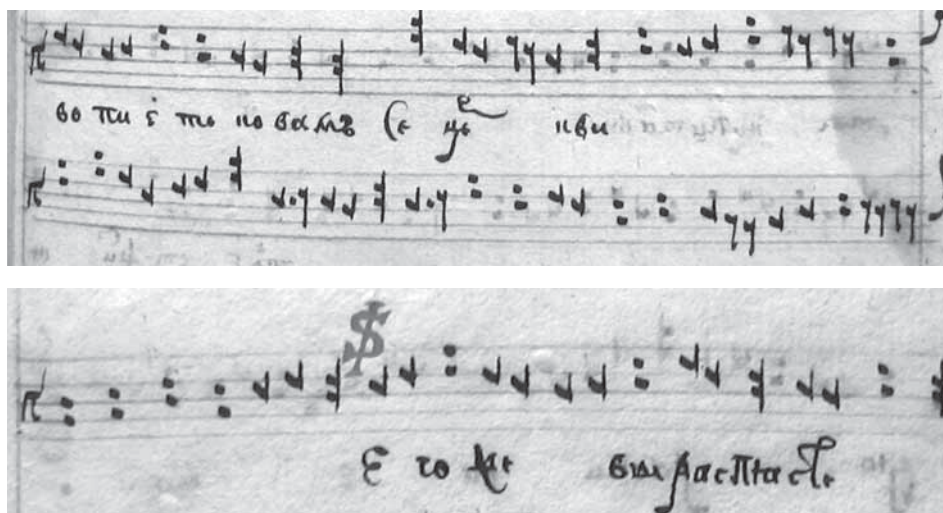
Фітні мелодичні комплекси не піддаються прямій транскрипції. Проте в багатьох рукописах, особливо давніших, мелодичне значення фіт розкривають самі писарі — наприклад, у каноні на В'їхання в Єрусалим⁵⁹.

У Словітському ірмолої 20–30 років XVII ст. фіта покладена на слово «церкви», закінчення якої сигналізує спеціальний знак (О 17, арк. 443–443 зв.; іл. 93).

У Любачівському ірмолої (ЛІМ, Рук. 103, 192) також більшість фіт розкриті а при повторенні часто пишуться скорочено у вигляді літери Ф. В Ірмолої 1645 р. крайні склади фітного розспіву записані кіновар'ю: *ка* — *ко* (Пог. 381, 48, арк. 298 зв.), а в Ірмолої 2-ї чв. XVII ст. — тактовими рисками (Q 251, 24).

Темпових, динамічних та агогічних вказівок, за окремими винятками, київська нотація не знала. Зміна темпу, як відзначалося вище, маркується

⁵⁹ Канон на В'їхання Господнє в Єрусалим з рукопису кінця XVI ст. [=Антологія української церковної монодії, 2]. Львів 2003, с. 15, 19 та ін.

93. Словітський ірмолой, Страсті, антифон 12,
Фіта розкрита на слові «церкви» (О 17, арк. 443–443 зв.)

різними масштабами тривалостей нот, що найвиразніше помітно у давніших рукописах — наприклад, Львівському ірмолої кінця XVI ст., де сідальні, подібні та деякі стихири записані значно коротшими тривалостями: вісімками, чвертками й половинками, тоді як ірмоси записані переважно в діяпазоні від бревіса до половинок⁶⁰. Трапляється також ремарка «скорій», що, ймовірно, вказує на пришвидшення темпу: у друкованому Ірмолої 1700 р. (с. 352 — сідальна 4 гласу «Удивися Іосиф»), в Ірмолої 60–80 років XVIII ст. (ЦДДАУЛ, ф. 201, оп. 4 б, од. зб. 2970, 924, арк. 140 зв.). На означення повільного темпу вживалася ремарка «косно», яку Дмитро Разумовський тлумачив як *lento*, *sostenuto*, *излегка*; такий стриманий темп був властивий для піснеспівів Великого посту⁶¹: «пой триж[ди] косно і красно» (F 161, 909, арк. 108). Ремарка «тихо», як уже згадувалося, мабуть, є близькою до сучасного розуміння цього слова як динамічного відтінку (Тит. 1902, 241, 48–49, причасник «Тїло Христове»).

Яскраві у мистецькому сенсі піснеспіви писарі наділяють емоційними епітетами: «зїло прекрасное», «зїло прекрасное и умилненное», «велми красное» (Q 361, 190, арк. 23, 248, 298), «умилненно поєм» (F 604, 209, арк. 19 зв.), про що мова вже йшла вище.

Зустрічаються вказівки на поперемінний (антифонний) спів двох хорів: «оба лика», «совокуплешеса оба лика поют» (I, 5391, 5, арк. 379, 385 зв.), або поперемінно (антифонно) — лик 1, лик 2 чи хор 1 і хор 2.

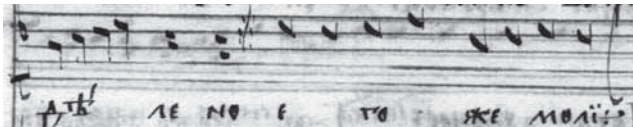
⁶⁰ Див. факсимільну публікацію цієї пам'ятки: *Das Lemberger Irmologion*.

⁶¹ Д. Разумовский. Богослужбное пение, с. 101.

При повтореннях окремих мелодичних зворотів чи розділів вживався знак ' , який часто маркувався червоною циноброю⁶² — наприклад, ціле речення «Увы мнѣ» у стихирі Вел. п'ятниці «Тебе одѣющагося свѣтом» (ЛІМ, Рук. 103, арк. 323 зв.324).

Подібне на означення повторення мелодичних фраз у стихирах часто бачимо і в Ірмолої 1-ї чверти XVII ст. (О 44, 8, арк. 434 зв.– 436; іл. 94):

94. Знак повторення
(О 44, арк. 436)

Нерідко цим знаком писарі зазначають місце вставки пропущених мелодичних фраз — наприклад, в Ірмолої Q 106 (624).

Київська квадратна нота залишалася в ужитку у збірниках літургійного одноголосого співу аж до початку XX ст. — як рукописних (пізні ірмологіони, осмогласники та гласопіснці⁶³), так і друкованих зразках⁶⁴.

Перехід від невменного способу запису нотного тексту до лінійного знаменував значні зміни в музичному мистецтві України та Білорусі, зокрема, в опануванні нового типу багатоголосся — партесного. Це потребувало нових форм і методів навчання, базовою основою для яких стала нова система нотопису, що дозволяло швидко опановувати найрізноманітніші музичні тексти. Навдивовиж швидка й всеохопна реформа нотного запису призвела до того, що музичні тексти церковної монодії були переведені на новий лінійний запис дуже швидко і на всьому етнічному просторі українців і білорусів. Ірмолої як своєрідні антології цього співу стали масовими посібниками з вивчення музичної грамоти, елементарної теорії музики та сольфеджіо, не втрачаючи при цьому практичного призначення для співу у церкві.

Отож, київська нота утвердила точне прочитання часомірної організації мелодичного руху та звуковисотний вимір і музичний текст сакральної

⁶² Канон на В'їхання Господнє, с. 14, 15 та ін.

⁶³ Ірмологіони, переписані Михайлом Левицьким (Перемишль, 1838 р.; арх. Франка, 4782, 1079), ієродияконом Онисимом (Кієво-Печерська лавра, 1854 р. — два списки, Кн. 879, Кн. 1874, 1084, 1085), Михайлом Кешеляком (с. Ольшавиця, Словаччина, 1878 р.; прив. збірка, 1136) та ін.

⁶⁴ Видання XIX — початку XX ст. (ірмологіони, осмогласники, гласопіснці): 1816, 1835, 1858, 1879, 1893; 1898, 1904 (фактично 1906), 1905; див. також авторські опрацювання: *Божественная Литургия св. Иоанна Златоустого, по стариннымъ лучшимъ наѣвамъ въ ирмологійныи ноты уложилъ Порфирій Бажанскій, приходникъ въ Сорокахъ коло Львова*. Львів: друк. Ставр. інст., 1872 чи *Утренняя въ святую и великую недѣлю Пасхи въ ирмологійныи ноты уложенная Иоанномъ Кипріяномъ, слушателемъ IV года Богословія въ Перемишлы*. Львів: друк. Ставроп. інст. 1883. Київською нотою друкувалися також богогласники.

монодії раннього Нового часу, що є зрозумілим і для нашого сучасника. Це проявляється у декількох часових та етнокультурних вимірах: збереженні давньої візантійської спадщини і власних надбань старокиївської доби, динамічної еволюції ранньомодерного часу під впливом суттєво оновленого церковного співу пізньо- та поствізантійської доби на Балканах — так званого калофонічного стилю (грецькі, болгарські, сербські напиви в ірмолях) і новітньої європейської естетики й теорії музики.

2.7. Датування і локалізація ірмолоїв

В археографічному опрацюванні нотолинійних ірмолоїв важливими є їх датування та визначення території походження. Біля 350-ти рукописів, тобто майже третина з 1152 відомих, мають точні дату і місце створення, що є унікальним для кириличної рукописної книжності. Варто нагадати, що з Княжої доби декілька нотованих рукописів донесли точну дату написання; іноді така дата встановлена на підставі дослідницьких міркувань (у нижче наведеному переліку такі дати позначені зірочкою):

- 1095–1096 рр., писав Домка (Мінея служебна, Син. тип. 84);
- 1097* р., писав Домка (Мінея служебна, Син. тип. 89);
- 1097 р., писав Бѣлин (Мінея служебна, Син. тип. 91);
- 1156–1163* рр. (Стихирар мінейний, Соф. 384);
- 1157 р. (?) (Стихирар мінейний, Син. 589);
- 1207 р. (Кондакар, Усп. 9);
- Бл. 1249 р. (Ірмологіон, за літературою);
- 1260 р. (Мінея празнична, Син. 895).

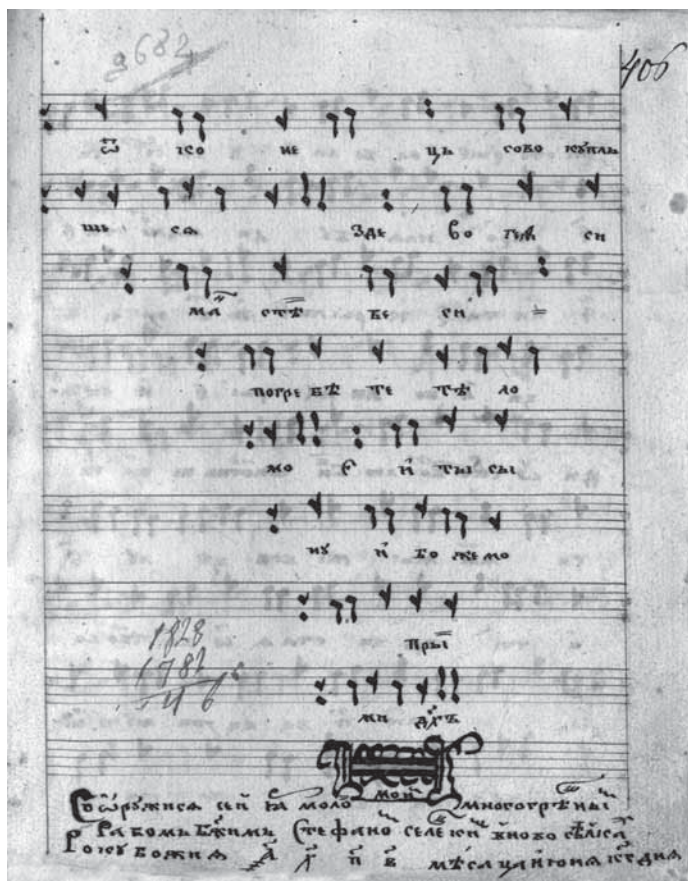
Але щодо місця їх написання, то самі рукописи зберігають мовчанку.

Більшість давніх рукописних книг дійшли до нашого часу пошкодженими, передовсім без початкових і кінцевих аркушів, на яких власне й знаходилися вихідні літописи. Тому їх датування й локалізація потребували окремих археографічних розвідок.

Найчастіше дата ірмолоїв визначається за титульними аркушами, де писарі повідомляють рік, місяць і число їх створення: *ѡаѡїїї* (1653) [Рокѡ марта кѣ (22) дна (Син. певч. 32, 106), рокѡ ѡаѡїїа (1691) мїца октовїа дна кїї (28) (F 658, 316), Рокѡ божїа ѡаѡїїѡ (1776) мїца марта дна ѡ (4) (Акс. 2620, 977)]. Титульні аркуші створювалися переважно після завершення написання кодексу, що підтверджує додаткова інформація писарів. Так, Кирило Ілинський завершив писати Ірмолой 1713 року «Anno Domini 1DCIII, m[iesя]ca iuni IX dnia» (арк. 186), а титульний аркуш спорядив через 17 днів: *Рокѡ ѡаѡїїї* (1713) мїца ївнл дна кѣ (26) (I, 7469, 505). Проте є випадки, коли писар розпочинав працю над ірмолоєм одразу з титульного аркуша, як це зробив Кирило Канчузький, який на титульному аркуші повідомляє: *Списана рокѡ Божого ѡаѡїїїѡ* (1657) мїца април дна кѣ (20), а у вихідному літописі йдеться про завершення праці: *Сверши же са того ж рокѡ мїца ївнл ї* (10) дна (Акс. 10781, 109, арк. 268). Подібно працював і Василій Скалацький, який на титульному аркуші Лежайського ірмолоя повідомив про початок праці: *Списана много грѣшнннлз Васїліємъ Скалацькннї оу градѣ Лежайскѣ ѡаѡїїп.* (1680) роѡ: (НД 103, 246, титульний арк.), яку завершив наступного 1681, що віднотував наприкінці

осмогласного розділу — «1681» (арабськими цифрами!) — і записав грецькою мовою кириличною абеткою: ДѢТО БОЖАМИ — «Слава Богу» (НД 103, 246, арк. 249а, кіновар'ю). Тож датою створення цього кодексу слід вважати 1680–1681 роки*.

Окрім титульних аркушів, писарі нерідко вживають давніший спосіб запису вихідного літопису у вигляді прикінцевого колофону: *Тѣ Ирмолой списаа рокѣ вѣѣи ꙗѣѣи (1738) мѣа авгѣста дни ꙗ (20) [...] Михаиля Старицкий [...] въ градѣ Радимнѣ (Акс. 2575, 742, арк. 158 зв.); Божѣжиса сей ймоло" многогрѣшныи ракомь Бжимь Стефаномъ Селецкии въ ново сѣлкѣ Рокѣ Божил ꙗѣѣи (1682) мѣсаца йвнѣа ꙗѣѣи (23) дни (НД 123, 249, арк. 406; іл. 95):*

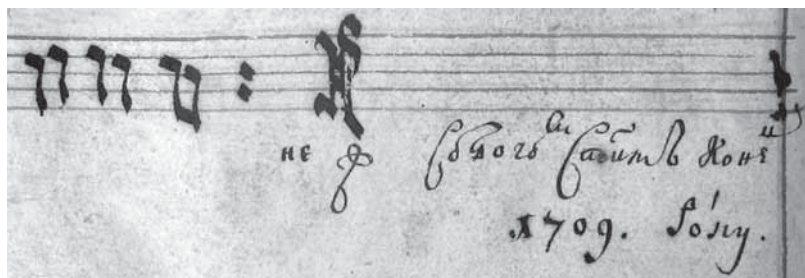

95. Колофон, Ирмолой Стефана Селецького (НД 123, арк. 406)

* На цей факт археографи й дослідники якось не звернули уваги, починаючи з опису Іларіона Свенціцького (див.: И. Свенцицкий. Церковно- и русско-славянские, с. 380–381). Пізніше ця неточність увійшла в обіг і, зокрема, повторена у нашому давнішому описі цієї пам'ятки (*Нотолінійні рукописи*, № 38, с. 31–33).

Початкові аркуші в цих обидвох рукописах втрачені, а разом з ними й титульні.

Іноді писарі залишали своє ім'я й дату створення наприкінці окремих розділів чи піснеспівів, частіше осмогласного, зокрема, 4 гласу: «А[пно] D[omini] 1676» (Q 246, 240, арк. 160); «Гій Ирмолой писаныи ꙗѡѡїѡѡ» (1759) [рокѡ] ієреємъ Григоріємъ (ОЛДП F 510, 917, арк. 217–220); «Конецъ осмого гласѡ, ієрей Петръ Завадскій. Списалъ рокѡ вожого ꙗѡѡїѡѡ» (1723) мѣѡ іюна кѡ (29) дна (Q 276, 555, арк. 231). Часом такі записи є досить лаконічними: «Хвала Богѡ. ꙗѡѡїѡѡ» (1696) [рокѡ] (ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4 в, од. зб. 392, 322, арк. 246); «Конецъ ѡмѡ гласови ꙗѡѡїѡѡ» (1754) [рокѡ] (Q 60, 901, арк. 127); «конецъ ѡго гласови ꙗѡѡїѡѡ» (1745) (ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4 в., од. зб. 158, 776, арк. 101, кіновар); «Съ бого^М стимъ Конѡ^Ч 1709. Року» (ЛІМ, Рук. 200, арк. 24 зв., наприкінці кондака Миколаю, іл. 96):

96. Дата створення рукопису у записі писаря наприкінці кондака Миколаю (ЛІМ, Рук. 200, арк. 24 зв.)

Тож подібні записи, що добре ідентифікуються з почерком основного тексту, залишаються єдиним джерелом точного датування рукопису.

Уточненню дати створення рукописів також слугують записи малярів-ілюстраторів, які найчастіше й переписували ірмолої. Тому дати в мініатюрах переважно є верхньою часовою рамкою створення кодексів. Так, Іоан Стефанович зробив наступні записи у мініатюрах: «Іоанъ С[тефанович] рокѡ ꙗѡѡїѡѡ» (1651) мѣѡ іюна кѡ (30) (Q 339, 101, арк. 133 зв.), «Іоанъ Стефанович ꙗѡѡїѡѡ» (1651) р. мѣѡ іюна кѡ (14) (арк. 299), «1651 [roku], I[oan] S[tefanowycz]» (арк. 308 зв.). Можливо, що він переписав увесь Ирмолой, але прямих вказівок щодо цього немає, оскільки титульний аркуш не зберігся. У Волинському ірмолої НТШ 330 (45) в орнаментальній заставці записано: «Roku 1632 хѡзка та pisana», арк. 15), яку, за відсутністю інших, приймаємо за дату створення рукопису (водяні знаки не суперечать цьому датуванню). В Ирмолої Син. певч. 18 (948) на титульному аркуші записано, що рукопис списалъ Габриѡломъ Гѡчиньскимъ [...ро]кѡ вожіѡ ꙗѡѡїѡѡ» (1766); у мініатюрі з монограмою G[abriel H[uczynski] є дата Рокѡ ꙗѡѡїѡѡ» (1766) (арк. 1 зв.), а післямова переписувача датується 4 листопада 1768 року (арк. 176), що розширює час написання рукопису до 1766–1768 років.

Підставою для уточнення дати служать також різні календарні статті (місяцеслови, таблиці індіктів, пасхалії і т.п.). Так, у місяцеслові Жировицького ірмолою нижньою датою є 1649 р. (I, 3367, 51, арк. 401), що за відсутністю інших ознак датування приймаємо як дату створення цього рукопису. За тим же принципом Анатолій Конотоп запропонував нижньою датою Супрасльського ірмолою вважати 1598 рік (I, 5391, 5)¹. Любов Дубровіна понизила дату до 1594 р.², проте, гадаємо, останнє розширення немає достатніх підстав, оскільки титульний аркуш і додаткові статті (пасхалія, місяцеслов) створювалися, очевидно, після завершення праці над рукописом, про що свідчить їх сусідство з титульним аркушем на початку кодексу.

Дати проставлялися переважно кириличною нумерацією (див. вище); рідше арабськими цифрами — здебільшого у записах польською мовою, як у випадку згаданого вище Волинського ірмолою 1632 р., але трапляються й у кириличних текстах — наприклад, на титульному аркуші білоруського списку Пахомія Паценки (О 25, 168). Зрідка дата записана словами: *Въ рокѣ вожого тысяща сѣмсотъ лѣи [48] мѣа декаврія дна девятаго* (ОНБ, ф. 1, № 95, 786, титульний арк.). В Ірмолої Кирила Ілинського з 1713 року (I, 7469, 505) дата створення записана римськими цифрами (див. вище).

Писарі ірмолоїв послуговувалися переважно новим літочисленням від Різдва Христового. В окремих випадках подаються паралельні літочислення *від створення світу* та *Різдва Христового*: Супрасльський ірмолой (I, 5391, 5), київський список 1652 р. (ДА 346 П., 103), де й подано дату від створення світу: *Влѣто ѿ созданія міра 3709*, а *ѿ воплощенія Христова 1601* (I, 5391, 5, титульний арк.); *рокѣ ѿ створенія свѣта 3709*, а *ѿ рождества Христова 1652* мѣа априла в (2) дна (ДА П. 346, 103, арк. 338). Паралельне літочислення часто вживали українсько-білоруські ірмолої, створені в Росії: *в лѣто ѿ створенія свѣта 3700*, *ѿ воплощенія Христова 1689* (Син. певч. 1379, 294), зокрема, у пізніх списках — *ѿ створенія міра 3700* (7270), *ѿ рождества воплоти Бога слова 1762* індікта 1-го (10) (Син. певч. 29-а, 935). Натомість візантійські, балкано-слов'янські, молдаво-волоські та російські рукописні книги послуговуються переважно датою «від створення світу», іноді паралельно з новим літочисленням, проте окремо новий відрахунок часу, здається, не вживався.

Цікавим є питання, скільки часу витрачалося на створення нотних ірмолоїв. Писарі, як вже мовилося, нерідко віднотовували час закінчення перепису окремих розділів, що є добрим матеріалом для вивчення темпу праці над рукописами. Загалом ірмолої писалися досить швидко — переважно декілька місяців. Так, Юрій Мільський перший розділ завершив у березні 1730 року (БА 86, 710, арк. 32), а в червні того ж року завершив працю над

¹ А. Конотоп. Супрасльський ірмологіон // *Советская музыка* (1972/2), с. 118.

² Л. Дубровіна. Супрасльський ірмолой 1601 року: деякі аспекти кодикологічного дослідження // *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (Київ 1993) 18.

цілим рукописом, про що сповіщає наприкінці кодексу. Отже, над своїм Ірмолоєм він працював лише 4 місяці. Нижньою датою створення Ірмолоя Феодора Семионовича є дата в мініатюрі на початку кодексу — 17 червня 1638 р. (F-19-116, 45), а вихідний літопис сповіщає про завершення праці 25 квітня 1639 р.; отож всього затрачено 10 місяців. Іоан Югасевич розпочав писати один із своїх ірмолоїв *рокѣ кожїа ꙗѣѣїѣ* (1784) *міѣ вліа днѣ її* (13) (титульний аркуш), а один з прикінцевих розділів завершив *Рокѣ кожного ꙗѣѣїѣ* (1785) *міѣ марта* (вихідний літопис, арк. 200; ЛІМ, Рук. 209, 993), тобто на перепис витратив дев'ять місяців. В Ірмолої НД 97 (547) збереглися відомості про завершення книги 14 березня 1721 р., а на арк. 103 наприкінці розділу читаємо: «Конець третому гласу. Сей глас скончился в четвер по преполовленію 1720 [року] мѣа мая дня 11».

Подібними є писарські записи в Ірмолої, що зберігається в монастирі св. Пантелеймона на Афоні (№ 96, 1121): «Скончился в сириду 1 М [Чотиридесятниці] в весы Голоскове Р[оку] 1726, мѣа февруария 23» (арк. 201 зв.), а про початок праці писар сповіщає на арк. 210 зв.: «Си Ярмолои зачался р[оку] 1726, мѣа януа[рия] дня 4» (арк. 159); «Списася раб Стефан» (арк. 218 зв.); «Конец с богом, глас 8 на средопостную среду» (арк. 250 зв.).³ Відомий російський археограф Анатолій Турилов, який подав відомості про цю пам'ятку й описав її в каталозі афонських кириличних рукописів⁴, підкреслив, що писар цього Ірмолоя «дає доволі рідкісну на матеріалі східнослов'янської книжності можливість вивчити продуктивність праці книгописця (у цьому випадку навіть на двох відрізках часу: арк. 201 з січня по 23 лютого та арк. 49 з 24 лютого до 16 березня)»⁵. Та і в українських рукописах, зокрема, в ірмолоях, такі записи іноді зустрічаються.

Особливо цінні записи про темп написання книги залишив писар Петро Парфанович (НТШ 20, 705): «Dnia 20 (?) ja[nuaria] 172[9] P:[iotr] P:[opowicz] Ł:[yusecki]» (арк. 73), «Dnia 23 janu[aria] 1729» (арк. 97 зв.), «Dnia 10 (?) febr[uar]ia 1729» (арк. 107 зв.), «Dnia 12 f[ebruaria] 1729» (арк. 136), «Петръ Парфановѣчъ» (арк. 144. кіновар'ю), «[...] dnie 20 (?) feb[ruaria] 1729» (арк. 166 зв.), «Dnia 23 f[ebruaria] 172[9]» (арк. 170), «Dnia 10 [?] mar[ta] 1729» (арк. 187), «na[...] 1729» (арк. 216)*. Тобто, цей Ірмолої писався впродовж декількох місяців при щоденному переписі від чотирьох (між 20 і 23 січня) до 10 аркушів (між 10 і 12 лютим). Про подібний темп переписування рукописних книг писав Василь Загоровський у своєму заповіті з 1577 року: «въ церкви на книгахъ гораздъ читаль и пѣлъ, книги, якихъ церковь пилне потребуеть, зъ доброго зводу, жебы уставичне писалъ, абы въ каждый

³ А. А. Турилов. Малоизвестные системы восточнославянской книжной тайнописи // *Археографический ежегодник за 1992 год*. Москва 1994, с. 102–103.

⁴ *Славянские рукописи Афонских обителей*, с. 117, № 265.

⁵ А. А. Турилов. Малоизвестные системы, с. 103.

* Записи уточнені, окремі слова і склади не читаються через надмірний обріз полів.

тїйденъ по три тетради дестныхъ справедливе, а не фалшиве написывалъ», тобто в тиждень мав би переписувати 48 сторінок⁶.

Високим темпом перепису відзначався писар Микола Сезентович, який упродовж одного 1754 року переписав три ірмолої (Син. певч. 8, 897; Син. певч. 311, 898; Син. певч. 1076, 904).

І все ж цей темп був меншим, ніж праця над рукописами Княжої доби. Так, найдавніша точно датована руська пам'ятка — Остромирове євангеліє 1056–1057 рр. — писалася всього сім місяців, Рязанська кормча 1284 р. п'ятьма переписувачами — 50 днів, Апостол 1220 р. — заледве два місяці, Галицьке євангеліє 1144 р. — 50 днів⁷. Зважмо також і на те, що техніка створення давніх рукописних книг, особливо пергаментних, для яких властивим був вишуканий устав, набагато складніший у написанні, ніж прискорений дрібний півустав чи скоропис ірмолоїв. Певне сповільнення темпу написання нотних ірмолоїв свідчить про те, що їх творці не були професійними писарями, тобто, написання нотованих книг не було для них основною працею. Як співці-практики, вони переписували книги насамперед для власного вжитку. Тому їх праця іноді розтягалася на декілька років: по три роки писали свої Ірмолої Іоан Щирецький — у 1729–1731 рр. (ЛІМ, Рук. 83, 717), невідомий послужник Манявського скиту у 1731–1733 рр. (ВАР, Ms slav. 525, 720), згадуваний уже Гаврило Гучинський у 1766–1768 рр. (Син. певч. 18, 948), а Стефан Ксенжомостський переписував Ірмолоя аж вісім років — з 1750 по 1757 рр. (F 161, 909). Декілька років, ймовірно, переписував Ірмолоя Богдан Онисимович — у 1598–1601 рр. (I, 5391, 5).

В окремих випадках дату написання уточнено на основі окремих фактів і джерельних відомостей. В Ірмолої Разум. 92 (108) у заздравному співі згадуються російський цар Олексій Михайлович (1645–1676), український гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький (1648–1657, †6 серпня), московський патріарх Никон (1652–1667) та київський митрополит Сильвестр Косов (1647–1657, †23 квітня). Згадка російського царя на першому місці свідчить, що рукопис був створений п і с л я Переяславської угоди у січні 1654 р. і д о смерті Сильвестра Косова 23 квітня 1657 р. Отож цей Ірмолої було створено у проміжку між серединою 1654 і початком 1657 років. Подібно була уточнена дата написання Перемишльського ірмолоя (6-ка Унівської лаври, Рук. 1, 1117): у заздравному співі на літургії згадані польський король Ян Казимир (1648–1668) та перемишльський єпископ Антоній Винницький (1650–1679); тож рукопис було створено між 1650 і 1668 роками⁸.

⁶ Духовное завещание Василия Загоровского // АЮЗР, част. 1, т. 1 Киев 1859, с. 82; див. також: М. Возняк. *Історія української літератури*, т. 2. Львів 1921, с. 33.

⁷ Е. Карский. Е. Славянская кирилловская палеография, с. 271.

⁸ Ю. Ясіновський. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних ірмолоїв (2) // *Καλοφωνία* 4 (2008) 204.

У рукописах ДА 85 Л. (42) і ДА П. 350 (41) дату створення допомагають уточнити гравюри, які відбиті та наклеєні у заставках та ініціалах обидвох рукописів. Всі вони походять з видань киево-лаврської друкарні 20 рр. XVII ст., верхня межа яких сягає 1629–1630 рр. Отож, обидва рукописи були переписані десь наприкінці 20-х років — на початку 30-х XVII ст. Це припущення підтверджується датованим Ірмолоєм 1631 р., у якому використано такі ж гравюри (Акс. 2931, 44).

Уточненню датування слугують також особливості правопису та орфографії⁹. Однак це питання вимагає глибших лінгвістичних знань¹⁰, а тому засигналізуємо лише окремі часові ознаки у цих рукописах. У першій половині XVII ст. помітні елементи хомонії, тоді як пізніше вони згасають. Для XVII ст. характерні риси живої мови; у другій половині XVIII ст. з'являється деяка архаїзація церковнослов'янської мови та відновлення її правописних норм, що властиве, зокрема, почаївським виданням ірмолоїв. Сторожі наприкінці нотних лінійок, обов'язкові для першої половини і середини XVII ст., зникають у третій чверті цього століття (див. вище).

Додатковими ознаками у датуванні можуть слугувати також мистецькі прикраси. Так, балканська плетінка властива для рукописів першої половини XVII ст.; у другій половині цього ж століття і в першій половині наступного XVIII переважають рослинні орнаменти, наповнені народними мотивами.

За відсутності вихідних літописів дата визначається за водяними знаками (філігранями) на папері, що його виготовляли різні папірні¹¹. У цих випадках дати написання є дещо ширшими і коливаються в межах 1–2 десятиліть, іноді й більше. Про досить велику точність нашого датування за філігранями свідчить наступне. В опублікованому 1979 р. описі Ірмолою НТШ 164 (148) на основі філіграней рукопис був датований третьою чвертю XVII ст.¹² Згодом нами було віднайдено останній аркуш цього рукопису з вихідним літописом, який повідомляв точну дату створення рукопису — 1663 рік¹³. Подібне було й у випадку зі згадуваним щойно Перемишльським

⁹ Д. Лихачев. *Текстология*, с. 295.

¹⁰ Тут доцільно скористатися доброю порадою Д. Лихачова: якщо мова й орфографія не дають достатніх ознак щодо часу, то дослідникові варто принаймі впевнитися, що вони не суперечать його висновкам (Д. Лихачев. *Текстология*, с. 295).

¹¹ Велику допомогу й практичні поради при датуванні ірмолоїв нам постійно надавав відомий львівський історик–джерелознавець і знавець водяних знаків Орест Мацюк (1932–1999). У Москві та Санкт-Петербурзі нас консульгували відомі археографи й добрі знавці паперових знаків Тетяна Діанова (ГИМ), Олександр Амосов (1948–1994, БРАН), В'ячеслав Загребін (1942–2004, РНБ).

¹² *Нотолінійні рукописи*, с. 20, № 9.

¹³ Ю. Ясіновський. Нотні Ірмолої з колекції Івана Франка // *Бібліотека, книга, читач*. Київ 1987, с. 105–107.

ського Онуфріївського монастиря, що знаходився неподалік згадуваної в записі церкви Івана Богослова, й 1940 року надійшов до ЛНБ.

Ірмолой 1777 р. (БА 4, 978) було створено в селі Мизовому на Волині, і в 30-х роках минулого століття він надійшов з цього села до бібліотеки Львівської Богословської Академії. Подібно Сасівський ірмолой (Q 14, 552) надійшов до Національного музею у Львові з того ж таки Сасова, де був переписаний 1722 року. Очевидно, у Софійському соборі Києва постійно зберігався пергаментний Ірмолой середини XVII ст. (Кн 2097, 60), який, ймовірно, і був тут створений¹⁶. Декілька ірмолоїв першої половини XIX ст. були переписані у Києво-Печерській лаврі, і також не покидали стін цієї обителі (Кн 855, 1041; Кн 879, 1084; Кн 2082, 1073; Кн 2087, 1083; Кн 2874, 1085). Тому не випадково, що у львівських сховищах зберігаються головно галицькі ірмолої¹⁷, в Ужгороді — закарпатські, у київських — наддніпрянські, у бібліотеці Перемишльської капітули — Надсяння та Лемківщини, а у Вільнюсі та Мінську — білоруські пам'ятки.

Тож збірки Львова, Ужгорода, Києва, Мінська й Вільнюса є передовсім територіальними збірками ірмолоїв, бо переважна їх більшість походить з навколишніх містечок і сіл, що має велике значення для вивчення локальних рецепцій української та білоруської церковної монодії.

До своїх місць створення також були прив'язані українсько-білоруські ірмолої, переписані в Росії, які практично не покидали своїх рідних стін, звідки й потрапили до сучасних фондів збереження. Так, Ірмолой 1673 р., переписаний Гаврилом Аранесовичем у Сава-Сторожевському монастирі під Москвою (Син. певч. 172, 191), наприкінці XIX ст. разом з іншими нотними рукописами цього монастиря надійшов до Синодального училища церковного співу у Москві¹⁸. Подібно два таких ірмолої, що були створені у московському Ново-Спаському монастирі, надійшли до Синодального училища церковного співу з того ж таки монастиря (Син. певч. 29-а і 29-б, 935, 936). Примітно, що переписування й розповсюдження українсько-білоруських ірмолоїв в Росії мало дуже обмежену територію й включало

¹⁶ За записом на арк. 1–10 рукопис 1854 року належав до бібліотеки Києво-Софійського собору. Компактний зміст рукопису промовляє за його кафедрально-парафіяльне походження, а не монастирське; перепис на пергаменті високої якості, рідкісному матеріалі для XVII ст., підтверджує наше припущення про створення цієї пам'ятки при митрополічій катедрі, ймовірно, за часів Петра Могили. Тож цей Ірмолой, мабуть, постійно знаходився у Софійському соборі і ніколи не покидав його стін аж до 20-х років минулого століття, коли після закриття собору був перевезений до Печерської лаври.

¹⁷ В ЛНБ із 145 ірмолоїв всього 4 немісцевого походження: НТШ 235 (449) походить з Сумщини (закуплений НТШ 1911 р. у Києві через Михайла Грушевського), БА 254 (329) був створений у Києві, Петр. 123 (330) створений у м. Сосниці на Чернігівщині, а НТШ 427 (402) є білоруським.

¹⁸ Ю. Ясиновський. Нотний Ірмолой Гаврила Аранесовича як пам'ятка східнослов'янських музичних зв'язків // *Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства*. Львів 1994, с. 20–23.

здебільшого монастирі Москви та її околиць (Ново-Спаський, Донський, Симоновий, Воскресенський Ново-Єрусалимський, Сава-Сторожевський, Троїце-Сергієва лавра), пізніше в Санкт-Петербурзі (Придворна капела й Александро-Невська лавра), де найчастіше вимушено чи добровільно проживали українці й білоруси. Окремі списки створені в Тверському Желтиковому монастирі (Син. певч. 13, 510), у Переяславлі (Пог. 391, 336). Переважно всі ці рукописи постійно залишалися у цих російських обителях і не поверталися в Україну чи Білорусь, за винятком ірмолоїв Артемія Компайського та Гаврила Головні, які ще у XVIII ст. надійшли до Києва (I, 5552, 907; ДА 351 П., 894). Відсутність відповідних маргінальних записів та слідів частого вжитку свідчать, що ці книги перебували поза російською літургійною практикою й були створені українсько-білоруськими емігрантами для власних потреб і нагадували їм рідні землі.

За територіальними ознаками добре визначаються ірмолої Поділля¹⁹, Волині²⁰, Полтавщини²¹, Перемишльської єпархії²², Рогатинщини²³, Яворівщини²⁴, Закарпаття і Східної Словаччини²⁵.

Окремі рукописи мають багату міграційну історію, пов'язану з творчою активністю окремих церковно-музичних діячів. Таким є, наприклад, Ірмолой, переписаний ієромонахом Йосифом Крейницьким у Лаврівському монастирі 1677 року (Тит. 1902, 241). Це другий переписаний ним Ірмолой, що був створений як доповнення до переписаного вже раніше у 1673 р. (Q 361, 190). Згодом рукопис 1677 р. належав, ймовірно, Дмитрові Тупталу, який в останні роки свого життя був ростовським митрополитом (†1709); а 1882 року Ірмолой був придбаний у тому ж Ростові Великому купцем і колекціонером давніх рукописів Андрієм Титовим. Дмитро Туптало дуже любив церковний спів і був автором близько двох десятків духовних пісень. Очевидно, рукопис до нього потрапив ще в Україні, можливо, від самого Йосифа Крейницького, який, ймовірно, після Лаврської обителі та священництва у Винни-

¹⁹ Ю. Ясиновський. Нотні рукописи Поділля XVII–XVIII ст. // *Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей*. Київ 1982, с. 343–345.

²⁰ У складі фондів Києва, Львова та Харкова, а також Волинського краєзнавчого музею та Острозького історико-культурного заповідника.

²¹ Ю. Ясиновський. Церковно-співоче мистецтво Полтавщини XVII–XVIII ст. // *Актуальні проблеми дослідження філософської культури східних слов'ян XI–XVIII ст.*: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції. Полтава 1993, с. 106–107.

²² J. Jasinowski. Znaczenie eparchi Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej // *Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 2. Przemyśl 1994, с. 403–420.

²³ Ю. Ясиновський. Рогатинщина в церковно-музичній історії XVII–XVIII ст. // *Рогатинська земля: Історія і сучасність*, 1. Львів 1995, с. 261–263.

²⁴ Ю. Ясиновський. Давні музичні пам'ятки Яворівщини // *Яворівщина* (1994) 22 лист.

²⁵ Ю. Ясиновський. Нотні Ірмолої Східної Словаччини та Закарпаття як пам'ятки українського церковного співу // *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, с. 331–349.

ках біля Львова (1680) став ігуменом Гадяцького Красногорського Миколаївського монастиря²⁶ (повніше його біограму див. у параграфі «Писарі» 2.8).

Місця перепису й побутування нотолінійних ірмолоїв добре локалізують великі центри півчного мистецтва в Україні — монастирі й собори Києва (Печерська лавра, монастирі Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Межигірський Преображенський, Богоявленський братський, Пустинно-Миколаївський, Фролівський Вознесенський, Софійська катедра, Десятинна церква, Воскресенська на Подолі), Чернігова й Чернігівщини (Ілинський в Чернігові, Крупницький Батуринський, Ніжинський Благовіщенський, Новгород-Сіверський Спаський, міста й містечка Носівка, Сосниця, Прилуки, Ніжин), Волині (монастирі Зимненський, Загорівський, Почаївський, Білостоцький, катедри і церкви Володимира, Луцька, Милянович, Турійська), Курязький Преображенський під Харковом, Полтавський Хрестовоздвиженський, Манявський скит на Прикарпатті, Унівський, Словітський, Підгорецький, Волсвинський, Домашівський на Львівщині, колишньої Перемишльської єпархії (Крехівський, Спасівський, Лаврівський монастирі, міста й містечка Перемишль, Канчуга, Лежайськ, Ярослав) та ін. (див. покажчик місцевостей перепису ірмолоїв). Тут діяли школи церковного співу, в яких для навчальних потреб переписувалися ірмолої, редагувалися й творилися нові напиви, виховувалися музично-педагогічні кадри для ширших потреб літургійної практики.

²⁶ Ю. Ясиновський. Соціальна функція українських нотних Ірмолоїв // *Рукописна та книжкова спадщина* 2 (Київ 1994) 67–69.

2.8. Творці-переписувачі нотолінійних ірмолоїв

При вивченні нотолінійних ірмолоїв як пам'яток літургійної рукописної книжності важливо встановити, *хто, як і де* творив ці кодекси. Тобто усвідомити соціальний стан і професійну заангажованість писарів-співців, виявити умови, на яких вони працювали і кому адресували створювані ними літургійні книги; з'ясувати, яким було культурно-мистецьке середовище, у якому вони жили й творили, що і як формувало їх мистецький смак, якими були напрямки та характер міжнародних контактів. Опрацьовані рукописні ірмологіони створили ґрунтовну базу для глибшого пізнання професійно-творчої особи творця рукописної нотованої книги, і то не лише в межах українського та білоруського церковно-монодійного співу, а й на ширшому русько-слов'янському та візантійському культурному просторі. Вивчення цих питань сприятиме конкретизації й уточненню ряду суміжних наукових питань, зокрема, кодикології й текстології, допоможе глибше зрозуміти принципи вибору півного репертуару та його пов'язаність з музично-творчим процесом.

Ще візантійські рукописи, зокрема, нотовані, донесли до нашого часу імена багатьох їх творців. Відомий австрійський візантиніст Герберт Гунгер головним предметом своїх наукових зацікавлень обрав грецькі середньовічні рукописи. Опрацьовуючи й описуючи грецькі рукописи, про що йшлося вище (§ 2.2.), він зібрав та опублікував у вигляді каталогу 1526 імен грецьких писарів-копістів бібліотек Великої Британії, Риму та Ватикану, Франції¹, серед яких є імена переписувачів нотованих книг. Так, ієромонах Теодулос

¹ *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600* / вид. Herbert Hunger [=Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, III/1–3]. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1981, 1989, 1997.

1. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritaniens*.

A.: Verzeichnis der Kopisten / укл. Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger (387 імен).

B.: Paläographische Charakteristik / укл. Herbert Hunger.

C.: Tafeln.

2. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Frankreich*.

A.: Verzeichnis der Kopisten / укл. Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger (527 імен).

B.: Paläographische Charakteristik / укл. Herbert Hunger.

C.: Tafeln.

3. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Rom mit dem Vatikan*.

A.: Verzeichnis der Kopisten / укл. Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger, Paolo Eleuteri (612 імен).

B.: Paläographische Charakteristik / укл. Herbert Hunger.

C.: Tafeln.

(Θεόδουλος) переписав невменний Ірмологіон середини XIV ст.², а domestик Ніколаос (Νικόλαος) — невменний Стихирар другої чверті XIII ст.³, ієромонах Кипріянос (Κυπριανός) — невменний Ірмологіон другої половини XVI ст.⁴ Константин Аргіропулос (Κωνσταντίνος Ἀργυρόπουλος)⁵ у першій чверті XIV ст. та пресвітер Матеос (Ματθαῖος)⁶ у середині XIII ст. переписали також два невменні стихирарі; пресвітер Андронік Васілікос (Ἀνδρόνικος Βασιλικός)⁷ у другій половині XIV ст. переписав невменний Стихирар, а Антоній Акарнанеос (Ἀντώνιος Ἀκαρναναῖος) у першій чверті XVI ст. переписав збірник, що містить тропарі, алілуарії та літургію Йоана Златоустого⁸.

Відомо чимало імен переписувачів слов'яно-руських книг⁹. Яким Запаско і Марта Боянівська виявили й опублікували імена писарів української рукописної книги XVI–XVIII ст.¹⁰. З часів Київської Русі збереглися імена писарів кириличних рукописів з нотними знаками:

- Бѣлин (Бѣден ?), світське ім'я Михаїл, 1097 р. (Мінея служебна, РГАДА, Син. тип. 91, СК 9);
- Василій Осипов, дописав частину кодексу 1352 р. (Мінея празнична, ГИМ, Син. 895, СК 176);
- Городѣн — записав декілька лінійок, 1096 р. (Мінея служебна, РГАДА, Син. тип. 89, СК 8);
- Домка, у хрещенні Яків, 1095–1096 рр. (Мінея служебна, Син. тип. 84), 1097 р. (Мінея служебна, РГАДА, Син. тип. 89, СК 8);
- Ілія, *понин* невідомої Вознесенської церкви, XII ст. (Мінея празнична, РГАДА, Син. тип. 131, СК 76);
- Кузьма, XIII ст. (Октоїх, РНБ, Соф. 122, СК 284);
- Левкий, при старості Якові Георгіївської церкви, 1260 р. (Мінея празнична, ГИМ, Син. 895, СК 176);

² *Repertorium der griechischen Kopisten*, 1.А, с. 83, № 12.

³ Там само, с. 170, № 328.

⁴ Там само, с. 122, № 219.

⁵ Там само, 2.А, с. 122, № 312.

⁶ Там само, 2.А, с. 141, № 368.

⁷ Там само, 3.А, с. 35, № 30.

⁸ Там само, 3.А, с. 36, № 33.

⁹ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 288–308; Н. Н. Розов. *Книга в России в XV веке*. Ленинград: Наука 1981, с. 130–134; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.* Москва: Наука 1984, с. 388; Л. М. Столярова. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV веков*. Москва 2000.

¹⁰ Я. Запаско. *Мистецтво української рукописної книги*. Львів 1993, с. 66–80; його ж. *Українська рукописна книга*. Львів 1995, с. 473–477; його ж. *Мистецькі рукописні пам'ятки України*. Львів 1997, с. 70–71; його ж. *Ошатність української рукописної книги*. Львів 1998, с. 96–114; його ж. «Доброписці тоді славні були» (нарис з історії українського рукописного мистецтва). Львів: Афіша 2003, с. 73–123; М. Боянівська. *Переписувачі книжок як культурні діячі України XV — перша половина XVII ст.* [Львів] 1994; її ж. *Світські переписувачі книжок в українській книжній культурі XV — середині XVII століть // Записки НТШ*, т. 233. Львів 1997, с. 239–250; її ж. *Причинок до створення словника українських книжників XI–XVIII ст. // Рукописна україніка*. Львів 1999, с. 333–342.

Михаїл (?), див. Бѣлин, кін. XII — поч. XIII ст. (Типографський устав і кондакар, Трет. галер., К-5349, СК 57);
 Мойсей Киянин¹¹, XII ст. (Триодь, РГАДА, Син. тип. 137, СК 49);
 Путята¹² (?), сер. XI ст. (Мінея служебна за травень, РНБ, Соф. 202, СК 21);
 Творимир (див. Яков)*
 Яков (Творимир), XII ст. (Стихирар мінейний, РГАДА, Син. тип. 145, СК 103);
 Яков, див. Домка.

Це порівняно невелике число імен переписувачів із 75 нотованих книг, але й загалом імен переписувачів руських книг Княжої доби збереглося мало, і не тому, що не сформувався звичай писарського підпису. Переважна більшість рукописів дійшли до нашого часу пошкодженими й насамперед без початкових і кінцевих аркушів, де найчастіше переписувач залишав своє ім'я¹³.

Переписувачі слов'яно-руських книг називали себе по-різному: *писарь**, *мастерь*, *доброписець* (калька з гр. καλλιγράφος)¹⁴, у Болгарії ще й *грамматик*¹⁵, а в Сербії — *писац*¹⁶. У Московській Русі поширеною була самоназва *писець* (вперше з'явилася 1296 р., як назвав себе Захарія у переписаному ним Псалтирі¹⁷). В українській книжній культурі, зокрема, ранньомодерного часу така назва не зустрічається, в тому й у досліджуваних ірмолоях. Тому невмотивованою є пропозиція *Методичних рекомендацій для державної реєстрації книжкових пам'яток України* називати творця рукописних книг *писець*¹⁸, а краще вживати усталене поняття національної книжності *писар*¹⁹, як сучасний термін *переписувач*.

¹¹ Марія Гальченко на підставі палеографічного аналізу основного тексту й приписки Мойсея дійшла висновку, що це один і той сам почерк, і стверджує, що Мойсей є переписувачем цього кодексу (М. Гальченко. Триодь Мойсея Киянина: палеографічний і графо-орфологічний аналіз // М. Гальченко. *Книжняя культура*, с. 28–51).

¹² На останньому аркуші рукопису є запис: *Яминь. Пвѣтѣта пьслаѣ. Даче криво да исправите а не кльните* (арк. 135). Висловлювалися здогадки, що Путята був мирським писарем або тисяцьким при київському князі Володимирі чи Святополку (див. огляд цих думок: *Путятина минея: Новгородская служебная Минея на май XI века: Текст, исследования, указатели* / підг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск 2003 с. 5).

¹³ Н. Волков. Действительно ли была безыменна большая часть трудов древнерусских переписчиков // *ЖМНП* (1897/11) 70–82.

* Так назвали себе переписувачі ірмолоїв Яким Глядкевич (Кап. Q 15, 255), Петро Парфанович (НТШ 20, 705).

¹⁴ А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, с. 28–29.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ђ. Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмов*. Београд 1974, с. 221–226. Визначення *писар* вживає, наприклад, археограф Димитрій Богданович (див.: Д. Богданович. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, т. 1, 2. Београд 1978).

¹⁷ А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, с. 27–28.

¹⁸ *Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки*. Київ 2007, с. 15–16.

¹⁹ Пор.: В. Фрис. *Рукописи музею Івана Федорова (каталог)* / Львівська картинна галерея. Львів 1993, с. 8, 15.

Професія переписування книг і церковних текстів зберігалася в Україні ще й у XIX і навіть XX ст., зокрема, у Галичині та на західних кордонах українського етносу, як про це писав Володимир Гнатюк (1871–1926): «в Бачці й доси є між селянами «фахові» переписувачі, що цілу зиму сидять над переписуванням ріжних творів»²⁰. І навіть пізніше, вже після Другої світової війни у Галичині за невелику плату переписували церковні календарі, зокрема, у Великому Ключеві біля Коломиї²¹.

Науковці вже звернули увагу на значну кількість імен писарів українсько-білоруських нотолінійних ірмолоїв. Чимало таких імен віднайшли Дмитро Разумовський (1818–1889)²² та Максим Бражніков (1900–1973)²³. В архіві Разумовського імена писарів ірмолоїв розосереджені у різних матеріялах його архіву й сумарно охоплюють наступне коло імен переписувачів за київськими, московськими та петербурзькими збірками:

Головня Гаврило
Демянович Іоан
Калістрат
Компайський Артемій
Липський Ієрофей
Онисимович Богдан
Софронієв Орест
Суховій Афанасій
Хоцятовський Леонід.

До картотеки церковних співців і переписувачів півчих рукописів Бражнікова включено також українські та білоруські імена (переважно з фондів РНБ і декілька РГБ)²⁴:

Глядкевич Йоаким
Компайський Артемій
Крейницький Йосиф
Левицький* Феодор
Лукашевич Йоаким
Недзельський Филип
Софронієв Орест
Смирнов Михайло
Хоцятовський Леонід
Шоломович Григорій.

Розшукуючи, описуючи й укладаючи каталоги українських і білоруських нотолінійних ірмолоїв, нами публікувалися словнички їх

²⁰ В. Гнатюк. Угроруські духовні вірші // *Записки НТШ*, т. 46 (1902/2) с. 10.

²¹ Повідомив Микола Савчука, коломийський краєзнавець і головний редактор *Енциклопедії Коломиїщини*.

²² РГБ, архів Разумовського (ф. 380), 2/9, 4/38, 4/39, 10/11, 10/12, 10/18, 10/19.

²³ РНБ, архів Бражнікова (ф. 905).

²⁴ РНБ, архів Максима Бражнікова (ф. 1147).

* У Бражнікова неточний запис — Левецкий.

переписувачів: вперше 20 імен було опубліковано в окремому покажчику до каталогу нотних рукописів ЛНБ²⁵, 15 імен — в огляді рукописних ірмолоїв ленинградських збірок²⁶, 220 імен — в окремому покажчику нашого каталогу нотолінійних ірмолоїв²⁷, ще чотири імена опубліковані в описах новонайдених кодексів²⁸; 223 імена опубліковано в окремій статті-словнику про писарів-співців, які працювали над створенням нотолінійних ірмолоїв²⁹. Осмислюється особа такого переписувача, зокрема, його професійний і соціальний стан³⁰.

Ширший погляд на особу творця-переписувача рукописної книги спонукав Дмитра Ліхачова відмовитися від традиційного визначення *писець* і ввести ширше поняття *книжник*³¹, яке вживалося у давньому письменстві, в тому й українському ранньомодерної доби, на означення вченої й начитаної особи, літератора і знавця церковних книг³². Тож діяльність переписувача давніх книг мислиться не як просте копіювання текстів, а як праця на ниві книжної культури, де писар виступає як один з творців і навіть співавторів переписуваних ним книг і творів, в тому й музикально-півчих. Творці манускриптів, як правило, були вправними співцями й свою працю розпочинали співом; співали й під час перепису чи в перерві, як про це йдеться у пергаментній Тріоді XV ст. (ГИМ, Воскр. 23, арк. 1)³³.

У розроблюваній сьогодні в Україні методиці описів рукописних книг (як мовилося вище у § 2.3.) також до поняття «автор» включають імена різних осіб, які так чи інакше причетні до створення рукописної книги — ав-

²⁵ *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII століть* / укл. Ю. Ясиновський, за участю О. Дзюбана. Львів 1979, с. 95 (у списку фігурує 21 ім'я, але згодом виявилось, що Симеон Рибак не був переписувачем Ірмолоя останньої чверті XVII ст. — МВ 28, 205).

²⁶ Ю. Ясиновський. Ленинградская коллекция древнепевческих рукописей украинской традиции // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, с. 102–103.

²⁷ Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 493–497.

²⁸ Ю. Ясиновський. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв (1) // *Καλοφωνία* 2 (2004) 189–190 (три імена) і пізніше доповнення: його ж. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв (2) // *Καλοφωνία* 4 (2008) 207 (одне ім'я писара).

²⁹ Ю. Ясиновський. Матеріали до біографічного словника співців і музик давньої України: переписувачі нотолінійних ірмолоїв // *Καλοφωνία* 3 (2006) 87–136 (є також окрема відбитка). У додатку публікуємо цей список писарів ірмолоїв.

³⁰ Ю. Ясиновський. Украинские певческие ирмологии и их создатели // *Книга в России до середины XIX века: 3-я всесоюзная научная конференция «Книга в России до середины XIX века»*. Тезисы докладов. Ленинград 1985, с. 48–49; його ж. Соціальна функція українських нотних Ірмолоїв // *Рукописна та книжкова спадщина* 2 (Київ 1994) 63–72.

³¹ Д. Ліхачев. Работа древнерусского книжника // Д. Ліхачев. *Текстология*, с. 58–97.

³² Пор.: книжникъ (*Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.*, вип. 14: К / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2008, с. 142).

³³ Л. М. Костюхина. Записи XIII–XVIII вв. на рукописах Воскресенского монастыря // *Археографический ежегодник за 1960 год*. Москва 1961, с. 276.

тор текстів, писар-копіїст, редактор, маляр-ілюстратор — і цю інформацію пропонується включати у заголовний блок³⁴.

Творча діяльність книжника-співця було досить широкою. Працюючи над переписом нотованих книг, він репрезентував діяльного музиканта-практика — церковного співця, уставника чи канонарха монастирського кліросу, регента церковного хору, вчителя церковного співу й музики, редактора літургійних напівів і творця їх локальних варіантів, а також маляра-декоратора й ілюстратора переписуваної ним півчої книги. Тож поняття *книжник* стосовно переписувача нотованих рукописів потребує уточнення й доповнення щодо характеру й змісту його праці як співця-музики, на що вже звернули увагу дослідники — наприклад, Порфирій Бажанський (1836–1920)³⁵ чи Микола Успенський (1900–1987)³⁶.

Переписуючи книгу, писар дотримувався певних норм правопису словесного тексту і нотного письма. Мелодичні тексти збагачував елементами виконавської манери місцевої школи чи власного індивідуального стилю, вносячи мелізматичні й ладові прикраси, відповідно до своїх професійних навиків і творчої обдарованості, особливостей певної співчої школи чи ширшої етнічної традиції. Як слушно відзначав Мілош Велімірович (1922–2008), цей «переписувач часто відтворював у рукописі швидше те, що він чув, ніж те, що бачив в іншому рукописі»³⁷. Обирав необхідне коло церковно-пісенного репертуару й доповнював його місцевими й запозиченими напівами, вносив пісенспіви на честь храмових празників, місцевих святих і преподобних. На це, зокрема, прямо вказує білоруський чернець Гавриїл Аранесович, який постригся у Чернігівському Ілинському монастирі, а дияконські свячення прийняв від архієпископа Лазара Барановича: при створенні свого нотного рукопису використав матеріал з *книгъ ірмолоєвъ як і ки[ривк]аго на[пѣлѣ]*, так же из беларускаго, почати из Шоквін (Син. певч. 191, 172)³⁸.

У створенні художнього декору й ілюстрацій орієнтувався на загальні мистецькі традиції, наповнюючи їх місцевими творчими елементами, розкривав сюжети улюблених жанрів і служб, копіював гравюри й декоративні елементи з ошатних українських стародруків, що сприяло глибшому усвідомленню їх богословської й естетичної сутності. Окремі писарі, як вже мовилося, ще й створювали оправи — наприклад, палітурництвом займалися Александр Смеречанський і Даниїл Стеблецький.

³⁴ Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки. Київ 2007, с. 15.

³⁵ П. Бажанський. *Історія руского церковного пінія*. Львів 1890, с. 9.

³⁶ Н. Успенський. *Древнерусское певческое искусство*. Москва 1971, с. 27.

³⁷ М. Велимирович. Мелодика канона IX в. св. Димитрию // *Музыкальная культура Средневековья*, вип. 1. Москва 1990, с. 9.

³⁸ Ю. Ясиновський. Нотний Ірмолой Гаврила Аранесовича // *Бібліографія українознавства*, ч. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства*. Львів 1994, с. 22.

Давніше рукописні книги, зокрема, нотовані, переписувалися частіше у монастирях, що позначалося на характері творчої манери писарів, їх смиренности, а створювані ними рукописи поцінювалися насамперед як богоугодний чин. Писар за давніми звичаями надавав собі самопринижувальної характеристики, називаючи себе *многогрішним, недостойним, лінивим*³⁹. Показовим є запис переписувача Домки у вересневій Мінеї 1095–1096 рр.: «Господи, прости мя грѣшнаго убогаго унылаго недостойнаго раба своего Якова, а мырьскы Дѣмька, простите же мя, аминь»⁴⁰. Писарі Нового часу зберігають лише короткий формуляр цього етикету: *недостойний, многогрішний, раб Божий*, і лише зрідка трапляються сильніші емоційні вислови — наприклад, «сѣло, сѣло окаянний» як назвав себе писар Стефан Баделовський (Худ.-пром. 764, 736, титульний арк.).

Тож у нових мистецьких умовах, що сформувалися в Україні та Білорусі у ранньомодерну добу, виразно змінюється соціальний статус музиканта-професіонала⁴¹, зокрема, церковного співця і переписувача-творця нотних ірмолоїв. Вже сама поява титульних аркушів була зумовлена соціальною активністю співців-писарів, утверджувала їх діяльність на суспільний добробут, підкреслювала їх громадянський гуманізм, співзвучний загальним етичним ідеалам барокової доби. На титулярії з'являється ім'я переписувача як співтворця рукописної книги.

З-посеред 1152 ірмолоїв майже чверть (258) донесли імена їх творців. Самих імен дещо менше — 224, оскільки окремі з них створили по декілька ірмолоїв; і лише у двох випадках над створенням рукописів працювало по дві особи⁴².

Писарі ірмолоїв повідомляють про свій соціальний стан, професійну діяльність, місце та обставини перепису кодексів. Про створення ірмолоїв у монастирському середовищі згадують 44 рукописи (17% від числа усіх, що зберегли імена писарів). Шість осіб назвали себе ієродияконами та співцями, не згадуючи монашого стану; у монастирях «співці» могли бути вільнонайманими — як, наприклад, «спевак» Богдан Онисимович у Супрасльському монастирі, а ще п'ять осіб нічого, окрім свого імени, не повідомили, що також, можливо, свідчить про їх вільнонайманий статус.

Переписувачі-ченці найчастіше називають себе *ієромонахами* та *послушниками*. Деякі з них зазначають ще й свої церковно-співочі обов'язки *уставника* (ієромонах Климентій Канчужський) чи *ієродиякона* (ієромонах

³⁹ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 263; Е. Апанович. *Рукописная светская книга*, с. 57–58.

⁴⁰ В. Ягич. *Служебные минеи за сентябрь, октябрь, ноябрь: В церковно-славянском переводе по русским рукописям 1095–1097 гг.* Санкт-Петербург 1886, с. vi.

⁴¹ Ю. Ясиновський. З історії музики західноукраїнських земель XVI–XVII ст. // *Українське музикознавство* 21 (Київ 1986) 107.

⁴² Потапко Максимов і Андрейко Михайлов, 1680 р. (Муз. 7753, 245), Герман і Спиридон, середина XVIII ст. (I, 3860, 800).

Сава). Пізніше окремі з них зайняли високі монастирські посади: білорус Лаврентій-Леонід Хоцятовський став архимандритом Троїце-Сергієвої лаври, Мануїл Ольшавський — ігуменом Мукачівського монастиря, Йосиф Крейницький — ймовірно, ігуменом Гадяцького Красногорського Миколаївського монастиря. Подібного досягали й давніші церковні співці — доместик Києво-Печерської лаври Стефан став ігуменом цього ж монастиря, а пізніше єпископом у Володимирі на Волині⁴³.

Зрідка писарі-ченці не подавали своїх імен і ховалися за криптограмами чи тайнописом, свідомо зберігаючи анонімність (здебільшого, як про це вже мовилося у параграфі «Палеографія», це стосувалося білорусів). На титульних аркушах чи у вихідних літописах повідомлялося, що рукописи були створені «през недостойного и многогрѣшнаго інока чыну св. Василя Великого» у віленському монастирі св. Трійці (Син. певч. 32, 106, арк. 35*), «монастырскими слугами и служителями» у московському Ново-Спаському монастирі (Син. певч. 29-а і 29-б, 935, 936, титульні аркуші), диякон якогось Василянського монастиря Литовської провінції заховався за ініціалами «П.Ш.» (Син. певч. 512, 837).

Подібні криптограми залишили й інші писарі: «переведено в нотованое І. Т.» в Супрасльському ірмолої 1598–1601 рр. (І, 5391, 5, арк.429), «R. P.» (F 369, 895, арк. 46 зв.); писар Ірмолоя 1675 р. на титульній сторінці сповіщає: *Сложеніє гимно^в црковныхъ [...]. Списана Ирмолой сей рокѣ вжїтя ꙗѣхѣ мѣца Феврала II. в. д. л.* (Акс. 2973, 195). Окремі такі записи вдалося прочитати. У Супрасльському ірмолої 1638–1639 років вихідний літопис, включаючи повне ім'я писаря, написаний дуже дрібними літерами й у вигляді складної плетінки (F-19-116, 46, арк. 271 зв.)⁴⁴. У вигадливій криптограмі заховав своє ім'я писар Ірмолою другої чверти XVIII ст. з Надсяння:

В	Н
Ш	З
Г	М
К	Т
Г	П
Л	А
МЛ	РБ

(Сянок, ІМ, ms 4, 694, арк. 37 зв.).

22 писарі були священиками (18,1%). Зокрема, так назвали себе Григорій, Петро Завадський, Трофим Козачковський, Павло Крамаренко, Тимофій Куликович, Леонтій, Стефан Николаєвич, Василій Прокопович,

⁴³ *Літопис руський*. Київ 1989, с. 512.

* Цей запис писар зробив на початку 2 гласу; на початку 1 гласу подібний анонімний запис вміщений у медальйоні у вигляді серця (арк. 1).

⁴⁴ Див. репродукцію цього запису: А. Конотоп. Супрасльський ірмологій 1638–1639 гг., с. 235.

Антоній Тараневич, Яків, Феодор Якубинський, іереями (від гр. *iereús* — священник) — Феодор Грабовецький, Павло Дубовський, Іоан Стефанович, в одному випадку «піп» — Захарій. У текстах польською мовою вживається популярна аббревіатура *x* (від польського *xiqdz* — священник): «*x* I. Gorłeski» (Острозький іст.-культ. зап., КН 14515, 959), «*x* I. Vublicki» (ЛІМ, Рук. 82, 335). Зустрічається також найменування пресвітер (гр. *преσβύτερος* — старший, старійшина), що стосується переважно назви місцевости, де священник був на парохії — Ірмолой 1670 р. списася «во градѣ Лешневѣ мноу священним іереєм Феодором Грабовецкім презвѣтером Лешневою» (ЛІМ, Рук. 81, 171) чи Ірмолой 1753–1754 рр., переписаний «священноіереєм Яковом пресвитером немиленским», тобто церкви с. Немильні (ХНБ, 819521)*. Зрідка трапляються найменування *левит*⁴⁵ — Стефан Семионович (F 451, 702), *інспектор* — Марциян Павловський (ОЛДП, Q.724), *вікарій* (помічник архієрея чи священника) — Антоній Кищиць (238), Василій Павлов (РІИИ, ф. 2, оп. 1, № 842)⁴⁶.

Серед переписувачів нотолінійних ірмолоїв є також велике число світських осіб, які творили середовище низової інтелігенції — дидаскали, бакалаври, дякоучителі та дяки, учні, вільнонаймані церковні співаки і регенти, які з гордістю підкреслювали свій незалежний стан *обивателя*, *жителя* чи *гражданина*. Одним з таких яскравих і різносторонніх діячів був невідомий нам ближче переписувач Львівського ірмолая кінця XVI ст. (МВ 50, 2), який не залишив свого імени. Вправний і плинний почерк нотного й словесного текстів, висока нотна і загальна грамотність, знання греки й латини свідчить про його високий освітній рівень і музичну грамотність, що, мабуть, пов'язується з львівською братською школою кінця XVI ст.⁴⁷, а може Луцькою чи Острозькою як це припускає львівський мовознавець Лідія Коць-Григорчук⁴⁸.

50 писарів вказали на своє світське становище. Переважно це *дяки*, які були своєрідним прошарком низової інтелігенції. Як представники нижчих

* Наголошуємо на цій особливості, бо нерідко назва місцевости пишеться одразу ж після імени у родовому відмінку, що нерідко сприймають як прізвище священника чи іншої особи.

⁴⁵ Левит — давньоєврейське *священослужитель* (див.: *Словник української мови*, т. 4. Київ 1978, с. 459); звідсіля походить поширене в Україні прізвище Левицький. За цим же *Словником* у переносному значенні означає також *співець*, але таке тлумачення в ірмолоях та інших джерелах нам не зустрічалося.

⁴⁶ Найменування *вікарій* є латинським запозиченням, характерним для тодішньої Білоруської церкви, що підтверджується цими двома білоруськими пам'ятками.

⁴⁷ Ю. Ясиновський. Львівський ірмолой — найдавніша нотолінійна пам'ятка України // J. Jasinovs'kyj, S. Lutzka. *Das Lemberger Irmologion*, с. ххі–ххii.

⁴⁸ Л. Коць-Григорчук. Особа автора Львівського Ірмолая кінця XVI — початку XVII ст. (походження, освіта) // *Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць*, вип. 4 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2003, с. 119–131, особливо на с. 130.

верств церковних служителів, дяки за своїм соціальним станом були світськими особами⁴⁹. Основну форму своєї діяльності — помічника священика в церкві — вони поєднували з активною громадською працею. Їм належала провідна роль у розвитку початкової освіти серед найширших верств українського народу. Навіть пізніше «наука у дяка» була майже єдиною формою національної освіти, як це бачимо на прикладі життєписів Шевченка та Франка⁵⁰. На утримання дяків, уставників, учителів-бакалаврів і дидискалів, а також школи нерідко значні суми заповідала шляхта⁵¹, єпископи, як це бачимо в Заповіті перемишльського єпископа Івана Снігурського (1818–1847) з 1847 року:

ж) Учителеви музики голосової (*wokalnej*) которого обовязком буде в Інституті Дяків і Учителів, кандидатів при Катедрі рускій, такожей Стипендиянтів Добрянського і Могильницького⁵² і інших в Генерал Бассі, в пінію музичним і гармонійним учити і при набоженьстві пініем дириговати заплату річну двіста ринських сер.[сріблом], з) Учителеви, которий кандидати в Інституті Дяків і Учителів пініе церковное, Ірмологіон, Типик, Писане, Числене, Пасхалії ізчислене ведля руки Дамаскина, інній потрібній предмети, уділяти буде, заплату річну сто ринсь[ких] сер. або если тий науки в Інституті Дяків межі двох Учителів поділенийі будут, каждому що рік по пятьдесят ринськ. серебр. — отже в суммі тисячу триста ринських серебром числячи три сороківці на еден ринський, Крилос Руско-Перемиский щорік виплачовав, а решту чистих приходів з тої камениці під Ч. 36 яко причинок до Новоселец і Staatsßchldberßchreibung передше Крилосови відступлених на удержане 24 кандидатів що річно в Інституті Дяків і Учителів при Катедрі Рускій обертав. Прошу такожей високоє Правительство краевое, аби над виконаньом тої легації і удержаньом 24 кандидатів в Інституті Дяків і Учителів чувати ізволило (с. 123–124). [...]

Вишші під 3-им до б, г, д, вспіменені Священники, другий казатель, трудячийся покаяними і предстоятель Закристії будут довжни в Інституті Дяків і Учителів, еден яко Під-Директор дозір держати безпосредственний і тамже Кандидатам методіку в руским язиці давати, другий науку Релігії і Історію біблійну в язиці руским викладати, третий тим Кандидатам з Граматиков Руско-словенськов перикопи

⁴⁹ О чині четця і півця церковного // *Дяківський глас* (1895/1) 7–8.

⁵⁰ Г. Дикий-Диченко. *Дяки і спів церковний колись а тепер*. Львів 1926; «Бурсак» (Цезар Білиловський). *Роля дяків у розвитку української культури* // *Голос дяків* (1932/1); Я. Ісаєвич. *Минуле, сучасне й майбутнє народу: проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка* // *Записки НТШ*, т. 221: *Праці історично-філософської секції*. Львів 1990, с. 52–53.

⁵¹ Наприклад, воєвода київський кн. Григорій Ходкевич (1513–1572) половину своєї пожертви на заблудівську церкву й костел призначав *уставнику*, зобов'язуючи його «на науцѣ дѣтей держати»; також фундація кн. Острозького в Острозі зобов'язує *уставника* «школу держати» (див.: М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 6. Київ — Львів 1907, с. 333). Подібне бачимо і в заповіті Василя Загоровського, в якому йдеться про окрему плату для «дяка доброго» (див.: *Духовное завещание Василя Загоровского* // *АЮЗР*, част. 1, т. 1. Киев 1859, с. 82).

⁵² Мова йде про стипендійні фонди о. Антіна Добрянського (1810–1877) та о. Івана Могильницького (1777–1831) — примітка В. Пилиповича.

в Книгах церковних від Дяків співатися звиклії толковати і обясняти. Тії обовязки поділит Консисторія межі wspomнених священників ведля їх здібности і ревности (с. 125).[...]

8. Суму пять тисячей ринських сереб. в грамотах заставних галицких призначаю для пятнадцять убогих Школярів тутейшой Епархії в Перемишли до шкіл Нормальных ходячих і через Руско-Перемиську Консисторию ведля существующих для Стипендистів приписів успособлених, з тим додатком, аби таким 15 школярам по Екзамінах з добримі класами [тобто оцінками] і обичаями відправлених в піврічних ратах з випадаяючих від реченої сумми 5000 ринськ. сереб. відсотків, кождому в рівній часті запомогу Собор Крилошанів Руско-Перемиський виплачовав. Учеників, которіи тоту запомогу поберати будут, обовязую аби в пінію хоровим і музичним вправлялися і в тутейшій Церкві Престольній Рускій в дни торжественніі і неділі на хорі співали (с. 127). [...]⁵³.

Поряд із загальною грамотою, дяки навчали основ музичної грамоти та церковного співу, нерідко і гри на музичних інструментах. У час піднесення національно-культурного руху особливу увагу школам та освіті приділяли братства, зокрема, музичному вихованню і навіть укладали спеціальні інструкції музичних обов'язків дяків-учителів⁵⁴.

Тож в особі дяка-вчителя поєднувалися власне церковна праця та вчительська. Десь під кінець XVIII ст. в Галичині сформувалося поняття *дякоучитель*, а на Закарпатті *півцоучитель*⁵⁵. Відомими дякоучителями у XIX ст. були згадуваний уже Симеон Рибак та Ігнатій Полотнюк⁵⁶. 1817 р. у Перемишли було створено *Дякоучительський інститут*, який діяв до 1939 р.⁵⁷, а під назвою *Регентський Інститут* відновив свою діяльність 2007 року⁵⁸.

Власне дяками назвали себе 15 писарів, решта 35 імен цієї групи за різними додатковими ознаками також можна віднести до дяківського стану. Це *дидаסקали*⁵⁹ і *бакалаври*⁶⁰ (відповідно 12 і 5 імен), що відображало

⁵³ *Меторія перемишлян: Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру / вступ і уперед. Володимир Пилипович [=«Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, т. XV]. Перемишль 2009, с. 122–130.*

⁵⁴ Я. Ісаєвич. Братства і українська музична культура XVI–XVIII ст. // *Українське музикознавство* 6 (Київ 1971) 48–57, зокрема, с. 49–50.

⁵⁵ Пор.: Павло Клітуш 1880 р. «прийшов до Бишти за п'явца и учителя» як мовиться у записі на Тріоді цвітній у Михайлівцях, тепер Східна Словаччина (R. A. Cleminson. *Cyrillic Manuscripts in Slovakia*, с. 69).

⁵⁶ З. Валіхновська. Ігнатій Полотнюк — у соту річницю смерті // *Musica Humana* 2 (2005) 294–298.

⁵⁷ Ю. Ясіновський. Дяко-учительський інститут у Перемишли // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*, т. 3: *Інституції*. Перемишль — Львів 2003, с. 249–259.

⁵⁸ Я. Вуйцік. Звіт з діяльності Регентського Інституту // *Перемиські Архієпархіальні Відомості*, рік 5, ч. 6 (2007) 122–126.

⁵⁹ В Україні слово *дидаскал* утвердилося з давньогрецького *διδάσκαλος*, тоді як в Болгарії, Сербії, Молдаво-Волощині та Буковині ця форма модернізувалася новогрецьким *даскалос* — *даскал*, *даскалія* (школа). Наприклад, у записях на рукописах Хіландарського монастиря на Афоні: «Сія антологія преведена от гречески на славянски от даскала Нікифора Іеромонах... в лѣто 1834» (Хіл. 580, арк. 2), див.: А. Яков'євић. *Инвентар*

грецьку чи латинську культурні орієнтації⁶¹, *ієродиякони*⁶², *установники*⁶³, *реєнти-реєнти* (2 імени)⁶⁴, *півчі* (2), *півцоучитель* (1). Ірмолої копіювалися також громадськими *писарями* (2), *інтролігаторами* (палітурниками) (2)⁶⁵. Незалежний соціальний стан писарі підкріплювали й іншими відповідними ремарками: *державець миклашівський* (дидаскал Григорій), *мищанчук турійський* (Іоаким Глядкевич), *житель* містечка Ворожба Сумська на Слобожанщині (дяк Максим Василюв), *житель дибенський* називає себе Филип Недзельський, а Марко Потоцький — *обивателем* Переволочної, Тимофій Сабатович — *гражданин* Журівський та ін.⁶⁶ Окремі писарі з гордістю повідомляють не лише своє ім'я, а й ім'я батька та прізвище: «Соверши же ся того ж року мца іюля 10 дня рукодѣлієм многогрѣшнаго раба ієромонаха Кирила Петровича Канчужского» (Акс. 10781, 109, арк. 278 зв.–279); «списася [...] рабом божіим Феодором Андреевим Камѣнским», 1768 р., с. Лутище (НБХУ, 1222/С, 949, титульна сторінка).

музичких рукописа манастира Хиландара // *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 200 (№ 5), подібно і на с. 203 (№ 15), 229 (№ 145). Також на Буковині поширилися форма *даскал* і похідка *даскалія* як дяківська школа (М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 6. Київ — Львів 1907, с. 334); у такій школі в Чернівцях з 1867 року церковго співу навчав композитор Ізидор Воробкевич (1836–1903), див.: М. Білинська. *Сидір Воробкевич*. Київ: Музична Україна 1982, с. 12.

⁶⁰ *Бакалавр, бакаляр*, лат. *basalar*. Сучасні словники української мови неточно пояснюють цю назву в українських реаліях: ученя середньої школи в XVII–XVIII ст. і до сер. XIX ст., покликаючись на твори Котляревського та Шевченка (*Словник української мови*, т. 1. Київ 1970, с. 91), також звання викладача (доцента) в Духовних академіях в Росії та Україні до 1869 р. та найнижчий викладацький ступінь середньовічних і деяких сучасних європейських університетів (*Новий словник української мови у трьох томах*, т. 1. Київ 2005, с. 69; те саме — *Великий тлумачний словник української мови*. Київ 2005, с. 56). Записи ж в ірмолоях говорять про бакалаврів лише як вчителів-дяків парафіяльних шкіл.

⁶¹ Ю. Ясиновський. З історії музики західноукраїнських земель XVI–XVII ст., с. 109–110.

⁶² *Ієродиякон* — старший диякон, диякон-чернець.

⁶³ *Установник* (церковнослов'янське *установщик*) — старший церковний співець, який слідкує за перебігом співу під час богослужень, оголошує глас, проказує чи проспівує початкові фрази піснеспівів, у монастирях часто також керівник церковного хору (див.: И. Гарднер. *Богослужбное пение*, т. 1, с. 271). У маргінальних записях на рукописних книгах, створених на західних землях українців, іноді церковний співець іменується *кантором* — наприклад, на Тріоді цвітній XVI ст. у записі 1827 р. на Закарпатті (R. A. Cleminson. *Cyrillic Manuscripts in Slovakia*, с. 71, № 27), на Анфологоні львівського друку 1694 р. у записі початку XIX ст. в Галичині: Михайло Диникевич «był kantorem w Podniestranych» (6-ка Свято-Успенської Унівської лаври, Анфологон, Львів 1694, стд. 248, запис на нижньому форзацному арк.).

⁶⁴ *Реєнт, реєнт* — керівник церковного хору.

⁶⁵ Інтролігатором назвав себе переписувач Тріоді постної Євстафій Базилевич, 1755 р.; див.: Е. Сецинский. *Музей подольского церковного историко-археологического общества*, вип. 2: *Опись предметов старины*. Каменец-Подольский 1909, с. 69–70, № 32.

⁶⁶ Див.: Ю. Ясиновський. Соціальна функція українських нотних Ірмолоїв // *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (Київ 1994) 63–72.

Один з ірмолоїв переписала «дѣвиця» Пелагея Клименкова — 1765 р. на хуторі Церковиця біля містечка Янполя на Сумщині (Чернігівський ІМ, АЛ 981, 946). Серед руських жінок-переписувачів відоме лише одне таке ім'я — Акилина, яка 1614 р. досить вправно переписала *Слова* Григорія Синаїта⁶⁷.

Що ж до музично-півчої діяльності, то дяки-переписувачі називали себе *реєнтами*, *воспеваками* чи просто *дяками* або *дячками*. У великих монастирях Наддніпрянщини дяківську посаду нерідко займали академічні півчі, зокрема, Київської академії⁶⁸. Дяки займалися переписуванням книг і залучали до співпраці своїх вихованців⁶⁹. Так, княгининський регент Василь Вербицький 1757 р. переписав Мінею⁷⁰, Козьма Дубницький, дяк с. Кручі на Полтавщині, скопіював літопис Самовидця⁷¹, протопсалт Ісаакій 1548 р. у селі Монастирських переписав Октоїх⁷².

Подібно й творці ірмолоїв нерідко переписували й інші книги — наприклад, Даміан Слоньовський переписав ще й статут братства в Гломчі (1677)⁷³. Йосиф Крейницький — «Поученія Феодора Студита» (1678, Лаврівський м-р), Іоан Ріжкевич — Анфологійон і Тріюдь цвітну⁷⁴; Іван Поповський, співак і регент Придворної капели в Петербурзі, 1725 року переписав нотний Ірмолой, а 1733 року скопіював твори Антіоха Кантемира⁷⁵, Іван Левицький 1777 р. розпочав переписувати відомий Хоценський збірник духовних пісень (НТШ 367), спорядив збірочку виписок і цитат із Святого Письма, календарних статей, лікарських рецептів, до якої ввійшов також першодрук пісень з нотами до Почаївської Богородиці з бл. 1773 р. (Петр. 233)⁷⁶.

⁶⁷ А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, с. 28.

⁶⁸ П. Козицький. *Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування*. Київ: Музична Україна 1971, с. 61.

⁶⁹ Я. Д. Ісаєвич. *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1966, с. 149.

⁷⁰ Е. Сецинский. *Музей подольского церковного историко-археологического общества*, с. 58–59, № 24.

⁷¹ Е. Апанович. *Светская рукописная книга*, с. 135.

⁷² И. Свенцицкий. *Опись музея Ставропигийского института во Львове*. Львов 1908, с. 16, № 47; тепер зберігається в ЛІМ, Рук. 47.

⁷³ В. Пилипович. Статут церковного братства з села Гломчі із 1677 р. // *Перемиські Архиєпархіяльні Відомості*, рік 6, ч. 7 (2008) 300–319; окреме видання: *Духовное братство гломецкое: Статут та інші документи церковного братства у Гломчі (1677, 1785) / упоряд., вступ Володимир Пилипович [=«Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, т. 15]*. Перемишль 2010, с. 21–72.

⁷⁴ Я. Ісаєвич. *Джерела з історії української культури*, с. 93.

⁷⁵ Ю. Ясіновський. Матеріали до біографічного словника співців і музик давньої України: переписувачі нотолінійних Ірмолоїв // *Καλοφωνία* 3 (2006) 115–116.

⁷⁶ Збірочка перевидана: *Пісні до Почаївської Богородиці*: Перевидання друку 1773 року / транскрипція, коментарі і дослідження Юрій Медведик, ред., вступ Ю. Ясіновський [= Історія української музики, 6: Джерела / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, серія]. Львів 2000.

Писарі ірмолоїв часто виявляли неабиякий мистецький талант в оздобі переписуваних ними рукописів, про що докладніше йтиме нижче (параграф 2.9.).

Посада дяка була виборною; громада обирала його за добрий голос, знання служб і вчительський хист, що забезпечувало постійний приплив свіжих сил до цієї важливої ділянки всенародної культури.

Середовище співців-дяків постійно поповнювалося вихованцями шкіл, зокрема, братських, Острозької академії, Києво-Могилянського, Чернігівського, Переяславського та Харківського колегіумів. Виник особливий прошарок *мандрованих дяків*, які в пошуках заробітку ходили містечками й селами України. Одним з таких дяків був Ілля Турчановський, який залишив колоритну автобіографію⁷⁷. Про свої мандри 1727 року розповідав дяк з Седнева: народився в Гадячі у міщанській родині, 9 років тому покинув рідну домівку і «ходив по різних місцях, навчаючи по школах читання і співу церковного аж до минулого 1726 року», коли прийшов до містечка Седнева і замешкав у школі при церкві св. Георгія⁷⁸. Цікавим є життєпис Семена Боленовського, якого допитували 1758 р. під час гайдамацького руху. Його батько був родом з Перемишля, а сам він народився у Вербі на Волині, потім навчався у монастирі Вовчок на Лівобережжі, а звідтіля разом з дяком опинився у Вінниці, де дяк навчався риторики, а він сам «вчив на букварі». Згодом жив у Лисянці, служив співаком у капелі Василя Капніста, «хлопцем» у запорозького кошового Василя Сича, а 1755 року опинився у Києві⁷⁹.

Соціальне замовлення покликувало до життя нових діяльних людей, які працювали на освітній ниві, орієнтувалися на культурні й мистецькі запити свого часу. У літературній творчості та малярстві їм належала помітна роль як представникам низового барокко. Чимало дяків були талановитими віршотворцями, складали й популяризували духовні і світські пісні, оздоблювали церкви, малювали ікони, прикрашали створені ними ж рукописні книги, зокрема, нотні ірмолої. Їх різнобічна діяльність відображена в інтерлюдії до драми Митрофана Довгалевського «Властотворний образ»:

Не только ж ми умієм кліром управляти,
Но можем іще куншти розниє писати⁸⁰.

Висока оцінка писарської праці, що потребувала значних творчих, інтелектуальних і фізичних зусиль, оспівана у бароковій поезії — наприклад, у вірші Климентія Зіновієва «О писарахъ розныхъ»:

⁷⁷ *Киевская старина* (1885/2) 318–332.

⁷⁸ Я. Ісаєвич. *Джерела з історії української культури*, с. 90.

⁷⁹ Там само, с. 90–91.

⁸⁰ *Давній український гумор і сатира* / упоряд. текстів, вступна стаття і прим. Л. Є. Махновець. Київ 1959, с. 93; пор.: П. Жолтовський. *Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст.* Київ 1983, с. 105; його ж. *Изобразительная графика украинских Ирмолоев // ПКНО: 1984.* Ленинград 1986, с. 262.

Писарское дѣло хоч то не цѣпом махать,
да голову горшъ цѣпа тяжко часом вертатъ⁸¹.

Про деяких переписувачів ірмолоїв віднайдено та опубліковано біографічні матеріали — супрасльського *воспевака* Богдана Онисимовича, спасівського уставника Климентія-Константина Канчузького, лаврівського ієромонаха і дидака Іосифа Крейницького, закарпатського *півцоучителя* Івана Югасевича та ін.

Цікавою та різносторонньою особою був Йосиф Крейницький, який у Лаврівському монастирі* переписав два нотолінійні Ірмолої — 1673 року (Q 361, 190) та 1677 (Тит. 1902, 241)⁸². Обидва його рукописи доповнюють один одного і мають велику наукову та мистецьку вартість. Рукопис 1673 р. є основним і писар називає його «напѣлу руского»; за форматом (in Q°) і обсягом (376 арк.) це типовий український Ірмолой. Рукопис 1677 р. є цілком іншим: маленького формату in O° (octavo) і має всього 161 аркуш. У порівнянні з репертуаром збірника 1673 року, він містить додатковий церковно-пісенний матеріал: передовсім служб утрени та літургії, а також великопостні й окремі празничні жанри, чимало з яких є болгарськими та грецькими напівами, про що писар сповіщає на титульному аркуші.

У власноручному розлогодному записі основного списку 1673 року Йосиф Крейницький подає автобіографічні відомості, включаючи вихідний літопис (зауважимо, що титульного аркуша тут немає, можливо, його взагалі не було, бо деякі ознаки свідчать про те, що кодекс не був завершений — наприклад, не виготовлений запланований мистецький декор, місця для якого переписувач залишив порожніми:

Рок[у] 1673 мца мая. Списася сія книга, г[лаго]лемая Ірмолой напѣлу руского, мноу смиренным ієромонахом Іосифом Крейницким законником ієро[монахом] Лавровским. А на той час поповичом Гладышовским, с повѣту Бѣцкого, тогдѣ дидакалом будучим на Вольню в мѣстѣ называемом Заславлю при храмѣ святого архієрея Христова Николая. Который то Ірмолой даровалем родичови своему возлюбленному, священному ієрею Андрееви Крейницкому, презвитеру Гладышовскому. Так теж брату моему родному мнѣ сѣло любимому для науки, абы памятал о мнѣ в добродѣйствах своих, ежели того буду потребовал, яко теж и в молитвах (смирено молю: мою худост) ваших не препоминати. А ежели бы яко колвек брат мой (и ежели будет мѣл потомство), тоеи книги не могл уживати, теда я сим писанием моим то ствержаю, абы тая книга зовемая Ірмолой, никому іншому до уживання не подана была, опроч монастыря Лавровского до храму преподобного Онофрия; албо теж ежели бы сам власне на тоє позволил, абы при храмѣ с[вятого] Архистратига Христова Михаила был в том же селѣ зовемом Гладышовѣ; мнѣ теж, если бым до

⁸¹ Климентій Зиновійв. *Вірші. Пруповісті нополитії* / відп. ред. В. В. Німчук [=Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст.]. Київ 1971, с. 296.

* Село Лаврів Старосамбірського району Львівської обл.

⁸² У наших попередніх публікаціях місцем створення Ірмолоя 1673 року помилково названий Заславль; див.: Ю. Ясиновський. Соціальна функція українських нотних Ірмолоїв, с. 67; його ж. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 189, № 190.

переписана тоєи книги потребовал, немає быти боронено, гды ж то єсть моя власная книга, и своим власным коштом и працею своею выписал, и с трудностю в тые край вынесл. На що для певности и ваги печать свою законную притиснулем [на місці печатки дірка] и рукою своею власною подписалемся. Дѣялося в Лавровском монастыры при храмѣ преподобного Онофрія. Который то святыи сам свѣдителем єсть. Смиранныи іеромонах Іосиф Крейніцкій попович Гладышовский (арк. 286);

на аркуші 300 пізніший підпис «Іеромонах Іосиф клегіярх Лавровскій». Ці обидва записи було зроблено після 1678 р., коли вже був висвячений на іеромонаха (чернечого священика).

Титульний аркуш другого Ірмолоя сповіщає:

Ірмолой напѣву [!] болгарского имѣя в себѣ различныя пѣнія по грецку и по руску на утрени і на литургии. Списася сія книжка недостойным іеродіаконом Іосифом Крейницким року божого 1677 юля 16 дня рукою своею власною». Наприкінці рукопису писар повідомляє про завершення праці над рукописом: «Многгрѣшний іеродикон Іосиф Крейніцкій. Доздѣ еже по Бозѣ. Конец. И совершение книги сея Елелся (!) Ірмолой (арк. 125).

Отож Йосиф Крейницький народився на Лемківщині у селі Гладишеві Біцького повіту⁸³ у родині священика; прізвище промовляє за походження батька чи діда з лемківського містечка Криниці, неподалік якої знаходиться Гладишів. Невідомо, де здобув освіту, та згодом вже сам навчав у школі при церкві Миколая містечка Заславля на Волині (тепер Ізяслав Хмельницької обл.). Постриг прийняв, мабуть, у Лаврівському монастирі, де отримує дияконські свячення. У 1673 та 1677 роках переписує два ірмолої, а 1678 — *Поченія Феодора Студита*:

Слава богу давшему начати и совершити амин. Совершися сія книга глаголемая Студит Рок 1678 септеврія 21 во святой Обители Лавровской при храмѣ преподобнаго отца нашего Онофрія за ігумена іеромонаха Інокентія Гошовского рукою многгрѣшнаго уничиженнаго и непотребнаго во іноцех постав[ле]него(?) Іосифа Крейницкого законника своих Обители святой Лаврской. Молюже, понеже не аггель писал но члвкѣ грѣшен и рука брэнна выже Христолюбци духом кротости исправляйте (МВ 1260, арк. 145)⁸⁴.

Опісля отримує ієрейські свячення. Дбає про свою родину, зокрема, брата Андрія Крейницького, священика у родинному селі Гладишові, якому

⁸³ З цього ж Біцького повіту, із села Бортного, що досить близько від Гладишева, походили діди й батько Дмитра Бортнянського (1751–1825); його дід був сільським війтом і його справжнім прізвищем було Скурат, яке до сьогодні поширене у цьому селі. Дід майбутнього композитора, емігрувавши на Слобожанщину до тодішньої гетьманської столиці Глухова, прибрав собі шляхетне прізвище Бортнянський, підкреслюючи своє походження з села Бортного. Ймовірно, що з цього ж повіту, походив також Фома Біцький (як можна припускати за прізвищем), який 1743 р. переписав Ірмолоя у селі Голоскові на Поділлі, тепер Летичівського р-ну Хмельницької обл. (I, 5447, 768).

⁸⁴ Див. також: В. Площанский. Лавров, село и монастыр в Самборском округі // *Науковий збірник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы*. Львов 1866, с. 336.

передає свого Ірмолая 1673 року «для науки». Цікаво, що ця книга постійно знаходилася у його рідному селі, звідки через 250 літ (1926 року) надійшла до Національного музею у Львові. Його родич (мабуть, племінник) Андрій Крейницький 1682 року переписав збірку богословських і літургійних текстів з уривків з київських друків «Наука о тайнѣ св. покаянія» (1671) та «Миръ с Богомъ челоувѣкъ» Інокентія Гізеля (1669), а також скопіював Требник віленського друку (1618)⁸⁵: «Преписана же е^{СТ} смире^Нны^М Андрее^М К.[рейницким] пре^З:[итером] Гладышо^В[ским] Ро^К Бо^Ж ахпв (1682)» (Петр. 154, арк. 55).

Переписані ним ірмолої відображають як загальну практику монодійного співу в Україні, так і особливості літургійного співу Лаврівської обители, однієї з найдавніших у Галичині⁸⁶; відображені тут і його особисті уподобання та виконавська манера. Особливо це помітно у другому рукописі, в якому акцент зроблено на піснеспівах утрени та літургії. Можливо, це пояснюється тим, що на той час Йосиф Крейницький стає ієродияконом і з особливою ревністю дбає про церковний спів, тож вносить до своїх ірмолоїв додаткові напиви — київський, острозький, скитський, простий, болгарський, грецький. А своє захоплення красою літургійного співу висловлює в емоційних ремарках: «сѣло прекрасное», «сѣло прекрасное і умилное», «велми красное», «сѣло ест прекрасное»⁸⁷. Також виявляє ширші богословські та історико-культурні зацікавлення. На полях Ірмолая 1677 р. обстоює хрещення двома пальцями: «Иже аще кто не крестится двома перстами, яко Исус Христос, да будет проклят анаф[емі]» (арк. 112), робить виписку з популярної в Україні *Кройніки* польського історіографа Мартина Стрийковського про хрещення Русі і Польщі: «Русь крестилась в року по рождестве Христовѣ девятсот 80, а поляци в року девятсот 65. Лист 145. Кройник [С]трийковскій» (арк. 117 зв.).

1680 року нашого Йосифа Крейницького, здається, вже бачимо священиком містечка Винник під Львовом, як про це сповіщає віршований запис на одній плащаниці:

Йосиф Крыницкий
Пресвѣтер Винницкий,
В скорбях плащаницю справил
Абы ся их избавил

⁸⁵ *Книга Беларусі 1517–1917: Зводны каталог* / ред. і упоряд. Г. Я. Галенчанка та ін. Мінск 1986, № 87, с. 91–92.

⁸⁶ Лаврівський монастир відомий своїми унікальними фресками з XIII–XIV ст. (М. Голубець. Лаврівська поліхромія // *Стара Україна* (Львів 1925/11–12) 188–189; його ж. Лаврів: Історико-археологічна студія // *Записки ЧСВВ* 2 (Жовка 1926/1–2) 30–69; (1927/3–4) 317–335; А. І. Рогов. Фрески Лаврова // *Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: Искусство и культура: Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*. Москва: Наука 1973, с. 339–351).

⁸⁷ Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 189–190, 211.

До монастиря Куликовського
межи ставом, до паненського, р. 1680⁸⁸.

Можна припускати, що «в скорбях» він перебував у зв'язку із смертю когось з рідних, можливо, матері, бо вклад зробив до жіночого монастиря містечка Куликова під Львовом. Пізніше, у 1687 р., мабуть, той сам Йосиф Крейницький був ігуменом Красногорського Миколаївського монастиря біля Гадяча⁸⁹, куди й взяв собою Ірмоля 1677 р. Цим можна пояснити, що пізніше його рукопис потрапив до рук Дмитра Туптала (1651–1709), який в останні роки свого життя був архієпископом Ростова Великого. Саме тут, у Ростові цей Ірмолей придбав колекціонер давніх рукописів Андрій Олександрович Титов (1845–1911), який власноруч занотував на форзацному аркуші: «Куплена в 1882 в Ростове за 15 р. Рукопись принадлежала св. Дмитрию Ростовскому». Пізніше у складі колекції Титова рукопис потрапив до Публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (тепер РНБ), де зберігається й сьогодні.

Цікавою і навіть драматичною є біографія бруслинівського⁹⁰ попа Захарія, який 1631 року переписав нотолінійний Ірмолей⁹¹ й оздобив майстерними мініатюрами та гравюрами (переважно з Тріоди киево-лаврського друку того ж 1631 року, Акс. 2932, 45). У власноручному записі на арк. 304 підписався монограмою «З.П.П.Б.», яку можна прочитати як «Захарій П[прізвище] П[іп] Б[руслинівський]». Серед імен у поминальних записах згадує київського «архієпископа» Йова Борецького, який помер 12 (2) березня того ж 1631 року (арк. 284). Ймовірно, що саме його ім'я як маляр-ілюстратора згадане в Євангелії з Нового Каменя на Волині, якого 1634 року переписав Георгій Дашкевич⁹². 1635 року у тому ж «місті» Бруслинові переписав і майстерно оздобив Євангеліє-тетр, зазначивши, що був священником місцевої церкви; 1689 книга була врятована з вогню в Єгупцю (?) Самуелем Шуфранським, «поручника его королевской милости», і віддана «за спасеніє свое и домочадцов своих» в Дерманський монастир; на початку ХХ ст. книга знаходилася у Володимир-Волинському єпархіяльному сховищі старожитностей, а пізніше у Житомирі, де її описав Володимир Перетц⁹³.

⁸⁸ А. Петрушевич. *Сводная галицко-русская летопись: Дополнения*. Львів 1891, с. 589.

⁸⁹ Е. Барсов. Описание актов архива Марковича [=ЧОИДР, 2]. Москва 1884, с. 11; *Універсали Івана Мазепи, 1687–1709* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове Товариство ім. Шевченка, Центральний державний історичний архів України. Київ — Львів: НТШ 2002, с. 103, № 44.

⁹⁰ Тепер с. Бруслинів Літинського району Вінницької обл.

⁹¹ «Року 1631 первого июня. Многогрѣшный Захарий попъ Брусленовъскіи рукою грѣшною» (у мініатюрі на арк. 267).

⁹² Я. Запаско. *Ошатність української рукописної книги*. Львів 1998, с. 102.

⁹³ В. Перетц. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир // *Университетские известия* (1911/10) 62–63. На арк. 1 у заставці запис писаря: *Сидя книга, рекома Евангеліе тетръ, списана многогрѣшнымъ рабомъ божіемъ Захаріемъ попомъ брусленовски[мъ]*

Деся між 1635 і 1643 роками потрапив у полон, бо з 1643 року бачимо його на еміграції — спершу в Адріанополі на півночі Греції (тепер Едірне в європейській частині Туреччини), а пізніше на Афоні. 1643 року переписав Апостол, що зберігається у Хиландарському монастирі на Афоні (№ 106)⁹⁴, а 1650 року в Адріанополі — Псалтир з доповненнями для ієромонаха Давида, який викупив його з татарського полону (зберігається у Великій лаврі на Афоні, Z 29).

Різносторонньою діяльністю відзначався також Александр Смеречанський, який переписав три ірмолої — у місті Самборі 1691 року (F 658, 315) і 1697 (325, сьогодні місце знаходження рукопису невідоме) і наприкінці XVII ст., можливо, також у Самборі (Прив. зб. проф. Хшановського у Кракові, 1112). Смеречанський вчителював у підльвівських містечках Городку та Бібрці, для братства села Корманич на Надсянні переписав Пом'яника⁹⁵, займався палітурництвом, про що писав до водницького священика і бібрського декана у віршованому листі, якого опублікував Іван Франко як зразок дяківської поезії⁹⁶:

Есть давна приповість: если долго забавит,
То добре спорядит і мощно оправит.
Я не хвалю ся, виденіє паче слуха увіряет,
Бо каждый ремесник обіцяет і солгает.
Во Львову всего достанеш, зачби купити,
А на простом місті хіба теля поймати і облупити.
Знову давши виправляти треба учістувати,
Он обіцяет пилно, леч мусит збрехати.
І так ся затримало — прошу вибачити !
Кождый ремесник а швец мусит солгати.
Я пречесности вашои низко кланяю,
О роботу вашмосць миле упрашаю,
Бо маю гангрену*, треба би погодовати, —
Збожа, якого ласка Ваша, буду книги оправляти.

Помітною фігурою в історії церковного співу був придворний півчий «генерал-бас» Гаврило Головня (1706–1786). Музичну освіту здобув, мабуть, у Глухові. Згодом бачимо його на службі Придворній капелі у Петербурзі. Приїжджав в Україну для набору співаків до Придворної капели, зокрема, з Києва 1742 року привіз двадцятилітнього Григорія Сковороду⁹⁷. 1752 і 1762

рокѣ кожного тисѣца шестисотѣ тридцѣть пѣтого. Брѣсленоѣ; подібно і на арк. 62–63: Списала многогрѣшнымиѣ равомиѣ боженемѣ Захариемѣ попомѣ брѣсленовскимѣ святомихайловскимѣ в мѣстѣ Брѣсленовѣ, за крола четвертого польского Владислава и за пана Якиминана Одравского.

⁹⁴ *Славянские рукописи Афонских обителей* / укл. А. А. Турилов и Л. В. Мошкова, ред. А.-Э. Тахиаос. Фессалоники 1999, с. 41, № 48.

⁹⁵ Варшава, ВН, Акс. 2967, арк. 1.

⁹⁶ І. Франко. Історія української літератури // І. Франко. *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 40. Київ 1983, с. 353–354.

* Себто дітей, що жеруть, як гангрена, тіло (прим. Франка).

⁹⁷ П. Маценко. Музика і Г. С. Сковорода // П. Маценко. *Давня українська музика і сучасність*. Вінніпер: Культура й Освіта 1952, с. 19–23; П. Козицький. *Спів і музика Київ-*

роках у Петербурзі створив два українські нотолінійні ірмолої (ДА 351 П., 894; ОЛДП, F.511, 938). Підготував проєкт видання першого літургійного збірника на лінійних нотах в Росії, який, проте, був відхилений⁹⁸; у 1767–1771 роках уклав посібник «Нотного пѣнія азбука и партесного пѣнія начатки»⁹⁹.

Про білоруса Леоніда-Лаврентія Хоцятовського відомості почав збирати ще Дмитро Разумовський¹⁰⁰. Леонід-Лаврентій був вихованцем київської півної школи, співав у Софійському соборі, пізніше його взяли до Придворної капели в Петербурзі¹⁰¹. Згодом, у 1761–1766 роках, став архимандритом Троїце-Сергієвої лаври, одного з найбільших російських монастирів. 1750 р. в Петербурзі, ще в якості ієродиякона, Хоцятовський переписав нотолінійний Ірмолой українсько-білоруського типу і того ж року «Ирмосы напѣву киевскаго, а наречія великороссийскаго», які взяв зі собою до Троїце-Сергієвої лаври¹⁰². Підтримував зв'язки з Україною і привозив в Росію українських співаків. У листі від 12 жовтня 1761 р. з Петербурга до Переяславсько-Бориспільської консисторії писав, що «произведен в свято-Троицкую Сергиеву лавру во Архимандриты», і ця нова «должность требует от меня» опіки над монастирським співом, для чого просить «одолжить мне певчими басами, алтами и дышкантами человек до шести, в коих лавра имеет нужду»¹⁰³. У березні наступного 1762 року подарував Георгію Кониському, на той час єпископу могильовському, Біблію московського друку 1756 року, яка сьогодні зберігається в Острозькому історико-культурному заповіднику (КН 18501, дарчий запис на арк. 46 зв.).

Опубліковані також біографічні матеріали про переписувачів ірмолоїв Богдана Онисимовича¹⁰⁴ та Івана Югасевича на Закарпатті¹⁰⁵.

ської академії, с. 78; О. Шреер-Ткаченко. *Григорій Сковорода — музикант*. Київ: Музична Україна 1972, с. 8.

⁹⁸ І. Вознесенский. *Церковное пение*, вип. 3; УМЕ, т. 1. Київ 2006, с. 489–490.

⁹⁹ РГБ, арх. Разумовського, № 10/19, с. 78; О. Цалай-Якименко. *Київська школа музики*, с. 410–413.

¹⁰⁰ К. Харлампович. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1. Казань 1914, с. 562.

¹⁰¹ РГБ, архів Разумовського, 10/18, арк. 92 зв.

¹⁰² Сьогодні зберігаються у фонді Троїце-Сергієвої лаври РГБ: Тр. 454, 791; Тр. 455.

¹⁰³ ЦДДАУ в Києві, ф. 990, оп. 1, спр. 338, арк. 2.

¹⁰⁴ О. Дзбановський. Минуле музичної культури на Україні // *Червоний шлях* (1927/11) 245–246; Г. Піхура. Богдан Анісімовіч // *Божим Шляхам* (1966/4) 8–12; А. Конотоп. Супрасльський ірмологион // *Советская музыка* (1972/2) 117–121; А. Конотоп. Древнейший памятник украинского нотолінійного письма — Супрасльський ірмологион 1598–1601 гг. // *ПКНО: 1974*. Москва 1975, с. 285–293; Ю. Ясіноўскі. Беларускія ірмалой // *Мастацтва Беларусі* (1984/11) 53–54; М. Ніколаеў. *Палата кнігопісная. Рукопісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*. Мінск: Мастацкая літаратура 1993, с. 195, 206, 225.

¹⁰⁵ А. Петров. *Материалы для истории Угорской Руси*, т. 2: *Приложение 2*. Санкт-Петербург 1906, с. 87–88; Ю. Яворский. *Карпаторусский художник-писец Иоанн*

Іван Югасевич переписав й мистецьки оздобив декілька десятків рукописів, в тому й нотних ірмолоїв, яких на сьогодні збереглося близько 10, хоч є відомості про те, що він переписав 30 ірмолоїв¹⁰⁶. Народився близько 1741 року в селі Прикра (тепер Східна Словаччина). Церковного співу навчався у Львівській братській школі. З 60-х років працював у селах Прикрій та Невицькому біля Ужгорода, де й помер 1814 року. Відзначався сумлінною громадською діяльністю, обирався сільським старостою й опікуном церковного майна. Служив дяком і церковним співцем, навчав у школах дітей. Укладав і переписував збірники духовних пісень, зокрема, у 1761–1763 роках переписав збірник духовних пісень і віршів, серед яких спеціально відзначають пісню чи вірш про Олексія чоловіка Божого¹⁰⁷.

Цікавим є питання, скільки осіб працювало над створенням нотолінійного Ірмолая? Чи писар працював один й одночасно писав ноти і слова, чи це здійснювалося порізно? Хто працював над мистецьким декором?

Тексти рукописної книги та її мистецькі прикраси, на думку палеографів, створювала одна й та ж особа¹⁰⁸. Стосовно ж нотного тексту, то, наприклад, Максим Бражников вважав, що тут «існував поділ спеціальностей: одна особа писала *речи*, тобто текст, а інша *знаменила*, тобто писала знамена, власне напів»¹⁰⁹. Безперечно, мав рацію Бражников, стверджуючи, що «написати ноти співочого рукопису міг лише професійний музикант»¹¹⁰. Та професійні навички переписувача-співця не перешкоджали йому володіти загальною грамотою та вміти гарно писати. Про це, зокрема, сповіщає запис-рекомандація для перепису нотованих книг, що адресувався одній особі у Служебнику київського митрополита Кипріяна: *Ище ли же кто вохощеть сна книги переписывати, смотри не приложити или отложити едно нѣкое слово или тычкѣ (крапкѣ) єдинноу или крѣчкы, иже сѣть подѣ строками рядѣхѣ*¹¹¹.

Палеографічний аналіз нотолінійних ірмологіонів переконує, що над нотами і словесним текстом переважно працювала одна особа¹¹². Цьому

Югасевич и его графически-художественные произведения // Ю. Яворский. *Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси*: Приложение. Прага 1934, с. 333–337; І. Панькевич. *Матеріали до історії мови південно-карпатських українців* [=Науковий збірник музею Української культури в Свиднику, т. 4, кн. 2]. Пряшів 1970, с. 22–23, 94–95, № 2, 4; Ю. Ясиновський. Соціальна функція, с. 70.

¹⁰⁶ А. Петров. *Материалы для истории*, с. 88.

¹⁰⁷ Ю. А. Яворский. Житіє Алексѣя челоуѣка Божія въ карпато-русской стихотворной обработкѣ половины XVIII-го вѣка // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 365–370.

¹⁰⁸ А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, с. 29.

¹⁰⁹ М. Бражников. *Древнерусская теория музыки*, с. 15–16.

¹¹⁰ Федор Крестьянин. *Стихиры* / публикация, расшифровка и исследование Максим Бражников. Москва: Музыка 1974, с.124.

¹¹¹ Цитовано за: А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, с. 35; див. також: Г. Хорват. К изучению палеографии древнерусских знаменных ирмологионов, с. 249–250.

¹¹² Лише в окремих випадках можна обережно говорити про перепис нотного і словесного тексту різними особами — наприклад, Ірмолой 1672 р. (Акс. 2472, 188).

сприяла добре організована система навчання у парафіяльних і братських школах, де обов'язковим було музично-співоче виховання¹¹³. Тому так природно в одній особі поєднувалися співець-музикант, переписувач нотного і словесного тексту та маляр-ілюстратор. Хоча, безперечно, основною була музична діяльність, яка для створення нотних рукописів доповнювалася необхідними суміжними навиками.

Прийнято вважати, що давні рукописи часто створювалися на замовлення. Проте у випадку з ірмолоями ця теза потребує перегляду, оскільки переважна більшість ірмолоїв переписувалася для власного вжитку дяками, церковними співцями, учителями й учнями.

Все ж окремі з цих рукописів були створені на замовлення, переважно для навчання дітей або в пожертву — як вищих церковних ієрархів (єпископів¹¹⁴, архимандритів, ігуменів¹¹⁵), так священників¹¹⁶ і монахів¹¹⁷. У містечку Сосниці Ірмолой було переписано на замовлення намісника церкви Покрови Максима Савича і, мабуть, сина дидаскала Ємельяна (Петр. 123, 330); на одному з клейм титульного аркуша зображено патрона замовника єпископа Ємельяна. Замовниками виступала й козацька старшина — наприклад, уманський полковник Михайло Ханенко: «Во імя отца і сына и святого духа. Аминь. Року спасения нашего 1660 мца мая в 27 день вдана бысть сия книга нарицаемая Ирмологіонъ іже дух святыи отринув усты Дамаскиновы же и благопроизволением благороднаго і благочестиваго его милости пана Михайла Степановича Ханенка Полковника войска его царского величества Запорозкого Уманьского і благородной его супружницы пане Марии Феодоровны их власным составлена коштом до храму непобедимого честнаго и животворящаго креста господня во всемирное его празнуемаго Воздвижение во благоспасаемом монастыри Ирѣнском нареченном ново

¹¹³ О. Цалай-Якименко. *Київська школа музики*, с. 11–52.

¹¹⁴ «Старанням і коштом боголюбиваго єпископа Антонія Винницького, єпископа премыскаго и самборского» переписав 1657 року уставник Спасівського монастиря Кирило Канчужський (Акс. 10781, 109).

¹¹⁵ Ігумена Харківсько-Курязького Преображенського монастиря наприкінці XVII ст.: «отець Онуфрий того ж монастиря Харковського своїм коштом власним сооружив» (Тек. пост. 717, арк. 5–11); «Za rozkazaniem jego mości Pana przewielebnego оуца Nikodema Mokosia Szybińskiego archimandryty Supraslskiego» переписав Ірмолая в 1638–1639 роках Федор Семионович (Вільнюс, ВЛМА, F-19-116, арк. 271, 46); Арсенія Могилянського, архієпископа Переяславльського і Дмитровського й архимандрита Троїце-Сергієвої лаври переписав Ірмолая диякон Орест Софронієв у 1748 р. (Тр. 456, 787), Йоанникія, ігумена Поляно-Воронського монастиря (Бухарест, ВС, ms slav. 612).

¹¹⁶ «Отцу Стефану презвитеру Нестаницкому» (НМЛ, Q 59, арк. 260 зв., 178), «Отцу Дмитрію, настоятелю села Моринець» (Син. певч. 774, тит. арк., 107), «старанієм отца Михайла презвитера храму рожества Богородици» (Син. певч. 1082, тит. арк., 713).

¹¹⁷ Ієромонаха Ієрофея Прилуцького (Син. певч. 13, 510), ієромонаха Іринарха Плигача (НБУВ, ф. 177, № 69, арк. 248 зв., 1067), уставника ієромонаха Києво-Печерської лаври Модеста (Києво-Печ. істор.-культ. заповідник, Кн 2087, 1083).

богоизбранном скитѣ лежащаго на вѣчны непремѣнные і несложителные часы во чест и велелѣпие вышнем богу и тройцы святой нераздѣлимой і во славу непобедимой силы честнаго и животворящаго креста господня. За отпущение грѣхов своих і во наслѣдие живота вѣчнаго его. Аминь» (Лукаш. 75, 112, арк. 2–18 зв.).

Створювалися ірмолой також на замовлення братств: «Коштом и накладом их милостей панов П:[анов] братства Канчускаго» (Калужн. 15, 316, титульний арк.); «Написася тцаніем и коштом их Мосцества П:П: [Панов] братс[тва] великого Пред градія Яворовскаго» (F 227, 706, титульний арк.), вїйта: «Списася книга сія, стараніем і коштом: пана Михаила Шункієвича, войта Улскаго, в преславней академіи Ульській, при храмѣ преображенія» (I, 4070, 957, титульний арк.).

І лише невелика частина ірмолой переписувалася спеціально для продажу, що загалом було властиве рукописній книзі¹¹⁸. Так, Ірмолой 1741 р. одразу ж після завершення 13 серпня у тому ж місяці був проданий за двадцять золотих (Q 9, арк. 124 зв.–131, 758), а переписувач Петро Литвинський завершив свій рукопис 12 січня 1760 р. і продає його через 19 днів: «Сій ірмолой Іоана Фишневича пароха пархацького, купил у Петра Литвинскаго бакаляра року 1760 мця януарія дня 31» (Акс. 2525, арк. 138 зв., 923). Іноді такі записи мають докладніший характер, де вказуються мета купівлі, обставини й місце купівельної угоди, її свідки, вартість книги та ін., як це бачимо на прикладі Лежайського ірмолая:

«Сей Ірмолой я, Василий Скалацкий, на той час бивший дидаскал лежайский, продаем власную працу рук своих рабу божия Лукашевѣ, названному Думѣ обивателевѣ града Перемишля з Засяня, котрий купил за злотих дванадасят мунети з лѣчби полской у градѣ Лежайску. Даю теди поменену Лукашевѣ моц, люб самому заживати, люб тиж іншому кому хтѣти продати яко власное. Василий Скалацкий» (арк. 249 зв.), наприкінці 8 гласу «1681 [рік]» (арк. 249-а); «Року 1686 мця септеврія дня 20. Мы ниже на подписѣ менованіи зазнаемо тѣм писаням нашим кому того вѣдати будет потребно иж младенець именем Лукаш по прозвиску Дума з Великого Перемишля родом прышовши до Гологор продал Ірмолой свой власный Иванови Кулчицкому за золотих одинадцят монети полской всякій (?) золотій по гроши тридцят лѣчачи. Шлюбуючи же ест явне в Лежайску от пана Василия Скалацкаго, дидаскала Лежайского ниже самим помененим Лукашем куплений (чого теж ховай боже). Если би хто мѣл гди отой Ірмолой з Иваном Кулчицким турбуватися ми униженіе просим аби му у вшелякого суду вѣра была дана. Дѣялося в Гологорах у школѣ при церкви Рождества Пресвятой Богородици. Для лѣпшой тож (?) вѣри руками нашими знак креста святаго при іменах наших подписуемо: Гавриил Клемца, Феодор Дристуник — обидва мѣщани Гологорскіи; Василий

¹¹⁸ Е. Карский. *Славянская кирилловская палеография*, с. 274.

Непалский дяк при той церкви на той час будучий рукою власною» (НД 103, 246, арк. 161 зв.).

Подібні записи є і в Лежайському ірмолої 1667 р. (Акс. 2604, арк. 234, 165).

Переписувачі нерідко створювали по декілька ірмолоїв, ймовірно, також на продаж: по два — Іоан Антонович, Константин Білинський, Симеон Бронницький, Василій, Гаврило Головня, Ілля Заячинський, «младенець» Іоан в Селиських, Климентій-Константин Канчужський, Трофим Козачковський, Артемія Компайський, Йосиф Крейницький, Стефан Ксенжомостський, Іоан Левицький, ієродиякон Онисим, Йосиф Сажковський, Михайло Смирнов; по три — ієродиякон Сава, Микола Сезентович, Василій Кіянський, Александр Смеречанський, Іоан Токарський, Кондрат Федоров, Теодор Чехович; шість — Феодор Якубинський, бл. 10 — Іоан Югасевич.

По декілька нотованих рукописів, нагадаємо, створювалося одним писарем і раніше. Так, диякон Лука, який 1422 р. переписав нотований (знаменний) Стихирар (Пог. 45)¹¹⁹, ще раніше переписав два рукописи — Євангеліє апракос наприкінці XIV чи початку XV ст. (МГУ, 2 Вг 45)¹²⁰ та Євангеліє воскресних читань 1409 року (Син. 71)¹²¹.

Ірмолої доносять також відомості про вік переписувачів. Переважно це були молоді хлопці під час активної співочої та вчительської діяльності на крилосі чи у школі. Так, Іван Поповський переписав Ірмолоя під час перебування у петербурзькій Придворній капелі, куди прибув 1714 року з Глухова разом з іншими хлопцями (Осн. F.I.863, 564), Богдан Онисимович під час вільнонайманої співочої праці в Супрасльському монастирі¹²², Гаврило Головня як *генерал-бас* і *придворний півчий* у 1752 і 1762 роках переписав два ірмолої (ДА 351 П., 894; ОЛДП F.511, 938).

У юнацькому віці творили ірмолої 16-літній *младенець* Василій Купар під час навчання у дяка (НБУУ, Рук. 561, 1061), *младенець* Іоан (F 454, 558), *отрок* Константин Білинський (0 9, 216), *дівчиця* Пелагея Клименкова (Чернігів, ІМ, АЛ 981, 946), *студент* Переяславської духовної семінарії Василій Яснопольський. Д. Разумовський також відзначав, що нотні рукописи переписувалися переважно *младенцями*¹²³. У молодому віці були також переписувачі інших богослужбових книг — наприклад, *хлопец* Іван Чабиняк переписав

¹¹⁹ *Рукописные книги собрания М. Погодина*, 1. Ленинград 1988, с. 47–48, № 45.

¹²⁰ *Славяно-русские рукописи XIII–XVII вв. Научной библиотеки им. А. М. Горького МГУ*. Москва 1964, с. 25, № 22.

¹²¹ А. В. Горский, К. И. Невоструев. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной (патриаршей) библиотеки*, т. 1. Москва 1855, с. 227–229, № 27; *Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV век*, вип 1, с. 353 — ідентифікація рукописів А. М. Фрюхтель (Сассковой).

¹²² А. Конотоп. Древнейший памятник украинского нотопевицкого письма — Супрасльський ірмологіон 1598–1601 гг. // *ПКНО: 1974*. Москва: Наука 1975, с. 285–293.

¹²³ Д. Разумовский. *Церковное пение России*. Москва 1867, с. 75.

Мінею служебну у 1835 році, маючи 14 літ¹²⁴. Тож твердження Володимира Протопопова, що давні нотні рукописи переписувалися співаками у старшому віці і після завершення співочої кар'єри¹²⁵, стосовно українських пам'яток не підтверджується. Ірмолої створювалися переважно молодими співаками й дяками, зокрема, під час вивчення нотної грамоти і церковного співу, і сам їх перепис був однією з форм навчання.

---

¹²⁴ R. A. Cleminson. *Cyrillic Manuscripts in Slovakia*, с. 106.

¹²⁵ Цю думку проф. Володимир Протопопов висловив під час конференції музикознавців-медієвістів 1982 р. у Московській консерваторії.

2.9. Мистецький декор

Яскравою ознакою нотолінійних ірмолоїв є їх мистецькі прикраси. На завершальному етапі історії української та білоруської рукописної книги саме ці пам'ятки, поряд з євангеліями, зуміли зберегти і водночас розвинути книжковий мистецький декор, тоді як інші рукописні книги, особливо ж літургійні, значно поступалися мистецькою ошатністю¹. Малярська культура ірмолоїв була суголосна загальному стильовому руху українського мистецтва від візантійського канону до нових європейських тенденцій, та при цьому ще міцно трималася старовини, що так влучно охарактеризував Павло Жолтовський, описуючи стиль розписів київської церкви Спаса на Берестові: «Спасо-берестовський розпис виступає на загальному тлі українського мистецтва XVII ст. як останній дзвінкий акорд старого церковного іконопису, щільно пов'язаного з мистецтвом тогочасного греко-слов'янського світу»².

У давній рукописній книзі, як згодом і друкованій, мистецький декор був тісно пов'язаний з основним текстом і відігравав значну роль у його організаційній структурі. Орнаментальні заставки й ініціали, кінцівки і посторіткові оздоблені рамки, мініатюри, врешті ошатність титульних аркушів — все це хоч і входило до зовнішньої системи організації книги, все ж великою мірою залежало від самого тексту. Декоративні прикраси ірмолоїв формували почуття високого мистецького смаку й естетичну свідомість замовників і власників рукописів та численних користувачів — церковних співаків і дяків, учнів і вчителів церковного співу.

Чи не вперше на прикраси ірмолоїв звернув увагу професор Київської духовної академії Микола Петров. 13 лютого 1884 року на засіданні Церковно-археологічного товариства Київської духовної академії він зачитав реферат про мистецький декор нотного Ірмолоя XVII ст., який надійшов до музею Академії у грудні 1883 року з Володимира на Волині, і в квітневому томі праць Академії цей матеріал було опубліковано³. Його увагу привернуло особливо багате й яскраве оздоблення цієї пам'ятки, а 60 її мініатюр поділив за трьома типами: 1) тісно пов'язані з текстом, 2) не мають такого зв'язку і, можливо, запозичені, 3) місцеві переробки давніх мотивів. Сьогодні цей кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ДА 92 Л., 55).

¹ М. Г. Гальченко. О некоторых особенностях эстетического оформления текста в древнерусских рукописных книгах // *Palaeoslavica* 9 (2001) 255–264.

² П. М. Жолтовський. *Монументальний живопис України XVII–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1988, с. 15.

³ Н. Петров. Западно-русский ирмологий XVII века // *Труды КДА* (1884/5) 30–50.

Мистецький декор ірмолоїв привернув увагу проф. Іларіона Свенціцького, який у своїх описах львівських рукописних збірок, серед яких було чимало ірмолоїв, звертав увагу на стиль прикрас, сюжети мініатюр, відзначав цілісність декору цих пам'яток⁴. Опубліковані ним матеріали зацікавили Володимира Перетца, який у статті-рецензії узагальнив і доповнив спостереження І. Свенціцького⁵. Прикрасам Золочівського ірмолоя окрему статтю присвятив Ярослав Гординський, підкресливши тісний зв'язок стильової манери маляра-писара Григорія Залеського з київською школою, зокрема, з творчістю гравера Іллі, й опублікував декілька мініатюр⁶. Цікаві спостереження над декором ірмолоїв київських збірок зробив Данило Щербаківський (1877–1927), підкресливши їх гумористичний колорит⁷. Мистецтвом українських рукописів зацікавився також молодий мистецтвознавець Павло Жолтовський, який 1926 року окремою брошурою опублікував свою першу розвідку, де звернув увагу і на декор ірмолоїв та опублікував декілька прикрас, зокрема, з утрачених сьогодні ірмолоїв⁸. Та несприятливі політичні умови, арешт і заслання на довгі роки змусили припинити його дослідницьку працю. І лише в 70–80-х роках з'явилася друком низка праць Павла Жолтовського, у яких він торкається мистецького декору ірмолоїв. Дослідник підкреслив тісний зв'язок сюжетних мініатюр з гимнографічними текстами, народний колорит оздобу багатьох ірмолоїв, соковитий гумор і шарж, підкреслив стильову єдність з українським малярством XVII–XVIII ст. й продовжив публікації орнаментальних прикрас і мініатюр⁹.

Орнаментику ірмолоїв у контексті історії мистецької ошатності української рукописної книги ґрунтовно вивчав Яким Запаско. Він також звернув увагу на народний колорит декору, його поліхромію, стильове багатство, підкреслював тісний зв'язок з друкованою книгою й опублікував багато

⁴ І. Свенцицкий. *Церковно- и русско-славянские рукописи*; його ж. *Опис рукописів Народного Дому*; його ж. *Описание музея Ставропигиального института*.

⁵ В. Перетц. К истории украинского искусства // *Археологическая летопись южной России* (1905/1–2) 45–48.

⁶ Я. Гординський. Рукописний ірмологіон 1695 р. з ілюстраціями Григорія Залеського // *Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, т. 1. Київ 1928, с. 72–83 (і окр. відб.).

⁷ Д. Щербаківський. Нові придбання рукописного відділу Першого Державного музею в Києві // *Бібліологічні вісті* (1923/4) 103–106.

⁸ П. Жолтовський. *Українська рукописна книга та її оздоблення*. Київ 1926.

⁹ П. Жолтовський. Початки українського шаржу та карикатури // *Жовтень* (1970/3) 120–122; його ж. *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ 1978, с. 105–108; його ж. *Изобразительная графика украинских ирмологоев* // *ПКНО*: 1984. Ленинград 1986, с. 262–271. Над мистецьким декором ірмолоїв Павло Миколайович багато працював в останні роки свого життя і планував написати окреме дослідження; за матеріалами наших описів із збірок ГИМ, тоді ще неопублікованих, працював у своїй останній науковій подорожі до Москви, де й помер в ніч на 30 серпня 1986 р.

ілюстративних матеріалів¹⁰. Мініатюри ірмолоїв публікував також Григорій Логвин (1910–2001)¹¹. Окрему розвідку про цілісну систему декору Ірмолоя першої половини XVIII ст. з-під Києва (I, 7478, 587) опублікувала Ніна Герасимова-Персидська, доповнивши статтю ілюстраціями¹². Авторка звернула увагу на особливу насиченість цього рукопису малюнками на полях основного розділу і насамперед празничних ірмосів, які символізують і розкривають богословський зміст піснеспівів: мотиви серця («утверди моє сердце»), сонця («солнце не шествова иногда»), хмар, свічників («тебе свѣтлую свѣщу и матер свѣта»), чаші, вуха («услыша слух») та ін. Ілюструється й глибша символіка: текст «прославих милосердие непостижиму силу твою» супроводжує малюнок людини з рогом на голові як символом сили, «утверди нас собою, господи, деревом умерщвлен» — висохле дерево, «испали водою змиевия глави» — зображення змія. У сюжетах знаходимо зображення старозавітних пророків, трьох отроків, Ісуса Христа, Богородиці, преподобних, символи празників та ін. Частина малюнків має гумористичне забарвлення та соковитий народний колорит.

Декоративній оздобі ірмолоїв була присвячена наша доповідь на науковій конференції у Російському науково-дослідному інституті мистецтвознавства у Москві «Художественное оформление украинских древнепевческих рукописей» (16 травня 1979 року), яка, на жаль, не була надрукована¹³.

¹⁰ Я. Запаско. Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кін. XVI — першої пол. XVIII ст. // *Матеріали з етнографії та художнього промислу*. Київ 1956, с. 32–47; його ж. Орнаментовані рукописи XI–XVI ст. в книгосховищах Української РСР // *Матеріали з етнографії та художнього промислу*. Київ 1957, с. 145–158; його ж. Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого // *Народна творчість і етнографія* (1957/1) 108–115; його ж. Матеріали до вивчення української рукописної орнаментики // *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*. Київ 1959, с. 127–139; його ж. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ 1960; його ж. Рукописна книга як попередник української друкованої книги // *З історії книги на Україні*. Київ 1978, с. 76–94; його ж. *Мистецтво української рукописної книги*. Львів 1993; його ж. *Українська рукописна книга* [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Світ 1995; його ж. *Мистецькі рукописні пам'ятки України*. Львів 1997; його ж. Нотатки з історії українського рукописного мистецтва // *Рукописна та книжкова спадщина України* 4 (1998) 100–112; його ж. *Ошатність української рукописної книги*. Львів 1998; його ж. *«Доброписці тоді славні були»* (нариси з історії українського рукописного мистецтва). Львів: Афіша 2003.

¹¹ Г. Н. Логвин. *З глибин: Давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть*. Київ: Дніпро 1974.

¹² Н. А. Герасимова-Персидская. Украинский лицевой Ирмологийон первой половины XVIII в. // *Памятники культуры: Новые открытия: 1984*. Ленинград 1986, с. 254–261. Дослідниця писала також про мистецький декор партесних збірників й опублікувала малюнок хору півчих з орнаментальною заставки одного з київських поголосників (див.: Н. А. Герасимова-Персидская. Записи на певческих рукописях XVII–XVIII вв. // *Памятники культуры: Новые открытия: 1976*. Москва 1977, с. 33).

¹³ Пізніше матеріал цієї доповіді увійшов до вступної статті нашого каталогу «Нотолінійні ірмолої як пам'ятки української гимнографії: палеографічні та кодикологічні

Ілюстративними матеріалами доповнені опубліковані нами каталоги описів ірмолоїв¹⁴.

Імена малярів-декораторів цих пам'яток публікувалися у довідниках персоналій українського малярства¹⁵; нами укладено словнички малярів-ілюстраторів ірмолоїв у додатках до описів цих пам'яток (30 імен)¹⁶:

Александр, кін. XVII ст.	ОН 236
Амвросій, 1731–1733, Манявський скит	BAR, Ms slav. 525
Білинський Константин, ост. чв. XVII ст., 1691, м-ко Канчуга	О 9; Калужн. 15
Бронницький Семион, 2 чв. XVIII ст., 1726, м. Богородчани	F 301; ЛІМ, Рук. 86
Буський Софрон, послушник, 1 чв. XIX ст.	I, 5387
Гучинський Гавриїл, 1766–1768, с. Олівів	Син. певч. 18
Даниїл, ієромонах, 1631	Акс. 2932
Залеський Григорій, 1695, м. Золочів	МВ 417
Заплатинський Матфей, 1651–1653, Дорогиничі (?)	БА 275
Захарій П., піп брусленовський, 1631	Акс. 2932
Заячинський Ілля, піддячий, 1755	I, 7465
Зубрицький Іоан, поч. XVIII ст.	F 582
Іосифов Діонісій, 1786	Кап. F.11
Іосифович Данило, 1682	КПл 36 П.
I. R. [Іоан Ропалевський ?], 1714	Кап. Q.10
Кобенецький Михаїл, «маляр квѣтовѣ», 1697	ДА 95 Л.
Ком[...] Алексій, попович лежа[йський ?], 3 чв. XVIII ст.	MSD, ms IV–278
Коцовський Тимофей, кін. XVII ст.	МВ 1296
Манасій, дякон сумський, кін. XVII — поч. XVIII ст.	Тек. пост. 717
Михаїл, «рисовал», 1719	Син. певч. 13
Омелькович Іоан, «іконотворець» з Угнева, 1672	Акс. 2472
Петровський Дмитрій, ост. трет. XVII ст.	I, 5393
Прохор, ієромонах, 1 пол. XVIII ст.	ЧІМ, АЛ 442
Ропалевський Іоан, 1741–1744	РИИИ, ф. 2, оп., № 841
Симеон, «иконописець», 1730	Бав. 341
Сільницький Євстафій, 1672	Петр. 220
Стефанович Іоан, 1651	Q 339
Югасевич Іоан, дяк, співець, маляр, 1778–1779, 1784–1785, 1795, 1800, 1806, 1809 (два ірмолої), 1811–1812	

аспекти дослідження» // Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 81–86.

¹⁴ *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.*, с. 101–111; Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 580–622.

¹⁵ М. Голубець. Малярі-василіяни на тлі західноукраїнського малярства XVIII ст. // *Записки ЧСВВ*, т. 3, ч. 3–4. Львів 1930, с. 447–466 (Григорій Залеський, с. 460); П. Жолтовський. Словник-довідник художників, що працювали в XIV–XVII ст. на Україні // *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*, вип. 7–8. Київ 1962 (Григорій Залеський, с. 204).

¹⁶ *Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.*, с. 96 (шість імен малярів-ілюстраторів); Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 501 (30 імен).

Яків, ієрей, «обрисовал», 1753–1754 рр.
Яремкович Феодосій, 1675 р.

ХНБ, 819521
ДА Поч. 27 Б.

Отож в літературі вже склалася виразна уява оригінального типу мистецького декору ірмолоїв. Дослідники підкреслюють його зв'язки із загальним розвитком мистецтва українського Барокко та його провідними центрами й школами, а також народними витоками; акцентують впливи західноєвропейського мистецтва, зокрема, рукописної та друкованої книги Ренесансу та Барокко. Та при цьому була збережена загальна мистецька цілість, іконографічні й декоративні канони, що сягали візантійської мистецької спадщини. У нових історичних умовах, коли з'являється і утверджується друкована книга, рукописна мистецька культура чи не найповніше продовжує жити у нотних ірмолоях.

Мистецький декор українських та білоруських ірмолоїв входив до загальної системи оздоблення слов'яно-візантійської рукописної книги: зовнішній вигляд і способи компонування в тексті, стиль і техніка, народні впливи. Помітною є стильова еволюція книжкової оздоби в загальному контексті мистецтва кінця XVI–XVIII ст. В час активних суспільних рухів і піднесення національної свідомості українське мистецтво наповнюється новим гуманістичним змістом, тісно переплетеним з молодим бароковим стилем. Книжкова культура охоплює найширші верстви народу, демократизується і наповнюється виразними світськими та, зокрема, народними елементами. Міняється її загальний мистецький тонус — вона стає виразно празничною, насичується радісними життєвими барвами, що гармоніювало з підвищеним емоційним тонусом музично-гимнографічного мистецтва.

При цьому оздоба ірмолоїв залишалася підпорядкованою їх загальному змістові та літургійному призначенню. Прикраси розкривали й доповнювали сутність літургійно-півчих кодексів, посилювали відповідний емоційний настрій служб, півчих циклів чи окремих піснеспівів. Декор збагачував рубрикації та робив їх виразнішими. Великі розділи, передовсім центральний осмогласний, який відкривала вихідна мініатюра із зображенням Йоана Дамаскина, вирізнялися особливою ошатністю, а кожному гласові передували орнаментальні заставки й ініціали, з частим доповненням сюжетними мініатюрами. Тексти заголовків виділялися червоним кольором цинобри й декоративною в'яззю. Прикраси акцентували найважливіші служби та піснеспіви, зокрема, особливо шановані місцевими звичаями стихири у Велику п'ятницю на виносі плащаниці, канони на В'їхання в Єрусалим і на Воскресіння Христове, піснеспіви Різдвяного циклу та багато ін.

Розквіт мистецького декору ірмолоїв припадає на другу половину XVII й першу половину XVIII ст. Їх ошатність прибирає цілісного характеру, наповнюється стильовим розмаїттям і багатством кольорової гами, вишуканою орнаментикою та великою кількістю мініатюр, що позначені високою

майстерністю і тонким естетичним відчуттям. Хоч пізніше мистецька оздоба загалом занепадає, а в окремих рукописах майже зовсім зникає, все ж чимало писарів-ілюстраторів намагаються утримати яскравий декоративний стиль. Наприклад, в Ірмолої 1762 року з Лемківщини орнаментальні прикраси наповнені народними мотивами й 17-ма кольоровими мініатюрами з яскравими народними типажами зображуваних осіб, зокрема, їх одягу (Акс. 2916, 939); Ірмолой 1763 року, переписаний ієродияконом Києво-Печерської лаври Феофаном, оздоблений розкішними кольоровими квітами, декількома мініатюрами, в тому й зображенням Йоана Дамаскина у цілий аркуш (НБУВ, ф. 30, № 14).

Майстерно та з великим мистецьким смаком створювалися прикраси титульних сторінок, загальна композиційна схема яких вийшла з друкованої форти. Титульна сторінка огорталася декоративною рамкою, доповнювалася бароковими архітектурними формами: класичні фронтони на пілястрах і струнких колонах, півкруглі арки, у площинах яких вписувався заголовний текст. Зверху на колонах розміщувалися ангели, іноді з довгими трубами, які символізували прославу Всевишнього в оточенні небесної музики — *musica mundana* (F 41, 771). Декор фронтона доповнювали орнаментальні прикраси, багатофігурні композиції в мініатюрах-клеймах, де зображалися старо- і новозавітні персонажі. Нерідко тут помітні характерні для України та Білорусі тогочасні архітектурні пейзажі, зокрема, церкви, реалістичні типи відтворюваних постатей, побутові реалії. Часом до загальної канви декору вливалися музичні сценки та сюжети. У київському Ірмолої 1699 р. на титульному аркуші під Покровом киево-печерської Богоматері зображені місцеві святі Антоній і Феодосій¹⁷ (БА 254, 329). Варто підкреслити, що культ київських святих особливо зростає у XVII ст.¹⁸, що відобразилося і на іконографічних сюжетах ірмолоїв¹⁹, чи всього собору киевопечерських преподобних²⁰, київських митрополитів Петра й Алексія²¹. Зображення київського митрополита Петра Могили було на одному з утрачених ірмолоїв²².

¹⁷ Цей сюжет, очевидно, виник ще у другій половині XI ст., яким датується ікона Печерської Богоматері з предстоячими київськими преподобними Антонієм і Феодосієм; на жаль, ця ікона не збереглася, але дійшла до нас її пізніша копія з бл. 1288 р., т. зв. Свенська; (див.: В. Пуцко. Иконография русских святых и преподобных // *Альфа и омега* (2008/1) 269.

¹⁸ П. М. Жолтовський. *Монументальний живопис*, с. 66.

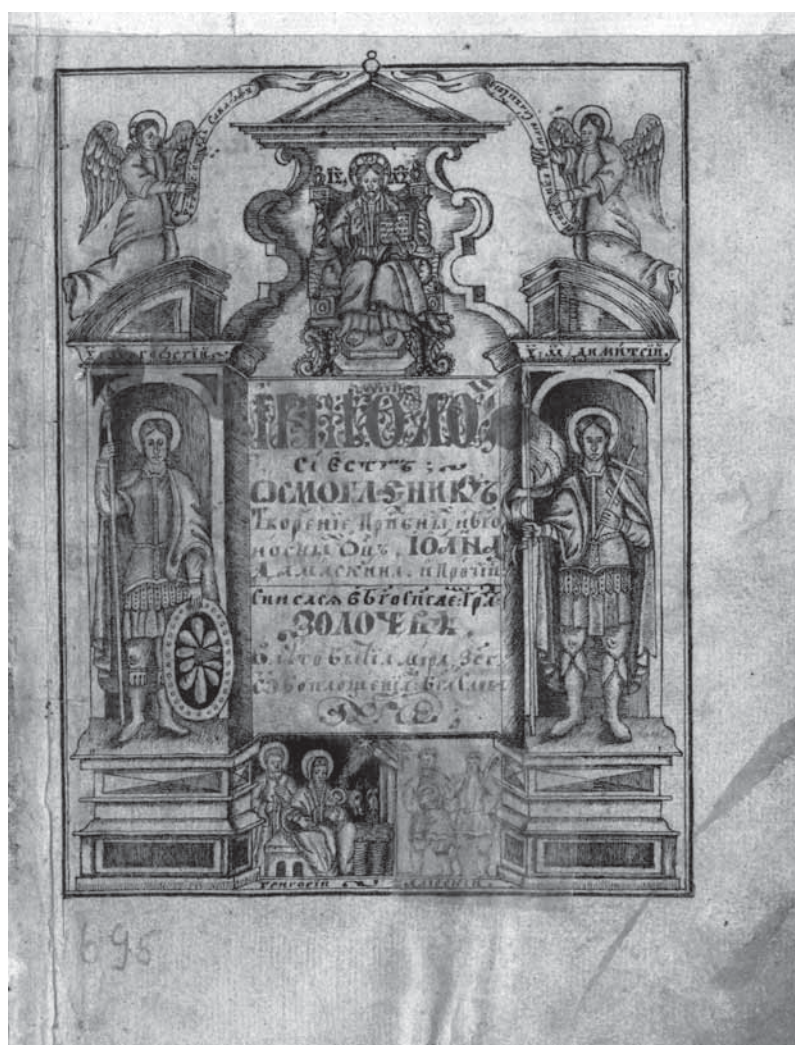
¹⁹ Київський ірмологіон 1699 р. (БА 254, 329, титульна аркуш).

²⁰ ХНБ, 819300, 660, арк. 74 зв.: Антоній, Феодосій, Єфрем, Никон, Мойсей Угрин, Єрестратій (!), Еразм та ін.; в Ірмолої 1736 р., переписаному у Ворожбі Сумській Максимом Василієвим, зображений Євстратій Печерський (ХНБ, 819158, арк. 68).

²¹ В обидвох ірмолоях кінця XVII ст., переписаних та оздоблених Константином Білинським у містечку Канчузі на Перемишльщині (О 9, арк. 215 зв.; Калужн. 15, арк. 212 зв.).

²² *Каталог виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов 1908, с. 8–9, № 61.

На титульному аркуші Золочівського ірмоля, що був переписаний та оздоблений Григорієм Залеським 1695 року (МВ 417, 317), заголовний текст обрамлено двома архітектурними арками з капітелями, а в нішах арок у воїнських лаштунках зображено святих мучеників Георгія та Дмитрія. Зверху під склепінням фронтопу сидить Ісус Христос на престолі з розкритою книгою (в образі судді?). З боків два ангели тримають вузьке полотнище з написом. Внизу розміщено сценку з Різдва Христового: два пастухи приносять дари (скопійовано з *Метрики* 1687 р. львівського друку²³; іл. 97):

97. Декор титульної сторінки Золочівського ірмоля 1695 р. (МВ 417)

²³ Я. Гординський. Рукописний ірмологіон.

98. Цар Давид з псалтерієм, Сосницький ірмолой 1699 р. (Петр. 123, арк. IV зв.)

Яскравий бароковий стиль має також декор титульної сторінки Львівського ірмолая 1679 р. (ОН 235, 243), на якому позначилась багата мистецька культура міста. Подібною, але в дещо стриманішому тонусі, є титульна сторінка Лежайського ірмолая (НД 103, 246; див. іл. 23). У скромніших рукописах такі прикраси обмежуються орнаментальними рамками з окреми-

ми архітектурними деталями. В Ірмолої 1738 р. (ОН 519, 739) архітектурна рамка символізує, як засвідчує напис, «предверіє храма святителя Христова отця Николая», мабуть, церкви Миколая містечка Перемишлян на Львівщині, де було створено цей рукопис.

Літургійний зміст і богословські мотиви нотолінійних ірмолоїв передає вихідна мініатюра (фронтиспис, тобто зворот титульної сторінки). Згідно з давньою традицією, що утвердився ще у Візантії, мініатюра на початку книги зображає, символізує і прославляє автора певної літургійної чи богословської книги, ім'я замовника, героїв оповіді, кульмінаційні моменти тексту та його ідейний зміст, вводить у коло символічних та алегоричних образів. Так, Євангеліє символізує євангелист Лука, Типікон Єрусалимського уставу — Сава Освящений, Октоїх — Йоан Дамаскин, Псалтир — цар Давид, Кондакар — Роман Сладкопівець, Євангеліє учительне — Калліст тощо. Все ж типологія вихідних мініатюр на русько-українському ґрунті поки що не має глибших наукових досліджень²⁴. Музично-співочу сутність ірмолоїв символізував біблійний цар Давид як гаданий автор псалмів і часто зображався з псалтерієм²⁵. У Сосницькому ірмолої 1699 року (Петр. 123, 330, арк. IV зв.) Псалмопівець записує псалми, а музичний інструмент знаходиться поруч (іл. 98).

В Ірмолої 1740 року (Q 89, 749) Давид зображений в одязі міщанина²⁶ (іл. 99). Подібно і в Любачівському ірмолої цар Давид зображений у розкішному одязі шляхтича, прикрашеному соболиним хутром, в перуці, з характерною для того часу борідкою та вусами (ЛІМ, Рук. 103, арк. 1 зв.; на жаль, ця мініатюра дуже пошкоджена).

У Сосницькому ірмолої, створеному в школі при церкві Покрови, сюжет вихідної мініатюри (зворот титульного аркуша, Петр. 123, 330) передає храмовий празник Покрови: внизу по середині зображено автора кондаків Романа Сладкопівця з підписом: Роман П[івець]; іл. 100).

Подібно і в Ірмолої Григорія Шоломовича в мініатюрі Покрови також зображений «Півець Роман» (Лукаш. 77, 514, арк. 303 зв.).

²⁴ О. И. Подобедова. К истолкованию содержания фронтисписов Сийского евангелия // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей и редкой книги Библиотеки Академии Наук СССР*. Москва — Ленинград 1978, с. 22–30.

²⁵ Про іконографію царя Давида у західних манускриптах див.: Christopher Page. *Biblical instruments in medieval manuscript illustration* // *Early Music* 5 (1977/3) 299–309; цар Давид у малярстві: *King David in the index of Christian Art* / ред. С. Hourihane. Princeton: University Press 2002 (у вигляді каталогу).

²⁶ П. Н. Жолтовский. Изобразительная графика, іл. на с. 263, 265. Декілька мініатюр з зображенням царя Давида в ірмолях опублікував Володимир Іванов (див.: В. Іванов. *Навчання церковного співу*, с. 213, іл. 70 (КПл 36 П., 248); його ж. *Співацька освіта*, с. 61, 213, іл. 14, 41 (І, 5565, 516), с. 65, іл. 18 (КПл 35 П., 777), с. 219, іл. 47 (НТШ 235, 449), с. 221, іл. 49 (КПл 30 П., 110).

99. Давид-псалмопівець у міщанському одязі (Q 89, арк. 234)

Тема фронтиспису іноді пов'язана з іменем замовника рукопису, наприклад, герб замовника Ірмолая, створеного близько 1660 р. для уманського полковника Михайла Ханенка, який повторений на аркуші 117 зв. з віршованою присвятою:

Дорогий клейнот в рыбах видим Пане,
 В житейском мору заслужилесь нане.
 Побожным дѣлом и сердцем отважным.
 Кто ж не признает прикладом выразным.
 При горнем мору есть источник жызни,

100. Покров Печерської Богоматері, внизу посередині Роман Сладкопівець, Сосницький ірмолой 1699 р. (Петр. 123, зворот титульного арк.)

Рѣба планета заслужоный ближный.
 Жый же щасливе мосци пане;
 На том оцѣанѣ поки свѣта стане (Лукаш. 75, 112).

На фронтисписі Ірмолая львівського друку 1709 р. у складній багатопла-
 новій композиції зображений храмовий празник Успення Богородиці, вежа

Успенської церкви та герб львівського братства, яке було ініціатором цього видання і з його друкарні воно вийшло в світ (іл. див. у параграфі 2.11)

Іноді на фронтисписі зображено Йоана Дамаскина, якому приписується створення Октоїха. Такий *портрет* є в тих ірмолоях, які прямо починаються з осмогласного розділу (львівський першодрук 1700 р.). Переважно ж фігура Йоана Дамаскина на цілу сторінку відкриває основний осмогласний розділ, який розміщений після вступного обиходного розділу, і, таким чином, є другим фронтисписом (іл. 101а, б):

101. а) Йоан Дамаскин, Манявський ірмолой 1684 р. (BCS, Ms slav. 10845, арк. 10 зв.)

101. б) Йоан Дамаскин. Сосницький ірмолої 1699 р. (Петр. 123, арк. 20 зв.)

Тож цар Давид символізує старозавітну співочу практику та її рецепцію у новозавітному світі, а Йоан Дамаскин став загальним співочим символом Візантії.

У зображеннях патронів церковного співу царя Давида та Йоана Дамаскина подекуди передано характер і способи написання книги, в тому й нотованої. Так, у Богородчанському ірмолої вони зображені за писарською працею: цар Давид сидить з розкритою на столі нотною книгою, поряд

знаходиться писарське знаряддя, а Йоан Дамаскин у розкішному бароковому фотелі перед розкритим Ірмолом з текстом догматика 1 гласу «Всемирную славу», в руках перо і ніж, на столі чорнильниця з вкладеним пером (ЛІМ, Рук. 86, 697, арк. 1 зв., 16 зв.).

Основним елементом мистецького декору були орнаментальні заставки, ініціали та кінцівки, що властиве давнім книгам (іл. 102):

102. Орнаментальні заставка та ініціал, Ірмолой з Бойківщини 60–80 рр. XVII ст. (Ладж. 4, арк. 166)

Переважають композиції прямокутної форми, нерідко з півкруглими чи прямокутними вирізами внизу, де знаходилися заголовки розділів, назви служб та піснеспівів. Орнаментальний декор заставок та ініціалів часто доповнювався сюжетними мініатюрами (іл. 103):

103. Сюжетні мініатюри у заставці, Львівський ірмолой 1679 р. (ОН 235, арк. 3)

Якщо великі ініціали властиві для початків розділів, служб та окремих особливо шанованих піснеспівів і з'являються переважно разом із заставками, то малі ініціали формують декоративну тканину сторінок, сигналізуючи початки піснеспівів та їх окремі частин (іл. 104).

В малі ініціальні літери нерідко впліталися «лики» (іл. 105).

Заставки й ініціали мають широку гаму орнаментальних мотивів, які розрізняються за формою і стилем. Найчастіше вживалися так звані стародрукові типи, переважно рослинних мотивів (квіти, трава, листя дерев, виноградна лоза). Рідше трапляється плетінка балканського типу²⁷ — переважно

²⁷ Усталена класифікація стилів мистецької оздобы рукописів — візантійський, балканський, тератологічний, нововізантійський, стародруковий — сьогодні часто доповнюється ознаками загальних стилів певних епох: романським, готичким, ренесансним, бароковим (пор.: А. А. Амосов. Развитие кириллического письма в России до XV в. // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1985, с. 54–57).

The image displays two pages of a handwritten musical manuscript. The notation is on a four-line staff with square neumes. The lyrics are written in Church Slavonic. The left page has a large, ornate initial 'Д' at the bottom, and the title 'ПЕСНЬ ХЕРВІВ' is written in a decorative font. The right page has a large, ornate initial 'Н' at the top. The text is arranged in two columns, with the right column containing a large decorated initial 'Н' and a large decorated initial 'Д'.

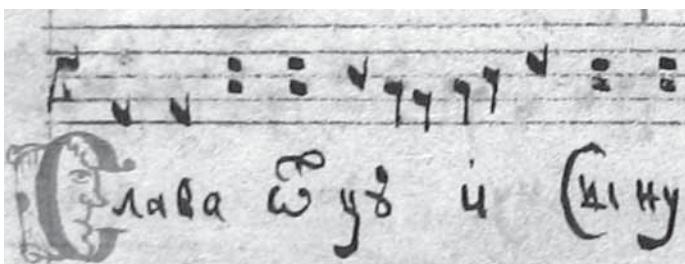
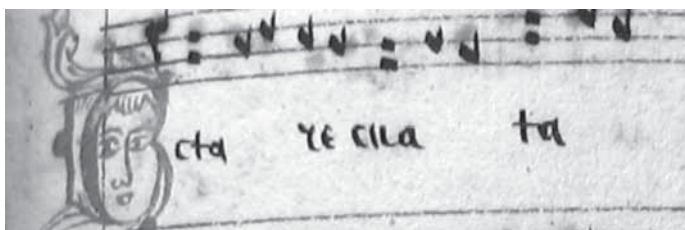
104. Малі ініціали, Ірмолой 50-х років XVII ст. з Наддніпрянщини (Разум. 90, арк.31)

у давніших рукописах чи монастирського походження: Львівський і Долинський ірмолої (арх. Франка 4779, 1; МВ 50, 2), Супрасльські 1601 і 1639

років (I, 5391, 5; F-19-116, 46), Жи-
ровицький (I,
3367, 51), Києво-
Софійський (Кн
2097, 60), Ірмолой
Іоана Стефановича
1651 р. (Q 339, 101),
Манявські (BCS,
Ms slav. 10846, 239;
BCS, Ms slav. 10845,
252), Спасівський
1663 р. (НТШ 164,
148; іл. 106):

З другої поло-
вини XVII ст. й
особливо у першій
половині XVIII ст.
до мистецького де-
кору ірмолоїв вли-
вається яскравий
народний стру-
мінь — квіти, гео-
метричні мотиви,
орнаменти вишив-
ки, на що особли-
ву увагу звернув
Яким Запаско²⁸.
У заставках вжи-
вається кольорова
гама, а стародру-
кові типи обмежу-
ються контрастом
чорного та білого
кольорів. Зустрі-
чаються геомет-
ричні мотиви й плетінка, подібні до народної вишивки (іл. 107).

Під заставкою знаходився оздоблений декоративною в'яззю заголо-
вок. В'язь переважно мала прості форми, і тут переважно не було тако-
го ускладненого декору форм, характерного для російських рукописів
XVII–XVIII ст., зокрема, нотованих. Та в окремих кодексах, переважно

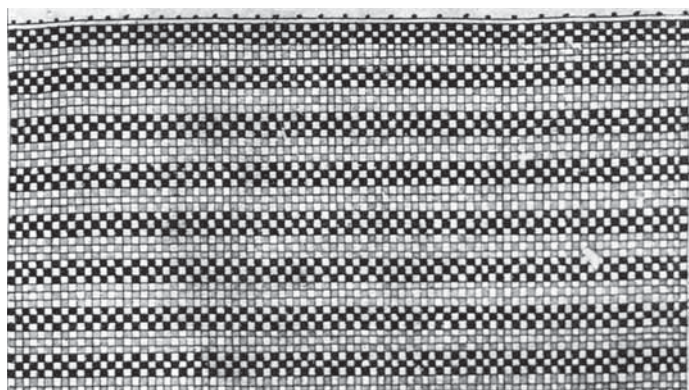

105. «Лици» малих ініціальних літер, Словітський ірмолой,
20–30 рр. XVII ст. (О 17)

106. Балканський орнамент, Ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 44,
арк. 54)

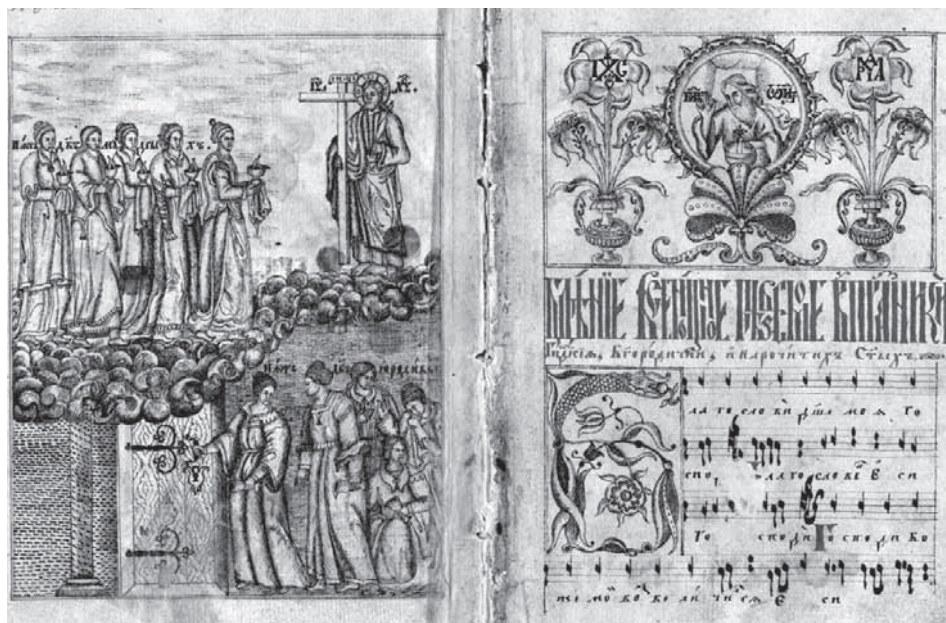
²⁸ Я. Запаско. *Орнаментальне оформлення української рукописної книги*. Київ 1960.

107. Декоративна плетінка в стилі народної вишивки, Ірмолой 1-ї трет. XVIII ст. з Галичини (F 255, арк. 59)

монастирського походження, вживалася багата і складна в'язь — у Супрасльських ірмолоях (I, 5391, 5; F-19-116, 46), Жировицькому (I, 3367, 51), Унівському (F 58, 53) та ін.

В особливо ошатних рукописах окремі розділи розпочинаються мініатюрою у цілий аркуш, яку зазвичай малювали на звороті попереднього аркуша, створюючи цілісний декоративний ансамбль фронтиспису (іл. 108):

108. Фронтиспис і початкова сторінка Золочівського ірмолая 1695 р. (MB 417, арк. 15 зв.–16)

Серед сюжетних мініатюр у повний аркуш особливою майстерністю відзначаються ілюстрації Іоана Стефановича в ірмолої 1651 р. (іл. 109):

Помітне місце в ірмо-
лоях займає музична іко-
нографія: церковні співці,
музичні інструменти, як
окремі, так і в ансамблях²⁹,
що є поширеними сюже-
тами у давній книжності,
зокрема Київському ілю-
строваному літописі й час-
то зустрічаються в іконах
ранньомодерної доби. В
Ірмолої середини XVIII ст.
(Вяз. F.28, 839) богослов-
ська символіка тлумачить-
ся через музичні образи
гимнографічних текстів:
фраза «Образу служити
музикійському согласію со-
зивающу люди» супрово-
джується зображенням
двох трубачів перед групою
людей (арк. 39 зв.), «Со-
гласная возшумѣ органныя
пѣснь» — зображенням трубача (арк. 110), «Кто тебе не блажит» супро-
джує «спів» ангела з нотним свитком у руках (арк. 133).

109. В'їхання в Єрусалим, мініатюра Іоана Стефановича
з Тернопільського ірмоля 1651 р. (Q 339, арк. 308 зв.)

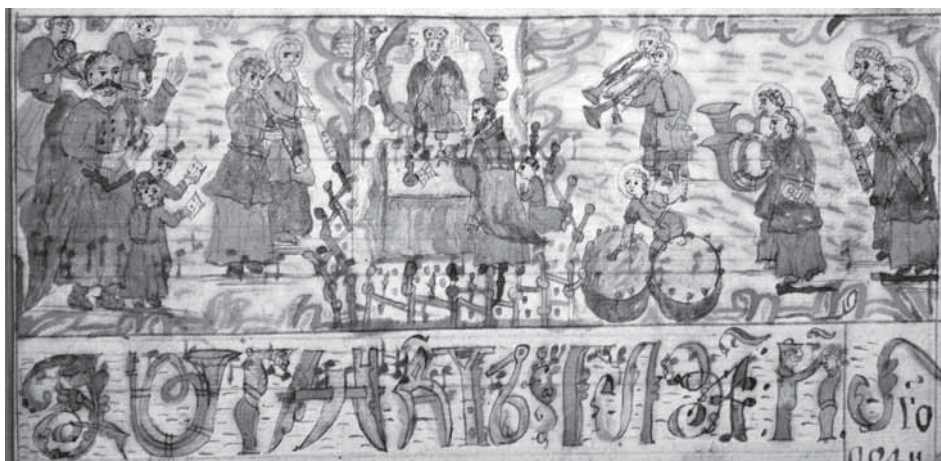
В Ірмолої, переписаному Стефаном Ксенжомостським, декорована в'язь заголовків доповнена стилізованими зображеннями музичних інструментів й людських фігур, зокрема, у сцені весілля (F 161, 909)³⁰ (іл. 110).

Музична іконографія в ілюстраціях ірмолоїв ще чекає на свого дослідника, як щодо повноти охоплення джерельних матеріалів, так і з позиції тлумачення їх символіки.

Широке коло сюжетів мініатюр мають також ініціали. Найчастіше вони тематично пов'язані з певним піснеспівом, службою чи розділом. Так, початковий ініціал служби Симеона Столпника, якою розпочинається розділ служб і піснеспівів за церковним календарем, доповнений зображенням цього преподобного, який стоїть на вежі-«столпі» (F-19-126, 685, арк. 189; I, 2884, 511, арк. 246), або ж зображений у заставці (іл. 111).

²⁹ Я. Запаско. *Мистецтво української рукописної книги*, с. 64; його ж. *Ошатність української рукописної книги*, с. 80–81.

³⁰ Див. також їх давніші публікації: П. Н. Жолтовский. *Изобразительная графика*, с. 268 (весільна сценка); Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої*, с. 619–621, іл. 43–45.

110. Музичні сюжети з Ірмолая Стефана Ксенжомостського (F 161, арк., 71)

Популярним сюжетом в ірмолаях є Покров Пресв. Богородиці, де часто зустрічаємо зображення київських митрополитів Петра й Алексія та преподобних Антонія та Феодосія Печерських, пам'ять про яких міцно зберігалася і на

111. Симеон Столпник, мініяюра в заставці (МВ 417, арк. 292)

західному пограниччі українського народу — наприклад, в Ірмолої 1691 року, переписаному й майстерно оздобленому Константином Білинським у містечку Канчузі, що знаходиться ще далі на Захід від міста Ярослава (іл. 112):

В Ірмолої Стефана Селецького є декілька кольорових ініціалів, у які вплетено сюжетні мініатюри і які, здається, не мають прямого зв'язку з текстами: Адам і Єва, ангел-хлопчик тримає в руках вужа, діти граються на гойдалці та інші (НД 123, 249, арк. 5, 71, 105, 157)³¹. У зображеній постаті в одному з ініціалів Ірмоля 1713 року з колекції Погодіна (Пог. 429, 507, арк. 189 зв.) є підпис «Азмъ есмъ», що, на думку авторів опису, є ймовірним автопортретом маляра-ілюстратора³².

Мініатюри часто наповнені народним колоритом, реалістичними типажми зображуваних осіб, побутовими реаліями. В Ірмолої Іоана Стефановича ініціал В оздоблений зображенням двох оголених музик, які грають на дудочці та лютні; але цей «гріховний» малюнок прикритий орнаментальним мотивом, який накладається на «блудний» сюжет (Q 339, 101, арк. 135)³³. Сценкою дитячих забав прикрашений ініціал И в Ірмолої Стефана Селецького (іл. 113):

Орнаментальні та сюжетні прикраси також часто зустрічаються на полях; вони супроводжують глоси, інтерполяції або ж розміщені вільно й нерідко з

112. Київські святі й преподобні під покровом Богородиці, маляр Іоан Стефанович, 1651 р. (Q 339, арк. 212 зв.)

³¹ Публікації окремих мініатюр з Ірмоля Стефана Селецького див. у наших каталогах «Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.» (іл. на с. 109) та «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть» (іл. 25–26, с. 603).

³² *Рукописные книги собрания М. Погодина*, вип. 2. Ленинград 1992, с. 67.

³³ Подібні блудні сюжети були поширені у західноєвропейських кодексах (див.: В. Даркевич. *Народная культура Средневековья*. Москва 1988, с. 217–225). Навіть у літургійних книгах на полях та в ініціалах нерідко створювали подібні сюжети, що, зрештою, мало своє богословсько-філософське тлумачення: середина книги, заповнена літургійним текстом, була благочестивою, а її поля — гріховні; пор.: А. Панченко. Русское скоморошество и философическая география книжной страницы эпохи митрополита Киприана // *Литературна история* (Софія 1984/12) 20–31.

113. Мініатюра в ініціалі із зображенням дитячих забав (НД 123, арк. 157)

гумористичним відтінком коментуючи зміст піснеспівів³⁴ (іл. 114).

Такі ж прикраси на полях зустрічаються і в інших рукописах — наприклад в Ірмолої 2-ї чверті XVIII ст. (Син. певч. 915-а, 677), в публікаціях Павла Жолтовського³⁵.

Мініатюри у заставках перед початком кожного гласу центрального осмогласного розділу підкреслюють символіку гласів або ж піснеспівів важливіших празників, що створені у певному гласі. В Ірмолої ЛІМ, Рук. 89 (752) такі сюжети описав Іларіон Свенціцький: глас 1 — Різдво Христове*, глас 2 — Неопалима купина, 3 — Поклоніння волхвів, 4 — Добрий пастир, 5 — Благовіщення, 6 — Прослава Діви Марії**, 7 — Богородиця з Дитятком, 8 — Христос-архиєрей³⁶. У Золочівському ірмолої такий цикл відкриває вихідна мініатюра з символами чотирьох пір року та 12 місяців (МВ 417, 317, арк. 291 зв.; іл. 115).

У багатьох ірмолоях зустрічаються мініатюри у тексті, що розкриває й доповнює сюжети піснеспівів і надає їм відповідні смислові акценти (див. іл. 15 розділу 2.4) — наприклад, величання Трьом святителям (іл. 116).

Таку ж функцію виконують і мініатюри на полях, витоки яких сягають мистецтва візантійської книги³⁷, а пізніше українські збірники духовних

114. Мініатюри на полях з гумористичним відтінком (I, 7478, арк. 9, 6 зв.)

³⁴ Див. також: Н. А. Герасимова-Персидская. Украинский лицевой ирмологийон, с. 257.

³⁵ П. Н. Жолтовский. Изобразительная графика.

* Очевидно, мається на увазі канон на Різдво Христове, що припадає на 1 глас.

** Також, очевидно, мається на увазі догматик — тут 6 гласу.

³⁶ І. Свенцицкий. Описание музея, с. 28–29.

³⁷ В. Лихачева. Искусство книги: Константинополь XI века. Москва 1976, с. 146.

115. 12 місяців, мініатюра Золочівського ірмоля
(МВ 417, арк. 291 зв.; лівий бік фото)

116. Величання
Трьом святителям,
мініятура
в тексті,
Волинський ірмолой
1651–1653 рр.
(БА 275, арк. 348)

пісень³⁸. Мініятури на полях і в тексті стосуються окремих слів і фраз, надаючи їм зображальних форм. Саме з такою метою створено численні малюнки на полях нотованого Типографського кондакаря кінця XI — початку XII ст.³⁹, Київського псалтиря Спиридонія 1396 р.⁴⁰ За матеріалами ірмолоїв подібні зразки опублікували Павло Жолтовський та Ніна Герасимова-Персидська

³⁸ Наприклад, збірник духовних пісень О 65 з Національного музею має 14 сюжетних мініятур.

³⁹ Г. Вздорнов. Рисунки на полях Типографского Устава // *Древнерусское искусство: Рукописная книга*. Москва 1972, с. 90–104.

⁴⁰ Г. Вздорнов. *Исследование о Киевской псалтыри*. Москва: Искусство 1978.

(див. вище). В Ірмолої Константина Білинського з 1691 р. (Калуж. 15, 316) проілюстровані сідальні. У Любачівському ірмолої богородичен 1 гласу «Се Ісаїно прореченіє» супроводжується зображенням пророка Ісайї (ЛІМ, Рук. 103, арк. 32), а догматик 4 гласу, у якому згадується цар Давид — **Иже тебе ради Богоўтеч пророк Давы пѣснѣю** — Давида-псалмопівця з псалтерієм (там само, арк. 107; іл. 117):

117. Давид-псалмопівець з псалтерієм, мініатюра в заставці (ЛІМ, Рук. 103, арк. 107)

Сюжетні мініатюри насамперед ілюструють найважливіші та найурочистіші піснеспіви: страсті (Поч. 27 Б., 194, арк. 243 зв.–244, п'ять мініатюр), задостойник «О тобі радується» (МВ 417, 317, арк. 363 зв.; Калужн. 15, 316, арк. 339⁴¹), кондак Богородиці, стихира на Успення Богородиці «О дивное чудо» (МВ 417, 317, арк. 366, 420).

⁴¹ Тут сюжет «Богоматір з Ісусом Христом» доповнений клеймами 10 пророків і батьків Діви Марії Якима та Анни.

Мистецький декор іноді доповнювався гравюрами — безпосереднім тисненням (декілька київських рукописів кін. 20 — поч. 30 років XVII ст.; ДА 350 П., 41; ДА 85 Л., 42; Акс. 29316 44) або наклеюванням. Вживалися гравюри Якова Кончановського (РГИА, ф. 834, оп. 3, № 3752, 1082; Кн 2082, 1073), Леонтія Тарасевича (Осн. F.I.648, 922 — з Києво-Печерського патерика видання 1702 р.), західноєвропейських — Єремія Вольф (Jeremias Wolff чи Wolf, 1663, 1673?–1724), Йоган Пробст (Johann Balthazar Probst, 1673–1750 або Probst Johann Friedrich), Мартін Енгельбрехт (Martin Engelbrecht, 1684–1756), Йоган Пфеффель (Johann Andreas Pfeffel, 1674–1748) та ін.

Творцями художнього декору ірмолоїв переважно були самі ж переписувачі, що загалом властиве кириличній рукописній книзі⁴². Писарі Григорій Залеський, Константин Білінський прямо вказують у своїх рукописах, що вони є творцями мистецького декору (МВ 417, 317; О 9, 216; Калужн. 15, 316). Яскравим підтвердженням цього є Ірмолой Акс. 2556 (228), де розмашистий почерк основного тексту плавно переходить до деталей художнього декору. І лише окремі рукописи розмальовували спеціально запрошені майстри, як це бачимо в Ірмолої Акс. 2472 (188), де в мініатюрі маляр-ілюстратор повідомляє: «Азь найпаче смиренный и всѣхъ блгъ рачитель Іоанъ Омелковичъ иконотворецъ от града Гугнова. Сіє рукодѣліє сотворихъ рукою своєю. Року бжія 1672 мца декаврія, дня 14» (арк. 159). Окремі малярі залишили про себе деякі додаткові відомості: Теодор Данилевич, козівський бакалавр і маляр, «обиватель поддубицкий» (НТШ 469, 100); Софрон Буський, «послушник кляштора» (I, 5387, 1055); Манасій, диякон сумський (Тек. пост. 717, 383). Відомим художником і книгописцем, літературним діячем і дяком на Закарпатті був Іоан Югасевич⁴³. Один з таких співців-малярів — Василій Репський — згадується бл. 1668 р.⁴⁴

Мистецтво українсько-білоруських ірмолоїв було яскравим і зрілим явищем. Воно відзначалося вишуканим письмом і нотною графікою, досконалим розміщенням тексту на сторінках книги, мистецькою ошатністю декору, багатою поліхромією й великою кількістю майстерно мальованих мініатюр, що створювало яскравий мистецький образ цілісної організації півчих книг. Їх мистецька оздоба була тісно пов'язана з мистецтвом ранньомодерної доби і для цих пам'яток була характерна яскрава творча думка, довершеність форми і висока техніка виконання, гармонійне поєднання мистецької ошатності з практичним спрямуванням.

⁴² А. Свирин. *Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв.* Москва 1964, с. 21.

⁴³ Ю. Яворский. *Карпаторусский художник-писец*, с. 333–334.

⁴⁴ П. Жолтовський. *Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст.* Київ 1983, с. 158.

2.10. Маргінальні записи

Багате й насичене найрізноманітнішими подіями минулого — культурно-мистецьке і церковне життя, історична пам'ять і щоденні побутові обставини і т. п. — сповіщають в ірмолях численні маргіналії (покрайні записи). Такі нотатки записувалися на полях основного тексту, чистих і форзацних аркушах, зрідка у вигляді скрепи*. Записи робили самі писарі ірмолоїв, замовники і власники рукописів, посередники при купівлі та дарчих вкладах, вчителі й учні, церковні співаки, дяки і диякони, священники, єпископи та митрополити, ігумени і ченці, малярі, міщани та селяни, козаки та військові тощо. Тож ці записи добре відбивають середовище носіїв церковного співу від ранньомодерного часу аж до середини ХХ ст.

Записи на полях у давніх книгах постійно привертали увагу дослідників, зокрема українських. Ними цікавилися Антін Петрушевич¹, Іван Франко², Іван Панькевич³, Олена Апанович (1919–2000)⁴, Ярослав Ісаєвич⁵,

* Скрепа — посторінковий запис тексту окреми словами, чи складами, переважно внизу аркушів, що охоплював часто декілька десятків аркушів. Такі записи в ірмолях трапляються дуже рідко і загалом не є характерними для української книжності (на противагу російській). Одна з таких скреп є в українському нотолінійному Ірмолої кінця XVII ст., вписана духівником московського царя Петра Олексійовича про надання книги до Соловецького монастиря (Солов. 622/676, 298, арк. 1–58).

¹ А. Петрушевич. Разсуждение о важности исторических записей и надписей, jako источники для нашей истории // *Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы* 1 (Львов 1865) 1–8; пізніше такі записи стали одним з джерел його праці *Сводная галицко-русская летопись*, вип. 1, 2, Дополнения. Львов 1874, 1887, 1891.

² І. Франко. Кінцеві записки в староруських рукописах // *Записки НТШ*, т. 74 (1906/6) 145–149; його ж. Записи против книгокрадів у старих книгах та рукописах // *Записки НТШ*, т. 77 (1907/3) 173–176. Про археографічні зацікавлення Франка див.: Ю. Ясиновський. Нотний Ірмолой з колекції Івана Франка, с. 104.

³ І. Панькевич. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // *Научный Сборник товариства «Провіта» в Ужгороді за 1925 рік*, т. 4. Ужгород 1925, с. 129–196; його ж. *Матеріали до історії мови південнокарпатських українців* [=Научовий збірник Музею української культури в Свиднику, т. 4, кн. 2]. Пряшів 1970.

⁴ Е. М. Апанович. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва 1976, с. 70–86; її ж. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *История книги и издательского дела*. Ленинград 1977, с. 22–52; її ж. Исторические записки на старопечатных и рукописных древних книгах // *История СССР* (1979/2) 151–161; її ж. *Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники*. Киев 1983.

⁵ Я. Ісаєвич. Маргіналії — важливе джерело історії та культури // Я. Д. Ісаєвич. *Літературна спадщина Івана Федорова*. Львів 1989, с. 142–143.

Маргарита Шамрай⁶ та ін. Ніна Герасимова-Персидська опублікувала записи на поголосниках партесних творів київських збірок, які відображають широкий спектр життя й побуту церковно-співочого середовища соборів і монастирів Києва, сповіщають імена композиторів, переписувачів і співців, подають виконавські ремарки, а також тексти народних пісень і кантів (в тому й з нотами), уривки інших партесних композицій⁷. Та давня українська книга, рукописна й стародрукована, ще чекає на створення повного репертуару маргінальних записів, як це зроблено на початку ХХ ст. в Сербії⁸, а в останні роки подібна праця активізувалася в Росії⁹.

Покрайні записи в ірмолоях поділяють на дві тематичні групи: ті, що пов'язані з основним текстом півчої книги, і записи загально-культурного змісту. Перші тісно пов'язані з особою переписувача, розкривають історію, обставини й мотиви створення кодексу, привертають увагу до музичних пам'яток, подають уставні пояснення до служб і піснеспівів, відзначають помилки. Записи іншої групи розкривають культурно-мистецькі, церковно-релігійні та побутові умови життя користувачів цих книг, історичні події і хроніки, стихійні лиха і незвичайні природні явища, погодні аномалії, тощо¹⁰.

В літературі згадуються також підроблені (*подложные*) записи на рукописних книгах, на які багаті російські пам'ятки¹¹, але в українських і білоруських ірмолоях таких записів не знайдено.

Переважно маргінальні записи передавалися тодішньою українською мовою, з домішками діалектних говірок, а також церковнослов'янської та польської мов. Є також записи польською мовою (особливо в білоруських рукописах), іноді латинською (головно у василіянських монастирях), зрідка російською (передусім у пам'ятках, переписаних в Росії), угорською (в рукописах, створених на Захід від Карпат)¹², молдавською (в рукописах, що по-

⁶ М. Шамрай. *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ 2005.

⁷ Н. А. Герасимова-Персидская. Записи на певческих рукописях XVII–XVIII вв. // *ПКНО: 1976*. Москва 1977, с. 32–40.

⁸ *Стари српски записи и натписи*, кн. 1–6. Београд 1903–1926 (фототипічний переклад: Београд 1983–1988).

⁹ *Корпус записей на старопечатных книгах*, вип. 1: *Записи на книгах кириллического шрифта, напечатанных в Москве в XVI–XVII вв.* Санкт-Петербург 1992; Л. М. Столярова. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV веков*. Москва 2000 (ця публікація оцінена фахівцями дуже критично; Л. В. Мошкова, А. А. Турилов. «Плоды ливанского кедра» / Институт русского языка им. див.: В. В. Виноградова РАН. Москва 2003).

¹⁰ А. Петрушевич. Разсуждение о важности исторических записей и надписей, с. 4–5; О. Ясіновська. *Каталог кирилических рукописных евангелій*, с. 21–22.

¹¹ А. Соболевский. *Славяно-русская палеография*, изд. 2-е. Санкт-Петербург 1908, с. 31.

¹² Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий.

бутували в молдавських монастирях, а сьогодні зберігаються в Румунії), німецькою (за австрійської доби в Галичині та на Закарпатті); в Ірмолої третьої чверті XVII ст. литовською мовою записана лічба (Пог. 420, 91, арк. III зв.). Загалом маргіналії відображають досить високу грамотність й освіченість різних верств народу, зокрема, церковно-співочого середовища.

Серед різних записів цінними передовсім є записи переписувачів і користувачів ірмолоїв. Серед них переважають нотатки про уставні приписи, виконавські особливості, естетичні оцінки піснеспівів (про що почасти йшла мова вже йшла у § 2.4. — кодикологія). Так, в Ірмолої 1757 р. світилен «Учеником зрящи» має приписку *пой триж[ды] косно и красно* (F 161, 909, арк. 108), тобто повільно і протяжно, урочисто. Приписка *красное* супроводжує ектенію на літургії (СПБ ДА, 223 Р., 186, арк. 10 зв.).

У різних монастирях склалися певні богослужбові й виконавські особливості, про що писарі-ченці занотували у своїх записах. Так, у Києво-Печерській лаврі, як сповіщає ієромонах-писар Ієрофей Липський, особливою увагою користувалася «стихира уміленіє на постриг монахом» (Разум. 95, 488, арк. 378). У Манявському ірмолої «Аллілуя» на панахиді має уставну ремарку «коливна», тобто, під час обрядового споживання колива (куті) (BCS, Ms slav. 10846, 239, арк. 147; BAR, Ms slav. 525, 720, арк. 92 зв.).

Особливим емоційним настроєм позначалася стихира «Тебе одіющагося світом», яку за церковним уставом співають на вечірні Великої п'ятниці при виносі плащаниці: «Лямент пречистой Дѣви» (F 78, 208, арк. 213), «Плач Пресвятой Богородицы» (НД 135, 562, арк. 231), «жалостная» (Поч. 27 Б. 194, арк. 244). У Манявському ірмолої окремі піснеспіви літургії мають ремарку «празнична, празнично» — наприклад, Херувимська пісня (BAR, Ms slav, 525, 720, арк. 7, 12 зв.), тобто, в цій обителі в празники Херувимську співали особливом напівом, що, мабуть, було перейнято з Афону.

Чимало писарських ремарок стосуються літургійного співу «ведлуг уставу» (Q 361, 190, арк. 19) — наприклад, в ірмолоях Марка Потоцького (Петр. 96, 111), з Манявського скиту особливо ж Іоана Ріжкевича (Акс. 2662, 788). Мабуть, вчителів належить ремарка «Аще каплан зволит мѣти процесіальную службу бжію; сице да поет», доповнена виконавськими нотатками «Каплан», «Хоръ» — піснеспів «О спасительная жертва» (МВ 27, 272, арк. 105–106 зв.), тобто уставні вказівки переплітаються з виконавськими. Херувимська пісня в Ірмолої НТШ 291 (61, арк. 21 зв.) біля першої строфи піснеспіву має приписку для співця: «Зри. Под тою нотою вес текстъ спѣвай херувимской з „Яко царя всѣх подемяюще"», тобто, з нотним текстом записана лише перша строфа, а наступні слід співати на цю саму мелодію. *Подобні* болгарського напіву рукопису НД 374 (175) наприкінці текстів на означення безсловесних вокалізів мають приписки писаря «фѣнал» (арк. 535, 535 зв., 541, 547, 548 зв.); також «Зри» (арк. 520 зв., 536), «безгласіє» (арк. 497).

Ремарка «тихо», очевидно, є близькою до сучасного розуміння цього слова як динамічного відтінку (Тит. 1902, 241, 48–49, причасник «Тѣло

Христове»). Подібно за рукописним Єрусалимським уставом кінця XVI ст. псалом на всенощній «Благослови, душе моя, Господа» належить співати «тихо и равным гласом» (НД 5, арк. 3).

Часто трапляються записи про важкий характер праці переписувача — наприклад, популярний в Україні вільний переклад епіграми «Здається писати не труд, но есть дѣло: три персти пишут, а болит все тѣло» (I, 2884, 511, арк. 147). Поетичну парафразу цього вислову склав відомий поет барокового часу Іван Величковський:

Мнит, быти легко писанія дѣло:
три персти пишут, все болит тѣло¹³.

У наддніпрянському рукописі кінця XVII ст. популярна писарська форма проби пера наповнена колоритним козацьким гумором: «Спробовати пера и чернила, чи добре буде писати, [чи] як свиня дише» (Син. певч. 1079, 294, на форзацному аркуші).

Багато записів промовляють за використання ірмолоїв у навчанні й купівлю їх для науки. Характерними є приказки, різноманітні приписки вчителів та учнів навчального змісту. Так, Іван Зубанич 1728 р. купив ірмолоя своєму синові «за осматцат семакѣв для науки школьнии» (Q 221, 463 арк. 3–8); для «чвѣченіу дѣтей своих» придбаний Ірмолой у 1734 р. (НТШ 47, 448, арк. 10–23); по рукопису, що належав 1745 р. Телнику, навчався його син (НД 124, 202, арк. 121–122); а Лаврентій «купил сию книгу рекомую ірмолой для науки сина свого Івана» (F 491, 277, арк. 14–44); для науки своїм дітям придбали ірмолої F 235 (748, арк. 1–23), Осн. Q.I.1263 (976, арк. 164 зв.).

Учні та дяки-вчителі на сторінках ірмолоїв залишили багато приказок освітнього характеру, які підкреслюють необхідність навчання, закликають учнів до систематичної й терпеливої праці, пояснюють її зміст і мету, викладають головні моральні засади. Іноді такі записи носять жартівливо-гумористичний характер. Найпоширенішою є приказка про трудність навчання: «Корень учения горок, суть плоды его сладкии». Підкреслюється, що знання необхідно здобувати в юнацькому віці: «Сину с молодости набувай мудрости, абис потим не бивал во жалости» (Петр. 166, 860, арк. 107 зв.); навчання не є легким: «Nie u miękych się pierynach nauka wylega, musi tę prasy zażyć, kto oney zasięga» (НД 65, 84, арк. 208); розвиває розумові здібності: «Kto się uczył na tym jarmołoju uczył (!), to będzie rozum miał dobrzy u doskonały» (НД 95, 600, арк. 231 зв.).

В учнівських записах конкретизується матеріал і час навчання: «глас 8 буду співати» (I, 7475, 355, арк. 235 зв.), «Была пора 1 час до спивания(!)» (Син. певч. 174, 379, арк. 238). Характерним є звернення учителя до учня: «Пиши чисто не лініся, барзо ніско не хилися; позирай на лѣтеру, а [не] псуй

¹³ Іван Величковський. *Твори* [=Пам'ятки української літератури]. Київ: Наукова думка 1972, с. 131.

папер[у]» (F 225, 362, арк. 23), «спѣвай добре» (F 61, 814, арк. 17), «спѣвай по начертаному» (F 58, 53, арк. 247), застерігає виносити Ірмолю з церкви: «хто бы мѣл ся учитися, нехай же в церквѣ, а не по господах екл носити не позволено» (Q 374, 773, арк. 9-28). Підкреслюється, що потрібно навчатися співу з нот: «Хто спѣває, на ноту нехай узирає» (НД 113, 533, арк. 3 зв.), бо «Хто з нут спѣваєт, тен як хорт бѣгаєт» (Акс. 2609, 97, арк. 79 зв.). З гумором відзначається винагорода за навчання: «Хто будет по книжки читати, то будет поповну цѣловати» (Осн. Q.I.1263, 976, арк. 164 зв.).

Колоритний гумористичний запис з дяківського побуту записаний в Ірмолої першої чверті XVIII ст. з Яворівщини:

Znay każdy diacze, iak śpiwaty treba,
 Byś ne zmyływ hłasamy dorohy do neba.
 Uważay dobre wsi spysani hłasay,
 Abyś darmo ne zidał chleba, borsczu, kaszy.
 Ne huczy, ne buczy, lecz śpiway rywnieńko,
 Aby lude słuchały twoych pisney myleńko.
 Bo iak budesz huczaty, iak paskudna sowa,
 To tobi nie poź(a)łuiet hromada batoha.

(F 666, 773, на верхній обкладинці).

Трапляються приказки латинською мовою: «Cum bono bonus, cum malo malus»* (ЛІМ, Рук 88, 180, арк. 144).

Середовище дяків, вчителів і учнів не часто тішилося матеріальними статками, і багато записів промовляють за їх нелегке матеріальне становище: «Хто богат, тот всім брат, а хто ничего немає, того никто не знає, что ти ест» (I, 3868, 580, арк. 284), «Собака кудлатый, ему тепло, музыка богатый, ему добро» (ДА 151 Л., 498, арк. 264 зв.). Іноді дяк чи учень нарікає на несправедливу обмову: «Обидил мене брехнею діякон» (I, 1661, 575, арк. 1 зв.).

Були й заможні власники ірмолоїв. В Ірмолої, переписаному в селі Гриньках біля Вишнівця на сторінках рукопису якийсь дяк занотував сховки грошей: «в бочевці, коло каменя, в ліоху, коло греблі» (Син. певч. 16, 675, арк. 101 зв.).

Такі записи часто насичені народнорозмовними зворотами й лексикою, нерідко з гумористичним відтінком, що вимальовує яскраву картину середовища української низової інтелігенції; наприклад, в Ірмолої з Київщини — «Помагай буг вам панове, чи гаразд ви днювали, а я знаю, що вже ви сѣ пообѣдали осе ж» (Осн. Q.I.1263, 976, арк. 163 зв.).

Маргіналії містять багатий матеріал про власників ірмолоїв, способи й обставини переходу рукописів від однієї особи до іншої, продаж книг і ціни, тощо. Побутові записи розкривають щоденний побут дяків-співців, повідомляють про їх родину, соціальне становище. Нерідко один і той сам

* З добрим по доброму, з лихим — по лихому (перекл. Андрія Содомори).

рукопис передавався в одній сім'ї з покоління в покоління, де професія церковного дячка-співака була сімейною традицією. Зустрічаються біограми окремих родин — Никоровичів за 1765-1870 рр. з сіл Джурів та Ілинці біля містечка Заболотова (F 339, 919), Івана Зілінського з Поділля (ОНБ, ф. 1, № 96, 979), Маршалкевичів, пов'язаних з Благовіщенською церквою у Перемишлі¹⁴ (О 73, 374), Андрія Сенюти, який народився 1830 р., одружився, мав дітей, а 1846 року придбав Ірмолой за 3 золоті (Q 383, 642). Ірмолой 1720 р. принаймні з 1795 року постійно належав родині Волкуновичів села Козьової на Бойківщині, останній з нащадків якої — Михайло Вовкунович — подарував рукопис 1907 року до Національного музею у Львові (Q 103, 525). Рукопис третьої чверті XVIII ст. належав декільком поколінням родини історика й одного з фундаторів Академії Наук України Ореста Левицького (1848–1922), що власноруч віднотував на вкладному аркуші цієї книги: «Маячский Ирмологий XVIII ст., по преданию, списанный ким-то из фамилии дв.[орян] Петровичей, родственников моей бабы Ирины, жены Федора, и хранившийся в моей отцовской коморе. Это была первая нотная книга, увиденная мною в детстве» (I, 3867, 876).

Власники ірмолоїв, як і їх творці, підкреслюють свій незалежний соціальний і професійний стан вчителя, співака, дячка, реєнта, уставника, маляра, тощо. Андрій Козевич стверджує, що він «пан і господар» свого ірмолая (ЛІМ, Рук. 103, 192, арк. 117 зв.–118), Максим Максименко записав 1783 року, що він «козак» (Син. певч. 1081, 472, арк. 236 зв.). Маргіналії повідомляють імена *реєнтів* Івана Козановича з Лавочного (НД 149, 602, на форзаці), Миколи Довгуна в Мицевій (НТШ 130, 854, арк. 251), *дячків* Василя Непалського в Гологорах, 1686 р. (НД 103, 246, арк. 161 зв.), Івана Величковича з Брусна, 1784 р. (Павл. 130, 207, арк. 224), Миколи Ковальського в Дубківцях (НД 106, 601, арк. 440 зв.), Стефана Стебельського (Бав. 341, 711, арк. 1–10), *бакалавра* і *дячка* Лукаша з Монастирця, бл. 1761 р. (Чол. 221, 411, арк. 341–355), *бакалавра* Теодора Сема, 1739 р. (НД 161, 21, арк. 162 зв.), *уставника* Києво-Софійського собору Антонія, 1759 р. (Соф. 111/646, 173, арк. 54 зв.–55) та багатьох інших.

Київський ірмолой 1696 р., що належав кафедрі св. Софії, митрополит Тимофій Щербацький подарував новозбудованій церкві в Борщагівці (тепер у межах Києва): «Сію книгу Ірмолой надано по благословенію его преосвященства кирь Тимофея Щербацкого митрополита Киевскаго, Галицкаго и Малія Россіи з быблиотеки катедральной в новопостроенную церковь в село Борщоговку Петропавловскую до храму преподобнаго Симеона Столпника, при котором храмъ да бы служыл вѣчными часи при ігуменѣ іеромонасѣ Антоніи Величковскомъ 1755 года; того ж года устроился и освятился церковь в вышереченномъ селѣ Борщаговки Петропавловской» (ДА 87 Л., 42, арк. 55–84).

¹⁴ Мабуть з цієї ж родини походив Іоан Маршалкевич, який 1729 року переписав Ірмолой у селі Орихівцях біля Перемишля (Акс. 2693, 708).

Для потреб церкви і навчання ірмолої купували парохіяльні громади і братства. 13 жовтня 1730 року братство містечка Плазова придбало Ірмолой у Стефана Семионовича з Німстова до церкви Богородиці за 14 золотих (Осс. 5687/II, 5436 арк. 6–9); 1792 року Ірмолой купило братство Старого Міста (Син. певч. 513, 481, арк. 5 зв.–10); «коштом громади» придбано Ірмолой до церкви Покрови села Торговиці (БА 275, 105, арк. 2–10), а 1751 року Ірмолая придбала «громада Баруковска» (I, 5394, 531, арк. 53–75); Ірмолой F 61 (814, арк. 1 зв.) належав братству Білого Каменя. Продавалися ірмолої нерідко на ярмарках — 1752 року у Білій Церкві «цѣною за рубля» у дяка з Торчиці (I, 5396, 532, арк. 3–8), 1816 року за вісім рублів до церкви Івангородської (Вяз. Ф.и28, 839, арк. 1–22), 1882 року у Ростові Великому (Тит. 1902, 241, на форзаці). До церкви в Ніжині Ірмолой придбаний у пономаря грецької церкви 1792 року (Тихан. 550, 300, арк. 202 зв.).

Записи часто повідомляють про ціни на ірмолої, які залежали від повноти змісту, мистецької ошатності, стану збереження, наявності оправки, тощо. У XVII–XVIII ст. ціни коливалися від 7–8 золотих до 12–14. Так, 1729 року за Ірмолой без оправки, переписаний 1722 року у містечку Сасові біля Золочева на Львівщині, пресвітер Михайло з села Перепільників біля сусіднього Зборова заплатив 8 золотих (Q 14, 552, арк. 14–30); пізніше цю книгу, мабуть, вже оправлену, він продав до села Підлипець біля Золочева за 11 золотих. 1730 року Ірмолой, переписаний в останній чверті XVII ст. Іваном Хрущиком з села Калиня біля Кам'янця на Поділлі, було продано до сусіднього села Панівців Нижніх за 7 золотих (НД 138, 203, арк. 67–70 зв.); Ірмолой, переписаний незадовго до 1733 року, коли його було продано жовківському пресвітеру Іванові Лошинському за 12 золотих та ще й на додаток віддано пояс за 5 золотих (НБУВ, ф. 177, 68, 529, арк. 200 зв.–204); на Бережанщині 1741 року куплено Ірмолой другої чверті XVIII ст. за 14 золотих (ЦДІАУЛ, зб. Рук. і стд. 4362, 658, арк. 1–12). 20 золотих (велику на той час суму) була заплачено 1715 року на Перемишльщині за Ірмолой 1680–1681 років (НД 103, 246, арк. 2 зв.–11 зв.), який раніше, у 80-х роках XVII ст., був проданий спершу за 12 золотих самим писарем Лукашеві Думі до Перемишля, який 1686 року перепродав книгу за 11 золотих до містечка Гологор біля Золочева (арк. 161 зв.).

На Наддніпрянщині та Лівобережжі ціни у XVIII ст. визначалися переважно в рублях: за чотири рублі був проданий Ірмолой 1756 р. до Преображенської церкви Івангорода на Київщині (Вяз. F.28, 839, арк. 1–29); Ірмолой першої третини XVIII ст. у селі Волокитинцях на Сумщині коштував 3 рублі (НТШ 235, 449, арк. 2–13); також три рублі «сребними деньгами» заплачено за інший Ірмолой на Поділлі у селі Тинній біля Дунаївців (I, 7472, 269, арк. 263–285); 1786 р. за Ірмолой на Київщині було заплачено 13 гривень (ДА 90 Л., 196, арк. 1 зв.)¹⁵.

¹⁵ Пор.: В. Адрианова. *Материалы для истории цен на книги в древней Руси XVI–XVIII вв.* [=Памятники древней письменности и искусства, 6]. Санкт-Петербург 1912;

Покрайні записи часто містили погрози й прокляття на адресу крадіїв, нерідко з гумористичним відтінком: «Кто сію книгу украде, най ему рука отпаде, а кто її знайде, най до мене принесе, а я му подякую і табаков почистую. Андрей Сенюта, дякоучитель», який придбав Ірмолой 1846 року десь у Перемишльській єпархії (Q 383, 642, арк. 85–90); «Хто может сей ярмолой украсти, той буде у Авраама козлята пасти неодменно» (I, 5584, 354, арк. 10)¹⁶. Такі прокляття на адресу крадіїв книг мають глибоку історичну традицію і сягають ще княжої доби; крадії, наприклад, осуджуються у Києво-Печерському патерику¹⁷.

В описах майна згадуються також книги: наприклад, «Реєстр вещам Семена Радченка», серед яких згадано «книг розних 10, тетрадей списано много» (I, 6691, 582, на оправі). Залишилася бібліотека після священика с. Боберки Івана Дубановича, список книг якої уклав священик Василь Рипяньський: рукописні Служебник, Октоїх, Псалтир; друковані почаївський Ірмолой, Євангеліє, Апостол, мала книжечка Полуустав (Q 330, 284, арк. 195 зв.).

Багатий історико-культурний матеріал містять літописні записи, побутові хроніки, згадки про пам'ятні події та видатних історичних постатей, які іноді супроводжуються відповідною емоційною характеристикою. Так, у рукописі останньої чверті XVII ст. (Акс. 2689, 2336 арк. 21 зв., 45 зв.) є записи про воєнні лихоліття XVII ст. — набіги татарів 1624 і 1695 рр., конфедерацію 1661 р., турецьку війну 1675 р. та ін. Літописні відомості є в Ірмолойі першої чверті XVIII ст. (Q 22, 460, арк. 122 зв.):

Року 1754: посуха була, вродзаю нибуло.

Року 1671: турки Камянець одебрали [...].

Року 1658: перші бунти були.

Року 1690: саранча летіла мца августа.

Року 1676: журавенщина була.

Року 1683: віденска була.

Року 1699: турки Камянець отдали полякам.

Року 1739: того року Хотін москалі дістали, зима завална вітрами морозами барзо огниста.

Виписки з *Кройніки* Стрийковського про хрещення Русі і Польщі зробив писар Ірмолой Йосиф Крейницький: «Русь крестилась в року по рождествѣ Христовѣ девятсот 80, а поляци в року девятсот 65. Лист 145. Кройник [С] трійковскій» (Тит. 1902, 241, арк. 117 зв.).

М. Шамрай. Нові дані про ціни на книги кириличного друку XVI–XVIII ст. в Україні // *Рукописна і стародрукована книги*: Збірник праць. Львів 2006, с. 62–72.

¹⁶ Див. також: І Франко. Кінцеві записки в староруських рукописах; його ж. Записи проти книгокрадів у старих книгах та рукописах.

¹⁷ И. Дуйчев. Наказанието на крадеца. Епизоди от Киевопечерския Патерик и житието на Иван Рилски // *Зборник Владимира Мошина* [на пошану 80-ліття]. Београд 1977, с. 75–79.

Цікавими є записи локального змісту: візит до Львова австрійського цісаря Йосифа 1773 року (Акс. 2529, 227, арк 5), хроніка Благовіщенської церкви в Перемишлі, починаючи від 1764 р. (О 73, 374, арк. 14 зв.–15 зв.), список священників і дячків у Комарному у ХІХ ст. (F 613, 331, арк. 5), вбивство намісника Андрія Потоцького 1908 року у Львові «з причини Руської кривди» (ЦДДАУЛ, ф. 201, оп. 4 б, № 2970, 924, арк 54 зв.), революція 1918 р. в Угорщині (Ужгород, НБУ, Рук. 565, 867, арк. 202), місцева хроніка якогось карпатського села на шляху Стрий — Мукачів останніх десятиліть ХІХ ст., яку записав учитель Г. Бобанич (F 212, 177):

1873: холера, померло в селі 160 людей (арк. 226),

1885: побудували колію з Стрия до Угорщини через «наше село» (арк. 335),

1897: слотливий рік, неурожай (арк. 278 зв.- 279),

1898: в ніч 29–30 червня буря була велика, понищила поля (308 зв.).

У багатьох записах згадуються й даються оцінки історичним особам. Так, у запису середини ХVІІІ ст. йдеться про гетьмана Богдана Хмельницького: «Сто дванацять лѣтъ, якъ Богданъ Хмельнѣцкій поклявся великоросійському царю, а сто девять лѣтъ якъ померъ и в турови (?) церквѣ в Суботовѣ погребен. Сто пѣ[т]надцят рокъ якъ Хмельницкого ляхи збили черес змѣну ханову колтѣв(?) потѣ Берестечкомъ токмо(?) самотрицѣв(?) Хмельницкій остався» (НБСПБУ, MS е IV, № 12, 765, арк. 77 зв.). Згадуються також київські митрополити Петро Могила (ІЛ, ф. 20, № 3, 12, арк. 79 зв.), Сильвестр Косов (Універс. 20 М., 50, арк. 16-32; Разум. 90, 108, арк. 119 зв.), Рафаїл Заборовський (Дмитр. 28, 127, арк. 287 зв.), Тимофій Щербацький (ДА 87 Л., 320, арк. 55–84; Син. певч. 1087, 222, арк. 249 зв.), єпископ львівський Йосиф Шумлянський (ДА, 96 Л., 98, арк. 251 зв.); є також запис про смерть архимандрита киево-братського монастиря [Манасія Максимовича] 12 липня 1758 року (764, Разум. 96, 98, форзацний арк.). Ці записи, серед іншого, засвідчують усвідомлення дяківським середовищем власного історичного минулого.

Окремі записи є автографами відомих історичних осіб, діячів церкви, культури й мистецтва. На Ірмолої, переписаному Йоакимом Глядкевичем 1687 року, є запис відомого українського маляра Йо́ва Кондзелевича (1667– бл. 1740): «Сія книга спѣвалникъ глаголемая ест власная іеромонаха Юва Кондзелевича з монастиря [...] купленна за золот[их] 15 в Турійску 168[далі втрата — 1687, 1688 або 1689 рік]» (арк. 2–3); «Я, Ювъ Кондзелевичъ законник монастиря обще жителнаго православнаго монастиря Бѣлостоцкаго, дарствую вѣчными часи до церкви во здвиженія честнаго † ставропѣгги [у Луцьку]* нареченной православної за отпу[щеніє] грѣховъ моихъ, дѣялося

* Уточнення підказав львівський історик мистецтва Володимир Александрович.

рок божого 1722 мца [...]» (арк. 55–62; Кап. Q.15, 255)¹⁸. Московський патріарх Никон, поціновувач українсько-білоруського церковного співу, зробив запис на Ірмолої 1652 року, переписаному свящ. Тимофієм Куликовичем у Білому Ковелі: «Лѣта 7165 [1657] [...] Ирмологій напѣлу киевскаго і болгарскаго Охтаих (?) живоноснаго» (Син. певч. 1368, 104, арк. 2–8, запис сильно обрізаний). На ірмолоях зробили записи Іван Франко (бібліотечні нотатки на ірмолоях власної бібліотеки¹⁹), філологи Павло Житецький (1837–1911)²⁰, Володимир Перетц²¹, Василь Щурат²², історики Орест Левицький²³, Михайло Грушевський²⁴, археограф та історик Антін Петрушевич²⁵, композитори Порфирій Бажанський²⁶, Данило Роздольський (1875–1902)²⁷, Богдан Вахнянин²⁸, Гавриїл Музическу²⁹. Цінні нотатки залишили музикологи Дмитро Разумовський³⁰ (на ірмолоях власної колекції), Микола Фіндейзен³¹, Степан Смоленський³²; нотатки про перегляд ірмолоїв та виписки залишили болгарські дослідники Атанас Ніколов³³, Олексій Шувльговський (†1926), українець з походження³⁴. На Ірмолої бібліотеки Чоловського у Львові нотатку залишив німецький славіст і дослідник церковного співу Ервін Кошмідер³⁵.

Традиційними для рукописної книжності є численні записи в ірмолоях про стихійні лиха, незвичайні природні явища, погодні аномалії, епідемії, пожежі, трагічні випадки тощо. Є також записи про землетруси, які досить часто згадуються на полях давніх рукописних книг; візантійські та

¹⁸ Ю. Ясиновський. До біографії Йова Кондзелевича // *Україна в минулому*, вип. 6. Львів 1994, с. 143–144.

¹⁹ ІЛ, арх. Франка, 4779, 1; 4780, 588; 4781, 59; 4782, 1079; 4783, 589.

²⁰ ДА, П.351, 894. Окрім того, Житецький зробив виписки з цього Ірмолая та скопіював титульний аркуш (І, 47143).

²¹ Всі зі зб. Перетца в ИРЛИ: 101, 72; 185, 34; 214, 164.

²² НТШ 426, 599; НТШ 271, 778.

²³ І, 3860, 800; І, 3954, 801; І, 3867, 876.

²⁴ НТШ 235, 449.

²⁵ Акс. 2961, 172; Акс. 2529, 227; Акс. 2556, 228; Акс. 2693, 708; Акс. 2572, 742; Акс. 2612, 1012.

²⁶ НД 384.

²⁷ F 619, 132.

²⁸ Q 194, 504; F 301, 617.

²⁹ Син. певч. 1116, 983.

³⁰ Разум. 90, 108; Разум. 96, 764; Разум. 98, 921.

³¹ МГК, Фінд. 771, 680.

³² ОЛДП, F.511, 938; ОЛДП, Q.724, 556.

³³ ОЛДП, Q.724, 556.

³⁴ ОЛДП, Q.724, 556; ДА 346 П., 103.

³⁵ Чол. 221, 411: «t. zw. Певческой сборник zawiera: Обиход, Ирмосы с догматами, Стихирарь. Melodye t. zw. киевскаго роспева і знаменнаго роспева. (пор.: Обиход церковного пеня). Notatka D-ra Koszmidera, bibl. z Wrocławia, 30.IX [1]930».

слов'янські місяцеслови фіксують пам'яті «труссу», зокрема, в українських євангеліях Лавришівському³⁶ і Холмському³⁷:

- 1738 р. в середу першого тижня Петрового посту (про цей землетрус повідомляють інші три ірмолої: I, 5394, 531, арк. 280 зв., ДА 96 Л., 351, арк. 120 зв., ДА 104 Л., 755, арк. 16 зв.*);
- 1769 р.** 4 січня (Петр. 188, 614, арк. 135 зв.);
- 1779 р. в неділю Петрового посту (Осн. Q.I.1262, 683, арк. 298 зв., 314 зв.);
- 1782 р. 19 жовтня о год. першій пополудню «було трясеніє земли тривало три квадранси тяжко» (НД 135, 562, арк. 206 зв.);
- 1788 р. 31 травня (ЛЛ, ф. 20, № 25, 591, арк. 253);
- 1793 р. «земля тряслася в неділю» (I, 2884, 511, арк. 100 зв.);
- 1802 р. 14 жовтня на Параскевії (про цей землетрус згадується у трьох ірмолоях: Бавор. 341, 711, арк. 264 зв. та I, 2884, 511, арк. 100 зв., ДА 86 Л., 796, арк. 157 зв.);
- 1838 р. 10 січня о 8 годині «ночі» (Моск. конс., XVII 771, 680, на нижньому форзаці);
- 1872 р. (F 582, 476, арк. 59).

Згадується також землетрус, що був відчутний у ближніх печерах (очевидно, Києво-Печерської лаври) 14 жовтня в другій годині (Осн. Q.I.1460, 973, арк. 261 зв.).

Чимало записів фіксують та описують затемнення сонця:

- 1699 р. (?), 10 жовтня (Q 340, 87, арк. 302);
- 1706 р. 1 травня «слонце тмилося [...] от часа 11 до часа 1-го» (Акс. 2614, 140, на форзаці);
- 1748 р. в четвер перед Іллею (Стрийський КМ, КВ 816, арк. 93 зв.), мабуть, це ж затемнення згадане і в іншому ірмолої, але без уточнення дати (Q 39, 244, арк. 239, 243 зв.);
- 1758 р. 19 грудня «в суботу на сходѣ часа шеснадцетого слонце мѣнилося» (Видуб. 565 П., 197, на форзаці), про це саме затемнення згадує й інший рукопис (Разум. 96, 764, на форзаці);
- 1762 р. 2 липня «слонце ся мѣнило о годинѣ 11 пред полудніом» (Петр. 456, 910, арк. 34 зв.– 37);
- 1764 р. в неділю третю (?) Великого посту (F 339, 919, арк. 198 зв.), мабуть про це саме затемнення йдеться в іншому рукописі — в піст «в саме полудне» (I, 2829, 576, арк. 56 зв.);

³⁶ Тут під 5 лютим відзначена пам'ят труса оу рорсѣнн земли бывша при княжѣннн Оѣополчн и Володнннрѣ и Дѣдѣвѣ и Шлговѣ в лѣт 5576 (1107) въ ѣ ча ношн (див.: И. С. Свенцицкий. Лаврешевское Евангелие начала XIV века // ИОРЯС 18 (1913/2) 213), що занотували також літописи.

³⁷ О. В. Лосева. О землетрясениях в греческих и древнерусских месяцесловах и об особенностях Холмского евангелия XIII века // *Записки отдела рукописей* 51 (Москва 2001) 339–349.

* Очевидно, що мова йде про цей сам землетрус 1738 р. «на Петров пост в середу в само полудне», проте рік помилково вказаний 1737. Про землетрус 1738 р. згадує також студент Київської академії Григорій Холявка у рукописному підручнику риторики; див.: Е. Апанович. Исторические записки на старопечатных и рукописных древних книгах // *История СССР* (1979/ 2), с. 160.

** Остання цифра не ясна.

- 1793 р. 23 серпня, «слонце мѣнилося в саме полудне» (Q 67, 622, арк. 10 зв.–11);
 «слонце минулося того ж року» (I, 2884, арк. 100 зв.);
 1793 р. 25 вересня в четвер (Q 39, 244, арк. 158 зв.);
 1842 р. 8 липня, о 7-й год. ранку (F 619, 132, арк. 116 зв., 169 зв.);
 1851 р. 16 червня, о 3-й годині пополудню, тривало 5 хв. (ДА 106 Л., 797, арк. 89 зв.).

У записах про погоду йдеться про її незвичайні прояви, рідкісні атмосферні явища, стихійні лиха, посуху, тривалі й важкі зими і т. п., від яких залежали врожай і добробут³⁸. Посуха за записами в ірмолоях була в таких роках:

- 1728 (Q 253, 212, арк. 135 зв.);
 1827, 22 червня, с. Дуліби (O 97, 864, арк. 40);
 1904, на Самбірщині (Львів, Муз. НАП, Д 265, 258, арк. 301-302).

Згадуються важкі й тривалі зими та великі холоди:

- 1716: зима тривала до Юрія — 23 квітня/5 травня (Q 160, 85, арк. 60 зв.–61);
 1755: великий сніг випав на Дмитра — 26 жовтня/8 листопада (Q 253, 212, арк. 303 зв.), зима того року була важка (арк. 320 зв.);
 1781: зима тривала від Андрія — 30 листопада/13 грудня до Олексія чоловіка Божого — 17 березня / (ЛІМ, Рук. 200, 497, арк. 161 зв.);
 1789: важка зима (Q 24, 477, арк. 70);
 1820: зима тривала 5 місяців (F 582, 476, арк. 20 зв.);
 1836: вчасна зима, яка прийшла на Дмитра і довго тривала, були сильні вітри, та збіжжя було тане (арх. Франка, 4783, 589, арк. 112 зв.);
 1858: ще на Великдень було дуже холодно (БА 103, 609, арк. 263);
 1883: важка зима (F 661, 911, арк. 21).

Відзначались теплі зими й інші пори року: 1722 року зима була дощова і снігу не було (F 229, 722, форзацний арк.); без снігу була зима 1843 р. (НД 106, 601, арк. 283 зв.) і весна того ж року була ранньою, а рік врожайним (Q 246, 240, арк. 70 зв.); тепла зима 1872 року (F 619, 132, арк. 72 зв.), про яку в іншому Ірмолої записано, що осінь була тепла, суха і без морозу аж до 17 грудня (Q 318, 821, арк. 166 зв.).

У теплу пору року випадали сніг і град: ранній сніг випав 13 вересня 1735 року, який лежав цілий тиждень (НТШ 311, 76, арк. 19); 6 серпня 1806 р. була велика буря, випав сніг і град як голуб'яче яйце (Син. певч. 4, 835, форзацний арк.); великий сніг випав 30 травня 1814 р. оку (Q 305, 633, арк. 193). Один з записів повідомляє про смерч: «AD 1743 na mieskim Łysieckim polu szed smok po ziemi y brał ludzi w gurze y zabiło chłopcа y czworo bydła y konia, a hrad był jak jaia kurze rzadko po międze mały» (НТШ 20, 705, арк. 216 зв.–217), а 21 листопада 1727 року на небесах «промені огнисті ставали» (Q 22, 460, арк. 252 зв.).

Урожайними були роки 1764 (Петр. 188, 614, арк. 125 зв.), 1806 і 1807 (ДА 102 Л., 554, арк. 7), 1836 (Люблін, MSD, ms IV 278, 889, на форзацному арк.). Посушливі роки позначилися неврожаєм — наприклад, 1805 року жито по-

³⁸ Пор.: Е. П. Борисенко, В. М. Пасецкий. *Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв.* Ленинград 1983; С. И. Бараш. *История неурожаев и погода в Европе.* Ленинград 1989.

гано вродило, а пшениці зовсім не було (НД 135, 562, арк. 182 зв.) й одразу ж запановували голод, епідемії, вмирали діти: 1767 р. (Барс. 1367, 678, арк. 62), 1831 р. було «морове повітря» і панувала холера (НД 371, 357, арк. 2; F 613, 331, арк. 131 — Комарному), 1846 р. (НТШ 269, 855, арк. 129 зв.), 1913 р. (НБЛУ, 1771/I, 27, арк. 144 зв.–145). Мабуть, вдалим був 1761 р. в Коломиї, бо місто тоді було «барзо из грѣшми» (Петр. 188, 614, арк. 136).

Відготовані мор худоби 1717 року (Q 160, 85, арк., 88), нашествя саранчі — на Успення 1746 р. (ЛІМ, Рук. 200, 497, арк. 143), 1748 р. у Самборі (F 604, 209, арк. 58 зв.)

Записи повідомляють про пожежі — церкви біля Перемишля 1 червня 1717 року (ЛІМ, Рук. 103, 192, арк. 29 зв.), Подолу у Києві 9 липня 1811 року о 12 год. (Лукаш. 78, 896, арк. 88 зв.), Бернардинського костелу у Сокалі 18 січня 1859 року (НД 104, 509, арк. 259 зв.).

Згадуються також різні трагічні випадки: дяк села Верхрати записав про вбивство священика біля церкви 1695 року, за що вбивцю було четвертовано (Q 253, 212, арк. 71 зв.); 20 січня 1730 року на весіллі вбили хлопця (НД 97, 547, арк. 229 зв.); у селі Ковалівці 1748 р. скажений звір покалічив людей (НД 373, 782, арк. 158).

Все ж піднесені поетичні рядки, часто забарвлені дотепним гумором, свідчать про позитивний тонус писарів і користувачів ірмолоїв та їх неабиякий поетичний талант:

Откройте музы свѣт небесній минервы
Да начнем ярмолой и окончим трезвы.
(F 58, 53, арк. 92);

Совѣтъ.

Пой нынѣ внимателнѣ многократно в клѣти,
Яже имаши в церквѣ во уті[шені]є пѣти.
Сице вси хитропѣвце творятъ, и мусіки,
И тако составляют неблядивы лики.
(НТШ 89, 593, арк. 1 зв.);

Да со Давидом воспріємлише мзду многу
во девятострунной псалтири пой Богу.
Десят заповѣдей сохрани цѣло
сіє приятна псалтыр Богу зѣло.

(ЛІМ, Рук. 86, 697, під вихідною мініатюрою цар Давид, арк. 1 зв.).

Маргіналії у нотних ірмолоях є важливим джерелом до вивчення культури низового Барокко, що розкриває обставини життя і побуту церковно-співочого середовища парафій і монастирів України та Білорусі. Ці записи передають багате емоційне сприйняття світу творцями й користувачами ірмолоїв, рівень грамотності й зацікавлення подіями минулого, спостережливність і кмітливність у фіксації сучасних їм явищ і подій. Покрайні записи віддзеркалюють щирю побожність і патріотизм, творчу обдарованість і гумористичне наставлення найширших верств тогочасного суспільства.

2.11. Перші друковані видання ірмолоїв

Рукописна практика української церковної монодії ранньомодерної доби набула нового виміру з появою друкованих видань, спершу у Львові у 1700, 1709 і 1757 роках, а пізніше у Почаєві — 1766, 1775, 1793, 1794 роки. Ці видання підсумували розвиток одноголосого літургійного співу в Україні, уніфікували репертуар і структурну організацію нотолінійного Ірмоля¹. Наступні видання ірмолоїв — аж до пряшівського 1970 року включно² — в основному зберігали структуру львівських першодруків, їх репертуар і мелодичний зміст.

Значення львівських видань для кодифікації гимнографічно-півного репертуару Української Церкви подібне до значення грецьких друків бого-службових книг, що з'явилися в Італії упродовж 1485–1587 років³:

1485 — τὸ Ψαλτήριον	Псалтир	Венеція
1509 — τὸ Ὁρολόγιον	Часослов	Венеція
1520 — ἡ Ὀκτώηχος	Октоїх	Рим
1522 — ἡ Παρακλητικὴ	Октоїх (великий)	Венеція
1522 — τὸ Τριώδιον	Тріодь (постна)	Венеція
1526 — τὸ Λειτουργικόν	Літургікон	Венеція
1526 — τὸ Εὐχολόγιον	Молитвослов	Венеція
1542 — ὁ Ἀπόστολος	Апостол	Венеція
1544 — τὸ Πεντηκοστάριον	Тріодь Цвітна	Венеція
1545 — τὸ Τυπικόν	Типікон (Устав)	Венеція
1548 — τὰ Μηναῖα	Мінеї	Венеція
1550 — τὸ Εὐαγγέλιον	Євангеліє	Венеція
1568 — τὸ Εἰρμολόγιον	Ірмологіон (без нот)	Венеція
1587 — τὸ Ἀνθολόγιον	Анфологіон	Венеція

Таке ж значення для унормування церковнослов'янських літургійних текстів мали і Фіолівські видання у Кракові бл. 1491 року, які адресувалися

¹ Ф. Стешко. Перші українські нотодруки // *Книголюб* (Прага 1929/3–4) 13–31; І. Музичка, о. Перший український друкований ірмолой // *AOSBM* 2 (Рим 1954/1–2) 254–264 (передрук: *Καλοφωνία* 1 (2002) 240–251); Ю. Ясиновський. Перші східнослов'янські нотні видання (до 400-річчя книгодрукування на Україні) // *Українське музикознавство*, 9 (Київ 1974) 128–137; його ж. Українські нотні видання XVIII ст. // *Бібліографія українського музикознавства*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства* / уряд. Ю. Ясиновський. Львів 1994, с. 23–29; його ж. Львівські нотні першодруки // *Καλοφωνία* 1 (2002) 24–36.

² *Irmologion*=Ірмологіон: *Gréckokatolícky liturgický spev eparchie Mukačevskej* / підр. Stefan Papp, Nikifor Petrašević. Prešov 1970.

³ E. G. Pantelakis. *Les Livres ecclésiastiques de l'Orthodoxie: Étude historique* // *Irenikon* 13 (1936/5) 521–557.

насамперед українському кліру⁴ — Октоїх, Тріодь постна і Тріодь цвітна, Часослов.

Перші видання нот на східнослов'янських землях з'явилися у XVI ст.: 1558 р. у місті Бересті вийшов друком збірник протестантських пісень з нотами Яна Заремби *Pieśni Chwał Boskich*, а в 1563–1564 рр. у Несвіжі було видано *Katechizm... Psalmy i pieśni* Данієля з Ленчиці⁵. У Московії перші спроби нотного друку були зроблені у другій половині XVII ст., коли Мартем'ян Шестак та Олександр Мезенець планували видавати збірники піснеспівів знаменної нотації. Близько 1679 р. пробне видання двознаменного тексту (знаменною та київською лінійною нотою) здійснив Симеон Гутовський. Проте ці спроби не мали успіху й не отримали подальшого розвитку. Перші видання літургійних нотованих книг і то київською нотою з'явилися у Москві під патронатом Синоду щойно 1772 року, до підготовки яких були залучені українці⁶.

1697 року в Супрасльському монастирі, відомому своїм високим мистецтвом церковного співу, який був перенесений з Києво-Печерського монастиря київськими ченцями, з'явився первісток білоруського нотодруку — тропар «Обятия отча», що складав одну сторінку нотолінійного тексту збірника *Послідованіє постригу*⁷ (перевидане у Почаєві у 1750 і 1793 роках⁸; іл. 118).

Це видання було відоме Дмитрові Разумовському⁹; його згадують також українські дослідники Антін Петрушевич¹⁰, Агатангел Кримський (1871–1941); останній звернув увагу, що це первісток кириличного нотодрукування¹¹.

⁴ Я. Ісаєвич. *Українське книговидання*, с. 88–92.

⁵ М. Przywecka-Samecka. *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*. Kraków 1969, с. 88–90, 184, 220, 221; Н. Пароцкая. Раннее белорусское нотопечатание // *Польмя* (Мінск 1970/8) 245–250.

⁶ Найповнішим дослідженням історії синодальних видань 1772 р. й надалі залишається праця Павла Безсонова, написана за архівними документами та джерелами, а пізніші науковці здебільшого спиралися на цю працю; див.: П. Безсонов. Судьба нотных певческих книг // *Православное обозрение* (1864/5, 6) 27–53, 92–130 та окрема відбитка: Москва 1964; див. також: Б. Вольман. *Русские печатанные ноты XVIII века*. Ленинград: Музгиз 1957, с. 9–15. Сьогодні історію синодальних видань досліджує Ніна Захар'їна, див.: Н. Б. Захар'їна. Нотные издания Св. Синода 1772 г.: К проблеме соотношения рукописной и печатной традиции // *Петербургский музыкальный архив: Сборник статей и материалов / упоряд. і відп. ред. Л. Г. Данько, Т. З. Сквирская*, вип. 1. Санкт-Петербург 1997, с. 68–73; її ж. *Русские богослужебные певческие книги XVIII–XIX веков: Синодальная традиция*. Санкт-Петербург 2003, с. 137–146.

⁷ *Кніга Беларусі: 1517–1917*: Зводный каталог / укл. Георгій Галенченка (розділ стародруки). Мінск: Беларуская Савецкая Энциклопедія 1986, с. 126–127, № 180.

⁸ Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 2, част. 1, № 1704; кн. 2, част. 2, № 3696.

⁹ Москва, РГБ, архів Разумовського, № 10/11, арк. 122–123.

¹⁰ А. С. Петрушевич. *Сводная летопись: Дополнения*. Львів 1891, с. 755.

¹¹ А. Кримський. Рум'янцівський музей у Москві // *Житє і слово* 1 (1894/3) 412.

118. Тропар «Обятия отча», Почаїв 1750

У наш час увагу до цієї пам'ятки знову привернув Юрій Лабинцев¹². На його думку, це видання виконане не зовсім ясною технікою: мабуть, друк здійснювався з двох дощок при одночасному використанні набірних елементів. На одній дошці були вигравійовані нотні лінійки, а на іншій — ноти і словесний текст; глоси та елементи прикрас мають набірну техніку.

Перші набірні видання кириличних нотованих книг Східного обряду з'явилися у Львові у 1700 і 1709 роках і стали первістками українського нотодрукування. 9 жовтня 1700 р. у стінах друкарні монастиря при Свято-Юрській катедрі¹³ вийшла друком перша в Україні нотована книга під назвою Ирмолой (іл. 119):

¹² Ю. Лабинцев. Некоторые вопросы кирилловского нотопечатания в Супрасле // Федоровские чтения: 1978. Москва 1981, с. 174–175; його ж. Незвестный памятник нотной печати // Советская музыка (1983/3) 76–78.

¹³ Львівське видання, правдоподібно, готувалося у друкарні Унівського монастиря, на що вказують пробні кліше гравюр унівських видань, на звороті яких є нотні набірні тексти, та які з невідомих причин не були використані у львівському першодруці (пор.: М. Видашенко. Йосиф Гордецький — засновник східнослов'янського наборного нотодрукування // Книгознавство та бібліографія. Київ 1983, с.149). Підтвердженням цієї

119. Титульна сторінка львівського видання Ірмолая 1700 р.

Книга має 238 аркушів in 2°, надрукована набірним нотним шрифтом по 10 рядків на сторінці. Прикрашена орнаментально-сюжетними заставками, кінцівками, гравюрами та виливними прикрасами, які виконали Никодим

думки є також промовисті сторінки з історії церковного співу в Уневі (див.: І. Мицько. *Святоуспенська лавра в Уневі*. Львів: Місіонер 1998, с. 75–76). Проект нотних видань в Уневі сягає ще 40-х років XVII ст., коли сюди переніс свою друкарню львівський єпископ Арсеній Желиборський; у передмові друкаря Андрія Скольського до першого її видання — Псалтиря 1648 року — йшлося і про «піснепроезводні» видання, тобто, нотолінійного Ірмолая (пор.: Я. Ісаєвич. *Українське книговидання*, с. 219; Ю. Ясіновський. *Бібліотека Унівської лаври*, с. 227).

Зубрицький та Діонісій Сінкевич; використано також гравюру з зображенням Йоана Дамаскина з львівського Октоїха 1639 року (повторена у львівському Євангелії 1665 р.)¹⁴. Основний текст супроводжується різними додатками: *Προλογωμενον* за підписом ігумена Свято-Юрського монастиря Йосифа Скольського, двовірш про Йоана Дамаскина, «Скара albo реестр ірмосов», післямова друкаря Йосифа Городецького¹⁵.

У передмові відзначаються причини появи цього нотного друку: ірмолої переписувалися повільно, у недостатній кількості, а, головне, під час переписувань створювалися «разлічныя пѣнія», тобто у мелодичний текст вносилися певні зміни. Підкреслено, що книга є «новим художеством ізданное дѣло», тобто усвідомлювалося значення цього видання як для церковного співу, так і для книговидання:

ПРОЛОГΩΜΕΝΟ^N

кѣ Бл҃гѣразумноу Цр҃кѣвникоу

Премѣры" вы"наго Ієрлїма Рѣмотрїтел, превысочаша Бжїл и ѡгнѣча на Горѣ Сїѡтѣ" поставлена єгда вѣ Зрытел и вѣ плоти тайственикѣ Прѣла, и змѣви тако; видѣ рече, и сѣ Агнець стоѣше на горѣ Сїѡтѣ", и слыша глаи і Нѣсе ѡко гла вѣдъ многъ, и гла слыша гдѣца гдѣши вѣ гдѣли свѣдѣ и поущи пѣи новѣ прѣ Прѣолом: Анкомѣри и єдиноглавыи вѣ пѣниі вжтвѣно^M Цр҃кѣвници. Бг҃ослѣскаго сего видѣнїа, ѡше и ино по Анкомѣрїцѣ было знаменїе, но наипаче по сво"ствѣ. Цр҃кѣвноу пѣнїю причтвѣдет, ибо ѡ Начала не то^Kмо вново" бл҃гати (ѡ не"же и зврѣны" создѣа Гд҃нь, вселеныа Оучїте" на казѣет гла слово Хр҃тово да вселїетсѣ вѣ ва вога^Tно вѣ всѣко" премїрсти оучаше и вразумлїюще себѣ самѣ вѣ Фалмѣ и пѣниі и пѣнїе Дх҃овныѣ ѡ бл҃гати поуще вѣ срѣцѣ вашїи Гд҃ви) но и вѣ вѣтхѣм завѣтѣ должнаго ѡ тварїи Нѣны превысочашемѣ Прѣла своємѣ трековаше Бг҃ъ бл҃годѣнаго пѣнїа, по свѣдѣтвѣ велегласнаго Ісаїи Прѣка, видѣша множество силъ Нѣны, неперстѣно Бг҃ъ трїстѣю пѣи поущи, Ѣ: Ѣ: Ѣ: Гд҃ъ Савваѣа. Потвѣждѣет сѣ пѣнїа вжтвѣнаго должѣство и ѡ члѣвѣ^K, Цр҃твѣвцы" вѣ Іїраїли Прѣкѣ на казѣа, По"те Бг҃ъ ншїмѣ по"те, по"те Црѣви нашемѣ по"те. И самѣ ѡше и Дїадїимѣ Цр҃коу вѣвелїче вѣ, ѡбѣче ѡко єдинаго пѣца себѣ вѣмѣнїше глѣа кѣ Бг҃ъ, ѡ текѣ пѣнїе мое вынѣ; и кѣтомѣ до кѣчыны жытїа своєго ѡбѣзвѣла и Поу Бг҃ъ моємѣ додеже єсмѣ; Ѣже рѣсѣждѣюще добрѣ Оучїтелїе Цр҃кѣвныи ирѣкоша, ѡше кѣ вжтвѣнѣ поет сѣгѣво мїтвѣ дѣет; и Понѣже вѣтхї^M и новы^M завѣтомѣ оутвѣждѣнаго вжтвѣнаго пѣсногласїа доєлѣ Правослѣно Калѣолїческа Цр҃ковѣ ншїа (рѣлїнымѣ вѣдѣамѣ полѣжѣши,

¹⁴ В. Александрович. Мистецьке оздоблення львівських першодрукованих Ірмологіонів // *Καλοφωνία* 1 (2002) 80–103.

¹⁵ Див. наукові описи цього видання: Я. Запаско, Я. Ісаєвич. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1. Львів 1981, с. 115–116, № 752 (опубліковані також фото титульного аркуша й першу сторінку нотного тексту (догматик 1 гласу, с. 117, 64); *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина*, вип. 2, част. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. / упоряд. А. А. Гусева, И. М. Полонская. Москва 1990, с. 35–36, № 253, публікація гравюр: с. 213–214, № 2225, 2226, а також заставки й кінцівки.

и скъдоѣтъ въ новоѣмъ сеѣмъ дѣлѣ Тѣпографовъ мѣщи) не имѣе иѣобразитеѣныѣмъ дѣлоѣмъ иѣсправленіѣмъ, но нѣкто/рѣмъ тоѣмо оѣправлѣшеѣа тѣрѣбленѣными Пѣсци; иѣмѣже, радѣи иѣ не многопѣсѣа, пѣчеже не скоропѣсѣа, иѣ многѣи подѣѣтъ всѣаѣкѣ рѣапоглѣсѣа, иѣ не ѣдиноглѣсно Іѣрмосѣи Цѣркѣныѣа полагаѣщаго, не потѣрѣбнаѣа въ достодоѣжноѣмъ соглѣсѣиѣи ѣжѣтѣвѣномъ тѣворѣхѣса рѣаынаѣа пѣніѣа; ѣже вѣѣ прѣтѣивѣдъ всѣгдашнего Хѣрѣтѣоѣ" Цѣркѣи мѣненіѣа мѣлѣще" женихѣа своѣого Хѣрѣта Сѣптѣаа, иѣ Дѣдѣзъ нѣамъ ѣдинѣими оѣсты иѣ ѣдѣнниѣа сѣрѣцемъ пѣѣти воспѣѣвати иѣ слаѣвити Иѣма тѣвое.

Сѣго рѣди Иѣи ѣще иѣ скъдоѣмѣниѣи, иѣ на сѣе довоѣства неѣймѣщиѣи, но Бѣжѣиѣи иѣ блѣгочѣніѣа Цѣркѣоѣнаго рѣвностѣиѣи подѣвизѣемѣи, блѣгополѣдѣное кѣ иѣздѣніѣи зѣ новоѣ соѣворѣженѣныѣа Катѣдраѣныѣа Тѣпографѣи сѣа Кнѣиѣи ѣверѣѣтѣши вѣремъ, Потѣрѣдѣхѣомъ сѣа въ Слѣвѣдъ Бѣѣѣ ѣдиноѣмъ въ Тѣро"ци сѣтѣи слаѣвѣиѣомъ, Цѣркѣи сѣтѣи Правѣослѣвно" кѣ оѣкрашеніѣи, Дѣвѣкѣи же вѣашѣи на дѣшѣвѣнѣю поѣзѣ иѣ вѣчноѣ сѣпѣніѣе, кѣ многѣи тѣцѣаніѣемъ иѣ иѣжѣдѣненіѣемъ, сѣю Кнѣиѣгъ ІѣРМОЛОѢИ по ѣлѣнкѣ мо"но иѣсправѣиши, на свѣѣтѣ иѣздѣати; ѣне"же Мѣлѣте" вѣшѣиѣ Бѣратѣоѣвнѣѣ мѣиѣмъ, ѣще кѣаа вѣне" иѣли сокѣраченѣнаѣа иѣли прѣодо"женѣнаѣа ѣвѣрѣщѣете, тѣко пѣвѣотѣпноѣмъ прѣстѣити дѣлѣдъ иѣзѣвоѣте; Дѣа иѣ самѣи кѣ всѣаѣкѣи дѣлѣѣ своѣи ѣ Прѣвысоѣча"шѣа дѣлѣлѣтѣла Гѣдѣа нѣшего Іѣсѣа Хѣа въ сѣей вѣѣкѣзъ ѣвѣдѣщѣи" спѣодѣвѣдѣтѣса прѣощѣніѣа. иѣ ѣже полѣвѣчѣити дѣа ѣдетъ вѣамъ, всѣоѣѣсѣдно жѣлаѣемъ, иѣ тогѣдѣ вѣлѣкѣ Хѣа всѣгдашно молиѣмъ.

Дѣвоѣмѣдрѣиѣи вѣшемъ вѣремѣныѣи иѣ вѣчныѣхъ блѣгъ
всѣгдашнѣи рѣчыѣтѣлѣе иѣ Бѣѣомѣлѣци,
Іѣсѣрѣм: Іѣосѣифъ Сѣкоѣлѣскѣи Іѣгѣмѣнъ со всѣю ѣ
Хѣрѣтѣѣ кратѣиѣи ѣвѣщежѣитѣѣна[г]о Иѣнтѣырѣа
ѣ: вѣла: мѣчка Хѣрѣтѣа Гѣѣѣѣрѣгѣа
Катѣѣдры Дѣвоѣвѣско"16.

У післямові друкаря Йосифа Городецького, освіченого й допитливого ченця, який здійснив паломництво країнами Східної та Західної Європи, також йдеться про історію видання Ірмолоя:

Бѣѣомѣдрѣиѣи рѣчыѣтѣлѣи Кнѣиѣи сѣа.

Вѣѣмъ іѣко вѣзѣѣмъ иѣ рѣцѣѣ своѣи Кнѣиѣгъ сѣю, иѣ оѣвѣдѣвши: Іѣко ѣст новоѣе въ Цѣркѣи Росѣйскѣи: Новѣыѣмъ хѣдѣоѣже"тѣвоѣмъ, иѣздѣноѣе дѣло. вѣоѣщѣеши оѣвѣдѣати иѣ хѣдѣонѣка, иѣли зѣдѣтѣла дѣла сѣгѣо оѣгажѣаѣи жѣланіѣю тѣвоѣмъ. Іѣзѣа многогрѣшнѣи" Іѣерѣом: Іѣосѣифъ Гѣорѣдѣ"кѣ", Пѣагрѣимъ Іѣерѣоѣалиѣскѣиѣи, ѣгѣдѣа доспѣѣ въ ѣї лѣѣтѣ ѣ Рѣоѣдѣніѣа моѣого, иѣдоѣхъ въ Иѣонастѣиѣи иѣ вѣи мѣи, иѣ начѣа прилѣжѣати рѣвѣкоѣдѣліѣю Тѣпографѣиѣомъ, иѣ тѣѣм оѣпѣрѣаніѣаѣса. ѣ Рѣѣвѣкопѣоложѣиѣшаго мѣа Бѣлѣголѣвнѣѣвѣа ѣпѣпа Дѣвоѣвѣскогѣо Іѣѣвнѣфа Шѣѣмѣлѣнѣскогѣо. По прѣощѣніѣи моѣомъ, полѣвѣчѣиши Бѣлѣвѣніѣе иѣ свѣѣдѣитѣѣства Гѣрамотѣи, иѣдо ѣвѣѣтѣы моѣа вѣоѣдѣати Гѣдѣви іѣже иѣрѣкоѣ. Дошѣѣеже до сѣтѣго вѣелѣикаго Бѣжѣіѣа Гѣрѣаѣа Іѣерѣліѣма, иѣ тѣамо Гѣровъ Гѣдѣню поклѣонѣѣсѣа иѣ вѣа вѣоѣдѣхъ іѣѣвѣрѣдѣскѣиѣхъ оѣмыѣти спѣодѣвѣѣсѣа. Пѣѣти вѣелѣикаго Иѣорѣа, Сѣгѣѣпетъ, Іѣаѣѣзѣдѣрѣіѣю, иѣ прѣоѣчалъ прѣслѣовѣѣтѣы Гѣрѣаѣы Пѣалѣстѣиѣскѣиѣа Юѣжнѣыѣа ѣѣшѣѣе, тѣакоѣдѣ иѣ зѣаѣхѣоѣныѣа, Гѣишѣпѣанѣѣѣю, Иѣтѣаліѣю, Рѣымъ, Вѣенѣѣѣѣю, иѣ прѣоѣчалъ. Рѣѣвѣкоѣдѣствѣомъже вѣышнѣаго дѣснѣиѣци, вѣа своѣѣ ѣтѣчѣетѣво зѣдрѣавѣо вѣѣвѣратѣіѣса. Иѣ не мѣдѣлѣа долѣжнѣѣ пришѣѣ дѣлѣ Бѣлѣѣоѣдрѣеніѣе, Бѣлѣѣвѣеніѣю

¹⁶ Публикацію цього тексту див. також: Ch. Hannick. *Das Altslavische Hirmologion*, с. 349–351.

Ѣго Млѣти Гдѣшъ вышъ речеѣномъ, Ѣппѣ Авѣскомъ, ѣко толико пѣшеѣтѣе Кдѣвѣнѣемъ Ѣго сотворѣхъ. Ѣ Молѣнъ кѣхъ ѡ Началствѣннѣхъ Инокъ, вѣ Катѣрѣкѣ Авѣско", ѣ великомѣ: Хрѣтѣва Геѡргѣа. Да ѡ рѣкодѣлѣа моѣго гнѣсѣаго сотворѣ Тѣпографѣю, вѣ напечатѣнѣе Ірмологѣа. Ѣзѣ же не щадѣа себѣ по толикихъ пѣннѣхъ тѣдѣѣ, ѣхѣа дѣла, Ѣ поспѣшество даровѣнѣа Бжѣа проѣвѣ вѣ совѣшенѣе, Рѣдѣ Росѣйскомъ ѡднѣвѣтѣаѣное ІРМОЛОЖ напечатѣнѣе. Ѣгдаже совѣшнѣхъ ѣкло вѣрадовѣаа. Ѣ Рекѣхъ:

Гдѣи Кѣ Хѣ Оѣне Ѣднѣнорѣннѣи вѣначалнаго Ѣца, рекѣи Пречнѣстѣма Оѣсты, ѣко вѣмѣне немѣжете творѣти ничѣѣже, Гдѣи мѣнѣ Гдѣи; вѣвѣромъ Ѣбѣемъ вѣ дѣшнѣ моѣ" Ѣ вѣ сѣрѣцѣ твоѣомъ речеѣнаа, припадаѣю твоѣ" Блѣгѣти, ѣже сподѣвѣа мѣа Ѣсѣи недѣстѣннаго раба твоѣоѣо сѣю Книгѣ ІРМОЛОЖ начѣши Ѣ совѣшнѣти. Бѣдѣи Имѣа твоѣо сѣѣѣе кдѣвѣно ѡ ннѣкѣ Ѣ до вѣкѣа. Ѣмѣнѣ.

Кдѣгорѣдѣю вѣашемъ, вѣрѣмѣнѣнѣ Ѣ вѣчнѣнѣ Кдѣгъ,
Прѣно желѣтѣелнѣ" рачѣтелѣ ѡ Хрѣтѣкѣ вѣрат Ѣ недѣсто"ннѣ" Бѣгомѣла
Ѣсѣро" Ѣѡснѣфъ Городецкѣи, Хдѣдзѣ" Ѣсѣрѣлѣнѣскѣи, гнѣсѣ: Ѣ Тѣпографѣ" ¹⁷.

Подаємо цей текст у перекладі Івана Франка українською мовою ¹⁸:

Ласкавий читачу сеї книги! Знаю, що коли дістанеш до своїх рук отсю книгу і побачиш, що се діло нове в церкві руській і видане новим скуством, побажаєш також пізнати художника чи то видавця сеї книги. Отож для заспокоєння твого бажання на тобі єго!

Я, грішнїй монах Йосиф Городецький, паломник єрусалимський, маючи 15 літ від роду, пішов у монастир і зробився монахом і відтак почав прикладати свою працю до друкарського діла, котре особливо мене займало. Опісля, сповняючи своє бажання, взяв я від боголюбиваго єпископа львівського Йосифа Шумлянського (він же посвятив мене перед тим і в чин священничий) листи з посвідченням і благословенством і відтак, сповняючи свій зарік даний перед Богом, я подався в дорогу. А прибувши до святого великого міста божого Єрусалиму, я поклонився там Гробови Господньому, потім скупався в ріці Йордані, а потім перейшов шляхами великого моря (великим морем також в письмі святім називає ся море Середземне), далі Єгипет, Александрію і інші знамениті міста полуденної Палестини, а далі західні краї: Іспанію, Італію, Венецію і т. і. Та от, ведений найвисшою Правицею, вернув я здоров до своєї вітчизни і не гаючись ставився перед згаданим уже єпископом, складаючи ему повинну подяку за те, що споможений єго благословенством я без ніякої шкоди перебув таку велику дорогу. Опісля запросили мене зверхники львівського монастиря при катедрі св. Юра, щоб я яко вмільий відливач черенок зладив друкарню для друкування Ірмологіона (т. є. книги гимнів церковних — *пояснення Модеста Гриневецького*). І ото я, зовсім не поблажаючи собі, хоч і по такій трудній подорожі, прийняв ся за се діло і при помочі ласки божої довів єго до кінця, т. є. друк Ірмологіона, діло без сумніву дивне для руського народа. А скінчивши єго я вельми в радував

¹⁷ Публікацію цього тексту див. також: Ch. Hannick. *Das Altslavische Hirmologion*, с. 353–354.

¹⁸ І. Франко переклав цю передмову з латинського перекладу професора і ректора Львівського університету Модеста Гриневецького (1758–1823), зробленого для графа Оссолінського; див.: І. Франко. Лист Модеста Гриневецького до гр. М. Оссолінського з р. 1813 // *Житє і слово* 3 (1895/2) 175–176.

ся і оттак сказав до Господа Бога мойого: «Господи Ісусе Христе, єдинокорний сину безначального вітця, ти, що своїми святими устами сказав: бо без мене нічого не зможете вчинити». Господи мій, Господи! Силою твоїх слів пронятий до глибини душі і серця, піддаюся твоїй доброті за те, що мене, негідного слугу твого, вчинив гідним не тільки розпочати отсю книгу Ірмологіон, але також докінчити! Нехай буде благословенне твоє святе імя на віки віків, амінь!». Єромонах Йосиф Городецький, паломник єрусалимський, відливач черенок і друкарь, рука власна.

Переглянуто помилкове твердження, яке, здається, йде ще від Дениса Зубрицького (1777–1862)¹⁹ й іноді повторюється у новітніх публікаціях: ніби-то це видання через військовий неспокій (Північна війна, захоплення Львова шведами, потім російськими військами) побачило світ лише 1707 року²⁰. Та ще Дмитро Разумовський згадував примірник цього видання, який вже через 4 роки після виходу в світ знаходився у бібліотеці Харківсько-Курязького Преображенського монастиря поблизу Харкова²¹. Нами віднайдено інші подібні факти: 1704 р. ця книга була в ужитку у м. Белзі²²; на екземплярі, що зберігався у Володимирі на Волині, був запис 1701 р.²³ Пізніше на одному з примірників цього друку було знайдено запис про смерть друкаря Йосифа Городецького 1705 року, ймовірно, під час епідемії чуми у Добрянському монастирі під Львовом²⁴:

Сїа книга нарицаема / Ірмолой / шкителн / Триє Храмоѡ / Певїи храмъ
Бѣговѣщенїе Прѣїа Бѣцы / Дрѣвїи / во [...] / [...] Ѹсѣкновѣ[...] / крѣтнтелл / Іванна /
Тщанїемъ и Прѣлѣжноу мѣростїю / пелгрима Іванѡа Городецького [...] иерѡсалимского /
[...]леной жителл а зде скочавшемѣса / во шкителн монастиря Добр[ранского] / рокѡ
Бжїа фѡψѣ / Намѣсникъ менованїи которїи трѡ[...] ходачи / во повѣтра силное его
заразило третѣго дня тѣло да замлѣчило / дїшѡ его вѣже ласка припаты во [...] /
[...] / есмы ѡ нїѣ хвалити ѡ рода в род навѣки блжити: / ієїмона Гедешнъ ігдмен /
вогочные церкви рокѡ Бжїа фѡψї (?) / декѣрїа к / [...] Хрѣте / брати его / [...] еа хто
вы мѣла отдалити и той лѣтери [...] той мѣетъ в Геевѣи вгнѣной в огни бродити
(ЛНБ, Ст.-IV 188, с. 53–79)*.

Про смерть ієромонаха Йосифа-хадзея під час морового повітря йдеться також у пом'янику Добрянського монастиря з 1717 року (іл. 120):

¹⁹ D. Zubrzycki. *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi*. Lwów 1836, с. 28.

²⁰ Див., наприклад: М. Головащенко. Ірмолой Тяпецького і ще дещо... // *Культура і життя* (1996/16).

²¹ Д. Разумовський. *Церковное пение*, с. 192.

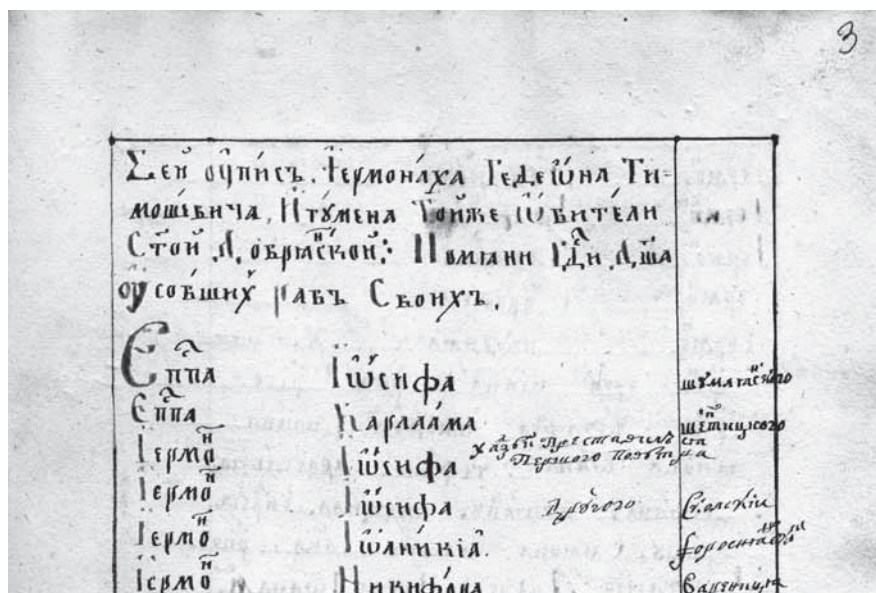
²² Ю. Ясиновський. Перші східнослов'янські нотні видання, с. 47 (примірник належав о. Володимирові Яремі (пізніше патріарх УАПЦ Димитрій).

²³ Ю. Ясиновський. Українські нотні видання XVIII ст. // *Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства*. Львів 1994, с. 23.

²⁴ М. Видашенко. Йосиф Городецький — засновник східнослов'янського наборного нотодрукування, с. 147–148.

* Запис уточнений і доповнений у порівнянні з опублікованим Марією Видашенко.

120. Запис про смерть іерм. Йосифа-хадзея (МВ 88, арк. 3)

На відзначення 250-ліття від дня появи львівського першодруку 1700 р. о. д-р Іван Музичка цілком слушно відзначав, що «Ірмолой 1700 — це вислід еволюції ірмолойного і загального нашого Богослужебного співу цілих століть»²⁵.

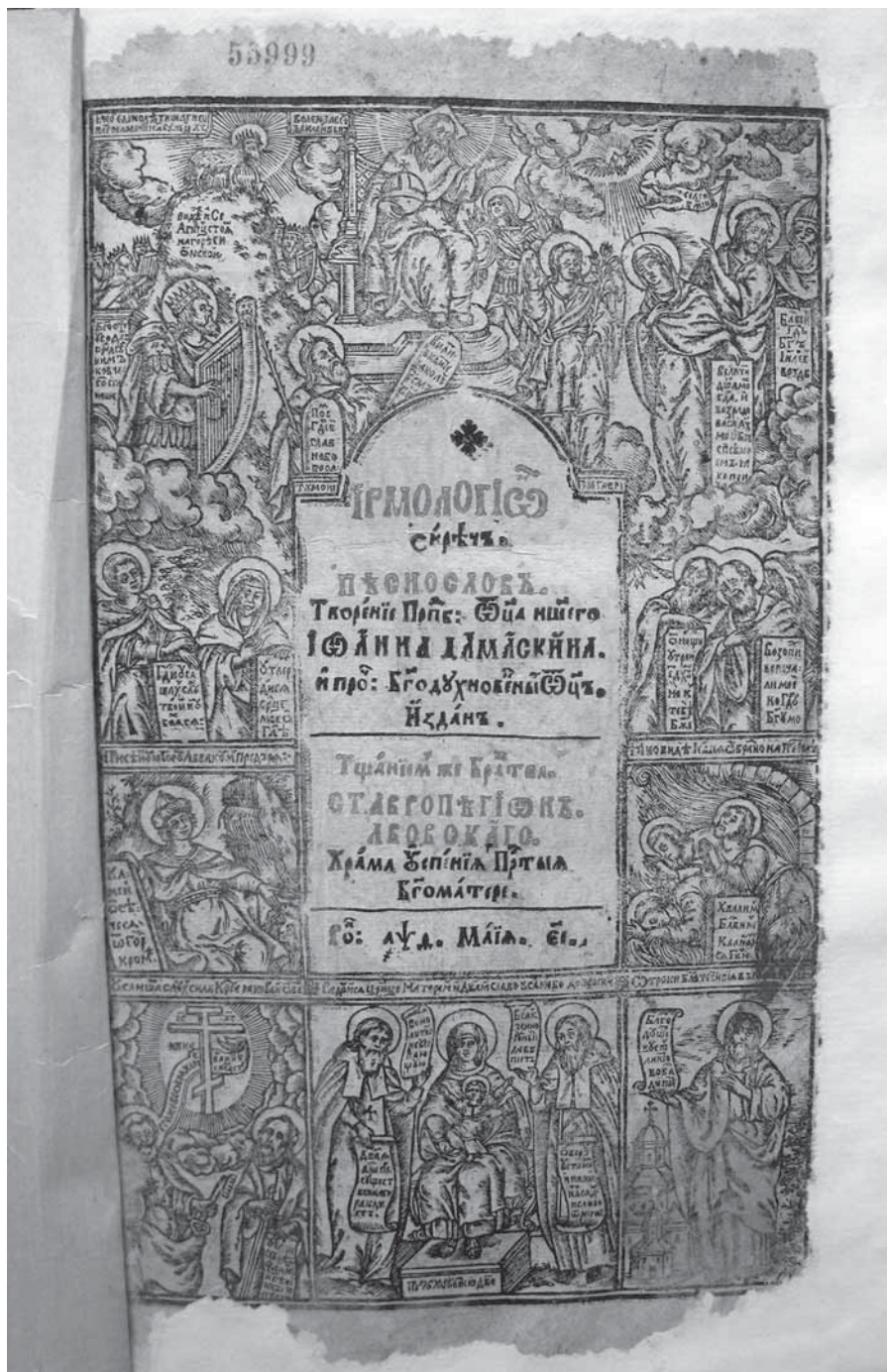
Через 9 років у друкарні Успенського братства з'являється нове видання цієї книги:

Ірмологіѡ / сірѣчъ / Пѣснословъ. / Твореніє Прѣв: Ёѡца ншєго / Ёѡанна Дамаскїна. / ѡ прѣ: Бгѡдѡхновєныѡ Ёѡць, / Изданъ. / Тщанїємъ же Браѡтва. / Отавропѣгїонъ. / Авѡскаго / Храма Успенїа Прѣтыл / Бгѡматере. / РоК: 1709. Маїл 61 (15). — титульна сторінка (іл. 121).

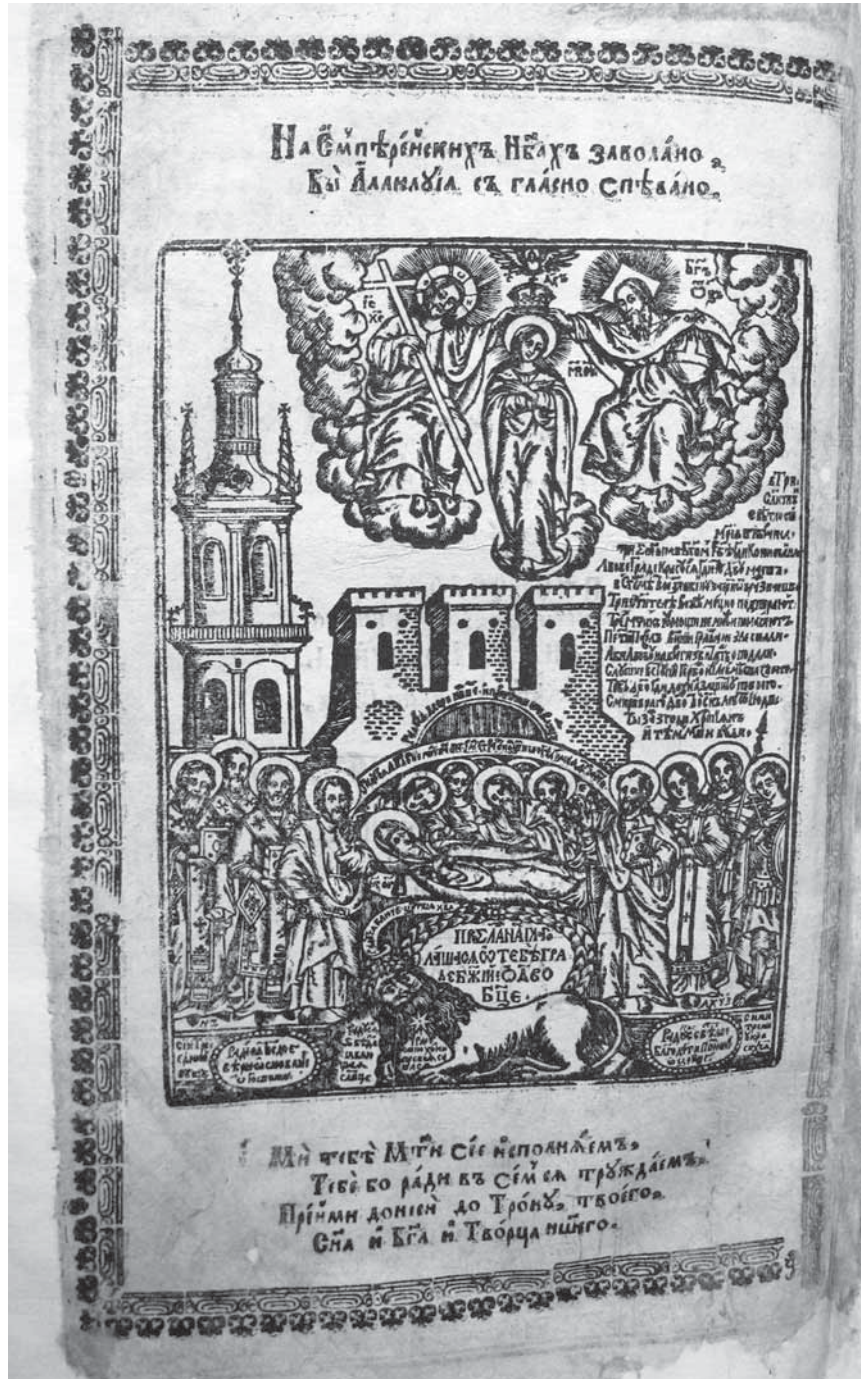
Книгу видано у тому ж форматі in 2° обсягом 246 аркушів ([24], 209, [13]) по 10 рядків на сторінці й прикрашено орнаментальними і сюжетними заставками, та ініціалами, а також кінцівками, посторінковими гравюрами й виливними прикрасами. Нотний шрифт і прикраси використані з попереднього видання, за винятком фронтисписа, де вміщено гравюру із зображенням братської Успенської церкви (іл. 122).

На початку книги за підписом львівського братства вміщено *Предсло-віє*, «дабы по сему поющїи всегда соглашались», а також традиційне вибачення за можливі помилки:

²⁵ І. Музичка. Перший український друкований Ірмолой, с. 262.

121. Титульна сторінка львівського видання Ірмолая 1709 р.

122. Фронтиспис львівського видання Ірмолая 1709 р.

**ПРЕДОСЛОВІЄ,
КЪ ВСАКОМУ БЛГОЧЕСТІВОМУ
ЛВКАЩЕМУ ПѢНІА ЦРКОВНАА.**

Црѣвѣнцїи Пррѣкъ Рече. Пойте Бгд ншѣм пойте, пойте Црѣви, пойте. Ї достїгшїи даже до третїего Нѣсе, кѣ хотѣшимъ блгочестно жити. Глетъ, Блгодшествѣт ли ктд въ вѣсѣ да поетъ, но пакн. не въ козлогласованїи, сїрѣчъ, да вѣдѣтъ пѣнїа вѣша, срѣца сѣкрѣшенна смїрѣна и сѣгласна. согласнѣже пѣнїю никако же вѣти мѣчно. аще непѣрѣке семъ всако ѣзлѣченъ вѣдетъ. Сегоради њ мы поелїкѣ не долѣжествѣ ншѣм мѣчно трѣдїхо^мсѣ, сїю Книгѣ Прпѣнаго Ѡца ншѣго Іѡана Дамаскїна, пѣнїа Црѣвнаа нарицаемѣю, ІРМОЛОГІѢН ТѢПО^м ѣздати, дабы по семъ поущїи всегда согласнїа сѣ. аще же њ вчесо^м престѣпїхо^м, паче ѣскѣнѣ^мшї, в сем дѣлѣ, да ѣсправїт, ѣтѣшѣсѣ всегда, Ѡалми, ѡ пѣнїи, ѡ Пѣнїи дѣбнїи, на все да прости^т. ѡли вчемо^мже сѣгрѣшїи, радн времѣна нїѣшнѣго прѣпѣтїа, въ все^м смїрѣно желѣ^м.

Братство Храма Оуспенїа
Прѣтыа Бгмѣтере,
СТѢВРОПѢГІѢНЪ
ЛВОВКОѢ.

Обидва львівські видання нотолїнійного Ірмолоя швидко розїшлися по всїй Україні, стали вїдомими також в Бїлорусї, Росїї, в Молдаво-Волощинї, на Балканах.

Львівські першодруки не є тотожними за змїстом: святоюрське видання є дещо стислїше, натомїсть братське розширює репертуар і почастн вїдновлює мелодичне розмѣтїтя рукописної традицїї²⁶. Мабуть, такий унїфікований і спрощений варїант єпископського видання не задовїльняв братчиків, якї вїд самого початку виникнення дбайливо опїкувалися церковним спївом²⁷.

1757 року у тїй же братськїй друкарнї перевїдали Ірмолой 1709 року, з деякими скороченнями та передмовою львівського єпископа Лева Шептицького:

Во сла́вѣ сѣ́тыа є́динодѣ́нїа животво́рѣ́щїа ѡ́на не́ра́здѣ́лі́ма Трї́ца О́ца, ѡ́на, ѡ́на, ѡ́на, ѡ́на, ѡ́на, ѡ́на. Напечатана Книга сїа Ірмологїѡнъ сїетъ: Пѣснословъ, Тѣпомъ Братства при цѣркви храмѣ Оуспенїа прѣстѣа Бѣцы въ Лвоѣ. Рѣкъ Бжїа. аѣнѣ. (іл. 123).

На цьому львівське кириличне нотодрукування у XVIII ст. припиняється і поновлюється щойно з початком XIX ст. — Ірмологїон у 1816 році²⁸, Осмогласник 1835, 1858, 1879 років²⁹, Ірмологїон та Осмогласник з

²⁶ Докладнїше про це див.: Ю. Ясиновський. Перші схїднослов'янські нотні видання.

²⁷ Ю. Ясиновський. Успенське братство в історїї давньої музики Львова // *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженнї*. Львів 1996, с. 60–67.

²⁸ *Репертуар української книги 1798–1916: Матерїали до бїблїографїї* / упоряд. Л. І. Гльницька, О. І. Хмїль, наук. ред. Я. Р. Дашкевич, т. 1. Львів 1995, № 36.

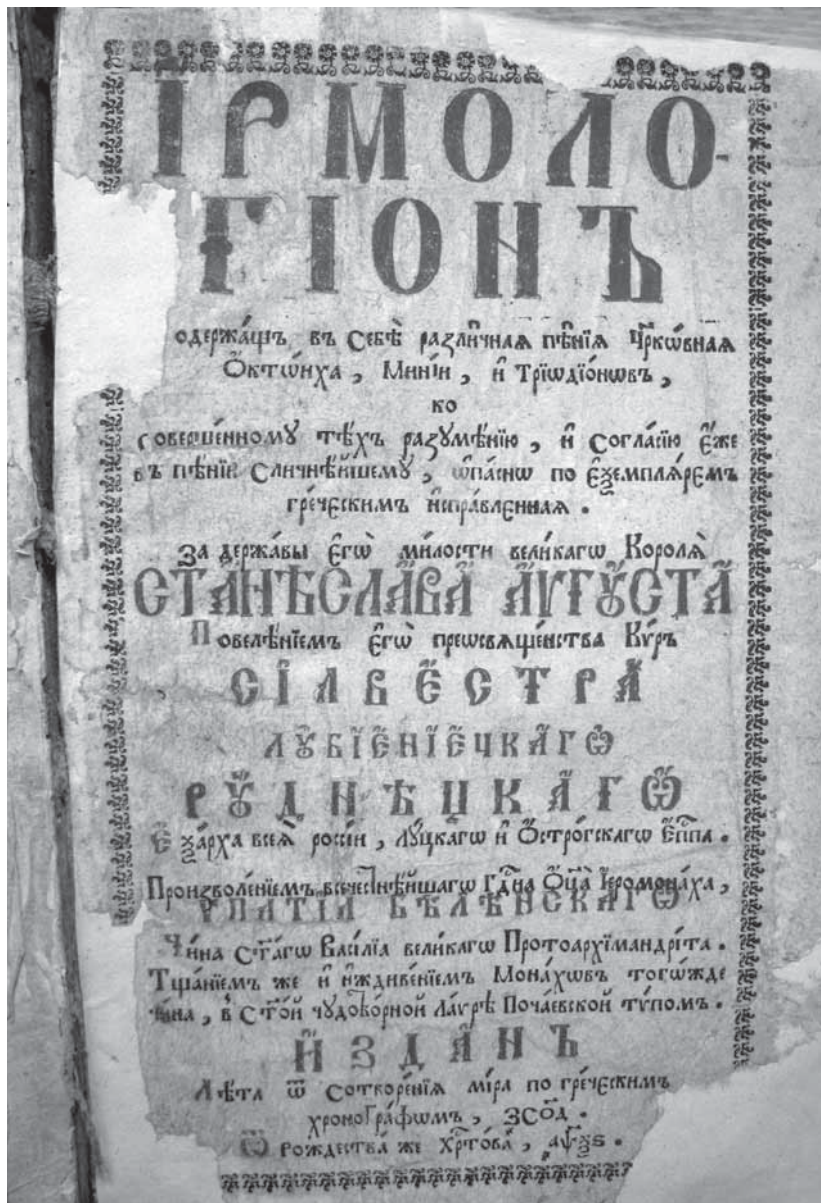
²⁹ *Репертуар*, т. 1. Львів 1995, № 151, 922; т. 2. Львів 1997, № 3118.

123. Титульна сторінка львівського видання Ірмолая 1757 р.

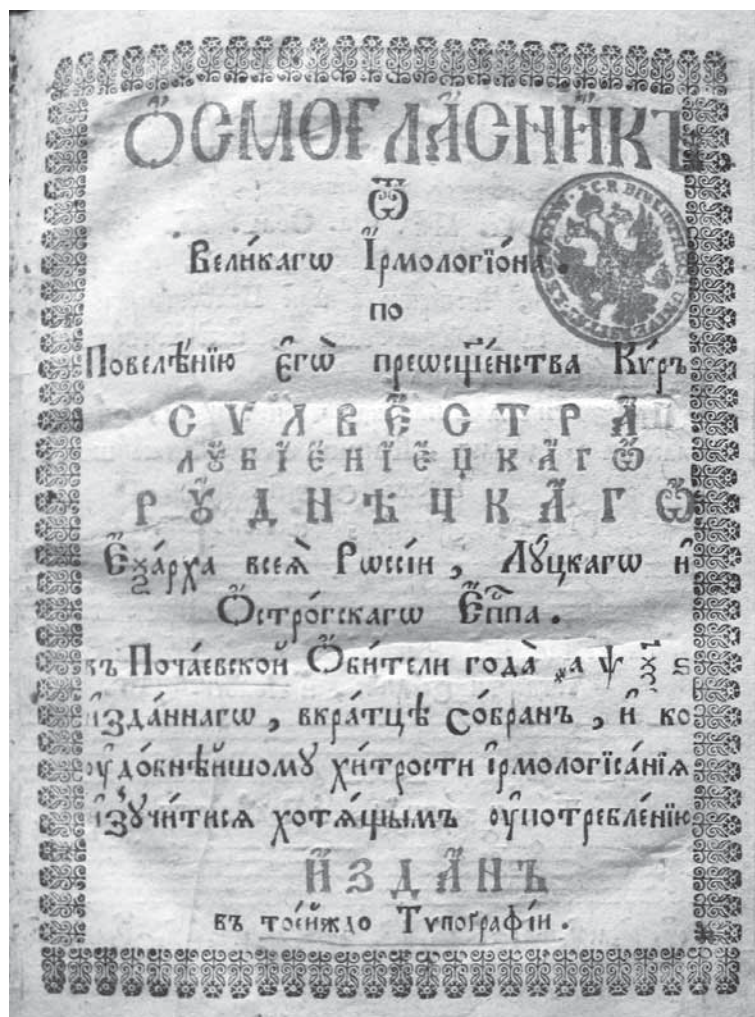
подвійними титульними сторінками 1904 і 1906 років, що, мабуть, вказує на завершення друку обидвох книг щойно 1906 року.

У другій половині XVIII ст. нотовидавнича справа переноситься до Почаївського монастиря. У друкарні Почаївського монастиря вперше нотний Ірмолої виходить 1766 р. (іл. 124):

124. Титульна сторінка почаївського видання Ірмолоя 1766 р.

У тому ж році тут з'являється його скорочений варіант під назвою Осмогласник (іл. 125):

125. Титульна сторінка почаївського видання Осмогласника 1766 р.

Пізніші перевидання з'явилися у 1775 і 1794 рр. і практично без змін (друге і третє почаївські видання Ірмолая), а 1793 р. перевидано ще й Осмогласник. Титульна сторінка друку 1775 року:

Ірмологіонъ Содержащъ въ себѣ различна пѣнія Церковна Октѡиха, Антѡни, и Трѡидіонѡвъ, ко совершенному тѣхъ раздѣлію, и согласію же въ пѣніи сличнѣйшемъ, ѡписанъ по ѣземпларемъ Грецькимъ исправленна. За Державы Его Милости великаго Короля Станислава Августа Повелѣніемъ Его Превосвѣщенства

Куръ Главѣстра Дѣвѣніецакаго Рѣдѣцакаго Ёѣарха всеа Россіи, Дѣцакаго и Острѣгскаго Ёппа. Тщаніемъ же и иждивеніемъ Монахвз Чина стѣгв Васіліа Великаго, въ стѣой Чѣдотворной Дѣврѣ Почаевской, прилѣжнѣ по ново-печатанымъ Книгамъ Церкѣвнымъ Исправленъ. и Тѣпомъ второе изданъ. Дѣта ѿ сотворенія міра по Грѣцскимъ хронографѣмъ, ꙗзѣгъ, ѿ Рождества же Хрѣтова, ꙗѣѣѣ.

Видання 1794 року:

Ірмологіонъ содерѣащъ въ себѣ различна пѣніа Церкѣвнаа Октѣнха, Миніи, и Трѣдѣонвз, къ совершенномѣ тѣхъ разѣмѣнію, и соглѣію ѣже въ пѣніи слннѣйшемѣ, ѿпаснѣ по ѣземплѣремъ Грѣцскимъ исправленнаа. За Державы Ёгѣ Милости великаго Корола Станѣслава Явѣста Повелѣніемъ и Благословеніемъ Ёгѣ Превосѣенства Куръ Стефана Левѣнскаго Бѣжіен, и стѣгв Фрѣона Яплскаго Бѣгодѣтію, Ёппа Коадѣтора съ Наслѣдствомъ, Дѣцакаго и Острѣгскаго Ордѣна стѣгв Станѣслава Кавалѣра. Тщаніемъ же и иждивеніемъ Монахвз Чина стѣгв Васіліа Великаго, въ стѣой Чѣдотворной Дѣврѣ Почаевской, прилѣжнѣ по ново-печатанымъ Книгамъ Церкѣвнымъ Исправленъ. и Тѣпомъ Трѣтое. Изданъ. Дѣта ѿ сотворенія міра по Грѣцскимъ хронографѣмъ, ꙗзѣѣ. ѿ Рождества же Хрѣтова, ꙗѣѣѣ.

Подаємо також титульну сторінку Осмогласника 1793 року як скороченого варіанту Ірмологіона:

ОСМОГЛАСНИКЪ

ѿ

Великаго Ірмологіона

Благословеніемъ Ёгѣ Превосѣенства Куръ

С Т Ё Ф Я Н Я

А Ё В Ъ Н С К Я Г ѿ

Бжіен, и стѣгв Фрѣона Яплскаго Бѣгодѣтію,
Ёппа Коадѣтора съ Наслѣдствомъ, и Ядминистратѣора съ всѣкою чиноправленіа Влѣстію,
Дѣцакаго и Острѣгскаго Ёппа. Ордѣна стѣгв
Станѣслава, Кавалѣра.

Въ стѣѣй Чѣдотворнѣй Почаевской Дѣврѣ изданнаго,
вкратѣѣ собранъ, и ко ѣдѣбнѣйшемѣ, хитрости Ірмо-
логіаніа и зѣчѣтіа хотѣщымъ, ѣпотребленію

И З Д Я Н Ъ

въ тѣейждѣ Тѣпографіи.

Рѣѣѣ Бжіа ꙗѣѣѣ.

Почаївські нотні видання ще більше уніфікують зміст ірмолоїв, посилюючи їх навчально-педагогічне спрямування. З цією метою було додано нотну абетку «Алфавить ірмологісанія». В той же час ці видання усувають з церковнослов'янської мови українізми, якими були наповнені рукописні ірмолої.

Прис'т'оя Кий: НГ.

СЛАВ' ЖИ. СЛАВ' ДА ЗИ СЛАВ' БО
 ГО ЧО ДА ЦЕ ДА БО ЖИ НЕ П' ТЕ КЕ
 ГО ШЕ М' С' НЕ И Р' ТЕ ИНО СЛА
 ШЕ І М' А КИ БРА ДА БО ЖИ И ПЕ БО
 СЛАТН ТЕ ИНО ПЕЗ' ТЕ И С' ШИ И С'
 К' БО ГО СЛАВ' ЦЕ И И К' И ДЕ
 СЛА БО ЖИ СЛА'

126. Сторінка кийського Ірмолая видання 20-х років XVIII ст. (I, 5385, арк. 33)

Окрім Почаєва та Львова, у XVIII ст. нотні ірмолої виходили у друкарні Києво-Печерського монастиря. У 20-х роках цього століття, ймовірно, після пожежі Лаври 1718 року, виникає потреба у відновленні церковно-пісенного репертуару й задля цього впроваджується нотодрукування. Проте лаврські друкарі не скористалися досвідом львів'ян — набірним нотодрукуванням, — а пішли шляхом гравіювання нотних текстів на дерев'яних дошках. Причому друкувалися нотні знаки і ключі, а також мистецькі прикраси, а нотні лінійки та словесний текст писалися від руки. На сьогодні нам відомо три таких видання XVIII ст. в єдиних примірниках: два збереглися у київських збірках³⁰ і датуються за водяними знаками 20-ми роками XVIII ст. (іл. 126).

Місце знаходження Ірмолоя 1728 року сьогодні невідоме; воно знане лише за описом та репродукцією однієї сторінки Дмитра Разумовського (іл. 127)³¹:

127. Сторінка київського видання 1728 р.

Нотні першодруки міцно ввійшли в літургійну та навчально-педагогічну практику, а іноді ще й копіювалися: «Сей ірмолою писан з друкованого першого зданя» 1741 р. (Q 9, 758), 1748 р. (ОНБ, I/95, 786), третьої чверті XVIII ст. (НТШ 468, 877; всі видання 1700 року); видання 1709 р. — в списку 1752 р. (Лукаш. 78, 896). Іноді копіювалися *Предсловія* 1709 р. (I, 2731, 561; I, 5573, 581), про що ми згадували вище. Зауважимо, що передмови й післямови

³⁰ НБУВ, Інститут рукопису, I, 5385; Музей книги і друкарства, СД 408.

³¹ Д. Разумовський. *Церковное пение*, с. 104; згадки про це видання: О. Дзбановський. По київських музеях і бібліотеках // *Музика* (1927/3) 27–28; його ж. Минуле музичної культури на Україні // *Червоний шлях* (1927/11) 246.

переписувалися, як і самі рукописи, не лише в Галичині, але й на Східному Поділлі та Києві. Це засвідчує як високий авторитет львівських друкованих ірмолоїв і великий попит на літургійні півчі книги, так і музично-стильову єдність української церковної монодії у XVIII ст., незважаючи на політичні та релігійні кордони.

Друковані видання ірмологонів підсумували розвиток літургійної книги з нотними знаками в Україні й остаточно закріпили їх зміст, репертуар і структурну організацію як національне культурно-мистецьке і церковне явище. Водночас посилюється їх дидактичне спрямування і, наприклад, у почаївських друках з'являються нотні абетки.

Видання нотних ірмологонів зосередилися у найбільших друкарських центрах України: започатковуються львівські святоюрська та братські друкарні, потім на короткий час ініціативу переймає киево-лаврська друкарня, а довершує почаївська. Незважаючи на виразну уніфікацію мелодичних текстів, географія поширення друкованих ірмолоїв Львова та Почаєва охоплює всі етнічні землі українців. Ці нотні збірники також були у практичному вжитку в Білорусі, Молдаво-Волощині, Болгарії та Сербії, а також в осередках поширення українського церковного співу в Росії.

Після ліквідації почаївської друкарні російською владою (1839) видання нотних ірмолоїв та осмогласників знову переноситься до Львова, останнє з яких з'являється 1904 (фактично 1906) року.

• ПІСЛЯМОВА •

Вже понад тисяча літ як Русь-Україна разом з Христовою вірою прийняла, пристосувала й розвинула церковний спів, образно-поетичний зміст якого, жанрове розмаїття, багатство музично-співних форм розкривають головну сутність християнських догматів. І саме музичний компонент в особливий спосіб збагачує і поглиблює поетику релігійних гимнів, передає їх найтонші емоційні відчуття, що творить величаву гармонію єднання людини з Всевишнім. Все це міцно увійшло в релігійну й мистецьку свідомість українського народу і стало однією з найхарактерніших рис його національної ментальності.

Для церковної музики Східного обряду український ґрунт став одним із найсприятливіших для подальшого розвитку: впродовж багатьох сотень літ переймалася й квітла не лише власне візантійська спадщина, але з'явилися й нові форми і стилі з латинського Заходу, зокрема в ранньомодерну добу запозичується цілком новий спосіб запису музичного тексту — лінійна мензуральна нотація. Водночас сприймаються нові форми багатоголосся на зразок венеційського концертного стилю й наприкінці XVI ст. акцептується його офіційне прийняття спеціальною патріаршою грамотою. Логічним продовженням цього стала церковно-музична творчість Березовського, Бортнянського і Веделя, перші два з яких опановували нову композиторську техніку безпосередньо на Заході, а третій був вихованцем Київської академії й найближче стояв до українського пісенного стилю. Нові риси з'явилися у композиторів перемишльської школи на чолі з автором Національного гимну Вербицьким (середина XIX ст.), а подальшою еволюцією церковної музики стала композиторська творчість у час швидкої, хоч і дуже короткої розбудови Української Автокефальної Церкви (10–20 рр. XX ст.). Врешті на схилку другого тисячоліття нове прочитання давньої церковної монодії знаходимо у творах сучасної генерації українських композиторів.

Та якою властиво була наша церковна монодія Княжої доби й ранньомодерного часу ми поки що не знаємо. Відкриття понад тисячного фонду нотолінійних рукописних ірмолоїв, їх джерельне та літургійно-співне опрацювання, виявлення репертуару й осмислення методів прочитання київської ноти впритул наближає до поглибленого й спеціалізованого дослідження власне музичної складової візантійсько-слов'янської й, зосібна, української сакральної монодії у період її найбільшого розвитку в ранньомодерну добу. Безумовно, що такий яскравий і мистецько ошатний зовнішній вигляд ірмолоїв не міг не репрезентувати таку ж високу красу й досконалість музично-поетичних текстів сакральних піснеспівів. І власне

сутність цієї музично-поетичної краси церковних піснеспівів, витоки яких ховаються у глибині тисячоліть, мають стати основним завданням наступних досліджень.

Новітні відкриття у ділянці перекладів візантійської гимнографії слов'янською мовою, які стверджують, що мелодика й ритміка грецьких зразків в основному залишалися незмінними, змушує переглянути розповсюджений погляд на сам характер еволюції музичної складової гимнографічних піснеспівів слов'янських народів, зокрема, русько-українського. Безсумніву, що темпи цього розвитку були значно повільніші і торкнулися не усіх жанрів. Нові риси у співному компоненті богослужбових піснеспівів займали досить вузький сегмент і були пов'язані в основному з часто повторюваними жанрами літургії, а також вечірні й утрени, зокрема, воскресних (недільних) служб. То чи не зі старокиївської доби тягнеться музична стилістика багатьох піснеспівів і найперше ірмосів, стихир і кондаків, переклади й редакція яких завершилися ще у другій половині XI ст. у Києво-Печерській лаврі? Мова йде про редагування й музично-співне узгодження співаних текстів і мелодій. Та чи так вже й далеко руські мелодії відійшли від грецьких оригіналів і чи не зберігалось тут грецьке музичне осердя? Мабуть, що так. В усякому разі такий підхід формулює нові горизонти наукових досліджень, основним motto яких стає візантійсько-слов'янська спільність. А дослідження музичної складової за українсько-білоруськими ірмолями, в яких музичні тексти прочитуються цілком однозначно, створюють надійну основу для глибшого осмислення музичного контексту піснеспівів візантійського обряду.

• ДОДАТКИ •

Список скорочень

Бібліотеки, музеї, архіви

БАН	— Бібліотека Академії Наук
БАН Литви (див. LMAVB)	
БРАН	— Библиотека Российской Академии Наук, Санкт-Петербург
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва
ГЦММК	— Государственный центральный музей музыкальной культуры им. М. И. Глинки, Москва
ДББ	— Державна бібліотека Білорусі, Мінськ
ДІМ	— Дніпропетровський історичний музей
ДМБ	— Державний музей Білорусі, Мінськ
ИРЛИ	— Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН, Санкт-Петербург
ІЛ	— відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ
ІЛН	— Інститут Літургійних Наук УКУ, Львів
ІМ	— Історичний музей, Сянок, Харків, Чернігів
КДА	— Київська духовна академія
Киево-Печ. запов.	— Києво-Печерський історико-культурний заповідник
КМ	— Краєзнавчий музей
ЛГИТМиК (див. РИИИ)	
ЛДМА (див. ЛНМА)	
ЛІМ	— Львівський історичний музей
ЛНБ	— Львівська наукова (тепер національна) бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
ЛНМА	— Львівська національна музична академія ім. М. Лисенка
МГК	— Московская государственная консерватория; Научная библиотека им. С. И. Танеева МГК
МГУ	— Московский государственный университет; Научная библиотека им. А. М. Горького МГУ
Музей НАП	— Музей народної архітектури і промислу, Львів
НБКМ	— Народна Библиотека "Св. Св. Кирил и Методий", Софія
НБЛУ	— Наукова бібліотека Львівського університету
НБУВ	— Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Київ
НБУУ	— Наукова бібліотека Ужгородського університету
НБХУ	— Наукова бібліотека Харківського університету
НМАУ	— Національна музична академія України ім. П. Чайковського, Київ
НМЛ	— Національний музей у Львові
НТШ	— Наукове товариство ім. Шевченка у Львові
ОНБ	— Одеська наукова бібліотека ім. М. Горького
ПСТБИ	— Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, Москва
РАМ	— Российская академия музыки им. Гнесиных, Москва

РГАДА	— Российский государственный архив древних актов, Москва
РГБ	— Российская государственная библиотека, Москва
РГИА	— Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург
РИИИ	— Российский институт истории искусств, Санкт-Петербург
РНБ	— Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
Трет. гал.	— Третьяковская галерея, Москва
УКУ	— Український Католицький Університет, Львів
Унів	— Унівська Свято-Успенська лавра
ХНБ	— Харківська наукова бібліотека ім. В. Короленка
ЦДІАУК	— Центральний державний історичний архів України у Києві
ЦДІАУЛ	— Центральний державний історичний архів України у Львові
ЧІМ	— Чернігівський історичний музей
VAR	— Biblioteca Academei Romaña, Бухарест
BCS	— Biblioteca Centrală de Stat, Бухарест
BN	— Biblioteka Narodowa, Варшава
Czart.	— б-ка Czartoryskich (у складі Muzeum Narodowe), Краків
KUL	— Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Люблін
LMAVB	— Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (колишня БАН Литви), Вільнюс
MSD	— Biblioteka Metropolitalnego Seminarium Duchownego, Люблін
Muz. Narod.	— Muzeum Narodowe, Краків
MZP	— Muzeum Ziemi Przemyskiej, Перемишль
NK	— Národní knihovna, Прага
ÖNB	— Österreichischen Nationalbibliothek, Відень
UJ	— Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Краків

Збірки і фонди рукописів

I	— Перший відділ (Літературні матеріали), ф. рукописних книг, НБУВ
Арханг. певч.	— собр. Архангельское певческое (ф. 1), БРАН
Бав.	— зб. б-ки Баворовських (ф. 4), ЛНБ
Барс.	— собр. Барсова, ГИМ
Бичк.	— собр. Бычковых (ф. 120), РНБ
Волок.	— собр. Иосифо-Волоколамского м-ря (ф. 113), РГБ
Воскр.	— собр. Воскресенского Ново-Иерусалимского м-ря, ГИМ
Вяз.	— собр. Вяземского (ф. 166), РНБ
Григ.	— собр. Григоровича (ф. 87), РГБ
ДА	— зб. Київської Духовної академії, НБУВ
Дмитр.	— собр. Дмитриевского (ф. 22), БРАН
Дон.	— собр. Донского м-ря, ГИМ
Единов.	— собр. Единоверческого Никольского м-ря и церкви, ГИМ
Епарх.	— Епархиальное собр., ГИМ
Эрм.	— Эрмитажное собр. (ф. 26), БРАН
Калужн.	— собр. Калужняцкого (у складі Осн. собр.), БРАН
Кап.	— собр. Придворной певческой капеллы (ф. 1260), РНБ
Кол. гр. рук.	— колекція грецьких рукописів (ф. 72), НБУВ

КПл	— зб. Києво-Печерської лаври (ф. 306), НБУВ
Ладиж.	— приватна зб. Богдана Ладиженського, Перемишль
Лукаш.	— собр. Лукашевича (ф. 152), РГБ
МВ	— зб. Центрального Василянського архіву і бібліотеки у Львові (ф. 3), ЛНБ
Муз.	— Музейное собр. (ф. 178), РГБ
НД	— зб. бібліотеки Народного Дому у Львові (ф. 2), ЛНБ
Ніж.	— зб. Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (ф. 310), НБУВ
ОИДР	— собр. Общества истории и древностей российских (ф. 205), РГБ
ОЛДП	— собр. Общества Любителей Древней Письменности (ф. 536), РНБ
ОН	— зб. Окремих надходжень (ф. 9), ЛНБ
ОР	— собр. Отдела рукописей (ф. 218), РГБ
Осн.	— Основное собр. (ф. 31), БРАН
ОСРК	— Основное собр. рукописных книг (ф. 560), РНБ
Осс.	— зб. 6-ки Оссолінських у Львові (ф. 5), ЛНБ
ОТІС	— зб. Одеського товариства історії і старожитностей (ф. V), НБУВ
Павл.	— зб. Павліковського (ф. 76), ЛНБ
Перетц	— собр. Перетца, ИРЛИ
Петр.	— зб. А. С. Петрушевича (ф. 77), ЛНБ
Петруш.	— собр. А. С. Петрушевича (у складі Осн. собр.), БРАН
Плюшк.	— собр. Плюшкина (ф. 24), БРАН
Пог.	— собр. Погодина (ф. 583), РНБ
Прив. зб.	— Приватна зб. рукописних книг
Разум.	— собр. рукописных книг Разумовского (ф. 379), ГРБ
Сев.	— собр. Севастьянова (ф. 270.ІІ: Славянские рукописи), БРАН
Син.	— Синодальное собр., ГИМ
Син. певч.	— Синодальное певческое собр., ГИМ
Син. тип. (також Тип.)	— собр. Библиотеки Московской Синодальной типографии (ф. 381), РГАДА
Солов.	— собр. библиотеки Соловецкого м-ря (ф. 717), РНБ
Соф.	— зб. Києво-Софійського собору (ф. 312), НБУВ
Соф.	— собр. Новгородского Софийского собора, РНБ
СПбДА	— собр. Санкт-Петербургской Духовной академии (ф. 573), РНБ
Срезн.	— собр. Срезневского (у складі Осн. собр.), БРАН
Тек. пост.	— собр. Текущих поступлений (ф. 6), БРАН
Тип. (див. Син. тип.)	
Тит.	— собр. Титова (ф. 775), РНБ
Тихан.	— собр. Тиханова (ф. 777), РНБ
Тихонр.	— собр. Тихонравова (ф. 299), РГБ
Тр. і Тр.-Серг.	— собр. Троице-Сергиевой лавры (ф. 304), РГБ
Увар.	— собр. Уварова, ГИМ
Універс.	— зб. Київського університету св. Володимира (ф. VIII), НБУВ
Усп.	— собр. Успенского собора, ГИМ
Финд.	— архив Финдейзена, РНБ
Финл.	— Финляндские отрывки рукописных книг (у складі Осн. собр.), БРАН

- Хлуд. — собр. Хлудова, ГИМ
 Худ.-пром. — зб. Художньо-промислового музею у Києві (ф. XXVIII),
 НБУВ
 ЦАМ — зб. Церковного-археологічного музею КДА (ф. 301), НБУВ
 Чол. — зб. Чоловського (ф. 141), ЛНБ
 Акс. — Akcesja, зб. рукописних книг, ВН
 Czart. — зб. Biblioteki Czartoryskich (Muzeum Narodowy), Краків
 F, Q, O, 16° — сигнатури збірки рукописних книг НМЛ
 Muz. Narod. — Muzeum Narodowy, Краків
 st.-cerk. — зб. Staro-cerkiewna MZR, Перемишль

Періодичні та серійні видання

- АЮЗР — Архив Юго-Западной России
 Гимнология — Ученые записки Научно-исследовательского центра
 русской церковной музыки имени протоиерея Димитрия
 Разумовского МГК
 ЖМНПР — Журнал министерства народного просвещения России
 Записки НТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка
 Записки ЧСВВ/AOSBM — Записки Чину Святого Володимира Великого
 ПКНО — Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник
 ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
 РМГ — Русская Музыкальная Газета
 Сборник ОРЯС — Сборник Отделения русского языка и словесности импер.
 Академии Наук
 Труды КДА — Труды Киевской Духовной Академии
 ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ
 (Пушкинский Дом)
 УМЕ — Українська музична енциклопедія
 ЧОИДР — Чтения в Обществе истории и древностей российских
 АИОН — Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli
 AOSBM / Записки ЧСВВ — Analecta Ordinis S. Basilii Magni
 BZ — Byzantinische Zeitschrift
 CIBAL — Centre international d'information sur les sources de
 l'histoire balkanique et méditerranéenne / Міжнародний
 інформаційний центр джерел до історії Балкан і
 Середземномор'я
 DDC — Dictionnaire de droit canonique
 JÖB — Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
 Καλοφωνία — науковий збірник з історії церковної монодії та
 гимнографії ЛН
 MGG — Musik in Geschichte und Gegenwart
 MMB — Monumenta Musicae Byzantinae
 Musica Humana — збірник наукових статей кафедри музичної медієвістики
 та україністики ЛНМА

Скорочення слів

арк.	— аркуш
б-ка	— бібліотека
в-во	— воєвідство
вид.	— видавництво, видання
гр.	— грецький, грецька
запов.	— заповідник
зб.	— збірник, збірка
зв.	— зворот (аркуша)
еп.	— єпископ
епарх.	— єпархія
ієрм.	— ієромонах
кат.	— катедра
кол.	— колекція
м.	— місто
м-ко	— містечко
м-р	— монастир
невм.	— невменний
обл.	— область
патр.	— патріярх
перг.	— пергамент
пр.	— пророк
празн.	— празнична (Мінея та ін.)
преп.	— преподобний
р-н	— район
рук.	— рукопис
свящ.	— священник
с.	— село
служб.	— служебна (Мінея)
собр.	— собрание (рукописів)
стд.	— стародрук
ф.	— фонд
ц.	— церква
цв.	— цвітна (Тріодь)
ч.	— число
част.	— частина
черн.	— чернець
cod.	— codex
ms	— manuscript

Словник переписувачів нотолінійних ірмолоїв¹

Абрамович Семион жидачовський, 1726	НД 146
Алексій, с. Жавниці, ц. Георгія, 1763–1765	НТШ 137
Андрейко Михайлов (разом з Потапком Максимовим), Москва, <i>государеві палати</i> , 1680	Муз. 7753
Андрій (Jędrzej), попович раделицький, 1725	НД 135
Антонович Іоан, дидакал бобрецький, 1690; пізніше пресвітер бориницький, 1703 (2 ірмолої) Бавндбрук, Укр. церк. муз. IX-4; МВ 38	Син. певч. 172
Аранесович Гавриїл, іерм., Сава Сторожевський м-р, 1673	Син. певч. 172
Родом з Полоцька, постриг прийняв у Чернігівському Ілинському м-рі, пізніше архиєп. Лазар Баранович висвятив його на диякона (1667); на свящ. висвячений у Сава-Сторожевському м-рі (1669) і сюди ж вклав свого Ірмолоя (1677)	
Бад[е]ловський Даниїл, 1737	Худ.-пром. 764
Беднарський Григорій, 1774. В кін. XIX ст. знах. у ц. Івана Богослова с. Кучманівки Заславського пов.	Каталог, 962
Березовський Феодор, Остріг, 1725.	ДА 103 Л.
Білецький, кін. XVII — поч. XVIII ст.	ДА 89 Л.
Білинський Константин, <i>отрок</i> , маляр-ілюстратор, м. Канчуга, ц. Покрови, ост. чв. XVII ст. і 1691 (2 ірмолої)	О 9; Калужн. 15
Біцький Фома, Голосків, ц. Воскресіння, 1743	І, 5447
Бобрецький Прончанський Гавриїл, Перемишляни, ц. Миколая, 1738	ОН 519
Бориславський Яков, Перемишль, ц. Івана Хрестителя, 1747	Акс. 2447
Бочковський Тимофей, Шрубків Меджибозького ключа, 1741	ДА 104 Л.
Брезина Гавриїл Іванович (?), 1656. На поч. XX ст. знах. у Чернігівському єпарх. древлехранилищі	Каталог, 107
Бронницький Симеон, маляр-ілюстратор, Богородчани, ц. Успення, 1726, 2 чв. XVIII ст. (2 ірмолої)	ЛІМ, Рук 86; F 301
Бубліцький Ілля (Ælias), свящ, Комарне, ц. Петра і Павла, 1700	ЛІМ, Рук 82
Будзанович Стефан, піддячий, Соломна, школа при ц. Різдва Богородиці, 1725	І, 2731
Варнава, <i>послушник</i> , Манявський скит, 1684	BCS, Ms slav. 10845
Василів Максим, житель і дяк Ворожби Сумської, 1736; пізніше дяк Миколаївської ц. у Сумах, куди вклав свого Ірмолоя (1740)	ХНБ, 819158
Василій, Монастирець, 1711	Петр. 323

¹ Передрук з виправленнями і доповненнями за вид.: Ю. Ясіновський. Матеріали до біографічного словника співців і музик давньої України: Переписувачі нотолінійних ірмолоїв // *Καλοφωνία* 3 (2006) 87–136; його ж. Виправлення, уточнення і доповнення до каталогу нотолінійних Ірмолоїв [2] // *Καλοφωνία* 4 (2008) 197–209. У кожній словниковій статті подається шифр актуального місця зберігання ірмолоїв; якщо ж такі втрачені й відомості почерпнуті з літератури, то вказуємо номер пам'ятки за нашим Каталогом.

- Василій, Києво-Видубицький м-р (?), ост. чв. XVIII ст. (2 ірмолої) I, 5575; I, 5576
- Власій (?), кін. XVII — поч. XVIII ст. Егер, Архиеп. б-ка, Т XIV, 14, 4044–I
- Волошинович Алексій, дидакал, школа при ц. Георгія на передмісті
Дрогобича «при жупі», 1742 F 566
- Як «baccalares scholae sub titulo sancti Georgii trans civitatem, ritus graeci» разом з дружиною продав поле Іванові Панькевичу, цеховому шевцеві і бакалаврові школи при ц. Воздвиження у Дрогобичі (Я. Ісаєвич. Дрогобич у XVII–XVIII ст., с. 201)
- Волошинський Андрій (Andreas), бакалавр, Липиця Горішня, 1783 НД 129
- Пізніше свящ. у Домаморичах (запис на Ірмолої Q 142)
- Воропкович Стефан з Драглева, Ярослав, ц. Богоявлення, 2 чв. XVIII ст. Акс. 2605/a
- Гадинчак Михаїл, бакалавр покаяцький, 1720 Q 161
- Ганашевич Іоан, Поздяч, ц. Василя Великого, 1732 F 109
- Герман, ієрм., Полтавський Хрестовоздвиженський м-р,
сер. XVIII ст. (спільно з ієродияконом Спиридоном) I, 3860
- Глитневич Василій, Джурів (?), 1760 F 399
- Глобчастий Стефан, Харків, 1802–1812 (у двох томах) ХНБ, 819515 і 819516
- Помічник вчителя «вокального класу» Харківського колегіуму, 1800
(Й. М. Миклашевський. *Музична і театральна культура Харкова*, с. 21, 97)
- Глухий Василій, Київ, Десятинна ц., 1718 I, 5565
- Глядкевич Іоаким, міщанчук турійський, міський писар, Милянєвичі,
ц. Покрови, 1687 Кап. Q 15
- Головня Гавриїл, *генерал-бас* Придворної капели, Санкт-Петербург, 1752,
1762 (2 ірмолої) ДА 351 П.; ОЛДП F 511
- Син Матвія (1706, Глухів —1786, Санкт-Петербург), музичну освіту здобув, мабуть, у Глухові, згодом співак Придворної капели в Петербурзі (1738). Приїжджав до Києва для набору малолітніх співаків, серед яких був Григорій Сковорода (1742). Деякий час був свящ. у Глухові (1743–1747), де зайняв посаду свого тестя свящ. Мойсея Бугаєвського; згодом знову у Петербурзі. Автор музично-теоретичних посібників, редагував і переписував партесні концерти (И. Вознесенский. *Церковное пение*, вип. 3; О. Цалай-Якименко. *Київська школа музики XVII століття*, с. 410–413; Олена Шевчук, Лариса Горенко-Баранівська. Гаврило Головня // *УМЕ*, т. 1. Київ 2006, 489–490)
- Гомілович Димитрій, м. Бешенковичі, 1714 Кап. Q.10
- Горлецький І., свящ., 1773 Острозький іст.-культ. запов., КН 14515
- Горняткевич Іоан, дяк, Старе Місто, 1772 НД 114
- Дякував у Старому Самборі, 1773 (запис в Ірмолої F 658, арк. 263)
- Горошинський Іоан, дяк підставський, 1715. На поч. XX ст. знах.
у музеї Скаржинської у Полтаві Каталог, 513
- Горошкевич Петро, Пальчинці, ц. Преображення, 1784–1785 F 390
- Грабовецький Феодор, ієрей, пресвітер лешнівський, 1670 ЛІМ, Рук. 81
- Григорій, дидакал, *державець* миклашівський, 1688 ОСРК 4.7.12
- Григорій, Прилуки, школа при ц. Різдва Богордиці, 1713
- На поч. XX ст. знах. у Полтавському епарх. древлехранилищі Каталог, 508
- Григорій, ієрей, 1759 ОЛДП F 510
- Гучинський Гавриїл, дидакал, маляр-ілюстратор, Оліїв,
ц. Миколая, 1766–1768 Син. певч. 18

- Демцун Андрій, дяк, Курівці, 1745 ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4 в, № 71
 Демянович Андрей, 1767 Акс. 2538
 Демянович Іоан, дяк, Константинів, 1659 КПл 30 П.
 Димицький Василій, попович, Верхне Синевидне, 1724; пізніше свящ. Q 153
 Добриловський Михаїл, Києво-Печерська лавра, 1718–1720 Син. певч. 1080
 Доброчевський Симеон, м. Крилів, ц. Преображення, 60–70 рр. XVII ст. F 618/I
 Добрусінський Стефан, Соколівка, 1675 ДА, Поч. 27 Б.
 Добрянський Андрей, дяк, ц. Преображення,
 передмістя Судової Вишні, 1748 ОНБ, ф. I, № 95
 Древянський Пилип, Ставище Білоцерківського староства,
 ц. Успення, 1733 I, 5512
 Дубовський Павел, іерей і *казнодія* (проповідник), Кобринський
 Спасівський м-р, 1682 Огієнко, 4
 Ємельянович Леон (Leon), 1746 Кап. F.12
 Єфремович Іоан, с. Корманичі, ц. Богородиці, 1702 F 271
 Жарков Євфимій, Києво-Печерська лавра, 1865–1873 Каталог, 1126
 Жудачівський Іаков з Семигинова, *младенець*, Ізски, ц. Миколая, 1750 Каталог, 794
 Загоровський Іосиф, ієрм., 1769 LMAVB, F-22-71
 Завадський Петр, іерей, с. Тетевчиці, 1723 Q 276
 Залавський Іоан, дяк вишгородський, 1674 Б-ка Сербської АН, ms 64
 Залеський Григорій, маляр-ілюстратор, Золочів, 1695 MB 417
 Заплатинський Матфей, маляр-ілюстратор, Дорогиничі (?), 1651–1653 БА 275
 Зари[цький ?] Михаїл, 1750 I, 2834
 Захарій П., піп бруслинівський, 1631, підписався також криптограмою
 «З[ахарій] П[прізвище] П[іп] Б[руслинівський]» Акс. 2932
 Переписав Євангеліє тетр, «місто» Бруслинів, свящ. ц. Михайла,
 1635, на початку ХХ ст. знах. у Волинському епарх. древлехранилищі
 в Житомирі (В. Перетц. Отчет об экскурсии семинария русской фи-
 лологии в Житомир, с. 62–63), Апостол, 1643 (Афон, Хіландарський
 м-р, 106), Псалтир з доповненнями, Адріанополь, 1650, для ієрм. Да-
 вида, який викупив його з татарського полону (Афон, Велика Лав-
 ра, Z-29). Ймовірно, оздобив Євангеліє з Нового Каменя на Волині,
 переписане Георгієм Дашкевичем, 1634 (Я. Запаско. *Українська руко-
 писна книга*, с. 93; його ж *Ошатність української рукописної книги*,
 с. 102)
 Заячинський Ілія, син Лукияна, піддячий, Перевод, ц. Різдва Богородиці,
 1755; Васьківці, 1760 (2 ірмолої) I, 7465; Разум. 98
 Збурський Іоан з Бучача, 1689 Музей НАП, Д. 265
 Зерашкевич Анатолій, родом з Яворова, ієрм., Домашівський м-р, 1699 F 613
 Золочовський Ісаакій, ієрм., 1645 Пог. 381
 Глинський Кирило, Давид Городок, 1713 I, 7489
 Іоан з Підлісок, Містичі, 1660 Сербська Патріарша б-ка, ms 39
 Іоан Я., младенець, попович селиський, ц. Покрови,
 1723–1724 і 1726 (2 ірмолої) F 454; MZP, st.-cerk. 4614
 Іона, ієрм., 50-ті роки XVII ст. ДББ, 091/283
 Іосифов Діонисій, Попівка «в грабствѣ Лисянском в добрах я.[сно]
 в.[ельможного] п.[ана] гетмана Бранѣцкого, в ключи
 Фа[ст]овецком», ц. Михайла, 1789 Універс. 21 М./183

- Калинович Пантелеймон, Бовшів, 1690 НД 112
 Калістрат, черн., Драгомирнський м-р, 1769 КПл 40 П.
 Камінський Феодор Андрійович, Лутище, 1768 НБХУ, 1722 С., № 755
 Канчужський Кирило-Климентій Петрович, ієрм., уставник, Спасівський м-р, 1657, 1663 (два ірмолої)
 Акс. 10781; НТШ 164 та 1 арк. в ІЛ, арх. Франка, 4823, арк. 47
 Зробив запис у Пом'янику Почаївського м-ря: «Сей упис ієромонаха Климентія Канчужського. Помени Господи Петра, Єлену (батько і мати), Николая, Марію [...]» (ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4 б., од. зб. 271, арк. 31).
 Переписав поемічний збірник, у складі якого знаходиться найповніший список творів Івана Вишенського: «Писал многогрѣшный і недостойный раб ієромонах Климентій Канчужкій в обители святого Спаса року божія 1661 мца марта дня 6 совершися» (МВ 3, арк. 68 зв.)
 Кешеляк Михаїл, *півцоучитель*, Ольшавиця, 1878
 Прив. зб. свящ. м-ка Сніна в Словаччині
- Кирилов Філарет, киянин, чорний свящ., постриженець
 Ніжинського м-ря, 1671 СПбДА, 223 Р.
 Кирилов Іаков, регент Покровської ц., м. Охтирка, 1777
 На поч. XX ст. знах. у Святогорському м-рі Каталог, 186
 Китович Димитрій, Святе, 1763 I, 7468
 Кишиць Антоній, *вікарій*, Супрасльський м-р, 1674–1676
 У другій пол. XIX ст. знах. у Супрасльському м-рі Каталог, 238
 Кіанський Василій, ц. Введення Богородиці, 2 чв. XVIII ст., 1747, 1754
 (3 ірмолої) Q 204; Q 220; ЛІМ, Рук. 211
 Клименкова Пелагея, *дівця*, хутір Церковниці біля м-ка Янполя, 1765 ЧІМ, АЛ 981
 Клюбівський Порфирій, ієрм. ЧСВВ, Битенський м-р, 1795 Син. певч. 510
 Кобринський Андрей, 1705 Стрийський КМ, Стд. 8-20
 Ковалевський Григорій, Дорогобузький Успенський м-р, 1760 ХНБ, 819125
 Козачковський Трофим, свящ., с. Орловець 1799, 1801–1810 (2 ірмолої)
 Син. певч. 774; НБУВ, ф. 177, № 69
- Колежинський Де[мян], дидакал, школа при ц. Стрітення на
 передмісті Олики Залісоче, 1730. На поч. XX ст. знах. у
 Житомирському єпарх. древлехранилищі Каталог, 714
 Компайський Артемій, ієрм., Троїце-Сергієва лавра, 1756 р. (2 ірмолої)
 I, 5552; Тр.-Серг. 457
- Корейша Максим Васильович, 1669 ДББ, 091/316
 Космачевський Лукян, 2 чв. XVIII ст. НБУВ, ф. 30, № 16
 Коцовський Тимотей, маляр-ілюстратор, кін. XVII ст. МВ 1296
 Крамаренко Павло, свящ., поч. XIX ст. Син. певч. 1085
- Крейницький Іосиф, попович гладышовський, дидакал, пізніше
 ієродиякон, ієрм., Лаврівський м-р, 1673, 1677 (2 ірмолої) Q 361; РНБ, Тит. 1902
 Походив з лемківського села Гладышова, де його батько був свящ.
 Навчав у школі при ц. Миколая м-ка Заславля на Волині. Постриг
 прийняв у Лаврівському м-рі, де переписав *Поученія* Теодора Студита (1678, ЛНБ, МВ 1260). Згодом Ірмолой 1673 р. подарував своєму
 родичеві Андрієві Крейницькому² «для науки» в рідне с. Гладышів,

² Це, мабуть, той сам Андрій К., «през[вітер] гладышов[ський]», який 1682 року скопіював уривки київських видаань «Наука о тайнѣ св. покаянія» (1671), «Миръ с Богом человекъ» Інокентія Гізеля (1669), а також Требник віленського друку (1618) (Петр. 154, запис писаря на арк. 55).

- звідки рукопис надійшов до Національного музею у Львові (1926). 1680 р., мабуть, той сам Йосиф Крейницький був пресвітером у м-ку Винниках під Львовом, про що свідчить вірш на плащаниці (див. розділ 2.8 про переписувачів). 1687 р., здається, того ж самого Йосифа Крейницького бачимо ігуменом Гадяцького Красногорського Миколаївського м-ря. Пізніше його Ірмолой 1677 р., здається, потрапив до 6-ки Дмитра Туптала.
- Ксенжомостський Стефан, маляр-ілюстратор, с. Мальчиці, 1750–1757 і 1757 (2 ірмолої) F 661; F 161
- Кузмяк Петро, 1841, копія Ірмолая Івана Югасевича 1809 для ц. с. Фольварк на Спіші Каталог, 1081
- Куликович Тимофій, свящ., Білий Ковель Оршанського пов., братська ц. Різдва Івана Предтечі, 1652 Син. певч. 1368
- Купар Василій, *младенець*, Лоза, 1804 НБУУ, Рук. 561
- Ірмолая переписав у 16-літньому віці під час навчання церковного співу у греблянського старости і дяка Михайла; з 1814 р. вивчав право в Араді в Румунії
- Левицький Іоан, попович хоценський, 70-ті рр. XVIII ст. і кін. XVIII ст. (2 ірмолої) БА 123; Петр. 174
- Розпочав 1777 р. переписувати Хоценський співаник (НТШ 367); переписав також збірочку різних випісок і матеріалів, куди включено першодрук духовних пісень (бл. 1773, Петр. 233³)
- Левицький Михаїл, Дяко-учительський інститут, Перемишль, 1838 Петр. 206
- Завершив 1832 р. переписувати Хоценський співаник (НТШ 367). Навчав у школах Бориславки та Посади Риботицької біля Перемишля (1846–1848; *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Dioeclesios Graeco-Catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXLVI*. Перемишль 1846: парохія Бориславка, вчитель Михайло Левицький, учнів 8; *Schematismus Universi [...] Anno Domini MDCCCXLVII*. Перемишль 1847: парохія Посада Риботицька, вчитель Михайло Левицький, учнів 13; *Schematismus Universi [...] Anno Domini 1849*. Перемишль [1848]: парохія Посада Риботицька, вчитель Михайло Левицький, учнів 10)⁴
- Левицький Феодор, Міхунки Польові Меджибозького ключа, 1752 Лукаш. 78
- Леонтій, попович паволоцький, ц. Успення, 1723 ДА 102 Л.
- Леонтій, свящ., Роменської протопопії с. Колмички, ц. Варвари, 1750 Син. певч. 1077
- Липницький Григорій, свящ., 1755 Q 335
- Липський Іерофей, ієрм., Києво-Печерський м-р, 1701 Разум. 95
- Литвинський Петро, бакалавр, Крестинопіль, ц. Георгія, 1760 Акс. 2525
- Ло[-и ?]морович Іван (Jan), 1741 Ів.-Фр. художній музей, Ст. 20
- Лукашевич Іоаким, м. Березне, ц. Успення, 1720 Кап. Q.65
- Ляшецький Іоан, Яворів, 1729 F 227

³ Збірничок перевиданий: *Пісні до Почаївської Богородиці* / транскрипція, коментарі і дослідження Юрій Медведик, ред., вступ Ю. Ясіновський [=Історія української музики, 6: джерела / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів 2000.

⁴ На ці джерела нашу увагу звернув науковець Володимир Пилипович з Перемишля.

- Малицький Андрей, дяк, Холоїв, 1734 Q 59
- Маркевич Андрій, пресвітер, 1667. На поч. XX ст. знах. у Житомирі Каталог, 167
- Маршалкевич Іоан, Орхівці, 1729 Акс. 2693
- У хроніці Благовіщенської ц. Перемишля за 1760–70 рр. згадується свящ. Іван Маршалкевич та його батько Григорій (запис в Ірмолої кінця XVII — початку XVIII ст., О 73, арк. 7 зв., 14 зв.–15.)
- Мацевич Є., Загвіздя, 1741 Q 26
- Мелієшкевич Н., с. Гриньки, 2 чв. XVIII ст. Син. певч. 16
- Миколай (?), *младенець*, 2 чв. XVIII ст. Петр. 188
- Михаїл, попович пчанський (?), 1603 р. (?) Q 266
- Михайлович Іоан, 1689 Q 155
- Мільський Юрій (Jerzy), 1730 БА 86
- Москальський Іоан, 1745 НТШ 271
- Мостенський Василій, дидаскал лисинський, кін. XVII ст. Q 65
- Мушинський Фома, Більський м-р, ц. Різдва Богородиці, 1744 Син. певч. 9
- Навроцький Петро, дидаскал тисьменицький, ц. Миколая, 1720–1721 НД 97
- Нафанаїл, ієрм., Сава-Сторожевський м-р, 1682 Дон. 3
- Недзельський Филип, Дибинці, 1776 ОСРК Q.I.1263
- Николаєвич Стефан, свящ., сер. XVIII ст. ДА 86 Л.
- Никольський, с. Козари, 1733 ЧМ, АЛ 499
- Олекса Григорій, с. Гнильче, 1712 Q 194
- Ольчанський Василій, 1706 НТШ 273
- Ольшавський Мануїл, сер. XVIII ст. Пізніше ігумен Мукачівського Миколаївського м-ря Каталог, 851
- Онисим, ієродиякон Успенського собору, Києво-Печерська лавра, 1854 (2 ірмолої — для лівого і правого крилосів Лаври) Києво-Печ. запов., Кн. 879; Кн. 2874
- Онисимович Богдан, *сневак*, родом з Пінська, Супрасльський м-р, 1598–1601 I, 5391
- Павлов Василій, *вікарій* кишинський, ц. Михайла, 1758–1759 РИИИ, ф. 2, оп. 1, № 842
- Павловський Марціян, *інспектор* Благовіщенської ц., Смоленськ, 1723 ОЛДП, Q.724
- Парфанович Петро, *міський писар*, Лисець, 1729; † 1 липня 1739 НТШ 20
- Паценка Пахомій, ієрм., Слуцький м-р св. Трійці, 1669 О 25
- П. в. Д. Л., 1675 Акс. 2973
- Петро (Petrus), попович, 1664 Q 142
- Писаркевич Іоан, родич дубенський, 1740 У сер. XIX ст. знах. у ц. с. Дубровиці Ярославського деканату Перемишльської єпарх. Каталог, 1120
- Погорецький Григорій, дяк лежайський, 1667 Акс. 2604
- Подрузький Петро, пресвітер ц. Феодора, Жидачів, 1713 НД 160
- Як свящ. ц. Феодора у Жидачеві згаданий у записі на примірнику дерманського Октоїха друку 1604 (ЛНБ, стд. 1554; див.: *Каталог кирилических стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*, вип. 2, с. 61, № 54)
- Половецький Ісакій, ієрм., Задарівський м-р, 1759 МВ 18
- Поповський Іоан Петрович, півчий і регент Придворної капели, Санкт-Петербург, 1725 ОСРК FI.863
- Гетьман Іван Скоропадський вислав Іавана Поповського з Глухова разом з п'ятьма співаками до імпер. двору в Санкт-Петербурзі (1714); іменованний як «реєнт хоральної музики», «співальної хоральної музики головщик»; приїжджав в Україну для набору півчих

- (К. Харлампович. *Малороссийское влияние*, с. 822). Скопіював твори Антіоха Кантемира, мабуть, для Феофана Прокоповича (1733) (Б. А. Градова. *Рукописное тиражирование сочинений А. Д. Кантемира в XVIII в.*, с. 56).
- Потапко Максимов (спільно з Андрієм Михайловичем), Москва, *государеві палати*, 1680 Муз. 7753
- Переписав також Житіє Александра Свірського (до 1672) (И. Будовниц. *Словарь русской, украинской и белорусской письменности*, с. 269)
- Потоцький Марк, *обиватель przewłoczański*, 1659, пізніше вклав цю книгу до ц. Введення Петр. 96
- Прокопій, 40-і роки XVIII ст. ЛІМ, Рук. 206
- Прокопович Василь, свящ. калагарівський, 1730 Бавор. 341
- Рей Василь, *церковник* придворної ц. Марії Магдалени кн. Іллі Безбородька, [с. Стольне], 80-ті роки XVIII ст.; пізніше вклав свого Ірмолая до цієї ц. ДА 109 Л.
- Рибачевський Симеон, дяк ц. Воскресіння, Станина, 1841 F 392
- Ріжкевич Іоан, дидакал, Старий Самбір, ц. Миколая, 1748 Акс. 2662
- Переписав також Анфологійон і Тріюдь цвітну (Я. Ісаєвич. *Джерела до історії української культури*, с. 93)
- Робачевський Федор, Київ, ц. Преображення, 1727 Увар. 278 F
- Робищук Петро, *послушник*, Києво-Печерська лавра, 1811 Києво-Печ. запов., Кн. 2186
- Рожанський Симеон, Чолівка, 1736 ОСРК Q.I.1475
- Рождольський М., 2 чв. XVIII ст. О 69
- Романович Георгій, дидакал, Влащинці, ц. Михайла, 1726 РГБ, Новые поступл. (ф. 218), № 452
- Ропалевський Іван (Jan), маляр-ілюстратор, 1741–1744 РИИИ, ф. 2, оп. № 841
- Русановський Іоан, Броди, ц. Георгія, 1751 Волинський КМ, КДФ, 21
- Сабатович Тимофій, *громадянин* журівський, 1782 ЛІМ, Рук. 91
- Сава, Слобода Рубіжна, 1736 Син. певч. 162
- Сава, ієродиякон, Києво-Печерська лавра, 1820, 1824 (?) (2 ірмолої)
В кін. XIX ст. Ірмолой 1824 р. знах. у Києво-Флорівському м-рі Києво-Печ. запов. Кн 2082, Каталог, 1076
- Сава, ієродиякон, ієрм., Жаботинський м-р, 1843 РГИА, ф. 834, оп. 1, № 3752
- Савелій Стефан, Процівка, 1730 Син. певч. 1082
- Садофт, ієрм., Мошногорський м-р, 1787 I, 7466
- Сажковський Іосиф, Рашків, 1777; Полянський м-р, 1779 (2 ірмолої)
ОНБ, ф. 1, № 96; Син. певч. 1116
- Салуха Януарій, *послушник*, клірошанин правого кліросу Успенського собору Києво-Печерської лаври, 1852, переписав Ірмолая для лівого кліросу Києво-Печ. запов., Кн. 2087
- Самборський Пантелеймон, Глибочок, ц. Різдва Богородиці, 1721 Q 265
- Самойлович Іоан з Тернополя, дидакал, с. Осташівці, 1741 Q 9
- Сахновський Александр, Народичі, ц. Миколая, 1740 Худ.-пром. 789
- Сезентович Николай, уставник і дяк, Старі Санжари, ц. Михайла, 1753 (2 ірмолої); Кобеляки, ц. Миколая, 1754 Син. певч. 311, 8, 1076
- Селецький Стефан, Новосілки, 1682 НД 123
- Семионович Стефан, *левит*, Німстів, ц. Різдва Богородиці, 1728 F 451
- Семионович Федор з Бережан на Підгір'ї, Супрасльський м-р, 1638–1639 LMAVB, F-19-116

- Серафим, ієрм., бл. 1697. На поч. XX ст. знах. у Полтавському єпарх. древлехранилищі Каталог, 324
КПл 34 П.
- Сильвестр з Ніжина, ієрм., уставник Києво-Софійського собору, 1720
Згодом свого Ірмолая передав Києво-Печерській лаврі. Переписав також *Седмодневник* (1702), на якому підписався як Видубицький постриженець «нѣжинский» (Н. Петров. *Описание рукописных собраний*, 2, с. 16, № 34)
- Симеон, [Києво-Видубицький м-р ?], 2 чв. XVIII ст. I, 5573
- Скабович Андрій, Межиріч, бл. 1737. В кін. XIX ст. знах. у Володимир-Волинському єпарх. древлехранилищі Каталог, 738
НД 103
Акс. 2961
- Слоньовський Даміан, Володж, 1670
Переписав також Статут церковного братства у с. Гломчі біля Сяюку (1677, ЛІМ, Рук. 120) (В. Пилипович. Статут церковного братства села Гломча; *Духовное братство гломецкое*).
- Смеречанський Александр, дидаскал, Самбір, кін. XVII ст., 1691, 1697 (в кін. XIX ст. знах. в ц. Старого Самбора (3 ірмолої)
F 658, прив. зб. Хшановського, Каталог, 325
Переписав також Пом'яник для братства в Корманичах (1685, Акс. 2967), ймовірно, також Тріюдь постну до ц. Миколая в Городку (ЛІМ, Рук. 69); навчав у Бібрці, де також опрацював книжки, зокрема, Діяння апостолів (НД 66)
- Смеречанський Павло, Любачів, 1674 ЛІМ, Рук. 103
- Смирнов Михайло, Москва, 1761, 1763 (2 ірмолої) МГУ, 9 L o/6; ОЛДП F.84
- Соколицький Михайло (Michał), бакалавр, Ігровиця, 1733 Q 381
- Соколовський Іоан, 2 чв. XVIII ст. Q 217
- Соломон, ієродиякон, Тверський Желтиковий м-р, 1719 Син. певч. 13
- Сопушкович Симеон, *мишук* сасівський, дидаскал, Оліїв, ц. Миколая, 1744 F 41
- Софронієв Орест, ієродиякон, Санкт-Петербург, 1748 Тр.-Серг. 456
Мабуть, він же 1731 р. залишив запис у львівському виданні Ірмолая 1700 р. (Національний музей образотворчого мистецтва у Києві, др. 2564)
- Спиридон, ієродиякон, Хрестовоздвиженський м-р, Полтава, сер. XVIII ст. I, 3860
Акс. 2575
- Старицький Михаїл, Радимно, 1738
- Стеблецький Даниїл, *інтролігатор*, Ве" В., 1686 Q 208
- Стефан, Голосків, 1726 Афон, Пантелеймоновий м-р, ms 96
- Стефа[нович ?] Іоан, ієрей, Носівка, ц. Миколая., 1745 КПл 35 П.
- Стопчанський Василій, Сиваківці, 1749 ХІМ., КБ 6659
- Стронський Матфей, свящ., Містковичі, 1740 F 235
- Стручкович Михаїл, бакалавр, Добротвір, 1699 Q 61
- Суховій Афанасій, ієродиякон, Воскресенський Ново-Єрусалимський м-р, 1689 Син. певч. 1379
- Тараневич Антоній, свящ., Пінськ, катедра Різдва Богородиці, 1759
У 30-х рр. XX ст. знах. в ДМБ, № 3962 Каталог, 918
- Тарасій, ієрм., василіянські м-рі, Мінськ, Вільно, Жировичі, 2 чв. XVII ст. ОИДР, № 248
- Тарасій, 1742 Q 312
- Телесницький Василій, 1744 Q 352
- Тишковецький Григорій, 1747 НД 373
- Токарський Іоан, Королик, ц. Миколая, 1773, 1776 (2 ірмолої) Акс. 2599; Акс. 2620

- Турович Деміан, Володимир, ц. Параскевії, 1741 НМЛ, Рк 536
 Федінович Александр, Новосілки, 1667 Акс. 2610
- Федоров Кондрат, диякон катедри, Харків, 1720, 1725 (2 ірмолої).
 У сер. ХІХ ст. знах. у ц. с. Довжик та б-ці катедри у Харкові Каталог, 528, 565
 Феофан, ієродиякон, *пономарня* Києво-Межигірського м-ря, 1763 НБУВ, ф. 30, № 14
 Феофіл, ієрм., Супрасльський м-р, 1662 LMAVB, F-19-115
 Феофілакт, ієродиякон, уставник, Унівський м-р (?), бл. 1650 F 58
 Пізніше перебував у Манявському скиті († 1680);
 був добрим знавцем болгарського напіву.
- Хоцевич Павло, с. Мизове, ц. Різдва Богородиці, 1777 БА 4
 Хоцятовський Леонід-Лаврентій, ієродиякон, Санкт-Петербург, 1750 Тр.-Серг. 454
 Білорус, вихованець київської школи церк. співу, співав у Києво-
 Софійському соборі, пізніше в Петербурзі, з 1752 р. у Придворній
 капелі, згодом архимандрит Троїце-Сергієвої лаври (1761–†1766)
- Хрущик Іван (Jan) з Калиня, ост. чв. ХVІІ ст. НД 138
 Чехович Теодор Єгипетський, 10–20 рр. ХVІІІ ст., 1720, 1722 (3 ірмолої)
 ДА 152 Л.; I, 7477; I, 5585
- Чорнокунський Александр, Лука Шаргородська, ц. Воздвиження, 1742 Разум. 96
 Шелінгович Венедикт, *інок*, Хотилюбль, ц. Покрови, 1735 KUL, ms 2334
 Шоломович Григорій з Ріпного, Носівка, ц. Миколая, 1717 Лукаш. 77
 Ширецький Іоан, Опорці, 1729–1731 ЛІМ, Рук. 83
- Югасевич Іоан (Югасевич-Склярський, Югас), с. Прикра, ц. Михай-
 ла, 1778–1779 (Каталог, 982), 1784–1785 (ЛІМ, Рук. 209); Невицьке,
 ц. Покрови, 1795 (Каталог, 1015), 1800 (Каталог, 1018), 1806 (Мукачів,
 прив. зб. Ігоря Задорожного), 1809 — два рукописи (Каталог, 1066;
 Мукачів, прив. зб. Задорожного); 1811–1812 (Прага, НК, ХVІІ, I.26).
 Народився бл.1741, с. Прикра, тепер Словаччина — †1814, с. Неви-
 цьке під Ужгородом; дяк, учитель, маляр-ілюстратор, іконописець.
 Навчався у Львівській братській школі (бл. 1756–1760); після по-
 вернення до рідного села дякував і вчителював, збудував церкву, у
 пресвітерії якої вирізьблено його ім'я. З 1795 р. у с. Невицькому, де
 був також церковним старостою і вйтом. Укладав і переписував пі-
 сенники, календарі, літургійні книги, нотолінійні ірмолої, записував
 приповідки, розписував церкви.
- Яворницький Василій, Бистре, 1784 Каталог, 991
 Яків (Jakub), свящ., маляр-ілюстратор, Немильня, ц. Покрови, 1753 ХНБ, 819521
 Якубинський Федор, свящ., створив 6 ірмолоїв: Чернігів, Лукаші,
 три для Січі до ц. Покрови, до Корніївської ц., останній шостий —
 Лукаші, 1760 ОР, F.I.648
 Ярмолевич Микола (Mikołaj), ієрей, с. Лозина, ост. трет. ХVІІ ст. НД 128
 Яснопольський Василій, студент богослов'я, Переяславська духовна
 семінарія, 1808 Син. певч. 1084
 Яцко Іоан, Мушинка, ц. Івана Богослова, 1807 ЛІМ, Рук. 210

Показчик місцевостей перепису ірмолоїв¹

Березне, м. (Рівн.)	Кап. Q 65
Бешанковичі, м. (Вітебська обл., Білорусь)	Кап. Q 10
Бистре (тепер с.Верхній Бистрий, Міжгірський р-н Зак.)	Каталог, 991
Битенський василянський м-р (тепер с. Битень Брестської обл., Білорусь)	Син. певч. 510
Бібрка, м. (Перемишлянський р-н Льв.)	Бавндбрук, Укр. церк. музей, IX-4
Біла, м. (тепер Біла-Підляська, Люблінське в-во, Польща)	Син. певч. 9
Білий Ковель (тепер с. Смоляни Вітебської обл., Білорусь)	Син. певч. 1368
Богородчани, м. (Ів.-Фр.)	ЛІМ, Рук. 86
Болшів (тепер Бовшів, с. Галицького р-ну Ів.-Фр.)	НД 112
Бориничі, с. (Жидачівський р-н Льв.)	МВ 38
Броди, м. (Льв.)	Волинський КМ, КДФ 21
Васьківці Прилуцького полку, с. (Срібнянський р-н Чрг.)	Разум. 98
Ве" В. ² , с.	Q 208
Верхне Синевидне, м-ко (Сколівський р-н Льв.)	Q 153
Вишгород, м. (Кв. ?)	Б-ка Сербської АН, ms 64
Вишнівець, м. (Збарзький р-н Терн.)	ХНБ, 819111
Віленський василянський м-р (Вільнюс, Литва), 2 чв. XVII ст.	ОИДР 248
Вітебськ, м. (Білорусь)	LMAVB, F-19-119
Влащинці, с. (Лановецький р-н Терн.)	РГБ, ф. 218, № 452
Володимир, м. (Вол.)	НМЛ, Рк 536
Володж ³ , с. (Підкарпатське в-во, Польща)	Акс. 2961
Волошнівка, с. (Роменський р-н Сум.)	Каталог, 557
Ворожба Сумська, м. (тепер м-ко Ворожба, Білопільський р-н Сум.)	ХНБ, 819158
Воскресенський Ново-Єрусалимський м-р (Московська обл., Росія)	Син. певч. 1379
Глубічок, с. (тепер Великий Глибочок, Терн. р-н або Борщівський Терн.)	Q 265
Гнильче, с. (Бережанський р-н Терн.)	Q 194
Голосків, с. (Кам-Подільський або Летичівський р-н Хм.)	I, 5447

¹ Прийняті скорочення найменувань областей України: Він. — Вінницька, Вол. — Волинська, Жит. — Житомирська, Зак. — Закарпатська, Ів.-Фр. — Івано-Франківська, Кв. — Київська, Льв. — Львівська, Полт. — Полтавська, Рівн. — Рівненська, Сум. — Сумська, Терн. — Тернопільська, Хар. — Харківська, Хм. — Хмельницька, Черк. — Черкаська, Чрг. — Чернігівська.

² Можливо, це Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Льв. обл.: на титульному арк. назва села жіночого роду — «в богоспасаємой»; у покрайньому записі згадується пресвітер «zagórski», ймовірно, з села Загора того ж р-ну, або ж недалекого Загір'я Пустомитівського р-ну, поблизу яких знаходиться Велика Вільшаниця. Подібні пари сіл є також на Лемківщині: Вірхомля Велика й Загір'я, на Волині у Маневецькому р-ні: Велика Ведмежка і Загорівка.

³ У попередніх наших описах і публікаціях написання було помилковим — Волож, на що нашу увагу звернув науковець Володимир Пилипович з Перемишля.

Голосків, с. (Коломийський р-н ⁴ , Ів.-Фр.)	Афон, Пантелеймоновий м-р, ms 96
Гриньки, с. (Лановецький р-н Терн.)	Син. певч. 16
Давид Городок, м. (Брестська обл., Білорусь)	I, 7469
Давидковці, с. (Білорусь)	Кап. F.10
Джурів (?), с. (Снятинський р-н Ів.-Фр.)	F 339
Дибинці, с. (Богуславський р-н Кв.)	РНБ, Осн. Q.I.1263
Домашівський м-р (Сокальський р-н Льв.)	F 613
Дорогобузький Успенський м-р (Гошанський р-н Рівн.)	ХНБ, 819125
Драгомирнський м-р (Румунія)	КПл 40 П.
Дрогобич, передмістя «при жупі» (Льв.)	F 566
Жаботинський м-р (тепер с. Кам'янського р-ну Черк.)	РГИА, ф. 834, оп. 3, № 3752
Жавниці, с. ⁵	НТШ 137
Жидачів, м. (Льв.) (2 ірмолої)	НД 160; НД 146
Жировицький м-р (тепер с. Гродненської обл., Білорусь) (2 ірмолої)	ОИДР 148 (част. рук.), I, 3367
Журів, с. (Рогатинський р-н Ів.-Фр.)	ЛІМ, Рук. 91
Загвіздя, с. (Тисменицький р-н Ів.-Фр.)	Q 26
Задарівський м-р (с. Задарів Монастирського р-ну Терн.)	МВ 18
Залісоче, передмістя Олики (тепер с. Залісоче Ківерцівського р-н Вол.)	Каталог, 714
Зиндранова, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	Акс. 2953
Золочів, м. (Льв.)	МВ 417
Ігровиця, с. (Тернопільський р-н Терн.)	Q 381
Ізки, с. (Міжгірський р-н Зак.)	Каталог, 794
Калагарівка, с. (Гусятинський р-н Терн.)	Бав. 341
Канчуга, м. (Підкарпатське в-во, Польща) (2 ірмолої)	Калужн. 15; О 9
Кибинці Миргородського полку, с. (Миргородський р-н Полт.)	РИИИ, ф. 2, оп. 1, № 842
Київ, м.	БА 254
Києво-Софійський собор (2 ірмолої)	Києво-Печ. запов., Кн. 2097; КПл 34 П.
Києво-Печерська лавра (14 ірмолоїв)	ДА 350 П.; ДА 81 Л.; I, 5385, I, 5386; Києво- Печ. запов., Кн. 879, 2082, 2087, 2186, 2874; Разум. 95; Син. певч. 1080; Каталог, 704, 1076, 1126
Києво-Видубицький м-р (4 ірмолої)	I, 5573; I, 5575; I, 5577; I, 5576
Києво-Межигірський м-р (2 ірмолої)	Соф. 112/645; НБУВ, ф. 30, № 14
Київ, Десятинна ц.	I, 5565
Київ, Преображенська ц.	Увар. 278 F
Клинецька академія (тепер м. Клинці Брянської обл., Росія)	Каталог, 964
Кобеляки, м. (Полт.)	Син. певч. 1076
Кобринський Спаський м-р (тепер м-ко Кобрин Брестської обл., Білорусь)	зб. Огієнка, 4
Козари, с. (Носівський р-н Чрг.)	ЧІМ, АЛ 499

⁴ Неподалік цього села знаходився Угорницький м-р, який разом з Манявським ски-том мав тісні зв'язки з Афоном, що, ймовірно, пояснює появу Голосківського ірмолоя на Святій горі.

⁵ Сьогодні в межах Західної України та Східної Польщі не значиться. Згадка про с. Чернокундці (тепер Яворівського р-ну Льв.) наводить на думку, що й Жавниці у XVIII ст. знаходилися на Яворівщині.

Колмички Роменської протопопії	Син. певч. 1077
Комарне, м. (Городоцький р-н Льв.)	ЛІМ, Рук. 82
Константинів, м. (тепер м. Старокостянтинів Хм.)	КПл 30 П.
Корманичі, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	F 271
Королик, с. (Підкарпатське в-во, Польща) (2 ірмолої)	Акс. 2599; Акс. 2620
Крилів, м. (тепер с. Люблінського в-ва, Польща)	F 618/I
Кристинопіль, м. (тепер м. Червоноград Сокальського р-ну Льв.)	Акс. 2525
Крушельниця, с. (Сколівський р-н Льв.)	Каталог, 745
Курівці, с. (Зборівський р-н Терн.)	ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4в, № 71
Кутейнський Успенський м-р (Кутейно, Білорусь) (2 ірмолої)	ДМБ, № 4574; Каталог, 49
Лаврівський Онуфрійський м-р (с. Лаврів Старосамбірського р-ну Льв.) (2 ірмолої)	Q 361; Тит. 1902
Лежайськ, м. (Підкарпатське в-во, Польща) (2 ірмолої)	Акс. 2604; НД 103
Лешнів, м-ко (тепер с. Бродівського р-ну Льв.)	ЛІМ, Рук. 81
Липиця Горішня, с. (тепер с. Верхня Липиця Рогатинського р-ну Ів.-Фр.)	НД 129
Лисець, м-ко (Тисменицький р-н Ів.-Фр.)	НТШ 20
Лисин, с. (Млинівський р-н Рівн.)	Q 65
Литовська провінція ЧСВВ, сер. XVIII ст.	Син. певч. 512
Лоза, с. (Іршавський р-н Зак.)	НБУУ, Рук. 561
Лозина, с. (Яворівський р-н Льв.)	НД 128
Лука Шаргородська ⁶ , с. (Він.)	Разум. 96
Лукаші с. (Баришівський р-н Кв.)	РНБ, Осн. F.I.648
Лутище, с. (Охтирський р-н Сум.)	НБХУ, 1722/С., № 755
Любар, м. (Жит.)	ДА 348 П.
Любачів, м. (Підкарпатське в-во, Польща)	ЛІМ, Рук. 103
Львів, м. (4 ірмолої)	МВ 50; ОН 235; ХНБ, 819148; арх. Франка, 4782
Мальчиці, с. (Яворівський р-н Льв.) (2 ірмолої)	161; F 661
Манявський скит (с. Манява Богородчанського р-ну Ів.-Фр.) (3 ірмолої)	BCS, Ms slav. 10846, 10845; BAR, Ms slav. 525
Межиріч, с. (Острозький р. Рівн.)	Каталог, 738
Мизове, с. (Старовижівський р-н Вол.)	БА 4
Миклашів, с. (Пустомитівський р-н Льв.)	Осн. 4.7.12
Милянєвичі, м-ко (тепер с. Турійського р-ну Вол.)	Кап. Q.15
Мистичі, с. (Мостиський р-н Льв.)	Серб. Патр. б-ка, ms 39
Михайлівська Предтеченська пустинь (тепер с. Михайлівське Лебединського р-ну Сум.)	ДІМ, арх. 1370
Михунки Польові Меджибозького ключа, с. (Летичівський р-н Хм.)	Лукаш. 78
Мінський василіянський м-р (Білорусь)	ОИДР 248
Містковичі, с. (Самбірський р-н Льв.)	F 235
Монастирець, с. (Жидачівський р-н Льв.?)	Петр. 323
Монастирище-Острів («во Островѣ мѣстѣ Монастирищах», титульний арк.)	
(Ічнянський р-н Черніг.)	ДА 646 П.
Москва, м. (Росія) (2 ірмолої)	МГУ, 9L o/6; ОЛДП, F.84
<i>государеві палати</i>	Муз. 7753
Ново-Спаський м-р (2 ірмолої)	Син. певч. 29/а, 29/б
Симоновий синодальний м-р (2 ірмолої)	КПл 38 П., Каталог, 914

⁶ Ймовірно, це с. Лука Брацлавського в-ва, що в XVII ст. знаходилося біля Шпикова, неподалік Шаргорода (М. Крикун. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях*. Львів: УКУ 2008, с. 280).

Мошногорський м-р (Черкаський р-н Черк.)	I, 7466
Мушинка, с. (Малопольське в-во, Польща)	ЛІМ, Рук. 210
Народичі, м. (Жит.)	Худ.-пром. 789
Невицьке, с. (Ужгородський р-н Зак.) (6 ірмолоїв)	Каталог, 1015, 1018, 1063, 1066, 1071, 1114
Немильня, с. (Новоград-Волинський р-н Жит.)	ХНБ, 819521
Ніжинський м-р (?) (Черніг.)	СПбДА, 223 Р.
Німстів, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	F 451
Нові Водолаги, м. (тепер с. Водолаги Сумського р-ну Сум.)	Каталог, 750
Новосілки, с. (Галичина або Волинь)	НД 123
Новосілки, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	Акс. 2610
Носівка, м. (Чрг.) (3 ірмолої)	Лукаш. 77; КПл 35 П.; Каталог, 494
Нямецький м-р (Румунія)	ВАР, Ms slav. 612
Олика, див. Залісоче	
Оліїв, с. (Зборівський р-н Терн.) (2 ірмолої)	F 41; Син. певч. 18
Ольшавиця, с. (біля м. Попрада, Словаччина)	Прив. зб. пароха м-ка Сніна
Опорці, с. (Сколівський р-н Льв.)	ЛІМ, Рук. 83
Оріхівці, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	Акс. 2693
Орловець, с. (Городищівський р. Черк.) (2 ірмолої)	Син. певч. 774; НБУВ, ф. 177, № 69
Осташівці, с. (Зборівський р. Терн.)	Q 9
Острів, див. Монастирище	
Остріг, м. (Рівн.)	ДА 103 Л.
Охтирка, м. (Сум.)	Каталог, 980
Паволоч, с. (Попільнянський р. Жит.)	ДА 102 Л.
Пальчинці, с. (Підволочиський р. Терн.)	F 390
Перевод Ніжинського полку, с. (Яготинський р-н Кв.)	I, 7465
Переволочна, с. (Буський р-н Льв.)	Петр. 96
Перемишляни, м. (Льв.)	ОН 519
Перемишль, м. (Польща) (3 ірмолої)	Унівський м-р, Рук. 1; Акс. 2477; Петр. 206
Переяслав, м. (тепер Переяслав-Хмельницький Кв.)	Син. певч. 1084
Переяславль, м. (Ярославльська обл., Росія)	Пог. 391
Підставки, с. (Золотоношівський р-н Черк.)	Каталог, 513
Пінськ, м. (Брестська обл., Білорусь)	Каталог, 918
Піщанка, с. (Піщанський р-н Він.)	I, 2828
Поздич, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	Q 109
Покляцький бакалавр (Галичина)	Q 161
Полтавський Хрестовоздвиженський м-р (Полт.)	I, 3860
Полянський м-р (Румунія)	Син. певч. 1116
Попівці, с. (Барський р-н Він.)	Універс. 21 М.
Прикра, с. (Пряшівщина, Словаччина) (2 ірмолої)	ЛІМ, Рук. 209; Каталог, 982
Прилуки, м. (Полт.)	Каталог, 508
Процівка, с. (тепер у складі м. Ромни Сум.)	Син. певч. 1082
Раделичі, с. (Миколаївський р-н Льв.)	НД 135
Радимно, м. (Підкарпатське в-во, Польща)	Акс. 2575
Рашків, м. (Молдавія)	ОНБ, ф. 1, № 86
Сава-Сторожевський м-р (Московська обл., Росія) (2 ірмолої)	Син. певч. 172; Дон. 3
Самбір, м. (Льв.) (2 ірмолої)	F 658; Каталог, 325
Санкт-Петербург, м. (Росія) (2 ірмолої)	Тр.-Серг. 456; Тр.-Серг. 454
Придворна капела (3 ірмолої)	РНБ, Осн. F.I.863; ДА 351 П.; ОЛДП F 511

Сапова, с. (Теребовельський р-н Терн.)	Калужн. 65
Сасів, м-ко (Золочівський р-н Льв.)	Q 14
Святе, с. (Здолбунівський р-н Рівн. ?)	I, 7468
Селиська, с. (Підкарпатське в-во, Польща) (2 ірмолої)	F 454; MZP, st-cerk. 4614
Серетець, с. (Зборівський р-н Терн.)	Q 353
Сиваківці, с. (Липовецький р-н Він.)	XIM, KB 6659
Слобода Рубіжна, с. (тепер м-ко Рубіж Городнянського р-ну Чрг.)	Син. певч. 162
Слуцький м-р св. Трійці (Мінська обл., Білорусь)	O 25
Смоленськ, м. (Росія)	ОЛДП Q 724
Соколівка, с.	ДА Поч. 27 Б.
Соломна, с. (Волочиський р-н Хм.)	I, 2731
Сосниця, м. (Чрг.)	Петр. 123
Спасівський Преображенський м-р (с. Спасів Старосамбірського р-ну Льв.) (2 ірмолої)	Акс. 10781; НТШ 164 та арх. Франка, 4823, арк. 47
Ставище, м-ко (Кв.)	I, 5512
Станина, с. (Радехівський р-н Льв.)	F 392
Старе Місто (тепер м. Старий Самбір Льв.)	НД 114
Старий Самбір, м. (Льв.)	Акс. 2662
Старі Санжари, м-ко (тепер с. Решетники Полтавського р-ну Полт.) (2 ірмолої)	Син. певч. 8; Син. певч. 311
Стольне, с. (Менський р-н Чрг.)	ДА 109 Л.
Судова Вишня, м. (Мостиський р-н Льв.)	ОНБ, ф. 1, № 95
Сумський м-р (Сум.)	Каталог, 189
Супрасльський Благовіщенський м-р (Білостоцьке в-во, Польща) (4 ірмолої)	I, 5391; LMAVB F-19-115; LMAVB F-19-116; Каталог, 238
Тверський Желтиков м-р (Росія)	Син. певч. 13
Тетевчиці, с. (Радехівський р-н Льв.)	Q 276
Тисмениця, м. (Ів.-Фр.)	НД 97
Троїце-Сергієва лавра (Московська обл., Росія) (2 ірмолої)	I, 5552; Тр.-Серг. 457
Ульська академія (м-ко Ула Вітебської обл., Білорусь)	I, 4070
Унівський Успенський м-р (?) (Перемишлянський р-н Льв.)	F 58
Харків, м (2 ірмолої)	Каталог, 528, 565
Харківсько-Куразький Преображенський м-р (Харк.)	Тек. пост. 717
Холоїв, м-ко (тепер Вузлове Радехівського р-ну Льв.)	Q 59
Хотилюбль, с. (Підкарпатське в-во, Польща)	KUL, ms 2334
Церковиця, хутір біля м-ка Янполя (Сум.)	ЧІМ, АЛ 981
Чолівка, с. (Коростенський р-н Жит.)	РНБ, Осн. Q.I.1475
Шаранчуки, с. (тепер с. Саранчуки Бережанського р-ну Терн.)	НД 104
Шрубків Меджибізького ключа, с. (Летичівський р-н Хм.),	ДА 104 Л.
Яворів, Велике передмістя (Льв.)	F 227
Ярослав, м. (Підкарпаське в-во, Польща)	Акс. 2605/a

Список рукописних джерел

- Афон** — Велика лавра, Z 29 (Псалтир свящ. Захарія)
Зографський м-р, ms 53 (Мінея служб., IX–X), 54 (Мінея празн.), 55 (Мінея празн.), 66 (Мінея празн.)
Пантелеймоновий м-р, ms 96 (Ірмолой)
Хіландарський м-р, ms 106 (Апостол свящ. Захарія), 307 (Стихирар невм.), 308 (Ірмологіон невм.)
- Бавндбрук**, Нью-Джерсі — Укр. церк. музей, IX-4 і без шифру (2 ірмолойі)
- Белград** — Архів Сербської АН, ms 64 (Ірмолой)
Сербська Патріарша б-ка, ms 39 (Ірмолой)
- Біла Церква** — КМ, 665/730/а, 665/730/б (ірмолойі)
- Братислава** — Б-ка університету, ms 1084, 1099 (ірмолойі)
- Бухарест** — BAR, Ms slav. 66, 67, 524, 525, 608, 609, 610, 611, 612, 684, 697 (ірмолойі)
BCS, Ms slav. 10845, 10846 (ірмолойі)
- Варшава** — Biblioteka Narodowa, Zakład rękopisów, Акс. 2472, 2477, 2525, 2526, 2529, 2538, 2552, 2556, 2575, 2582 (уривок), 2592, 2593, 2598, 2599, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605/а, 2605/б, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619/а, 2619/а, 2620, 2621, 2662, 2687, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2748, 2752 (уривок), 2768 (уривок), 2774 (уривок), 2788, 2802 (уривок), 2871, 2911, 2916, 2917, 2932, 2935, 2944, 2947, 2953 (ірмолойі), 2954 (Ірмолой кулізм. XVI ст.), 2956, 2957, 2958, 2959, 2961, 2962, 2963, 2965 (ірмолойі), 2967 (Пом'яник), 2971/а, 2971/б, 2972, 2973, 2984, 2987, 2992, 2998, 10781 (ірмолойі); комплект робітницьких міней з 1555 р.: 2625 (X–XI), 2804 (XII), 2627 (I), 2811 (III–V), 2859 (VI–VIII)
Zbiory muzyczne, ms 1175, 3850 (ірмолойі)
Василіянський м-р, збірка рук. і стд., 92 (Ірмолой)
- Ватикан** — Апостольська б-ка, cod. slav. 45, 46 (ірмолойі)
Папський Східний інститут, Slav. 53 (Ірмолой)
- Відень** — ÖNB, Cod. slav. 37 (Віденський октоїх / кодекс Ганкенштайна)
- Вільнюс** — Наукова б-ка університету, зб. нотних рукописів, F-45-67 (Ірмолой)
LMAVB (БАН Литви), зб. Слов'янських рукописних книг (ф.19) — F-19-115, F-19-116, F-19-117, F-19-118, F-19-119, F-19-120, F-19-121, F-19-122, F-19-123, F-19-125, F-19-126, F-19-127, F-19-128, F-19-130, F-19-131 (ірмолойі), F-19-233 (зб. духовних пісень)
зб. Окремих надходжень, F-22-71 (Ірмолой)
- Вінніпег** — Коледж Сент Ендрю, зб. Огієнка, 4 (Ірмолой)
Український культ.-осв. осередок, арх. Кошиця, без шифру (Ірмолой)
- Дніпропетровськ** — ІМ, арх. 1370, 1485 (ірмолойі)
- Драгомирна** (Румунія) — Б-ка монастиря, ms 1918 (Ірмолой)
- Дрогобич** — КМ, КВ 13080/Ст. 129 (Ірмолой)
- Егер** (Угорщина) — Архиеп. б-ка, Т XIV, 14, 4044–1 (Ірмолой)
- Загреб** — Архів АН, IV d 107 (Тріодь)
- Івано-Франківськ** — КМ, ф. книг. 5645 (Ірмолой)
Художній музей, 6995 (Ірмолой)
- Київ** — ІЛ, арх. Франка, 4779, 4780, 4781, 4782, 4783, 4823, арк. 47 (ірмолойі)
зб. Давніх рук. (ф. 20), 3, 4, 17, 25, 36 (ірмолойі)

- Исторична бібліотека, 2/и-82 (Ірмолой)
 Києво-Печ. запов., Кн, 855, 879, 2082, 2087, 2097, 2186, 2874 (ірмолой)
 Музей книги і книгодрукування України — Сд 408 (Ірмолой)
 НБУВ, Перший відділ, I, 1108, 1661, 1162, 1743, 2730, 2731, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2863, 2884, 2896, 2911, 3367, 3860, 3867, 3868, 3954, 3995, 3997, 4069, 4070, 5385, 5386, 5387, 5389, 5390, 5391, 5392, 5393, 5394, 5395, 5396, 5447, 5457, 5512, 5552, 5565, 5573, 5575, 5576, 5577, 5578, 5584, 5585, 6486, 6691 (ірмолой), 6711 (Стихирар неvm.), 6713 (Стихирар неvm.), 7463, 7464, 7465, 7466, 7467, 7468, 7469, 7470, 7471, 7472, 7473, 7474, 7475, 7476, 7477, 7478, 7479, 7520 (ірмолой)
 Видуб., 565 П. (Ірмолой)
 Київський Пустинно-Миколаївський м-р, 552 П., 555 П. (ірмолой)
 Колегія Галагана (ф. 120), 30 (Ірмолой)
 Інститут рукопису (ф. 30), 14, , 15, 16, 17, 19, 20, 23 (ірмолой)
 Кол. гр. рук. (ф. 72), 13 (збірник гр. неvm.), 18 (Пападика гр. неvm.), 42 (Анфологiон гр. неvm.), 87 (Стихирар гр. неvm.)
 Кол. уривків, 8 (Стихирар неvm.)
 КПЛ (ф. 306) — 30 П., 31 П., 33 П., 34 П., 35 П., 36 П., 37 П. (втрачений), 38 П., 40 П. (ірмолой)
 Ніж. (ф. 310), 86 (зб. гр. неvm.), 87 (Стихирар гр. неvm.), 88 (Ірмологiон гр. неvm.), 258 (Ірмолой)
 ОТИС (ф. V), 3693 (зб. гр. неvm.), 3737 (зб. гр. неvm.)
 Соф. (ф. 312), 111/646, 112/645, 114/644 (ірмолой)
 КДА (ф. 160 — пізніші надходження КДА), 426 (Ірмолой), 614 (Ірмолой кулізм. XVI ст.)
 ЦАМ (ф. 301), ДА 346 П., ДА 347 П., ДА 348 П., ДА 349 П., 350, 351 ДА 352 П. (ірмолой), ДА 353 П. (Октоїх арабський неvm.), ДА 385 П. (Стихирар гр. неvm.), ДА 646 П., ДА 647 П. ДА 648 П. (ірмолой)
 ДА 78 Л. (Октоїх гр. неvm.), ДА 79 Л. (Октоїх гр. неvm.), ДА 80 Л. (Октоїх гр. неvm.), ДА 81 Л. (зб. неvm. гр.), ДА 82 Л., ДА 85 Л., ДА 86 Л., ДА 87 Л. ДА 88 Л., ДА 89 Л., ДА 90 Л., ДА 91 Л., ДА 92 Л., ДА 93 Л., ДА 95 Л., ДА 96 Л., ДА 98 Л., ДА 99 Л., ДА 100 Л., ДА 101 Л., ДА 102 Л., ДА 103 Л., ДА 104 Л., ДА 106 Л., ДА 107 Л., ДА 108 Л., ДА 109 Л., ДА 111 Л., ДА 112 Л., ДА 113 Л., ДА 114 Л. (ірмолой), ДА 114 Л. (Стихирар гр. неvm.), ДА 140 Л. (Анфологiон гр. неvm.), ДА 141 Л. (Анфологiон гр. неvm.), ДА 142 Л. (Стихирар гр. неvm.), ДА 151 Л., ДА 152 Л., ДА 153 Л. (ірмолой), ДА 199 Л. (зб. гр. неvm.), ДА 200 Л. (Кекрагарiон гр. неvm.)
 ДА Поч. 27 Б. (Ірмолой)
 зб. Нотних рук. (ф. 177), 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74 (ірмолой)
 Універс., 20 М./184, 21 М./183, 22/185 (ірмолой)
 Худ.-пром., 764, 788, 789, 790, 791 (ірмолой)
 ЦДІАУК — зб. Київського Товариства ім. Нестора літописця (ф. 222), оп. 2, од. зб. 35/а (Ірмолой)
 зб. Стародруків (ф. 739), оп. 1, од. зб. 209 (Ірмолой)
 зб. Переяславсько-Бориспільської консисторії (ф. 990), оп. 1, спр. 338, арк. 2 (лист Хоцятовського)
- Краків** — Muz. Narod., ms 1035 (Ірмолой)
 Czart., 2055.I, 2358.I, 3783.I (ірмолой)
 UJ, ms 942, 5118 (ірмолой)
 ms muz. 40339 (Ірмолой)
 Прив. зб. проф. Тадеуша Хшановського (Ірмолой)
- Курськ** — Государственный обл. архив, Р-53 (Ірмолой)

- Луцьк** — Волинський КМ, ф. КДФ, 21, 30, 43 (ірмолої)
 ф. РА, 1606, 1837 (ірмолої)
- Люблін** — KUL, ms, 197, 387, 391, 1227, 2334, 18753 (ірмолої)
 MSD, ms IV 278, IV 279 (ірмолої)
- Львів** — ЛІМ, Рук. 69 (Тріодь постна), 79 (Ірмолой кулізм. XVI ст.), 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103 (ірмолої), 120 (Статут церковного братства с. Гломчі), 160, 200, 206, 207, 209, 210, 211, 212 (ірмолої)
- ЛНБ, БА (ф. 6), 4, 14, 15, 16, 17, 28, 86, 89, 91, 101, 103, 107, 123, 124, 129, 130, 185, 193, 207, 208, 254, 275 (ірмолої)
- Бавор. (ф. 4), 341 (Ірмолой)
- МВ (ф. 3), 3 (Зб. полемічний), 5, 12, 18, 27, 28, 36, 38, 41, 44, 50 (ірмолої), 88 (Пом'яник Добрянського м-ря), 417, 428, 577, 676 (ірмолої), 1260 (Поученія Феодора Студита), 1296 (Ірмолой)
- НД (ф. 2), 5 (Типікон), 65 (Ірмолой), 66 (Діяння апостолів), 95, 97, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 122, 123, 124, 128, 129, 135, 138, 141, 146, 149, 151, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162 (ірмолої), 186 (гр. невм. зб.), 371, 373, 374, 375, 376, 383, 384, 386, 387, 391 (ірмолої)
- НТШ (ф. 1), 20, 38, 46, 47, 66, 89, 130, 137, 164 (ірмолої), 168 (Канціонал), 191, 235, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 289, 291, 310, 311, 323, 324, 330 (ірмолої), 367 (зб. духовних пісень), 427, 462, 468, 469 (ірмолої)
- ОН (ф. 9), 207, 235, 236, 518, 519, 520, 521, 522 (ірмолої)
- Осс. (ф. 5), 3688/I, 3693/I, 5687/II (ірмолої)
- Павл. (ф. 76), 130 (Ірмолой)
- Петр. (ф. 77), 60, 96, 123, 151, 153, 166, 170, 174, 188, 206, 209, 220, 322, 323, 324, 325 (ірмолої), 367 (зб. духовних пісень), 420, 456, 457 (ірмолої)
- Чол. (ф. 141), 221 (Ірмолой)
- Музей книги Галереї мистецтв — зб. Рукописів, 8, 16, 18, 39
- Музей НАП, Д. 178, Д 265 (ірмолої)
- НБЛУ, 1548/V (Градуал), 1720/III, 1771/I (ірмолої)
- НМЛ — F 41, F 58, F 61, F 78, F 161, F 205, F 212, F 225, F 227, F 229, F 235, F 255, F 271, F 301, F 339, F 343, F 361, F 364, F 369, F 390, F 392, F 411, F 451, F 454, F 487, F 491, F 537, F 556, F 566, F 582, F 604, F 612, F 613, F 618/I, F 619, F 658, F 661, F 663, F 666, F 668, F 682
 Q 7, Q 9, Q 10, Q 12, Q 13, Q 14, Q 21, Q 22, Q 23, Q 24, Q 25, Q 26, Q 38, Q 39, Q 40, Q 54, Q 58, Q 59, Q 60, Q 61, Q 64, Q 65, Q 66, Q 67, Q 69, Q 76, Q 77, Q 78, 89, Q 91, Q 94, Q 103, Q 104, Q 105, Q 106, Q 107, Q 108, Q 109, Q 112, Q 113, Q 118, Q 131, Q 133, Q 134, Q 137, Q 138, Q 141, Q 142, Q 152, Q 153, Q 154, Q 155, Q 156, Q 160, Q 161, Q 168, Q 170, Q 176, Q 177, Q 178, Q 194, Q 199, Q 200, Q 201, Q 203, Q 204, Q 206, Q 207, Q 208, Q 209, Q 217, Q 219, Q 220, Q 221, Q 236, Q 240, Q 241, Q 243, Q 246, Q 251, Q 253, Q 263, Q 264, Q 265, Q 266, Q 267, Q 268, Q 269, Q 270, Q 271, Q 276, Q 277, Q 279, Q 280, Q 282, Q 291, Q 296, Q 302, Q 303, Q 305, Q 310, Q 312, Q 317, Q 318, Q 330, Q 331, Q 335, Q 336, Q 337, Q 339, Q 340, Q 345, Q 346, Q 349, Q 352, Q 353, Q 357, Q 358, Q 359, Q 360, Q 361, Q 362, Q 363, Q 366, Q 371, Q 373, Q 374, Q 375, Q 376, Q 381, Q 382, Q 383; Q 390, Q 391, Q 406, Q 408
 O 7, O 8, O 9, O 10, O 11, O 12, O 13, O 17, O 19, O 25, O 32, O 44, O 45 (ірмолої), O 65 (зб. духовних пісень), O 69, O 70, 73, O 76, O 80, O 81, O 96, O 97, O 102, O 104, O 107 (ірмолої)
 16° 5, 16° 6 (ірмолої)
 Рк 536, 1337, 2849, 3369 (ірмолої)
- Прив. зб. Андрія Цибка (Ірмолой)
- УКУ, ІЛН, зб. Рукописів ІЛН, 1, 2 (ірмолої)
- ЦДДАУЛ — ф. Митроп. гр.-кат. консисторії (ф. 201), оп. 4, од. зб. 427; оп. 46, од. зб. 134/а

- (ірмолої), 271 (Пом'яник Почаївського м-ря), 526, 1309, 2970; оп. 4в, од. зб. 71, 158, 392, 681/2 (ірмолої)
- ф. Луканя (ф. 364), 141 (Ірмолой)
- ф. Рук. і стд., 2595, 4358, 4362 (Ірмолої)
- Мінськ** — ДББ, зб. Рукописів (ф. 091) — 091/70, 091/126, 091/148, 091/283, 091/289, 091/295, 091/298, 091/309, 091/316, 091/4202 (ірмолої)
- ДМБ — інв. № 459, 4574 (ірмолої)
- Москва** — ГИМ, Барс., 1367, 1370 (ірмолої), 1381 (Стихирар неvm.)
- Воскр., 23 (Тріодь), 27 (Тріодь), 28 (Ірмологіон неvm.)
- Дон., 3 (Ірмолой)
- Единов., 37 (літургійний неvm. зб.), 153, 173 (ірмолої)
- Епарх., 75 (Ірмолой), 256 (Стихирар неvm.)
- Син., 159 (Мінея служб. неvm. IX), 160 (Мінея служб. неvm. X), 161 (Мінея служб. неvm. XI), 162 (Мінея служб. неvm. XII), 163 (Мінея служб. неvm. I), 164 (Мінея служб. неvm. II), 165 (Мінея служб. неvm. IV), 166 (Мінея служб. неvm. V), 167 (Мінея служб. неvm. VI), 168 (Мінея служб. неvm. VIII), 278 (Стихирар неvm.), 279 (Стихирар неvm.), 319 (Тріодь), 572 19 (Стихирар неvm.), 589 (Стихирар неvm.), 777 (Кондакар неvm.), 932 (Ірмологіон)
- Син. певч., 3, 4, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 25, 29/а, 29/б, 32, 37, 39, 45, 120, 162, 172, 174, 216, 222, 232, 262, 310, 311, 312, 317, 343, 344, 346, 347, 348, 495, 510, 512, 513, 761, 774, 890, 915/а, 918, 968, 1074, 1075, 1076, 1077, 1078, 1079, 1080, 1081, 1082, 1083, 1084, 1085, 1086, 1087, 1088, 1092, 1116, 1368, 1379, 1381, 1427 (ірмолої)
- Увар., 278 F, 807 Q (ірмолої)
- Усп., 8 (Стихирар неvm.), 9 (Кондакар неvm.)
- Хлуд., 133 (Тріодь), 138 (Тріодь)
- ГЦММК, зб. Рукописів (ф. 283), 584, 730 (ірмолої)
- МГК, собр. Финдейзена (ф. XVII), 771 (Ірмолой)
- МГУ, 9 L о/б (Ірмолой)
- РГАДА, собр. Оболенского (ф. 201), оп. 1, од. зб. 60 (Ірмолой)
- Рукописне собрание (ф. 188), оп. 1, од. зб. 957 (Ірмолой)
- Син. тип. 84 (Мінея служб. XII), 89, 91 (Мінея служб. XI), 92 (Мінея служб. XI), 96 (Мінея служб. XII), 100 (Мінея), 130, 131 (Мінея празн. неvm. — Ільїна книга), 137 (Тріодь Мойсея Киянина), 138 (Тріодь), 139 (зб. літург. і Стихирар неvm.), 145 і 152 (Стихирар неvm., один роз'єдн. список), 147 (Стихирар неvm.), 148 (Стихирар неvm.), 159 і 150 (дві частини одного Ірмологіона неvm.)
- РГБ — Волок. 241 (Тріодь), 249 (Ірмолой кулізм. XVI ст.)
- Григ., 33 (Мінея служб. VIII), 37 (част. Ірмологіона неvm.), 42 (Мінея празн.), 45 (Мінея празн.), 47 (Стихирар неvm.)
- Костромської обл. б-ки, 173 (Ірмолой)
- Лукаш., 75, 76, 77, 78, 79, 82 (ірмолої)
- Муз., 1366, 3053, 5407, 7753, 8608 (ірмолої)
- ОИДР, 107 (Кондакар неvm.), 248 (Ірмолой)
- ОР, 452, 454 (ірмолої), 740 (Стихирар неvm.); поступл. 1969 г. 5/4, 5/5 (ірмолої)
- Разум., 86, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98 (ірмолої)
- Разумовського арх. (ф. 380), 10/18, 10/19 (матеріали описів нотних рукописів, біограми церковних співців)
- Тихонр., 521 (Ірмолой)
- Тр.-Серг., 23 (Кондакар неvm.), 454, 456, 457 (ірмолої)
- Трет. гал., К-5349 (Типографський кондакар неvm.)

- Мукачів** — Прив. зб. Ігоря Задорожного (2 ірмолої)
- Одеса** — ОНБ, ф. I, 4 (Мінея празн.), 5 (Мінея празн.), 95, 96 (ірмолої), 97 (уривок Благовіщенського кондакаря невм.)
- Остріг** — Острозький іст.-культ. запов., КН 2623, 14515, 15147, 21547, 25741, 25742, 25743, 25744, 25745 (ірмолої)
- Париж** — Національна б-ка, гр. 1808 (Стихирар руський, уривок)
- Перемишль** — Прив. зб. Богдана Ладизинського, 4, 5 (ірмолої)
MZR — st.-cerk. 30, 31, 32, 3794, 4613, 4614 (ірмолої)
- Пловдив** (Болгарія) — Народна б-ка, № 53 (Тріодь)
- Прага** — НК, XVII, F.61; XVII, I.26 (ірмолої)
Національний музей, ms 207 (Стихирар невм.)
Б-ка Карлового університету, ms XVII, L 16 (Ірмолой)
- Путна** (Румунія) — Б-ка монастиря, ms 55 (Ірмолой)
- Рязань** — Государственный музей-заповедник, П-15.8935 (Ірмолой)
- Санкт-Петербург** — БРАН, Арханг. певч. (ф. 1), 88 (Ірмолой)
Дмитр., 28 (Ірмолой), 44 (Стихирар невм.)
Эрм., 5 (Ірмолой)
Калужн., 15 (Ірмолой), 19 (Стихирар невм.), 65, 67 (ірмолої)
Колобова (ф. 10), 668, 670 (ірмолої)
Осн. 1.3.31 (Ірмолой), 4.5.9 (Тріодь), 4.5.13 (Тріодь), 4.5.16 (Тріодь), 4.5.17 (Тріодь), 4.7.12, 4.7.15 (ірмолої), 13.1.4 (Тріодь), 32.13.28 (Ірмолой), 34.7.6 (Стихирар невм.)
Петруш., 1 (Матеріяли описів львівських збірок)
Плюшк., 253 (Ірмолой)
Сев., 47.2 (Тріодь)
Срезн., 59 (Мінея празн.), 69 (Стихирар невм.)
Тек. пост. 271, 326, 717 (Ірмолой)
Финл. 13 (Стихирар невм.)
Духовна академія, собр. Рукописей, 223 Р. (Ірмолой)
ИРЛИ, собр. Перетца, 101, 185, 214 (ірмолої)
Музей історії релігії, собр. Рукописей, 474 (Ірмолой)
Наукова бібліотека Санкт-Петербурзького університету, MS e IV, № 12 (Ірмолой)
РГИА, собр. Синода (ф. 834), оп. 1, од. зб. 1170, 1172, 1173, 1174, 1175, 1176, 1199; оп. 3, од. зб. 3752; оп. 4, од. зб. 1421 (ірмолої);
собр. Преображенского (ф. 1109), оп. 1, од. зб. 94 (листи Дзбановського);
собр. Смоленского (ф. 1119), оп. 1, од. зб. 42 (матеріяли описів нотних рукописів)
РИИИ, собр. Нотных рукописей и редких изданий (ф. 2), оп. 1, од. зб. 841, 842, 844 (ірмолої)
РНБ, собр. Александро-Невской лавры, 99 (Ірмолой)
Бычк. 3664 (Мінея служб. невм., IX ?)
Вяз., F.28 (Ірмолой), F.124/4, 124/10 (уривки Орбельської тріоди)
Кап., F.1, F.4, F.5, F.6, F.7, F.8, F.9, F.10, F.11, F.12; Q.10, Q.13, Q.15, Q.36, Q.63, Q.65, Q.71, Q.74 (ірмолої)
Новое собр. рукописей, поступл. 1937 р., F.15/I (Ірмолой)
ОЛДП, F.84, F.510, F.511, Q.724 (ірмолої)
ОСРК, F.I.474, F.I.648, F.I.819, F.I.863; Q.I.191, Q.I.726, Q.I.1262, Q.I.1263, Q.I.1266, Q.I.1281, Q.I.1460, Q.I.1475; O.I.199 (ірмолої); F.p.I.36 (Мінея Дубровського празн.), F.p.I.68 (Тріодь постна і цв.); F.p.I.72 (Мінея празн.), F.p.I.74 (Тріодь постна і цв.), F.p.I.75 (Тріодь цв.), F.p.I.92 (Тріодь постна і цв.); F.p.I.102 (Орбельська тріодь), F.p.I.680 (Тріодь), Q.p.I.12 19 (Стихирар невм.), Q.p.I.32 (Благовіщенський кондакар невм.), Q.p.I.39 (Стихирар невм.), Q.p.I.40 (Мінея празн.), Q.p.I.65 (Ірмологіон невм.),

- Q.п.I.75 (частина Ірмологіона невм.)
Пог. 8 (Псалтир з невм. вкрапленнями), 40 (Тріодь), 41 (Тріодь), 43 (Кондакар), 45 (Ірмологіон перг. ненотний), 46 (Тріодь), 381, 391, 412, 419, 420 (ірмолої)
Солов., 662/676 (Ірмолой)
СПБДА А.П. 397 (Стихирар невм.)
Соф. 62 (Псалтир з невм. вкрапленнями), Соф. 84 (Тріодь), 85 (Стихирар), 96 (Стихирар), 100 (Тріодь), 188 (Мінея служб. IX–X), 202 (Путятина мінея служб., V), 382 (Мінея празн.), 384 (Стихирар), 385 (Мінея празн. ?), 397 (літургійний зб.)
Тит., 1185, 1902 (ірмолої)
Тихан., 177, 548, 550, 791 (ірмолої)
Финд., оп. 1, № 974 (стаття про київську нотацію)
- Сімферополь** — КМ, 21589 (Ірмолой)
Сінай — ms 45 (Ірмолой)
Сніна (Словаччина) — прив. зб. місцевого свящ. (Ірмолой)
Софія — БАН, 37 (Тріодь постна), 38 (Тріодь постна), 39 (Тріодь постна), 41 (Тріодь)
НБКМ, 93 (Тріодь), 113 (Мінея служб.), 522 (Мінея празн.), 556 (Октоїх), 579 (Тріодь), 933 (Тріодь), 1157 (Тріодь), 1278 (Ірмолой)
Стемфорд, Коннектікут — Укр. епарх. музей, без шифру (Ірмолой)
Стрий (Льв.) — КМ, КВ 217, 816 (ірмолої)
Сянок (Польща) — Muzeum Historyczne, ms 3, 4, 27, 37 (ірмолої)
Muzeum Budownictwa Ludowego, № 13654 (Ірмолой)
Ужгород — НБУУ, Рук. 561, 565, 576, 577 (ірмолої)
КМ, И 457, И 459, И 463/а, И 463/б, И 465, И 467, И 469 (ірмолої)
арх. 8450, арх. 8465 (ірмолої)
Прив. зб. О. Ороса (Ірмолой)
Унівський Успенський м-р (Льв.) — Рук., 1, 38, 42 (ірмолої)
Харків — НБХУ, 581/С. № 445, 590/С. № 447, 1722/С. № 755, 1766/С. № 836 (ірмолої)
ХІМ, КБ 6659 (Ірмолой)
ХНБ, 816281 (Мінея), 819017, 819047, 819066, 819087, 819109, 819111, 819125, 819148, 819158, 819162, 819300, 819515 і 819516, 819517, 819519, 819520, 819521, 819531, 819533, 819536 (ірмолої)
Ченстохова — Jasna Góra, I-216 (Ірмолой)
Чернігів — Історичний музей, АЛ 392, 425, 442, 486, 499, 981, 1519 (ірмолої)
Ясси — Державний архів, ms 180

Бібліографія

- Абрамович Д. *Киево-Печерський патерик* / вступ, текст, примітки. Київ 1931, ²1991.
- Аверинцев С. На границе цивилизаций и эпох: Вклад восточных окраин римско-византийского мира в подготовку духовной культуры европейского средневековья // *Запад и Восток: Исследования, переводы, публикации*. Москва: Наука 1985, с. 5–34.
- Аверинцев С. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва: Наука 1977, ²1997, ³2004.
- Аверинцев С. Предварительные заметки к изучению средневековой эстетики // *Древнерусское искусство: Зарубежные связи* / Институт истории искусств АН СССР. Москва: Наука 1975, с. 371–397.
- Аверинцев С. У истоков поэтической образности византийского искусства // *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции* / Институт истории искусств АН СССР. Москва: Наука 1977, с. 421–454.
- Адрианова В. *Материалы для истории цен на книги в древней Руси XVI–XVIII вв.* [=Памятники древней письменности и искусства, 6]. Санкт-Петербург 1912.
- Адрианова-Перетц В. П. Археографические и источниковедческие труды В. Н. Перетца // *Археографический ежегодник за 1968 год*. Москва 1970, с. 275–280.
- Акопян Левон. Восьмигласие как идея (на примере средневековой армянской гимнодии) // *Православна монодія: Ї богословська, літургична та естетична сутність* [=Науковий вісник НМАУ, 15]. Київ 2001, с. 95–101.
- Александрович В. Мистецьке оздоблення львівських першодрукованих Ірмологіонів // *Καλοφωνία* 1 (2002) 80–103.
- Алексеев А. А. Византийско-славянский профитологий (формирование состава) // *ТОДРЛ* 56 (2004) 46–77.
- Алексеев А. А. Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона «Made in Russia») // *ТОДРЛ* 49 (1996) 278–296.
- Алексеев А. А. «Песнь песней» в древней славяно-русской письменности / Институт русской литературы (Пушкинский Дом). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 2002.
- Алексеев А. А. По поводу статьи Г. Г. Ланта «Еще раз о мнимых переводах в Древней Руси» // *ТОДРЛ* 51 (1999) 442–445.
- Алексеев А. А. Цели и методы текстологического исследования лингвистических источников XI–XVII вв. // *Русистика сегодня: Язык: система и ее функционирование*. Москва 1988.
- Алексеева Г. В. *Византийско-русская певческая палеография: Исследование* / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 2007.
- Алексеева Г. В. *Византийско-русская певческая палеография: Практикум*. Владивосток 2005.
- Алексеева Г. В. *Древнерусское певческое искусство: Музыкальная организация знаменного роспева*. Владивосток 1983.
- Алексеева Г. В. Источник для изучения процессов адаптации византийского пения на Руси // *ПКНО: 1997*. Москва: Наука 1998, с. 297–210.
- Алексеева Г. Компьютерная база данных *Ирмос* // *Musica Humana* 2 (2005) 402–403.
- Алексеева Г. *Проблемы адаптации византийского пения на Руси*. Владивосток 1996.

- Алексеева Г. В. *Проблемы византийско-древнерусской музыкальной палеографии* / Дальневосточный государственный технический ун-т, 20 международный конгресс византинистов. Владивосток 2001.
- Алексей, архим. Список древних рукописных книг, хранящихся в библиотеке Загоровского монастыря Волынской епархии // *Труды XV Археологического съезда в Новгороде*, т. 2. Москва 1916, с. 503–507.
- Амосов А. А. Развитие кириллического письма в России до XV в. // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1985, с. 54–57.
- Амфилохий, архим. *Описание Воскресенской Ново-Иерусалимской библиотеки*. Москва 1876.
- Андриадзе М. Глас как каноническая основа многоголосных песнопений Грузинской Православной Церкви // *Православна монодія, її богословська, літургична та естетична сутність* [=Науковий вісник НМАУ, 15]. Київ 2001, с. 116–125.
- Андриадзе М. Особенности песнопений всенощного бдения в Грузии (на материале литургических и нотописных рукописей // *Гимнология*, кн. 3 (2003) 21–29.
- Антонович Д. Літери-ініціали нотного кондакаря Імперат. СПб. 6-ки, № 32, 4°, пергамент // *Українська музика* (1939/3) 73–75.
- Антонович М. Візантійські елементи в антифонах Української Церкви // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 21–38 (перекл. з: М. Antonowycz. Die byzantinischen Elemente).
- Антонович М. Дещо про українську церковну монодію та про назви знаменний і київський розспіви // *Збірник на пошану професора д-ра Володимира Янева* [=Науковий збірник УВУ, 10]. Мюнхен 1983, с. 147–170 (перевид.: М. Антонович. *Musica sacra*, с. 71–92).
- Антонович М. Літургійна музика візантійсько-слов'янського обряду // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 14–20 (перекл. з: М. Antonowycz. Die Liturgische Musik).
- Антонович М. *Musica sacra: Збірник статей з історії української церковної музики* / ред. Ю. Ясіновський [=Історія української музики, вип. 3: Дослідження. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів 1997.
- Антонович М. Питоменності українського церковного співу // *Науковий Конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України: Збірник праць Ювілейного Конгресу*. Мюнхен 1988–1989, с. 458–474 (перевид.: М. Антонович. *Musica sacra*, с. 1–13).
- Антонович М. Псалм «На ріках Вавилонських» // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 56–69 (перекл. з: М. Antonowytch. Der Psalm «Super Flumina Babylonis»).
- Антонович М. Українські ірмоси з погляду візантійської теорії музики // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 39–55 (перекл. з: М. Antonowycz. Ukrainische Hirnen).
- Антонович М. Українські співаки на Московщині в 17 ст. // *Записки НТШ*, т. 159: *Збірник на пошану Зенона Кузелі*. Париж 1961, с. 301–315 (перевид.: М. Антонович. *Musica sacra*, с. 186–200).
- Апанович Е. М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *История книги и издательского дела*. Ленинград 1977, с. 22–52.
- Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва 1976, с. 70–86.
- Апанович Е. М. Исторические записки на старопечатных и рукописных древних книгах // *История СССР* (1979/2) 151–161.
- Апанович Е. М. *Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники*. Киев: Наукова думка 1983.
- Арбатский Ю. *Этюды о русской музыке*. Нью-Йорк 1956.
- Аревшатян А. Проблема канонического в армянском духовном песнотворчестве // *Καλοφωνία* 2 (2004) 56–60.

- Арранц М., о. А. А. Дмитриевский: Из рукописного наследия // *Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге*. Санкт-Петербург 1995, с. 120–133.
- Арранц М., иером. Евхологий X века (СПб., гр. 226) из собрания епископа Порфирия (Успенского) // *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции 17–21 ноября 1998 года*, Москва. Москва: Синодальная библиотека Московского Патриархата 1999, с. 94–101.
- Арранц М. *Евхологий Константинополя в начале XI века*. Рим — Москва 2003.
- Артамонов Г. *О русском безлинейном и в частности хомовом пении* // *Труды КДА* (1876/1) 168–199.
- Артамонова Ю. В. Структура и состав древнерусских кондакарей // *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: Материалы*, т. 9. Москва 1999, с. 212–221.
- Артамонова Ю. В. Изучение древнерусских кондакарей: Магия источника // *Культура Тихоокеанского побережья: Материалы III Международной научно-практической конференции «Новое видение культуры мира в XXI веке», 30 сентября — 3 октября 2005 г.* / ред. Галина Алексеева. Владивосток 2005, с. 136–141.
- Артамонова Ю. В., Заболотная Н. В. Принципы организации каталога древнерусских песнопений // *Монастырская традиция в древнерусском певческом искусстве: К 600-летию основания Кирилло-Белозерского монастыря* / уклад. Н. Б. Захарьина, А. Н. Кручинина. Санкт-Петербург 2000, с. 243–256.
- Атанасов А. *Византийски музикални ръкописи в България: Репертоар, I: Средновизантийски Стихирар XII–XIV в.* / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев». София 2003.
- Багрий А. *В защиту ценностей духа: Из отчета по сохранению памятников старины, искусства и культуры в районе военных действий*. Самара 1918.
- Бажанський П. *Історія руского церковного пінія*. Львів 1890 (окр. видр. з: *Душпастьор*, 4 (1890/12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21) 368–375, 406–413, 440–444, 458–466, 496–503, 522–530, 564–573, 589–599, 624–635, 650–661).
- Балецкий Э. Эгерский рукописный ирмологий // *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae* 4 (Budapest 1958/3–4) 293–323.
- Балик І. Б., ЧСВВ. «Катафалк чернечий» василіян XVII–XVIII ст. (рукописна збірка життєписів Василіян) // *АОСВМ (Записки ЧСВВ)*, т. 12 (1985) 267–310.
- [Балик І. Б.]. Рукописи Перемиської греко-католицької капітули в Народовій бібліотеці у Варшаві // *Богословія* 37 (1973) 193–213; 38 (1974) 237–243.
- Барсов Е. *Описание актов архива Марковича* [=ЧОИДР, кн. 2]. Москва 1884.
- Безсонов П. Судьбы нотных певческих книг // *Православное обозрение* (1864/5) 27–53, (1864/6) 92–130.
- Белецкий П. А. А. И. Белецкий — византинист // *Античность и Византия* / ред. Л. А. Фрейберг. Москва: Наука 1975, с. 399–409.
- Белоконь Е. А. Традиция описания рукописных книг и создание CD-ROM-ов // *Мир старообрядчества*, 4. Москва 1998, с. 81–101.
- Белокуров С. *Арсений Суханов*, част. 1. Москва 1891.
- Белоненко А. М. Бражников — исследователь древнерусской профессиональной музыки // *Проблемы истории и теории древнерусской музыки*. Ленинград: Музыка 1979, с. 73–98.
- Бельчиков Н. В., Бегунов Ю. К., Рождественский Н. П. *Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей*. Москва — Ленинград 1963.
- Беляев В. М. *Древнерусская музыкальная письменность: Исследование*. Москва: Советский композитор 1962.

- Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в Библиотеке музея при Киевской духовной академии // *Труды КДА* (1881/7) 1–24; (1881/8) 25–76; (1881/9) 77–81, приложение (окр. відб.: Киев 1884).
- Бирчак В. Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Ігоревім» // *Записки НТШ*, т. 95 (1910) 5–29; т. 96 (1910) 5–32.
- Білецький О. І. Перекладна література візантійсько-болгарського походження // Олександр Білецький. *Зібрання праць у п'яти томах*, т. 1: *Давня українська і давня російська літератури*. Київ: Наукова думка 1965, с. 128–187.
- Білиловський Цезар (Бурсак). Роля дяків у розвитку української культури // *Голос дяків* (1932/1).
- Блинська М. *Сидір Воробкевич*. Київ: Музична Україна 1982.
- Блокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка // *Προσφώνησις: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / уклад. Богдан Якимович [=Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 5]. Львів 1998, с. 117–124.
- Бобков Е. А. К вопросу об историографии и задачах исследования памятников древнерусских музыкальной письменности // *Труды Московского государственного историко-архивного института* 24 (1966) 73–85.
- Богдановић Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд 1982.
- Богдановић Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, т. 1–2. Београд 1978.
- Богдановић Д. Ћирилска палеографија и кодикологија у Југославији // *Археографски прилози* 1 (1979) 39–44.
- Богомолова М., Кобяк Н. Описание певческих рукописей XVII–XX вв. Ветковско-Стародубского собрания МГУ // *Русские письменные и устные традиции и духовная культура*. Москва 1982, с. 162–227.
- Болховитинов Е. *Историческое разсуждение вообще о древнем христианском богослужбеном пении и особенно о пении Российской церкви, с нужными примечаниями на оное*. Воронеж 1799 (перевид.: Санкт-Петербург 1804; Москва 1814; Санкт-Петербург 1823 [=Исторические разсуждения, читанные в собрании Санкт-Петербургской Александроневской академии, с. 218–246]; *PMГ* (1897/7–8) 1020–1036.
- Болховитинов Е. О русской церковной музыке // *Отечественные записки* (Санкт-Петербург 1812/13) 145–157 (перевид.: *ЖМНП* (1839/8); *Странник* (1871/4) 115–120).
- Бондаренко В., Ганнік К., Ясіновський Ю. *Репертуар української і білоруської сакральної монодії: Комп'ютерна база даних*. Львів: Видавництво УКУ 2003.
- Боржковский В. Предание и песня об экзамене дяка в старинной Малороссии // *Киевская старина*, 37 (1892/6) 457–458.
- Боянівська М. Б. Колекція рукописних книг НТШ // *Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозиуму*, Львів, 8–9 червня 1989 р. Львів 1990, с. 135–136.
- Боянівська М. Переписувачі книжок як культурні діячі України: XV — перша половина XVII ст. [Львів] 1994.
- Боянівська М. Причинок до створення словника українських книжників XI–XVIII ст. // *Рукописна Україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Львів, 20–21 вересня 1996 року. Львів: ЛНБ 1999, с. 333–342.
- Боянівська М. Світські переписувачі книжок в українській книжній культурі XV — середини XVII століть // *Записки НТШ*, т. 233: *Праці історично-філософської секції* (1997) 239–250.

- Бражников М. Архивная обработка певческих рукописей // *Вопросы архивоведения* (Москва 1965/2) 50–59.
- Бражников М. *Благовещенский кондакарь*: Вступительная статья к фотовоиспроизведению рукописи / Государственная публичная библиотека им. М. Е. Щедрина. Ленинград 1955.
- Бражников М. В. *Древнерусская теория музыки: По рукописным материалам XV–XVII веков* / Институт истории искусств Министерства культуры СССР. Ленинград: Музыка 1972.
- Бражников М. В. *Лица и фиты знаменного распева*: Исследование / ред. Н. Серегина, А. Крюков. Ленинград: Музыка 1984.
- Бражников М. В. Певческие рукописи собраний Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского // *Рукописные собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Архив Д. В. Разумовского: Описания* / ред. И. М. Кудрявцев. Москва 1960, с. 6–22.
- Бражников М. В. *Русская певческая палеография* / ред. Н. С. Серегина / Российский институт истории искусств. Санкт-Петербург 2002.
- Бубнов Ю. Русские и славянские пергаменные рукописи библиотеки АН СССР // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей и редкой книги* / Библиотека Академии Наук СССР. Ленинград: Наука 1978, с. 195–220.
- Бугославский Г. Волынские рукописные евангелия и апостолы // *Труды IX Археологического съезда в Вильне*, т. 2. Москва 1897, с. 277–307.
- Будовниц И. У. *Словарь русской, украинской и белорусской письменности до XVIII века* Москва: Изд. АН СССР 1962.
- «Бурсак» (Цезар Білиловський). Роля дяків у розвитку української культури // *Голос дяків* (1932/1).
- Бучинський Дмитро. *Еспанський свідок нашої музичної культури*. Йорктон Саск.: Друкарня «Голос Спасителя» 1958 (перевид, з *Логосу*).
- Былинин В. К. К проблеме стиха славянской гимнографии (X–XIII вв.) // *X Международный съезд славистов: Славянские литературы: Доклады советской делегации*. Москва 1988, с. 33–51.
- Василик В. В. *Происхождение канона: История, Богословие, Поэтика*. Санкт-Петербург, изд. Санкт-Петербургского университета 2006.
- Василишин И. *Типикон Исидора Дольницкого и его источники* / Pontificium Institutum Orientale. Roma 2006.
- Васильченко-Михно Г. М. Як співали на Афоні (до питання походження грецького розспіву) // *З історії української музичної культури: Тематичний збірник наукових праць* / упоряд. Ніна Герасимова-Персидська. Київ: Київська консерваторія 1991, с. 25–36.
- Велимирович М. Структура старословенских музичких ирмолога // *Хиладарски зборник 1* (Београд 1966) 139–161.
- Велимирович М. Мелодика канона IX в. св. Димитрию // *Музыкальная культура Средневековья* / ред. Т. Ф. Владышевская / Московская государственная консерватория, вип. 1. Москва 1990, с. 5–24.
- Величковський Іван. *Твори* [=Пам'ятки давньої української літератури]. Київ: Наукова думка 1972.
- Велковска Е. Система на византийските и славянските богослужбени книги в периода на възникването им // *Средновековна Християнска Европа: Изток и Запад (ценности, традиции, общуване)* / ред. В. Гюзелев, А. Милтенова. София 2002, с. 220–236.
- Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир // *Palaeobulgarica* 12 (1988/3) 126–129.

- Велчева Б., Джурова А. Ценен принос към изучаването на славянското средновековно ръкописно богатство // *Palaeobulgarica* 15 (1991/3) 105–106 (рец. на: *Catalog Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library (The Ohio State University)*, т. 1–2 / уряд. і вступ Predrag Matejić, Hannah Thomas. Columbus, Ohio 1989. 1120 с.).
- Вздорнов Г. И. *Исследование о Киевской Псалтыри* [1]. *Киевская псалтырь* [2 — факсимиле]. Москва: Искусство 1978.
- Вздорнов Г. И. Рисунки на полях Типографского Устава // *Древнерусское искусство: Рукописная книга*. Москва 1972, с. 90–104.
- Видашенко М. Йосиф Городецький — засновник східнослов'янського наборного нотодрукування // *Книгознавство та бібліографія*. Київ 1983, с. 146–150 (перевид.: *Καλοφωνία* 1 (2002) 252–255).
- Византия и Восточная Европа: Литургические и музыкальные связи* (К 80-летию доктора Милоша Велимировича) / ред. Ирина Лозовая [=Гимнология, кн. 4]. Москва 2003.
- Визирь Н. П. Коллекция рукописей Киевского университета, хранящаяся в Государственной публичной библиотеке УССР // *Наук. інформ. бюлетень Архівн. управл. УРСР* (1957/1) 99–108.
- Визирь Н. П. Описание рукописей в Центральной научной библиотеке Академии наук УССР // *Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюзной конференции* / ред. М. В. Кукушкина, С. О. Шмидт. Ленинград 1981, с. 160–167.
- Викторов А. *Государственное древлехранилище в термах московского кремлевского дворца*. Санкт-Петербург 1882.
- Вирста А. Византийские истоки средневековой духовной музыки в Киевской Руси // *Тысячелетие введения христианства на Руси 988–1988*. Москва: Институт славяноведения и балканистики 1993, с. 121–123.
- Висоцький В. *Київська писемна школа X–XII ст.: До історії української писемності*. Львів — Київ — Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця 1998.
- Витвицький В. Ходіння по муках: Доля спадщини Дмитра Борзнянського // *Сучасність* (1983/11) 41–47 (перевид.: В. Витвицький. *Музикознавчі праці. Публіцистика* / уряд. Любомир Лехник [=Історія української музики, вип. 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів 2003, с. 224–227).
- Відгуки минулого: О. Кошиць в листах до П. Маценка*. Вінніпег: Культура й Освіта 1954.
- Владимиров П. В. *Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык* [=Памятники древнерусской письменности и искусства, т. 90 / Общество Любителей Древней Письменности]. Санкт-Петербург 1888.
- Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // *Чтения в Обществе Нестора-летописца* (1890/4), отдел 2-й, с. 101–139 (окр. відб.: Киев 1890).
- Владышевская Т. Ф. Византийская музыкальная эстетика и ее влияние на певческую культуру Древней Руси // *Византия и Русь: Памяти Веры Дмитриевны Лихачевой 1937–1981* / відп. ред. Г. К. Вагнер. Москва: Наука 1989, с. 145–159.
- Владышевская Т. Ф. *Музыкальная культура Древней Руси*. Москва: Знак 2006.
- Владышевская Т. Типографский Устав и музыкальная культура Древней Руси XI–XII веков // *Типографский Устав*, т. 3. Москва 2006, с. 111–201.
- Владышевская Т. Типографский Устав как источник для изучения древнейших форм русского певческого искусства // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 4 (1975) 607–620.
- Вознесенский И. *О пении в православных церквах греческого Востока*. Кострома 1895.
- Вознесенский И. *Церковное пение православной юго-Западной России по нотно-линейным ирмологам XVII и XVIII веков*, вип. 1–3, 2-ге вид.: Москва: Из-во П. Юргенсона 1898.

- Возняк М. *Історія української літератури*, т. 1. Львів 1921, ²1992.
- Волков Н. Действительно ли безымянна была большая часть трудов древне-русских переписчиков // *ЖМНП* (1897/11) 70–82 (є окр. відб.).
- Волков Н. В. *Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV вв. и их указатель* [=Памятники древней письменности, 123]. Санкт-Петербург 1897.
- Вольман Б. *Русские печатанные ноты XVIII века*. Ленинград: Музгиз 1957.
- Воробкевич Э.-Е. Ис. *Церковная псалтихія или Пѣснесловъ: Книга благополезная къ изученію церковнаго пѣнія по православному обряду для клириковъ и мірянъ содержащая въ себѣ церковныи напѣвы на (славянскую)-русскую, греческую и болгарскую мелодію*. Львовъ: Накладомъ Юсифа Ебеле и комп. въ Вильне 1896.
- Воробьев. Сөвещание по вопросам описания древнеславянских рукописей // *Археографический ежегодник за 1973 год*. Москва 1974, с. 321–328.
- Воронов А. Д. Древнеславянский канон св. Димитрию Солунскому // *Труды КДА* (1878/10) 147–160.
- Восток — Русь — Запад* / ред. Ирина Лозовая [=Гимнология, кн. 3: Материалы международной научной конференции 15–19 мая 2000 года]. Москва: Прогресс-Традиция 2003.
- Востоков А. Х. *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума*. Санкт-Петербург 1842.
- Галкина, В. Г. Демьянов Н. И. Публикация и описание русских рукописей за рубежом с 1961 по 1965 г.: Библиографический обзор // *Лингвистическое источниковедение*. Москва 1969, с. 202–210.
- Гальченко М. Г. *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избранные работы* / ред. А. А. Турилов [=Труды Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева, 1]. Москва-Санкт-Петербург: Алетей 2001.
- Гальченко М. Г. О некоторых особенностях эстетического оформления текста в древнерусских рукописных книгах // *Palaeoslavica* 9 (2001) 255–264.
- Гальченко М. Г. Об отражении ошибок писцов и писцовой правки текста в лингвистических изданиях древнерусских рукописных книг // *Palaeoslavica* 9 (2001) 273–277.
- Гальченко М. Г. Триодъ Моисея Киянина: палеографический и графо-орфологический анализ // М. Г. Гальченко. *Книжная культура*, с. 28–45.
- Гальченко О. М. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні* / відп. ред. Л. А. Дубровіна / Інститут рукопису НБУВ. Київ 2005.
- Гальченко О. М. Унікальна оправа рукописної книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 31–41.
- Hannick Ch. Начала славянской гимнографии в кирилло-мефодьевскую эпоху // *Thessaloniki — Magna Moravia / Proceedings of the International Conference, Thessaloniki* 16–19. Oct. 1997. Thessaloniki 1999, с. 347–354.
- Ганнік Кр. Слов'яно-руський церковний спів і його візантійські джерела // *Καλοφωνία* 1 (2002) 37–45.
- Гарднер И. *Богослужбное пение Русской Православной Церкви: Сущность, система и история*, т. 1, 2. Jordanville, NY 1978, 1982 (є пізніші перевид.).
- Гаркавец О. *Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії*: Каталог / ред. Омелян Прицак. Київ: Українознавство 1993.
- Гвахария В. А. Музыкальная культура Грузии XI–XII вв. // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 2 (1969) 401–411.
- Георгиева-Куюмджиева Св. За българската музика през XV в. // *Palaeobulgarica* 7 (1983/2) 14–38.

- Георгиевский В. *Флорищева пустынь: Историко-археологическое описание с рисунками*. Вязники 1896.
- Геппенер М. *Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР: Огляд, опис, публікації* / ред. О. А. Назаревський. Київ: Наукова думка 1969.
- Герасимова-Персидская Н. А. Записи на певческих рукописях XVII–XVIII вв. // *ПКНО: 1976*. Москва: Наука 1977, с. 32–41.
- Герасимова-Персидська Н. Київська колекція партесних творів кінця XVII–XVIII ст. // *Українська музична спадщина: Статті, матеріали, документи* / упоряд. Михайло Степаненко, заг. ред. Микола Гордійчук, вип. 1. Київ: Музична Україна 1989, с. 11–17.
- Герасимова-Персидська Н. Львівський Ирмологіон 1700 року як явище музичної культури // *Καλοφωγία* 1 (2002) 19–24.
- Герасимова-Персидская Н. Переход от «знамени» к «киевской квадратной ноте» в музыке юго-западной Руси XVI в. // *Музыка. Культура. Человек: Сборник статей*. Свердловск 1991, с. 58–64.
- Герасимова-Персидська Н. О. Рукописи багатоголосних творів XVII–XVIII ст. у фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР // *Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР*. Київ: Наукова думка 1982, с. 116–129.
- Герасимова-Персидская Н. А. *Русская музыка XVII века — встреча двух эпох*. Москва: Музыка 1994.
- Герасимова-Персидская Н. А. Украинский лицевой Ирмологіон первой половины XVIII в. // *ПКНО: 1984*. Ленинград 1986, с. 254–261.
- Герасимова-Персидська Н. *Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст.* Київ: Музична Україна 1978.
- Герцман Е. Византия и Русь: К проблеме музыкально-художественных контактов в XI–XII веках // *Cyrrilomethodianum* 15–16 (1991–1992) 41–50.
- Герцман Е. В. *Гимн у истоков Нового Завета: Беседы о музыкальной жизни ранних христианских общин*. Москва: Музыка 1996.
- Герцман Е. В. *Греческие музыкальные рукописи Петербурга: Каталог, т. 1: Российская национальная библиотека*. Санкт-Петербург: Глаголь 1996; т. 2: *Библиотека Российской академии наук, архив Российской академии наук, библиотеки Университета и Эрмитажа*. Санкт-Петербург: БРАН 1999.
- Герцман Е. *Петербургский теоретикон*. Одесса: Вариант 1994.
- Гнатенко Л. Графіко-орфологічна системи «Четві Мінеї 1489» року // *Мовознавство* (2010/2) 81–103.
- Гнатенко Л. А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // *Український археографічний щорічник*, вип. 3/4. Київ 1999, с. 103–109.
- Гнатенко Л. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ*: Каталог. Київ 2003.
- Гнатенко Л. *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ*: Каталог. Київ 2007.
- Гнатенко Л. Стихирар мінейний нотований кінця XIII — початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження) // *Старовинна музика: Сучасний погляд*, кн. 3 [=Науковий вісник НМАУ, 61]. Київ 2007, с. 74–81.
- Гнатюк В. Угроруські духовні вірші // *Записки НТШ*, т. 46 (1902) 1–272.
- Гнатюк В. Хоценський співаник Левицьких // *Записки НТШ*, т. 91 (1909) 95–125.
- Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила*, т. 1, 2. Киев 1883, 1888.

- Голубець М. Лаврів: Історико-археологічна студія // *Записки ЧСВВ*, т. 2 (Жовква 1926/1–2) 30–69; (1927/3–4) 317–335.
- Голубець М. Лаврівська поліхромія // *Стара Україна* (Львів 1925/11–12) 188–189.
- Голубець М. Малярі-василяни на тлі західноукраїнського малярства XVIII ст. // *Записки ЧСВВ*, т. 3 (Львів 1930/3–4) 447–466.
- Гончарова В. Канціонал з колекції НТШ у Львові // *Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія і джерела музикознавства* / упоряд. Ю. Ясіновський. Львів 1994, с. 18–19.
- Горбач О. *З історії української церковно-музичної термінології*. Мюнхен: Logos 1965.
- Горбач О. Слов'янські рукописи монастирських бібліотек у Путній і Драгомірній в Румунії // *Богословія* 32 (Рим 1968) 190–199.
- Горбаченко Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України — релігієзнавчо-філософський аспект. Київ: Академія 2001 (рец.: Лидія Динекова // *Palaebulgarica* 26 (2002/1) 122–124).
- Гординський Я. Культура рукописної книжки на Україні в XVI ст. // *Стара Україна* (1924/7–8) 104–108.
- Гординський Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ у Львові // *Записки ЧСВВ*, т. 1, вип. 2–3 (1925) 233–272; т. 1, вип. 4 (1927) 417–478 (окр. відб.: Жовква 1927, вип. 1 [=Бібліотека «Записок Чину Св. Василя Вел.», ч. 5]); т. 3, вип. 1–2 (1928) 40–64; т. 4, вип. 3–4 (1930) 345–376.
- Гординський Я. Рукописний Ірмологіон 1695 р. з ілюстраціями Григорія Залеського // *Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, т. 1. Київ 1928, с. 72–83 (і окр. відб.).
- Горобець В. Й. Мова староукраїнських календарів і календарна поезія XVII–XVIII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (Київ 2005) 25–33.
- [Горский А. В., Невоструев К. И.]. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной (патриаршей) библиотеки, отдел первый: Священное писание*, т. 1. Москва 1855; отд. второй, част. 1–3: *Писания Святых Отцов*. Москва 1857, 1859, 1862; отдел третий, част. 1–2: *Книги богослужбные*. Москва 1869, 1917 [=ЧОИДР, т. 263/4; е окр. відб. останньої част.: Москва 1917]; фототип. перевид.: Wiesbaden: Harrassowitz 1964).
- Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного каталога славянских рукописей // *IV Международный съезд славистов: Славянская филология: Доклады*, т. 2. Москва, с. 397–418 (е окр. вид.: Ленинград 1958).
- Григорьев Н. *Историческое обозрение богослужбных книг греко-российской церкви*. Киев: Типогр. Киево-Печерской лавры 1836; ²Харків 1843; ³випр. доп. Київ 1853.
- Гринчишин Д. Українська рукописна пам'ятка XVI століття «Страждання Христові» (мовні особливості) // *Записки НТШ*, т. 239: *Праці Філологічної секції* (2000) 414–445.
- Гринчишин Д. Четвя 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови // *Записки НТШ*, т. 229: *Праці Філологічної секції* (1995) 251–276.
- Грица С. *Мелос української народної епіки*. Київ: Наукова думка 1979.
- Гринченко Б. *Каталог музея украинских древностей В. Тарновского*, т. 2. Чернигов 1900.
- Гринченко М. *Історія української музики*. Київ: Спілка 1922 (перевид.: Нью-Йорк 1961).
- Грубер Р. *История музыкальной культуры*, т. 1, част. 1. Москва: Гос. муз. изд. 1941.
- Грузинцева Н. В. Триодный Стихирарь в русской певческой практике XII–XVII вв. // *Дни славянской письменности и культуры: Всеросс. научн. конф.: Материалы. Владивосток, 22–23 мая 1998 г / відп. ред. Г. В. Алексеева*. Владивосток 1998, с. 112–121.
- Грушевський М. *Історія України-Руси*, т. 6. Київ — Львів 1907.
- Гусева А. А. Украинский переплет XVII–XVIII вв. // *Книга: Исследования и материалы* 74 (1997) 143–154.

- Гусейнова З. М. *Ирмологий (нотированный): Учебное пособие* / Санкт-Петербургская государственная консерватория. Санкт-Петербург 1995.
- Гусейнова З. М. Октоих нотированный (по материалам рукописей X–XVII вв.) // *Дни славянской письменности и культуры: Всеросс. научн. конф.: Материалы. Владивосток, 22–23 мая 1998 г.* / відп. ред. Г. В. Алексева. Владивосток 1998, с. 128–134.
- Гусейнова З. Особенности описания древнерусских нотированных рукописей XV–XVII веков // *Петербургский музыкальный архив*, вип. 1. Санкт-Петербург 1997, с. 55–59.
- Гусейнова З. Теоретическое пространство древнерусских нотированных рукописей // *Καλοφωνία* 2 (2004) 61–67.
- Гусейнова З. М. *Фитник Федора Крестьянина: Исследование*. Санкт-Петербург 2001.
- Густынская летопись* [=ЧОИДР, 8]. Санкт-Петербург 1848; 2-ге вид.: Санкт-Петербург 2003 [=ПСРЛ, т. 40].
- Гізель Інокентій. *Мир з Богом чоловіку* / упоряд. Лариса Довга [=Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3 томах, т. 1, кн. 2]. Львів: Свічадо 2008.
- Давній український гумор і сатира* / упоряд. текстів, вступна стаття, прим. Леонід Махновець. Київ: Держ. видавн. художн. літер. 1959.
- Даркевич В. *Народная культура Средневековья*. Москва: Наука 1988.
- Два канони на Різдва Христове з нотолінійного Ирмологіону першої чверти XVII століття* / ред. К. Ганнік, Ю. Ясіновський [=Антологія української церковної монодії, вип. 3 / Інститут Літургійних Наук УКУ, Lehrstuhl für Slavistik der Bayerischen Julius-Maximilian-Universität zu Würzburg]. Львів: Видавництво УКУ 2005.
- Демкова Н. С. Древнерусские рукописи и старопечатные книги в некоторых собраниях США // *ТОДРЛ* 34 (1979) 388–405.
- Десницький А. С. *Поэтика библейского параллелизма*. Москва: Библейско-богословский институт им. св. апостола Андрея 2007.
- Десницький А. Семитские истоки византийской литургической поэзии // *Традиции и наследие Христианского Востока: Материалы международной научной конференции / РАН; Правосл. Св.-Тихоновский институт*. Москва: Индрик 1996, с. 209–238.
- Дешица М. Найдавніша пам'ятка партесних творів // *Καλοφωνία* 1 (2002) 112–122.
- Джурова А. *Въведение в славянската кодикология: Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*. София 1997.
- Джурова А. Работна карта за палеографски, кодикологични и консервационни данни (I част) // *Археографски прилози* 18 (Београд 1996) 381–427.
- Джурова А., Велинова В. *Опис на славянските ръкописи от Самоков* / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев» [=Series Catalogorum, 7]. София 2002.
- Джурова А., Станчев К. *Описание славянских рукописей Папского Восточного института в Риме* [=Orientalia Christiana Analecta, 255]. Roma 1997.
- Джурова А., Станчев К., Япунджич М. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София 1985.
- Дзбановський О. Минуте музичної культури на Україні // *Червоний шлях* (1927/11) 243–251.
- Дзбановський О. По київських музеях і бібліотеках // *Музика* (1927/3) 27–28.
- Дикий-Диченко Г. *Дяки і спів церковний колись а тепер*. Львів 1926.
- Дилецький Микола. *Граматика музикальна* / підг. до друку, транскрипція, коментарі Олександра Цалай-Якименко. Київ: Музична Україна 1970.
- Димитрова М. Богослужбната книга миней като музикален извор: гръцки и славянски нотировани миней от XI–XIII в. // *Пяти достоятя: Сборник в памет на Стефан Кожухаров* / Българска Академия на науките: Институт за литература. София: Боян Пенев 2003, с. 601–620.

- Димитрова М. Утринната служба във византийските музикални ръкописи от XIV в. // *Palaeobulgarica* 22 (1998/3) 3–19.
- Динев П. Церковное пение в Болгарии во время I и II государства // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 2 (1969) 9–26.
- Добиаш-Рождественская О. *История письма в средние века: Руководство к изучению латинской палеографии*. Петроград 1923.
- Добрянский Ф. *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских*. Вильна 1882.
- Древлехранилище Пушкинского Дома: Литература 1865–1974 гг.* / уклад. В. И. Малышев. Ленинград: Наука 1978.
- Древнегрузинская профессиональная музыка: Вопросы истории и теории*. Тбилиси 1991.
- Древнерусская литература: Восприятие Запада в XI–XIV веках* / Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН. Москва: Наследие 1996.
- Древнерусские рукописи Пушкинского Дома: Обзор фондов* / уклад. В. И. Малышев. Москва — Ленинград: Наука 1965.
- Древнеславянская литургическая поэзия* (див. *La poesia liturgica*).
- Дубровина Л. *Кодикология та кодикографія української рукописної книги* / Інститут української археографії НАН України. Київ 1992.
- Дубровина Л. А. Супрасльський ірмолой 1601 р.: Деякі аспекти кодикологічного дослідження // *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (Київ 1993) 13–20.
- Дуйчев И. Наказанието на крадеца: Епизоди от Киевопечерския Патерик и житието на Иван Рилски // *Зборник Владимира Мошина* [на пошану 80-ліття]. Београд 1977, с. 75–79.
- Дуйчев И. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества // *ТОДРЛ* 19 (1963) 107–129.
- Духовное братство гломецкое: Статути та інші документи церковного братства у Гломчі (1677, 1785)* / вступ, упоряд. Володимир Пилипович [=«Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, т. 16]. Перемишль 2010.
- Духовное завещание Василия Загоровского // *АЮЗР*, част. 1, т. 1. Киев 1859, с. 67–94.
- Дылевский Н. Ценный археографический справочник: Сводный каталог слав.-русск. рук. XI–XIII вв. // *Palaeobulgarica* 12 (1988/2) 113–119.
- Дядиченко В., Панашенко В. Разработка вопросов украинской палеографии // *Проблемы палеографии и кодикологии в СССР* / відп. ред. А. Д. Люблинская. Москва 1974, с. 30–38.
- Ефимова Н. И. *Раннехристианское пение в Западной Европе VIII–X столетий: К проблеме эволюции модальной системы средневековья* / Московская государственная консерватория. Москва 1998.
- Жолтовський П. Н. Изобразительная графика украинских ирмолов // *ПКНО: 1984*. Ленинград 1986, с. 262–271.
- Жолтовський П. Початки українського шаржу та карикатури // *Жовтень* (1970/3) 120–122.
- Жолтовський П. М. *Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст.* / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук УРСР. Київ: Наукова думка 1988.
- Жолтовський П. М. Словник-довідник художників, що працювали в XIV–XVII ст. на Україні // *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*, вип. 7–8. Київ 1963, с. 189–232.
- Жолтовський П. М. *Українська книга та її оздоблення*. Київ 1926.
- Жолтовський П. М. *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1978.

- Жуковская Л. П. Реймское евангелие: История его изучения и текст / Институт русского языка АН СССР [=Предварительные публикации, вып. 114]. Москва 1978.
- Жуковская Л. П. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника // *Древнерусское искусство: Рукописная книга*, зб. 2. Москва: Наука 1974, с. 58–69.
- Жуковская Л. П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука 1976.
- Жуковська Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст.* / відп. ред. Олекса Мишанич. Київ: Наукова думка 1981, с. 9–935.
- Заболотная Н. В. Триодь Моисея Киянина в аспекте историко-типологического изучения древнерусских рукописей // *Musicae ars et scientia: Книга в честь 70-ліття Н. О. Герасимової-Персидської* [=Науковий вісник НМАУ, 6]. Київ 1999, с. 100–109.
- Заболотная Н. В. *Церковно-певческие рукописи Древней Руси XI–XIV веков: Основные типы книг в историко-функциональном аспекте* / Российская академия музыки имени Гнесиных. Москва 2000.
- Заболотная Н. В., Артамонова Ю. В. Историко-типологический подход к организации каталога древнерусских певческих книг // *Келдышевский сборник: Музыкально-исторические чтения памяти Ю. В. Келдыша*. 1997 / упоряд. С. Г. Зверева. Москва 1999, с. 57–61.
- Заболотная Н. В., Артамонова Ю. В. Принципы организации компьютерного каталога древнерусских песнопений // *Монастырская традиция в древнерусском певческом искусстве: К 600-летию основания Кирилло-Белозерского монастыря* / уклад. Н. Б. Захарьина, А. Н. Кручинина. Санкт-Петербург 2000, с. 243–256.
- Залеский М. Основи візантійської ритміки // *Альманах українських богословів* / зібрав Антін Стельмах. Львів: Накл. «Читальні українських богословів ім. М. Шашкевича» 1914, с. 180–228.
- Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії мистецтва // *Культура і мистецтво* (Львів 1939/1) 5–16.
- Залозецький В. *Огляд історії старохристиянського мистецтва* [=Праці Греко-католицької Богословської Академії у Львові, 13]. Львів 1934.
- Запаско Я. *Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.* / ред. П. М. Жолтовський. Львів: Видавництво Університету 1971.
- Запаско Я. *Мистецтво української рукописної книги*. Львів 1993.
- Запаско Я. *Мистецькі рукописні пам'ятки України* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 1997.
- Запаско Я. П. *Орнаментальне оформлення української рукописної книги*. Київ: Видавництво Академії Наук УРСР 1960.
- Запаско Я. П. *Ошатність української рукописної книги*. Львів: Фенікс 1998.
- Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // *Записки НТШ*, т. 225: *Праці Історично-філософської секції* (Львів 1993) 185–193.
- Запаско Я. П. *Українська рукописна книга* [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Світ 1995.
- Запаско Я., Ісаєвич Я. *Каталог стародруків, виданих на Україні*, кн. 1: 1574–1700; кн. 2, част. 1: 1701–1764; част. 2: 1765–1800 [=Пам'ятки книжкового мистецтва]. Львів: Вища школа 1981, 1984.
- Захарчишин П. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 1. Київ 1964, с. 189–193.
- Захарьина Н. Б. Нотные издания Св. Синода 1772 г.: К проблеме соотношения рукописной и печатной традиции // *Петербургский музыкальный архив: Сборник статей и*

- материалов / упоряд. і відп. ред. Л. Г. Данько, Т. З. Сквирская, вип. 1. Санкт-Петербург 1997, с. 68–73.
- Захарьина Н. Б. *Русские богослужебные певческие книги XVIII–XIX веков: Синодальная традиция*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение 2003.
- Зема Валерій. «Древо самого раю»: До початків київських культів // *Український історичний збірник*, вип. 12. Київ 2009, с. 30–41.
- Зінченко Вікторія. Принципи фіксації фітних розспівів в українських нотолінійних ірмологіонах кінця XVI — початку XVIII століть // *Старовинна музика: сучасний погляд = Ars medievalis — ars contemporalis* [=Науковий вісник НМАУ, 41, кн. 2]. Київ 2006, с. 136–150.
- Зінченко С. Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // *Записки НТШ*, т. 240: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін* (2000) 457–470.
- Зінченко С. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях львівської та перемишльської єпархій XV–XVII століть // *Рукописна і стародрукована книга: Збірник наукових праць*. Львів 2006, с. 113–141.
- Зінченко С. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // *Рукописна та книжкова спадщина України* 4 (Київ 1998) 113–118.
- Иадор (Илларион Ткаченко). История Киево-Печерского лаврского роспева // *РМГ* (1907/3) 99–102.
- Ибоя М. Неппер. Влияние византийской культуры в Затисском крае Венгрии и вопросы болгарского посредничества: Новые данные в связи с археологическими находками // *Palaeobulgarica* 11 (1987/2) 41–45.
- Иванов С. А. Когда в Киеве появился первый христианский храм? // *Славяне и их соседи*, вип. 11: *Славянский мир между Римом и Константинополем*. Москва: Индрик 2004, с. 9–18.
- Иванова Кл. *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*. София 1981.
- Игнатъева А. А. Певческие рукописи коллекции Ново-Иерусалимского монастыря (ГИМ. Синодальное певческое собрание) // *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: Материалы*, т. 11. Москва 2001, с. 428–437.
- Ильина книга: Древнейший славянский богослужебный сборник: Факсимильное воспроизведение рукописи, билинейно-спатическое издание источника с филолого-богословским комментарием* / підг. Евгений Верещагин / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Индрик 2006.
- Ильина книга: Рукопись РГАДА, Тип. 131: Лингвистическое издание / подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели* В. Б. Крысько / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Идрик 2005.
- Инструкция для составления каталогов древних славянских рукописей // *Slavia* 32 (1963/2) 240–249.
- Инструкция по описанию славяно-русских рукописей XI–XIV вв. для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР* / уклад. Л. П. Жуковская, Н. Б. Шеламанова. Москва 1974.
- Ипатьевская летопись* [=Полное собрание русских летописей, т. 2]. Москва 1962, ²1998; див. також: *Ипатьевская летопись* [=Русские летописи, т. 11]. Рязань 2001.
- Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии Наук*, вип. 1: *XIX–XX века*; вип. 2: *XVIII век* / відп. ред. В. П. Адрианова-Перетц. Москва — Ленинград: Изд-во АН СССР 1956.

- Ищенко Д. С. «Устав Студийский» по списку XII в. // *Источники по истории русского языка*. Москва: Наука 1976, с. 109–130.
- Иваннікова Марія. Основні принципи атрибуції та методика описування рукописних збірок (на прикладі світської книги) // *Рукописна і стародрукована книги: Збірник праць*. Львів 2006, с. 42–47.
- Иванова Л. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені Вернадського* 6 (2001) 289–294.
- Исаевич Я. Братства і українська музична культура XVI–XVIII ст. // *Українське музикознавство* 6 (Київ 1971) 48–57 (передрук: *Καλοφωνία* 1 (2002) 8–18.
- Исаевич Я. Д. *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1966.
- Исаевич Я. Д. *Джерела до історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1972.
- Исаевич Я. Дрогобич у XVII–XVIII ст.: 3 джерел про побут і культуру міського населення // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 8. Дрогобич 2004, с. 198–207.
- Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынского княжества // *Вопросы истории* (1973/2) 92–107.
- Исаевич Я. Маргіналії — важливе джерело історії та культури // Я. Д. Исаевич. *Літературна спадщина Івана Федорова*. Львів 1989, с. 142–143.
- Исаевич Я. Минуле, сучасне й майбутнє народу: Проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка // *Записки НТШ*, т. 221: *Праці Філологічної секції* (1990) 47–56.
- Исаевич Я. Мовний код культури // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*, т. 1: *На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського*. Дніпропетровськ 1997, с. 290–307.
- Исаевич Я. Д. Памятники письменности Киевской Руси в старопечатных изданиях // *Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность*. Киев: Наукова думка 1987, с. 63–68.
- Исаевич Я. *Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми* / відп. ред. Ю. Ясіновський / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Місіонер 2002.
- Історія українського мистецтва в шести томах*, т. 1 / Академія наук УРСР. Київ 1966.
- Історія української культури в п'яти томах*, т. 1: *Історія культури давнього населення України*, т. 2: XIII — середина XVII ст. Київ: Наукова думка 2001.
- Історія Української РСР в десяти томах*, т. 1 кн. 1. Київ: Наукова думка 1977.
- Йовчева М. Гимнографическое наследие Кирилло-Мефодиевских учеников в русской книжности // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2002/8) 100–112.
- Йовчева М. Древнеславянский Октоих: реконструкция его состава и структуры // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / ред. Hans Rothe, Dagmar Christians [=NRWakW Abh, 117; Patristica slavica, 15]. Paderborn — München — Wien — Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, с. 50–75.
- Йовчева М. Композиция на неделните служби в Солунския октоих // *Palaeobulgarica* 21 (1997/4) 37–71.
- Йовчева М. Солунский октоих в контекста на южнославянските октоиси до XIV век // *Кирило-Методиевски студии* 16 (София 2004) 9–15.
- Јаковљевић А. Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара // *Хиландарски зборник* 4 (Београд 1978) 193–233.
- К вопросу о составлении Сводного каталога славянских певческих рукописей, хранящихся в СССР*. София: Съюз на българските композитори 1972.

- Казанцева М. Ирмологий и древнерусская музыкальная теория XVII в. // *Гимнология*, кн. 1, част. 2 (2000) 263–273.
- Казанцева М. Музыкальная поэтика певческой книги Ирмологий (к постановке проблемы) // *Музыкальная культура православного мира: Традиции, теория, практика*. Москва 1995, с. 170–179.
- Казанцева М. Г. Эволюция книги Ирмологий в певческой практике древней Руси (XII–XVII вв.) // *Дни славянской письменности и культуры: Всеросс. научн. конф.: Материалы. Владивосток, 22–23 мая 1998 г.* / відп. ред. Г. В. Алексеева. Владивосток 1998, с. 121–128.
- Калиганов И. Музыкально-гимнографические памятники Георгию Новому и Иоанну Новому // *Palaeobulgarica* 11 (1987/1) 46–61.
- Канон на В'їхання Господне в Єрусалим руського і болгарського напівів з рукопису кінця XVI століття* [=Антологія української церковної монодії, вип. 2 / Інститут Літургійних Наук УКУ, Lehrstuhl für Slavistik der Bayerischen Julius-Maximilian-Universität zu Würzburg]. Львів: Видавництво УКУ 2003.
- Карабинов И. *Постная Триодь: Исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов*. Санкт-Петербург 1910.
- Карастоянов Б. *Песнопения за св.св. Кирил и Методий в невменни извори от XII–XX век*. София 1993.
- Карский Е. Ф. Отчет ординарного профессора Евфимия Карского о научных занятиях в библиотеках Москвы, Троице-Сергиевой Лавры и Слуцка в течение летних месяцев 1898 года // *Варшавские университетские известия* (1898/9) (е окр. відб.).
- Карский Е. *Славянская кирилловская палеография*. Москва 1928.
- Кастро Иоанн де. *Метод греко-славянского церковного пения испанца Иоанна де Кастро...* / перевод и издание Иван Вознесенский. Москва — Лейпциг 1899.
- Каталог арабских рукописей* / уклад. А. В. Савченко / Центральна Наукова бібліотека АН УРСР. Київ 1988.
- Каталог выставки XII Археологического съезда в Харькове*: Отдел рукописей. Харьков 1902.
- Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов 1908.
- Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Національної Академії Наук України*, вип. 2: *Видання друкарень Острога, Дермані, Стратина, Крилоса, Угорець, Рохманова* / уклад. Віра Фрис. Львів 1996.
- Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов* / уклад. И. Л. Жучкова, Л. В. Мошина, А. А. Турилов, ред. А. А. Турилов. Москва: Древлехранилище 2000.
- Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в РГАДА* / ред. Л. В. Мошкова, вип. 1: *Апостол–Кормчая*. Москва: Древлехранилище 2005.
- Квирикашвили Л. Вопрос о второй песне гимнографического канона // *Известия АН Грузинской ССР: Серия языка и литературы* (Тбилиси 1977/1) 69–77.
- Кекелидзе К. *Иерусалимский канонарь VII века*. Тифлис 1912.
- Кекелидзе К. К вопросу о важности и современности разработки памятников древне-грузинской церковной, в частности — литургической письменности // *Труды КДА* (1908/11) 427–435.
- Кекелидзе К. *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*. Тбилиси 1908.
- Келдыш Ю. К проблеме происхождения знаменного распева // *Musica Antiqua Europaе Orientalis: Acta scientifica* 4 (1975) 505–519.

- Келдыш Ю. Об изучении древнерусской музыки в СССР // *Musica slavica: Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas* / hrsg. Elmar Argo. Warszawa – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1977, с. 5–15.
- Кеннеді-Грімстед П., за участю Геннадія Боряка. *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв* / Археографічна комісія НАН України, Український Науковий Інститут Гарвардського університету. Львів: Фенікс 1992.
- Кипріяні І. Церковні піснопінія, їх назви і значінє // *Дяківський глас* (1896/1, 2; 1898/1, 2, 3, 5, 6, 7; 1899/1, 2, 3, 4; 1900/1).
- Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України*: Каталог, т. 1: XI–XVI ст. / уклад., голов. ред., передмова М. М. Кольбух, уклад. Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан, І. Я. Патер, І. Р. Сус, Г. В. Чуба. Львів: Оріяна-Нова 2007.
- Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе*: Каталог / уклад. Надежда Морозова. Vilnius 2008.
- Кисилева Л. И. *Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспекты* / ред. А. Д. Люблинская, А. Н. Немилов. Ленинград: Наука 1985.
- Кисилевський К. Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка // *Записки НТШ*, т. 161 (Нью-Йорк — Париж 1953) 11–36.
- Кисилевський К. *Українське мовознавство в останній добі* [=Праці Філософічно-філологічного Факультету Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи]. Рим 1973.
- Кіндратюк Б., Ясіновський Ю. Данило Романович і літописний Митуса // *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 2 / відп. ред. Ярослав Ісаєвич / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2008, с. 158–166.
- Кісь Я. *Палеографія*. Львів: Вид-во Львівського університету 1975.
- Клепиков С. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // *История книги и издательского дела*. Ленинград 1977, с. 53–61.
- Клименко Е. С. Музична знаменна рукописна книга кириличного письма XVI–XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Рукописна та книжкова спадщина України* 9 (Київ 2004) 188–202.
- Клименко Е. С. Музичні знаменні рукописи поморської традиції в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Рукописна та книжкова спадщина України* 11 (Київ 2007) 200–213.
- Клименко Е. С. Основні принципи опису музичної знаменної рукописної книги кириличного письма XII початку XX ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (Київ 2005) 290–301.
- Климентій Зіновійв. *Вірші. Приповісті посполиті* / підг. тексту І. П. Чепіга, вступ. стаття В. П. Колосова, І. П. Чепіга, іст.-літер. коментар В. П. Колосова, відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка 1971.
- Кніга Беларусі: 1517–1917*: Зводный каталог / уклад. і ред. Георгій Галенчанка (розділ стародруки) та ін. Мінск 1986.
- Князевская О. Об употреблении буквы «ѿ» в некоторых древних украинских рукописях // *Рукописна Україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 20-21 вересня 1996 року. Львів: ЛНБ 1999, с. 361–362.

- Кобяк Н. А., Морозова Н. А., Турилов А. А. Кирилловские рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne*, т. 2. Kraków 1997, с. 41–112.
- Кобяк Н., Поздеева И. *Славяно-русские рукописи XIV–XVII веков научной библиотеки МГУ (поступления 1964–1984 годов)*. Москва 1986.
- Кодов Хр., Райков Б. Принципи и методи на описване на славянските ръкописи с оглед на съставяне каталог на българските ръкописи от XI до XVIII век: Исторически преглед и методически указания // *Известия НБКМ* 14 (1976) 55–80.
- Кодов Христо, Райков Божидар, Кожухаров Стефан. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, т. 1. София: Държавно издателство «Свят» 1985.
- Кожухаров С. Нотни начертания в Орбелския триод — среднобългарски книжовен паметник от 13 в. // *Български език* (1974/ 4) 324–341.
- Кожухаров С. Октоих // *Кирило-Методиевска Енциклопедия*, т. 2. София 1995, с. 846–848.
- Кожухаров С. Палеографски проблеми на Θ-нотацията в среднобългарските ръкописи от 12–13 век // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 228–233.
- Кожушний О., прот. *Преподобний Роман Солодкопівець і візантійська гімнографія III–VIII століть*. Київ: Українська Православна Церква 2009.
- Козицький П. *Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування* / ред., комент., вступ Онисія Шреер-Ткаченко. Київ: Музична Україна 1971.
- Козлов В. П. *Колумбы российских древностей*. Москва: Наука 1981.
- Колесов В. В. Средневековый текст как единство поэтических средств языка // *ТОДРЛ* 50 (1997) 93–98.
- Коллекция древнерусских церковных рукописей*: Каталог / уклад. Г. М. Малинина, И. А. Скворцова, Е. А. Смыка / Научная музыкальная библиотека имени С. И. Танеева МГК. Москва 1995.
- Колосова В. Функції віршів в українських стародруках кінця XVI — першої половини XVII ст. // *Українське літературне барокко*. Київ 1987, с. 146–155.
- Колесса О. Лаврські пергамяні листки з XII–XIII в. // *Записки НТШ*, т. 53 (1903, с. 1–26 (другої пагінації)).
- Кольбух М. Історія формування збірки кирилических рукописних книг відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (Київ 2005) 263–276.
- Компютерна обробка на средновековни славянски ръкописи*: Първа Международна конференция, 24–28 юли 1995, Благоевград, България. Доклади. София 1995.
- Кон О. О. *Наукова спадщина Л. П. Жуковської — історика російської мови та писемності*: Автореф. дис. канд. філол. наук. Харків 2001.
- Кондра С. Особливості нотографії // *Бібліологічні вісті* (1928/1) 63–78 (репр. перевид.: Львів 2000).
- Конотоп А. Древнейший памятник украинского нотоплинейного письма — Супрасльський ирмологийон 1598–1601 гг. // *ПКНО: 1974*. Москва 1975, с. 285–293.
- Конотоп А. К вопросу расшифровки нотоплинейных памятников XVII века // *Советская музыка* (1973/7) 78–85.
- Конотоп А. О некоторых принципах прочтения русских нотоплинейных рукописей XVI–XVII веков // *Теоретические наблюдения над историей музыки*. Москва 1978, с. 200–235.
- Конотоп А. Об одном музыкально-палеографическом признаке «царского» Ирмология 1680 г. // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 5 (1978) 531–541.
- Конотоп А. Супрасльський ирмологий 1638–1639 гг. // *ПКНО: 1980*. Ленинград 1981, с. 233–240.

- Конотоп А. Супрасльський ірмологіон [1598–1601 гг.] // *Советская музыка* (1972/ 2) 117–121.
- Корній Л. Проблеми джерелознавства української музичної культури: безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст. // *Студії мистецтвознавчі* (Київ 2005/2) 7–14.
- Корній Л. П., Дубровіна Л. А. *Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмологів України кін. XVI–XVII ст.* Київ 1998.
- Корній Л. П., Дубровіна Л. А. Турійський ірмолог початку XVII ст. — стародавня пам'ятка церковного співу в Україні // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 22–30.
- Корпус записей на старопечатных книгах*, вип. 1: *Записи на книгах кириллического шрифта, напечатанных в Москве в XVI–XVII вв.* Санкт-Петербург 1992.
- Костюхина Л. Записи XIII–XVIII вв. на рукописях Воскресенского монастыря // *Археологический ежегодник за 1960 год.* Москва 1962, с. 273–290.
- Костюхина Л. М. *Книжное письмо в России XVII века / Государственный исторический музей.* [Москва 1974].
- Коць-Григорчук Л. *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору.* Львів: НТШ 2002.
- Коць-Григорчук Л. Особа автора Львівського Ірмолога кінця XVI — початку XVII ст. (походження, освіта) // *Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць*, вип. 4 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2003, с. 119–131.
- Кошиць О. *Про українську пісню й музику.* Нью-Йорк 1970 (репр. перевид.: Київ 1993).
- Кошмидер Э. И. Об издании древнеславянских певческих рукописей // *Вопросы языкознания* (1963/4) 145–147.
- Крашенинникова О. А. Древнерусские Октоихи XIV века и проблема типологии гимнографических рукописей // *Герменевтика древнерусской литературы XI–XIV вв.*, вип. 5. Москва 1992, с. 301–315.
- Крашенинникова О. А. Древнерусский Октоих конца XII — начала XV века и его отношение к византийскому Октоиху // *Гуманитарная наука в России: Филология, Литературоведение, Культурология, Лингвистика, Искусствознание.* Москва 1996, с. 37–45.
- Крашенинникова О. А. *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII–XV веков /* Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН. Москва: Языки славянских культур 2006.
- Крашенинникова О. А. К истории формирования седмичных памятей Октоиха // *Богословские труды* 32 (Москва 1996) 260–268.
- Крашенинникова О. А. Октоих и Параклит (к истории двух названий одной литургической книги) // *Герменевтика древнерусской литературы*, вип. 6, част. 2. Москва 1993, с. 398–406.
- Крашенинникова О. А. Ранневизантийские источники славянского Октоиха XIII–XIV веков // *Гимнология*, кн. 1, част. 1 (2000) 114–123.
- Крашенинникова О. А. Рукописные Октоихи XIII–XIV веков и проблема ранних славянских переводов гимнографических текстов // *Филологические науки* (1993/4) 3–10.
- Крашенинникова О. А. Три канона из Октоиха Климента Охридского: Неизвестные страницы древнеславянской гимнографии // *Славяноведение* (2000/2) 29–41.
- Кривенко М. Бібліотека «Студіону» у Львові: Переміщення книжкових та рукописних фондів (1940–1947) // *Записки ЛНБ ім. В. Стефаника: Збірник наукових праць*, вип. 13. Львів 2005, с. 247–267.

- Кривко Р. Н. К истории второй песни гимнографического канона: Утраты и интерполяции // *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina: Festgabe für Hans Rothe 80. Geburtstag* / ред. Dagmar Christians, Dieter Stern, Vittorio S. Tomelleri. München — Berlin: Verlag Otto Sagner 2009, с. 229–242.
- Кривко Р. Н. Славянская гимнография IX–XII вв. в исследованиях и изданиях 1985–2004 гг. // *Wiener Slawische Jahrbuch* 50 (2004) 203–233.
- Крикун М. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів: УКУ 2008.
- Кримський А. *Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів*. Львів 1906.
- Кримський А. *Історія Персії та її письменства*, т. 1 [=Збірник історично-філологічного відділу ВУАН 3, 1]. Київ 1923.
- Кримський А. Про Рум'янцівський музей у Москві // *Житє і Слово*, т. 1 (1894/3) 402–417; т. 2 (1894/5) 265–270.
- Кримський А. *Твори в п'яти томах*, т. 4: *Сходознавство*. Київ: Наукова думка 1974.
- Кримський А. *Хафиз та його пісні (бл. 1300–1389) в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі* [=Збірник історико-філологічного відділу ВУАН, 9]. Київ 1924.
- Крымский А. *История арабов и арабской литературы, светской и духовной (корана, фикха, сунны и пр.)*. Москва 1911.
- Крип'якевич П., о. Артистична форма 118 псалма // *Богословский Вістник* (Львів 1900/3) 131–147 (перевид.: *Καλοφωνία* 1 (2002) 283–296).
- Крип'якевич П., о. Про Богородичну гимнографію у грецькій Церкві // *Καλοφωνία* 5 (2010) 114–165 (перекл. з лат.: Кгуриакевуѣ. De hymnographia Mariana).
- Кручинина А. Описание музыкальных рукописей, приобретенных археологическими экспедициями СО АН СССР в 1970–1971 гг. // *Вопросы истории книжной культуры*. Новосибирск 1975, с. 215–234.
- Кръстев В. *Очерци по история на българската музика*. София: Наука и изкуство 1970 (рос. перекл.: *Очерки по истории болгарской музыки* Москва: Музыка 1973).
- Кудрик Б. *Огляд історії української церковної музики* [=Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, 19]. Львів 1937, ²1995.
- Кулаковский Л. *Песнь о полку Игореве*. Москва: Советский композитор 1977.
- Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття // *Труди УНІК* 1 (1926) 5–39 (є окр. відб.).
- Кушнарєв Хр. *Вопросы истории и теории армянской монодической музыки*. Ленинград 1958.
- Куюмджиева С. Музикалните ръкописи в библиотека на Рилский манастир // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 266–271.
- Куюмджиева С. Староболгарские музыкальные памятники // *Palaeobulgarica* 1 (1977/1) 99–102.
- Лабынцев Ю. Неизвестный памятник нотной печати // *Советская музыка* (1983/3) 76–78.
- Лабынцев Ю. Некоторые вопросы кирилловского нотопечатания в Супрасле // *Федоровские чтения: 1978*. Москва 1981, с. 174–175.
- Лавров П. *Кирило та Методий в давньослов'янському письменстві*. Київ 1928.
- Лазарев В. Н. *Русская средневековая живопись: Статьи и исследования*. Москва: Наука 1970.
- Лант Г. Г. Еще раз о мнимых переводах в Древней Руси (по поводу статьи А. А. Алексеева) // *ТОДРЛ* 51 (1999) 435–441.
- Ластоўскі В. *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*. Коўна 1926.
- Лебедев А. *Рукописи церковно-археологического музея импер. Киевской Духовной Академии*, т. 1. Саратов 1916.

- Лебедева И. Н. Кодикология — наука о рукописях // *Вспомогательные исторические дисциплины*, т. 4 (Ленинград 1972) 66–77.
- Лексикон словеноросский Памви Беринди* / підг. тексту, вступна стаття В. В. Німчук. Київ: Видавництво АН УРСР 1961.
- Лисенко Л. В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення опису та реєстрації: До проблеми класифікації джерел // *Рукописна та книжкова спадщина України* 8 (Київ 2003) 216–224.
- Лисоченко І. Д. Огляд архіву П. М. Попова // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 156–168.
- Лисько З. З-під пилу століть [про Надбужанський ірмолой] // *Наші дні* (Львів 1944/2) 7.
- Лисько З. *Музичний словник* / Музичне товариство ім. М. Лисенка. Стрий 1933 (фото-типічний передрук: Київ 1994).
- Лихачев Д. *Текстология: На материале русской литературы X–XVII веков*. Москва — Ленинград 1962; Ленинград: Наука ²1983; Санкт-Петербург ³2004; ⁴2006.
- Лихачев Д. С. «Тресвѣтлое солнце» Плача Ярославны // *ТОДРЛ* 24 (1969) 412.
- Лихачева В. *Искусство книги: Константинополь XI века*. Москва: Наука 1976.
- Літопис Руський: За Іпатським списком* / перекл. Леонід Махновець. Київ: Дніпро 1989.
- Літургія св. Йоана Златоустого з Перемишльського ірмологіона 50–60-х років XVII століття* [=Антологія візантійсько-слов'янської монодії, вип. 7 / Інститут Літургійних Наук УКУ]. Львів: УКУ 2008.
- Логвин Г. Н. *З глибин: Давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть*. Київ: Дніпро 1974 (є вид. англ. мовою).
- Лозовая И. Е. Древнерусский нотированный Параклит в кругу Ирмологиев XII — первой половины XV в.: Мелодические варианты и версии в распеве канонов // *Гимнология*, кн. 1, част. 1 (2000) 217–239.
- Лозовая И. Е. *Древнерусский нотированный Параклитик XII века: Византийские источники и типология древнерусских списков*. Москва: МГК 2009.
- Лозовая И. Е. Древнерусский нотированный Параклитик конца XII — начала XIII века: Предварительные заметки к изучению певческой книги // *Герменевтика древнерусской литературы*, вип. 6, част. 2. Москва 1993, с. 407–425.
- Лозовая И. Е. О системе седмичных канонов Октоиха в ранней литургической традиции // *Гимнология*, кн. 4 (2003) 52–68.
- Лозовая И. Е. Типология древнерусских Параклитов и их отношение к действующему литургическому уставу // *Гимнология*, кн. 3 (2003) 64–73.
- Лосева О. В. О землетрясениях в греческих и древнерусских месяцесловах и об особенностях Холмского евангелия XIII века // *Записки отдела рукописей*, вип. 51 (Москва 2001) 339–349.
- Людоговский Ф. Б. Современный церковнославянский минейный корпус: Состав и структура // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка: <2002–2003>* / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Древлехранилище 2003, с. 500–528.
- Макарий (Булгаков). *История русской церкви*, т. 1. Санкт-Петербург 1857.
- Малинина Г. М. *Древнерусские церковные рукописи в Национальной библиотеке Варшавы*: Каталог. Москва: МГК 2004.
- Мансветов А. Д. *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви*. Москва 1885.
- Марков В. М. *К истории редуцированных гласных в русском языке*. Казань 1964.
- Марков В. М. Путятина минея — древнейший памятник русской письменности // *Slavia* (1968/4) 548–562.

- Мартиненко О. Документи і матеріали про діяльність української музичної еміграції в Чехословаччині у фондах празьких архівів // *Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи*, вип. 13: *Матеріали музичної спадщини* / упоряд. В. Д. Шульгіна. Київ 1999, с. 95–103.
- Маслов С. И. *Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяно-русской библиографии и палеографии*. Київ 1918.
- Матеич П. Работа по описането на славянските ръкописи в университета в Огайо — нови методи за атрибуция // *Кирило-Методиевски студии* 3 (София 1986) 284–288.
- Маценко П. *Давня українська музика і сучасність*, 1: *До проблеми упорядкування церковного співу*, 2: *Музика і Г. С. Сковорода*, 3: *Г. Квітка-Основ'яненко в музиці*. Вінніпег: *Культура й Освіта* 1952.
- Маценко П. *Конспект історії української церковної музики*. Вінніпег: Видання Колегії Св. Андрея 1973.
- Маценко П. Листування з О. Кошицем в справі обробки догматів знаменного розспіву // *Ювілейний збірник УВАН в Канаді*. Вінніпег 1976, с. 325–357.
- Маценко Павло: *Музиколог, композитор і громадський діяч*: Збірник на пошану 90-ліття народин / упоряд., ред. Михайло Верига. Торонто: Українське Національне Об'єднання Канади 1992.
- Маценко П. *Нариси до історії української церковної музики*. Роблін — Вінніпег: Видання М. Т. Б. 1968.
- Маценко П. Склад і технічна будова мелодій київського розспіву в Почаївському ірмолоєві вид. 1775 року: Дисертація. Відень 1930–1932 // *Павло Маценко: Музиколог, композитор і громадський діяч* / упоряд., ред. Михайло Верига. Торонто: Видання Укр. Нац. Об'єдн. Канади 1992, с. 127–238.
- Мацюк О. Я. *Історія українського паперу*. Київ: Наукова думка 1994.
- Мацюк О. Я. *Папір та філіграні на українських землях*. Київ: Наукова думка 1974.
- Медведик Ю. *Українська духовна пісня XVII–XVIII століть* / ред. Ю. Ясіновський [=Історія української музики, вип. 15: Дослідження / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів: Видавництво УКУ 2006.
- Мельник Ярослава. *Іван Франко й «Biblia arysturpha»*. Львів: Видавництво УКУ 2006.
- Методія перемишлян: Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру* / вступ і упоряд. Володимир Пилипович [=«Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, 15]. Перемишль 2009.
- Металлов В. *Азбука крюкового пения*. Москва: Синод. типография 1899 (перевид.: München 1984).
- Металлов В. *Богослужбное пение русской церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным*, част. 1 і 2 [=Записки императорского Московского археологического института имени императора Николая II, 26]. Москва 21912 (1-ше вид. вийшло під дещо іншою назвою: *Богослужбное пение русской церкви: Период домонгольский*, част. 1–2. Москва 1906).
- Металлов В. *Русская симеография: Из области церковно-певческой археологии и палеографии*. Москва 1912.
- Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*: вип. 1. Москва 1973; вип. 2, част. 1, 2. Москва 1976; далі зі зміненою назвою: *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР* вип. 3, част. 1, 2. Москва 1990; вип. 4: Л. Панин. *Лингвотекстологическое исследование минейного торжественника*. Новосибирск 1988; вип. 5, част. 1–2: «Златая цепь». Новосибирск 1990.

- Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги / уклад. Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова, О. А. Іванова // *Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки*. Київ 2007, с. 13–96.
- Метревелі О. *Ірмоси та богородичні: Дві давні редакції грузинського Ірмологіона за рукописами X–XI століть*. Тбілісі 1971 (груз. мовою).
- Миклашевський Й. М. *Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст.* Київ: Наукова думка 1967.
- Мицько І. *Святоуспенська лавра в Уневі*. Львів: Місіонер 1998.
- Мищук С. М. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX — початок XX ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України 11* (Київ 2007) 16–34.
- Момина М. А. Вопросы классификации славянской Триоди // *ТОДРЛ* 37 (1983) 25–38.
- Момина М. Греческие разночтения в славянских гимнографических текстах // *Византийский временник* 44 (Москва 1983) 126–134.
- Момина М. О происхождении греческой триоди // *Палестинский сборник* 28 (1986) 112–119.
- Момина М. Постная и Цветная Триодь // *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, вип. 2, част. 2. Москва 1976, с. 389–419.
- Момина М. Проблема правки славянских богослужебных гимнографических книг на Руси в XI в. // *ТОДРЛ* 45 (1992) 200–219.
- Момина М. А., Шварц Е. М. Рукописный прототип старопечатных московских триодей XVI в. // *Древнегреческая литература: Источниковедение*. Москва 1984, с. 188–194.
- Моморовић П., Васильев Љ. *Кириличке рукописне књиге Цетињског манастира. XIV–XVIII вијек*. Цетиње 1991.
- Мороз Раїса. *Покажчик рідкісної літератури в бібліотеці Колегії Св. Андрея*. Вінніпег 2002.
- Морохова Л. Ф. Подобники как форма музыкально-теоретического руководства в древнерусском певческом искусстве // *Источниковедение литературы Древней Руси* / відп. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград: Наука 1980, с. 181–190.
- Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // *Byzantinoslavica* 9 (1947–1948) 55–85.
- Мошкова В., Турилов А. «Плоды ливанского кедра» / Институт русского языка имени В. В. Виноградова РАН. Москва 2003.
- Музейное собрание рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина*: Описание, т. 1, 2. Москва 1961, 1997.
- Музичка І., о. Перший український друкований ірмолой // *АОСВМ (Записки ЧСВВ)*, т. 2 (Рим 1954/1–2) 254–264 (перевид, виправл. і доп.: *Καλοφωνία* 1 (2002) 240–251).
- Мулич Малик. К вопросу о художественном мастерстве в древнейших славянских переводах служебных миней // *Кирил Солунский*, част. 2. Скопје 1970, с. 239–256.
- Мурьянов М. *Гимнография Киевской Руси*. Москва: Наука 2003, ²2004.
- Мурьянов М. «Золото в лазури» // *Проблемы структурной лингвистики: 1981*. Москва 1983, с. 265–278.
- Мурьянов М. Из наблюдений над структурой служебных миней // *Проблемы структурной лингвистики: 1979*. Москва 1981, с. 263–278.
- Мурьянов М. Историческая параллель: Грузинская гимнология // М. Ф. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*. Москва 2004, с. 80–87.
- Мурьянов М. К истории древнерусского Ирмология // М. Мурьянов. *Гимнография Киевской Руси*. Москва 2004, с. 369–372.

- Мурьянов М. О минее Дубровского // *Вопросы языкознания* (1981/1) 131–191.
- Мурьянов М. О работе И. В. Ягича над служебными минеями 1095–1097 гг. // *Вопросы языкознания* (1981/5) 93–105.
- Мурьянов М. Ф. Проблема реконструкции древнерусского Ирмология // *Музыкальная культура Средневековья: Сборник статей* / ред. Т. Ф. Владышевская / Московская государственная консерватория, вып. 2. Москва 1992, с. 95–97.
- Найдавніший Ядгарі / ред. Є. Метревелі, Ц. Чанкієва, Л. Хевсуріані [= Пам'ятки давньої грузинської літератури, 2]. Тбілісі 1980 (груз. мовою).
- Наумов А. Нови сведения за кирилски ръкописи в Полша (Берлинската сборка в Краков) // *Palaeobulgarica* 10 (1986/1) 73–76.
- Наумов А. Предварителен списък на славянските кирилски и глаголически ръкописи в Полша до края на XV в. // *SIBAL* 11 (1987) 30–37; 13 (1989) 112–122.
- Наумов А. Славянските ръкописи в Полша и някои терминологични проблеми при описването им // *Кирило-Методиевски студии* 3 (София 1986) 280–283.
- Наумов А., Станчев К. За служебните минеи в краковските библиотеки // *Acta Palaeoslavica*, т. 2: *In honorem professor Angelinae Minčeva*. Sofia: Heron Press 2005, с. 47–53.
- Невмировичий Ирмологий (Рукопись А–603) / подготовка текста, исследование и указатели Г. И. Кикнадзе. Тбилиси 1982.
- Немировский Е. Мировой фонд изданий Ивана Федорова // *Рукописна і стародрукована книга*. Львів 2004, с. 3–6.
- Немировский Е. Названия песнопений в Октоихе первогласнике 1494 года // *Археографски прилози* 13 (1991) 287–292.
- Нефедов Николай, диакон. Пасхальные каноны Триоди Мойсея Киянина // *Труды Московской регентско-певческой семинарии: 2002–2003*. Москва 2005, с. 241–259.
- Нечунаева Н. А. Майская Минья и рукопись Q.п.I.25. из собрания А. Ф. Гильдебранта // *Русь и южные славяне: Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987)* / уклад. В. М. Загребин. Санкт-Петербург: Алетейя 1998, с. 329–340.
- Нечунаева Н. А. *Минья как тип славяно-греческого средневекового текста*. Tallinn: Trü Kirjastus 2000.
- Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори [=Кирило-Методиевски студии, 7]. София: Българска Академия на науките 1997.
- Нікалаеў М. Палата кнігапісная: *Рукопісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях* / ред. М. М. Розаў, А. С. Мыльнікаў. Мінск: Мастацкая літаратура 1993.
- Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.: Каталог / уклад. Ю. Ясиновський, за участю О. Дзьобана, наук. ред. Ярослав Щапов / Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР. Львів 1979.
- О чині четця і півця церковного // *Дяківський глас* (1895/1) 7–8.
- Отієнко І. Загальний каталог кирилівських рукописів // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 210–211.
- Отієнко І. *Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність*: Історико-літературна монографія, т. 1–2. Варшава 1927–1928.
- Отієнко І. Лисейська Тріодь 1734 року: З історії української мови в XVIII віці // *Елліс* 6 (Варшава 1932/1–2) 17–48.
- Отієнко І. *Новочасний церковно-слов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії*: З симинара церковно-слов'янської мови Православного Богословського відділу Варшавського Університету // *Елліс* (Warszawa 1926/2) 16–39 (є окр. відб.).
- Отієнко І. *Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків: Історичний, лінгвістичний, палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кири-*

- лівською транскрипцією [=Студії до української граматики, видають Іван Огієнко та Роман Смаль-Стоцький]. Варшава 1929.
- Огієнко І. *Українська вимова церковно-слов'янського богослужбового тексту* [=Видавництво Українська Автокефальна Церква, 3]. Тернів: Друкарня Й. Піша 1921.
- Огієнко І. Цінна пам'ятка української музики [про Ірмолой 1682 р.] // *Слово істини* (Вінніпег 1950/6) 11–12.
- Огієнко І. Як описувати рукописи (методологічно-критичні уваги) // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 190–194.
- Огієнко І. *Як треба вимовляти букву ѣ в церковно-слов'янських текстах. Історія букви ѣ на Україні*. Тернів 1921.
- Олесницький А. Древнееврейская музыка и пение // *Труды КДА* (1871/11, 12) 107–161, 368–417.
- Описи рукописів [бібліографія] // *Українські письменники: Біо-бібліографічний словник української літератури*, т. 1: *Давня література (XI–XVIII ст.)* / уклад. Леонід Махновець, відп. ред. Олександр Білецький. Київ 1960, с. 885–953; виправл. й уточн. перевид.: Харків: Прапор 2005, с. 893–956.
- Опись церковного имущества Жидичинского монастыря, оставшагося по смерти бывшего архимандрита Гедеоны Балабана, 1621 года, мая 27 // *АЮЗР*, част. 1, т. 6. Киев 1883, с. 502–503.
- Остромыслинский Е. *Исследование о древнейшей киевской церкви св. Ильи*. Киев 1830.
- Палеографический избрник: Материалы по истории южнорусского письма XV–XVIII в.* / ред. Иван Каманин, вип. 1. Киев 1899.
- Панашенко В. В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 7 (Київ 1964) с. 88–92.
- Панашенко В. В. *Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.*: На матеріалах Лівобережної України. Київ: Наукова думка 1974.
- Панченко А. Русское скороморшество и «философическая география» книжной страницы эпохи митрополита Киприана // *Литературна історія* (Софія 1984/12) 20–31.
- Панькевич І. Матеріали до історії мови південно-карпатських українців [=Науковий збірник музею Української культури в Свиднику, т. 4, кн. 2]. Пряшів 1970.
- Панькевич І. Мукачевские пергаминные отрывки (Из наследия проф. Др-а Александра Колессы) // *Byzantinoslavica* 15 (1954) 31–41.
- Панькевич І. Острожницькі пергаменні отрывки Минеи XI–XII вв. // *Byzantinoslavica* 18 (1957) 271–274.
- Панькевич І. Острожницькі пергаменні листки XI–XII століття // *Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, 5. Bratislava 1951, с. 248–258.
- Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // *Науковий Збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1925 рік*, т. 4. Ужгород 1925, с. 129–196.
- Панькевич І. *Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком чотирьох монастирських грамот*. Прага 1947.
- Папп С. Розвій церковного богослужбового співу (простоспіву) в Мукачівській єпархії // *Ірмологіон*. Пряшів 1970, с. 181–196.
- Пароцкая Н. Раннее белорусское нотопечатание // *Польмя* (Мінск 1970/8) 245–250.
- Пасічинський Т. Історичний огляд розвою церковного співу на Русі // *Католицький Вхід* (Львів 1906/1) 55–65; (1906/3) 130–136.
- Пасічинський Т., о. Короткий погляд на спів грецької Церкви // *Нива* (Львів 1909/13) 388–392; (1906/18–19) 558–562; (1906/24) 825–831.
- Пентковский А. М. Иерусалимский типикон в Константинополе в Палеологовский период // *Журнал Московской патриархии* (2003/5) 77–87.

- Пентковский А. М. Церковные Уставы Древней Руси и некоторые проблемы изучения памятников письменности традиционного содержания // *Советское славяноведение* (1988/6) 39–43.
- Пентковский А. *Типикон патриарха Алексия студита в Византии и на Руси*. Москва: Изд. Московской патриархии 2001.
- Пергаментные рукописи библиотеки Академии Наук СССР: Описание русских и славянских рукописей XI–XVI веков* / уклад. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград: Наука 1976.
- Перетц В. Вирши харьковского архимандрита Онуфрия // В. Перетц. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII в.*, т. 1 [=ИОРЯС, т. 110, кн. 2]. Ленинград 1926, с. 140–176.
- Перетц В. До питання про опис рукописів, що переходять в київських книгозбірнях // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН* 12 (Київ 1927) 273–277.
- Перетц В. *К вопросу о рациональном описании древних рукописей*. Тверь 1905.
- Перетц В. К истории украинского искусства // *Археологическая летопись южной России* (1905/1–2) 45–48.
- Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир // *Университетские известия* (1911/9, 10, 12) 1–56, 57–110, 111–148.
- Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав // *Университетские известия* (1911/2) 43–48.
- Перетц В. Н. *Рукописи библиотеки Московского университета, самарских библиотек и музея и минских собраний* [=Описание рукописных собраний, вип. 3]. Ленинград 1934.
- Перетц В. Українські синаксари в київських та львівських тріодях XVI–XVII вв.: Епізод з історії «простої мови» на Україні // *Науковий збірник ВУАН за 1924 р.* Київ 1925, с. 62–84.
- Петров А. *Материалы для истории Угорской Руси*, т. 2. Санкт-Петербург 1906.
- Петров Н. Западно-русский ирмологий XVII века // *Труды КДА* (1884/ 5) 30–50.
- Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии // *Труды КДА* (1874/3–7, 10, 12) 1–224; (1875/1–3, 5–7, 11) 225–360; (1870/ 5, 7–10, 12) 361–456; (1877/2–11) 457–683; (1878/9–12) (є окр. відб.).
- Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве, вип. 1 [=ЧОИДР, кн. 1–3]. Москва 1892; вип. 2 [=ЧОИДР, кн. 1–2]. Москва 1897; вип. 3 [=ЧОИДР, кн. 1, 4]. Москва 1904 (є окр. відб.).
- Петров Стоян, Кодов Христо. *Старобългарски музикални паметници*. София: Наука и изкуство 1973.
- Петрушевич А. Разсуждение о важности исторических записей и надписей, яко источники для нашей истории // *Науковий сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы* 1 (Львів 1865) 1–8.
- Петрушевич А. *Сводная галицко-русская летопись*, вип. 1, 2, Дополнения. Львів 1874, 1887, 1891.
- Пигулевская Н. В. *Культура сирийцев в средние века*. Москва: Наука 1979.
- Пилипович В. Статут церковного братства з села Гломчі із 1677 р. // *Перемиські Архiepархіяльні Відомості*, рік 6, ч. 7 (2008) 300–319
- Пичхадзе А. А. [Рец.:]. *Das Dubrovskij-Menäum*. Edition der Handschrift F. п. I 36 (RNB). Besorgt und kommentiert von M. F. Mur'janov. Überarbeitet und mit deutschen Übersetzungen versehen von Hans Rothe und Arnd Wöhler. Hrsg. von Hans Rothe [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 104. Patristica Slavica, 5]. Wiesbaden: Westduetscher Verlag GmbH, Opladen, 1999 // *Лингвистическое источниково-*

- ведение и история русского языка: 2000 / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Древлехранилище 2000, с. 367–369.
- Пісні до Почаївської Богородиці*: Перевидання друку 1773 року / транскрипція, коментарі і дослідження Юрій Медведик, ред., вступ Ю. Ясіновський [=Історія української музики, 6: Джерела / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів 2000.
- Піхура Г. Богдан Анісімовіч // *Божым Шляхам* (Лондон 1966/4) 8–12.
- Планк Петер. Трисвяте: Прослава Бога ангелами і яблуко розбрату серед людей // *Καλοφωνία* 3 (2006) 3–16.
- Плотникова А. Слава // *Ритмологический словарь славянских древностей: Проект словаря*. Предварительные материалы. Москва 1984, с. 161–170.
- Площанский В. Лавров, село и монастырь в Самборском округі // *Науковий збірник, издаваний Литературним обществом Галицко-русской матиці*. Львів 1866, с. 318–339.
- Повесть временных лет*, ч. 1–2. Москва — Ленинград 1950; 2-е випр. і доп. вид.: Санкт-Петербург 1996.
- Подобедова О. И. К истолкованию содержания фронтисписов Сийского евангелия // *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей и редкой книги Библиотеки Академии Наук СССР / Библиотека Академии Наук СССР*. Ленинград 1978, с. 22–30.
- Попов Г. За едно споменаване на триезичници в Битолски Триод // *Старобългарска литература* 3 (1978) 86–90.
- Попов Г. Новооткрита оригинална старобългарска част в текст за Триода // *Български език* (1978/6) 497–507.
- Попов Г. *Триодни произведения на Константин Преславски* [=Кирило-Методиевски студии, 2]. София 1985.
- Попов Г. Химнографското наследство на св. Климент Охридски // *Кирило-Методиевски студии* 13 (София 2000) 42–45.
- Попов И. *Армянская музыка: Исторический очерк*. Санкт-Петербург: Изд. РМГ [1910].
- Поппэ А. В. Когда и как князь Владимир был признан святым // *От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный член-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову* / відп. ред. А. Н. Сахаров. Москва: Паломн. центр Моск. патриархата 2005, с. 44–61.
- Поппэ А. В. О времени зарождения культа Бориса и Глеба // *Russia mediaevalis*, т. 1. München 1973, с. 6–29.
- Портянко О. Піснеспіви святим Борису та Глібу в українській співочій традиції // *Українське музикознавство* 34 (Київ 2005) 171–181.
- Порфирий (Успенский). *Второе путешествие по Святой Горе Афонской архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов Афонских*. Москва: Типо-лит. Ефимова 1880.
- Поспелова Р. *Западная нотация XI–XIV веков: Основные реформы (на материале трактатов)*. Москва: Композитор 2003.
- Поспелова Р. К изучению генезиса и феномена киевской нотации в контексте западных нотаций // *Гимнология*, кн. 1, част. 2 (2000) 563–571.
- Преводи през XIV столетие на Балканите* / ред. Лора Тасева. София: ГорексПрес 2004.
- Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв. (для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно) // *Археографический ежегодник за 1965 год*. Москва 1966, с. 177–272.
- Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР* (для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / уклад. А. А. Турилов / Археографическая комиссия Академии Наук СССР. Москва 1986.

- Преображенский А. Греко-русские певческие параллели XII–XIII вв. // *De Musica: Временник отдела театра и истории музыки / Государственный институт истории искусств*, вип. 2. Ленинград: Academia 1926, с. 60–76.
- Преображенский А. *Культурная музыка в России*. Ленинград: Academia 1924.
- Преображенский А. О сходстве русского музыкального письма с греческим в певческих рукописях XI–XII веков // *РМГ* (1909/8) 194–197; (1909/9) 229–232; (1909/10) 257–261 (окр. відб.: Москва 1909).
- Прицак О. Атанасій Великий, ЧСВВ — археограф // *АОСВМ (Записки ЧСВВ)*, т. 12 (1985) 58–68.
- Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности*: Материалы Всесоюзной конференции / ред. М. В. Кукушкина, С. О. Шмидт. Ленинград 1981.
- Проблемы палеографии и кодикологии в СССР* / відп. ред. А. Д. Люблинская. Москва: Наука 1974.
- Прохоров Г. М. Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана // *ПКНО: 1978*. Ленинград 1979, с. 17–39.
- Прохоров Г. М. К истории литургической поэзии: Гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина // *ТОДРЛ* 27 (1972) 120–149.
- Путеводитель по Кабинету рукописей Российского института истории искусств* / уклад. О. Л. Данскер, Г. В. Копытова, ред. А. Я. Альтшуллер. Санкт-Петербург 1996.
- Путеводитель по Кабинету рукописей Российского института истории искусств: Дополненное, исправленное издание* / уклад. Г. В. Копытова. Санкт-Петербург 2008.
- Путівник по фондах відділу рукописів* / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Київ: Видавничий центр «Спадщина» 1997.
- Путьятина минея на май: [1–9 травня]* / подг. текста и параллели М. Ф. Мурьянов, ред., предисловие и комм. А. Б. Страхов // *Palaeoslavica* 6 (1998) 114–208; [10–18 травня] // *Palaeoslavica* 7 (1999) 136–217; [19–31 травня] // *Palaeoslavica* 8 (2000) 123–221.
- Путьятина минея: Новгородская служебная Минея на май XI века: Текст, исследования, указатели* / підг. В. А. Баранов, В. М. Марков. Ижевск 2003.
- Пуцко В. Візантійське художнє ремесло і Київська Русь // *Записки НТШ*, т. 227: *Праці секції мистецтвознавства* (1994) 15–28.
- Пуцко В. Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі // *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ: Наукова думка 1993, с. 40–56.
- Пуцко В. Иконография русских святых и преподобных // *Альфа и омега* (2008/1) 264–284.
- Пуцко В. Г. Київські мініатюри Кодексу Гертруди // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 13–21.
- Пуцко В. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // *Писемність Київської Русі і становлення української літератури*. Київ: Наукова думка 1988, с. 8–24.
- Пуцко В. Малоизвестные рукописные собрания Ленинграда // *ТОДРЛ* 25 (1970) 345–348.
- Пуцко В. Русь серед європейських культур // *Кирило-Методієвски студии* 5 (1988) 163–183.
- Радічић Т. Сп. Григоровичева ирмологија // *Јужнословенски филолог* 12 (Београд 1957–1958/1–4) 265–268.
- Разумовский Д. *Богослужбное пение православной греко-российской церкви: Теория и практика*. Москва 1886.

- Разумовский Д. *Церковное пение в России*, вып. 1–3. Москва 1867–1869.
- Райков Б., Кодов Х., Христова Б. *Славянски ръкописи в Рилския манастир*, т. 1: *Библейски и богослужбени книги*. София: Издателство наука и изкуство 1986.
- Райков Божидар, Кожухаров Стефан, Миклас Хайнц, Кодов Христо. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*. София: CIBAL 1994.
- Рамазанова Н. В. (составитель). *Рукописные книги собрания Придворной певческой капеллы*: Каталог / Российская Национальная Библиотека. Санкт-Петербург 1994.
- Ранняя русская лирика: Репертуарный справочник музыкально-поэтических текстов XV–XVII веков* / уклад. Л. Петрова, Н. Серегина. Ленинград 1988.
- Редкие книги и рукописи библиотеки Московского университета: Путеводитель по фондам Отдела редких книг и рукописей* / уклад. Н. В. Маслова, ред. В. В. Мосягин. München: Verlag Otto Sagner 1991.
- Реестр списания прав привелеев и справ Брацких Луцких розных... около року 1627: Книги церкви... // *Памятники, изданные Временною Комиссией для разбора древних актов*, т. 1. Киев 1845, с. 263–266 (перевид: ²1848, ³1894).
- Реестр нотних зошитів, що належали Львівському ставропігальному братству, 1697 р. // *Українське музикознавство* 6 (Київ 1971) 245–251 (перевид. з: АЮЗР, ч. 1, т. 12. Киев 1904, с. 62–71).
- Репертуар української книги 1798–1916: Матеріали до бібліографії* / упоряд. Л. І. Ільницька, О. І. Хміль, наук. ред. Я. Р. Дашкевич, т. 1–9. Львів 1995–2005.
- Рогачевская Е. Б. *Рукописи кирилличного письма в библиотеках Шотландии* // *Герменевтика древнерусской литературы*, вып. 8. Москва 1995, с. 286–296.
- Рогов А. И. *Кириллические рукописи в книгохранилищах Польши* // *Studia źródłoznawcze* 14 (1969) 153–167.
- Рогов А. И. *Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР*. Москва 1962.
- Розов М. Маловідомі джерела з історії української мови: Рукописи греко-уніатського капітулу м. Перемишля // *Питання історії української мови*. Київ 1970, с. 176–186.
- Розов Н. Н. *Книга в России в XV веке*. Ленинград: Наука 1981.
- Розов Н. Н. *Книга Древней Руси XI–XIV вв.* Москва: Книга 1977.
- Розов Н. Н. *Русская рукописная книга: Этюды и характеристики*. Ленинград: Наука 1971.
- Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: От кодикологии к текстологии* / відп. ред. А. А. Романова / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 2004.
- Рукописные книги собрания М. П. Погодина*: Каталог / ред. О. В. Творогов, вып. 1–3. Ленинград 1988; Санкт-Петербург 1992, 2004.
- Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина*: Указатель, т. 1, част. 1, 2, 3. Москва 1983, 1986, 1996.
- Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции: Москва, 17–21 ноября 1998 года* / ред. Борис Даниленко. Москва: Синодальная библиотека Московского патриархата 1999.
- Русские письменные и устные традиции и духовная культура (по материалам археографических экспедиций МГУ 1966–1980 гг.)*. Москва 1982.
- Рыбаков Б. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва: Наука 1982.
- Рыбаков В. А., протоиерей. *Св. Иосиф Песнописец и его песнотворческая деятельность*. Москва: Русская книга 2002.
- Сазонова Л. *Украинские старопечатные предисловия конца XVI — первой половины XVII в.* // *Русская старопечатная литература*. Москва 1981, с. 180–190.

- Сапунов Б. В. *Книга в России в XI–XIII вв.* Ленинград: Наука 1978.
- Свенцицкий И. С. Лаврешевское Евангелие начала XIV века // *ИОРЯС* 18 (1913/2) 206–228.
- Свенцицкий И. *Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича* [=Українсько-руський архів 1, 2–3]. Львів 1906, 1911.
- Свенцицкий И. *Опис рукописів: Кириличні пергаміни XII–XV вв.* [=Збірки Національного музею у Львові]. Львів 1933.
- Свенцицкий И. *Опись музея Ставропигийского института во Львове.* Львів 1908.
- Свенцицкий Ил. *Прикраси рукописів Галицької України XVI ст.* [=Збірки Національного Музею у Львові, 1–3]. Жовква 1922–1923.
- Свенцицкий И. Церковно- и рускославянские рукописи Публичной библиотеки Народного Дома во Львове // *ИОРЯС*, т. 9 (1904/3) 350–414 (е окр. відб.).
- Свирин А. *Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв.* Москва: Искусство 1964.
- Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР: Коллекция Ново-Нямецкого монастыря* / уклад. В. Овчинников-Пелин. Кишинев: Штиинца 1989.
- Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, СНГ и странах Балтии: XIV век*, вып. 1: *Апокалипсис — Летопись Лаврентьевская* / ред. О. А. Князевская. Москва: Индрик 2002.
- Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.* / Археологическая комиссия СССР. Москва: Наука 1984.
- Седова Р. Малоизвестный памятник певческого искусства // *Музыкальная академия* (1996/1) 185–187)
- Сеник Софія. *Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича.* Львів: Свічадо 1994.
- Серегина Н. Из истории певческих циклов Борису и Глебу // *ТОДРЛ* 43 (1990) 291–304.
- Серегина Н. Из истории русской гимнографии домонгольского периода // *Музыкальная культура Средневековья: Теория, практика, традиция: Сборник научных трудов* / ред.-упоряд. В. Г. Карцовник [=Проблемы музыкознания, 1 / ЛГИТМиК]. Ленинград 1988, с. 62–77.
- Серегина Н. К вопросу о первой канонизации Бориса и Глеба // *Древнерусская певческая культура и книжность: Сборник научных трудов* / ред. Н. С. Серегина [=Проблемы музыкознания, 4 / ЛГИТМиК]. Ленинград 1990, с. 12–19.
- Серегина Н. К проблеме составления инципитного каталога русских и славянских нотированных песнопений (по материалам Стихираря минейного XIV — середины XV в.) // *Традиция в истории музыкальной культуры: Античность. Средневековье. Новое время: Сборник научных трудов* / ред. В. Г. Карцовник [=Проблемы музыкознания, 3 / ЛГИТМиК]. Ленинград 1989, с. 167–185.
- Серегина Н. Неизвестная стихира на Освящение храма Георгия в Киеве по спискам XII в. // *Музыкальная культура Средневековья: Сборник статей*, вып. 2 / ред. Т. Ф. Владышевская / Московская государственная консерватория. Москва 1992, с. 14–17.
- Серегина Н. С. Основные принципы исторической типологии певческой книги «Стихирарь минейный» с точки зрения развития отечественных праздников (XII–XIX вв.) // *Дни славянской письменности и культуры*, част. 1 / відп. ред. Г. В. Алексева. Владивосток 1998, с. 96–101.
- Серегина Н. С. *Песнопения русским святым: По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. «Стихирарь месячный»* / Российский институт истории искусств. Санкт-Петербург 1994.
- Серегина Н. Стихира и тропарь св. Кириллу Философу в нотированном Стихираре русской певческой традиции // *Гимнология*, кн. 1, част. 1 (2000) 146–152.
- Серегина Н. Стихира святому Кириллу Философу по списку 12 века // *Болгарский ежегодник*, т. 4. Киев: Славянский университет 2000, с. 178–180.

- Серегина Н. Стихиры Михаилу Черниговскому в свете исторической традиции знаменного пения // *Пути развития методики преподавания в музыкальном ВУЗе: Сборник научных трудов* / ред.-упоряд. Г. В. Алексева. Владивосток: Изд-во Дальневосточного Университета 1989, с. 71–81.
- Сецинский Е. *Музей Подольского церковно-археологического общества, 2: Описание предметов старины*. Каменец-Подольский 1905.
- Синдик Н. Р., Мано-Зиси К. Црквенословенске књиге XVII–XIX века библиотеке епархије будимске у Сентандреји: Каталог, част. 1, 2 // *Археографски прилози* 9, 10–11 (Београд 1987, 1988–1989) 181–278, 149–246.
- Сиротинська Н. Жанри Октоїха в українських стародруках на прикладі дерманського Октоїха 1604 р. // *Молоде музикознавство: Збірка статей* [=Наукові збірки ЛДМА ім. М. Лисенка, 7]. Львів 2002, с. 4–11.
- Сиротинська Н. Ірмоси воскресних канонів та їх літургійно-богословська основа // *Musica Humana* 2 (2005) 101–112.
- Сиротинська Н. Про поняття глас у давніх богослужбових книгах // *Musica Humana* 1 (2003) 244–251.
- Сиротинська Н. Репертуар жанрів Октоїха в українській церковній монодії (на матеріалі комп'ютерної бази даних *Ірмос*) // *Καλοφωνία* 2 (2004) 204–212.
- Сиротинська Н. Створено комп'ютерну базу даних «Репертуар української та білоруської сакральної монодії» // *Бюлетень АРІ* (Агенція Релігійної Інформації радіо «Воскресіння») (Львів 2004/3) 8.
- Сіверська В. Мистецтво оправи книги на Україні в XV–XVII ст. // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 2 (Київ 1966) 280–286.
- Скабалланович М. *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческими сведениями*, т. 1–3. Киев 1910, 1913, 1915 (є декілька репринтних перевидань).
- Сказание о начале Чешского государства в древнерусской письменности* / підг. А. И. Рогов [=Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы]. Москва: Наука 1970.
- Славева Л. За старословенскиот триод // *Slovo* 22 (Zagreb 1972) 93–116.
- Славяно-русские рукописи XIII–XVII вв. Научной библиотеки Московского государственного университета: Описание* / уклад. Э. И. Конюхова. Москва 1964.
- Славяно-русские рукописи XV–XVI вв. Научной библиотеки Московского университета (Поступления 1964–1978 гг.)* / уклад. Н. А. Кобяк, И. В. Поздеева. Москва: Изд. МГУ 1981.
- Славянские рукописи Афонских обителей* / уклад. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, ред. А.-Э. Тахиаос / SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies. Фессалоники 1999.
- Славянский мир между Римом и Константинополем* [=Славяне и их соседи, 11. Институт славяноведения РАН]. Москва: Индрик 2004.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вип. 1: XI — первая половина XIV в.; вип. 2: Вторая половина XIV — XVI в., част. 1: А–К, част. 2: Л–Я. Ленинград: Наука 1987, 1988, 1989; вип. 3: XVII век, част. 1: А–З; част. 2: И–О; част. 3: П–С; част. 4: Т–Я. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин 1992, 1993, 1998, 2004.
- Словенски ракописи во Македонија* / уклад. Владимир Мошин при участі Лидија Славева, Султана Кронева, Јованка Јакимова, кн. 1, 2. Скопје 1971.
- Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.*, вип. 14: К / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів 2008.
- Слышева В. И. Исследование Кондакаря нотного XII века // *Ученые записки Липецкого пед. инст.* 4 (1965) 108–111.
- Слышева В. И. Палеографическое описание кондакаря Троицкого // *Ученые записки Костромского педагогического института*, 27 (1971) 107–117.

- Смирнов Ф. *Богослужение христианское со времени апостолов до четвертого века*. Киев 1876.
- Смоленский С. В. *О древнерусских певческих нотациях* [=Памятники древнерусской письменности и искусства, т. 145 / Общество Любителей Древней Письменности]. Санкт-Петербург 1901.
- Смоленский С. О собрании русских древнепевческих рукописей в Московском Синодальном училище церковного пения: Краткое предварительное сообщение // *РМГ* (1899/3) шп. 79–83; (4) 110–114; (5) 142–147; (11) 337–342; (12) 362–368; (13) 397–402; (14) 425–431 (окр. видб.: Москва 1899; перевид.: *Синодальный хор и училище церковного пения: Исследования, документы, периодика* / упоряд., вступні статті й комент. С. Г. Зверева, А. А. Наумов, М. П. Рахманова [=Русская духовная музыка в документах и материалах, т. 2, кн. 1]. Москва: Языки славянской культуры 2002, с. 218–258).
- Смотрицкий Мелетій. *ГРАММАТИКА Славѣнскихъ правилное Сύνтагма*. Єв'є 1619; факсимільна публікація: Мелетій Смотрицький. *Граматика* / підгот., дослідження Василь Німчук [=Пам'ятки української мови XVII ст.]. Київ: Наукова думка 1979.
- Соболевский А. И. Кирилловская часть Реймского Евангелия // *Русский филологический вестник* 18 (Варшава 1887/3) 143–150 (перевид.: А. И. Соболевский. *Труды по истории русского языка*, т. 2 / упоряд. В. Б. Крысько. Москва: Языки славянских культур 2006, с. 138–142).
- Соболевский А. *Очерки из истории русского языка*. Киев: Университетская типография И. И. Завадзкого 1884 (перевид: А. И. Соболевский. *Труды по истории русского языка*, т. 1 / упоряд. В. Б. Крысько. Москва: Языки славянских культур 2004, с. 1–247).
- Соболевский А. *Славяно-русская палеография: Лекции*, изд. 2-е [Сборник ОРЯС, т. 84, № 4]. Санкт-Петербург 1908.
- Собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Архив Д. В. Разумовского*: Описания / ред. И. М. Кудрявцев. Москва 1960.
- Соловій М. М., Великий А. Г., ЧСВВ. *Святий Йосафат Кунцевич: Його життя і доба*. Торонто 1967.
- Сосенко М. *Прикраси галицьких рукописів XVI і XVII вв. Ставропігійського Музея* [=Збірки Національного Музею у Львові]. Львів 1923.
- Сохань С. В. До історії формування фонду «Київська духовна академія» Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (Київ 2005) 15–24.
- Срезневский И. *Древние памятники русского письма и языка*, 2-е изд. Санкт-Петербург.
- Срезневский И. И. *Древние славянские памятники юсового письма*. Санкт-Петербург 1868; ²1898.
- Срезневский И. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках: I–XL*. Санкт-Петербург 1867.
- Станков Р. Культура Древней Руси в трудах проф. Ф. Томсона [Рец. на]: Fr. Thomson. *The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia* [=Variorum Collected Studies Series]. Aldershot — Brookfield: Ashgate 1999 // *Byzantinoslavica* 63 (2005) 306–317.
- Станчев Кр. Литургическая поэзия в древнеславянском литературном пространстве: История вопроса и некоторые проблемы изучения // *La poesia liturgica slava antica* / XIII Congresso Internazionale degli Slavisti, Lublana, 15–21 agosto 2003, Blocco tematico n° 14, Relazioni / упоряд. Kr. Stantchev, Maria Yovcheva. Roma — Sofia 2003, с. 5–22.
- Станчев Кр. Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже // *Palaeobulgarica* 5 (1981/3) 85–97.
- Станчев Кр. Новопостъпили ръкописи в Пловдивската народна библиотека «Иван Вазов» // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 61–63.

- Станчев Кр. О переводческой деятельности Константина-Кирилла и Мефодия // *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ohrid, 10–16 settembre 2008) [=Biblioteca di Studi Slavistici, 7]. Firenze: University Press 2008, с. 83–99.
- Станчев Кр. Принципи и методика за описване и каталогизиране на славянските ръкописи // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1985, с. 167–172.
- Станчев Кр., Джурова А. Археографски бележки от Атинската национална библиотека // *Старобългарска литература* 9 (1981) 33–76.
- Станчев Кр., Попов Г. *Климент Охридски: Живот и творчество*. София 1988.
- Стари српски записи и натписи*, кн. 1–6. Београд 1903–1926 (фототипичне перевид.: Београд 1983–1988).
- Степченко О. П. П. Попов як археограф та історик книги: Маловідомі сторінки наукової біографії // *Рукописна та книжкова спадщина України* 11 (Київ 2007) 110–121.
- Стефановић Дмитрије. Средньовековна стихира у част папе Климента I, Римског (пом. 102) // *Зборник Владимира Мошина* (на пошану 80-ліття). Београд 1977 с. 81–85.
- Стешко Ф. Джерела до історії початкової доби церковного співу на Україні // *Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі* [=Науковий збірник, 1]. Прага 1929, с. 425–440.
- Стешко Ф. [Огляд]: *Atti del V. congresso internazionale di studi Bizantini* (Roma, 20–26 settembre 1936), част. 2, т. 6. Roma 1940 // *Byzantinoslavica* 7 (1939–1946) 320.
- Стешко Ф. Перші українські нотодруки // *Книголюб* (Прага 1929/3–4) 13–31.
- Столярова Л. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков* / відп. ред. С. М. Каштанов. Москва: Наука 2001.
- Стоянов М., Кодов Х. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна Библиотека*, т. 4. София 1971.
- Стояновић Л. *Каталог рукописа и старих штампаних књига: Збирка Српске краљевске академије*. Београд 1901.
- Страхов А. Б. Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования // *Palaeoslavica* 9 (2001) 5–71.
- Строев П. *Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви*. Санкт-Петербург 1877.
- Струменский М. Из Острожской старины // *Богословский вестник* (1916/1) 15–16.
- Струтинська А. До питання музичної бібліографії і нотографії в Україні // *Бібліографія українознавства: Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації українців*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства* / упоряд. і ред. Ю. Ясинівський. Львів 1994, с. 7–18.
- Сумникова Т. А. К изучению древнейших служебных миней // *Источники по истории русского языка*. Москва 1991, с. 50–60.
- Сушицкий Ф. [Рец.]: С. А. Щеглова. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея. Петроградъ 1916. Стр. 111. Отдельный оттиск из Известий Отделения русск. яз. и слов. Импер. Академіи Наукъ, т. XXI, (1916), кн. 1. // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН* 1 (1919) 129–132.
- Тагмизян Н. *Теория музыки в древней Армении*. Ереван: Изд. Академии Наук Армении 1977.
- Тафт Р. *Византийский церковный обряд*. Санкт-Петербург: Алетейя 2000.
- Творогов О. В. Древнерусская книжность XI–XIV веков: Каталог памятников // *ТОДРЛ* 56 (2004) 3–45; т. 57 (2006), с. 368–430.
- Творогов О. В. Древнерусская книжность XI–XIII веков // *Духовная культура славянских народов*. Ленинград: Наука 1983.

- Тематика и стилистика предисловий и послесловий: Русская старопечатная литература XVI — первая четверть XVIII в.* / ред. А. С. Демин и др. Москва: Наука 1981.
- Темчин С. Ю. Этапы становления славянской гимнографии (863 — около 1097 года), част. 1 // *Славяноведение* (2004/1) 18–55; [част. 2] // *Славяне и их соседи*, вип. 11. Москва 2004, с. 53–94.
- Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 1–5. Почаев 1888–1903.
- Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI — начала XII века*, т. 1: Факсимильное воспроизведение; т. 2: Наборное воспроизведение рукописи, т. 3: Исследования / ред. Б. А. Успенский / Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва: Языки славянских культур 2006.
- Тиховский Ю. Два (неполных) пергаменных листка из волынского (?) нотного Стихирия XII–XIII вв. // *ИОРЯС*, т. 9 (1904/1) 103–112.
- Тихомиров Н. Б. Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XII вв., хранящихся в Отделе рукописей Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина, ч. 1: XI в. // *Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина* 25 (Москва 1962) 143–183; част. 2: XII в. // *Там само* 27 (1965) 93–148; част. 3: Дополнительная: XII и кон. XII — нач. XIII в. // *Там само* 30 (1968) 87–156; част. 4: Дополнения // *Там само* 33 (1972) 213–220.
- Тихомиров Н. Ирмологий (ненотный) // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, вип. 1. Москва 1973, с. 313–316.
- Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. Москва: Новое литературное обозрение; Київ: Критика 2005.
- Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. Киев: Наукова думка 1980.
- Тончева Е. Балкански извори за «украинските» «Болгарский напел» («Роспев»?): Към проблема за съотношението устност-писменност в източноправославната балканска песенност // *Българско музикознание* (2005/2) 3–28.
- Тончева Е. Болгария: Церковная музыка // *Православная энциклопедия*, т. 5. Москва 2002, с. 172–174.
- Тончева Е. «Болгарский роспев» («напел») // *Българско музикознание* (2007/2) 165–189.
- Тончева Е. *Манастирът Голям Скит — школа на «болгарский роспев»*. Скитски «болгарски» ирмолози от XVII–XVIII в. / ред. Красимир Станчев, Стефан Кожухаров, т. 1, 2. София: Музика 1981.
- Тончева Е. Нотации в славянските ръкописи до XV в. // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1985, с. 101–127.
- Тот И. Задачи изучения и описания славянских кирилловских рукописей, находящихся в венгерских книгохранилищах // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 56–59.
- Трипольский В. *Полтавское епархиальное древлехранилище: Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии*. Полтава 1909.
- Трифуневич Ђ. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд 1974, ²1990.
- Турилов А. А. Гимнографическое наследие Франциска Скорины в рукописной традиции // *Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюзной конференции* / ред. М. В. Кукушкина, С. О. Шмидт. Ленинград 1981, с. 241–247.

- Турилов А. А. Малоизвестные системы восточнославянской книжной тайнописи // *Археологический ежегодник за 1992 год*. Москва 1994, с. 101–108.
- Турилов А. А. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв., част. 1: Исправления и уточнения // *AION* [=Slavistica, 5:1997–1998]. Napoli 2000, с. 469–504.
- Туголмина С. Н. Русские певческие Триоды XII–XIII ст. // *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института*: Материалы, т. 11. Москва 2001, с. 412–416.
- Търновска книжовна школа: 1371–1971* / Международен симпозиум Велико Търново, 11–14 октомври 1971. София: Издателство на Българската Академия на науките 1974.
- Ужанков А. Н. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2000/2) 28–50; (2001/1) 37–49.
- Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку*: Тези доповідей Республіканської конференції / Археографічна комісія. Київ 1988.
- Ундольский В. *Замечание для истории церковного пения в России* [=Чтения в импер. обществе истории и древностей российских при Московском университете, 3]. Москва: Университ. тип. 1846.
- Універсали Івана Мазепи, 1687–1709* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове Товариство ім. Шевченка, Центральний державний історичний архів України. Київ — Львів: НТШ 2002.
- Уо Даниэль. К истории изучения рукописного собрания П. М. Строева // *ТОДРЛ* 30 (1976) 184–203; т. 32 (1977) 133–164.
- Успенский Б. А. *Архаическая система церковно-славянского произношения: Из истории литургического произношения в России*. Москва: Изд-во МГУ 1968.
- Успенский Б. А. Древнерусские кондакари как фонетический источник // *Славянское языкознание / VII Международный съезд славистов: Доклады советской делегации*. Москва 1973, с. 314–346.
- Успенский Н. *Древнерусское певческое искусство*. Москва: Советский композитор 1965, ²1971.
- Успенский сборник XII–XIII вв.* / підг. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Москва: Наука 1971.
- Устная и письменная трансмиссия церковно-певческой традиции: Восток — Запад — Русь* / ред. Ирина Е. Лозовая [=Гимнология, кн. 5: Материалы международной научной конференции, Москва, 23–27 мая 2005 года]. Москва 2008.
- Уханова Е. В. К вопросу о месте Мстислава евангелия в культуре Древней Руси конца XI – начала XII века // *Palaeoslavica* 14 (2006) 5–40.
- Уханова Е. В. Компьютерные базы данных ОР ГИМ: принципы создания и перспективы развития // *Археологический ежегодник за 2003 год*. Москва 2004, с. 79–96.
- Федорів М. *Українські богослужбні співи з історичного й теоретичного огляду*. Філадельфія: Видавництво оо. Василіян 1992; Івано-Франківськ: Нова Зоря ²1997.
- Филарет (Гумилевский). *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви*, 2-е доп. изд. Чернигов: Типография Ильинского м-ря 1864.
- Финдейзен Н. *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века*, т. 1–2. Москва — Ленинград 1928–1929.
- Фишер К. Природа и функции традиции в европейской музыке // *Музыкальные традиции народов: Традиции и современность* / відп. ред. Борис Ярустовский. Москва: Советский композитор 1973, с. 51–58.
- Фіголь М. Галицькі ротонди // *Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць*. Київ — Галич 1998, с. 94–96.

- Флоринский Н. И. *История богослужбных песнопений православной католической восточной церкви*, 2-е изд. Киев: Типография Киево-Печерской лавры 1881.
- Фонкич Б. Греческая палеография среди специальных дисциплин в конце XX столетия // Б. Фонкич. *Греческие рукописи европейских собраний*. Москва: Индрик 1999, с. 9–17.
- Франко І. Візантійська література // *Житє і Слово*, т. 1 (1894/2) 292–300 (перевид.: І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах*, т. 29. Київ: Наукова думка 1981, с. 184–194).
- Франко І. Записи против книгокрадів у старих книгах та рукописах // *Записки НТШ*, т. 77 (1907/3) 173–176.
- Франко І. *Іван Вишенський і його твори*. Львів 1895 (перевид.: І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах*, т. 30. Київ: Наукова думка 1981, с. 7–211).
- Франко І. Історія української літератури // І. Франко. *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 40. Київ: Наукова думка 1983, с. 7–370.
- Франко І. Кінцеві записи в староруських рукописах // *Записки НТШ*, т. 74 (1906/6) 145–149 (перевид.: І. Франко. *Зібрання тв. в 50 томах*, т. 37. Київ: Наукова думка 1982, с. 166–170).
- Франко І. Лист Модеста Гринецького до гр. М. Оссолінського з р. 1813 // *Житє і Слово*, т. 3 (1895/2) 175–176.
- Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією і розвитком української рукописної книги XVI — першої половини XVII століття // *Записки НТШ*, т. 233: *Праці Історично-філософської секції* (Львів 1997) 215–238.
- Фрис В. Я. Палеографія українських кирилических книг XVI — першої половини XVII ст. // *Бібліотека — скарбниця духовності*. Київ 1993, с. 245–251.
- Фрис В. *Рукописи музею Івана Федорова*: Каталог / Львівська картинна галерея. Львів 1993.
- Фрис В. Собрание рукописей музея Ивана Федорова во Львове // *Федоровские чтения: 1981*. Москва 1985, с. 215–219.
- Фрис В. Українська рукописна книга за кордоном // *Пам'ятки України* (1994/3–6) 80–84.
- Ханник Х. Достижения Горского и Невоструева в сравнении с методами и целями описания греческих и славянских литургических рукописей западными исследователями // *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции*, Москва, 17–21 ноября 1998 года / ред. Борис Даниленко. Москва: Синодальная библиотека Московского патриархата 1999, с. 9–27.
- Харлампович К. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1. Казань 1914.
- Холопов Ю. «Странные бемоли» в связи с модальными функциями в русской монодии // *Проблемы дешифровки древнерусских нотаций*. Ленинград 1987, с. 106–129.
- Хомутецька З. С. Палеографічні особливості книг кременецьких судів // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 1. Київ 1964, с. 193–202.
- Хорват Г. К изучению палеографии древнерусских знаменных ирмологиев (Ирмологий Бычкова ППБ Q.п. 75) // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 247–254.
- Христова Б. В памет на Ан. Пеннингтън [Рец.]: Ralph Cleminson. The Pennington. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections. London: University of London, 1988, 352 p. // *Palaeobulgarica* 13 (1989/4) 111–113.
- Христова Б., Джурова А., Велинова В. *Опис на славянските ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев» към СУ «Св. Климент Охридски»: XIV–XIX в. / Център за славяно-византийски проучвания «Проф. Иван Дуйчев» [=Series Catalogorum, 1]. София 2000.*
- Христова Б., Караджова Д. *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, т. 1: X–XV век, т. 2: XVI–XVIII век. София 2003, 2004.

- Христова Б., Караджова Д., Вутова Н. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна Библиотека*, т. 5. София 1996.
- Христова Б., Караджова Д., Икономова А. *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България: Своден каталог*, т. 1 / ред. Иван Дуйчев, Божида Райков. София 1982.
- Христова-Шомова И. Две южнославянские минеи в сравнении с новгородскими минеями // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2009/4) 44–62 .
- Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века* / відп. ред. В. В. Бычков. Москва: Ладомир 1996.
- Цалай-Якименко О. *Духовні співи давньої України*: Антологія. Київ: Музична Україна 2000.
- Цалай-Якименко О. Київська нотація як релятивна система // *Українське музикознавство* 9 (Київ 1974) 197–225.
- Цалай-Якименко О. *Київська школа музики XVII століття* [=Українознавча бібліотека НТШ, 16]. Київ — Львів — Полтава: НТШ 2002.
- Цалай-Якименко О. Перекладна півча література XVI–XVII століть в Україні та її музично-віршова форма // *Записки НТШ*, т. 226: *Праці Музикознавчої комісії* (1993) 11–40.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів*: Путівник. Львів — Київ 2001.
- Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель*, т. 1, 2, 3, част. 1, 2, т. 4: *Коллекции документов и рукописные собрания*. Москва 1991, 1992, 1997, 1999.
- Церковное пение в историко-литургическом контексте: Восток — Русь — Запад* / ред. Ирина Лозовая [=Гимнология, кн. 3: Материалы международной научной конференции, Москва, 15–19 мая 2000 года]. Москва 2003.
- Чепіга І. П. Перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. — джерело вивчення історії української лексики // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 3–7.
- Черепнин Л. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин // *Источниковедение отечественной истории*, вип. 1 (Москва 1973) 60–72.
- Черепнин Л. В. *Русская палеография* / Московский государственный историко-архивный институт. Москва: Изд. полит. литер. 1956.
- Черепнин Л. Славянские и русские рукописи Парижской национальной библиотеки (краткий обзор) // *Археографический ежегодник за 1961 год*. Москва 1962, с. 215–235.
- Чернухін Є. (упоряд.). *Грецькі рукописи у зібраннях Києва*: Каталог. Київ — Вашингтон: НБУВ; Інститут історії НАН України 2000.
- Чернухін Є. К. Рукописна латинська книга в фондах Інституту рукопису // *Рукописна та книжкова спадщина України* 2 (Київ 1994) 174–188.
- Шабалин Д. С. *Певческие азбуки Древней Руси*, 1: *Тексты*; 2: *Переводы, исследования, комментарии* [=Материалы и исследования по древнерусской музыке]. Краснодар 2004.
- Шабалин Д. С. Происхождение киевской нотации // *Вестник Российского гуманитарного научного фонда* (2000/1) 148–161.
- Шамрай М. *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ 2005.
- Шаріпова Л. В. 3 історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // *Рукописна та книжкова спадщина України* 1 (Київ 1993) 122–133.

- Шёбер А. Славянские пергаментные отрывки в Швеции // *Palaeobulgarica* 5 (1981/4) 86–94.
- Шевельов Ю. *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта 2002.
- Шевелев Ю. Язык надписей на кресте Ефросинии Полоцкой // G. Y. Shevelov. *In and around Kiev*. Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag 1991, с. 95–116.
- Шевченко И. И. Восприятие Византии // *Мосховіа: Проблемы византийской и новогреческой филологии 1: К 60-летию Б. Л. Фонкича*. Москва: Индрик 2001, с. 481–494.
- Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття* / перекл. Марія Габлевич, ред. Андрій Ясіновський. Львів 2001.
- Шевчук О. Про один аспект зв'язку слов'янських церковно-співних традицій XVI — початку XVII ст. (хомонія) // *Старовинна музика: Сучасний погляд*, кн. 3 [=Науковий вісник НМАУ, 61]. Київ 2007, с. 12–28.
- Шевчук Е. Раздельноречие в аспекте связи южнославянской и восточнославянской певческих традициях // *Гимнология*, кн. 5 (2008) 205–218.
- Шекера І. *Київська Русь у міжнародних відносинах XI століття*. Київ 1967.
- Шеламанова Н. Б. О составлении сводного каталога рукописей // *Исторический архив* (1961/1) 179–181.
- Шеламанова Н. Б. Славяно-русский Октоих (ненотированный) XII–XIV вв. // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей*, вып. 2, част. 1. Москва 1976, с. 339–386.
- Шерех Юрій. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Юрій Шерех. *Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*, т. 3. Харків: Фоліо 1998, с. 29–51.
- Шидловский Н. Об источниках древнерусского Стихираря в связи с развитием византийской музыкальной культуры XI–XV вв. // *Гимнология*, кн. 1, част. 1 (2000) 153–161.
- Шидфар Б. Я. *Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.)*. Москва: Наука 1974.
- Шиндин Б.А. *Жанровая типология древнерусского певческого искусства: Монография* / Новосибирская государственная консерватория им. М. И. Глинки. Новосибирск 2004.
- Шлихтина Ю. Тропари царских часов: история цикла (на материале армянских, грузинских, византийских и славянских богослужебных рукописей IV–XIII вв.) // *Гимнология*, кн. 3 (2003) 30–38.
- Шниттер М. Современное состояние рукописных собраний церковного происхождения в болгарских библиотеках по материалам квази-научной прессы последних лет // *Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России: Сборник докладов конференции*, Москва, 17–21 ноября 1998 года. Москва: Синодальная библиотека Московского Патриархата 1999, с. 28–34.
- Шреер-Ткаченко О. *Григорій Сковорода — музикант*. Київ: Музична Україна 1972.
- Шустова Ю. Э. Проблема комплексного источниковедческого исследования предисловий и посвящений изданий Львовской братской типографии конца XVI — XVII века // *Федоровские чтения: 2005*. Москва 2005, с. 231–247.
- Щапов Я. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* Москва: Наука 1978.
- Щапов Я. Н. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*, част. 1, 2. Москва 1976.
- Щапов Я. Православная рукописная книга в Польше как явление истории культуры // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. [S. l.] 1997, с. 68–76.
- Щапов Я. Н. Русские и славянские рукописные книги в Иерусалиме и на Синае // *Православный Палестинский сборник* 100 (2003) 228–244.

- Щапов Я. Н. *Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича: Описание* / ред. И. М. Кудрявцев. Москва 1959.
- Щеглова С. *Богогласник: Историко-литературное исследование*. Киев 1918.
- Щеглова С. Описание рукописей Киевского Художественно-промышленного и научно-го музея им. гос. импер. Николая Александровича // *ИОРЯС*, т. 12 (1916/1) 143–191 (окр. відб.: Петроград 1916).
- Щёголева Л. И. *Путьмина минея (XI в.) в круге текстов и истолкования: 1–10 мая*. Москва: Территория Москва 2001.
- Щёголева Л. Путьмина минея: от текста к истолкованию // *Герменевтика древнерусской литературы: XI–XIV вв.*, вип. 5. Москва 1992, с. 413–497.
- Щепкин В. Н. *Учебник русской палеографии* / ОЛДП. Москва: 1918 (1920) (2-ге вид, під зміненою назвою: *Русская палеография*. Москва 1967).
- Щепкина М., Протасьева Т. *Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея* / ред. М. Тихомиров. Москва 1958.
- Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // *Бібліологічні вісті* (1924/1–2) 101–113.
- Щербаківський Д. Нові придбання Рукописного відділу Першого державного музею в Києві // *Бібліологічні вісті* (1923/4–грудень) 103–106.
- Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів XVII–XVIII ст. // *Труди УНІК*, 1 (1926) 40–52 (є окр. відб.).
- Щироцький К. Наше стародавнє інтролігаторство // *Книгарь* (Київ 1919/17) 1031–1036.
- Яворский Ю. И. Житіє Алексѣя челоувѣка Божія въ карпато-русской стихотворной обработкѣ половины XVIII-го вѣка // *Byzantinoslavica* 4 (1932) 365–370.
- Яворский Ю. *Из карпаторусской книжной старины: Отчет об археографической поездке в Прикарпатскую Русь летом 1931 года*. Прага 1936.
- Яворский Ю. Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI–XIX вв. // *Науковий збірник товариства «Просвіта»*, 7–8 (Ужгород 1931) 186–216.
- Яворский Ю. А. Карпаторусский художник-писец Иоанн Югасевич и его графически-художественные произведения // Ю. Яворский. *Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси: Приложение [=Книhovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze, 8]*. Прага 1934, с. 333–337.
- Ягич В. *Критические заметки по истории русского языка* [=Сборник ОРЯС, 46] (1890/4)].
- Ягич В. *Служебные минеи за сентябрь, октябрь, ноябрь: В церковно-славянском переводе по русским рукописям 1095–1097 гг.* Санкт-Петербург 1886.
- Якобсон Р. Заметки о древне-болгарском стихосложении // *ИОРЯС* 24 (1919/2) 351–358.
- Янакиева Цв., Пандур Юл. Палеографическое и графико-лингвистическое описание рукописи ms 106/16 из библиотеки Дебреценского университета им. Лайоша Кошута // *Palaeobulgarica* 11 (1987/1) 86–94.
- Яроцька М. В. Рукописні книги XVII ст. з монастирських збірок у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: питання наукового опису // *Рукописна та книжкова спадщина України* 10 (Київ 2005) 438–439.
- Ясіновська О. *Каталог кириличних рукописних евангелій із збірки Львівського історичного музею*. Львів: Видавництво ЛБА 1996.
- Ясіновський А. Іван Франко і Карл Крумбахер // *Українське літературознавство*, вип. 72. Львів 2010, с. 135–145.

- Ясіновський А. Музичні терміни грецького походження в «Лексиконі» Памви Беринди // *Екологія культури: Історія, традиції, сучасність*. Львів 1990, с. 65–66.
- Ясіновський Ю. Балкано-слов'янська традиція і питання походження українського церковного співу // *Проблеми слов'янознавства* 45 (1993) 132–135.
- Ясіновський Ю. Бібліотека Унівської лаври: Історія, руїна, відновлення // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* / Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [=Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність, 15]. Львів 2006–2007, с. 221–234.
- Ясіновський Ю. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв [1] // *Καλοφωνία* 2 (Львів 2004) 157–193; [2] // *Καλοφωνία* 4 (2008) 197–209 (є окр. відб.).
- Ясіновський Ю. Генеза української гимнографії // *Українська музика: Традиції і сучасність* / Вищий Музичний інститут ім. М. Лисенка. Львів 1993, с. 4–21.
- Ясіновський Ю. Два канона Рождеству Христову в українсько-білоруських нотолінійних ірмологіонах // *Гимнологія*, кн. 5 (2008) 219–231.
- Ясіновський Ю. До історії вивчення нотолінійних ірмолоїв // *Рукописна Україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Львів, 20–21 вересня 1996 року. Львів: ЛНБ 1999, с. 491–496.
- Ясіновський Ю. До історії музики вірмен в Україні в публікаціях Збігнева Косцюва // *Записки НТШ*, т. 226: *Праці Музикознавчої комісії* (1993) 403–420.
- Ясіновський Ю. З історії музики західноукраїнських земель XVI–XVII ст. // *Українське музикознавство* 21 (Київ 1986) 107–116.
- Ясіновський Ю. Кулізм'яні готовані пам'ятки княжої доби // *Записки НТШ*, т. 232: *Праці Музикознавчої комісії* (1996) 7–40.
- Ясіновський Ю. Ленинградская коллекция древнепеческих рукописей украинской традиции // *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры*. Москва 1984, с. 101–105.
- Ясіновський Ю. Львівський ірмолой кінця XVI — початку XVII століття — найдавніша нотолінійна пам'ятка церковної монодії // *Καλοφωνία* 1 (2002) 256–272.
- Ясіновський Ю. Львовский ирмолой конца XVI — начала XVII в. // *ПКНО: 1984*. Ленинград: Наука 1986, с. 168–175.
- Ясіновський Ю. Манявський скит в історії української музики // *Musica Galiciana*, т. 2. Львів 1999, с. 39–40.
- Ясіновський Ю. Матеріали до біографічного словника співців і музик давньої України: Переписувачі нотолінійних ірмолоїв // *Καλοφωνία* 3 (2006) 87–136 (є окр. відб.).
- Ясіновський Ю. Минуле і сьогодення бібліотеки Унівської Свято-Успенської лаври // *Καλοφωνία* 4 (2008) 125–146
- Ясіновський Ю. Найдавніші літургійні пам'ятки Княжої доби // *Καλοφωνία* 5 (2010) 20–32.
- Ясіновський Ю. Нотний Ірмолой Гаврила Аранесовича // *Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства*. Львів 1994, с. 20–23.
- Ясіновський Ю. Нотний Ірмолой з колекції Івана Франка // *Бібліотека, книга, читач*. Київ 1987, с. 104–112.
- Ясіновський Ю. Нотний Ірмологіон як тип рукописного кодексу: Питання структурної організації тексту // *До джерел=Ad fontes: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 1. Київ — Львів 2004, с. 394–406.
- Ясіновський Ю. Нотні Ірмолої Східної Словаччини та Закарпаття як пам'ятки українського церковного співу // *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, с. 331–349.
- Ясіновський Ю. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологіони) // *Фонди відділу рукописів Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР*. Київ: Наукова думка 1982, с. 130–154.

- Ясиновский Ю. О репертуаре ирмосов и канонов в украинской певческой практике // *Гимнология*, кн. 3 (2003) 186–197.
- Ясиновский Ю. Палеографія київської ноти // *Musica Humana* 2 (2005) 81–100.
- Ясиновский Ю. Певческие рукописи украинской традиции в собраниях Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // *Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина* 45 (Москва 1986) 285–298.
- Ясиновський Ю. Перші східнослов'янські нотні видання (до 400-річчя книгодрукування на Україні) // *Українське музикознавство* 9 (Київ 1974) 128–137.
- Ясиновський Ю. Питання становлення музичного професіоналізму на Україні // *Українське музикознавство* 10 (Київ 1975) 128–137.
- Ясиновський Ю. Рогатинщина в церковно-музичній історії XVII–XVIII ст. // *Рогатинська земля: Історія та сучасність*, 1 / відп. ред. Василь Горинь. Львів: Інститут українознавства НАН України 1995, с. 261–263.
- Ясиновский Ю. Содержание и структура украинских певческих сборников Ирмолов // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, т. 10, част. 1 (1991) 159–170.
- Ясиновський Ю. Соціальна функція українських нотних Ірмолоїв // *Рукописна та книжкова спадщина* 2 (Київ 1994) 63–72.
- Ясиновський Ю. Сучасний погляд на київську нотацію // *Старовинна музика: Сучасний погляд. Ars medievalis — ars contemporanea* [=Науковий вісник НМАУ, 41, кн. 2]. Київ 2006, с. 94–106.
- Ясиновський Ю. Українська гимнографія в європейському контексті // *Українське Барокко та європейський контекст*. Київ 1991, с. 219–224.
- Ясиновский Ю. Украинские певческие ирмологии и их создатели // *Книга в России до середины XIX века: 3-я всесоюзная научная конференция «Книга в России до середины XIX века»*. Тезисы докладов. Ленинград 1985, с. 48–49.
- Ясиновський Ю. Український нотолінійний Ірмолой як тип гимнографічного збірника: Зміст, структура // *Записки НТШ*, т. 226: *Праці Музикознавчої комісії* (1993) 41–56.
- Ясиновський Ю. Українські нотні видання XVIII ст. // *Бібліографія українознавства*, вип. 2: *Бібліографія та джерела музикознавства* / упоряд. і ред. Ю. Ясиновський. Львів 1994, с. 23–29.
- Ясиновський Ю. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження* / ред. Ярослав Ісаєвич, Олександра Цалай-Якименко [=Історія української музики: вип. 2: Джерела / Інститут українознавства ім. І. Крип'кевича НАН України]. Львів: Місіонер 1996.
- Ясиновський Ю. Українські та білоруські кулізмяні пам'ятки XVI століття // *Καλοφωνία* 5 (2010) 337–345.
- Ясиновський Ю. Церковно-співоче мистецтво Полтавщини XVII–XVIII ст. // *Актуальні проблеми дослідження філософської культури східних слов'ян XI–XVIII ст.*: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції. Полтава 1993, с. 106–109.
- Ясиновський Ю. Церковно-співочі ініціативи українських та білоруських монастирів // *Καλοφωνία* 2 (2004) 14–55.
- Ясіноўскі Ю. Беларускія ірмалоі — помнікі музычнага мастацтва XVI–XVIII стагоддзяў // *Мастацтва Беларусі* (1984/11) 50–55.
- Яцимирский А. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*, т. 1: *Вена, Лейпциг, Мюнхен, Прага, Любляна* [=Сборник ОРЯС, 98]. Петроград 1921.
- Яцимирский А. *Славянские рукописи румынских библиотек*. Санкт-Петербург 1905.
- Altbauer Moshe. Manuscripts and Their Study in Israel and Sinai // *Polata knigopisnaja* 2 (1979) 6–11.

- Der altrussische Kondakar': Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižgorodskij Kondakar'* / вид. Antonín Dostál, Hans Rothe при співпраці Erich Trapp, Dieter Stern, т. 2: *Blagoveščenskij Kondakar'* (Facsimile); т. 3: *Das Kirchenjhar 1: September bis November*; т. 4: *Das Kirchenjahr 2: Dezember bis März*; т. 5: *Das Kirchenjahr 3: April bis August*; т. 6: *Triodion. Pentecostarion*; т. 7: *Oktoechos* [=Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven: Editionen (3), 8.2–8.7]. Bonn — Giessen — Wien 1976, 1977, 1979, 1980, 1990, 2004.
- Analecta hymnica graecae codicibus eruta Italiae in ferioris* / вид. I. Schirò, т. I–XIII. Roma 1966–1983.
- Antonowycz M. Die byzantinischen Elemente in den Antiphonen der Ukrainischen Kirche // *Kirchenmusikalisches Jahrbuch 1959*, 43 / ред. Karl Gustav Fellerer. Köln 1960, с. 8–26. (укр. перекл.: Візантійські елементи в антифонах Української Церкви // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 21–38).
- Antonowycz M. *The Chants from Ukrainian Heirmologia* / Utrechtse bijdragen tot de muziek-wetenschap. Bilthoven: A. B. Greyhton 1974.
- Antonowycz M. Die Liturgische Musik des byzantinischen-slavischen Ritus // *Musik und Altar: Zeitschrift für Musik in Kirche und Schule, Jugend und Haus* (Freiburg i. Br. 1958/6) 163–167 (укр. перекл.: М. Антонович. Літургійна музика візантійсько-слов'янського обряду // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 14–20).
- Antonowycz M. *Oekraïne en de Byzantijnse ritus*. Hoenbroek: Uitgeverij KoNeZa 2000.
- Antonowycz M. Der Psalm «Super Flumina Babylonis» in der ukrainischen Kirchenpraxis // *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* / Schriftleitung Karl Gustav Fellerer (1965) 1–8 (укр. перекл.: Псалм «На ріках Вавилонських» в українській церковній практиці // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 56–69).
- Antonowycz M. *Ukrainische geistliche Musik: Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas* / Wissenschaftlicher Kongress zum Millenium des Christentums in der Ukraine, Ukrainische Freie Universität. München 1990.
- Antonowycz M. Ukrainische Hirnen im Lichte der byzantinischen Musiktheorie // *Musik des Ostens* 5 (1969) 7–22 (укр. перекл.: Українські ірмоси з погляду візантійської теорії музики // М. Антонович. *Musica sacra*, с. 39–55).
- Arkel-de Leeuw Weenen A. van. The Old Norse Computer Tape Bank at Copenhagen // *Polata knigopisnaja* 17–18 (1987) 88–95.
- Arranz M. L'Euclologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagismatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale). Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana 1996.
- Baily J. On the Rhythmical Function of Pleophonic/Non-Pleophonic Pairs in Selected Russian Lyric Folk Songs // *Palaeoslavica* 5 (1997) 161–180.
- Beck Hans-Georg. *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München 1959.
- Birkfellner G. *Codex Hankenstein. Codex Vindobonensis slavicus 37. Altukrainisches liturgisches Anthologion des 13.–14. Jahrhunderts*. Textus manuscriptus linguae ecclesiastico-slavicae versionis ucrainicae (parvorossicae) saeculi XIII–XIV, т. 2: Neutestamentliche Perikopen (Evangelien und Apostelschriften); т. 3: Μηρολόγιον=Мірологіонъ. Liturgischer Festkalender für den Jahreszyklus der unbeweglichen Feste [=Münstersche Texte Slavistik, 2, 3]. Berlin: Lit Verlag 2006, 2007.
- Birkfellner G. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich* [=Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse: Schriften der Balkankommission Linguistische Abteilung, 23]. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1975.
- Bondarenko V., Hannick Ch., Yasinov's'kyi Y. *Heirmos: Basing on the Linear-Notated Musical Heirmologia from the Sixteenth through Eighteenth Centuries*. Third Revised Edition. Lviv: UCU 2004.

- Das byzantinische Eigengut der neuzeitlichen slavischen Menäen und seine griechischen Originale*, т. 1: *Vorwort, Einführung Incipitarium und Edition der Monate September bis Februar*; т. 2: *Incipitarium und Edition der Monate März bis August*; т. 3: *Incipitarium und Edition Theotokia; Index hymnorum graecorum; Index hymnorum slavicoorum; Epimetra tria* / вид. Christian Hannick у співпраці Peter Plank, Carolina Lutzka [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 112; *Patristica Slavica*, 12]. Paderborn: Ferdinand Schöningh 2006.
- Capaldo M. Les Manuscrits slaves et leur étude en Italie // *Polata knigopisnaja* 1 (1978) 15–33.
- Cappuyns N. L'histoire des livres liturgiques grecs // *Atti del V. congresso internazionale di studi Bizantini* (Rome 20–26 settembre 1936), т. 6. Roma 1940, с. 470–473.
- Cappuyns N. *Le Triodion: Étude historique sur sa constitution et sa formation* (diss. PIO). Roma 1935.
- Cardine Eugène, Dom. *Semiologia gregoriana* / Note raccolte dalle lezioni tenute da Dom Eugène Cardine. Roma: Pontificio istituto di musica sacra 1968, ²1970, ³1972 та ін.; польськ. перекл.: *Semiologia gregoriańska* / перекл. Maciej Kaziński, Michał Siciarek. Kraków: Wydawnictwo benedyktynów TYNIEC ²2008.
- Cardine E. Solesmes // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 17. London — New York 1980, с. 452–454.
- Castro Ioannes de. *Methodus cantus ecclesiastici graeco-slavici*. Romae 1881 (рос. перекл.: Иоанн де Кастро. *Метод греко-славянського церковного пєня, испанца Ионна де Кастро...* / перекл. і вид. Иван Вознесенский. Москва — Лейпциг 1899).
- Christ W., Paraniakas M. *Anthologia graeca carminum christianorum*. Lipsiae 1871; передрук: Hildesheim 1963.
- Cleminson R. *Cyrillic Manuscripts in Slovakia: A Union Catalogue*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 1996.
- Cleminson R. The Cyrillic Manuscript Codices of Budapest University Library // *Polata knigopisnaja* 27–28 (1995) 5–12.
- Cleminson R. *The Pennington Catalog: A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*. London: University of London 1988.
- Code International de Catalogue de la musique*, т. 4. Frankfurt &: Peters 1975.
- Constantelos D. J. The Holy Scriptures in Greek Orthodox Worship (A Comparative and Statistical Study) // *The Greek Orthodox Theological Review* 12 (1966) 7–83.
- Contacarium palaeoslavicum mosquense* / вид. Arne Bugge [=MMB, т. 6]. Copenhagen 1960.
- Cuclin D. Le rôle du Chant Grégorien dans le passé jusqu'à nos jours et du Chant Byzantin, dans l'avenir // *Atti del V. congresso internazionale di studi Bizantini* (Rome 20–26 settembre 1936), т. 6. Roma 1940, с. 474–480.
- Dain M.-A. *Les manuscrits: Collection d'études anciennes*, 3-тє вид. Paris: Les Beles Lettres 1975 (¹1949, ²1964).
- Dain M.-A. Rapport sur la codicologie Byzantine [=Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten-Kongress, т. 6]. München 1958.
- Demus Otto. *Byzantine Art and the West*. New York: University Press 1970.
- Description et catalogue des manuscrits medievales*. Sofia: CIBAL 1984.
- Dévai Gabor. Manuscripts in Byzantine Notation in Szentendre // *Acta Antiqua Academiae Scientifica Hungariae* 10 (1962/1–3) 85–97.
- Dévai Gabor. Manuscripts en notation byzantine dans les bibliothèques publiques de Budapest // *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* 1 (1951) 247–260.
- Dietze J. Old Russian Texts and Computer-Controlled Lexicography // *Polata knigopisnaja* 17–18 (1987) 125–129.

- Djaparidze D. *Medieval Slavic Manuscripts: A Bibliography of Printed Catalogues* [=Medieval Academie of America Publication, 64]. Cambridge, Mass. 1957.
- Dostál A. Origine of the Slavonic Liturgy // *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965) 73–87.
- Das Dubrovskij-Menäum: Edition der Handschrift F.n.I.36 (RNB)* / підг. і коментар М. Ф. Мур'янов, опрацювання і перекл. німецькою мовою Hans Rothe und Arnd Wöhler, вид. Hans Rothe. [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 104; Patristica Slavica, 5]. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 1999.
- Egenter N. La formation et l'influence du *typikon* liturgique de saint-Sabas // *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*. Leuven 2001, с. 209–216.
- Encyklopedia wiedzy o książce* / ред. А. Birkenmajer. Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1971.
- Ertlbauer A. *Geschichte und Theorie der einstimmigen armenischen Kirchenmusik: Eine Kritik der bisherigen Forschung* [=Musica mediaevalis Europae Orientalis, 3]. Wien 1985.
- L'Euchologio Barberini Gr. 336* / ред. Stefano Parenti, Elena Velkovska [=Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia, 80]. Rome: C. L.V. Edizione liturgica 1995.
- Feicht H. *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza* [=Opera musicologica Hieronimi Feicht, т. 1]. Kraków: PWM 1975.
- Fennel J. The Canonisation of Saint Vladimir // *Tausend Jahre Christentum in Russland: Zum Millenium der Taufe der Kiever Rus'*. Göttingen 1988, с. 299–304.
- Fenzcak A. Zabytki pisma cyrylicznego w dawnych i współczesnych zbiorach południowo-wschodniej Polski // *Славянска палеография и дипломатика*. София 1980, с. 43–54.
- Filonov Gove Antonina. The Evidence for Metrical Adaptation in Early Slavic Translated Hymns // *Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry* / вид. Ch. Hannick [=MMB: Subsidia, 6, Studies fragmenta Chilendarica palaeoslavica, 2]. Copenhagen 1978, с. 211–246.
- Floros C. *Universale Neumenkunde: Entzifferung der ältesten byzantinischen Neumenschriften und der altslavischen sematischen Notation*, т. 1–3. Kassel 1970.
- Follieri H. *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, т. 1–5. Città del Vaticano 1960–1966.
- Fragmenta Chilendarica palaeoslavica. A: Sticherarium. Codex monasterii Chilendarici 307, B: Hirmologium. Codex monasterii Chilendarici 308: Phototypice depictus* / передмова Roman Jakobson [=MMB, 5]. Copenhagen 1957.
- Franklin Simon. The Reception of Byzantine Culture by the Slavs // *The 17th International Congress of Byzantine Studies. Major Papers*. New Rochell — New York 1986, с. 383–397.
- Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry* / вид. Christian Hannick [=MMB, Subsidia, 6, Studies in Fragmenta Chiliendarica Palaeoslavica, 2]. Copenhagen 1978.
- Gabriel Hieromonachos. *Abhandlung über den Kirchengesang* / вид. Christian Hannick, Gerda Wolfram [=MMB: Corpus scriptorum de re musica, т. 1; Österreichische Akademie der Wissenschaften: Kommission für Byzantinistik: Corpus scriptorum de re musica, т. 1]. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985.
- Gardner v. J. *Das Problem altrussischen Demestischen Kirchengesanges und seiner linienlosen Notation* [=Slavistische Beiträge, т. 25 / вид. A. Schmaus]. München: Verlag Otto Sagner 1967.
- Gardner J. Altrussische Musikhandschriften der Bibliothéque de l'Arsenal zu Paris // *Acta musicologica*, 38 (1966/II–IV) 189–196.
- Gardner J. Altrussischer notierter Oktoich der Bibliothéque de L'Arsenal zu Paris // *Acta musicologica* 42 (1970/III–IV) 221–224.
- Gardner J. Die altrussischen neumatichen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek in München // *Die Welt der Slaven* 2 (1957/3) 322–328.
- Gardner J. Die altrussischen neumatichen Handschriften der Pariser Bibliotheken // *Die Welt der Slaven* 3 (1958/2) 143–150.

- Gardner J. Die altrussischen neumatischen Handschriften in den Bibliotheken von Belgien und England // *Die Welt der Slaven* 6 (1961/3) 305–320.
- Gardner J. *Gesang der russisch-orthodoxen Kirche bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Wiesbaden 1983.
- Gardner J. *System und Wesen des russischen Kirchengesanges*. Wiesbaden 1976.
- Gastoué A. *L'art grégorien*. Lyon 1911.
- Gerus-Tarnawecy I. Cyrillica Canadiana: Cyrillic Manuscripts in Canada // *Ювілейний збірник української Вільної АН в Канаді*. Вінніпер 1976, с. 588–615.
- Gerus-Tarnawecy I. Reducible Vowels and Хомоніја in a Hitherto Unknown Eastern Slavic Monument (Toronto Krjuki-Manuscript) // *Canadian Contributions to the Seventh International Congress of Slavists*. Den Haag 1973, с. 219–226.
- Goar Jacobus. *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum*. Parisiae 1647 (друге видання: Venetia 1730; факсимільне перевидання венеційського друку: Graz 1960).
- Gołos J. Manuscript Sources of Chant before 1700 in Polish Libraries // *Studies in Eastern Chant* 3 (1973) 74–80.
- Gottesdienstmenäum für den Monat Februar. Auf der Grundlage der Handschrift Sin. 164 des Staatlichen Historischen Museums Moskau (GIM). Historisch-kritische Edition*, т. 1: 1. bis 9. Februar; т. 2: 10. bis 19. Februar; т. 3: 20. bis 29. Februar / вид. Hans Rothe [=Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 109, 113, 120; Patristica slavica, 10, 13, 17]. Paderborn — München — Wien — Zürich: Ferdinand Schöningh 2003, 2006, 2009.
- Gottesdienstmenäum für Dezember: Faksimile der Handschriften CGADA, f. 381, Nr 96 und 97* / вид. Hans Rothe, E. M. Vereščagin. Köln — Weimar — Wien: Böhlau Verlag 1993.
- Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember nach den slavischen Handschriften der Rus'des 12. und 13. Jahrhunderts: Historisch-kritische Edition*, т. 1: 1. bis 8. Dezember; т. 2: 9. bis 19. Dezember; т. 3: 20.–24. Dezember; т. 4: 25. bis 31. Dezember / вид. Hans Rothe, E. M. Vereščagin [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 99; Patristica slavica, 3]. Opladen: Westdeutscher Verlag 1996, 1997, 1999, 2006.
- Grabar A. La conversion de la Russie en histoire de l'art // *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Âge*, т. 2. Paris 1968, с. 1105–1116.
- Guillaumont A., Minel J.-L. MEDIUM — Conception, réalisation et exploitation d'un base de données // *Polata knigopisnaja 17–18* (1987) 60–64.
- Haas Max. *Byzantinische und slavische Notationen*, 2. Köln 1973.
- Hamer R. Data for a Database as a General Manuscript Index // *Polata knigopisnaja 17–18* (1987) 65–72.
- Hannick Ch. IV. Symposion sur la musique slave ancienne (Sofia, octobre 1971) // *Irénikon* 45 (1972) 80–83.
- Hannick Ch. Armenian rite, Music of the // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, т. 1. London — New York 1980, с. 596–599.
- Hannick Ch. Armenische Kirchenmusik // *MGG*, т. 1. Kassel 1994, с. 851–862.
- Hannick Ch. Aux origines de la version slave de l'Hirmologion // *Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry* / вид. Christian Hannick [=MMB: Subsidia, 6]. Copenhagen 1978, с. 5–120.
- Hannick Ch. Byzantinische Musik // *MGG*, т. 2. Kassel 1995, с. 288–310.
- Hannick Ch. Chomonie und historische Phonetik des Altrussischen // *Лингвистическая полифония: Сборник статей в честь юбилея профессора Р. К. Потаповой* / відп. ред. В. А. Виноградов. Москва: Языки славянских культур 2007, с. 212–221.
- Hannick Ch. *Das altslavische Hirmologion: Edition und Kommentar* [=Monumenta Linguae Slavicae dialecti veteris: Fontes et dissertationes, 50]. Freiburg i. Br.: Weiher 2006.

- Hannick Ch. Das musikalische Leben in der Frühzeit Bulgariens aufgrund literarischer Quellen des frühslavisches Schrifttums // *Byzantinoslavica* 49 (1988) 23–37.
- Hannick Ch. Der Beitrag der slavischen Überlieferung zur byzantinischen Homiletik // *Преводите през XIV столетие на Балканите: Доклади от международната конференция, София, 26–28 юни 2003* / відп. ред. Лора Тасева. София: ГорексПрес 2004, с. 35–46.
- Hannick Ch. Documents musicaux vieux-slaves: Munich, décembre 1967 // *Irénikon* 41 (1968/1) 94–97.
- Hannick Ch. Egon Wellesz und sein Verhältnis zur Musik der Ostkirchen // *Egon Wellesz* [=Studien zur Wertungsforschung, 17, вид. Otto Kolleritsch]. Wien — Graz 1986, с. 86–101.
- Hannick Ch. Early Slavic Liturgical Hymns in Musicological Context // *Ricerche Slavistiche* 41 (1994) 9–30.
- Hannick Ch. Exégèse, typologie et rhétorique dans l'hymnographie byzantine // *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999) 207–218.
- Hannick Ch. Georgisch-orthodoxe Kirchenmusik // *MGG*, т. 4. Kassel 1996, с. 1140–1144.
- Hannick Ch. Hymnographie et hymnographes sabaïtes // *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present* / вид. Joseph Patrich [=Orientalia Lovaniensia Analecta, 98]. Leuven 2001, с. 219–228.
- Hannick Ch. Le texte de l'Oktoechos // *Dimanche: Office selon les huit tons* [=La prière des églises de rite byzantin, 3]. Chevotogne 1972, с. 37–60.
- Hannick Ch. Syriens occidentaux et Syriens orientaux // *Encyclopédie des Musiques sacrés*, т. 2. Paris 1969, с. 214–217.
- Hannick Ch. Ton und Wort in slavischen liturgischen Hymnen // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / вид. Hans Rothe, Dagmar Christians [=NRWAKW Abh., 117; Patristica slavica, 15]. Paderborn — München — Wien — Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, с. 175–186.
- Harper John. *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century: A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*. Oxford 1991 (польськ. перекл.: *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*. Kraków: Musica Iagellonica 1997).
- Harris S. The byzantine *prokeimena* // *Plainsong and Medieval Music* (Cambridge 1994/3) 133–147.
- Havliková L. A propos de l'exégèse des manuscrits en Tchécoslovaquie // *Polata knigopisnaja* 17–18 (1987) 119–124.
- Herbinus I. *Religiosae Kijoviensis cryptae, sive Kyovia subterranea*. Jena 1675 (факсимільне перевидання: *Seventeenth Century Writings at the Kievan Caves Monastery* / ред., вступна стаття Paulina Levin [=Harvard Library of Early Ukrainian Literature, 4]. Cambridge, Mass. 1987).
- Huglo M. Codicologie et musicologie // *Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, т. 1 / вид. Pierre Cockshaw, Monique-Cécile Garand, Pierre Jodogne. Gand: E. Story-Scientia 1979, с. 71–82.
- Huglo M. Division de la tradition monodique en deux groupes «est» et «ouest» // *Revue de musicologie* 85 (Paris 1999) 5–28.
- Huglo M. La recherche en musicologie médiévale au XXe siècle // *Cahiers de civilisation médiévale* 39 (Poitiers 1996) 67–84.
- Huglo M. *Les anciens répertoires de plain-chant* [=Variorum collected studies series]. Aldershot: Ashgate 2005.
- Huglo M. *Les livres de chant liturgique* [=Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 52]. Turnhout: Brepols 1988.

- Huglo M. *Les sources du plain-chant et de la musique médiévale* [=Variorum collected studies series]. Aldershot: Ashgate 2004.
- Huglo M. Musicologie et codicologie à l'Institut de recherche et l'histoire des textes // *Le source musicologie*. Paris: Editions du Centre National de la recherche scientifique 1981, c. 11–24.
- Hunger H. *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, т. 1: *Codices Historici, Philosophici et Philologici*. Wien: Verlag Brüder Hollinek 1961; H. Hunger unter Mitarbeit von O. Kresten, т. 2: *Codices juridici, medici*. Wien 1969; H. Hunger, O. Kresten, т. 3/1: *Codices Theologici, 1–100*. Wien 1976; H. Hunger, O. Kresten, Ch. Hannick, т. 3/2: *Codices Theologici, 101–200*. Wien 1984; H. Hunger, W. Lackner, Ch. Hannick, т. 3/3: *Codices Theologici, 201–337*. Wien 1992; H. Hunger unter Mitarbeit von Ch. Hannick, т. 4: *Supplementum graecum*. Wien 1994.
- Husmann H. Hymnus und Troparion // *Jahrbuch des Staatlichen Instituts für Musikforschung Preußischer Kulturbesitz* / вид. Dagmar Droysen. Berlin: Verlag Merseburger 1971, c. 7–86.
- Husmann H. The Practice of Organum in the Liturgical Singing of the Syrian Churches of the Middle East // *Aspects of Medieval and Renaissance Music*. New York 1966, c. 435–439.
- Die Hymnen des Sticherarium für September* / транскрипція Egon Wellesz [=MMB, Transcription, 1]. Copenhagen 1936.
- Incipitarium liturgischer Hymnen in ostslavischen Handschriften des 11. bis 13. Jahrhunderts*, т. 1: А–И; т. 2: К–П; т. 3: Р–Ф / вид. Hans Rothe, укл. Dieter Stern [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 118; Patristica slavica, 16]. Paderborn — München — Wien — Zürich: Ferdinand Schöningh 2008.
- Irmologion=Ірмологіон: Gréckokatolícky liturgický spev eparchie Mukačevskej=Grekokatolíckij spiv eparchiji Mukačevskoji* / на підставі 1-го вид. Йосифа Малинича та Івана Бокшая підг. і доповн. Stefan Papp, Nikifor Petrašević. Prešov: Greko-katolíckij ordinariat 1970.
- Jakobson R. Methodius' Canon to Demetrius of Thessalonica and Old Church Slavonic Hirmoi // *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské University* 14 (Brno 1965) 115–121.
- Jakobson R. Muzykologia a językoznawstwo // Roman Jakobson. *W poszukiwaniu istoty języka*, т. 1: *Wybór pism*. Warszawa 1989.
- Jakobson R. The Slavic response to Byzantine poetry // *Congrès international des études byzantines, Ochrid 1961, Rapports VIII*. Belgrade — Ochride 1961, c. 249–265.
- Jasinov's'kyj J., Lutzka C. *Das Lemberger Irmologion. Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfliniennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts* / вид. і вступ Jurij Jasinov's'kyj, перекл. і коментарі Carolina Lutzka [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen, 24]. Köln — Weimar — Wien: Böhlau 2008.
- Jasinow's'kyj J. Znaczenie eparchii Przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej // *Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedstwa*, т. 2. Przemyśl 1994, c. 403–420.
- Jeffery Peter. The Earliest Oktoechoi: The Role of Jerusalem and Palestine in the Beginnings of Modal Ordering // *The Study of Medieval Chant*. Oxford 2001, c. 149–209.
- Katalog der Wasserzeichen in Bachs Originalhandschriften Johann Sebastian Bach*, 1: *Textband*, 2: *Abbildungen* / укл. W. Weis, Y. Kobayaschi [=Neue Ausgabe sämtlicher Werke, Serie IX: Addenda, т. 1]. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik 1985.
- King David in the index of Christian Art* / ред. C. Hourihane. Princeton: University Press 2002 (у вигляді каталогу).
- Koschmieder E. *Die ältesten Novgoroder Hirmologien-Fragmente: Erste Lieferung, Zweite, Dritte* [=Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, 35, 37, 45]. München 1952, 1955, 1958.
- Koschmieder E. *Pszyczynki do zagadnienia chomonji w hirmosach rosyjskich*. Wilno 1932.
- Koschmieder E. Wie haben Kyrill und Method zelebriert // *Anfänge der Slavischen Musik* [=Slowakische Akademie der Wissenschaften: Institut für Musikwissenschaft, Simposia 1]. Bratislava 1966, c. 7–22.

- Koschmieder E. Ziel und Aufgaben in der Erforschung der Musik des Ostens // *Musik des Ostens* 4 (1967) 7–11.
- Koschmieder E. Zur Herkunft der slavischen Krjuki-Notation // *Festschrift für Dmytro Čiževskij zum 60. Geburtstag* [=Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavischen Seminar) an der FU Berlin, 5]. Berlin 1954, c. 146–147.
- Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453)* [=Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, IX, 1]. München 1897.
- Крупякевич П. De hymni Acahisti auctore // *BZ* 18 (1909/ 3–4) 357–382 (є окр. відб.).
- Крыпьякевич П. De hymnographia Mariana in ecclesia graeca [1] // *Записки НТШ*, т. 121 (1914) 1–62; Elenchus maiorum hymnorum Deiparae [2] // *Записки НТШ*, т. 123–124 (1917) 1–56; укр. перекл. 1–ї част.: Про Богородичну гімнографію у грецькій Церкві // *Καλοφωνία* 5 (2010) 114–165.
- Laucevičius E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius: Mintis 1967.
- The Lavrsky Troitsky Kondakar* / вид. Gregory Myers / Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies [=Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, т. IV, 9]. Sofia: Heron Press 1994.
- Lazarević S. Στιχηράριον // *Byzantinoslavica* 29 (1968) 290–318.
- Levy K. Die slavische Kondakarien-Notation // *Anfänge der Slavischen Musik* [=Slowakische Akademie der Wissenschaften: Institut für Musikwissenschaft, Simposia 1]. Bratislava 1966, c. 77–92.
- Lința E., Djamo-Diaconiță L., Stoicovici O. *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*. București 1981.
- Litsas E. K. The Mount Athos Manuscripts and Their Cataloguing // *Polata knjigopisnaja* 17–18 (1987) 106–118.
- Malinowski A. Aklamacje w ceremoniach bizantyjskich // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 7 (1985) 317–337.
- Mareš Fr. Zasedání Edičně-textologické komise Mezinárodního komitétu slavistů ve Varšavě // *Slavia* 32 (1963/2) 249–250.
- Marinčák Š. Oľšavický Irmológion Michala Kešeláka a jeho miesto v dejinách liturgickoho spevu na Slovensku // *Καλοφωνία* 4 (2008) 221–246.
- Marinčák Š. *Úvod do dejín byzantskej hudby*. Prešov: Vydavateľstvo PETRA 2003.
- Martimort A. G. *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Turnhout: Brepols 1992.
- Masai F. La paléographie gréco-latine, ses tâches, ses méthodes // *Scriptorium* 10 (1956) 281–302.
- Masai F. Paléographie et codicologie // *Scriptorium* 4 (1950) 279–293.
- Matejić M., Bogdanović D. *Slavic Codices of the Great Lavra Monastery: A Description*. Sofia 1989.
- Matejko L. K určenju, interpretácii a datovaniu Ostrožnických zlomkov // *Slavica Slovaca* 30 (1995) 4–15.
- Mathiesen R. Some Methodological Problems in Describing Old East Slavic Cyrillic Manuscripts and Printed Books // *Polata knjigopisnaja* 17–18 (1987) 130–143.
- McCranck L. J. Sharing Codicological Resources through Bibliographic Networks and Utilities // *Polata knjigopisnaja* 17–18 (1987) 30–59.
- McKinnon J. Liturgical Psalmody in the Sermons of St. Augustine: An Introduction // *The Study of Medieval Chant*. Oxford 2001, c. 7–24.
- Medieval Slavic Manuscripts and SGML* [Standart Generalized Markup Language]: Problems and Perspectives. Sofia 2000.

- Métréveli H., Outtier B. Contribution à l'histoire de l'Hirmologion: Anciens hirmologia géorgiens // *Le Muséon* 88 (1975) 331–359.
- Miklas H. CIP und ISBN Codes zur Erfassung von Manuskripten? // *Polata knjigopisnaja* 17–18 (1987) 85–87.
- Miklas H., Ščapov J. N., Veder W. R. The Slavonic Manuscripts in the Federal Republic of Germany // *Polata knjigopisnaja* 9 (1984) 39–58.
- Μητσόκης Κ. *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, τ. 1: *Από την καινή διαθήκη έως την εικονομαχία*. Θεσσαλονίκη 1971.
- Mitsakis K. The Hymnography of the Greek Church in the Early Christian Centuries // *JÖB* 20 (1971) 31–49.
- Momina M. A. Zum Problem der Korrektur slavischer gottesdienstlicher hymnographischer Bücher in der Rus' des XI. Jh. // *Zeitschrift für Slavische Philologie* 50 (1990) 16–49.
- Montfaucon B. *Palaeographia graeca*. Parisii 1708.
- Mraček J. Slavic Musicology in the United States of America // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica*, 3 (1972) 615–636.
- Murijanoff M. Über eine Darstellung der Kiever Malerei des 11. Jahrhunderts // *Studii Gregoriani* 9 (Roma 1972) 367–373.
- Musica Medii Aevi* / Instytut sztuki polskiej Akademii Nauk, τ. 1 (1965), τ. 2 (1968), τ. 3 (1969), τ. 4 (1973), τ. 5 (1976), τ. 6 (1977), τ. 7 (1986), τ. 8 (1991). Kraków: PWM.
- Muzyczne silva rerum z XVII wieku: Rękopis 127/56 Biblioteki Jagiellońskiej* / πιδρ. Jerzy Gołos, Jan Stęszewski. Kraków: PWM 1970.
- Myers G. The Blagoveshchensky Kondakar and the Survival of the Constantinopolitan All-Chartered Office in Kievan Rus // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, τ. 8, част. 1 (1988) 703–722.
- Naumow E. Z dziejów XVI-wiecznych skryptorijów cerkiewnych: Ioann z Posady Rybotyckiej i jego mineje // *Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedstwa*, τ. 2. Przemyśl 1994, c. 335–340.
- Notation* / вид. Andreas Jaschinski. Kassel — Basel — Hernen — London — New-York — Prag — Stuttgart — Weimar 2001.
- Orlandi Tito. Definition of Textological Data for Coptic Texts // *Polata knjigopisnaja* 17–18 (1987) 96–105.
- Page Christopher. Biblical instruments in medieval manuscript illustration // *Early Music* 5 (1977/3) 299–309.
- Palaeobyzantine Notations*, τ. 3: *Acta of the Congress held at Hernen Castle, The Netherlands, in March 2001* / вид. Gerda Wolfram [=Eastern Christian Studies 4]. Leuven 2004.
- Palaeography: Greek (H. Hunger), Latin (R. Steiner) // *New Catholic Encyclopedia*, τ. 10. New York 1967, c. 874–889.
- Palikarova-Verdeil R. *La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes* [=MMB, Subsidia, 3]. Copenhagen 1953.
- Panaitescu P. *Manuscrisele slave din biblioteca Academiei R.P.R.*, τ. 1. București 1959.
- Pantelakis E. G. Les livres ecclésiastiques grecs de l'Orthodoxie: Étude historique // *Irénikon* 13 (1936) 521–557.
- Patrich J. The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present [=Orientalia Lovaniensia analecta, 98]. Leuven 2001, c. 217–228.
- Pennington A. E. Slavonic Manuscripts and their Study in Great Britain // *Polata knjigopisnaja* 1 (1978) 11–14.
- Petrova D. Die Bulgarische musikalische Kultur im 9. und 10. Jahrhundert nach Literarischen Quellen // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 6 (1982) 77–92.
- Petrović D. A Liturgical Anthology Manuscript with the Russian Hammer-Headed Notation A. D. 1674 // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 3 (1972) 293–321.

- Petrović D. Byzantine and Slavonic Oktoechos until the 15th Century // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 4 (1975) 175–190.
- Petrović D. *Osmoglasnik u muzičkoj tradiciji Južnih Slovena*, т. 1, 2 / вид. D. Stefanović / Institute of Musicology Serbian Academy of Sciences and Arts [=Monographs, т. 1]. Beograd 1982.
- Pikulik J. *Święty Wojciech w polskiej muzyce średniowiecznej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1996.
- Pitra Jean-Baptiste-François. *Hymnographie de l'église grecque*. Rom 1867.
- Plank P. Das Trishagion: Gotteslob der Engel und Zankapfel der Menschen // *Kirche im Osten* 35 (1992) 111–126 (укр. перекл.: Трисвяте: Прослава Бога ангелами і яблуко розбрату серед людей // *Καλοφωνία* 3 (2006) 3–16.
- Plank P. Φῶς ἱλαρόν: Christushymnus und Lichtdanksagung der Frühen Christenheit [=Hereditas: Studien zur Alten Kirchengeschichte, 20]. Bonn 2001.
- Pliguzov A, Veder W. R. The Cyrillic Manuscripts Codices of Harvard College Library // *Polata knjigopisnaja* 27–28 (1995) 29–36.
- Plocek Václav. *Catalogus codicum notis musicis instructorum, qui in Bibliotheca publica rei publicae Bohemicae socialisticae in Bibliotheca universitatis Pragensis servantur*, т. 1–2. Pragae: Academia 1973.
- Podskalsky G. *Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*. München 1982 (рос. перекл.: Г. Подскальски. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237)*. Санкт-Петербург: Византиновросика 1996).
- La roesia liturgica slava antica (Древнеславянская литургическая поэзия)* / XIII Congresso Internazionale degli Slavisti, Lublana, 15–21 agosto 2003, Blocco tematico n° 14, Relazioni / упоряд. Kr. Stantchev, Maria Yovcheva. Roma — Sofia 2003.
- Przywecka-Samecka M. *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*. Kraków: PWM 1969.
- Quinlan Andrew J. Triodia Manuscripts // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta slavica*, т. 11, част. 2 (1997) 135–143.
- Raes A. Livres liturgique des Eglises Orientales // *DDC* 6 (1957) 606–610.
- Raasted J. A Primitive Palaeobyzantine Musical Notation // *Classica et Medievalia* 23 (1962) 302–310.
- Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog / opracowali Aleksandr Naumow oraz Andrzej Kaszlej pszy współpracy Ewy Naumow i Jana Stradomskiego*, wyd. 2-e zmienione. Kraków: Scriptum 2004.
- Renoux Ch. *Les hymnes de la Résurrection*, т. 1: *Hymnographie liturgique géorgienne. Introduction, traduction et annotation des textes Sinai* 18. Paris: CERF 2000.
- Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600* / вид. Herbert Hunger [=Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, III/1–3]. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1981, 1989, 1997.
- Rhythm in Byzantine Chant: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in November 1986* / вид. Ch. Hannick. Hernen: Bredius 1991.
- Richter Lukas. *Momente der Musikgeschichte Antike und Byzanz* [=Wort und Musik, Salzburger Akademische Beiträge]. Salzburg: Verlag Mueller-Spaiser 2000.
- Riesemann O. *Die Notationen des altrussischen Kirchengesanges*. Leipzig: Breitkopf & Härtel 1909.
- Roland Marti. *Beschreibung der slavischen Handschriften in der Schweiz* [=Slavica Helvetica, 40]. Bern — Berlin — Frankfurt am Main — New York — Paris — Wien: Peter Lang 1991.
- Roland Marti. How Much Description Does a Manuscript Neederland // *Polata knjigopisnaja* 17–18 (1987) 73–84.
- Roland Marti. [Рец.:] Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука 1984, 406 стр. // *Russian Linguistics* 10 (1986) 333–351.

- Rossum Joost, van. Romanos le Mélode et le «Kontakion» // *L'hymnographie: Conférence Saint-Serge*, XLVIe Semaine d'études liturgiques, Paris, 29 juin — 2 juillet / ред. А. М. Triacca, А. Pistoia. Roma: C. L. V.-Edizioni Liturgiche 2000, с. 93–104.
- Rusek J. *Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1964.
- Rhythm in Byzantine Chant: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in November 1986* / вид. Ch. Hannick. Hernen: Bredius 1991.
- Sacrum i Biblia w literaturze ukraińskiej* / ред. Ihor Nabytowycz / Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład filologii ukraińskiej. Lublin: Ingvarr 2008.
- Schneider Hans-Michael. *Lobpreis im rechten Glauben. Die Theologie der Hymnen an den Festen der Menschwerdung der alten Jerusalemer Liturgie im Georgischen Udzvelezi Iadgari* [=Hereditas: Studien zur Alten Kirchengeschichte, 23, вид. Ernst Dassmann, Hermann-Josef Vogt]. Bonn: Borengässer 2004.
- Shevelov G. Omega in the Codex Hankenstein: A Hitherto Unnoticed Episod in the Ukrainian Development *o > i* // George Shevelov. *In and around Kiev*. Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag 1991, с. 117–136.
- Shevelov George Y. 1860 in Shevchenko's Work // *Shevchenko and his critics. 1861–1980* / вид. G. S. Luckyj. Toronto — Buffalo: University of Toronto Press 1980, с. 324–354 (укр. перекл.: Юрій Шерех. 1960 рік у творчості Тараса Шевченка // Юрій Шерех. *Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія*, т. 3. Харків: Фолио 1998, с. 29–51).
- Shiloah A. The Manifold Aspects of Hebrew Psalmody // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, т. 10, част. 1 (1994) 41–46.
- Shiloah A. The Theological Meaning of Jewish Music // *Православна монодія: Її богословська, літургична та естетична сутність* [=Науковий вісник НМАУ, 15]. Київ 2001, с. 33–38.
- Smal-Stockij St. Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus // *Sitzungsberichte der klas. Akademie der Wissenschaften*, phil.-hist. Kl. 6, т. 113). Wien 1885, с. 601–689 (окр. відб.: Wien 1886).
- Spiritual Songs in Seventeenth-Century Russia. Edition of the MS 1938 from «Музейное Собрание» of The «State Historical Muzeum in Moscow» (GIM)* / transcribed and edited by Olga Dolskaya; editorial Note by Hans Rothe [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe B: Editionen]. Köln — Weimar — Wien 1996.
- Stantchev Kr. La poesia liturgica // *Lo spazio letterario del medioevo*, част. 3: *Le culture circostanti*, т. 3: *Le culture slave* / ред. Mario Capaldo. Roma: Salerno Editrice, 2006, с. 439–474.
- Stathis Gr. I manoscritti e la tradizione musicale Bizantino-Sinaitica. Appendice: 12 Manoscritto musicale: Sina 1477 // *Θεολογία* 43 (1972/1–2) 271–308.
- Στάθης Γρ. Θ. Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής. Ἁγίων Ὁρος, т. 1–3. Ἀθήναι 1975, 1976, 1993.
- Stefanović D. An Additional Checklist of Hilandar Slavonic Music Manuscript // *Хиландарски зборник 7* (Београд 1989) 163–176.
- Stefanović D. The Development of the Slavonic Menaia manuscripts // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta scientifica* 5 (1978) 211–220.
- Stern D. H. *Die Liederhandschrift F 19-233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften* / eine kommentierte Edition von Dieter Hubert Stern [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe B: Editionen]. Köln — Weimar — Wien 2000.
- Steško F. Čeští hudebníci v Ukrajinské církevní hudbě (z dějin haličsko-ukrajinské církevní hudby) // *Rozpravy České akademie věd a umění*, I, 83. Praha 1935, с. 1–46.
- Stichel R. *Beiträge zur frühen Geschichte des Psalters und zur Wirkungsgeschichte der Psalmen* [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 116]. Paderborn 2007.

- Stichel R. Die Byzantinische liturgische Dichtung: Anfänge und Grundlagen // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit: Beiträge einer internationalen Tagung, Bonn, 7.–10. Juni 2005* / вид. Hans Rothe, Dagmar Christians. Paderborn — München — Wien — Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh 2007, с. 1–15.
- Sticherarium Ambrosianum: Pars Principalis, pars Suppletoria* / вид. Lidia Perria, Jørgen Raasted. [=MMB, 11]. Haunia: C. A. Reitzel 1992.
- Sticherarium antiquum Vindobonense: Pars Principalis, Pars Suppletoria* / вид. Gerda Wolfram [=MMB, 10]. Vindobonae 1987.
- Sticherarium: Codex Vindobonensis Theol. graec. 181: Phototypice depictus* / вид. Carsten Höeg, H. J. W. Tillyard, Egon Wellesz [=MMB, 1]. Copenhagen 1935.
- Sticherarium Palaeoslavicum Petropolitanum: Pars Principalis, pars Suppletoria* / вид. Nicolas Schidlovsky [=MMB, 12]. Haunia 2000.
- Strunk O. The Notation of the Chartres Fragment // *Annales Musicologiques* 3 (1955) 34–37.
- Strzetelska-Grynberowa Z. *Staromiejskie: Ziemia i ludność*. Lwów 1896.
- Sunderland Anne. Daniel of Salah: A Sixth Century West Syrian Interpreter of the Psalms // *Byzantinische Forschungen* 24 (Amsterdam 1997) 51–61.
- Svane Gunnar. *Slavonic Manuscripts in The Royal Library: A Catalog*. Copenhagen 1993.
- Św. Augustyna traktat «O muzyce» / перекл. і вступ Leon Witkowski. Lublin: KUL 1999.
- Szövérfy J. *A Guide to Byzantine Hymnography: A Classified Bibliography of Texts and Studies*, т. 1–2. Brookline, Mass — Leyden: Classical Folia Editions 1978, 1979.
- Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej: Katalog wystawy Biblioteki Narodowej*. Warszawa 1996.
- Tachiaos Ae. N. *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossicon) on Mount Athos* / Hellenic Association for Slavonic Studies, Center for Russian and East European Studies, University of California, Los Angeles. Thessaloniki 1981.
- Tarnanidis Ioanis C. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki 1988.
- Tarnavecky Iraida. *East Slavic Cyrillica in Canadian Repositories*. Winnipeg 1981.
- Tarnavecky-Gerus Iraida. Reducible Vowels and Xomonija in a Hitherto Unknown Eastern Slavic Monument (Toronto Krjuki-Manuscript) // *Canadian Contributions to the Seventh Intern. Congress of Slavists*, Warsaw, August 21–27 1973. The Hague: Mouton 1973, с. 219–226.
- Tarnavecky Iraida. Slavonic Manuscripts and their Study in Canada // *Polata knigopisnaja* 3 (1980) 4–11.
- Thomson Fr. *The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia* [=Variorum Collected Studies Series]. Aldershot — Brookfield: Ashgate 1999.
- Tillyard H. J. W. Byzantine Neumes: The Coislin Notation // *BZ* 37 (1937) 345–358.
- Touliatos-Banker Diane H. The Byzantine Musical Manuscripts // Diane H. Touliatos-Banker. *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Thessaloniki 1984, с. 32–44.
- Triodion und Pentekostarion nach slavischen Handschriften des 11.–14. Jahrhunderts*, част. 1: *Vorfastenzeit* / вид. М. А. Momina, N. Trunte [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 110; Patristica slavica, 11]. Paderborn 2004; т. 2: *1.–bis 4 Fastenwoche* / вид. М. А. Momina, N. Trunte [=Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 125; Patristica slavica, 20]. Paderborn 2010.
- Vašica J. À propos de la notation byzantino-slave // *Byzantinoslavica* 12 (1951) 179.
- Vašica J. *Z církevněslovanských rukopisů Národní knihovny v Praze a slovanské knihovny* / вид. приготували Zoe Hauptová, Helena Rudlovčáková. Praha 1995.
- Vašica J., Vajs J. *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*. Praha 1957.
- Veder W. R. Les manuscripts slaves et leur étude en Belgique // *Polata knigopisnaja* 2 (1979) 4–5.
- Veder W. R. Slavonic Manuscripts and their Study in the Netherlands // *Polata knigopisnaja* 17–18 (1987) 39–44.

- Velimirović M. *Byzantine Elements in Early Slavic Chant: The Heirmologion* [=MMB, Subsidia, 4 (volum of appendices)]. Copenhagen 1960.
- Velimirović M. The Byzantine Heirmos and Heirmologion // *Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*, т. 1. Bern — München: Francke Verlag 1973, с. 192–244.
- Velimirović M. Grigorović Hirmologion: Index and Concordances // *Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry* / вид. Ch. Hannick [=MMB, Subsidia, 6: Studies fragmenta Chilandarica palaeoslavica, 2]. Copenhagen 1978, с. 171–195.
- Velimirović M. The Melodies of the Ninth-Century Kanon for St. Demetrius // *Essays for Boris Schwarz* / вид. Malcolm H. Brown. Ann Arbor: UMI Press 1984, с. 107–114.
- Velimirović M. A Papadike in the Hilandar Manuscript 730/ii // *Dzieło muzyczne: Teoria, Historia, Interpretacja: Profesorowi Józefowi Chomińskiemu*. Kraków: PWM 1984, с. 31–38.
- Velimirović M. Preparation of an Inventory of Sources of Old Slavic Music // *Anfänge der slavischen Musik* [=Slowakische Akademie der Wissenschaften: Institut für Musikwissenschaft, Simposia 1]. Bratislava 1966, с. 173–178.
- Velimirović M. Present Status of Research in Byzantine Music // *Acta musicologica* 43 (1971/1–2) 1–20.
- Velimirović M. The Present Status of Research in Slavic Chant // *Acta musicologica* 44 (1972/2) 235–265.
- Velimirović M. Stand der Forschung über kirchenslavische Musik // *Zeitschrift für slavische Philologie* 31 (1963/1) 145–169.
- Velimirović M. Ukraïns'ki ta Bilorus'ki Notoliniini Irmoloï 16–18 stolit': Kataloh i kodikolohichno-paleohrafichne doslidzhennia, by Yurii Yasynov'skyi. Seriia: Istoriiia Ukraïns'koi muzyky, вип. 2: Dzherela. Instytut Ukraïnoznavstva im. Krip'iakevycha NAN. L'viv, Vydavnytstvo Vasyliian "Misioner", 1996, 624 pp. + 47 plates, indices, bibliography. ISBN 5-7702-1289-6 // *Harvard Ukrainian Studies* 21 (1997/1–2) 244–245 (укр. перекл.: М. Велімірович. Український церковний спів // *Сучасність* (1998/5) 159–160).
- Vodoff W. L'étude des manuscrits slaves et des slavica en France // *Polata knigopisnaja* 1 (1978) 3–10.
- Wagner G. L'hymnographie comme prédication liturgique // *La prédication liturgique et les commentaires de la liturgie*. Paris 1991, с. 247–258.
- Wagner P. *Einführung in die gregorianischen Melodien*, т. 1, 2. Freiburg 1895, 1905; т. 3. Leipzig–1921 (репринт: 1962; англ. перекл.: *Introduction to the Gregorian Melodies*. London 1907, репринт: 1957–1959).
- Wellesz E. *A History of Byzantine Music and Hymnography*. Oxford 1949, ²1961, ³1998; польськ. перекл.: *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej* / пер. М. Kaziński. Kraków: Homini 2006.
- Wellesz E. *Eastern elements in Western Chant: Studies in the Early History of Ecclesiastical Music* [=MMB, Subsidia, 2 (American Series, 1)]. Oxford — Boston 1947.
- Werner E. *The Sacred Bridge*. London 1959.
- Willams E. The Treatment of Text in the Kalophonic Chanting of Psalm // *Studies in Eastern Chant* 2 (1971) 171–180.
- Winter E. *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955–1939*. Leipzig 1942.
- Wirsta A. La musique ukrainienne // *Encyclopedie de la musique*, т. 2. Paris 1969, с. 188–193.
- Wirsta A. Ukraine: Art music // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, т. 19. London — New York 1980, с. 406–408.
- Wolf J. *Handbuch der Notationskunde*, т. 1: *Tonschriften des Altertums und des Mittelalters Choral- und Mensuralnotation*. Leipzig 1913.
- Yasinovskiy A. Musical Terminology of Greek Origin in the *Lexicon* by Pamvo Berynda // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, т. 10, част. 1 (1994) 381–385.

- Yasinovskiy Yu. The Repertoir of the Greek Chant in the Ukrainian Hymnographical Anthology Heirmologion // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta Musicologica*, т. 10, част. 1 (1994) 375–380.
- Yasinovskiy Yu. East and West: Ukrainian Church Monody of the Early Modern Period // *East-West: Dialogues in Armenia*. Yerevan 2001, с. 81–84.
- Yasinovskiy Yu. The Oldest Copy of the Ukrainian Choral Manuscripts of the Staff Notation // *Гимнология*, кн. 4 (2003) 252–268.
- Young Percy M. The Psalms of David a Moral, Musical and Educative Influence // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta musicologica*, т. 10, част. 1. (1994) 29–37.
- Zagiba F. Altslawische (russische) Notation // *MGG*, т. 9. Kassel 1961, шп. 1604–1606.
- Zbiore rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce: Przewodnik* / opracowała Danuta Kamolowa przy współudziale Krystyna Muszyńska. Warszawa: Biblioteka Narodowa 1988.
- Zubrzycki D. *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi*. Lwów 1836, ²1912.

Показчик імен

- Абрамович Семион, писар¹ 200
Абросимова Світлана 124
Аввакум, бібл. 65
Августин, св. 16
Авраам, бібл. 340
Адам, бібл. 327
Адаменко Анастасія 124
Адвенаго, бібл. 204
Азарія, бібл. 65
Акилина, писарка 294
Александр, маляр-ілюстратор 310
Александрович Володимир 341
Алексеев Анатолій 22
Алексеева Галина 40, 175
Алексій, митр. київський 32, 312, 326
Амвросій, маляр-ілюстратор 310
Амвросій Медиоланський, еп. 193
Амосов Олександр 277
Анатолій, гімнограф 77
Андрей Критський 22, 66, 73, 76, 200
Андрейко Михайлов, писар 137, 288
Андрій Боголюбський, кн. 109
Андронік Васілікос, пресвітер і писар 283
Анна, бібл. 65, 331
Анна, візантійська принцеса 42
Антіох Чорноризець 108
Антоній, уставник Києво-Софійського со-
бору 338
Антоній Акарнанеос, писар 283
Антоній Печерський 31, 32, 312, 326
Антонович Іоан, дидаскал і писар 202, 305
Антонович Мирослав 38, 40, 86, 98, 100, 140
Антонович Дмитро 99
Апанович Олена 333
Аранесович Гавриїл, ієрм. і писар 137, 279,
287
Арапинович Серапіон, чернець і палітур-
ник 189
Арбатський Юрій 99
Арранц Мігель (Arranz) 45
- Артамонова Юлія 160
Артемій, свящ. 92
Атанасій Александрійський 104
Афрем Мар (див. Єфрем Сирін) 18
Багрій Олександр 131
Баделовський Даниїл, писар 181, 288
Бажанський Порфирій 131, 237, 287, 342
Базилевич Євстафій, інтролігатор і писар 293
Балабан Гедеон, архим. Жидичинського
м-ря 62
Балецький Омелян 153, 176, 212, 220, 227,
228, 240, 242
Балик Іван Борис 140, 152
Балко Амвросій (Bałko Ambrozy) 217
Баранович Лазар, архиеп. 193, 286
Барберіні (Barberini), кард. 45
Барвінський Олександр 130
Баттеллі Джуліо (Battelli Giulio) 172
Бах Й. С. 74, 177
Безсонов Павло 347
Беляев Віктор 38, 39
Березін В. 136
Беринда Памво 199
Березовський Максим 365
Берлінський Михайло 137
Бичков Павло 85
Білецький Олександр 17, 143
Бѣлин (Михаїл), писар 271, 283, 284
Білінська Марія 90
Білінський Константин, отрок, маляр-
ілюстратор і писар 213, 251, 305, 310,
312, 327, 331, 332
Біркфельнер Гергард (Birkfellner Gerhard)
80, 150
Біцький Фома, писар 297
Бобанич Г., учитель 341
Бобков Євгеній 155
Бобровський Михайло 130
Богданович Димитрій 284
Богомолова Марія 164
Богун Микола, регент 189
Бодянський Осип 144
Боленовський Семен, співак 295

¹ Тут і далі мається на увазі перепису-
вач нотних ірмолоїв та інших кодексів.

- Болховітинов Євгеній, митр. київський 37
 Бондаренко Віталій 168
 Борецький Йов 193, 299
 Борис, кн. 31, 43, 97, 107, 141, 203
 Борис Тен (Хомичевський Микола) 23
 Бортнянський Дмитро 297, 365
 Боряк Геннадій 135
 Боянівська Марта 283
 Бражніков Максим 100, 147, 186, 285, 302
 Бронницький Симеон, писар, маляр-ілюстратор 305, 310
 Бубліцький (Bablicki) Ілля, свящ. і писар 290
 Бубнов Микола 91
 Будзанович Стефан, піддячий і писар 205
 Буський Софрон, маляр-ілюстратор, ієрм. 310, 332
 Варнава, *послушник* і писар 200, 214
 Василієв Максим, дяк і писар 205, 209, 293, 312
 Василій Великий 15, 22
 Василій Осипов, писар 283
 Василько, кн. 43
 Вахнянин Анатоль 117
 Вахнянин Богдан 132, 342
 Вацлав (В'ячеслав), кн. 31, 68
 Ведель Артем 365
 Величкович Іван, дяк 338
 Величковський Антоній, ігумен 338
 Величковський Іван 336
 Велімірович Мілош (Velimirović Miloš) 31, 34, 38, 40, 85, 87, 155, 167, 287
 Веллес Егон (Wellesz Egon) 16, 66
 Венедикт (Алексійчук), еп. 11
 Вербицький Василій, регент і писар 294
 Вербицький Михайло 365
 Вербицький Тимофій, друкар 32, 82
 Вергун Ніла 124
 Вергілій 183
 Верещагін Євгеній 56
 Видащенко Марія 353
 Винницький Антоній, еп. перемишльський і самбірський 130, 276, 303
 Витвицький Василь 35
 Вігоринський, свящ. 278
 Візир Микола 124
 Вірста Аристид 37, 38
 Владимиров Петро 109
 Владислав IV, король польський 300
 Во (Уо) Даніель (Whauhg Daniel) 125
 Вознесенський Іван 112, 191, 227, 237
 Волков Микола 69, 108
 Волкунович Михайло 338
 Волкуновичі 338
 Володимир, київський кн. 284, 343
 Володимир Василькович, кн. 62, 71, 80, 85, 107
 Володимир (Великий), кн. 31, 40, 42, 68, 203
 Володимир Мономах, кн. 24
 Волошинович Алексій, писар 222
 Вольф Єремія (Wolff або Wolf Jeremias), гравер 332
 Вольф Йоганес (Wolf Johannes) 237
 Воробкевич Емануїл-Євгеній, ієрм. 46
 Воробкевич Ізидор, композитор 46, 293
 Востоков Олександр 48
 Всеслав (Полоцький), кн. 43
 Гальченко Марія 284
 Гамм Йозеф 150
 Ганнік Крістіян (Hannick Christian) 9, 10, 11, 26, 34, 35, 49, 56, 63, 68, 80, 87, 101, 150, 154, 155, 168, 192, 212, 226
 Гедеон, ігумен Добрянського м-ря 353
 Георгієвський В. 222
 Георгій, св.-муч. 313
 Геппенер Миколи 103, 143, 161
 Герасим, *генерал-бас* 193, 194
 Герасимова-Персидська Ніна 11, 122, 164, 238, 309, 330, 334
 Гербіній Йоган (Herbinus Johannes) 235
 Герман, гімнограф 200
 Герман, писар 288
 Гертруда, кн. 108
 Гліб, кн. 31, 43, 97, 107, 141, 203
 Глухий Василій, писар 202
 Глядкевич Яким, міщанчук, писар 284, 285, 293, 341
 Гнатюк Володимир 285
 Голяф, бібл. 204
 Головня Гавриїл, *генерал-бас* і писар 137, 186, 198, 203, 280, 285, 300, 305
 Гомер 23
 Горбач Олекса 153
 Гординський Ярослав 49, 131, 143, 151, 207, 308
 Горлецький І., свящ. і писар 290
 Городецький Йосиф, черн. і друкар 350, 351, 352, 353, 354
 Городьн, писар 283

- Горський Антонін 67, 145, 150
 Гошовський Інокентій, ігумен Лаврівського м-ря 297
 Грабовецький Феодор, ієрей і писар 290
 Гранстрем Євгенія 146
 Греков Борис 105
 Григор'єв Микола 37
 Григорій, дидакал і писар 293
 Григорій, свящ. і писар 289
 Григорій, київський черн. 104
 Григорій I (Великий), папа 20
 Григорій Двоєслов 15, 193
 Григорій Назіанзин 18
 Григорій Палама 75, 76
 Григорій Синаїт 294
 Гриневецький Модест 352
 Грінченко Микола 38, 39
 Грушевський Михайло 279, 342
 Гукович Сава, писар 63
 Гуменюк Євген 124
 Гунґер Герберт (Hunger Herbert) 49, 150, 282
 Гусейнова Зівар 159, 175
 Гутовський Симеон 347
 Гуттер Йозеф (Hutter Josef) 99–100
 Гуцаленко Тетяна 124
 Гучинський Гавриїл, маляр-ілюстратор і писар 273, 276, 310
 Г'юг Карстен (Höeg Carsten) 83
 Гарднер Іван 26, 38, 40, 98, 99, 100, 128
 Гастує Амеде (Gastoué Amédée) 41
 Гізель Інокентій, архим. києвопечерський 224, 235, 298
 Гоар Жак (Goar Jacobus) 45
 Голос Єжи (Gołos Jerzy) 140, 152
 Грімстед-Кенеді Патриція 135
 Гудзяк Борис 11
 Гюзелев Васил 55
 Давид, бібл. 23, 194, 201, 204, 209, 314, 315, 316, 319, 331, 345
 Давид (див. Борис, кн.)
 Давид, ієрм. 300
 Давид, кн. 343
 Даниїл, бібл. 204
 Даниїл, ієрм., маляр-ілюстратор 310
 Данилевич Теодор, бакалавр і маляр 332
 Данило (Галицький), кн. 43
 Данієль з Ленчиці 237, 347
 Дашкевич Георгій, писар 299
 Демянович Іоан, дяк і писар 202, 285
 Ден Марі-Альфонс (Dain Marie-Alphonse) 172, 173
 Джапарідзе Давид (Djaparidze David) 143
 Джурова АКСІНІЯ 55, 153, 173, 174
 Дзбановський Олександр 135
 Дзьобан Олександр 124
 Димитрій, настоятель с. Моринець 303
 Димитрій Ростовський (див. Туптало Дмитро)
 Димитрій Солунський 30–31, 62
 Димитрій (Володимир Ярема), патр. УАПЦ 131, 353
 Диникевич Мизайло, кантор 293
 Діанова Тетяна 277
 Ділецький Микола 199, 235, 243, 245, 246
 Дмитрієвський Олексій 127, 131
 Дмитрій, св.-муч. 313
 Добіаш-Рождественська Ольга 174
 Добрянський Антін, свящ. 291
 Добрянський Флавіан 138, 152, 190
 Довгалевський Митрофан 295
 Довгун Микола, *реєнт* 338
 Дольницький Ізидор 121, 130, 235
 Дольська Ольга 132
 Домет-Садовський Володимир 131
 Домка (Яков), писар 271, 283, 284, 288
 Досифей, митр. сучавський 32
 Достал Антонін (Dostál Antonin) 29, 100
 Дристуник Феодор, міщанин гологірський 304
 Дубанович Іван, свящ. 340
 Дубницький Козьма, дяк і писар 294
 Дубовський Павло, ієрей і писар 290
 Дубровіна Любов 157, 173, 174, 274
 Дубровський Петро 108
 Дума Лукаш, *обиватель* перемишльський 304, 339
 Евстратіадіс Софроній (Εὐστρατιάδης Σωφρόνιος) 83
 Енгельбрехт Мартін (Engelbrecht Martin), гравер 332
 Енос, бібл. 204
 Еразм, києвопечерський черн. 312
 Єва, бібл. 327
 Євдокія, преп. 200
 Євпатій, св.-муч. 101
 Євстратій Печерський, преп. 209, 312
 Євтимій (Великий) 30
 Євтимій Тирновський 25, 33, 76, 212
 Ємельян, еп. 303

- Єнох, бібл. 22
 Єронім Устрицький, єп. перемишльський 216
 Єфрем Печерський, преп. 312
 Єфрем Сирін 18, 22, 51
 Єфросинія Полоцька, кн. 31
 Желиборський Арсеній, єп. львівський 349
 Житецький Павло 161, 342
 Жолтовський Павло 135, 307, 308, 328, 330
 Жуковська Лідія 55, 111, 139, 146
 Жуковський Василій 23
 Заболотна Наталія 160, 175
 Заборовський Рафаїл, митр. київський 341
 Завадський Петро, ієрей, писар 273, 289
 Загоровський Василь 275, 291
 Загребін В'ячеслав 277
 Зайцев Павло 161
 Заклинський Богдан 132
 Заклинський Роман 132
 Залавський Іоан, дяк і писар 162
 Залеський Григорій, писар і маляр-ілюстратор 206, 209, 215, 251, 308, 310, 313, 332
 Залеський Михайло 17
 Запаско Яким 55, 76, 98, 145, 149, 182, 191, 195, 283, 308, 323
 Заплатинський Матфей, маляр-ілюстратор і писар 194, 218, 310
 Заремба Ян 347
 Захарій П., піп брусленовський, маляр-ілюстратор, писар 215, 290, 299, 300, 310
 Захарія, бібл. 65
 Захарія, писар 284
 Захар'їна Ніна 175, 238, 347
 Заячинський Ілля, піддячий, маляр-ілюстратор і писар 198, 305, 310
 Земка Тарасій 76
 Зерашкевич Анатолій (Zeraszkewycz), ієрм. і писар 202
 Зілинський Іван 338
 Золочовський Ісаакій, писар 214
 Зубанич Іван 336
 Зубрицький Денис 353
 Зубрицький Іоан, маляр-ілюстратор 310
 Зубрицький Никодим, гравер 349–350
 Іван IV, московський цар 119
 Іван, син Лаврентія 336
 Іванов Володимир 202, 250, 315
 Ізяслав, кн. 44
 Іларіон (Іван Огієнко), митр. 28, 55, 130, 146, 151, 203
 Ілинський Кирило, писар 271, 274
 Ілія, *попин* Воскресенської церкви, писар 283
 Ілля, гравер 308
 Ілля, преп. 101
 Іовал (див. Ювал)
 Іоан (див. також Йоан)
 Іоан Я. з Селиськ, попович, писар 215, 216, 305
 Іона, бібл. 65, 204, 221
 Іоан, дяк і писар 62
 Іоан, писар 63
 Іона, ієрм., писар 120
 Іосифов Діонісій, маляр-ілюстратор, писар 202, 310
 Іосифович Данило, маляр-ілюстратор 310
 Ірина, дружина Федора 338
 Ісаакій, протопсалт і писар 294
 Ісаевич Ярослав 11, 49, 76, 140, 149, 160, 182, 191, 195, 333
 Ісая, бібл. 65, 350
 І. Т., *нанотовал* 289
 Йоан, еванг. 221
 Йоан Дамаскин 18, 22, 29, 46, 66, 77, 78, 196, 200, 201, 204, 205, 209, 213, 291, 303, 311, 312, 315, 318, 319, 320, 350, 353, 357
 Йоан Евхаїт 76
 Йоан де Муріс (Ioannes de Muris) 237
 Йоан Златоустий 15, 22, 29, 30, 283
 Йоан Мавропод 22
 Йоан Предтеча 82, 101
 Йоан Преславський 31
 Йоан Рильський 30, 31
 Йоаннікій, ігумен поляно-воронського м-ря 303
 Йовчева Марія 78
 Йона II, київський митр. 31
 Йосиф Гимнограф (Піснеписець) 22, 66, 71, 74–77, 200
 Йосиф Студит 74
 Йосиф, імпер. австрійський 341
 Калайдович Константин 145
 Каліганов Ігор 42
 Калістрат, черн. і писар 202, 285
 Калліст 315
 Калужняцький Омелян 55, 91, 131, 139, 145
 Каманін Іван 211
 Камбу Анрі-Шарль дю Куален (Cambout Henri-Charles du Coislin) 47

- Камінський Феодор, писар 215, 293
 Кантемир Антіох 294
 Канчужький Кирило-Климентій, уставник, ієрм., писар 135, 213, 271, 288, 293, 296, 303, 305
 Капніст Василь 295
 Капунз Норберт (Carpunus Norbert) 72, 75
 Капуста Ян (див. Гербіній)
 Карабінов Іван 71, 74, 75, 77
 Караджич Вук 126
 Карастоянов Божедар 155
 Карл Великий, імпер. 28
 Карський Юхим (Євфимій) 48, 108, 223
 Кассія 22
 Кастро Хуан, де (Castro Ioannes de) 235
 Кекелідзе Корнелій 18
 Келдиш Юрій 38, 40
 Кешеляк Михайло, *півцоучитель*, писар 269
 Кипріян, ієрм. і писар 283
 Кипріян, митр. київський 302
 Кирило Александрійський 101
 Кирило-Константин (Філософ), св. 29, 31, 32, 35, 36, 39, 41, 53, 67, 78
 Кирило Солунський 30
 Кирило Туровський 105
 Кисельова Людмила 174, 178, 185, 190
 Кисілевський Кость 55
 Кишиць Антоній, вікарій і писар 290
 Кіянський Василій, писар 213, 305
 Клемінсон Ральф (Cleminson Ralf) 153
 Клемца Гавриїл, міщанин гологірський 304
 Клименкова Пелагія, дівиця і писар 294, 305
 Климент, гимнограф 71, 74
 Климент, папа 28, 30, 68
 Климент Охридський 29, 30, 31, 41, 53, 74
 Климентій Зіновійв 199, 295
 Клітуш Павло, півець церковний 292
 Князевська Ольга 55
 Кобенецький Михаїл, маляр-ілюстратор 310
 Кобяк Наталія 164
 Ковальський Микола, дяк 338
 Ковальчук Іван 168
 Кодов Христо 48
 Кожухаров Стефан 48, 58, 70
 Козанович Іван, реєнт 338
 Козаренко Олександр 12, 74
 Козачковський Трофим, свящ. і писар 206, 289, 305
 Козевич Андрій 338
 Козлов Володимир 125
 Козьма Маюмський 22, 66
 Колесса Олександр 62
 Ком[...] Алексій, маляр-ілюстратор 310
 Компайський Артемій, писар 137, 280, 285
 Кондзелевич Йов, маляр 341
 Кониський Георгій, єп. могильовський 301
 Конотоп Анатолій 239, 259, 262, 263, 274
 Константин, св. 101
 Константин Аргіропулос, писар 283
 Константин Багрянородний, імпер. 77
 Константин Преславський 29, 75
 Кончановський Яків, гравер 332
 Корній Ліда 103, 158
 Косов Сильвестр, митр. київський 276, 341
 Котляревський Іван 293
 Коцовський Тимофей, маляр-ілюстратор і писар 310
 Коць-Григорчук Лідія 212, 290
 Кошиць Олександр 38, 44, 99, 131
 Кошмідер Ервін (Koschmieder Erwin) 26, 35, 50, 55, 87, 155, 342
 Крамаренко Павло, свящ. і писар 289
 Крашеніннікова Ольга 78, 79
 Крейницький Андрій, пресвітер гладишівський 296, 297, 298
 Крейницький Йосиф, дидакал, ієрм. і писар 121, 186, 280, 285, 289, 294, 296, 297, 298, 299, 305, 340
 Кримський Агатангел 18, 347
 Крисько Вадим 50
 Крип'якевич Іван 21
 Крип'якевич Петро 21
 Крумбахер Карл (Krumbacher Karl) 16, 27
 Кручиніна Альбіна 11
 Ксенжомостський Стефан, писар 276, 305, 325, 326
 Кудрик Борис 38, 238, 256
 Кузьма, писар 283
 Куликович Тимофій, свящ. і писар 289, 342
 Кульчицький Іван 304
 Кунцевич Йосафат 32
 Кунцевич Силуян, архим. Супрасльського м-ря 189
 Купар Василій, писар 305
 Лабинцев Юрій 348
 Лавр, св.-муч. 101
 Лаврентій 336
 Ладигинський Богдан 132, 139
 Лазарев Віктор 41
 Лант Горас (Lunt Horace) 36

- Ластовський Вацлав 174
 Лебедев Олександр 49, 127, 133, 136
 Лебедева Ірина 174
 Лев VI Мудрий, імпер. 193
 Левинський Стефан, єп. луцький і острозький 361
 Левицький Іоан, попович хоценський, писар 216, 294, 305
 Левицький Михайло, митр. 130, 138
 Левицький Михайло, писар 269
 Левицький Орест 131, 338, 342
 Левицький Остап 132
 Левицький Павло, палітурник 189
 Левицький Феодор, писар 205, 285
 Левкий, писар 283
 Леонід (Кавелін), архим. 145
 Леонтій, свящ. і писар 289
 Леся Українка 24
 Липський Ієрофей, писар, ієрм. 285, 335
 Лисько Зиновій 90, 131
 Литвинський Петро, бакалавр, писар 304
 Ліхачов Дмитро 124, 132, 142, 286
 Логвин Григорій 309
 Лозова Ірина 11, 79
 Лошинський Іван, пресвітер жовківський 339
 Лубинецький-Рудницький Сильвестр, єп. луцький і острозький 360, 361
 Лука, диякон 92, 305
 Лука, єванг. 315
 Лукаш з Монастирця, бакалавр і дячок 338
 Лукашевич Іван 131, 139
 Лукашевич Яким, писар 255, 285
 Луцка Кароліна (Lutzka Carolina) 221
 Люблінська Олександра 174
 Людмила, кн. 31
 Львовчкін Іван 118
 Мазе Франсуа (Masais François) 172
 Макарій (Булгаков), митр. 64, 110
 Маковей Осип 132
 Максим, митр. київський 31
 Максименко Максим, козак 338
 Максименко Федір 124
 Максимович Манасій, архим. киево-братського м-ря 341
 Манасій, диякон сумський, маляр-ілюстратор 310, 332
 Мансур 18
 Марішаль Робер (Marichal Robert) 173
 Марков Віталій 64
 Мартин, переп. 63
 Маршалкевич Іоанн, писар 338
 Маршалкевичі 338
 Маслов Сергій 136, 143
 Матеїч Предраг (Matejić Predrag) 146
 Матеос, пресв. і писар 283
 Махновець Леонід 104, 143
 Маценко Павло 38, 99, 117
 Мацюк Орест 277
 Медведик Юрій 133, 177, 199
 Мезенець Олександр 347
 Металлов Василій 38, 53, 63, 84, 91, 98, 101, 106, 108, 148
 Методій, патр. 23, 76
 Методій, св. 29, 31, 32, 35, 36, 39, 41, 53, 67, 78, 83
 Миколай (Мирлікійський), св. 28, 30, 68, 82, 183, 218, 219, 273
 Мисах, бібл. 204
 Митрофан, єп. смірнський 77
 Митуса, співець 105
 Михаїл, арх. 178
 Михаїл, митр. 42
 Михаїл, настоятель ц. Різдва Богородиці 303
 Михаїл, маляр 310
 Михаїл (див. Б'єлін)
 Михайло, писар 63
 Михайло, пресвітер перепільницький 339
 Мільський Юрій, писар 274
 Мірча, воєвода 193
 Міцакіс Каріюфіліс (Μητσάκης Καρυοφίλης) 17
 Могила Петро, митр. 45, 177, 279, 312, 341
 Могильницький Іван, свящ. 291
 Могілянський Арсеній, архиеп. переяславський і дмитровський 303
 Модест, ієрм., уставник Києво-Печерської лаври 303
 Модрекілі Мікаел, грузинський гімнограф 102
 Мойсей, бібл. 65, 204
 Мойсей Киянин, писар 70, 71, 74, 75, 78, 284
 Мойсей Угрин, киевопечерський черн. 312
 Моміна Майя 34, 55, 70, 72, 74, 75, 76, 98, 146
 Монфокон Бернар (Montfaucon Bernard) 172
 Мошін Володимир 149
 Мстислав (Удатний), кн. 43
 Мотта Хурі Михаїл, писар 144
 Музичеську Гавриїл 132, 342
 Музичка Іван 354

- Мур'янов Михайло 55, 64
 Наумов Александр 146, 152
 Нафанаїл, черн. і писар 198
 Невоструєв Капітон 67, 145, 150
 Недзельський Филип, житель дибенський 285, 293
 Никоровичі 338
 Немировський Євгеній 79, 192
 Непальський Василій, дяк гологірський 304–305, 338
 Нечунаєва Наталія 65, 68
 Николаєвич Стефан, свящ., писар 223, 289
 Никон, киевопечерський черн. 312
 Никон, св. 83
 Никон, патр. московський 75, 76, 84, 85, 110, 150, 212, 213, 276, 342
 Нікифор, ієрм., *даскал* 292
 Ніколаос, домашник і писар 283
 Ніколаєв Миколай 55 174
 Ніколов Атанас 342
 Огієнко Іван (див. Іларіон)
 Оден Маріюса (Audin Marius) 173
 Одоевський Володимир 38
 Олег, кн. 343
 Олександр Невський, кн. 43
 Олексій Михайлович, московський цар 276
 Олексій, св. 302
 Ольга, кн. 31, 32
 Ольшавський Мануїл, ігумен мукачівського м-ря, писар 289
 Омелькович Іоан, маляр-ілюстратор 310, 332
 Онисим, ієродиякон киевопечерський, писар 269, 305
 Онисимович Богдан, *спєвак* і писар 102, 193, 196, 276, 285, 288, 296, 301, 305
 Онуфрій, ігумен Харківсько-Курязького м-ря 130, 207, 208, 209, 303
 Оссолінський М., граф 352
 Острозький, кн. 291
 Павич Мілорад 55
 Павло, ап. 206
 Павло Аморецький 77
 Павлов Василій, вікарій і писар 290
 Павловський Марціян, інспектор і писар 290
 Пантелеймон, св.-муч. 101
 Панькевич Іван 49, 62, 333
 Папп Степан 213
 Парфанович Петро, попович лисецький, писар 275, 284
 Пасічинський Теодор 47
 Паценка Пахомій, ієрм., писар 222, 274
 П. в. Д. Л., писар 289
 Перетц Володимир 49, 131, 135, 143, 160–161, 209, 223, 299, 308, 342
 Петерс Йоган (Peters Johann), архим. 130
 Петро, митр. київський 32, 312, 326
 Петро Олексійович, московський цар 333
 Петров Микола 49, 127, 133, 136, 143, 307
 Петров Стоян 48
 Петрович Даница 78–79, 259
 Петровичі 338
 Петровський Дмитрій, маляр-ілюстратор 310
 Петрушевич Антін 130, 333, 342, 347
 Пічхадзе Анна 34
 Платон 90, 151
 Плигач Іринарх, ієрм., замовник 303
 Плоцек Вацлав (Plocek Václav) 163
 Погодін Михайло 85, 147, 163, 327
 Погорецький Григорій, дяк і писар 214
 Поздеева Ірина 149
 Полотнюк Ігнатій, дякоучитель 250, 292
 Попов Георгій 72
 Поповський Іван, співак і регент, писар 137, 294, 305
 Поспелова Рімма 238, 262
 Потапко Максимов, писар 137, 288
 Потоцький Андрій, намісник у Львові 341
 Потоцький Марко, писар 203, 206, 293, 335
 Преображенський Антонін 35, 38, 135
 Прилуцький Ієрофей, ієрм., замовник 303
 Пробст Йоган (Probst Johann Balthazar або Probst Johann Friedrich), гравер 332
 Прокопович Василій, свящ. і писар 202, 289
 Протопопов Володимир 306
 Прохор, ієрм. маляр-ілюстратор 310
 Прохоров Геліан 13
 Пуряєва Наталія 198
 Пуцята, писар 284
 Пуцко Василь 98, 110
 Пфеффель Йоган (Pfeffel Johann Andreas), гравер 332
 П. Ш., писар 289
 Радивилівський Антоній 30
 Радченко Семен 340
 Разумовський Дмитро 38, 53, 100, 131, 194, 237, 268, 285, 301, 305, 342, 347, 353, 363
 Рамазанова Наталія 129
 Растед Йорген (Raasted Jørgen) 48
 Репський Василій, співець і маляр 332

- Рибак Симеон, співець і дякоучитель 207, 250, 286, 292
- Рибаков Борис 106
- Рипянський Василь, свящ. 340
- Рис Мирослав 168
- Ріжкевич Іоан, писар 186, 294, 335
- Різеман Оскар (Riesemann Oscar) 235
- Робищук Петро, послушник і писар 206
- Рогов Олександр 127, 135, 146, 152
- Розов Микола 55, 140, 152
- Роздольський Данило 132, 342
- Роман (див. Гліб, кн.) 141
- Роман Мстиславович, кн. 43
- Роман Сладкопівець (Мелодос) 18, 22, 33, 205, 315, 317
- Ропалевський Іоан, маляр-ілюстратор 310
- Роте Ганс (Rothe Hans) 100
- Русек Єжи (Rusek Jerzy) 72
- Сабатович Тимофій, писар 293
- Сава, ієродиякон, писар 305
- Сава, ієрм., писар 289
- Сава Освящений 315
- Сава Сербський, св. 31
- Савич Ємельян, дидаскал 200, 303
- Савич Максим, свящ. 200
- Савчук Микола 285
- Садовський (див. Домет-Садовський)
- Сажковський Йосиф, писар 305
- Самсонов, купець 83
- Самуїл, бібл. 65
- Сапунов Борис 109
- Саул, бібл. 204
- Сахаров Іван 38
- Свенціцький Іларіон 49, 134, 136, 138, 143, 272, 308, 328
- Святополк, київський кн. 284, 343
- Святослав, кн. 108
- Сезентович Николай, писар 213, 276
- Селецький Стефан, писар 184, 202, 272, 327
- Сем Теодор, бакалавр 338
- Семионович Стефан, *левит* і писар 290, 339
- Семионович Феодор, писар 256, 275, 303
- Сенюта Андрей, дякоучитель 338, 340
- Серьогіна Наталія 11, 93, 175
- Седова Рімма 97
- Симеон, болгарський цар 29
- Симеон, маляр-ілюстратор 310
- Симеон, св. 58
- Симеон Столпник 92, 325, 326
- Сирах, бібл. 204
- Сиротинська Наталія 12, 79, 168
- Сич Василь, запорозький кошовий 295
- Сільницький Євстафій, маляр-ілюстратор 310
- Сінкевич Діонісій, гравер 349
- Сіравський Максиміян, пан 300
- Сірига Мелетій 32
- Скалацький Василій, дидаскал, писар 200, 251, 271, 304
- Сковорода Григорій 24, 300
- Скольський Андрій, друкар 349
- Скольський Йосиф, ігумен 350, 351
- Скорина Франциск 15
- Скурат 297
- Славева Лідія 72
- Славинецький Єпифаній 47
- Слоньовський Даміан, писар 294
- Смаль-Стоцький Степан 55
- Смеречанський Олександр, вчитель, писар і палітурник 189, 287, 300, 305
- Смеречанський Павло, писар 219, 230, 251
- Смирнов Михайло, писар 137, 198, 285, 305
- Смоленський Степан 38, 39, 53, 84, 122, 198, 227, 250, 342
- Смоляков Борис 113
- Смотрицький Мелетій 193, 224
- Снігурський Іван, еп. перемишльський 130, 291
- Соболевський Олексій 85, 108
- Содомора Андрій 12, 21, 337
- Соломон, ієрм. і писар 137
- Сопушкович Симеон, дидаскал і писар 202
- Сосенко Модест 183
- Софронієв Орест, писар 137, 285, 303
- Софроній, патр. 193
- Спиридон, владика 83
- Спиридоній, писар 330
- Срезневський Ізмаїл 52, 145
- Станіслав Август, король польський 360, 361
- Станков Ростислав 36
- Станчев Красимир 29, 32, 34, 161
- Старицький Михайл, писар 272
- Стебельський Стефан, дяк 338
- Стеблецький Даниїл, писар, палітурник 189, 287
- Стефан, гімнограф 200
- Стефан, домашник, пізніше ігумен киевопечерський, єпископ володимирський 32, 104, 289
- Стефан, писар 275

- Стефан, пресвітер нестаницький 303
 Стефанович Димитрій (Stefanović Dimitrie) 65, 68
 Стефанович Іоан, маляр-ілюстратор 273, 290, 310, 323, 324, 325, 327
 Стефанович Іоан, ієрей і писар 202, 290
 Стешко Федір 38, 45, 53, 99, 100, 239
 Странк Олівер (Strunk Oliver) 47
 Стрийковський Мартин 298, 340
 Стрипський Гядор 131
 Строев Павло 125, 145
 Сумнікова Тетяна 65
 Суханов Арсеній 84
 Суховій Афанасій, ієродиякон і писар 137, 285
 Сушицький Феоктист 160
 Тараневич Анатолій, свящ. і писар 290
 Тарасевич Леонтій, гравер 332
 Тарасій, писар 256
 Татіщев Василій 42
 Тафт Роберт (Taft Robert) 122
 Творимир (див. Яков)
 Творогов Олег 124, 148
 Теодор, гимнограф 71
 Теодор Дука Ласкар 77
 Теодор (Феодор) Студит 66, 74, 75, 77, 297
 Теодор Тірон 73, 75
 Теодулос, ієрм., писар 282–283
 Теофан Граптос 66, 193
 Теофан, митр. нікейський 77
 Титов Андрій 280, 299
 Тиховський Ювеналій 91, 103
 Тихомиров Микола 103, 146
 Тихон Макар'євський 257
 Тільярд Генрі (Tillyard H. J. W.) 84
 Токарський Іоан, писар 305
 Толочко Петро 106
 Толочко Олексій 42
 Томсон Френсіс (Thomson Francis) 36
 Тончева Елена 117
 Торчиновський Іван (Torczynowski Jan), бакалавр 213
 Тот Імре (Tot Imre) 153, 164
 Тоцька Ірма 103
 Третьцький Іоан, львівський міщанин 278
 Трифунович Джордже 55
 Туптало Дмитро (Димитрій Ростовський), митр. 130, 280, 299
 Турілов Анатолій 55, 108, 147, 275
 Турович Деміан, писар 107
 Турчановський Ілля, дяк 295
 Ундольський Вукол 37
 Уо (див. Во)
 Успенський Борис 98
 Успенський Микола 38, 40, 93, 287
 Успенський Порфирій 52, 220
 Уханова Олена 64
 Федор 338
 Федор Іванович, московський цар 119
 Федор Олексійович, московський цар 137, 186
 Федоров Іван, друкар 82
 Фенчак Август (Fenzcak August) 152
 Феодор, писар 28
 Федоров Кондрат, диякон і писар 305
 Феодосій Печерський 28, 31, 32, 97, 104, 312, 326
 Феофан, ієродиякон Києво-Печерської лаври, писар 312
 Філонов-Гове Антоніна (Filonov Gove Antonina) 34
 Філотей Коккін, патр. 66
 Філофей, монах і логофет 193
 Фіндейзен Микола 131, 237, 342
 Фіоль Швайпольт, друкар 76, 346
 Фішер Курт 112
 Фішневич Іоан, парох погляцький 304
 Флор, св.-муч. 101
 Флорос Константин (Floros Constatin) 40, 97
 Фонкич Борис 211
 Фотій, патр. 23
 Франко з Кельна (Franco Coloniensis) 237
 Франко Іван 16, 24, 27, 131, 144, 291, 300, 333, 342, 352
 Фрюхтель (Саскова) А. М. 305
 Ханенко [Богдан] 143
 Ханенко Марія Федорівна, дружина полковника Михайла Ханенка 303
 Ханенко Микола 189
 Ханенко Михайло Степанович, генеральний хорунжий, уманський полковник 210, 303, 316
 Хилков Андрій, кн. 216
 Хмельницький Богдан, гетьман 276, 341
 Ходкевич Григорій, воєвода київський 291
 Холопов Юрій 263
 Холявка Григорій, студент 343
 Хорват Габор 50, 85
 Хоцятовський Лаврентій-Леонід, співець, писар, архим. Тр.-Серг. лаври 137, 285, 289, 301

- Хрущук Іван з Калиня, писар 339
 Хшановський Тадеуш 300
 Цалай-Якименко Олександра 11, 168, 238, 262
 Цибко Андрій 138
 Чабиняк Іван, хлопець і писар 305
 Чепіга Інна 122
 Черепнін Лев 74
 Чернухін Євген 144
 Чехович Теодор, писар 305
 Шабалін Дмитро 238
 Шамрай Маргарита 334
 Шевельов Юрій (Shevelov George) 55, 62, 105
 Шевченко Ігор 9, 10, 143
 Шевченко Тарас 24, 291, 293
 Шевчук Олена 227
 Шеламанова Ніна 79, 146
 Шептицький Андрей, митр. 16, 138
 Шептицький Климентій, архим. 130, 278
 Шестак Мартем'ян 347
 Шибінський Никодим Мокосій, архим. Су-
 прасльського м-ря 303
 Шиндін Борис 35, 157
 Шліхтіна Юлія 52
 Шльома, палітурник 189
 Шоломович Григорій, писар 215, 285, 315
 Штерн Дітер (Stern Dither) 199
 Шульговський Олексій 342
 Шумлянський Йосиф, еп. львівський 341,
 351, 352
 Шункієвич Михаїл, війт ульський 304
 Шуфранський Самуель, поручник 299
 Щеглова Софія 160
 Щербаківський Данило 308
 Щербацький Тимофій, митр. київський
 338, 341
 Щирецький Іоан, писар 276
 Щоголева Лариса 65
 Щурат Василь 131, 342
 Ювал, бібл. 204
 Югасевич Іоан, дяк, маляр-ілюстратор, пи-
 сар 121, 218, 255, 275, 296, 301, 302, 305,
 310, 332
 Югльо Мішель (Huglo Michel) 172, 175
 Юрій, ієрей мшанський 278
 Яворницький Дмитро 131
 Ягіч Ватрослав 34, 55, 64, 67, 68, 85, 162, 179
 Яким, бібл. 331
 Яків, свящ., маляр-ілюстратор і писар 290,
 311
 Якобсон Роман (Jakobson Roman) 26, 34, 55
 Яков (див. Домка)
 Яков (Творимир) писар 91, 97, 284
 Яков, староста Георгіївської церкви 283
 Якубинський Феодор, свящ. і писар 290, 305
 Ян Казимир, король польський 276
 Ярема Володимир (див. Димитрій)
 Яремкович Феодосій, маляр-ілюстратор 310
 Ярій Мар'яна 138
 Ярослав Мудрий, кн. 40, 107
 Ясіновський Андрій 12, 168, 169
 Ясіновський Юрій 167, 168, 169
 Яснопольський Василій, студент і писар 305
 Яцимирський Олександр 80, 145
 Arranz (див. Арранц)
 Audin Marius (див. Оден)
 Bałko Ambrozy (див. Балко)
 Barberini (див. Барберіні)
 Battelli Giulio (див. Баттеллі Джуліо)
 Birkfellner Gerhard (див. Біркфельнер
 Гергард)
 Bublicki (див. Бубліцький)
 Cambout Henri-Charles du Coislin (див. Кам-
 бу Анрі-Шарль дю Куален)
 Carpuyns Norbert (див. Каппунз)
 Castro Ioannes de (див. Кастро)
 Cleminson Ralf (див. Клемінсон)
 Gastoué Amédée (див. Гастуе)
 Dain Marie-Alphonse (див. Ден)
 Djaparidze David (див. Джапарідзе)
 Dostál Antonin (див. Достал)
 Engelbrecht Martin (див. Енгельбрехт)
 Εὐστρατιάδης Σωφρόνιος (див. Евстратіадіс)
 Fenzcak August (див. Фенчак)
 Filonov Gove Antonina (див. Філонов-Гове)
 Floros Constatin (див. Флорос)
 Franco Coloniensis (див. Франко)
 Gerus-Tarnawecky Igraida (див. Герус-
 Тарнавецька Іраїда)
 Goar Jacobus (див. Гоар)
 Gołos Jerzy (див. Голос)
 Gorlecki (див. Горлецький)
 Hannick Christian (див. Ганнік)
 Herbinus Johaxnnes (див. Гербіній)
 Höeg Carsten (див. Г'юг)
 Huglo Michel (див. Югльо)
 Hunger Herbert (див. Гунгер Герберт)
 Hutter Josef (див. Гуттер)
 Jakobson Roman (див. Якобсон)
 Ioannes de Muris (див. Йоан де Муріс)

Koschmieder Erwin (див. Кошмідер)
Krumbacher Karl (див. Крумбахер)
Lunt Gorace (див. Лант)
Lutzka Carolina (див. Луцка)
Masais François (див. Мазе Франсуа)
Matejić Predrag (див. Матеїч)
Μητσάκης Καριοφίλης (див. Міцакіс)
Montfaucon Bernard (див. Монфокон)
Peters Johann (див. Петерс)
Pfeffel Johann Andreas (див. Пфеффель)
Plocek Václav (див. Плоцек Вацлав)
Probst Johann Balthazar або Probst Johann
Friedrich (див. Пробст)
Raasted Jørgen (див. Растед)
Riesemann Oscar (див. Різеман)
Rothe Hans (див. Роте)

R. P., писар 289
Rusek Jerzy (див. Русек)
Shevelov George (див. Шевельов)
Stefanović Dimitrie (див. Стефанович)
Stern Dither (див. Штерн)
Strunk Oliver (див. Странк)
Taft Robert (Тафт Роберт)
Tillyard Henri. J. W. (див. Тільярд)
Thomson Francis (див. Томсон)
Torczynowski Jan (див. Торчиновський)
Tot Imre (див. Тот)
Wellesz (див. Веллес Егон)
Whauhg Daniel (див. Во)
Wolf Johannes (див. Вольф)
Wolff Jeremias (див. Вольф)
Zeraszkewycz (див. Зерашкевич)

Показчик географічних назв

- Аахен 28
Австрія 49, 68, 80, 126, 150, 154
Адріанополь (тепер Едірне, Туреччина) 300
Александрія 16, 351, 352
Амстердам 128
Англія 154
Антіохія 16
Афон 25, 32, 33, 38, 42, 47, 51–53, 58, 74–76,
83–85, 87, 90, 93, 110, 141, 154, 163, 167,
215, 275, 292, 300, 335
Балкани 36, 270, 357
Баруківська громада 339
Бачка 285
Бейрут 18
Белз 189, 353
Бельгія 128, 169
Бережани 188
Бережанщина 339
Берестечко 341
Берестя 347
Бидгощ 155
Бишта 292
Бібрка 300
Біла Церква 107, 138, 339
Білгород 107, 109
Білий Камінь 339
Білий Ковель 197, 342
Білорусь 33, 84, 110, 111, 132, 134, 135, 137,
138, 167, 186, 187, 189, 232, 240, 269, 278,
280, 288, 312, 345, 357, 364
Біцький повіт 297
Боберка 340
Богемія 163
Богородчани 310
Бойківщина 222, 223, 224, 251, 320, 338
Болгарія 30, 32, 33, 37, 41, 50, 51, 55, 56, 70,
71, 76, 127, 136, 141, 151, 153, 159, 167,
173, 284, 292, 364
Болонья 51
Боратин 250
Бортне 297
Борщагівка Петропавлівська 338
Борщівський р-н 30
Брусли(-е)нів 215, 299, 300, 310
Брусно 338
Буковина 46, 292, 293
Бухарест 303
Вавілон 14, 204
Варшава 50, 63, 129, 132, 134, 135, 139, 140,
147, 235, 300
Ватикан 74, 136, 141, 154, 167, 282
Велика Британія 128, 282
Велика Церква (див. св. Софії)
Венеція 346, 351, 352
Верба 295
Верхрата 345
Винники 280–281, 298
Вишгород 107, 109
Вишнівець 337
Візантія 18, 25, 27, 36, 37, 40, 41, 45, 46, 74,
77, 88, 92, 107, 121, 315, 319
Вільнюс 134, 138, 152, 190, 235, 279, 289, 303
Вінниця 295
Вінницька обл. 299
Вінніпег 125, 130
Вірменія 93
Волинь 30, 32, 91, 104, 107, 130, 279, 280,
281, 289, 295, 296, 297, 299, 307, 353.
Володимир (на Волині) 28, 30, 32, 104, 107,
127, 134, 281, 289, 299, 307, 353
Володимир на Клязьмі 105, 107
Волокитинці 339
Волощина 46, 278, 292, 357, 364
Ворожба Сумська 205, 209, 293, 312
Вроцлав 342
Вюрцбург 168
Гадяч 281, 295, 299
Галицько-Волинське кн. 98
Галич 28, 107
Галичина 121, 138, 207, 285, 292, 293, 298,
324, 335, 364
Гладишів 296, 297, 298
Глещова 30
Гломча 294
Глухів 297, 300, 305
Голландія 128, 140

- Гологори 304, 338, 339
 Голосків (Прикарпаття) 275
 Голосків (Поділля) 297
 Городок 300
 Греція 300
 Гриньки 337
 Гродно 28
 Грузія 88, 102
 Гутнів (див. Угнів)
 Данія 141, 154
 Дермань 77, 299
 Джурів 338
 Дніпропетровськ 124, 138
 Дністер, р. 91
 Дорогиничі 310
 Дрогобич 138, 222
 Дубківці 338
 Дуліби 344
 Дунаївці 339
 Едірне (див. Адріанополь)
 Єгипет 351, 352
 Єгупець (?) 299
 Єрусалим 16, 25, 226, 351, 352
 Жидачів 200
 Жидичин 62, 85, 92
 Житомир 91, 103, 134, 299
 Жовква 339
 Жуків Старий 103
 Заболотів 338
 Загорів 62, 130, 281
 Загреб 52, 75
 Закарпаття 28, 62, 88, 120, 121, 131, 166, 176,
 218, 255, 280, 292, 293, 301, 332, 335
 Запорозьке військо 303
 Заславль (тепер Ізяслав) 296, 297
 Зборів 339
 Збручанське 30
 Звенигород 43, 107
 Золочів 310, 339
 Івангород 339
 Івано-Франківськ 138
 Ізраїль 128, 154, 204, 350
 Ілинці 338
 Іспанія 351, 352
 Італія 128, 346, 351, 352
 Йордан, р. 351, 352
 Калинь 339
 Кам'янка Бузька 189
 Кам'янець-Подільський 339, 340
 Канада 62, 124, 125, 128, 136, 141, 155, 167,
 168
 Канчуга 281, 304, 310, 312, 327
 Карпати 220, 334, 341
 Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) 135
 Київ 28, 32, 39, 40, 42, 43, 62–64, 68, 74, 76,
 82, 91, 93, 96, 98, 104, 105, 107–109, 120,
 121, 126, 127, 129, 130, 133–138, 143, 160,
 165, 177, 212, 216, 224, 235, 277, 279–281,
 294, 295, 300, 303, 307–309, 312, 334, 338,
 343, 345, 363, 365
 Київська держава, Київська земля, Київська
 Русь, Київщина *passim*
 Клевань 103
 Клов, р. 104
 Ключів Великий 285
 Клязьма, р. 105, 107
 Княгининський регент 294
 Ковалівка 345
 Козівський бакалавр 332
 Козьова 338
 Коломия 285, 345
 Комарне 341, 345
 Константинополь 16, 22, 25, 33, 38, 46, 56,
 64, 75, 77, 87, 93, 96
 Копенгаген 141, 154, 197
 Корманичі 300
 Корсунь 42
 Кошиці 141
 Краків 76, 139, 300, 346
 Крем'янець 82
 Крим 37, 68
 Криниця 297
 Кристинопіль 250
 Круча 194
 Куликів 299
 Курськ 136, 143
 Лавочне 338
 Лаврів 296
 Лежайськ 200, 281, 304, 310
 Лемківщина 88, 120, 279, 297, 312
 Ленінград (див. Санкт-Петербург)
 Ленчиця 237, 347
 Лешнів 290
 Лисець 275, 344
 Лисянка 295
 Литва 137, 138, 152, 167
 Лівобережжя 295, 339
 Лутище 293

- Луцьк 85, 107, 134, 138, 281, 290, 341
 Любачів 230
 Люблін 139, 344
 Любляна 34
 Лювен 169
 Львів 45, 76, 79, 82, 85, 92, 109, 124, 129, 130,
 133, 134, 136, 138, 141, 145, 151, 159, 165,
 183, 225, 235, 278–281, 298–300, 338, 341,
 342, 344, 346, 348, 351–353, 363, 364
 Львівська обл. 296
 Львівщина 130, 250, 251, 281, 315, 339
 Македонія 51–53, 153
 Маячка 338
 Меджибізький ключ 205
 Мизове 279
 Милянєвичі 281
 Михайлівці 292
 Михунки Польові 205
 Мицева 338
 Мінськ 134, 138, 244, 279
 Могильов 216
 Молдова (Молдавія) 33, 46, 153, 176, 278,
 292, 357, 364
 Монастирець 338
 Монастирська 294
 монастирі:
 – Александро-Невська лавра (Санкт-
 Петербург) 280
 – Андріївський скит (Афон) 47
 – Афанасія св. лавра (Афон) 84
 – Битенський 189
 – Білостоцький на Волині 281, 341
 – Богоявленський братський (Київ) 130,
 281, 341
 – Василіянський у Варшаві 139
 – Василіянський Литовської провінції 289
 – Ватопед (Афон) 84
 – Велика лавра (Афон) 25, 300
 – Видубицький (Київ) 130, 136, 206, 281
 – Віленський св. Трійці 119, 130, 289
 – Вовчок (Лівобережжя) 295
 – Волсвинський 281
 – Воскресенський Новий Єрусалим 84, 85,
 110, 137, 280
 – Гадяцький Красногорський Миколаїв-
 ський 281, 289, 299
 – Григорія св. (Афон) 84
 – Дерманський 299
 – Діонісія (Афон) 84
 – Добрянський 353
 – Домашівський 202, 281
 – Донський (Москва) 280
 – Дохіарія (Афон) 84
 – Евергетидський (Константинополь) 25,
 77
 – Есфигменський (Афон) 47, 84
 – Жидичинський 62, 85, 92
 – Жировицький 119, 130
 – Загорівський 62, 130, 281
 – Задарівський 120
 – Зимненський 281
 – Зографський (Афон) 50–52, 58, 154
 – Іверський (Афон) 84
 – Ілинський (Чернігів) 281, 287
 – Ірдинський 303
 – Кастамоніта (Афон) 84
 – Катерини (Синай) 74
 – Києво-Печерський 25, 30, 32, 62, 63, 68,
 69, 98, 104, 105, 109, 129, 130, 136–138,
 143, 182, 206, 212, 218, 235, 269, 279,
 281, 289, 303, 312, 335, 343, 347, 363, 366
 – Кирило-Білозерський 110
 – Константа (Афон) 84
 – Крехівський 281
 – Крупницький Батуринський 281
 – Ксеропотаму (Афон) 84
 – Куликівський жіночий 299
 – Кутейнський 119
 – Кутлумуш (Афон) 84
 – Лаврівський 130, 280, 281, 294, 296, 297,
 298
 – Манявський скит 109, 117, 121, 130, 140,
 276, 281, 310, 335
 – Межигірський Преображенський 119,
 143, 281
 – Мина (Афон) 42
 – Михайлівський Золотоверхий (Київ)
 105, 121, 130, 136, 281
 – Мукачівський 289
 – Ніжинський Благовіщенський 281
 – Нікольський (Москва) 199
 – Новгород-Сіверський Спаський 281
 – Ново-Спаський (Москва) 137, 279, 280,
 289
 – Онуфрійський (Львів) 151, 279
 – Онуфрійський (Посада Риботицька)
 62–63
 – Пантократор (Афон) 84

- Пантелеймоновий (Афон) 51, 58, 84, 154, 215, 275
- Підгорецький 281
- Полтавський Хрестовоздвиженський 281
- Поляно-Воронський 303
- Почаївський 63, 198, 281, 359, 360, 361
- Пустинно-Миколаївський (Київ) 137, 143, 281
- Рильський 51
- Сава-Сторожевський 137, 198, 279, 280
- Сави (Палестина) 25, 88
- Симоновий Синодальний (Москва) 137, 280
- Словітський 281
- Соловецький 110, 333
- Софронієва пустинь 143
- Спасівський 120, 281, 303
- Ставроникита (Афон) 84
- Стефановий (Київ) 104
- Студійський (Константинополь) 25, 33, 46
- Студійський (Львів) 130
- Супрасльський 102, 119, 130, 189, 196, 288, 303, 305, 347
- Тверський Желтиковий 137, 186, 280
- Троїце-Сергієва лавра 110, 137, 280, 289, 301, 303
- Унівський 32, 63, 109, 119, 130, 138, 224, 276, 281, 293, 348, 349
- Філофея (Афон) 84
- Фролівський Вознесенський (Київ) 281
- Харківсько-Куразький 130, 207, 251, 281, 303, 353
- Хіландар (Афон) 52, 83, 84, 85, 90, 93, 154, 163, 292, 300
- Юрський (Львів) 348–352
- Моравія 28, 29
- Моринці 303
- Москва 48, 55, 76, 107, 110, 123, 125, 127, 129, 131, 134, 137–139, 146, 155, 165, 186, 198, 199, 262, 277, 279, 280, 308, 309, 347
- Московія 235, 287, 347
- Московська Русь 107, 262, 284
- Московське царство 118
- Мукачів 138, 341
- Мшана 278
- Наблус 144
- Наддніпрянина 177, 182, 294, 322, 339
- Надсяння 279, 289, 300
- Нева, р. 43
- Невицьке 302
- Неймеген 128
- Немильня 290
- Несвіж 238, 347
- Нестаничі 303
- Ніжин 281, 339
- Нікея 20
- Німеччина 128, 136, 141, 154
- Німців 339
- Новгород 31, 57, 68, 69, 85, 105, 108, 110, 145
- Новгород-Сіверський 281
- Новий Камінь 299
- Новосибірськ 35, 157
- Носівка 281
- Одеса 64, 104, 138, 143
- Оксфорд 86
- Олешків 28
- Олів 202, 310
- Ольшавиця 269
- Орловець 206
- Остріг 82, 124, 134, 138, 208, 280, 290, 291, 295, 301
- Острожниця 62
- Охрид 41, 53
- Палестина 25, 87, 88, 154, 351, 352
- Панівці Нижні 339
- Париж 63, 90, 151
- Пархач 304
- Перемишль 28, 63, 107, 129, 132, 139, 140, 279, 281, 291, 292, 295, 304, 338, 339, 341, 345, 365
- Перемишльська єпарх. 140, 280, 281, 340
- Перемишльщина 120, 230, 251, 312, 339
- Перемишляни 315
- Перепільники 339
- Переяслав 91, 107, 109, 295, 305
- Переяславсько-Бориспільська консисторія 301
- Переяславль 137, 280, 303
- Петербург (див. Санкт-Петербург)
- Північна Амерка 149
- Піддубівці 332
- Підлишці 339
- Пінськ 196
- Плазів 339
- Пловдив 76
- Поділля 205, 280, 297, 339, 364
- Подністрияни (тепер Підністрияни) 293
- Покуття 28

- Полтава 135, 281
Полтавщина 131, 280, 294
Польща 28, 124, 125, 127, 136, 137, 139, 140, 146, 152, 155, 167, 298, 340
Посада Риботицька 63
Потелич 63, 221
Почаїв 63, 76, 138, 192, 198, 213, 281, 346, 347, 348, 363
Прага 90, 99, 163
Преслав 29
Прикарпаття 140, 281
Прикра 302
Прилуки 281
Причорномор'я 37
Псков 43, 84
Путивль 143
Радимно 272
Радянський Союз (див. СРСР)
Рим 28, 29, 235, 346, 351
Рогатинщина 280
Росія *passim*
Ростов Великий 280, 299, 339
Румунія 136, 140, 153, 167, 335
Рязань 136
Самбір 300, 345
Самбірщина 344
Санкт-Петербург 55, 125, 127, 129, 131, 134, 137, 138, 139, 140, 145, 156, 158, 165, 198, 277, 280, 294, 299, 300, 301, 305
Сасів 279, 339
Свята Гора (див. Афон)
Седнів 295
Селиська 215, 216, 305
Сентендре 63
Сербія 31, 33, 50, 70, 71, 76, 136, 141, 152, 153, 173, 284, 292, 334
Синай 74, 88, 128, 141, 154, 167
Сирія 93
Сілезія 235
Сімферополь 138, 166
Скалатський р-н 30
Слобжанщина 121, 177, 297
Словаччина 62, 136, 141, 153, 166, 167, 176, 269, 280, 292, 302
Смоленськ 28, 107, 143
Сокаль 345
Соломна 205
Сосниця 200, 279, 281, 303
Софія 51, 52, 70, 74, 75, 76, 80, 155, 173
СРСР (Радянський Союз) 53, 124, 125, 127, 135, 139, 143, 146, 147, 155–157, 159, 173
Станиславів (тепер Івано-Франківськ) 250
Старе Місто 339
Старосамбірський р-н 296
Стрий 118, 138, 341, 343
Суботів 341
Суми 310, 332
Сумщина 279, 294, 339
США 124, 128, 136, 141, 143, 146, 152, 155, 167
Сянок 139, 289
Твер 161, 186, 280
Тернопільська обл. 30
Тернопільщина 223
Тинна 339
Торговиця 339
Торчиця 339
Туреччина 300
Турійськ 251, 281, 293, 341
Туров 92, 107
Угнів 310, 332
Угорщина 63, 136, 141, 153, 341
Угровськ 107
Ужгород 138, 279, 302, 341
Ужок 62
Україна *passim*
Ульська академія (м-ко Ула) 304
Умань 303, 316
Унів (див. монастирі)
Усолля 102
Утрехт 140
Франція 47, 128, 154, 282
Харків 103, 130, 134, 135, 138, 143, 145, 207, 251, 280, 281, 295, 303, 353
Херсонес 28, 68
Холм 28, 107
Хотин 340
Хоцень 216
Царгород (див. Константинополь)
церкви:
– Благовіщення (Перемишль) 338, 341
– Благовіщення (Добрянський м-р) 353
– Богородиці (Плазів) 339
– Велика (див. св. Софії, Константинополь)
– Власія 91
– Воздвиження (Луцьк) 341
– Вознесенська 283
– Воскресенська на Подолі (Київ) 281

- Георгіївська 283
- Георгіївська (Седнів) 295
- грецька у Ніжині 339
- Десятинна Різдва Богородиці (Київ)
104, 281
- Заблудівська 291
- Івана Богослова (Львів) 278, 279
- Іллі (Київ) 104
- Миколая 91
- Миколая (Заславль) 296, 297
- Миколая (Оліїв) 202
- Михайлівська 178
- Михайлівська (Бруслинів) 299, 300
- Михайлівська (Гладишів) 296
- Онуфрія (Лаврівський монастир) 296, 297
- Параскевії (Міхунки Польові) 205
- Покровська (Селиська) 216
- Покровська (Сосниця) 200, 303, 315
- Покровська (Торговиця) 339
- Преображенська (Івангород) 339
- Преображенська (Ула) 304
- Різдва Богородиці 303
- Різдва Богородиці (Гологори) 304
- Симеона Столпника (Борщагівка Петро-
павлівська) 338
- св. Софії (Київ) 104, 105, 107, 120, 136,
177, 216, 279, 281, 301, 338
- св. Софії (Константинополь) 25, 46, 56,
75, 93, 96
- св. Софії (Новгород) 56, 57, 68, 69, 105,
110
- св. Софії (Полоцьк) 105
- Спаса на Берестові 307
- Усікновення (Добрянський м-р) 353
- Успенська (Володимир на Клязьмі) 105
- Успенська (Київ) 68, 69, 105
- Успенська (Львів) 109, 202, 318, 354, 357
- Успенська (Мшана) 278
- Юрія (Львів) 348, 349, 351, 352
- Ченстохова 136, 139
- Червоне море 204
- Черкащина 206
- Чернівці 139, 145, 293
- Чернігів 105, 107, 135, 138, 281, 287, 294,
295, 305
- Чернігівщина 255, 279, 281
- Чехія 28, 31, 50, 136, 141, 153, 167
- Шартр 47
- Швейцарія 154
- Шотландія 154
- Шумер 14
- Югославія 127
- Юр'їв (Біла Церква) 107
- Яворів 202, 223, 304
- Яворівщина 280, 337
- Янполь 294
- Ярослав 281, 327
- Ярославль 177
- Ясениця-Замкова 62

Список ілюстрацій

1. Титульна сторінка габілітаційної праці о. Петра Крип'якевича про Богородичну гімнографію, с. 21.
2. Табличка грецьких невим (Теодор Пасічинський. Короткий погляд на спів грецької Церкви // *Нива* (Львів 1909/13) 391), с. 47.
3. Знаменна нотація, Путятинна мінея, сер. XI ст. (Соф. 202, арк. 135), с. 59.
4. Знаменна нотація, Мінея груднева, XII–XIII ст. (Син. тип. 96, арк. 48 зв.), с. 60.
5. Знаменна нотація, Мінея празнична (Львіна книга), сер. XI ст. (Син. тип. 131, арк. 8 зв.), с. 61.
6. Знаменна нотація, Ірмологіон Григоровича, поч. XIII ст. (Григ. 37, арк. 17), с. 81.
7. Знаменна нотація, Стихирар, XIII–XIV ст. (I, 6713, арк. 2), с. 89.
8. Кондакарна нотація, Типографський кондакар, кін. XI — поч. XII ст. (Трет. гал., К-5349, арк. 24 зв.), с. 95.
9. Кондакарна нотація, Благовіщенський кондакар, кін. XII — поч. XIII ст. (РНБ, Q.п.І.32, арк. 30 зв.), с. 96.
10. Ірмолой кулізмяний, сер. — 3 чв. XVI ст. (НБУВ, ф. 160, арк. 358), с. 114.
11. Ірмолой кулізмяний, ост. чв. XVI ст. (ЛІМ, Рук. 79, арк. 121), с. 115.
12. Ірмолой кулізмяний, 2 пол. XVI ст. (Акс. 2954, арк. 39), с. 116.
13. Схема розміщення зошитів у блоці книги, Лежайський ірмолой, 1680–1681 рр. (НД 103), с. 179–181.
14. Прикінцева сторінка розділу, Ірмолой Стефана Селецького 1682 р. (НД 123, арк. 156 зв.), с. 184.
15. Стихира на Успення з мініатюрою у тексті, Золочівський ірмолой 1695 р. (МВ 417, арк. 420), с. 184.
16. Оправа Золочівського ірмолая 1695 р., верхня і нижня палітурки (МВ 417), с. 188.
17. Оправа Львівського ірмолая кін. XVI ст. (МВ 50), с. 189.
18. Глоса Любачівського ірмолая 1674 р. (Рук. 103, арк. 284 зв.), с. 192.
19. Глоса Золочівського ірмолая 1695 р. (МВ 417, арк. 343), с. 193.
20. Глоса з ім'ям Лазаря Барановича, Ірмолой 1709 р. (Рук. 200, арк. 2), с. 193.
21. Початковий аркуш Львівського ірмолая кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 1), с. 195.
22. Словітський ірмолой 20–30-х рр. XVII ст., титульна сторінка (О 17, арк. 1), с. 196.
23. Титульні сторінки Лежайського ірмолая (НД 103) і Сосницького (Петр. 123), с. 197.
24. а) Предслово ігумена Онуфрія, Курязький ірмолой кін. XVII — поч. XVIII ст. (Тек. пост. 717, арк. 1), с. 208; б) Вірш ігумена Онуфрія (Тек. пост. 717, арк. 1, арк. iv), с. 209.
25. а) півуставне письмо, Жировицький ірмолой бл. 1649 р. (I, 3367, арк. 14), с. 216; б) дрібний півустав, близький до скоропису, Ірмолой 2 чв. XVII ст. (Q 358, арк. 102), с. 216; в) скорописне письмо, Унівський ірмолой 1650 р. (F 58, арк. 37), с. 216.
26. Лігатури: а) Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17, арк. 2); б) Любачівський ірмолой 1674 р. (ЛІМ, Рук. 103, арк. 251 зв.), с. 217.
27. Наголоси у знакових словах, стихири Миколаю, Любачівський ірмолой (Рук. 103, арк. 262 зв.), с. 219.
28. Одно- і двоскладове проспівування слова піснь: а) Херувимська пісня, Любачівський ірмолой (Рук. 103, арк. 5); б) догматик 1 гласу, Любачівський ірмолой

- 1674 р. (Рук. 103, арк. 31 зв.); в) 2-й канон на Різдво Христове, глас 1, пісня 9, ірмос (арк. 57 зв.), с. 219.
29. Виділення слова «ЦАРЬ», початок догматика 8 гласу, львівське видання 1709 р. (арк. 138), с. 221.
  30. Літера г у кириличному тексті, Перемишльський ірмолой 50–60 рр. XVII ст. (Унів, Рук. 1, арк. 8 зв.), с. 224.
  31. Стихира на Успення «Богоначалним мановением» болгарського та руського напівів, Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 103 зв.–104, 106), с. 226.
  32. Мелодична вставка леґе, величання у почаївському виданні Ірмологіона 1766 р. (арк. 191), с. 228.
  33. Сторінка Любачівського ірмологіона 1674 р. (Рук. 103, арк. 93 зв.), с. 229.
  34. Надрядкові літери, Любачівський ірмологіон ((Рук. 103, арк. 257, 261), с. 230.
  35. Паєрки, Любачівський ірмологіон (Рук. 103, арк. 259 зв.), с. 231.
  36. Паєрки біля прийменника чи сполучника, Любачівський ірмологіон (Рук. 103, арк. 265), с. 231.
  37. Київська нота Львівського ірмолая кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 201), с. 232.
  38. Київська нота Перемишльського ірмолая 50–60 рр. XVII ст. (Унів, Рук. 1, арк. 133), с. 233.
  39. Київська нота львівських уривків партесних творів 1-ї пол. XVII ст. (ЦДІАУЛ, Архів львівського братства, ф. 129, оп. 2, № 1553), с. 234.
  40. Київська нота духовної пісні, 90-ті рр. XVII ст. (Петр. 233, с. 45), с. 235.
  41. Київська нота інструментальної музики, сер. XVII ст. (UJ, ms 127/56, арк. 2), с. 236.
  42. Київська нота за Гербінієм, 1675 р., с. 237.
  43. Нерівне розміщення лінійок нотного стану, Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 60), с. 240.
  44. Симетричне розлінування нотоносця, Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17, арк. 353), с. 241.
  45. Неакуратне використання растра при виготовленні нотоносця, Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17, арк. 276, 324 зв.), с. 241.
  46. Нотоносці почаївського видання Ірмолая 1766 р. (арк. 57), с. 242.
  47. Нотоносці київського видання Ірмолая 20-х рр. XVIII ст. (I, 5385, арк. 53), с. 242.
  48. Додаткові лінійки над і під нотним станом: а) Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст., Страсті, антифон 13 (О 17, арк. 448); б) Словітський ірмолой, 1-й канон на Різдво Хр., пісня 5, ірмос (О 17, арк. 351); в) Любачівський ірмолой, глас 1, пісня 3, ірмос столповий (ЛІМ, Рук. 103, арк. 43), с. 243.
  49. Ключі на різних лінійках: а) Ірмолой сер. 50-х рр. XVII ст. (Разум. 90); б) Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50); в) Словітський ірмолой 20–30 рр. XVII ст. (О 17); Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. з Мінська (О 44); г) ключі на чотирьох лінійках (схема), с. 244.
  50. Потовщена третя лінійка, на якій розміщений ключ, Підгорецький ірмолой сер. XVII ст. (МВ 44, арк. 229 зв.), с. 244.
  51. Дві форми ключа С: Ірмолой 70–80 рр. XVII ст. (НД 374, арк. 301, 304), с. 244.
  52. Потовщена форма ключа С: Словітський ірмолой (О 17), Перемишльський (Унів, Рук. 1), с. 245.
  53. Видовжена форма ключа С, Канчужський ірмолой 1691 р. (Калуж. 15, МВ 417), с. 245.
  54. Роз'єднані елементи ключа С, Ірмолой Стефана Селецького 1682 р. (НД 123), с. 245.
  55. Ключ С у Граматиці музикальній Ділецького (арк. 55), с. 245.
  56. Ключ G узвичаєної форми, Ірмолой 70–80 рр. XVII ст. (ОН 522, арк. 121), с. 246.
  57. Ключ G зміненої форми, Ірмолой 2-ї чв. XVII ст. (Q 251, арк. 132 зв.), с. 246.
  58. Ключ С зміненої форми, Любачівський ірмолой, стихири «Тебе одъющагося свѣтом» (ЛІМ, Рук. 103, 322–322 зв.), с. 247.

59. Квартовий звукоряд (схема), с. 248.
60. Квартовий звукоряд, Ірмолой кін. XVII ст. (ОН 236, арк. 99), с. 249.
61. Уточнення квартової модальности, Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. (О 44, 8, арк. 101), с. 249.
62. Алфавіт ірмологісанія, почаївське видання Ірмолая 1766 року, с. 249.
- 63а. Сторожі з рукописних ірмолоїв XVII ст.; б) сторожі в Ірмолої 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 438), с. 250, 251.
64. Сторінка Києво-Софійського ірмолая сер. XVII ст. (Кн. 2097), с. 252.
65. Нотний скоропис, Супрасльський ірмолой 1598–1601 рр. (І, 5391), с. 253.
66. Крупне нотне письмо, Жировицький ірмолой 1649 р. (І, 3367, арк. 7), с. 254.
67. Крупне нотне письмо, Львівський ірмолой 1679 р. (ОН 235, арк. 3), с. 255.
68. Нотне письмо, наближене до партесного, Унівський ірмолой 1650 р. (F 58, арк. 247 зв.), с. 255.
69. Табличка ритмічних вартостей київської ноти, с. 256.
70. Знак подовження заключної ноти: а) Ірмолой Тарасія 2-ї чв. XVII ст. (ОИДР, № 248, арк. 174); б) Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 101); в) Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 214); г) Ірмолой Феодора Семионовича 1638–1639 рр. (F-19-116, арк. 214), с. 256.
71. Найдовша нота тахіта: а) Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 232, 214); б) Ірмолой 2-ї чв. XVII ст. (Q 251, арк. 132 зв.), с. 257.
72. Довга нота льонга (НД 104), с. 258.
73. Коротка нота бревіс (МВ 50, О 44, О 17), с. 258.
74. Ціла нота такт (МВ 50, І, 5397, О 17, друк 1700 р., І, 5385), с. 258.
75. Невма стаття кулизмяної нотації XVI ст. (ЛІМ, Рук. 79), с. 258.
76. Нота половинка полутакт (МВ 50, І, 5391, Разум. 90, МВ 417, с. 258).
77. Невма стопиця кулизмяної нотації XVI ст. (ЛІМ, Рук. 79), с. 259.
78. Четверка (МВ 50, О 17, МВ 417, НД 104), с. 259.
79. Різні положення штилів четверок (І, 5391, МВ 417, ЛІМ, Рук. 103), с. 259.
80. Вісімки (МВ 50, О 17, F 58, Разум. 90, Рук. 200), с. 260.
81. Шістнадцятки (F 58, арк. 247 зв.), с. 260.
82. Круглі білі ноти, Львівський ірмолой кін. XVI ст. (МВ 50, арк. 175 зв., 118 зв.), с. 261.
83. Тактова риска, (МВ 50, арк. 213), с. 262.
84. Метричні розширення в кадансах (МВ 50, арк. 71; О 17, арк. 267), с. 262.
85. Ладова мутація, глас 2, пісня 3, ірмос «Утверждение твердо» (О 17, арк. 47), с. 263.
86. Ладова мутація, стихира «Тебе одъющагося свѣтом» (МВ 50, арк. 196), с. 264.
87. Ладова мутація на означення фригійського кадансу (МВ 50, арк. 193 зв.), с. 265.
88. Релятивний ключ при розширенні звукоряду (МВ 50, арк. 75 зв.), 265.
89. Релятивний бемоль у бемолярному звукоряді (МВ 50, арк. 62), с. 265.
90. Квартовий звукоряд без сигналізації релятивними знаками (МВ 50, арк. 73 зв.), с. 266.
91. Помилка у виставленні релятивного бемоля (МВ 50, арк. 86), с. 266.
92. Фіти: а) канон у Вел. суботу, глас 6, пісня 9, ірмос (МВ 50, арк. 201); б) стихира «Прийдіте людие», Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 586 зв.); в) Страсті, антифон 12 (О 17, арк. 444), с. 267.
93. Фіта розкрита на слові «церкви», Словітський ірмоої, Страсті, антифон 12 (О 17, арк. 443-443 зв.), с. 268.
94. Знак повторення (О 44, арк. 436), с. 269.
95. Колофон, Ірмолой Стефана Селецького 1682 р. (НД 123, арк. 406), с. 272.
96. Дата створення рукопису у записі писаря наприкінці кондака Миколаю (ЛІМ, Рук. 200, арк. 24 зв.), с. 273.
97. Декор титульної сторінки Золочівського ірмолая 1695 р. (МВ 417), с. 313.

98. Цар Давид з псалтерієм, Сосницький ірмолой 1699 р. (Петр. 123, арк. iv зв.), с. 314.
99. Давид-псалмопівець у міщанському одязі, Ірмолой 1740 р. (Q 89, арк. 234), с. 316.
100. Покров Печерської Богоматері, внизу посередині Роман Сладкопівець, Сосницький ірмолой 1699 р. (Петр. 123, зворот титульного арк.). с. 317.
101. а) Йоан Дамаскин, Манявський ірмолой 1684 р. (BCS, Ms slav. 10845, арк. 10 зв.); б) Сосницький ірмолой 1699 р. (Петр. 123, арк. 20 зв.), с. 318, 319.
102. Орнаментальні заставка та ініціал, Ірмолой з Бойківщини 60–80 рр. XVII ст. (Ладж. 4, арк. 166), с. 320.
103. Сюжетні мініатюри у заставці, Львівський ірмолой 1679 р. (ОН 235, арк. 3), с. 321.
104. Малі ініціали, Ірмолой 50-х років XVII ст. з Наддніпрянщини (Разум. 90, арк. 31), с. 322.
105. «Лики» малих ініціяльних літер, Словітський ірмолой, 20–30 рр. XVII ст. (О 17), с. 323.
106. Балканський орнамент, Ірмолой 1-ї чв. XVII ст. (О 44, арк. 54), с. 323.
107. Декоративна плетінка в стилі народної вишивки, Ірмолой 1-ї трет. XVIII ст. з Галичини (F 255, арк. 59), с. 324.
108. Фронтиспис Золочівського ірмолая 1695 р. (МВ 417, арк. 15 зв.–16), с. 324.
109. В'їхання в Єрусалим, мініатюра Іоана Стефановича, Тернопільський ірмолой 1651 р. (Q 339, арк. 308 зв.), с. 325.
110. Музичні сюжети з Ірмолая Стефана Ксенжомостського (F 161, арк., 71), с. 326.
111. Симеон Столпник, мініатюра у заставці (МВ 417, арк. 292), с. 326.
112. Київські святі й преподобні під покровом Богородиці, маляр Іоан Стефанович (Q 339, арк. 212 зв.), с. 327.
113. Мініатюра в ініціалі із зображенням дитячих забав (НД 123, арк. 157), с. 328.
114. Мініатюри на полях з гумористичним відтінком (I, 7478, арк. 9, 6 зв.), с. 328.
115. 12 місяців, мініатюра Золочівського ірмолая (МВ 417, арк. 291 зв.), с. 329.
116. Величання Трьом святителям, мініатюра в тексті, Волинський ірмолой 1651–1653 рр. (БА 275, арк. 348), с. 330.
117. Давид-псалмопівець з псалтерієм, мініатюра в заставці, Любачівський ірмолой 1674 р. (ЛІМ, Рук. 103, арк. 107), с. 331.
118. Тропар «Обятия отча», Почаїв 1750, с. 348.
119. Титульна сторінка львівського видання Ірмолая 1700 р., с. 349.
120. Запис про смерть ієрм. Йосифа-хадзея (МВ 88, арк. 3), с. 354.
121. Титульна сторінка львівського видання Ірмолая 1709 р., с. 355.
122. Фронтиспис львівського видання Ірмолая 1709 р., с. 356.
123. Титульна сторінка львівського видання Ірмолая 1757 р., с. 358.
124. Титульна сторінка почаївського видання Ірмолая 1766 р., с. 359.
125. Титульна сторінка почаївського видання Осмогласника 1766 р., с. 360.
126. Сторінка київського видання Ірмолая 20-х років XVIII ст. (I, 5385, арк. 33), с. 362.
127. Сторінка київського видання Ірмолая 1728 р., с. 363.

Наукове видання
Юрій ЯСІНОВСЬКИЙ
ВІЗАНТІЙСЬКА ГИМНОГРАФІЯ
і церковна монодія в українській рецепції
ранньомодерного часу
Монографічне дослідження

Редактори
Крістіян Ганнік, Ярослав Ісаєвич

Дизайн обкладинки
Євген Равський

Відповідальний за випуск
Андрій Ясіновський

Підп. до друку 13.05.2011. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір книжковий. Гарнітура MinionPro. Друк офсетний.

Друк:
Поліграфічний центр
Видавництва Львівської Політехніки
вул. Ф. Колесси, 2, 79000 Львів